دەۋر ۋە بىز

«ئستانبۇلدا 20 لېكسىيە–2026» ماقالىلەر توپلىمى

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى

دەۋر ۋە بىز

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى(ئۇ پ ف) 2019 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئامېرىكىدا تىزىملىتىلىپ قۇرۇلغان بىر تاپاۋەتسىز تەشكىلات بولۇپ، ئۇ قۇرۇلغاندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇرلۇققا خاس ھەر خىل مىراسلارنى چەت ئەلدە ساقلاپ قېلىش، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆچىلەندۈرۈش، ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن زۇلۇملارنى دۇنياغا ئاشكارىتىش جەھەتتە پايدىلىق بولغان ھەر خىل پروجېكتلەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. 2024 يىلى يازغىچە قىلغان مۇھىم تۈرلەرنى بىز «دەۋر ۋە بىز: ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە — 2024» ناملىق - كىتابنىڭ ئارقا مۇقاۋىسىدا قىسقىچە خۇلاسىلىگەن ئىدۇق. بۇ يىل يازغىچە قىلغان ۋە ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرۇۋاتقان تۈرلەرنى بىز بۇ قېتىم قىسقىچە خۇلاسىلەپ، مەزكۇر كىتابتىكى ماقالىلەرنىڭ بىرى قىلىپ كىرگۈزدۇق. ئوقۇرمەنلەردىن ئۈنىڭغا بىر قېتىم قاراپ چىقىشنى سورايمىز. ئۇيغۇر پروجېكت فوندىنىڭ ئىزچىل تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ھازىر چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئۇيغۇر پروجېكت فوندىغا پۇل ئىئانە قىلىش مىللەتكە تۆھپە قوشۇشتىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىك تاللاشلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

تۇراقسىز دۇنيا سىياسىتىنىڭ مۇرەسسەچىلىكلىرى ئالدىدا بىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلايدىغان بىردىنبىر يول — ئۆزئارا ياردەملىشىش، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇش، ۋە تېخنىكىنىڭ كۈچى ،بىلەن ئۆزئارا تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان سىستېما قۇرۇپ چىقىش. كۆلپەتلەر بىزنى سۇندۇرالمايدۇ - ئەكسىچە تېخىمۇ قاتتىق بىرلەشتۈرىدۇ. ۋەتىنىمىزدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ھەق ھوقۇقى ئۈچۈن دۇنيا سەھنىسىدە بوشاشمىغان ھالدا ئادالەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش — بىزنىڭ ئېتىقادىمىز ۋە ئۇلۇغ غايىمىز. بۇ كۈرەش بىزنى چوقۇم يورۇق كەلگۈسىگە ۋە ئارزۇ قىلىنغان ئەركىنلىككە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇيغۇر پروجېكت فوندىنى يېقىندىن قوللاش ۋە ئۈنىڭغا ياردەم قىلىش ئارقىلىق ئاشۇ كۈرەشكە بىر كىشىلىك تۆھپە قوشۇۋاتقان ھەر قانداق بىر ئادەم ئۆزىدىن قاتتىق پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ پ ف دىكى‌لەرمۇ مۇشۇنداق قېرىنداشلار بىلەن سەپداش بولالىغانلىقىدىن ھەر دائىم پەخىرلىنىدۇ. بىز بارلىق قېرىنداشلاردىن ئاشۇ كۈرەش يولىدا بىز بىلەن داۋاملىق بىللە مېڭىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

دەۋر ۋە بىز

«ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2026» ماقالىلەر توپلىمى

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى

دەۋر ۋە بىز

«ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە ــ 2026» ماقالىلەر توپلىمى

چىقارغۇچى ئورۇن:
ئۇيغۇر پروجېكت فوندى (UPF)

ماقالىلەرنى تەكشۈرۈپ باھالىغۇچى ۋە بېكىتكۈچىلەر:
ئۇيغۇر پروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى

ئىقتىسادتا ياردەملەشكۈچى ئورۇن ۋە شەخسلەر:
ئامېرىكا شىمالىي كالىفورنىيە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى، دولقۇن ئەيسا، ئەركىن تۇنياز، ئىسمايىل ئوسمان، ماخمۇت توختى ئەمىن ۋە تەۋەككۈل ئىسكەندەر

تەھرىرلەر:
ئامىنە سەدەق، ئەركىن بەرداش، ئىلىبالىق، جۇرئەت نىزامىدىن، مەردان كەلپىن، ئۆمەر ئىمىن، پىداكار، روشەن خەمىت، تەلئەت قادىر ۋە زۇلفىيە مۇھەممەد

مەسئۇل مۇھەررىر:
مۇھەممەد ئۇيغۇر ۋە پىداكار

مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى:
شەبنەم ھاشىم

مەسئۇل كوررېكتور ۋە بەتلىگۈچى:
پىداكار، ئەركىن سىدىق

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
2026 - يىلى 9 - ئاي تۇنجى نەشرى

ISBN: 978-1-968407-53-7

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى تارقاتتى
ئېلخەت ئادرېسى: Contact@UyghursFoundation.Org
تور ئادرېسى: UyghursFoundation.Org, www.UyghurInfo.Org

The Uyghurs and Today

"Twenty Lectures in Istanbul–2026" Article Collection

Published by

Uyghur Projects Foundation

Members of Review/Selection Group:

UPF and Torchlight Uyghur Group

Financially Helped By:

Uyghur Cultural Advancement Assoc. (Nor-Cal, USA), Dolqun Isa, Erkin Tunyaz, Ismayil Osman, Maxmut Toxti Emin, and Tewekkul Iskender

Editors:

Amine Sedef, Erkin Berdash, Ilibaliq, Juret Nizamidin, Merdan Kelpin, Omer Imin, Pidakar, Roshen Hemit, Telet Qadir and Zulfiye Muhemmed

Chief Editors:

Mohammed Uyghur and Pidakar

Cover Designer:

Shebnem Hashim

Book Designers:

Pidakar, Erkin Sidick

Publisher:

Taklimakan Uyghur Publishing Company (Türkiye)

ISBN: 978-1-968407-53-7

This edition first published 2026

Copyright © 2026 Uyghur Projects Foundation

Website: https://uyghursfoundation.org, https://www.uyghurinfo.org

بېغىشلىما

بۇ كىتابنى، 1949 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەملىكە قىلىۋالغان خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىگە باش ئەگمەي ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن، خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ قۇربان بولغان، خىتاي زۇلۇمى سەۋەبىدىن ھاياتىدىن ئايرىلغان، ھەمدە ھازىر ۋەتەننى ۋە مىللەتنى خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىش، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتى ۋە كىملىكىنى دىئاسپورادا ساقلاپ قېلىش يولىدا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقان بارلىق ۋەتەندىشلارغا بېغىشلايمىز.

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۈرۈپپىسى

2026 - يىلى 9 - ئاي

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە | **ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى** 1

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى ئىشلىگەن خىزمەتلەر (2019 – 2026) | **ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى**.....7

ھۆكۈمرانلىق ۋە قارشىلىق | **دوكتور ئەركىن سىدىق**.....15

مۇستەقىل دۆلەتمىزدە ئىنسانىيەتكە لايىق شەرەپ بىلەن ياشاش ئۈچۈن ھەربىر قىلىش يولى | **شەمشىقەمەر ئاتاۋۇش** 23

ئائىلە ئىچىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبلىرىگە نەزەر | **مەمەت ئىمىن دوختۇر**.....29

خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى يېقىلغاندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاندا ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ۋە ئۆتكۈنچى پۇل مۇئامىلە | **دوكتور گ. ئەنۋەر** 37

ئىززەتلىك ئىنسانلارنىڭ ئىزلىرىنى ئىزلەيمەن | **سەلمە ئا. كامال** 55

ھوقۇقسىزلارنىڭ كۈچى | **دوكتور ئەركىن سىدىق** 65

راستچىللىق بىلەن سۆزلەپ ئۆزىمىزنى بىلىپ، ئىسلاھ قىلىشقا يۈزلىنەيلى | **ماخمۇت توختى ئەمىن** 71

رەقەملىك بوشلۇقتىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش: دەلىل - ئىسپاتلار، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى | **دوكتور ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرىشىت**..... 77

ئالماستەك ياشامدۇق؟ كۆمۈردەكمۇ؟ | **دوكتور تۇردىمۇھەممەد ئابدۇللاھ** 103

2000 – 2025 - يىللار ئارىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش | **دوكتور دىلشات بارىشچى**.....119

سىياسىي كۈچتىن بىيولوگىيەلىك تەھدىتكىچە: خىتاينىڭ ئۇيغۇر سىياسىتىگە قارىتقان تېببىيلاشتۇرۇش، نازارەت ۋە «ئىدىيەۋى ۋىرۇس» مېتافورىسى | **دوكتور ئادىلجان ئەرئۇيغۇر** 143

ئەۋلادلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئارا كۆۋرۈك: تۆت كىتابمىنىڭ يېزىلىش جەريانى ۋە ئاساسىي مەقسىتى | **دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر** 183

ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئالتۇن – دۇنيا بازىرىدىن ئۆتكۈنچى ئىقتىسادقىچە | **دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر** 195

ئۇيغۇر تارىخى مەنبەلىرى | **ئابدۇلجېلىل تۇران** 207

«يەھۇدىي چوڭ قىرغىنچىلىقى» خاتىرىلىرىدىن پەيدا بولغان خىياللار | **دوكتور ئەركىن سىدىق** 219

خىتاينىڭ غۇلاشقا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار (1) | **گۈلشەن ئابدۇقادىر سەھەر** 227

خىتاينىڭ غۇلاشقا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار (2) | **گۈلشەن ئابدۇقادىر سەھەر**.....239

قاماقتىكى روھلار: خىتاي تۈرمىسىدىكى ئۇيغۇر مەھبۇسلارنىڭ شېئىرلىرى | **ئەزىز ئەيسا ئەلكۈن**.....247

ئۇيغۇر مۇقام ۋە مۇزىكا سەنئىتىنى قوغداش ۋە چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشۇشىغا تۆھپە قوشقان ئابدۇرېھىم ئوسمان ئەپەندى | **شۆھرەت تۇرسۇن**..... 271

مائارىپ نېمە ئۈچۈن مۇھىم؟ | **دوكتور مەخمۇتجان ئۆزئۈيغۇر** 281

نۇرنىڭ تەبىئىتى: كىلاسسىك دولقۇن نەزەريەسىدىن كۋانتلىق رېئاللىققىچە | **دوكتور مەخمۇتجان ئۆزئۈيغۇر** 285

مۇھاجىرەتتىكى ئاتا - ئانىلاردا داۋاملىشۋاتقان ئەندىشە ۋە يېقىنلىرى ھەققىدىكى ئېنىقسىزلىق كەچۈرمىشلىرى: بۇنىڭ كىچىك بالىلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۆگىنىشىگە بولغان تەسىرى | **نۇرگۈل** 291

شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ چەت ئەللەردە ئېلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە نەزەر | **پروفېسسور دوكتور ئەركىن ئەمەت** 299

خىتايىنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش چۈشى: «بىر بەلباغ، بىر يول» بىلەن نىقابلانغان كۆپ تەرەپلىك يېپىلما ئىستراتېگىيەسى | **دوكتور گۈلمىرە بەرداش** 317

خەلقئارادىكى ئۇڭچىل سىياسىي ئېقىمدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنى | **ئەخمەتجان قاسىم** 341

سفىرلىق پۇلىغا كىرىش ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى گېئوپولىتىكىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى | **شۆھرەت سەيدەخمەت** 349

ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشتا ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتسۆيەرلىك ۋە تەۋرەنمەس ئىنقلابىي روھ كېرەك | **جۈرئەت نىزامىدىن**.....365

كوممۇنىزمدىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان: خىتايدا كومپارتىيە يەكلىغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت ئۈچۈن تەييارلىنىش | **مەمەتتوختى ئاتاۋۇللا** 379

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ دۇنيا ئەنئەنىۋى تېبابىتىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ئۈستىدە ئىزدىنىش | **مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى** 387

ئۆي خۇرۇچلىرىنىڭ شىپالىق رولى | **گۈلنار مەمتىمىن** 401

«ئۆڭكۇر ئادىمى»دىن «زامانىۋى ئۆڭكۇر ئادىمى»گىچە | **كۆرشات ئوغلى** 437

ئۇيغۇر ئەۋلادىنىڭ مۇساپىرلىق ھاياتى | **سەنئاي تاش** 455

«تارىم ئەدەبىيات مۇكاپاتى» چەت ئەلدە چاقنىدى | **سەلمە ئا. كامال** 461

ئۇيغۇرلار ۋە كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئە تېخنىكىسى | **دوكتور مەغپىرەت كامال يۈنۈسئوغلى** 469

مۇقەددىمە

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب «ئۇيغۇر پروجېكت فوندى» ئۇيۇشتۇرغان 2026 - يىللىق «دەۋر ۋە بىز» لېكسىيەسىگە چۈشكەن ماقالىلەر توپلىمى بولۇپ، دىياسپورادىكى بىر تۈركۈم قەلەمكەشلەرنىڭ قەلب ساداسى، مىللىي ئەسلىمىسى ۋە كەلگۈسىگە بولغان ئۈمىدۋارلىقىنىڭ جۇغلانمىسىدۇر. بىز بۇ كىتاب ئارقىلىق دۇنياغا ئۇيغۇرنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، نېمىلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ۋە نېمە ئۈچۈن يەنىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بايان قىلماقچى.

ئۇيغۇر تارىخىنى ۋاراقلىسىڭىز، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جۇلالىق مەنزىرىلىرىنى كۆرىسىز. قەدىمىي يېپەك يولىدىكى كارۋان قوڭغۇراقلىرىدىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئوچىقىدا يارىتىلغان نادىر سەنئەت ۋە ئەدەبىيات گۆھەرلىرىگىچە، تارىخىمىزنىڭ پارلاق سەھىپىلىرى سىزنى سېھرلىك بىر دۇنياغا باشلايدۇ. بىزنىڭ تارىخىمىز پەقەت بىر مىللەتنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن ئىدى.

ئەمما بۇ تارىخ ھازىر ئۇزۇلۇش گىردابىدا تۇرماقتا. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خەلقى تارىختىكى ئەڭ قاراڭغۇ بىر دەۋرنى – ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى باشتىن كەچۈرمەكتە. بىز بۇ كىتابتا ئائىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشىنى، لاگېرلارنىڭ زۇلمىنى، تىل ۋە ئېتىقادنىڭ چەكلىنىشىنى، ھەمدە بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارىتىلغان سىستېمىلىق يوقىتىش ئۇرۇنۇشلىرىنى ئاچچىق ھەقىقەتلەر بىلەن بايان قىلدۇق.

بۇ ئاچچىق ھەقىقەتلەرنىڭ تۈگۈنى شۇكى، بۈگۈنكى دۇنيانىڭ سىياسىي تەرتىپى ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر توردا، ئۇيغۇر مەسلىسى تولىمۇ مۇرەككەپ ۋە ئېچىنىشلىق

بىر سىناقتا دۇچ كەلمەكتە. نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ۋە خەلقئارالىق تەشكىلاتلار خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى، بازار بېسىمى ۋە دىپلوماتىك تەھدىتلىرى ئالدىدا «خىتاينىڭ چىشىغا تەگمەسلىك»، مەنپەئەتنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش پىرىنسىپى بويىچە ئىش كۆرمەكتە. بۇ خىل يۈزەكى، مەنپەئەتپەرەس سىياسەتنىڭ نەتىجىسىدە، مىليونلىغان ئىنسانلارنىڭ ھايات - ماماتى ۋە بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئەركىنلىكى قۇربانلىق قىلىنماقتا.

ئىنسانىي ھەق - ھوقۇقلار ۋە دېموكراتىيە قىممەت قاراشلىرىنى بايراق قىلغان خەلقئارا جەمئىيەت، بۈگۈنكى كۈندە رېئال مەنپەئەت لىنىيەسىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇۋالدى. سىياسىي سەھنىلەردىكى سۆكۈت ۋە مۇرەسسەچىلىك، زۇلمەتنىڭ كۆلىمىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشكە يول ئېچىپ بەردى. دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن قىلغان تاكتىكىلىق سۆكۈتلىرى، ئەپسۇسكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىدىلا ئەمەس، غەربتىكى دىياسپورادىمۇ ھېچ ئىش قىلالماسلىق مەسىلىسىگە دۇچار قىلماقتا. بۇ رېئاللىق بىزگە دۇنيا سىياسىتىنىڭ قانچىلىك رەھىمسىز ۋە تۇراقسىز ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسىتىپ بەردى.

مۇھاجىرەتتىكى (دىياسپورادىكى) ئۇيغۇرلار يىللاردىن بۇيان ئۆز ۋەتىنىدىكى قىرغىنچىلىقنىڭ ئازابىنى يىراقتىن تارتىپ كەلمەكتە. ۋەتىنىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن، ھەر كۈنى ئۆلۈم ۋە يوقلىش خەۋەرلىرى بىلەن ياشاۋاتقان ساناقلىق ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ سۈس ئىنكاسى سەۋەبىدىن بىر خىل ئۇمىدسىزلىك كۆلەڭگىسى شەكىللەندى. نۇرغۇن كىشىلەر ھېس - تۇيغۇلىرى چارچاپ، ئۈنى ئېچىگە چۈشۈپ، بارا - بارا «كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق» دېگەندەك، جىمغۇر ياشاش يولىنى تاللاشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ ياكى يۈزلىنىشىنى تاللاۋاتىدۇ.

بىراق، كېچىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ بولغان ۋاقتى – تاڭ ئېتىشقا ئەڭ يېقىنلاشقان ۋاقتىتۇر. دەل مۇشۇنداق بىر شارائىتتا، بىزنىڭ بۇ كىتابىمىزغا ماقالە يوللىغانلار – ئاز ساندىكى پىداكار ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ ئۇمىدتىن ئۈزۈلمىگەنلەردۇر. ئۇلار سۆكۈت قىلىشنى، تەقدىرگە تەن بېرىشنى ئەمەس، بەلكى دۇنيانىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قاراپ چۇقان سېلىشنى، ھەقىقەتنى بارلىق ئاۋازى بىلەن توۋلاشنى تاللىغانلاردۇر. يىللاردىن بېرى ئۇلاردەك قەلەم ساھىبلىرى ئۆز ماقالىلىرى ئارقىلىق، سۆكۈتتە تۇرۇشنىڭ زۇلۇمغا شېرىك بولۇش ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ، مىللەتنىڭ ۋىجدان ئوتىنى يانداۋرۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاۋازى – ئۇيغۇرلۇقنىڭ ئۆلمىگەنلىكىنى ۋە ئۆلمەيدىغانلىقىنىڭ ئەڭ ئېنىق ئىسپاتىدۇر.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر مىللىتى دۇچ كېلىۋاتقان سىستېمىلىق قىرىلىش، يوقىتىلىش سىياسەتلىرى ئالدىدا، دۇنيانىڭ قايسىبىر بۇلۇڭىدا ياشاۋاتقان بولۇشمىزدىن قەتئىينەزەر، دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپ ۋەزىپىسى، ئاۋاز چىقىرىش ۋە ئاۋاز

چىقىرىشقا ۋارىسلىق قىلالايدىغان ئەۋلادلارنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت. خىتاي دۆلىتىنىڭ پىلانى ناھايىتى ئېنىق. يەنى، ئۇلارنىڭ پىلانلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق نىشانى – بىزنىڭ تىلىمىز، تارىخىمىز، مىللىي ئەسلىمىمىز ۋە قىممەت قاراشلىرىمىزنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ئارقىلىق، «ئۇيغۇر» دېگەن كىملىكنى تارىخ سەھنىسىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلاشتۇر. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ داۋاملىق چوڤان سېلىشىمىز ۋە شۇ چوڤانىنى داۋاملاشتۇرالايدىغان ئەۋلادلارنى تەربىيەلىشىمىز – خىتاينىڭ يوقىتىش پىلانىغا بېرىلگەن ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ جاراڭلىق ۋە ئەڭ تۈپ خاراكتېرلىك زەربىدۇر.

مۇھاجىرەتتە ياشاۋاتقان ھەر بىر ئائىلە ئۈچۈن ئانا تىلىمىزنى، شانلىق تارىخىمىزنى ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئەنئەنىلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا تولۇق يەتكۈزۈش – خىتاي دۆلىتى بىلەن ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىس - تۈتەكسىز ئۇرۇشتىكى مىللىي بۇرچنى ئادا قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسىتىدۇر. تىل – بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسى، تارىخ بولسا ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكىدۇر. دۇنيانىڭ قەيىرىدە بولمايلى، پەرزەنتلىرىمىزگە ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشنى، يېزىشنى ۋە تەپەككۇر قىلىشنى ئۆگىتىش، ئۇلارغا باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي كۆرەشلىرىمىزنى ۋە مەدەنىيەت گۆھەرلىرىمىزنى تونۇتۇش – يىلتىزىمىزنى قۇرۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قالىدىغان بىردىنبىر يول ۋە مىللەت دەۋاسىغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلار قوشۇنى تەشكىل قىلىشتۇر. تىل ۋە مەدەنىيىتىگە ۋارىسى بار مىللەتنىڭ ئۇمىد چىرىغى ھەرگىز ئۆچمەيدۇ.

ئۇيغۇرلۇقنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەلگۈسىمىزنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ يەنە بىر مۇھىم شەرتى – ياش ئەۋلادلارنى يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرىدا تەربىيەلەشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشتۇر. سەۋەب ناھايىتى ئاددىي. بۈگۈنكى رەقەملىك دۇنيادا ۋە بىلىم دەۋرىدە، قۇرۇق شوئارلار ياكى ھېسسىياتقا تايىنىپلا غەلبىە قىلغىلى بولمايدۇ. بىز مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئۇنۇمۇبرىستېتلاردا ئوقۇشنى، ئىلىم - پەن، تېخنىكا، سىياسەت، قانۇن، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر، تاراتقۇ ۋە سەنئەت قاتارلىق بارلىق ساھەلەردە يۇقىرى سەۋىيەلىك بىلىم سىستېمىسىغا ئىگە بولۇشنى قوللىشىمىز شەرت.

يۇقىرى سۈپەتلىك بىلىم بىلەن قوراللانغان بۇ ياشلار كەلگۈسىدە دۇنياۋى سەھنىلەردە، خەلقئارالىق سىياسىي چەمبىرەكلەردە، داڭلىق ئاكادېمىك مۇنبەرلەردە ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ نوپۇزلۇق تاراتقۇلاردا ئۆز خەلقىنىڭ ئاۋازى بولالايدىغان، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە ئىستراتېگىيە تىلىنى ۋە تاكتىكىسىنى پىششىق بىلىدىغان، ئۆز مىللىتىنىڭ ھەق - ھوقۇقىنى خەلقئارا قانۇن پىرىنسىپلىرى بويىچە قوغداشتا سۆز قىلالايدىغان سەرخىللاردىن قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقىش – بىزنىڭ ئەڭ چوڭ كەلگۈسى ئىستراتېگىيەلىك نىشانىمىز بولۇشى كېرەك.

بۇ نوقۇل تاق لىنىيەلىك مۇداپىئەلا ئەمەس، بەلكى يېڭىباشتىن قەد كۆتۈرۈش جەريانىدۇر. ياش ئەۋلادلىرىمىز يۇقىرى بىلىم ۋە مىللىي كىملىك بىلەن چىڭ قوراللانغاندا،

بىز دۇنيا سىياسىتىدىكى تۇراقسىزلىق ۋە مۇرەسسەچىلىكلەرگە تاقابىل تۇرالايدىغان، دۇنيانىڭ يۈزلىنىشىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان بىر كۈچكە ئايلىنىمىز. شۇڭلاشقا، مەدەنىيىتىمىزنى ئەۋلادلارغا ئۆگىتىش ۋە ئۇلارنى زامانىۋى سەرخىللار قىلىپ يېتىشتۈرۈش – زۇلۇم ئۈستىدىن غەلبە قىلىشنىڭ ۋە مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزنى ئەبەدىي ساقلاپ قېلىشنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئۆچمەس كاپالىتىدۇر.

خەلقئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەنپەئەت ۋە مۇرەسسە ئۈستىگە قۇرۇلغان بۈگۈنكى قۇرۇلمىسىدا، خىتاي دۆلىتى ئۆزىنىڭ تەسۈرلىگۈسىز ئىقتىسادىي كۈچى ۋە سىياسىي تەھدىتلىرى ئارقىلىق خەلقئارانى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇرلاۋاتقان بىر شارائىتتا، ئۇيغۇر دەۋاسىنىڭ غەلبە قىلىشى ۋە داۋاملىشىشى، نوقۇل ھالدا بىر قىسىم دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت لىنىيەلىرىگە ياكى سىياسىي رەھبەرلەرنىڭ باياناتلىرىغىلا تايىنىپ قېلىشى يېتەرلىك ئەمەس. ھەر قانداق دۆلەت ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن مۇرەسسە قىلىشى مۇمكىن، ئەمما ئىنسانىيەتنىڭ ۋىجدانى ۋە ئەخلاقىي قىممەت قاراشلىرى ئىنسانلىقنى قۇربانلىق قىلىدىغان سىياسىي سوتلارغا قارشى ئەڭ كۈچلۈك كۈچتۇر. شۇڭلاشقا، بىز خەلقئارالىق ئىتتىپاقداشلىرىمىزنى دۆلەت دەرىجىلىك رەسمىي ئورگانلاردىنلا ئەمەس، تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ جانلىق ۋە تېخىمۇ تەسىر كۈچكە ئىگە بولغان ھەر دۆلەتلەردىكى ئاۋام خەلق ئارىسىدىمۇ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.

مۇھاجىرەتتىكى پائالىيەتلىرىمىز ۋە دەۋا ئىستراتېگىيەيىمىز مۇشۇنداق زامانىۋى، تورلاشقان ۋە سىستېمىلىق بىر شەكىلگە ئۆزگەرگەندە، دۇنيانىڭ پەرۋاسىزلىقىنى ئەيىبلەپ ئولتۇرىدىغان پىسخىكىدىن قۇتۇلۇپ، ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكۈچى بىر كۈچكە ئايلىنىمىز. رەقەملىك دۇنيانىڭ قوراللىرىنى قولغا ئالغان، دۇنيانىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق بىلىم چەمبىرەكلىرى بىلەن سەممىي ۋە پۈختا ئىتتىپاق قۇرغان ئەۋلادلىرىمىزلا بولىدىكەن، ئۇيغۇرلار ئۆزىنى قورشاپ تۇرغان خەلقئارالىق سۈكۈت سېپىنى چوقۇم بۇزۇپ تاشلايدۇ. ھەقىقەتنىڭ نۇرى زۇلۇمنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى يېرىپ ئۆتىدۇ، بىز قۇرۇپ چىققان بۈگۈنكى يېڭىچە ئىتتىپاقداشلىق زەنجىرى ئەتە ۋەتىنىمىزنىڭ ئەركىنلىك دەرۋازىسىنى ئاچىدىغان ئەڭ چوڭ كۈچلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بىز مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇپ، دۇنيانىڭ ئوخشىمىغان قىتئە ۋە دۆلەتلىرىگە تارقالغان ساناقلىق كۈچلىرىمىزنى خوراتماي، نوقۇل قۇرۇق چۇقان سېلىشقا ئەمەس، ئەقلىي ۋە سىستېمىلىق ئەۋلاد تەربىيەلەيدىغان ئىستراتېگىيەلىك نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.

دىياسپورا دېمەك، بىر جامائەتنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تاشلايدىغان جۇغراپىيەلىك ۋە سىياسىي چەكلىمىلەر ئىچىدە ياشاش دېمەك. ئەمما ئۇيغۇرلار ئۆچۈن ئاۋاز چىقىرىشتا ۋە ئەۋلاد تەربىيەلەشتە، شۇ چەكلىمىلەرگە تەسلىم بولۇشقا قەتئىي بولمايدۇ. بىز رەقەملىك دەۋرنىڭ كۆۋرۈكلىرىدىن پايدىلىنىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيەتلىرى، تەشكىلاتلىرى، كارخانىچىلىرى ۋە زىيالىيلىرى

ئوتتۇرىسىدا، جانلىق ۋە سىستېمىلىق بىر ئىقتىسادىي - مەدەنىيەت ھەمكارلىق تورىنى شەكىللەندۈرۈشىمىز لازىم. بۇنداق كۆپ قىرلىق تورلار بىزنى بىرلا ۋاقىتتا ھەم روھىي ھەم ماددىي جەھەتتىن كۈچلەندۈرىدۇ.

بۇ ئىچكى كۈچلىنىش ۋە زىچ ئۇيۇشۇشنىڭ ئەڭ نېگىزلىك نىشانى ۋە ئەخلاقي بۇرچى – ۋەتىنىمىزدىكى ئېغىر كۈلپەتلەرگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشتۇر. يەنى، ۋەتىنىمىزدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتنى دۇنيا سوت مەھكىمىلىرىگە ۋە خەلقئارا سىياسىي كۈنتەرتىپكە ئىزچىل ئېلىپ كىرىشنى بىزنىڭ دىياسپورادىكى ھاياتىمىزنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇش زۆرۈردۇر. خىتاي دۆلىتى شەرقي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىۋاتقان قىرغىنچىلىق ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلىرىنى دۇنيانىڭ كۆزىدىن يوشۇرۇشقا، ئۇچۇرلارنى توسۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان بىر پەيتتە، مۇھاجىرەتتىكى بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ سىياسىي ۋە تارىخىي ۋەزىپىسى – ئاشۇ جىنايەتلەرنىڭ پاكىت - ئىسپاتلىرىنى رەقەملىك ئارخىپلار بويىچە سىستېمىلىق يېغىپ، خەلقئارا قانۇن ئورگانلىرىنىڭ، دۇنيا سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ۋە دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي كۈنتەرتىپىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە چىقىرىشتۇر. لاگېرلار خەلقئارا جەمئىيەتتە ئاشكارا بولغاندىن بېرى، دىياسپورادىكى بىر قىسىم تەشكىلات ۋە شەخسلەر بۇ خىزمەتلەرنى ئىزچىل قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنىڭغا يارىشا، شۇ تارىخىي ۋەزىپىلەرگە تولۇق ۋارىسلىق قىلالايدىغان، نوقۇل چۈقان سالىدىغانلا ئەمەس، بەلكى يازالايدىغان، تەھلىل قىلالايدىغان ۋە دەۋايىمىزنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرەلەيدىغان بىلىملىك بىر قوشۇننى تەربىيەلەپ چىقىش بىزنىڭ مۇھىم ۋەزىپىمىزدۇر.

بۇ كۈرەش يۈزەكى ۋە ۋاقىتلىق پائالىيەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى مىللىي دەۋايىمىزنى، لاگېرلارنىڭ زۇلمىنى، مەجبۇرىي ئەمگەكنى ۋە ئائىلىلەرنىڭ پارچىلىنىشىنى خەلقئارا سەھنىلەرگە ئېلىپ كىرىش بىر پىلانلىق، ئىزچىل ۋە سىستېمىلىق ياشاش شەكلىمىزگە ئايلىنىشى لازىم. خەلقئارا سىياسەت ۋە قانۇن چەمبىرەكلىرى بىزنىڭ ئاۋازىمىزنى تاراتقۇلاردىن، يېغىنلاردىن ۋە سوت زاللىرىدىن ھەر كۈنى، ھەر سائەتتە ئاڭلاپ تۇرالايدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ جەھەتتىكى بوشاشماس تىرىشچانلىق بىزنىڭ دۇنياۋى ئادالەت تەلەپ قىلىشتىكى قەتئىيلىكىمىزنى كۆرسىتىدۇ.

ئاخىرىدا شۇنى جەزمەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، تۇراقسىز دۇنيا سىياسىتىنىڭ مۇرەسسەچىلىكلىرى ئالدىدا بىزنى مەۋجۇت قىلىپ تۇرىدىغان بىردىنبىر يول – ئۆزئارا يارەملىشىش، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇش ۋە تېخنىكىنىڭ كۈچى بىلەن ئۆزئارا تۈتۇشۇپ تۇرىدىغان سىستېما قۇرۇپ چىقىشتۇر. كۈلپەتلەر بىزنى سۈندۈرالمايدۇ، ئەكسىچە تېخىمۇ زىچ بىرلەشتۈرىدۇ. ۋەتىنىمىزدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ھەق - ھوقۇقى ئۈچۈن دۇنيا سەھنىسىدە بوشاشمىغان ھالدا ئادالەت چاقىرىقى قىلىش – بىزنىڭ ئېتىقادىمىز ۋە ئۇلۇغ غايىمىز بولۇشى كېرەك. بۇ كۈرەش بىزنى چوقۇم يورۇق كەلگۈسىگە ۋە ئارزۇ قىلىنغان ئەركىنلىككە ئېلىپ بارىدۇ.

بىز يالغۇز ئەمەس، ئادالەت ۋە ھەقىقەت بىز تەرەپتە تۇرىدۇ. تارىخ بېتىدە نۇرغۇن ئىمپېرىيەلەرنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنى، ئەمما زۇلۇمغا باش ئەگمىگەن مىللەتلەرنىڭ ھامان قايتىدىن گۈللەنگەنلىكىنى بىلىمىز. شۇڭا، ئۈمىدسىزلىككە ئورۇن يوق. بىز ئاۋازىمىزنى تېخىمۇ كۈچلۈك چىقىرىمىز، تېخىمۇ زىچ ئۇيۇشىمىز ۋە كەلگۈسىدىكى ئەركىن، نۇرانە كۈنلەرگە بولغان ئىشەنچىمىز بىلەن قەدىمىمىزنى ئالغا باسقىلى داۋام قىلىمىز. تاڭ چوقۇم ئاتىدۇ، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ پارلاق كېلەچىكىگە چوقۇم ئېرىشىدۇ. يېزىشى چەكلەنگەنلەرنىڭ ئورنىدا مەۋجۇتلۇق تارىخىمىزنى يېزىش، يازالايدىغانلارنىڭ بۇرچىدۇر. يازالمىسىمۇ ئاۋازىنى چىقىرىپ چۇقان سېلىش، ئاۋازى بارلارنىڭ بۇرچىدۇر. بىز بۇ كىتاب ئارقىلىق دۇنياغا شۇنى جاكارلايمىزكى، زۇلۇم تىلنى بوغۇشى مۇمكىن، ئەمما قەلبتىكى ھۆرلۈك ئىستىكىنى بوغالمايدۇ. قىرغىنچىلىق ئارقىلىق جىسىمىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى ۋەيران قىلىشقا ئۇرۇنغانلار بىزنىڭ قارشىلىق روھىمىزنى سۇندۇرالمايدۇ، قارشىلىق ھەرىكىتىمىزنى توختىتالمايدۇ!

مەزكۇر كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەردە ئۇتتۇرىغا قويۇلغان نەزەرىيە ۋە كۆز قاراشلارنىڭ ھەممىسى ماقالە ئاپتورلىرىنىڭ ئۆزلىرىگىلا مەنسۇپ بولۇپ، بۇلار «ئۇيغۇر پروجېكت فوندى» ياكى «مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى» غا ۋەكىللىك قىلمايدۇ.

مەزكۇر كىتابتىكى ماقالىلەرنىڭ تەرتىپى مەلۇم ئۆلچەملەر ئاساسىدا بېكىتىلگەن مۇھىملىق دەرىجىسى ياكى كەسىپي ساھە بويىچە بېكىتىلگەن بولماستىن، بەلكى بىزگە ماقالە يېتىپ كەلگەن ۋاقىت بويىچە بېكىتىلدى. ئىستانبۇلدا 9 - ئاينىڭ 19 - ۋە 20 - كۈنلىرى بېرىلىدىغان لېكسىيەنىڭ تەرتىپىمۇ ھەم شۇنداق بېكىتىلدى.

بىز بۇ قېتىم ئۆتكۈزمەكچى بولغان «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2026» پائالىيىتى ۋە مەزكۇر كىتابنىڭ رويابقا چىقىشىدا، ئۇيغۇر پروجېكت فوندى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىدىكى بىر گۇرۇپپا سەپدىشىمىز بىزگە كەلگەن ماقالىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى، 35 پارچىدەك ماقالىلەرنى تەكشۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، باھالاپ - تەستىقلاشتىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئامىنە سەدەق، ئەركىن بەرداش، ئىلىبالىق، جۈرئەت نىزامىدىن، مەردان كەلپىن، ئۆمەر ئىمىن، پىداكار، روشەن خەمىت، تەلئەت قادىر ۋە زۇلفىيە مۇھەممەد قاتارلىق قېرىنداشلىرىمىز ماقالىلەرنىڭ تەھرىرلىك ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ياشايدىغان 27 نەپەر قېرىندىشىمىز 34 پارچە ماقالە يېزىپ تەييارلىدى. 16 نەپەر قېرىندىشىمىز ئۆز چىقىمى بىلەن «ئىستانبۇلدىكى 20 لېكسىيە» پائالىيىتىگە قاتناشماقچى. ئۇيغۇر پروجېكت فوندى، مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى، ئۇيغۇر ئاخبارات مەركىزىدىكى قېرىنداشلار ھەمدە ئىستانبۇلدىكى باشقا بىر قىسىم دوستلار مەزكۇر كىتاب ۋە لېكسىيە ئىشلىرىدا بىزگە ناھايىتى قىممەتلىك ياردەم قوللىرىنى سۇندى. بىز بۇ يەردە يۈقىرىدىكى بارلىق قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز!

1

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى ئىشلىگەن خىزمەتلەر (2026 – 2019)

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى (ئۇ پ ف) 2019 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئامېرىكىدا تىزىملىتىلىپ قۇرۇلغان «تاپاۋەتسىز تەشكىلات» بولۇپ، ئۇ قۇرۇلغاندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇرلۇقنىڭ باشقا ئېلىمىزنىتلىرىنى چەت ئەلدە ساقلاپ قېلىش، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆچلەندۈرۈش، ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن زۇلۇمنى دۇنياغا ئاشكارىتىشقا پايدىلىق بولغان ھەر خىل پىروجېكتلەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ، چەت ئەلدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ چىرىغىنى يانداۋرۇپ تۇرۇش جەھەتتە بەلگىلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلدى.

تۆۋەندە ئۇ پ ف قۇرۇلغاندىن بۇيان قىلغان ئىشلارنى قىسقىچە خۇلاسىلەپ ئۆتىمىز.

1. ئۇيغۇر تىلىنى قوغداش ۋە ساقلاپ قېلىش ساھەسىدە:

1) «ئۇيغۇرلار» ناملىق ئايلىق تور ژۇرنىلىنى چىقىرىش. بۇ تۇر 2022 - يىلى 3 - ئايدا باشلانغان بولۇپ، ئۇنى ھازىرمۇ داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ.

https://Uyghursfoundation.org/Uyghur/

2) «ئۇيغۇر ئاخبارات مەركىزى»نىڭ ھەپتىلىك ۋىدىيو پروگراممىسىنى چىقىرىش. ئۇ پروجېكتنى 2020 - يىلى 11 - ئايدا باشلىغان بولۇپ، ھازىرغىچە 800 دىن ئارتۇق ۋىدىيو چىقىرىپ بولدى. بۇ تۇر ھازىرمۇ داۋاملىشۇاتىدۇ.

(1) YouTube: https://www.youtube.com/channel/UCW35Y_iqXm8g4fohwUqjDNQ

(2) Instagram: https://www.instagram.com/Uyghuraxbaratmerkizi/

(3) Facebook: https://www.facebook.com/Uyghuraxbarat.merkizi

(4) WhatsApp:https://whatsapp.com/channel/0029Va83BTWIyPtWFkED0a1S

(5) تور بەت: https://www.Uyghurinfo.org/Uyghur/

3) ئىنگلىزچە ۋە ئۇيغۇرچە تور بېتى www.uyghursfoundation.org نى ماۋۇرۇۋاتىدۇ.

4) ئۇيغۇر مەدەنىيتى ۋە ئۇيغۇر كىملىكىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلغان ئۇيغۇرچە تور بېتى www.tilim.org نى ماۋۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە ماقالىلەر، مۇزىكىلار ۋە باشقا سىپرلىق مەزمۇنلار قويۇلۇۋاتىدۇ.

5) مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى بىلەن بىرلىكتە، ۋەتەنىدە 2017 - يىلىدىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغان 300 گە يېقىن تور بەتلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ساقلىۋالدى (https://www.Uyghur-archive.com).

6) ئۇيغۇر ئەدلىيە ئارخىپ ئامبىرى ھازىر چەت ئەلدە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرچە كىتابلارنى PDF ھۆججەتلىرىگە ئايلاندۇرۇپ، بىر تور كۇتۇپخانىسى قۇرۇپ چىقىش تۈرىنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. بۇ تۈرگە ئۇ پ ى ئىقتىسادىي ياردەم قىلدى. بۇ كۇتۇپخانىغا 5000 دىن كۆپ كىتاب قويۇش پىلانلاندى.

7) ھازىرغىچە قۇرۇلۇپ ماۋۇرۇلۇۋاتقان تۆۋەندىكى بىر قانچە تور كۇتۇپخانىلىرىغمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلدى:

https://elkitab.org,

httsp://www.Uyghurkitap.com,

https://www.yanghin.net.

8) «ھاي - ھاي ئېلىپبە» ئۇيغۇر تىلى ئەپىنى ياساتتى. بۇ ئەپنىڭ كومپيۇتېر ۋە يانفون نۇسخىلىرى بار بولۇپ، ئۇنى ھەقسىز چۈشۈرۈپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ: https://www.tilim.org/hay-hay-elipbe/. بۇ ئەپ دىياسپورادىكى ئۇيغۇر بالىلىرىنى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى خالايدىغان باشقا ھەر قانداق كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى بار، كۆرۈنۈشلۈك ۋە ئوبرازلىق مەزمۇنلار ئارقىلىق تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

9) ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ناخشا ئۆگىنىشىگە ياردىمى بولىدىغان بىر قىسىم ۋىدىيولارنىڭ تەييارلىنىشىغمۇ ياردەم قىلدى (https://www.youtube.com/channel/UCx1eUKhf1eNyiwqJ-cSTiiA).

10) ئۇيغۇر كومپيۇتېر ئىلمىي جەمئىيىتى ئېلىپ بېرىۋاتقان «مىڭ سائەتلىك ئۇيغۇرچە ئوچۇق ئاۋاز ئامبىرى» تۈرىگە ئىقتىسادىي ياردەم قىلدى. بۇ تۈر ھازىرمۇ

داۋاملىشىۋاتىدۇ.

11) ياشىنىپ قالغان ئۇيغۇر سىياسىي پائالىيەتچىلىرىنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى ھۆججەتلىك ۋىدىيو پروجېكتى. بۇ تۇر 2025 - يىلى باشلانغان بولۇپ، ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتىدۇ.

2. چەت ئەلدىكى ئۇيغۇر ياشلىرىغا ياردەم قىلىش جەھەتتە:

1) تۈركىيەدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى 2022 - يىلى 10 - ئايدىن 2024 - يىلى 7 - ئايغىچە ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىنلىدى.

2) تۈركىيەدىكى ئۇيغۇر سەرخىللىرى مائارىپ پروگراممىسى، ھىرا ئۇيغۇر مەكتىپى، ھىرا ئۇيغۇر يەسلىسى، شادلان ئۇيغۇر يەسلىسى ۋە كۆكنۇر ئانا تىل باغچىسى يەسلىسى قاتارلىق مەكتەپ ۋە يەسلىلەرگە ئىقتىسادىي ياردەم قىلدى.

3) COVID-19 مەزگىلىدە، تۈركىيەدىكى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن 150 گە يېقىن تاختا كومپيۇتېر (iPad) سېتىۋېلىپ تارقىتىپ، قىينىچىلىقى بار ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشىغا ياردەم بەردى.

4) 2021 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىئانە توپلاپ، يىغلىغان ئىئانىلەرنى تۈركىيەدىكى بالىلارنى مەكتەپتە ئوقۇتۇشتا قىينىچىلىقى بار ئۇيغۇر ئائىلىلىرىگە تارقىتىپ بەردى. بۇ تۇر ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتىدۇ.

5) تۈركىيەدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ياردەم كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا تەييارلىق قىلىشىغا ياردەم بەردى.

6) تۈركىيەدىكى چوڭلارغا تىككۈچىلىك، كېيىم لايىھەلەش ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئاساس قىلغان كەسپىي ماھارەت تەربىيەلەش پروگراممىلىرىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەردى.

3. خەلقىمىز ۋە خەلقئاراغا ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇر تەمىنلەش جەھەتتە:

1) ئۇيغۇر ئاخبارات مەركىزى (Uyghur Information Center, UIC) ئۇ پ ن نىڭ بىر شۆبىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى دۇنيانى ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش، شۇ ئارقىلىق خەلقئارا جامائەتنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىش. ئۇيغۇر ئاخبارات مەركىزى 2024 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك زاۋۇت - شىركەتلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار ۋە دوكلاتلارنى توپلىدى. بۇ ئۇچۇرلار ئۇ پ ن ماڭدۇرۇۋاتقان يەنە بىر تور بېتى https://www.Uyghurinfo.org/en/ دە ساقلىنىۋاتىدۇ.

2) «شىنجاڭ» دېكى خىتاي كومپارتىيە رەھبەرلىرى، ناھىيە ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك دوختۇرخانىلار، ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك شىركەتلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىنى تۇپلاپ ئېلان قىلدى:

(1) https://www.Uyghurinfo.org/en/names-of-chinese-officials-in-east-turkistan/

(2) https://www.Uyghurinfo.org/en/lists-of-forced-labor-companies-children-detention-camps-and-hospitals/

4. نەشر قىلىش ئۈچۈن ئىقتىسادىي ياردەم بەرگەن كىتابلار:

(1) 100 يىللىق مارافون (2020، ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى)

(2) ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش (2021، ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى)

(3) 100 پارچە لاگېر ئىسپاتى (2022، ئىنگلىزچە)

(4) دەۋر ۋە بىز (ئىككى قىسىم، 2023 ۋە 2024)

5. ئابدۇۋۇلى ئايۇپ كىتابلىرى:

(1) ئېلىپبە؛ (2) ئۇيغۇر بۇلاق؛ (3) دۇنيانىڭ كىندىكى؛ (4) ئوماق تارىخچاق؛ (5) تىلمىنىڭ تەمى؛ (6) مەڭگۈ تاشلىق ئەل؛ (7) ئۇيغۇرلۇق دەرسى؛ (8) گۈلدەك ئائىلەم؛ (9) ئۇلار نېمە دەيدۇ؛ (10) ئۇيغۇرچە قەلئە؛ (11) مەھبۇس روھلار (ئۇيغۇرچە، تۈركچە ۋە خىتايچە)؛ (12) Doğu Türkistanda bir Aydın (تۈركچە)

6. باشقا كىتابلار:

(1) قۇمۇل ئىنقىلابىدىن كوممۇنىست چىن ئىستېلاسىغا قەدەر شەرقىي تۈركىستان

(2) پەرھات قۇربان: خىتاينىڭ غەربىي رايون نەزەريەسى (2021)

(3) لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى (2023)

(4) لۇتپۇللا (رومان، 2023)

(5) ئۇيغۇر چاپايوپ كىم؟ (سەلىمە كامال، 2023)

(6) مۇز تۇتقان دەريا (ھەببۇللا ئابلىمىت، 2024)
(7) مەمەت ئەمىن ماقالىلەر توپلىمى (2024)
(8) گۈلشەن ئابدۇقادىر كىتابلىرى: (ئا) 5 - فېۋرال ئارخىپلىرى 2 - قىسىم، (ب) دونكىخوت ۋە سانچۇپانزا ئۇيغۇرلار، (ب) ۋەتەنگە ۋىزام يوق (بۇ كىتابلارنى نەشر قىلىش چېقىمىنىڭ بىر قىسمىنى تەمىنلىدى)

7. باشقا باللار كىتابلىرى:

(1) ئەسما باللار كىتابلىرى
(2) گۈلبوستان باللار كىتابلىرى (2024، 2025)
(3) مېنىڭ تىلىم، مېنىڭ كىملىكىم (گۈلىس دەريا، 2023)

8. باللار نوتا كىتابى

(1) ئۇنتۇلماس مېلودىيە (رەيھانگۈل ئۇبۇل، 2023)
(2) بالىلار نوتا كىتابى – پىيانىنو نوتىسى باشلانغۇچ سەۋىيە (جىنەستە توختى)

5. ئالاھىدە مەقسەتلەر ئۈچۈن قۇرۇلغان تور بېتى:

a) دىياسپورادىكى بويتاق ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ جورا تېپىشىغا ياردەم قىلىدىغان تور بېتى (بۇنى ھازىر ئۇيغۇر كومپيۇتېر ئىلمىي جەمئىيىتى ماڭدۇرۇۋاتىدۇ):
https://kelnur.com.

6. ئۇ پ ف ئېلىپ بارغان پائالىيەتلەر:

1) ئۇ پ ف 2023 - يىلى 9 - ئايدا ئىككى كۈنلۈك «ئىستانبۇلدا 20 لېكسىيە – 2023» لېكسىيە سۆزلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ پائالىيەتنىڭ مەقسىتى بۈگۈنكى دەۋردە چەت ئەلدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مىللەتنى تەربىيەلەش ۋە يېتەكلەش جەھەتتىكى ئەقلىي كۈچىنىڭ نامايەندىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بولۇپ، ئالدى بىلەن «ئۇيغۇرلار نۆۋەتتە دۇچ كەلگەن مەسىلە ۋە تەھدىتلەر، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى، ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى» نى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ماقالىلەر يېزىلدى. ئاندىن ماقالە تەييارلىغان 45 تەك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىچىدىكى 20 دىن كۆپ كىشى ئىستانبۇلدىكى ئىككى كۈنلۈك پائالىيەتتە لېكسىيە سۆزلىدى. تاپشۇرۇلغان ماقالىلەر ئاساسىدا «دەۋر ۋە بىز» دېگەن بىر كىتاب نەشر قىلىنىپ، لېكسىيە قاتناشقۇچىلىرىغا ۋە دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ بىر

قىسىم رەھبەرلىرىگە ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلدى.

2) يۇقىرىقى پائالىيەت 2024 - يىلى 9 - ئايدا يەنە بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، 2026 - يىلى 9 - ئايدا يەنە ئېلىپ بېرىلماقچى.

3) ئۇ پ ى 2023 - يىلى ۋەتەندە 1990 - يىللاردا نەشر قىلىنغان 60 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى تور لۇغىتىگە ئايلاندۇرۇش تۈرىنى باشلىغان بولۇپ، ھازىر بۇ تۈرنىڭ 2026 - يىلى تاماملىنىدىغانلىقى مۆلچەرلىنىۋاتىدۇ.

4) ئۇيغۇر بالىلار سىنىپى (ئىستانبۇل، تۈركىيە، 2024 - يىلى 4 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، 2 – 6 ياشلىق بالىلار ئۈچۈن).

5) ئۇ پ ى نىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن نەشر قىلدۇرغان بىر يۈرۈش بالىلار كىتابىدىكى شېئىر - قوشاقلارنى ئالتە دانە ئۇيغۇر بالىلار ناخشىسى ۋىدىيوسى قىلىپ ئىشلەش تۈرى باشلاندى. بۇ تۈرنى 2026 - يىلى تاماملاش پىلانلاندى.

6) 2025 - يىلى سۈنئىي ئىدراك ئەقىل ئامبىرىغا ئۇيغۇر كىملىكىنى تونۇتۇش پىروجېكتى باشلاندى. بۇ تۈر ھازىرمۇ داۋاملىشۋاتىدۇ.

7) 2025 - يىلى ئۇيغۇر دەۋاسىنىڭ پېشقەدەم يېتەكچىلىرى ۋە ئاكتىپلىرىنىڭ ھاياتىنى تونۇشتۇرىدىغان ھۆججەتلىك ۋىدىيو ئىشلەش پىروجېكتى باشلاندى. بۇ تۈر ھازىرمۇ داۋاملىشۋاتىدۇ.

7. ئۇ پ ف ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەم قىلغان تۈرلەر:

1) خەلقئارا ئۇيغۇر سەنئىتى پىروجېكتى (ئۆزبېكىستان، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستان، 2023)

2) تۇغۇم تۇغۇم سەنئەت گۈرۈپپىسىنىڭ سەنئەت كۆرگەزمىسى (2024 - يىلى 10 - ئاي)

3) ئىلھام توختى ئىنستىتۇتىنىڭ «ئىلھام توختىنى نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا كۆرسىتىش» پائالىيىتى

4) تۈركىيەدىكى «قىزلار كىتاب چېيى»

5) ئايشە ئىنگلىز تىلى كۇرسى (2022 - يىلى 7 – 9 - ئاي)

6) «بىلىم - كۈچ ژۇرنىلى» (ئىككى سانىنى نەشر قىلىش خىراجىتى بېرىلدى)

7) ئۇيغۇر ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەش مەركىزى (ئىستانبۇل، مۇيەسسەر خەندان)

8) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كۇرسى (ئىستانبۇل، 2021 - يىلى 7 - ئاي)

5) «ئاخىرىنى ساقلاش» ناملىق ئىنگلىزچە ھېكايە فىلىم (مەمەتجان، 2022)

6) ئۇيغۇر سوتى ئۈچۈن سۈنئۇلغان ۋىدىيولۇق گۇۋاھلىقلارنى يېزىق شەكلىگە

ئايلانـدۇرۇش ئۇچـۇن ئىقتىسـادىي يـاردەم

7) دۇنيـا ئۇيغـۇر قۇرۇلتيـى، ئۇيغـۇر ئاكادېمىيەسـى ۋە ئۇيغـۇر سـوتىنىڭ بـەزى ئالاھـىـده تۇرلـرى ئۇچـۇن بېرىلگـەن يـاردەم

8) ئۇيغـۇر خانـىم - قىزلـرى ئۇچـۇن كىيـىم لايىھەلـەش – كىيـىم تىكـىش تەربىيەلـەش كۇرسـى (ئۇيغۇريـار فونـدى)

9) ۋىدىيو پىروگراممىلرى ۋە يۇتيۇب قاناللىرى:

(1) كومپيۇتېر ۋە تۇرمۇش:

https://www.youtube.com/channel/UCe8L8dzF6tuEOhKLRbxMBQA

(2) كارۋان ساداسى:

https://www.youtube.com/channel/UCzLnUaHea2IkmIEnurPaIgQ

(3) ئانا تىل بالىلار پىروگراممىسى:

https://www.youtube.com/channel/UCx1eUKhf1eNyiwqJ-cSTiiA

(4) Untv Biz (خەدىچە، ئىستانبۇل):

https://www.youtube.com/channel/UCKw6XgrWkdSo3Gj1V2f5OzA

ۋەتەندىـن يىراقتـا بولۇشـىمىز بىزنـىڭ ۋەتەنگـە بولغـان مەسـئۇلىيىتىمىزنى ئاجىزلىتـىپ قويماسـلىقى كېـرەك. بۈگۈنكـى كۈنده تىلمـىز، مەدەنىيىتىمىز ۋە كوللېكتىپ ئەسـلىملىرىمىز بىزنـىڭ ئورتـاق تىرىشـچانلىقىمىز بىلـەن ھايـات ساقلىنىۋاتىدۇ. ئـۇ پ ى نـى قـوللاش – بىزنـىڭ كىملىكىمىزگـە ۋەكىللىـك قىلىدىغـان قىممەتلەرنـى قوغـداش ۋە ئۇلارنـى كېيىنكـى ئەۋلادلىرىمىزغـا مـىراس قالدۇرۇشـنىڭ بىـر ئەمەلـىي يولـىدۇر. بـىز ھەربىـر ئۇيغۇرنـىڭ ھەربىكەتكـە ئۆتۈشـىنى، ئەتـە ئەمـەس، بەلكـى ھازىـرلا ھەربىكـەت قىلىشـىنى سـورايمىز. قۇربـىڭلار يەتسـە ئـۇ پ ى قـا ئىئانـە قىلىـڭلار، ھەمـدە بـۇ ئىئانـە تـوپلاش پائالىيىتىنـى جامائـەت ئىچىـدە كـەڭ تارقىتـىڭلار. ھـەر قايسـى تۆھپىنـىڭ چـوڭ - كىچىكلىكىگـە قارىمـاي، ئـۇ بىزنـىڭ ئىتتىپاقلىقىمىزنى كۈچەيتىـدۇ ھەمـدە ئۇيغـۇر كىملىكىنـىڭ كەلگۈسـى ئـەۋلادلار ئۇچـۇن مۇسـتەھكەم ۋە جانلـىق ساقلىنىشـىغا كاپالەتلـىك قىلىـدۇ.

ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى

ئالاقىلەشكۈچى: ئەركىن سىدىق (erkinsidiq@gmail.com)

بۇ ھۆججەتنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

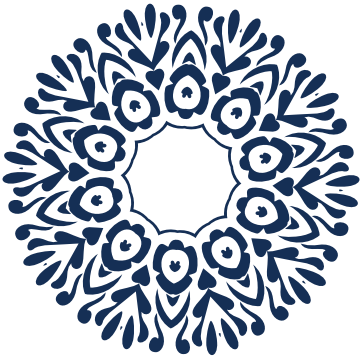

2

ھۆكۈمرانلىق ۋە قارشىلىق

دوكتور ئەركىن سىدىق

2025 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

مەن يېقىندا جەيمىس سكوت (James C. Scott) نىڭ «ھۆكۈمرانلىق ۋە ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىش سەنئەتلىرى» (Domination and the Arts of Resistance) ناملىق كىتابىنى ئوقۇدۇم. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان نەزەرىيەلەر ۋە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيەلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بولغان ئەھۋالىغا ئوبدانلا ماس كېلىدىكەن. يەنى، مانجۇ ۋە خىتايلارنىڭ 1870 - يىللاردىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە بەك ماس كېلىدىكەن. مەن بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان نەزەرىيە، ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيە ۋە يەكۈنلەپ چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنىڭ ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىتايغا تاقابىل تۇرۇش كۈرەشلىرى ئۈچۈن بىر مۇۋاپىق يول تاللىۋېلىشىغا خېلى ئوبدان ياردىمى تېگىدىكەن، دەپ ئويلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتابنى بىر پارچە ماقالە قىلىپ تەييارلاپ، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

1. ھۆكۈمرانلىق

ئىجتىمائىي جەھەتتە ئېغىر تەڭسىزلىك مەۋجۇت بولغان جەمئىيەتلەردە ئاشكارا تەدبىر (public transcript) بىلەن يوشۇرۇن تەدبىر (hidden transcript) لەر

مەۋجۇت بولىدۇ. «ئاشكارا تەدبىرلەر» دېگىنىمىز، بويسۇنغۇچىلار ھۆكۈمرانلار ئالدىدا قىلىدىغان ئاشكارا ئىش - ھەرىكەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا سۆزلەيدىغان تىل - ئىبارىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق تەدبىرلەر بويسۇنۇش، قوبۇل قىلىش ۋە سۈكۈت قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «يوشۇرۇن تەدبىرلەر» بولسا، بويسۇنغۇچىلار ھۆكۈمرانلار مەۋجۇت ئەمەس يەرلەردە ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغان تەنقىد، قارشىلىق ۋە باشقىچە سۆز - نۇتۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

زومىگەرلىكنى ھەممە ئىشتا تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇش، ھەمدە ئىدىئولوگىيە ۋە بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق ئېزىلگۈچىلەرگە تولۇق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. ئاشكارا باش ئېگىشنىڭ كەينىگە ئاغدۇرمىچى ئىدىيەلەر ياكى مەخپىي قارشىلىقلار يوشۇرۇنغان بولىدۇ.

ھۆكۈمرانلىق سەھنە ئويۇنى شەكلىدىكى كۆرۈنۈشلەر بىلەن باغلانغان. ھۆكۈمرانلار ھوقۇقنىڭ قانۇنلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، رەسمىيەت، سىمۋول ۋە مەخسۇس تەييارلىغان كۆرۈنۈشلەرگە كۈچلۈك دەرىجىدە تايىنىدۇ. بۇنداق كۆرۈنۈشلەر پەقەت ئېزىلگۈچىلەر ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمران گۇرۇھلار ئۈچۈنمۇ تەييارلانغان بولۇپ، ئۇلار شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

بويسۇنغۇچىلار جازاغا تارتىلىش خەۋپىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن ھۆكۈمرانلارغا بۈاسىتە قارشىلىق كۆرسىتىشتىن ئۆزىنى تارتىپ، ئۇستىلىق بىلەن ئاشكارا قارشىلاشمايدىغان كۇرەش يولىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

2. قارشىلىق كۆرسىتىش

كۈندىلىك قارشىلىشىش شەكىللىرى بىر ئىنقىلاب دەرىجىسىگە يېتىپ بارمىغان كىچىك ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مىساللىرى سۈپىتىدە پۇتنى سۆرەپ مېڭىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش، يالغاندىن باش ئېگىش، ساداقەتسىزلىك قىلىش، غەيۋەت قىلىش ۋە مەسخىرە قىلىش خاراكتېرىدىكى چاقچاقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. بۇلار ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆز قىممىتى ۋە كۈچىنى توپلايدۇ.

يوشۇرۇن تەدبىر سىياسىي كۈلتۈرگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ھۆكۈمرانلار مەخسۇس تەييارلىغان «ساختا رېئاللىق» نىڭ ئەكسىي نۇسخىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئېزىلگۈچىلەر ئارىسىدىكى ئەسلىمە، غۇرۇر ۋە بىرلىكنى ساقلاپ مېڭىپ، ئۇلارنى پەقەت چوڭ ئۆزگىرىش بولغان پەيتلەردىلا ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىشىپ ياكى چوڭ كۆلەملىك ئاممىۋى ھەرىكەتلەر كۆچىيىپ، مەۋجۇت شارائىتتا تۈيۇقسىز چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا بولغاندا، يوشۇرۇن تەدبىرلەر ئاشكارىلىنىپ، ئىسيان ياكى ئىنقىلابلارنى ئۇلغايتىدۇ.

قارشىلىشىش كۆپىنچە ھاللاردا كودلۇق (coded) ياكى سىمۋوللۇق شەكىللەرنى

ئالغان بولۇپ، خەلق چۆچەكلىرى، ناخشىلار ۋە مۇراسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار بىۋاستە ئۆچ ئېلىش دەرىجىسىگە ئاپىرىۋەتمەي تۇرۇپ، ھۆكۈمرانلارغا يوشۇرۇن ھالدا جەڭ ئېلان قىلىدىغان ئىشلاردۇر.

قىسقىسى، ھەربىر ئېزىلگەن گۇرۇپپا ياكى قووۋام ئۆز تەجرىبىسىگە ئاساسەن ھۆكۈمرانلارنىڭ كەينىدە ئىجرا قىلىدىغان بىر يۇرۇش يوشۇرۇن تەدبىرلەرنى يارىتىدۇ. بۇنداق يوشۇرۇن تەدبىرلەر ھۆكۈمرانلارغا قارىتىلغان ناھايىتى مۇھىم ئىنكارچىلىق ياكى قارشىلىشىش ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. شەرقىي تۈركستاندىكى ھۆكۈمرانلىق

ئۇيغۇرلارغا ئۇزۇن مۇددەت ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە زۇلۇم سېلىش خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ۋاستىسى بولۇپ كەلدى. خىتاي ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشتە ھەربىي ئىشغالىيەت ۋە دۆلەت زوراۋانلىقىغا تايىنىپ كەلدى. 1949 - يىلى قىزىل ئارمىيەنىڭ شەرقىي تۈركستانغا كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر ۋەتىنى – شەرقىي تۈركستان ئەمەلىي جەھەتتىن ھەربىي ئىشغالىيەت ئاستىدا قالدى. دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى قوراللىق كونترول قىلىش، مۇستەملىكە قىلىش ۋە زوراۋانلىق قىلىش ئارقىلىق ئورنىتىلدى. بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت ئاشكارا تەدبىرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئاشۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە ھۆكۈمرانلىققا قارشىلىق كۆرسىتىش ئىرادىسى يوقالمىدى.

يىللاردىن بۇيان خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى مەدەنىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى باستۇرۇشلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنى خىتايلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. ئاممىۋى ھاياتتا خىتاي تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنىنى ئالدى، ئىسلامغا ئىشىنىش جىنايەتكە ئايلاندۇرۇلدى، مەسچىتلەر چېقىلدى، دىنىي ئۆلىمالار تۇرمىلەرگە تاشلاندى ياكى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى، كىيىم - كېچەكلىرى، ناخشا - مۇزىكىلىرى ۋە بايراملىرى چەكلەندى. بۇ ئەھۋاللار سكوتىنىڭ كىتابىدىكى «زومىگەرلىكنىڭ ئالامەتلىرى» بىلەن ئوخشاش بولۇپ، خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى يوقىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» ۋە «تەرەققىيات» دېگەن سەپسەتىلەرنى بازارغا سالدى.

2017 - يىلىدىن باشلاپ، شەرقىي تۈركستاننىڭ ۋەزىيىتى ھاكىممۇتلەقلىك تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىق شەكلىگە ئۆتتى. نەچچە مىليون ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر جازا لاگېرلىرىغا قامالدى. كەڭ كۆلەمدە DNA ئۇچۇرلىرىنى توپلاش، سۈنئىي ئەقىل ئارقىلىق نازارەت قىلىش، ۋە ئالدىن كۆرۈشلۈك تۈتقۇن قىلىش سىستېمىلىرى ئاشكارا قارشىلىق كۆرسىتىش ئىمكانلىرىنى يوق قىلدى. كىچىك بالىلار ياتاقتا يېتىپ ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئانا تىلى، ئانا مەدەنىيىتى ۋە دىنىدىن پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىشنى مەقسەت قىلغان مائارىپتا تەربىيەلەندى. بۇ، ھۆكۈمرانلىقنىڭ

ئەڭ ۋەھشىي دەرىجىدە يولغا قويۇلۇشى بولۇپ، باشقىچە ئىدىيە، ئەسلىمە ياكى كۆلتۈر مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغۇدەك شارائىتلار پۈتۈنلەي يوق قىلىنىپ، يوشۇرۇن تەدبىرلەرمۇ پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىندى.

4. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى

مەدەنىيەتنى قوغداش: قاتتىق بېسىمغا قارىماي، ئۇيغۇرلار ھېكايە ئېيتىش، دىنىي ئىبادەت ئىشلىرىنى مەخپىي ئېلىپ بېرىش، ھەمدە كودلانغان سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە ئوخشاش يوشۇرۇن تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ ماڭدى. مەسىلەن، دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار ئۆز ۋەتىنىنى «شىنجاڭ» دەپ ئاتىماي، «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتايدۇ. «شىنجاڭ» دېگەن مۇستەملىكىچىلىك مەنىسىدىكى نامنى رەت قىلىدۇ.

كۈندىلىك قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرى: سكوتىنىڭ «كۈندىلىك قارشى تۇرۇش» دېگەن قارىشى ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ كونتروللۇقىنى ئاغدۇرۇۋېتىش ياكى بۇزۇش ئۈچۈن قوللىنىۋاتقان ئۇسۇللىرىدا روشەن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، لاگېرلاردىكى زوراۋان پائالىيەتلەرگە تەسلىم بولغانىدەك قىلىپ، ئۆز ئېتىقادىنى ساقلاش، نازارەتتىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن مۇجمەل تىلدا گەپ قىلىش، ياكى مەجبۇرىي ئەمگەكلەرنى قەستەن ئاستا قىلىش قاتارلىقلار. بۇنداق ھەرىكەتلەر ئۇيغۇرلارنى شۇ ۋاقىتتىنلا ئۆزىدىكى ئۆچ ئېلىش خاراكتېرىدىكى جازالىرىدىن ساقلاپ، ئۇلارنىڭ ئىنسانىيلىقى ۋە غۇرۇرىنى ساقلاپ قېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

جامائەت بىرلىكى: ئۇيغۇر جامائىتى خۇسۇسىي يىغىلىشلار، بۇرۇنقى قارشىلىق كۈرەشلىرىگە دائىر ھېكايىلەر (مەسىلەن، بارىن ئىنقلابى ۋە غۇلجا قىرغىنچىلىقى) ۋە دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاقە تورلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر دەۋاسىنى پۈتۈن دۇنيا مقياسىدا كۆچەيتىدۇ. مۇشۇنداق يوشۇرۇن تەدبىرلەر ئاساسىمىلياتسىيەگە قارشى كوللېكتىپ كىملىكنى يېتىلدۈرىدۇ.

ئاشكارا قارشى تۇرۇش: ئۇيغۇرلار ئاشكارا قارشىلىق كۆرسىتىش تارىخىي ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ، 1933 - يىلى قۇرۇلغان بىرىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە 1944 – 1949 - يىللىرىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. بۇلار ئانچە ئۇزۇن ياشىيالمىغان مۇستەقىللىق قوزغىلاڭلىرىدۇر. 1949 - يىلىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بارىن قوزغىلىڭى (1990)، غۇلجا قوزغىلىڭى (1997) ۋە 2009 - يىلىدىكى ئۇرۇمچى قوزغىلىڭى قاتارلىق قوزغىلاڭلار خىتاي كومپارتىيەسىگە قارشى بۇ ئاستە جەڭ ئېلان قىلىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇلدى.

يۇقىرىقلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش مىساللىرىمۇ ئاز

ئەمەس.

تىنچلىق ئۈسۈلى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان دەۋالار: تىنچ ئۇسۇل بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش شەكىللىرىگە دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيى، ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى (UHRP)، ئۇيغۇر ھەربكتى، ئۇيغۇر پروجېكت فوندى، مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى ۋە ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيەتلىرى كىرىدۇ. بۇ گۇرۇپپىلار زۇلۇملارنى ھۆججەتلەشتۈرۈش ۋە خەلقئارادىن خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان زۇلمىنى توختىتىش تەدبىرلىرىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلىش ئارقىلىق، شەرقي تۈركىستانىنىڭ تارىخي مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا ئىش - ھەربكەت ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ.

سەمۇئللار ۋە مەدەنىيەت ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسىتىش: بۇ ساھەدە ئۇيغۇرلار ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە سەنئەت ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مەسىلەن، «ياۋا كەپتەر» دېگەن ئەسىرى ئۇچۇن تۈرمىگە قامالغان نۇرمەمەت ياسىنغا ئوخشاش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە سەنئەتكارلار ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن ئەيىبلىدى. بۇنداق ئەسەرلەر دىياسپورادىكى ئۇيغۇر جامائەتلىرى ئىچىدە تارقىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ئەسلىمىلىرىنى ساقلاپ قېلىشتا مۇھىم رول ئويناۋاتىدۇ.

دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمدارلار بىلەن بۈاسىتە قارشىلاشماي تۇرۇپ ئىش ئېلىپ بېرىش ئىستراتېگىيەلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇلار ئۆز كۈرەشلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ۋە دىنىي كىملىكىنى قوغداش يولىدىكى ئىش - ھەربكەتلەر، دەپ تەسۋىرلەپ، خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى «جۇڭخۇا مىللىتى» گە قوشۇۋېتىش شوئارىغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى «ئۇيغۇرلار بىر ئايرىم مىللەت» دېگەن سالاھىيەت بىلەن ساقلاپ مېڭىۋاتىدۇ.

5. نۆۋەتتىكى ئەھۋال ۋە قىيىنچىلىقلار

خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتى 2017 - يىلىدىن باشلاپ شەرقي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ئىرقي قىرغىنچىلىقنى ناھايىتى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. قاماش، تۇغۇتنى چەكلەش ۋە ئۇيغۇرلارنى خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەش قاتارلىق ئۇيغۇر نوپۇسىنى ئازايتىش ۋاستىلىرى ۋە خىتاي نوپۇسىنى شەرقي تۈركىستانغا يۆتكەپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت جۇغراپىيەلىك نوپۇس يۆتكەش تاكتىكىلىرى شەرقي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىلىقلىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەردە يەنىلا داۋاملىشىۋاتىدۇ:

- ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى ۋە مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى قاتارلىق تەشكىلاتلار خىتاينىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن جىنايەتلىرىنى ھۆججەتلەشتۈرۈپ، خىتايغا قارىتا خەلقئارالىق جازا تەدبىرلىرىنى قوللىنىش يولىدا تىرىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىر

مسالى، 2021 - يىلى ئامېرىكا قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگەكنى چەكلەش قانۇنى.

● خىتاينىڭ چەكلەش ژە بېسىم ئىشلىتىش سىياسەتلىرىنى كۈچلۈك ھالدا ئېلىپ بېرىشىغا قارىماي، دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار ھېيەت - بايرام ئۆتكۈزۈش، نوروز بايرىمى ئۆتكۈزۈش ژە ئەنئەنىۋى ناخشا - مۇزىكا پائالىيەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۆزىنىڭ دىنىي ژە مىللىي كىملىكىنى ساقلاپ مېڭىۋاتىدۇ.

● دۇنيانىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىدىكى چوڭ شەھەرلەردە ئۆتكۈزۈلگەن نامايىشلار ژە كىشىلىك ھوقۇقىنى كۆزىتىش تەشكىلاتى چقارغان دوكلاتلارغا تايىنىپ، دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار ئۆز ئاۋازىنى دۇنياغا ئاڭلىتىپ، خىتاي كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ تەتۇر تەشۋىقاتىغا تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ.

ئاخىرقى سۆز

شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەھۋال سكوتىنىڭ «ھۆكۈمرانلىق ژە ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىش سەنئەتلىرى» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىنغان نەزەريەلىرىگە تولۇق ماس كېلىدۇ. خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك، كۆزىتىش، تۈرمە - لاگېرلارغا قاماش ژە ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ تەرەپلىك زۇلمى ئۇيغۇر كىملىكىنى پۈتۈنلەي يوق قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئۇلار بۇ ئىشنى «خىتاينىڭ ئىتتىپاقلىقى» دېگەن ئاشكارا تەدبىر ئاستىدا ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇنىڭغا مەدەنىيەتنى ساقلاش ژە دىياسپورادا لوبىيچىلىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتەك يوشۇرۇن تەدبىرلەر بىلەن، ھەمدە بەزىدە قوزغىلاڭ ژە قوراللىق ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشتەك ئاشكارا تەدبىرلەر بىلەن تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا، «ئۇيغۇرلۇق» نىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئاساسەن يوق قىلىنغىنىغا قارىماي، ئۇيغۇرلار ھەرگىزمۇ خىتايغا پۈتۈنلەي باش ئەگمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ساقلاپ قېلىش ژە ئۆز ژەتىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشىنى تەۋرەنمەي داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

- 1965 - ئاقسۇ شەھەرلىك 4 - باشلانغۇچقا كىرگەن
- 1970 - ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1976 - ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيەسگە «قايتا تەربىيە» ئېلىشقا بارغان
- 1978 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئېلېكتىر ئىنژېنېرلىق كەسپىنىڭ باكلاۋۇرلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1983 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە كىرگەن
- 1983 - شاڭخەي قاتناش ئۇنىۋېرسىتېتىغا بىر يىللىق بىلىم ئاشۇرۇشقا بارغان
- 1985 - ياپونىيە ئوساكا ئېلېكترونلۇق خەۋەرلىشىش ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىككى يېرىم يىللىق بىلىم ئاشۇرۇشقا بارغان

دوكتور ئەركىن سىدىق

- 1988 - ئامېرىكىنىڭ لوس ئانژېلىس رايونىدىكى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا ماگىسترلىق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1990 - ئامېرىكا دەيۋىس (Davis) شەھىرىدىكى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئېلېكتىر ئىنژېنېرلىق كەسپى دوكتورلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1995 - ئامېرىكا سان فىرانسىسكو رايونىدىكى ساندىئا دۆلەت تەجرىبىخانىسىدا بىر يېرىم يىللىق دوكتور - ئاشتى خىزمىتىنى باشلىغان
- 1996 - كالىفورنىيە كېرىمنېي جىلغىسىدىكى ئۈچ يۇقىرى تېخنولوگىيە شىركىتىدىكى يەتتە يىللىق ئىنژېنېر ۋە «ئىنژېنېرلار باشلىقى» خىزمىتىنى باشلىغان
- 2004 - ئامېرىكا ئالەم قاتنىشىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى NASA دا ئالىي دەرىجىلىك ئوپتىكا ئىنژېنېرلىق خىزمىتىنى باشلىغان

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

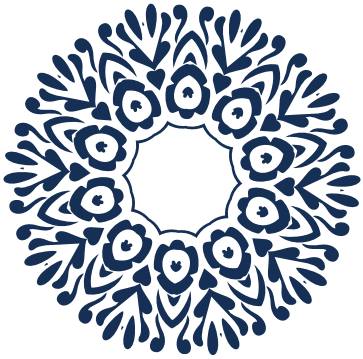

3

مۇستەقىل دۆلىتىمىزدە ئىنسانىيەتكە لايىق شەرەپ بىلەن ياشاش ئۈچۈن ھەربىرىمىز يولى

شەمشىقەمەر ئاتۇش

(1)

بىز تۇنۇگۈنلا ياكى يالغۇز يېقىنقى 77 يىلدىن بېرىلا ئەمەس، ئىككى ئەسىردىن بۇيان ئىشغال قىلىنغان ۋەتىنىمىزدە تۇرلۇك زۇلۇم ۋە خورلۇقلارغا ئۇچراپ، خىتاينىڭ قۇلى سۈپىتىدە «ياشاپ» كېلىۋاتىمىز. بۇ جەريانىدا ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى تاغ، تۆكۈلگەن قانلىرى دېڭىزغا ئايلاندى. ئۆتكەن ئىككى ئەسىردىن بۇيان مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسى ۋە ئىرادىسى بىلەن كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان بولساقمۇ، لېكىن ھازىرغىچە مەڭگۈلۈك مۇستەقىللىققا ئېرىشەلمىدۇق. شۇڭا بۈگۈن، «دۇنيا بىزگە ئىگىدارچىلىق قىلمىدى»، «ھېچكىم ياردەم قىلمايۋاتىدۇ» دەپ قاقشاپ، ئۇنىڭ - بۇنىڭدىن كۆڭۈل ئاغرىتىشتىن يېنىپ، تۈپ مەسئۇلىيەتنى ئۆزىمىزگە يۈكلىشىمىز كېرەك. چۈنكى، شۇنىسى ئاچچىق ھەقىقەتكى، ھېچقانداق بىر دۆلەت ياكى كۈچ يات بىر مىللەت ئۈچۈن ئۆز مەنپەئەتىدىن ۋاز كېچىپ ياردەم قىلمايدۇ. قۇرئاننى ھەر قېتىم ئوقۇغىنىمدا، «دەل بىز ئۈچۈن چۈشۈرۈلگەن ئىكەن» دېگۈم كېلىدىغان مۇنداق ئىككى ئايەت بار: بىرى، شۇرا سۈرىسى 30 - ئايەت: ﴿**سىلەرگە (يەنى جېنىڭلار ياكى مېلىڭلارغا)**

ھەرقانداق بىر مۇسىبەت يەتسە، ئۇ سىلەرنىڭ قىلغان گۇناھىڭلار تۈپەيلىدىن كەلگەن بولىدۇ، ئاللاھ نۇرغۇن گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلىدۇ (ئەپۇ قىلمايدىغان بولسا، بالا ۋە مۇسىبەتتىن ھېچ قۇتۇلماس ئىدىڭلار)﴾؛ يەنە بىرى، رەئد سۈرىسىنىڭ 11 - ئايىتى: ﴿**ھەرقانداق بىر قەۋزم ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمىگۈچە، ئاللاھ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزگەرتمەيدۇ**﴾.

ئۇزۇن يىللىق زۇلۇمنىڭ نەتىجىسىدە روھىي جەھەتتىن ئېزىلىپ، قورقۇنچاق بولۇپ كەتكەن ئاتا - بوۋىلىرىمىز بىزگە «تۇخۇمنى تاشقا ئۇرماڭلار» دەيتتى. ئاقساقاللىرىمىز بولسا، ئۆزلىرى قىلالمىغان مىللىي مەجبۇرىيەتنى كېيىنكى نەسىللەرگە ئارتىپ قويۇپ، «دۆلەتنىڭ كەلگۈسىدىكى ئۈمىدى سىلەردە» دەيتتى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى شۇ ئېزىكلىك ۋە روھىي چۈشكۈنلۈك تۈپەيلى دۈشمەنگە قارشى كۈرەشتىن ئۆزىنى تارتىپ كەلمەكتە. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئېزىلىپ ياشاشقا كۆنۈپ قالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىچىدىكى قۇتۇلۇش ئۈمىدىنى كۈرەش قىلىۋاتقان بىر تۈتام ئىنسانلاردىن كۈتۈپ ياتىدۇ. كاشكى، شۇ بىر تۈتام كىشىلەردىمۇ ئۆزئارا بىرلىك بولالمغان بولسا ئىدى! تەشكىلات سانىنىڭ كۆپلۈكى، تەشكىلات رەھبەرلىرىنىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە مەنپەئەت، مەۋقەگە بولغان ئىنتىلىشى، ختايغا زەربە بېرىدىغان ئىستراتېگىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايدىغان دانا ئىنسانلارنىڭ كەملىكى، بىلەرمەنلىك قىلىپ دەۋاغا ھېچبىر پايدىسى يوق بوش نۇتۇق سۆزلەيدىغان مەددااھلارنىڭ كۆپلۈكى، ھەسەت ۋە پىتنىخورلۇقنىڭ كەڭ تارقىلىشى قاتارلىقلار بۈگۈنكى دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلاردا ئەمەلىي رېئاللىق بولۇپ تۇرماقتا.

مۇشۇنداق ئەۋلادلار بويىچە مەسئۇلىيەتنى باشقىلارغا ئارتىپ قويۇش قاچانغىچە داۋاملىشىدۇ؟ ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغانەك، دىياسپورادا بۇ كۈرەشكە قېتىلغانلارنىڭ نىسبىتى 10% كىمۇ بارمايۋاتىدۇ. ھالبۇكى، ۋەتەن ئۈچۈن كۈرەش قىلىش – 7 ياشتىن 70 ياشقىچە ھەممە ئۇيغۇرنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى بولغانلىقى، يەنە پەرز ئەين بولغانلىقى شۇنداق ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، كۈرەشكە قېتىلىش نىسبىتىنىڭ شۇ قەدەر تۆۋەن بولۇشى نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ئەھۋال؟! بۇمۇ يەتمىگەندەك، يېقىندىن بۇيان ختاينىڭ دۇنيانى ئالداش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنى تەشۋىقات ۋاستىسى قىلغان ھەربىرىمىز، شۇنداقلا ھازىرغىچە تارتقان زۇلۇملارنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىپ ۋەتەنگە بېرىپ تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئاكتىپلىق بىلەن ماسلىشىپ بېرىۋاتقانلارنىڭ سانى كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر دىياسپوراسى ناھايىتى سەزگۈر بولۇشى ۋە بۇ مەسىلىدە تېخىمۇ چوڭ غەيرەت بىلەن ھەربىرىمىز قىلىشى كېرەك ئىدى.

«مەن ختايغا قارشى سىياسەتكە ئارىلاشمىسام ھەم ئۆزۈم ھەم ۋەتەندىكى تۇغقانلىرىم ئامان بولىدۇ» دېگەن خام خىيال بىلەن ياشاۋاتقان نادانلار، ختاينىڭ ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇرنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇش پىلانىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى، ئۇلار ۋە ۋەتەندىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئامان قېلىشىنىڭ پەقەت بىر قانچە ئاي ياكى بىر قانچە يىل ئارقىغا سۈرۈلىدىغان بىر ۋاقىت مەسىلىسى ئىكەنلىكىنى بىلىشى ۋە ختايغا قارشى

قىلىنۋاتقان كۈرەشنىڭ تۈپرىقىمىز بىلەن بىرگە ۋەتەندىكى خەلقىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشنى نىشان قىلغانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك. ئاچچىق ۋە ئېنىق ھەقىقەت شۇكى، بېشىمىزغا كەلگەن قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىش ۋە ئۆزىمىزنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشتىن باشقا، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يۈكىمۇ بىزگە ئېغىر تۈيۈلۈۋاتىدۇ. بۇ، بۈددىستلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، «ئالدىنقىسى سەۋەب، كېيىنكىسى ئۇنۇم». قائىدە يارىتىپ بېرىدىغان ھەقىقەت، بەزىدە يورۇتۇپ بېرىدىغان راست بىلەن ماس قەدەمدە ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆزگەرتەلمىگەن مىجەزلەر، تاشلىنالمىغان ئادەتلەر قىيامغا ئوخشايدۇ. قىيام سۈيۇق ئەمەس، خۇددى كۆلچەك سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىغا يول قويماي قويۇقلىشىپ كېتىدىغان چۆكمىگە ئوخشايدۇ. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزگەرمىگەن ھۇرۇنلۇقى ۋە بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، بىر - بىرىدىن گۇمان قىلىدىغان، شۇ ۋەجىدىن ھەمكارلاشمايدىغان ئادىتى، بىزنى بىر دۆۋە قۇمغا ئايلانىدۇرۇپ قويدى. بىز ئەسلىدە زېمىنى كەڭ، تەبىئىي بايلىقلىرى مول بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىرى ئىدۇق. يالغۇز كۈرەش قىلىۋاتقانلارلا ئەمەس، جىم يېتىپ ئۆز ھاياتىنى ياشاپ مۇستەقىللىقنى باشقىلاردىن كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان پۈتۈن ئۇيغۇر دىياسپوراسى ھەربىرىمىز ۋە كونا ئادەتلىرىمىزگە غەرق بولۇپ ھالاك بولاتتۇق. بىزنىڭ بېشىمىزغا كەلگەن ئىرقىي قىرغىنچىلىق پاجىئەسى بىز ئۇچۇن روھىي ئويغىنىش، ئەخلاق ۋە كۈچ مەنبەسىگە ئايلىنىشى كېرەك ئىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ خىتايغا قارشى كۈرەش قىلىشتا بىزگە ئۈلگە بولالىغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ، دالاي لامانىڭ نەقىل كەلتۇرگەن «پاجىئەلەردىن كۈچ مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش» دېگەن تىبەت خەلق ماقال - تەمسىلىگە پۈتۈن تىبەت دىياسپوراسىنىڭ ماس ھەربىرىمىز قىلالىغانلىقى ۋە بىرلىك بولالىغانلىقىدىندۇر. خىتاينىڭ كۈچىنى قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكىنىڭ سەۋەبى دەپ كۆرسەتكەنلىك، قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى ئەمەس، بەلكى شۇ كۈچنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئېزىلىپ ۋەيران بولۇشتۇر. قىيىنچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەق بىلەن ناھەقنى پەرقلەندۇرۇش ئىقتىدارىنى ۋە مەسىلىلەرگە بىر پۈتۈن ۋە ئەتراپلىق قاراشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىز ئۈچۈن ئەۋزەل. ئەلۋەتتە، ھەممىدىن بۇرۇن روھىمىزغا سىڭىپ كەتكەن قۇللۇق تۈيغۇسىدىن قۇتۇلۇشىمىز كېرەك. قانداقلا قىيىنچىلىق، قانچىلىك ئازابلىق كۈنلەرگە دۇچ كەلگىنىمىزدىن قەتئىينەزەر، ئەگەر ئۈمىدىمىزنى يوقتىپ داستىخان بىلەن خالا ئارىسىدىكى ھايۋانىي ھاياتنى ياشاپ يۈرۈۋەرسەك، بۇ بىزنىڭ ھەقىقىي ئاپىتىمىزدۇر.

(2)

ماقالەمنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىقتا قىسقا ياكى ئوتتۇرا مەزگىلدە ئېرىشىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللارنى ئانالىز قىلغان ئىدىم. يازمامنىڭ داۋامى بولغان بۇ بۆلۈمدە بولسا، بىزنىڭ ئاساسلىق مەسىلىمىز ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇم.

ئەلۋەتتە، بارلىق ئۇيغۇر خەلقى مۇستەقىللىقنى ئارزۇ قىلىدۇ، چۈنكى ئىنسان پەقەت مۇستەقىل ۋەتىنىدىلا ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ ياشىيالايدۇ ۋە دۇنيادا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولالايدۇ. لېكىن، مۇستەقىللىقنىڭ بەدىلى ئېغىر بولىدۇ. بولۇپمۇ ئىشغالچى دۈشمەننىڭ كۈچلۈك بولۇشى بەدەلنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرىدۇ.

ئۇنداقتا، ھايات قېلىش، مۇستەقىللىقنىڭ كاپالىتىمۇ؟

ئالدى بىلەن بىز، «بىيولوگىيەلىك ئۇزلۇكسىزلىك بولسا، مەسىلە ھەل بولىدۇ» دېگەن ئۇقۇمنىڭ، غەرب مەركەزلىك ئىستراتېگىيەلەرنىڭ يوشۇرۇن پەرەز ئىكەنلىكىنى ئىدراك قىلىشىمىز كېرەك. قانداقلا بولمىسۇن، ئىنسان پەقەت تىرىك ئورگانىزم ئەمەس، ئۇ ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە مەۋجۇداتتۇر. ئىززەت - ھۆرمەت بولسا، ئىنسانلارنى ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاللاھ تەرىپىدىن بېرىلگەن كاتتا نېمەتتۇر. ۋەتەندىكى خەلقىمىزنىڭ ئەھۋالى ئېنىق: تىل، دىن، خاتىرە پۈتۈنلەي يوقاۋاتىدۇ؛ ئۈچىنچى ئەۋلادلاردا، «ئۇيغۇرلۇق» بىر كىملىكتىن بىر خاتىرىگە ئايلىنىۋاتىدۇ. بۇ، تېخنىكىلىق جەھەتتىن ياشاش، ئەمما مەۋجۇتلۇق جەھەتتىن يوقلىشتۇر. بىز ئۈچۈن مەسىلە سىياسىي ئەمەس، بەلكى پەلسەپىۋى مەسىلىدۇر.

شەرەپسىز داۋاملىشىشمۇ ياكى شەرەپلىك ئاخىرلىشىشمۇ؟

ئاخىرقى نىشاننىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇزۇن مۇددەتلىك بىر دەۋا پەقەتلا ئىنسان ھەقلىرى دەۋاسى بولۇپ قالسا ئۆلىدۇ. چۈنكى مېتافىزىكىلىق مەنە پەيدا قىلالمىغان كۈرەش، ئۈچىنچى ئەۋلادتا پارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن مۇستەقىللىق، بەزىلەر ئۈچۈن ھازىرچە ئىستراتېگىيەلىك نىشان ئەمەس، بەلكى «ياشاش ئۈچۈن ئەقلىگە مۇۋاپىق كۈرەش» تىن كېيىن مۇمكىن بولغان نەتىجىدۇر.

نەتىجە بولسا، يەنە شۇ كۈچىنى ئىقتىساد ياكى ھەربىيدىن ئەمەس، بەلكى زۇلۇم قىلغۇچى بىلەن مەزلۇملارنى بىر سەپتە بىرلەشتۈرگەن كۈچلۈك شوۋىنىست خىتاي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قۇل بولۇپ ياشاش بولغاچقا، بۇ جەمئىيەتنى قۇتقۇزالمايدۇ ۋە ئەكسىچە، ئۇنى ئاسسىملياتسىيە ئارقىلىق يوقىتىدۇ.

ھەربىر ۋىجدانلىق ۋە پەخرلىك ئۇيغۇر، «بىز پەقەتلا ھايات قالغۇچىلار ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ گۈۋاھچىلىرىمىز» دەپ كۆرسىتەلىگەنلىكىنى قالتىس ئىش دەپ بىلىدۇ. چۈنكى، ئاخىرىدا بۇ، قورال بىلەن كۈرەش قىلىش ئەمەس، بەلكى ياستۇرغىلى

بولمايدىغان مەۋجۇتلۇقتۇر. ناتسىستلاردىن قېچىپ قۇتۇلغان يەھۇدىيلار دۇنيانى ئۇرۇش بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەستە ساقلاش، قۇۋۋەتلىك ئىمان ۋە بۆلۈنمەس بىرلىك بىلەن قاپلىدى. پەلەستىن خەلقىنىڭ يادروسىمۇ مۇشۇ نۇقتىدا بولۇپ، بېكىتىلگەن تەرتىپكە قارشى تۇرىدىغان مەۋجۇتلۇقنى جاكارلىيالمغاچقا، دۇنيادا ھۆرمەتكە ۋە قوللاشقا ئېرىشەلمىدۇ. بىز ئۇچۇن زۆرۈر بولغان نەرسىمۇ دەل شۇ بولۇشى كېرەك.

بۇ پۈتۈن ئاممىلارنى كۆزدە تۇتقان ۋاقتىمىزدا، ئالدىمىزغا قويۇلىدىغان سوئال، بىز ئۇچۇن ئاساسىي مەسىلە «مۇستەقىللىقمۇ ياكى ئاپتونومىيەمۇ؟»، «غەربنىڭ قوللىشىمۇ ياكى يالغۇزلۇقمۇ؟» بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقى دۇنياغا قانداق مىراس قالدۇرۇشنى خالايدۇ؟ قۇللۇق ۋە شەرەپسىزلەرچە ياشاپ جەمجەت يوقاپ كېتىۋاتقان مىللەتمۇ ياكى ئىنسانىيەتكە «بۇ يەردە ئادالەتسىزلىك بار!» دەپ ئاخىرقى تامچە قېنى قالغۇچە شەرىپى بىلەن قالدۇرىدىغان كۈرەش ئىزىمۇ؟ بۇ سوئالغا بىرلا توغرا جاۋاب بولماسلىقى مۇمكىن، ئەمما ئەخلاقي جەھەتتىن قانۇنلۇق، ئەقلىي جەھەتتىن ئىزچىللىق ۋە تارىخي جەھەتتىن ھۆرمەتكە سازاۋەر پوزىتسىيە بولۇشى كېرەك.

بۇ جەھەتتە بىزگە ئۈلگە بولالايدىغان دۆلەت ۋە مىللەت بولسا، يەر كۆلىمى ئىرانلا 27750 كۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 11 مىليون بولغان، ئۆتكەن 200 يىلدا غەربنىڭ قوللىشىسىز ئۆزىنىڭ قوراللىق كۈرىشى بىلەن، شۇ ۋاقىتتىكى ئەڭ كۈچلۈك ئارمىيەلەرنىڭ بىرى بولغان فرانسىيەنى مەغلۇپ قىلىپ مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن ھايتى جۇمھۇرىيىتىدۇر. ھايتى خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇچۇن قىلغان كۈرىشى ئىنتايىن ئېغىر بەدەللەر بىلەن كەلدى: 150 يىللىق يالغۇزلۇق، فرانسىيەگە تۆلەم، نامراتلىق ۋە ۋەيران بولۇش. ئەمما مۇھىم نۇقتا شۇكى، ھايتى خەلقى قۇللۇقنى تەقدىر دەپ قوبۇل قىلمىغان؛ «بىزگە رۇخسەت قىلنمايدۇ» دېمىگەن؛ ئىنسان دەپ قارالمىغان بولسىمۇ دۇنيانى ئۈلارنىڭ ئىنسانلىقنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلىغان بىر خەلق. گەرچە بۇ ئۇنى مەجبۇرلاش دېگەنلىك بولسىمۇ، باھاسى يۇقىرى ئىدى. ئەمما ھېچكىم «ھايتىلار قۇل بولۇپ ياشاشنى تاللىغان بولسا، شەرەپلىك بولاتتى» دېيەلمىدى ھەم دېيەلمەيتتى. ھايتىنى بۈگۈنكىدەك ھالغا كەلتۈرگەن ئامىل، پلانسىز غەزەپ ئەمەس، بەلكى كوللېكتىپ ئاڭ ۋە «ئۇتتۇرۇپ قويساقمۇ، نېمىدىن قوغداۋاتقانلىقىمىزنى بىلمىز» دېگەن جار سېلىش بولدى. بۇ بىزگە ئىززەت - ھۆرمەتنىڭ قالايمىقانچىلىق ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئاڭلىقلىق ئارقىلىق ساقلىنىدىغانلىقىنى ئۆگىتىدۇ.

خۇلاسە: بىز ئۇچۇن، مەسىلە «مۇستەقىللىقمۇ؟ ھوقۇقمۇ؟ پەقەتلا ھېكايىنى سۆزلەشمۇ؟» ئەگەر ئېنىق نىشان بولمىسا، كىملىك يوقلىدۇ.

شەمشەمەر ئاتۇشنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى:

- 1956 - 1968: شاڭخەيدە باشلانغۇچ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ (شاڭخەي سەھىيە مەكتىپى) دە ئوقۇغان.
- 1969 - 1970: جاغىستاي دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن.

- 1970: ئائىلىسى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا كۆچۈپ چىققان.
- 1971 - 1973: كابۇل ئايالالار دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن. ئەينى زامانىدا كابۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا پارسچە، ئامېرىكان ئىنستىتۇتىدا ئىنگلىزچە دەرسلەرنى ئالغان.
- 1973 - 1976: كابۇلدىكى USAID دە ئىشلىگەن.
- 1976 - 1977: نيۇ يورك لاتىن - ئامېرىكان ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان.
- 1978 - 1983: تۈركىيە دۆلىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن بۇ دۆلەتنىڭ مىللىي ئىستىخبارات تەشكىلاتى (MİT) دە ئىشلىگەن. بۇ جەريانىدا ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى ئىنگلىز تىل ۋە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان.
- 1983 - 2003: تۈركىيە تىجارەت مىنىستىرلىقىدا ئىشلىگەن. بۇ جەريانىدا ئەنقەرە ئىقتىسادىي ۋە تىجارىي ئىلىملەر ئاكادېمىيەسى كەچلىك مەكتىپىدە ئوقۇغان.
- 1988 - 1991: تۈركىيەنىڭ بېيجىڭ باش ئەلچىخانىسىدا تىجارەت ئاتەشەسى (ئىقتىساد دىپلوماتى) بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1999 - 2003: تۈركىيەنىڭ شاڭخەي باش كونسۇلخانىسىدا تىجارەت مەسلىھەتچىسى (مۇشاۋىر) ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.
- 2003: پېنسىيەگە چىققان.

بۇ ماقالىنى تەلئەت قادىر تەھرىرلىدى.

4

ئائىلە ئىچىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبلىرىگە نەزەر

مەمەت ئېمىن دوختۇر

قىسقىچە مەزمۇنى

ئائىلە توقۇنۇشى، ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش ۋە جەڭگى - جېدەل قاتارلىق ھەر خىل توقۇنۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇ توقۇنۇشلار ئۆزئارا چۈشەنمەسلىك، پەرقلىق قاراشلار، ھەر خىل ئېھتىياج ۋە تەلەپلەرنىڭ قانماسلىقى، ھۆرمەت ۋە ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى قاتارلىقلاردىن كېلىپ چىقىدۇ. ئائىلە توقۇنۇشى، گەرچە ئىككى ئىنسان توي قىلىپ ئائىلە قۇرۇپ، ئۆزۈنغا بارماي باشلىنىشى مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ ئىككى باسقۇچىدا ئەڭ كۆپ يۈز بېرىشى ۋە ئەڭ ئېغىر بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ باھار پەسلىدە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان، 8 ياشتىن 18 ياش ئارىسىدىكى بالىلار بار ئائىلىدىكى ئاتا - ئانىلار بىلەن ياش بالىلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلار؛ ئىككىنچىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ كۈز پەسلىدىكى ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان، 50 ياشتىن كېيىن ئەر - ئاياللار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلار. بۇ توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبلىرى گەرچە ھەر خىل بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى باسقۇچتىكى توقۇنۇشلارنىڭ مۇھىم سەۋەبى بەدەنىدە يۈز بەرگەن فىزىيولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان پسىخىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇلارنى چۈشەنمەسلىكتۇر. شۇڭا، ئۇلارنى تونۇپ يېتىش ۋە چۈشىنىش ئائىلە توقۇنۇشىنى ئازايتىش ۋە بىر تەرەپ قىلىشتا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئائىلە توقۇنۇشى

ئائىلە توقۇنۇشى، ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش ۋە جەڭگى - جېدەل قاتارلىق ھەر خىل توقۇنۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇلار ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھېسسىي جەھەتتە يىراقلىشىش ياكى پاسسىپ تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ توقۇنۇشلار قايتا - قايتا يۈز بەرسە ۋە ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلسا، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ روھىي ساغلاملىققا ئېغىر زىيان يەتكۈزۈشى، بىر ئائىلىنىڭ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى، ھەتتا ئائىلە ئەزالىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆمۈرلۈك ھاياتىغا سەلبىي تەسىر يەتكۈزۈشى مۇمكىن.

ئائىلە توقۇنۇشىنىڭ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ئوخشىمايدىغان ئېتىقاد ۋە قىممەت قاراش، يەنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھايات، پۇل مۇئامىلە ۋە بالا تەربىيەلەش جەھەتتىكى پەرقلىق قاراشلىرى.

2. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تەلەپلىرىنىڭ پەرقلىق بولۇشى ۋە بىر - بىرىنىڭ تەلىپىگە يەتمەسلىكى.

3. ھەر خىل ماددىي ۋە مەنىۋى تەلەپ ۋە ئېھتىياجلارنىڭ قانماسلىقى.

4. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىر - بىرىنى ئاڭلىماسلىقى، قوللىماسلىقى ياكى خاتا چۈشىنىلگەنلىك ھېس قىلىشى.

5. ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى باراۋەرلىك ۋە ھوقۇق ئىختىلاپلىرى، يەنى بىر - بىرىنى كونترول قىلىشقا ياكى باشقۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى.

6. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۆز رولى ۋە مەسئۇلىيىتى توغرىسىدىكى خاتا چۈشەنچىلەر.

7. ھەر خىل روھىي بېسىم ئامىللىرى، مەسىلەن، مالىيە مەسىلىلىرى، خىزمەت بېسىمى.

8. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ خاراكتېر جەھەتتىكى پەرقلىرى.

9. بەدەندە يۈز بەرگەن فىزىيولوگىيە ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشلەر.

بىر يىلدىكى تۆت پەسىلنىڭ ئىچىدە، باھار ۋە كۈز پەسلى تەبىئەتتە ئەڭ كۆپ ۋە چوڭ ئۆزگىرىش بولىدىغان پەسىل بولۇپ، ئىنساننىڭ ھاياتىدا ئەڭ چوڭ ئۆزگىرىش بولىدىغان مەزگىل ئۆسمۈرلۈك مەزگىلى، بولۇپمۇ 8 ياشتىن 18 ياش ئارىسىدىكى بالاغەتكە يېتىش مەزگىلى ۋە 50 ياشتىن كېيىنكى ياشىنىشقا يۈزلەنگەن مەزگىلدۇر. ئەگەر بىز 8 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان مەزگىلنى باھار پەسلىگە ئوخشاتساق، 50 ياشتىن كېيىنكى ياشىنىشقا يۈزلەنگەن مەزگىلنى كۈز پەسلىگە ئوخشىتالايمىز. گەرچە يۇقىرىقىدەك ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىككى ئىنسان توي قىلىپ ئائىلە قۇرۇپ،

ئۇزۇنغا بارماي ئائىلە توقۇنۇشى باشلىنىشى مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ توقۇنۇشلار ئىنسان ھاياتىدا ئەڭ كۆپ ئۆزگىرىش بولىدىغان يۇقىرىقى ئىككى پەسلىدە ئەڭ كۆپ يۈز بېرىشى ۋە ئەڭ ئېغىر بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ باھار پەسلىدە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان، 8 ياشتىن 18 ياش ئارىسىدىكى بالىلار بار ئائىلىدىكى ئاتا - ئانىلار بىلەن ياش بالىلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلار؛ ئىككىنچىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ كۈز پەسلىدىكى ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان، 50 ياشتىن كېيىن ئەر - ئايالىلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلار.

ئىنسان ھاياتىنىڭ «باھار پەسلى» دىكى ئۆزگىرىشلەر

ئىنسان ھاياتىنىڭ «باھار پەسلى» دە، يەنى 8 ياشتىن 18 ياش ئارىسىدىكى مەزگىلدە كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان بولۇپ، 8 ياشتىن 11 ياش ئارىسىدا، بەدەندىكى ھورمۇنلاردا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلايدۇ: قىسمەن قىزلاردا ھەيز كېلىدۇ؛ كۆكسى يوغىناشقا باشلايدۇ. ئوغۇللاردا ئۇرۇقدان يوغىناشقا ۋە ئاۋاز ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. بۇ مەزگىلدە بەدەن تېز سۈرئەتتە ئۆسۈشكە باشلايدۇ. فىزىكىلىق ئۆسۈپ يېتىلىشنىڭ دەسلەپكى ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ. 11 ياشتىن 14 ياش ئارىسىدا، كۆپىنچە بالىلارنىڭ ئېگىزلىكى ۋە بەدەن ئېغىرلىقى تېز سۈرئەتتە ئۆسىدۇ، ئاۋاز ئۆزگىرىدۇ؛ جىنسىي ئەزالار ئۇزۇلۇكسىز يېتىلىدۇ؛ مۇتلەق كۆپ ساندا قىزلاردا ھەيز كېلىدۇ، كۆكسى يوغىنايدۇ. بەدەندىكى تۈكلەردە ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئوغۇللارنىڭ ئاۋازى ئۆزگىرىدۇ، كېكىردىكى چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ ياشتىكى بالىلار ئۆزىدە يۈز بەرگەن ئۇ ئۆزگىرىشلەرنى ئاسان قوبۇل قىلالمايدۇ، ھەتتا ئۇلاردىن نومۇس قىلىپ، ئۇلارنى يوشۇرۇشى مۇمكىن. 14 ياشتىن 18 ياش ئارىسىدا، ھورمۇنلارنىڭ مىقدارى ئۆزگىرىپ يېڭى تەڭپۇڭلۇق شەكىللىنىدۇ؛ جىنسىي ئەزالار تولۇق يېتىلىدۇ؛ قىزلارنىڭ داس سۆڭىكى ئېغىر ئايلىنىپ بولۇش ۋە يەڭگىشكە ماسلىشىدۇ؛ ئوغۇللارنىڭ يۈزىگە دانىخورەك ۋە ساقال - بۇرۇتلار چىقىدۇ؛ فىزىكىلىق ئۆسۈپ يېتىلىش تاماملىنىدۇ، بالاغەتكە يېتىدۇ.

ئىنسان ھاياتىنىڭ «باھار پەسلى» دە يۇقىرىقى فىزىيولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەردىن باشقا يەنە ھېسسىي، ئىجتىمائىي ۋە تونۇش جەھەتلەردە كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ.

ھېسسىي جەھەتتە: بالىلارنىڭ كەيپىياتىدا چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ، بەزى بالىلار جاھىل بولۇپ كېتىدۇ؛ بالىلار ئۆز كىملىكى توغرىسىدا ئويلىنىشقا باشلايدۇ ۋە كىملىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ بالىلارنىڭ تەنقىدكە بولغان سەزگۈرلۈكى ئېشىپ، ئاسان تەنقىد قوبۇل قىلالمايدىغان بولىدۇ؛ بالىلارنىڭ رومانتىك ھېسسىياتى تەرەققىي قىلىشقا ۋە مۇھەببەتلىشىشكە باشلايدۇ؛ بالىلارنىڭ باشقىلارنىڭ ئۆز شەخسىي ھاياتىغا ھۆرمەت قىلىشىغا بولغان ئىنتىلىشى تېز سۈرئەتتە ئاشىدۇ؛ خىجىلچىلىق تۇيغۇسى يۇقىرىلايدۇ؛ ھېسسىيات جەھەتتە ئاجىز بولۇپ، ھەر خىل داۋالغۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن بارا - بارا چىدامچانلىقنى يېتىلدۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي جەھەتتە: بالىلار تەڭ ياشتىكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ مۇھىم بىلىدۇ؛ تەڭ ياشتىكىلەر بىلەن يېقىن دوستلۇق ئورنىتىشقا ئىنتىلىدۇ؛ رومانتىك مۇناسىۋەتكە بولغان قىزىقىش ئاشىدۇ؛ ئاتا - ئانىسىدىن مۇستەقىل بولۇش ئىستىكى كۈچىيىدۇ ۋە ئاتا - ئانىلار بىلەن بولغان پىكىر ئىختىلاپلىرى كۆپەيىدۇ؛ ئىجتىمائىي جەھەتتە باشقىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭغا يېتىش جەريانىدا بېسىم ھېس قىلىدۇ؛ ئىجتىمائىي ماھارەتنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ؛ مىللىي ۋە گۇرۇپپا كىملىكى جەھەتتە ئىزدىنىدۇ.

تونۇش جەھەتتە: ئابستراكت ئويلاش تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ھەل قىلىش ئىقتىدارى ياخشىلىنىشقا باشلايدۇ؛ ئەستە ساقلاش ۋە بىر تەرەپ قىلىش سۈرئىتىدە زور ئىلگىرىلەشلەر بولىدۇ؛ ئەخلاقىي ئويلاشنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ؛ كەلگۈسىنى پىلانلاش ۋە نىشان بېكىتىشكە باشلايدۇ؛ تەنقىدىي ئويلاش ماھارىتىنى يېتىلدۇرىدۇ؛ خەتەرنى پەرەز قىلىش جەھەتتە تېخى تەرەققىيات باسقۇچىدا بولۇپ، ئاسان تەۋەككۈل قىلىدىغان بولىدۇ.

ئىنسان ھاياتىنىڭ «باھار پەسلى» دىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرلىرى

ئائىلە مۇناسىۋىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى: بالاغەتكە يېتىۋاتقان بالىلارنىڭ مۇستەقىللىقغا بولغان ئىنتىلىشى كۈچلۈك بولۇپ، بۇ ئاتا - ئانىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى مۇرەككەپلەشتۈرۈشى مۇمكىن. ئۇلار ئۆز ئىشلىرى ھەققىدە ئۆزى قارار قىلىشنى خالايدۇ، ئەمما كۆپىنچە ئاتا - ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىق بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىش ئۈچۈن، ھەممە ئىشتا باللىرىغا قارار چىقىرىپ بېرىشكە تىرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىلارنىڭ ئاتا - ئانىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىشى، ئارىدىكى توقۇنۇشلار كۆپىيىشى ۋە ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش ئازلىشىشى ۋە قىينىلىشى مۇمكىن. بۇ نورمال ئۆسۈش جەريانى يۇز بېرىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ، ئۇنى چۈشىنىش ۋە سەۋرچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق ئائىلىدىكى ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاش مۇمكىن.

ئۆگىنىشكە بولغان تەسىرلىرى: بالىلاردىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر بالىلارنىڭ دىققەتنى مەركەزلەشتۈرۈش قابلىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ بەزى بالىلارنىڭ ئۆگىنىشكە بولغان قىزىقىشى ۋە ئاكادېمىك نەتىجىسىنى تۆۋەنلىتىشى مۇمكىن. ئۇخلاش رىتىمىنىڭ ئۆزگىرىشى (كېچىكىپ ئۇخلاش) مەكتەپتىكى ئۆگىنىش ئۇنۇمىگە يامان تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ دەۋردە ئابستراكت ئويلاش قابلىيىتى تەرەققىي قىلىدۇ، بۇ بالىلارنىڭ يېڭىچە ئۆگىنىش پۈرسىتىگە يول ئاچىدۇ.

ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرگە بولغان تەسىرى: بالىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش دەۋرىدە دوست - بۇرادەرلەر ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، بالىلار ئۆز يېشىدىكىلەرنىڭ قوللىشى ۋە قوبۇل قىلىشىغا ئىنتىلىدۇ. مەلۇم توپلۇمغا تەۋە بولۇش ھېسسىياتى

كۈچىيىدۇ، باشقىلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىش قورقۇنچ ۋە ئەندىشە پەيدا قىلىدۇ. يېڭى دوستلۇق مۇناسىۋىتى ۋە قىز - ئوغۇللار ئارىسىدىكى رومانتىك مۇناسىۋەتكە قىزىقىش باشلىنىدۇ. ئىجتىمائىي تاراتقۇلار ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

روھىي ساغلاملىقنى بولغان تەسىرى: بۇ دەۋردە بالىلارنىڭ روھىي كەيپىياتى كۆپ ئۆزگىرىشچان ۋە تۇراقسىز بولىدۇ. بەزى بالىلاردا ھېسسىياتنىڭ كۈچلۈك ئۆزگىرىشى، كۆڭۈلسىزلىك ۋە ئېغىر چۈشكۈنلۈك ھېسسىياتى پەيدا بولۇشى مۇمكىن؛ ئۆز - ئۆزىنى باھالاش ۋە كىملىك ئېڭىنى ئىزدەش جەريانىدا كىرىزىسقا دۇچ كېلىشى مۇمكىن. بەزى بالىلاردا ئېغىر دەرىجىدە چۈشكۈنلىشىش ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

ئاتا - ئانىلار نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟

ئاتا - ئانىلار بالىلارنىڭ بالاغەتكە يېتىش جەريانىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى تونۇپ يېتىشى ۋە ئۇلارنى توغرا چۈشىنىشى ۋە شۇ ئاساستا بالىلارنى توغرا يېتەكلىشى، يالغۇز ئائىلە توقۇنۇشىنى ئازايتىش ۋە ئۇنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن مۇھىم بولۇپ قالماي، بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە كەلگۈسىدە يارىملىق ئادەم بولۇشى ئۈچۈنمۇ بەك مۇھىم. شۇڭا ئاتا - ئانىلار سەۋرچان بولۇشى، بالىلاردىكى ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت قىلىشى، ئۇلارنى قوللاق سېلىپ ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ ھېس - تۇيغۇسىغا ھۆرمەت قىلىشى كېرەك. ئاتا - ئانىلار بالىلارنى ساغلام تۇرمۇش ئادىتى يېتىلدۇرۇشكە يېتەكلەش، زۆرۈر بولغاندا كەسپىي خادىملاردىن يارەدەم ئېلىش كېرەك.

ئىنسان ھايات‌تىنىڭ «كۆز پەسلى» دىكى ئۆزگىرىشلەر

ئىنسان ھايات‌تىنىڭ «كۆز پەسلى»، يەنى 50 ياشتىن كېيىنكى ياشىنىشقا يۈزلەنگەن مەزگىلدە بەدەندىكى ھورمۇنلارنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان ياش، كونكرېت ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرى ئەر - ئايال ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ.

ئايالالاردا بولىدىغان ئۆزگىرىشلەر: بەدەندىكى ئاياللىق ھورمۇن مىقدارىنىڭ ئۇشتۇمتۇت تېز سۇرئەتتە ۋە ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلىشى، ھەيزىنىڭ توختىشى نەتىجىسىدە كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزگىرىشلەر يۈزى قىزىش ياكى قىزىرىش، كېچىدە كۆپ تەرلەش، ئۇيقۇ قالايمىقانلىشىش، ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ ئۆزگىرىشى، كەيپىيات ئۆزگىرىش، سۆڭەك ئاجىزلىشىش، يۈرەك سوقۇشى ئۆزگىرىش، بەدەن ئېغىرلىقى ئېشىش، جىنسىي ئەزا قۇرۇش، جىنسىي ئېھتىياج ئۆزگىرىش، چاچ چۈشۈش، چاچ ئازىيىش، ئاسان ھارغىنلىق ھېس قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ

ئۆزگىرىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋاقىتتا كۆرۈلۈشى ناتايىن بولۇپ، بەزى ئايالالاردا ئۇ ئۆزگىرىشىلەرنىڭ بىر قىسمى كۆرۈلسە، يەنە بەزى ئايالالاردا ئۇ ئۆزگىرىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۆرۈلۈشى، بەزى ئايالالاردا يەڭگىل بولسا، بەزى ئايالالاردا ئېغىر بولۇشى، بەزى ئايالالاردا بىر نەچچە يىل داۋام قىلسا، يەنە بەزى ئايالالاردا نەچچە ئون يىل داۋام قىلىشى مۇمكىن.

ئەرلەردە بولىدىغان ئۆزگىرىشلەر: بەدەندىكى ئەرلىك ھورمۇن مىقدارىنىڭ ئاستا - ئاستا تۆۋەنلىشى سەۋەبىدىن كۆپلىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزگىرىشلەر مۇسكۇللار كىچىكلەپ كېتىش، تەپەككۇرى ئاستىلاپ كېتىش، ئۇيقۇ قالايمىقانلىشىش، ئېنېرگىيەنىڭ تۆۋەنلىشى، چۈشكۈنلىشىش، تەشۋىشلىنىش، چىدامچانلىق تۆۋەنلەش، بەدەن ئېغىرلىقى ئېشىپ كېتىش، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەنلەش، جىنسىي ھەۋەس تۆۋەنلەش، سۆڭەكنىڭ زىچلىقى تۆۋەنلەش، تېمپېراتۇرىغا بولغان سەزگۈرلۈكى يۇقىرىلاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەرلەردىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان ياش، ئايالالاردىن خىلى كېيىن بولۇپ، ئۇلار بىر نەچچە يىل داۋامىدا ئاستا - ئاستا يۈز بېرىدۇ؛ ئۇ ئۆزگىرىشلەر كۆپىنچە ئەرلەردە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك دەرىجىدە ئېنىق ياكى بەك ئېغىر بولمايدۇ. بەزى ئەرلەردە ئۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ پەقەت بىر قىسمى كۆرۈلسە، يەنە بەزى ئەرلەردە ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۆرۈلۈشى، بەزى ئەرلەردە بىر نەچچە يىل داۋام قىلسا، يەنە بەزى ئەرلەردە نەچچە ئون يىل داۋام قىلىشى مۇمكىن.

ئىنسان ھاياتىنىڭ «كۈز پەسلى» دىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرلىرى

ئىنسان ھاياتىنىڭ «كۈز پەسلى» دىكى ئۆزگىرىشلەر، گەرچە ئىنسان ھاياتىدىكى تەبىئىي ئۆزگىرىشلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە، شۇنداقلا روھىي ساغلاملىققا كۆپ تەرەپلىمىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، ئائىلىدە كۆپلىگەن توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

بەدەندىكى ھورمۇنلارنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان جىنسىي تۇرمۇشتىكى ئۆزگىرىشلەر، مەسىلەن، جىنسىي ھەۋەسنىڭ ئۆزگىرىشى، ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسىنىڭ قۇرۇقلىششى ۋە ئاسان ھاياجانلانماسلىقى قاتارلىقلار ئەر - ئايال ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان بولۇپ، بەزى ئەر - ئايالالارنىڭ مۇناسىۋىتى شۇ سەۋەبتىن بۇزۇلۇپ، ئاجرىشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يېتىشى، بىر ئائىلە ۋەيران بولۇشى مۇمكىن.

ئۇ مەزگىلدە كۆپىنچە ئائىلىدىكى بالىلار چوڭ بولۇپ، مۇستەقىل ئائىلە قۇرۇپ، ئاتا - ئانىدىن ئايرىم ياشايدىغان بولغاچقا، ئاتا - ئانىلار بىلەن بالا ئارىسىدىكى مۇساپىنى تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇشى، ئەر - ئايال ئارىسىدا ئۆزئارا تارتىشىدىغان بالا بولمىغاچقا، ئەر - ئايال ئارىسىدا باللارنى دەپ ئۆزئارا يۈز - خاتىرە قىلىش بولماسلىقى، شۇنداقلا ئۆزئارا چۈشەنچە ھاسىل قىلىش تېخىمۇ مۇرەككەپ بولۇشى، نەتىجىدە ئەر - ئايالالار

ئارىسىدىكى ئۇزۇن يىللىق مۇناسىۋەت ئاجرىشىپ كېتىش بىلەن ئاخىرلىشىشى مۇمكىن.

ئەر - ئايال ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن، بۇ مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ئارزۇسى تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن.

ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى چېكىنىشى، دىققەتنى مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ قىينىلىشىشى، تەپەككۇر ۋە ئىنكاسنىڭ ئاستىلاپ كېتىشى سەۋەبىدىن، خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ، كۆپ خاتالىق سادىر قىلىشى مۇمكىن.

جىسمانىي ۋە روھىي كەيپىياتتىكى ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن، بۇ مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى تۆۋەنلەپ، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردىن ئۆزىنى تارتىشى مۇمكىن.

بەدەندىكى ھورمۇنلارنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن، بۇ ياشتىكى كىشىلەرنىڭ روھىي كەيپىياتىدا ئاسان داۋالغۇش بولۇشى، بەزىدە ئاسان ئاچچىقلانسا، بەزىدە ئاسان مەيۈسلىنىشى، بەزىدە ئاسان رەنجىسە، بەزىدە ئاسان چۈشكۈنلىشىشى مۇمكىن. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ياشتىكى ئاياللارنىڭ 20 - 40% ى دەل شۇ ھورمۇن ئۆزگىرىش ۋە ھەيز توختاش سەۋەبىدىن روھىي چۈشكۈنلىشىدىغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ دەۋردىكى كىشىلەر ئاسانلا «مەن قېرىپ كەتتىم» دەپ، ئۆز - ئۆزىنى ئىنكار قىلىشى مۇمكىن.

ئىنسان ھاياتىنىڭ «كۈز پەسلى» دە نېمە قىلىش ۋە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟

1. ئەر - ئايال ئارىسىدىكى ئۆزئارا چۈشەنچىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ بۇ ياشتىكى كىشىلەرنىڭ بەدىنىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىقىدىغان روھىي كەيپىياتتىكى تۇراقسىزلىقلارنى چۈشىنىپ يېتىش كېرەك؛

2. سەۋرچان بولۇش، قارشى تەرەپنى چۈشىنىشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، مۇناسىۋەتلىك گۇرۇپپىلارغا قاتنىشىپ، ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش كېرەك؛

3. ساغلام تۇرمۇش مېتودىنى يېتىلدۈرۈش، مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىش، مۇۋاپىق ئۇخلاش، بەدەن چىنىقتۇرۇش ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك؛

4. مۇتەخەسسىسلەردىن ياردەم سوراش، پسىخولوگ ۋە دوختۇرلارغا كۆرۈنۈش ئارقىلىق پسىخىكىلىق مەسلىھەت ئېلىش، زۆرۈر بولغاندا ھورمۇنلۇق داۋالاش ئېلىپ بېرىش كېرەك.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

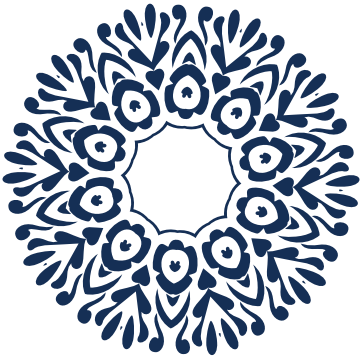

5

خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى ھاكىمىيىتى يېقىلغاندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاندا ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ۋە ئۆتكۈنچى پۇل مۇئامىلە

دوكتور گ. ئەنۋەر

1. كىرىش سۆز

ھوقۇق مەركەزلەشكەن سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ تۈيۈقسىزلا يېقىلىشى پەقەت سىياسىي جەھەتتىنلا قالايمىقانچىلىق چىقىرىپ قالمايلا، بەلكى يەنە ئىقتىسادقىمۇ ناھايىتى ئېغىر زەربە بېرىدۇ. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ئۆزگىچە بىر ئىقتىسادىي مەجبۇرىيەت ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: يەنى، مال ئىشلەپچىقىرىش، بانكا ۋە تۆلەم - ھېسابات سىستېمىسى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ يۆتكىلىشى ھەمدە ئاددىي بازار مۇئامىلىلىرىمۇ رەسمىي دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە ماسلاشتۇرۇشى بولمىغان تۇرۇقلۇقمۇ، يەنىلا داۋاملىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى مەجبۇرىي بېسىم ئاستىدا تۇتۇلغان ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەن رايونلاردا، ھاكىمىيەت ئالمىشىش ياكى يېقىلىش يۈز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوتتۇرىغا چىققىنان ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىق ۋە

قالايمقانچىلىق تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋەزىيىتى دەل مۇشۇنداق خەتەرگە تولغان تىپىك بىر مىسالدۇر. شۇ سەۋەبتىن، كىرىزىس جەريانىدا ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ توختاپ قالماسلىقىنى تەمىنلەش ۋە قالايمقانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىنتايىن ھالقىلىق بىر مەسىلدۇر.

بۇ ماقالىدە مۇنداق بىر ئېنىق پەرەزگە ئاساسلىنىمىز: خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى ھاكىمىيىتى تۈيۇقسىز يېقىلىدۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن مەيدانغا كېلىدىغان قىسقا مۇددەتلىك (بىرقانچە كۈن ياكى بىر قانچە ھەپتىلىك) ئۆتكۈنچى مەزگىل كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ خاراكتېرى بولسا تۈزۈلمىنىڭ ئېنىقسىزلىقى ۋە ھوقۇقنىڭ تەقسىملىنىشىدىن ئىبارەت. بۇ مەزگىلدە، تولۇق تەشكىللەنگەن ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەت تېخى مەۋجۇت بولماسلىقى مۇمكىن، ئەمما ئىقتىسادىي پائالىيەت ئېغىر ئىجتىمائىي ۋە ماددىي سەۋەبلەر تۈپەيلى توختاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ماقالىدە مۇنداق پەرەز قىلىندى: بۇ مەزگىلدىكى ئىقتىسادىي قارارلار – كارخانا باشقۇرغۇچىلىرى ۋە مالىيە مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن سىياسىي ھوقۇقنى كۆزلەپ چىقىرىلمايدۇ؛ بەلكى ئۇلار ئۆز پائالىيەتلىرىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، باشقۇرۇش ئورگانلىرى بىلەن ئۆزئارا ۋاقتىلىق ماسلىشىش ئارقىلىق ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

شۇڭا مەزكۇر تەھلىلىمىزدە، ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسىي قانۇنىيلىق مەسىلىلىرىدىن مۇستەقىل ھالدا، ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى پۇل مۇئامىلە مۇقىملىقىنى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۆتكىلىشىنى ۋە بازارنىڭ ئەڭ مۇھىم فۇنكسىيەلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان، ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىقتىسادىي ماسلىشىش مېخانىزمى ئۈستىدە توختىلىمىز.

بۇ يەردە قوللىنىلغان ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ئۇقۇمى مەركىزىي قوماندانلىق ياكى مۇلۇك ھوقۇقىنى كۆزدە تۇتمايدۇ. بەلكى، ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى ۋاقتىلىق قائىدىلەرنى، كەسىپي جەھەتتىكى مۇقىملىقنى ھەمدە قولدا بار بولغان تېخنىكىلىق خادىملار، كارخانىلار ۋە پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ بازار فۇنكسىيەلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چىقارغان ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان قارارلىرىنى كۆرسىتىدۇ. پۇل مۇئامىلە سىياسىتى تار مەنىدىن ئېيتقاندا مۇنداق چۈشىنىلىدۇ: ئۇ قورۇلمىلىق ئىسلاھات ياكى قايتا تەقسىملەشتىن كۆرە، ئوبوروتنىڭ ئايلىنىشىنى ساقلاش، پۇل تۆلەش سىستېمىسىنىڭ ئۈزلۈكسىزلىكى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىشەنچنى ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

بۇ ماقالىدە، ھاكىمىيەت يېقىلغاندىن كېيىن دەرھال يۈز بېرىدىغان ۋەقەنى ۋە قاتتىق ۋاقىت چەكلىمىسى دائىرىسىدە بولىدىغان ئىقتىسادىي ماسلىشىش مۇساپىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، شەرقىي تۈركىستاننىڭ رەسمىي سىياسىي ئاپپاراتلىرى قايتىدىن قورۇپ چىقىلىشتىن ئىلگىرى، ئىقتىسادىي يۆنىلىشىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئەھمىيەتلىك پىرىنسىپلار ۋە كۆرۈلۈش ئېھتىمالى بولغان خەۋپ - خەتەرلەرنى ئېنىقلاشقا تىرىشىمىز. بۇ مەزگىلدە چىقىرىلغان دەسلەپكى ئىقتىسادىي قارارلار گەرچە ۋاقتىلىق بولسىمۇ،

ئىقتىسادنىڭ قايتا قۇرۇلۇشىغا، سىياسىي قانۇنىيلىققا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىيات مۇساپىسىگە چوڭ تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

2. ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى پۈل مۇئامىلە ۋە ئوبوروت ئايلىنىشىنى ساقلاش

ھاكىمىيەت يېقىلغاندىن كېيىن، مەركىزىي ئىقتىسادنىڭ جىددىي خىرىسى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىسلاھاتلار ئەمەس، بەلكى قىسقا مۇددەتلىك بازار ئوبوروتىنىڭ ئايلىنىشىنى ساقلاپ قېلىشتۇر. ئىقتىسادىي سۇبېيكتلار – ئائىلىلەر، كارخانىلار ۋە مۇلازىمەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار – ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەمما، ئەگەر پۈل تۆلەش سىستېمىسى مەغلۇپ بولسا ۋە ئىقتىساد پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالسا، بۇ فۇنكسىيەلەر ناھايىتى تېزلا يوقىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى پۈل مۇئامىلە سىياسىتى رەسمىي باشقۇرۇش قۇرۇلمىلىرى ئەسلىگە كەلگۈچە، بازاردىكى ئايلىنىش، ھېسابات قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ تۇرىدىغان ۋاقتىلىق مېخانىزملارنى كۆرسىتىدۇ.

2.1 تۆلەم سىستېمىسىنىڭ مۇقىملىقى

دەسلەپكى ئۆتكۈنچى مەزگىلدە، تۆلەم سىستېمىلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئەڭ مۇھىم ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا كۈندىلىك سودىلار ئاساسلىقى بانكا ھېساباتلىرىغا باغلانغان تېلېفون ئارقىلىق تۆلەش سىستېمىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ سىستېمىلارنىڭ بۇزۇلۇشى، ماددىي بۇيۇملار ساقلانغان تەقدىردىمۇ، بازار ئالماشتۇرۇشىنى دەرھال پالەچ ھالغا كەلتۈرىدۇ. شۇڭا مەۋجۇت ھېساباتلار، سانلىق مەلۇمات ئامبىرى ۋە تېخنىكىلىق خادىملارغا كىرىش ھوقۇقىنى ساقلاش ئىقتىسادىي جەھەتتىن يېڭى پۈل مۇئامىلە تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشتىن كۆرە تېخىمۇ مۇھىمدۇر.

تارىخىي تەجرىبىلەرمۇ بۇ خىل ۋاقتىلىق مېخانىزملارنىڭ رولىنى تولۇق قوللايدۇ: 1990 - يىللارنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان مەزگىلدە، بانكا مەشغۇلاتى ۋە رۇبلىغا ئاساسلانغان بانكا ھېساباتلىرىنىڭ ۋاقتىلىق ئايلىنىشى ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىقىنى يېنىكلەتكەن بولسىمۇ [1]، تۆلەم ماسلىشىشنىڭ تېز سۈرئەتتە بۇزۇلۇشى كېيىنچە يۇقىرى پۈل پاخاللىقى ۋە كەڭ كۆلەمدە سودا ئالماشتۇرۇشقا قاراپ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ سودىنىڭ داۋاملىشىشى ئۈچۈن مەركىزىي رولىنى نامايان قىلىدۇ. يېقىندا، ئۇكرائىنانىڭ ئېغىر تۇزۇم بېسىمى مەۋجۇت مەزگىلدە رەقەملىك پۈل تۆلەش ئۇل ئەسلىھەلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئىقتىدارى ئىش ھەققى، پېنسىيە ۋە سودا مېخانىزمىنىڭ داۋاملىشىشىغا يول قويدى، بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك قالايمىقانچىلىققا قارىماي ئاساسىي ئىقتىسادىي ھاياتنى قوغداپ قالدى [2].

2.2 يېمەكلىك تەمىنلەش زەنجىرى ۋە تارقىتىش تورى

پـۇل مۇئامىلـە ئوبوروتىنـى سـاقلاپ قېلىـش يېمەكلىـك تەمىنلـەش زەنجىرىنـىڭ ئىقتىدارىدىـن ئايرىلالمايـدۇ. ھەتتـا تـوپ تارقىتىش، سـاقلاش ۋە پارچە سېتىش بوغۇملىرىدا كۆرۈلگـەن قىسـقا مۇددەتلىـك ئۈزۈلۈشـلەرمۇ پۈتـۈن سىسـتېمدا مـال يىغىۋېلىـش (ۋەھىمىلىـك غەملـەش) ۋە باھانـىڭ ئۆسـۈپ كېتىـش ۋەزىيىتىنـى كەلتـۈرۈپ چىقىرىشـى مۇمكـىن. شـۇڭا ئۆتكۈنچـى مەزگىلدىكـى ماسلاشـتۇرۇش يېمەكلىـك ئىشـلەپچىقارغۇچىلار، توشـۇغۇچىلار، تـوپ سـاتقۇچىلار ۋە پارچـە سـاتقۇچىلار ئۈچـۈن پـۇل تۆلـەش ۋە ئەشـيا ئوبوروتـى ئېقىمنـى ئۈزلۈكسـىز ئايلاندۇرۇشـنى ئالدىنقـى ئورۇنغـا قويۇشـى كېـرەك.

2003 - يىلـى ئىـراق ھاكىمىيىتـى يىقىلغاندىـن كېيىنكـى ئىـراق تەجرىبىسـىمۇ بۇنىڭغـا مـاس كېلىدىغـان تىپـىك مىسـال بولالايـدۇ. ئىـراق دۆلـەت ئاپپاراتلىرىنـىڭ كـەڭ كۆلەمـدە مەجبۇرىـي پالـەچ ھالەتكـە چۈشـۈپ قالغانلىقىغـا قارىمـاي، ئىـش ھەققىنـى ئۈزلۈكسـىز بېرىـش ۋە ئاساسـي بانـكا فۇنكسـىيەلىرىنىڭ قايتـا ئېچىلىشـى يېمەكلىـك بازىرىنـىڭ ئايلىنىشـىغا يـول قويـدى؛ بۇنـىڭ بىلـەن كـەڭ كۆلەملىـك ئاچارچىلىـق چىقـىش ياكـى بازارلارنـىڭ ئـۈزۈن مـۇددەت تاقىلىـپ قېلىـش خەۋپىنـىڭ ئالـدى ئېلىنـدى [3]. بـۇ، مۇھـىم تەمىنلـەش زەنجىرىگـە قارىتـا نىشـانلىق ئوبوروتنـىڭ ئايلىنىشـىنى قوللاش تولـۇق ھوقۇقلۇق ئورگاننـىڭ قانۇنلۇقلۇقـى بولمىغان ئەھۋال ئاسـتىدا ئىسـتېمالنى مۇقىملاشـتۇرالايدىغانلىقىنى كۆرسـىتىپ بېرىـدۇ.

2.3 ئاممىۋى ئەسلىھەلەر ۋە مۇھىم مۇلازىمەتلەر

ئېلېكتـر، سـۇ، يېقىلغـۇ ۋە ئالاقە قاتارلىق ئاممىۋى ئەسـلىھەلەر ئىقتىسـادىي كۆپەيتكۈچ رولىنـى ئويناىيـدۇ، باشـقا بارلىـق سـاھەلەرنىڭ ئىشلىشـىگە شـارائىت ھازىرلايـدۇ. ئاممىـۋى ئەسـلىھەلەر بىلـەن تەمىنلىگۈچىلەرنـىڭ پـۇل تۆلـەش مېخانىزمىنـىڭ ئۈزلۈكسـىزلىكى تېخنىكىلىـق خادىملارنـىڭ ئىـش ئورنـىدا قېلىشـى، ئاسـراش خىزمىتىنـىڭ داۋاملىشىشـى ۋە مۇلازىمـەت ئۈزۈلـۈپ قېلىشـىنىڭ ئالدىنـى ئېلىـش ئۈچـۈن، دەسـلەپكى مەزگىلـدە ۋاقىتلىـق پـۇل تۆلـەش كاپالىتـى بېرىلىشـى كېـرەك. بـۇ سـاھەلەر ئۈچـۈن ۋاقىتلىـق ئالدىدىـن كاپالـەت بېرىـش ئىقتىسـادىي چېكىنىشـىنى تېخمـۇ چوڭقۇرلاشـتۇرىدىغان زەنجىرسـىمان مەغلۇبىيەتلەرنـىڭ ئالدىنـى ئالالايـدۇ (دۇنيـا بانكىسـى، 2022).

2.4 ئىش ھەققى ۋە كارخانا ئىش ھەققى

مائاشـىنىڭ ئۈزلۈكسـىزلىكى ئوبـوروت ئايلىنىشـىنى ساقلاشـنىڭ، ئىجتىمائـىي ۋە ئىقتىسـادىي مۇقىملىقنـى قوللايدىغـان بىۋاسـتە قانالىدىـن ئىبارەتتـۇر. ھەتتـا قىسـمەن ياكـى ۋاقىتلىـق مائـاش تۆلەشـمۇ ھايانكەشـلىك قىلمىشـىنى ئازايتىـدۇ، ئائىلىلەرنـىڭ ئىسـتېمالىنى قوغدايـدۇ ۋە ئىشـچىلارنىڭ قاتنىشىشـىنى ساقلاپ قالـدۇ. ئەكسـىچە، ئىـش ھەققـى تۆلـەش مېخانىزمىنـىڭ كەمچـىل بولۇشـى بولسـا، ئەمگـەك كۈچىنـىڭ ئېقـىپ كېتىشـى ۋە تەرتىپسـىز ئىشـقا ئورۇنلىشىشـنى تېزلىتىـدۇ.

سـەلبىي مىسـاللار بـۇ نۇقتىنـى تېخمـۇ گەۋدىلەندۈرىـدۇ. لىۋاننـىڭ ئۈزلۈكسـىز

داۋاملىشۇاتقان مالىيە چېكىنىشىدە، ئامانەتكە ئېرىشىشتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېنىقسىزلىق ۋە ئوبوروت ئايلىنىشىنى كونترول قىلىشتىكى مۇقىمسىزلىق بانكىلارغا بولغان ئىشەنچنى تۆۋەنلىتىپ، نەق پۇل يىغىش ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىقتىسادىي چېكىنىشكە ئېلىپ بارىدۇ [4]. بۇ، كونترول قىلىنمايدىغان ئوبوروت ئايلىنىش مېخانىزمىنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك چىقىمىنى ۋە ئۆتكۈنچى مەزگىلدە ئېنىق، ۋاقتلىق مالىيە قائىدىلىرىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2.5 ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى ماسلىشىنىڭ تەسىرى

بۇ مىساللارنى بىرلەشتۈرۈپ كۆزەتكىنىمىزدە، ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ، ھوقۇقنى قوغداشتىن كۆرە ئىقتىسادىي ۋاقتنى ساقلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. پۇل تۆلەش سىستېمىسىنى ساقلاپ قېلىش، مۇھىم تەمىنلەش زەنجىرىنى قوغداش ۋە ئىش ھەققى ھوقۇقىنى ساقلاش ئارقىلىق، ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى ماسلىشىش ئىقتىدارى قىسقا مۇددەتلىك سىياسىي بۆلۈنۈشىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىققا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ.

شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۈندىلىك تۇرمۇشتا رەقەملىك پۇل تۆلەش ۋە مەركەزدىن كونترول قىلىنىدىغان تارقىتىش سىستېمىسى ئومۇملاشقان بۇگۈنكى كۈندە، پۇلنىڭ ئوبوروت قىلىنىشىنى ساقلاپ قېلىش ئاددىيلا بىر تېخنىكا مەسىلىسى بولماستىن بەلكى ئۇ، بايلىق ۋە كاپىتالنىڭ سىرتقا ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە ئىقتىسادنىڭ جانلىنىش ئىقتىدارىنى ساقلاشنىڭ ئەڭ مۇھىم تايانچىسىدۇر.

كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇش مەزگىللىرى كۆپىنچە مۇلۇكلەرنى تارتىۋېلىش (مۇسادىرە قىلىش) ۋە كاپىتالنىڭ (پۇلنىڭ) سىرتقا قېچىش جەريانىنىڭ تېزلىشىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بېرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانلاشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى قىسقا مۇددەتلىك ئېنىقسىزلىقلارنىڭ يۇقىرى بولۇشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر. شەرقىي تۈركىستاندا، چوڭ كۆلەمدىكى مۇلۇكلەرنىڭ دۆلەتكە باغلىق كارخانىلار ۋە ھۆكۈمەت كونترول قىلىدىغان سودا تورلىرىغا مەركەزلىشىش نىسبىتىنى نەزەرگە ئالساق بۇ خەتەر ئالاھىدە ئېغىر. ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى بىخەتەرلىك تەدبىرلىرى بولمىغاندا، قىممەت باھالىق ماددىي بۇيۇملار ۋە پۇل مۇئامىلە كاپىتالى ھەر قانداق ۋەكىللىك قىلغۇچى ئورگان باھالاش ئېلىپ بارغۇچە ياكى باشقۇرغۇچى ئۆتكۈزۈۋالغۇچە ئېلىپ كېتىلىشى، يوقىتىلىشى ياكى قايتۇرۇپ كېلەلمەيدىغان ھېسابىاتلارغا يۆتكىلىشى مۇمكىن.

3. بىر قىسىم دۆلەتلەردىكى ئىقتىسادىي كىرىزىسلار ھەققىدە تەھلىللەر

3.1 ژېنېزۇئېلا: ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇلۇكنىڭ ئېقىشى، ئېكسپورتنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى ۋە تاشقى كونترول

ۋېنېزۇئېلا دۆلىتىدىكى مۇلۇكنىڭ تارتىۋېلىنىشى ۋە كاپىتالنىڭ سىرتقا ئېقىشى تۈزۈلمىنىڭ دەرھال ۋەيران بولۇشى تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ كۆپ باسقۇچلۇق بۇزۇلۇشى ئارقىلىق يۈز بەرگەنلىكىنىڭ روشەن بىر مىسالى بولالايدۇ. 2010 - يىللاردا، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىقتىسادىي باشقۇرۇشتىكى ناچارلىق، ئاپپاراتلارغا بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىشى ۋە جازالارنىڭ كۈچىيىشى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى نېفت شىركىتى PDVSA نىڭ تىجارەت ئىقتىدارىنى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. بىر ۋاقىتلاردا ۋېنېزۇئېلانىڭ ئېكسپورت كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن PDVSA نىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى تۆۋەنلەپ، چەت ئەل مەبلىغىگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتى يوقالدى ۋە خەلقئارالىق بىرلەشمە كارخانا شېرىكلىرىنىڭ چېكىنىشىگە ئۇچرىدى. 2010 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، نېفت ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى تارىختىكى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەنىڭ ئازغىنا بىر قىسمىغلا توغرا كەلدى؛ بۇ مالىيە ئىقتىدارى ۋە چەت ئەل پۇل زاپىسىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى.

بۇ مەزگىل بولسا مۇلۇكنىڭ ئېقىشىنىڭ بىرىنچى خىل تىپىك شەكلىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ: قۇرۇلمىلىق ۋەيران بولۇش. بۇنىڭدا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى دەرھال تالان - تاراج قىلىنىش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى كاپىتالنىڭ چېكىنىشى، مەبلەغ سېلىشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى، قانۇنىي ۋە سىياسىي ئېنىقسىزلىق مەۋجۇت شارائىتىدا كۈچلۈك شېرىكلەرنىڭ چېكىنىشى ئارقىلىق يوقلىدۇ.

ئىككىنچى، بۇ تېخىمۇ ئۆتكۈر باسقۇچ بولۇپ، ھوقۇق ۋە جازا ئىجرا قىلىش تالاش - تارتىش ئىچىدىكى مەزگىللەردە پەيدا بولدى. 2010 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، نېفت توشۇش بارغانسېرى ئېنىقسىز ئارقا سەپ خىزمىتىگە تايىنىدىغان بولدى. 2026 - يىلىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، دوكلاتلاردا نۇرغۇن جازالانغان نېفت پاراخوتلىرىنىڭ ۋېنېزۇئېلا پورتلىرىدا سىگنال سىستېمىلىرىنى تاقاپ، يوشۇرۇن ھالەتتە ئىش ئېلىپ بارغانلىقى كۆرسىتىلدى. ئۇلار خەلقئارالىق چەكلىمىلەردىن قېچىش ۋە يوشۇرۇن يوللار بىلەن خام نېفت ئېكسپورت قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ بىخەتەرلىك ۋە ئورۇن بېكىتىش ئۇسكۇنىلىرىنى قەستەن ئۆچۈرۈۋەتكەن... بۇ ھەرىكەتلەر – مۇقىم ۋە ئاشكارا باشقۇرۇش سىستېمىسى بولمىغان شارائىتتا، قىممەتلىك دۆلەت بايلىقلىرىنىڭ ئاممىۋى نازارەتتىن يوشۇرۇنغان غەيرىي رەسمىي مېخانىزملار ئارقىلىق، دۆلەت ئىچىدىكى ئىقتىسادتىن قانداق قىلىپ سىرتقا قېچىپ كېتىدىغانلىقىنى (يۆتكىلىپ كېتىدىغانلىقىنى) ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يېقىندا، 2026 - يىلدا يۈز بەرگەن، ۋېنېزۇئېلانىڭ نېفت كىرىمىنى سىرتتىن كونترول قىلىش ياكى نازارەت قىلىشقا ئائىت بىر قاتار يېڭى ئۆزگىرىشلەر يوشۇرۇن خەۋپىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى [5]. بۇ خىل ئۇزۇن مۇددەتلىك كىرىزىس شارائىتىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چەت ئەلدىكى قارشى كۈچلەرگە (ياكى كۆچمەنلەرگە) ئۆتكۈزۈپ بېرىشى مۇمكىن. ئەگەر

ۋاقتىدا مۇقىملاشتۇرۇش تەدبىرلىرى بېكىتىلمىسە، بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشلار دۆلەتنىڭ مۇھىم بايلىقلىرىنى سىرتتىن باشقۇرۇشنى قىينىلاشتۇرىدۇ ۋە ئىچكى كونترول‌لۇقنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇددىتىنى ئۇزارتىۋېتىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ۋېنېزۇئېلا ۋەزىيىتىدىن ئالىدىغان ئىككى چوڭ ساۋاق بار: بىرىنچىسى، بىر دۆلەتتە ۋەيرانچىلىق يۈز بەرگەندە، مال - مۈلۈكنىڭ يوقىلىشى پەقەتلا ماددىي نەرسىلەرنىڭ تارتىۋېلىنىشى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ؛ بەلكى باشقۇرۇشتىكى قالايمىقانچىلىق ۋە غەيرىي رەسمىي سودا لىنىيىلىرى سەۋەبىدىن، دۆلەت بايلىقى ئاستا - ئاستا سىرتقا ئېقىپ كېتىدۇ. ئىككىنچىسى، ئەگەر دەسلەپكى ئۆتۈشمە باسقۇچتا مۇۋاپىق مۇداپىئە تەدبىرلىرى قوللىنىلمىسا، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك مۈلۈكلىرى سىرتقى كۈچلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ ۋە ئۇلارنى قايتۇرۇۋېلىش تولىمۇ قىينىغا توختايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بايلىقلارنىڭ قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە سىرتقا ئېقىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۇن – يەنى مۈلۈكلەر غەيرىي رەسمىي يوللار بىلەن سىرتقا چىقىرىلىپ، كاپىتال پۈتۈنلەي قېچىپ كېتىشتىن ئىلگىرى – ۋەيرانچىلىق يۈز بېرىۋاتقان دەسلەپكى مەزگىلدىلا تېز، ئۆزئارا ماسلاشقان ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى جەزمەن قوللىنىش زۆرۈردۇر.

3.2 لۇيبە: نېفت كىرىمىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە تۆۋەنلىشى

لۇيبەدە، 2011 - يىلى يۈز بەرگەن قوزغىلاڭدىن كېيىن مەركەزلىك باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ۋەيران بولۇشى نېفت ئېكسپورتىنىڭ زور دەرىجىدە تۆۋەنلىشىگە ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە زور تەسىر كۆرسىتىشىگە سەۋەب بولدى. توقۇنۇشتىن ئىلگىرى، لۇيبە كۈنىگە تەخمىنەن 1 مىليون 600 مىڭ تۇڭ نېفت ئېكسپورت قىلاتتى. 2014 - يىلدىن 2015 - يىلغىچە، ئۆزئارا قارشى تۇرغۇچى قوراللىق گۇرۇھلارنىڭ توقۇنۇشى، يوللارنى توسۇۋېلىشى ۋە نېفت ئەسلىھەلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېكسپورت سىستېمىسىغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقى ئۈچۇن، كۈندىلىك نېفت ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 400 مىڭ (0.4 مىليون) تۇڭغا چۈشۈپ قالدى [6].

نېفت كانلىرىدىن تارتىپ ئېكسپورت پورتلىرىغىچە بولغان بارلىق ماددىي ئەسلىھەلەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى، چەت ئەل پۇلىدا كىرىدىغان كىرىمنى ئازايتىۋەتتى ۋە دۆلەت مالىيەسىنى ئاجىزلاشتۇردى. بۇ ئەھۋال يەنە بايلىقلارنىڭ رەسمىي يوللاردىن چىقىپ كېتىپ، يەرلىك گۇرۇھلارنىڭ غەيرىي رەسمىي كونترول‌لۇقىغا ئۆتۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. بۇ ئەھۋال، مۇقىم بىر ھۆكۈمەت بولمىغان مۇشۇنداق ئۆتۈشمە باسقۇچلاردا، دۆلەتنىڭ ماددىي بايلىقلىرى ۋە كاپىتالنىڭ قانداق قىلىپ ئوچۇق - ئاشكارا خەتەر ئىچىدە قالىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3.3 سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن كېيىنكى ئۆتكۈنچى مەزگىللەر: خۇسۇسىيلاشتۇرۇش ۋە كاپىتالنىڭ

سىرتقا ئېقىپ كېتىشى

1990 - يىللارنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، تېز ۋە قالايمىقان ئېلىپ بېرىلغان خۇسۇسىيلاشتۇرۇش سىياسىتى دۆلەت ئىچىدىكى مەلۇم بىر قىسىم ئەمەلدارلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىنى بەكمۇ ئەرزان باھادا قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا يول ئېچىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنىي ئېنىقسىزلىق ۋە ئورگانىنىڭ نازارەت قىلىشىنىڭ ئاجىز بولۇشىدەك ئەھۋال ئاستىدا، بۇ رايوندىن كۆپ مىقداردا پۇل مۇئامىلە مەبلىغى سىرتقا ئېقىپ كەتتى. ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكلىرى ۋە كاپىتالنىڭ بۇنداق كەڭ كۆلەمدە قايتا تەقسىملىنىشى بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى: مۇلۇك ھوقۇقى ئېنىق بولمىغان ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش كۈچى ئاجىزلىغان مۇشۇنداق ئۆتكۈنچى دەۋرلەردە، قالايمىقانچىلىقلار ناھەق يۆنىلىشلەرنى تېخىمۇ مۇقىملاشتۇرۇۋېتىدۇ ھەمدە دۆلەتنىڭ ئۆز ئىچىگە مەبلەغ سېلىش ئۈلىنى ۋەيران قىلىدۇ [7].

بۇ خىل ئەھۋاللاردا مۇلۇكلەرنى تارتىۋېلىش ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ:

بىرىنچىسى، ئوچۇق - ئاشكارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، يەنى ئورگانلارنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرىنى، ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرىنى خالىغانچە غارەت قىلىش، سىرتقا يۆتكەپ سېتىش ياكى ئامبارلاردىكى تەييار زاپاس بايلىقلارنى قۇرۇقدىۋېتىش.

ئىككىنچىسى، مەمۇرىي چىقىرىش، يەنى دۆلەتنىڭ سودا توختاملىرىغا، پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىغا ياكى تىرانسپورت لىنىيەلىرىگە قوشۇلالايدىغان (ھوقۇق تۈتقان) كىشىلەرنىڭ قانۇندىكى بوشلۇقلاردىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنىڭ مۇلۇك ۋە كاپىتاللىرىنى غەيرىي رەسمىي يوللار بىلەن باشقا يەرگە يۆتكىۋېلىشىدۇر. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ئىككىلىسى، دەسلەپتە شۇ بايلىقنى تالان - تاراج قىلغانلارغا قىسقا مۇددەتلىك ئاسان پايدا ئېلىپ كەلگەندەك قىلسىمۇ، ئەمما دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن ئىنتايىن ئېغىر، ئورنىنى تولدۇرغۇسىز ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ زەربە، بولۇپمۇ ئۇزۇندىن بېرى قۇرۇلمىلىق مەبلەغ سېلىش يېتەرسىزلىكىگە (ئىقتىسادىي بېسىمغا) دۇچ كېلىپ كېلىۋاتقان ئاجىز رايونلاردا تېخىمۇ ئېغىر بىر كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

كاپىتالنىڭ سىرتقا قېچىپ كېتىشىمۇ دۆلەت ئىقتىسادىغا ئوخشاشلا ئېغىر تەھدىت ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خىل پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى ئادەتتە يەرلىك پۇللارنى نەق پۇلغا ئايلاندۇرۇۋېلىش، تاشقى پۇللارغا (دوللار، ياۋرو قاتارلىقلارغا) ئالماشتۇرۇش ياكى مۇلۇكلەرنى بىۋاسىتە چەت ئەلگە يۆتكەپ كېتىش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق يۈز بېرىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر شەخسلەر نۇقتىسىدىن ئۆز بايلىقىنى قوغداش ئۈچۈن مۇۋاپىق تاللاشتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما دۆلەت ئىچىدىكى مەبلەغنىڭ تېز سۈرئەتتە قۇرۇقدىلىپ كېتىشىگە ۋە پۈتكۈل سانائەت - ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىنىڭ ئېغىر زىيان تارتىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئەڭ يامان يېرى، كاپىتال بىر قېتىم شۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بازاردىكى ئىشەنچنى قايتا تىكلەش ۋە نوپۇزلۇق مەبلەغلەرنى دۆلەتكە قايتىدىن جەلپ قىلىش ئىنتايىن تەس ۋە ئازابلىق بىر جەريانغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئۆتكۈنچى مەزگىلدە يولغا قويۇلىدىغان قوغداش تەدبىرلىرىدىن مەقسەت – بايلىقلارنىڭ يۆتكىلىشىنى پۈتۈنلەي ۋە مەڭگۈلۈك چەكلەپ قويۇش ئەمەس، بەلكى بۇ جەريانلارنى ئاستىلىتىپ كونترول ئاستىغا ئېلىشتۇر. چوڭ تېپتكى مۇلۈك ئالمىشىشلاردا ۋاقىتلىق دوكلات بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش، مۇلۈك سودىسىنى ۋاقىتلىق توختىتىپ تۇرۇش ۋە بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئاشكارا تىزىمغا ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار، مۇلۈك ھوقۇقى تېخى پۈتۈنلەي ئايدىڭلاشمىغان شۇ جەريانىدا ئورنىنى تولدۇرغۇسىز چوڭ بايلىق زىيانلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۇنۇملۇك ئازايتىدۇ. كاپىتالنى ساقلاش ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇلۈكلىرىنى قوغداشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش - ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئىقتىسادىي چېكىنىش ۋە ۋەيرانچىلىق مۇددىتىنى تېز قىسقارتىدۇ. شۇنداقلا، ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ يېڭىدىن سىستېما تۈزۈلگەندە، دۆلەتنى قايتا پۈتۈن تۇرغۇزۇش ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان ئەڭ كېرەكلىك ماددىي بايلىق ئۇلىنى ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالالايدۇ.

4. ئەمگەك بازىرىنىڭ ئىزچىلىقى ۋە مەجبۇرىي ئىشقا ئورۇنلىشىشتىن ئىختيارىي ئىشقا ئۆتۈش

ھاكىمىيەت يېقىلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىلدە، ئەمگەك بازارلىرى جىددىي كىرىزىسقا دۇچ كېلىدۇ، بۇ ئەھۋال، بولۇپمۇ مەجبۇرىي ياكى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇلىدىغان ئەمگەك كۈچى كەڭ تارقالغان رايونلاردا تېخمۇ ئېغىر بولىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا، ئېنېرگىيە ۋە بايلىق مەنبەلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تاربختىن بېرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ كارخانىلار، يېزا كوللېكتىپلىرى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىن بەلگىلىگەن پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بويىچە ئايلىنىپ كەلگەن. ئەگەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى، ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش تەدبىرلىرى تېزدىن ھەل قىلىنىپ بازاردىكى ئىشەنچ ساقلاپ قېلىنمىسا، تۈيۇقسىز يۈز بەرگەن ئاپىپارات قالايمىقانچىلىقى پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىنى توختىتىش ۋە ئېنېرگىيە قاتنىشىشنى ئازايتىش خەۋپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا بۇ مەزگىلدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ئورنىنى ساقلاپ قېلىش – پۈتكۈل دۆلەت ئىقتىسادىي مۇقىملىقىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق يادرولۇق شەرتىدۇر.

بىرىنچى مۇھىم ئىش بولسا ئىش ھەققى ۋە ئاساسىي تۆلەم مېخانىزمىنى ساقلاش. خىزمەتچىلەرگە ۋاقىتلىق ياكى قىسمەن بولسىمۇ نەق پۇل بىلەن بېرىپ تۇرۇش ئىقتىدارى ساقلاپ قېلىنسا ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ۋە

كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىنى ساقلىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

ماقالىنىڭ ئىلگىرىكى بۆلۈملىرىدە تىلغا ئېلىنغان پۇل - مەبلەغنىڭ ئايلىنىشىنى ئۈزۈپ قويماسلىق تەدبىرلىرى يۇقىرىدىكى مۇشۇ مەقسەتنى بىۋاسىتە كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ: ئىش ھەققىگە ئېرىشىشنىڭ توختاپ قالماسلىقى ئائىلىلەرنىڭ ئىستېمالىنى كۆپەيتىدۇ ۋە ئومۇمىي ئېھتىياجىنى ساقلايدۇ.

ئىككىنچى مەسىلە بولسا، ئىلگىرىكى مەجبۇرىي ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمىدىن، پۇقرالارنىڭ ئۆز خاھىشىغا قاراپ ئىختىيارىي خىزمەت تاللىشىدەك بازار تۈزۈمىگە ئۆتۈشتۇر. رەسمىي ھوقۇق يۈرگۈزىدىغان ئورگان بولمىغان ئەھۋالدا، كىشىلەرنى مەجبۇرىي ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن بولمايدۇ، خەلقمۇ بۇنى قەتئىي خالىمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئۈزلۈكسىزلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىشچىلارنىڭ ئىش ئورنىدىن ئايرىلماي داۋاملىق ئىشلىشىنى رىغبەتلەندۈرىدىغان يېڭىچە ماسلىشىش سىياسەتلىرى زۆرۈر بولىدۇ.

ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى ماسلىشىش بۇنىڭغا ياردەم بېرەلەيدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كەلگۈسىدە ئىش ھەققىنىڭ يەنە ئۆسىدىغانلىقى، خىزمەت ۋاقىتلىرىنىڭ ئېنىق ۋە ئاشكارا بولىدىغانلىقى ھەمدە تۈزۈلىدىغان ئەمگەك توختاملىرىنىڭ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ئىشەنچ (سىگنال) بېرىلىشى كېرەك. خىزمەتچىلەرگە ئادىل، ئوچۇق ۋە كاپالەتلىك مۇئامىلە قىلىنغاندىلا، كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى تۆۋەنلىتىدىغان ئەمگەك قالايمىقانچىلىقىدىن ساقلىنىش بىلەن بىرگە، مۇھىم خادىملارنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى جەمئىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى تەجرىبىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش، بىزگە بۇ خىل تۈزۈم ئۆزگىرىشىنىڭ ئىقتىساد ئۈچۈن قانچىلىك زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. 1990 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي ياۋروپا ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا مەركەزلىك پىلانلاشنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن كېيىن، كارخانىلار ئەمگەك كۈچىنى باشقۇرۇش كونتروللۇقىنى تۇيۇقسىز يوقىتىپ قۇيۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى، ئەمما قانۇن ۋە تۈزۈم رامكىسى ئىچىدىكى تەرەققىيات بولسا ئارقىدا قالدى. نۇرغۇن كارخانىلار ئېنىقسىز مەزگىللەردە ئىشچىلارنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن رەسمىي بولمىغان ئىش ھەققى كاپالىتى، قىسمەن ھەق تۆلەش ياكى ماددىي تۆلەم ئارقىلىق ئىشلەشنى داۋاملاشتۇردى. كارخانىلار خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ساقلاپ قالالىسا، جەمئىيەتتە تۈزۈم ۋە قانۇنلار تېخى تولۇق مۇكەممەللەشمىگەن تەقدىردىمۇ، ئىشچىلارنىڭ خىزمەتكە بولغان قىزىقىشىنى ۋە قاتنىشىش نىسبىتىنى يەنىلا مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ تۈزۈم بوشلۇقىغا قارىماي، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئەكسىچە، ئىش ھەققىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى ساقلىيالمىغان رايونلاردا ئەمگەك كۈچى تېز سۈرئەتتە چېكىنىپ، غەيرىي رەسمىيلىشىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنىڭ ئۇزۇن

مەزگىللىك تۆۋەنلەش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. بۇ تەجرىبە ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشىنىڭ رەسمىي ئىجرا قىلىنىشىغا ئەمەس، بەلكى ئىشچىلارنىڭ كەلگۈسىدىكى ئىش ھەققىگە بولغان ئىشەنچسىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ [8].

ئۈچىنچىدىن، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قوغداش ۋە جەمئىيەتنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەڭ زۆرۈر بولغان ئىش تۈرلىرىگە ئەمگەك كۈچلىرىنى توغرا تەقسىملەشتۈر. مۇھىم مۇلازىمەتلەر – يېمەك - ئىچمەك تارقىتىش، ئاممىۋى ئەسلىھەلەر، قاتناش ۋە ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىق ساھەلەردىكى خادىملارنىڭ دەرھال ئۆز خىزمەت ئورنىغا چىقىپ ئىش باشلىشى جىددىي تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ ساھەلەردىكى تەجرىبىلىك خادىملارنى ئۆز ئورنىدا ساقلاپ قالالىغان ياكى ئۇلارنى قايتىدىن ئۈنۈملۈك ئورۇنلاشتۇرالىغان كارخانىلار ۋە ئاممىۋى ئورگانلار پۈتۈن دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ قالىدۇ، توسالغۇلارنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ۋە دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە پۈت تىرەپ قايتا قوزغىلىشىغا تۈرتكىلىك شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

ئاخىرىدا، خىزمەت ئورۇنلىرىنىڭ ۋە ئەمگەك سىستېمىسىنىڭ مۇقىم ساقلىنىشى جەمئىيەتتىكى ۋەھىمە ۋە جىددىيلىكنى پەسەيتىدۇ. چوڭ كىرىزىسلاردىن كېيىن خەلقنە تۇرمۇشىنىڭ ۋە خىزمەتنىڭ نورمال داۋاملىشىۋاتقانلىقى يەتكۈزۈلسە، بۇ پۈتكۈل دۆلەتكە كۈچلۈك بىر ئىشەنچ بېرىش ئارقىلىق، سىياسىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشى تېخىمۇ چوڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىسقا ئايلىنىپ كەتمەي تۇرۇپ، يېڭى سىستېمىغا ئۆتۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

شۇڭلاشقا، ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئىقتىسادىي ئېھتىياجدىن يۇقىرى بولۇپ، ئۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ كەلگۈسى ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى مۇقىملىقنىڭ يادرولۇق تۈۋرۈكى ھېسابلىنىدۇ.

5. كارخانا ئىقتىدارى ۋە ھاكىمىيەت يىقىلغاندىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ داۋاملىشىشى

كارخانىلار پۈتكۈل دۆلەت ئىقتىسادىي سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ، ھاكىمىيەت گۇمران بولۇپ يىقىلغاندىن كېيىن، بۇ كارخانىلارنىڭ توختاپ قالماي، ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇشى ئۆتكۈنچى دەۋر ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىمدۇر. شەرقىي تۈركىستاندىكى نۇرغۇن چوڭ - كىچىك كارخانىلار ئىلگىرى دۆلەت مەبلىغى تەرىپىدىن ياكى دۆلەتنىڭ بىۋاستە پىلانلىق تورى سىستېمىسىدا باشقۇرۇلۇپ كەلگەن. بۇلار ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش، دېھقانچىلىق، ئەشيا ئوبوروتى ۋە پارچە سېتىش قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركەزلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتى يوقالسا، بۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەش زەنجىرى دەرھال ئۈزۈلۈپ قېلىش، بازارمۇ ئۆز ئىشەنچىنى يوقتىپ قويۇشتەك چوڭ خەتەرگە دۇچ كېلىدۇ. شۇڭا،

كارخانىلارنىڭ يەنىلا نورمال ئايلىنىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش جەدىدىي زۇرۇرىيەتتۇر. ھەتتا، ۋەزىيەت تۇپەيلىدىن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ يىلتىزىنى ساقلاپ قېلىش– مۇھىم بولغان خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنى قوغداش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەتتىن ئايرىلىپ قالماسلىقىنى تەمىنلەش ھەمدە كارخانىلارنىڭ بازاردىكى سودا ئوبوروت ئىقتىدارىنى ساقلاپ قېلىشقا باغلىقتۇر.

بىرىنچىدىن، مۇھىم ئىش بولسا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىزچىللىقىدىن ئىبارەت. كارخانىلار ئۆزلىرىگە كېرەكلىك خام ئەشيالارنى ئامان - ئېسەن ساقلىشى، تىرانسپورت (توشۇش) تورىنى ئوچۇق تۇتۇشى ۋە ئامبار قاتارلىق ئەسلىھەلەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى قولدىن بەرمەسلىكى زۆرۈر. ئىلگىرى مۇزاكىرە قىلىنغان دۆلەت مۇلكىنى قوغداش تەدبىرلىرى، يەنى ئامبار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىھەلىرىنى ساقلاش ۋە قوغداش تەدبىرلىرى، مۇھىم كاپىتالنىڭ يوقىلىشى ياكى ۋەيران بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش سىياسەتلىرى ھالقىلىق كاپىتاللارنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ۋە كارخانىلارنىڭ پۈت تىرەپ تۇرۇشىغا بۈاسىتە تۈرتكە بولىدۇ. لازىملىق ماتېرىيال ۋە خام ئەشيالار تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىنسا، كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرالايدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ ۋە رايون ئىقتىسادىنى تېز سۈرئەتتە مۇقىملاشتۇرۇشتا ئىنتايىن ئەۋزەل بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، كارخانىلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق مېخانىزمى ئىنتايىن مۇھىم. ئىش ھەققى، ئىشەنچلىك ئاقىۋەت جەھەتتىكى ۋە مەۋجۇت بايلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئوچۇق - ئاشكارا ئالاقىلەر ئىختيارىي قاتنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە ئىشچىلارنىڭ تۈيۇقسىز ئېقىپ كېتىش خەۋپىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرىدۇ. ئېنېرگىيە، قاتناش ياكى پۇل تۆلەش قاتارلىق كەمچىل بايلىقلارنى ئالدىن تەقسىملەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقتىلىق سىستېمىلار يېمەكلىك تەمىناتى ۋە ئاممۇى ئەسلىھەلەر قاتارلىق مۇھىم ساھەلەردە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، كارخانىلار بازاردىكى مال ئوبوروتىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى ۋە پۇل تۆلەش سىستېمىلىرىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كېتىشىگە دەرھال ماسلىشىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشى زۆرۈر. ۋاقتىلىق ئىچكى قەرز ھېسابات ئورۇنلاشتۇرۇش، مال ئالماشتۇرۇش مېخانىزمى يەنى مۇھىم سودىلارغا قارىتا ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىش، ئەنئەنىۋى بانكا ۋە يۆتكىلىشچان پۇل تۆلەش سۈپىلىرى قىسمەن ئىشلىمەي قالغاندا ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىشقا يارىدەم بېرىدۇ. مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتا ئۆز ئىچىدىكى مالىيە - پۇل مۇناسىۋەتلىرىنى جەدىدىي ماسلاشتۇرالايدىغان كارخانىلار تولۇق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەيران بولۇش ئېھتىماللىقىنى تۆۋەنلىتىدۇ ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي چىدامچانلىقنى قوللايدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى جەريانىدا بانكا سىستېمىسى قىسمەن ۋەيران بولۇپ، بازاردا قاتتىق نەق پۇل قىسىنچىلىقى كېلىپ چىققاندا، نۇرغۇن كارخانىلار دەرھال ئۆزلىرىنى قۇتقۇزىدىغان جىددىي چارىلەرنى قوللانغان. ئىچكى قەرز لىنىيەلىرىنى قۇرۇش، مال بىلەن تەمىنلىگۈچىلەر ۋە خېرىدارلار ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكمە ھېسابات‌لارنى ئۆزئارا قاپلاش مېخانىزملىرى رەسمىي پۇل مۇئامىلە قانالىلىرىنىڭ ئورنىنى باستى. بۇ خىل جىددىي ماسلىشىش تۈزۈم زەربىسى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈنلەي توختاپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. كارخانىلار ئىچكى ھېسابات بىرلىكلىرى، كارخانىلار ئارا قەرز، مال ئالماشتۇرۇش ۋە كېچىكتۇرۇلگەن ھېسابات ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا تايىنىپ، مەبلىغىگە يارىشا ئىشچىلارنى ۋە مەھسۇلاتلارنى تەقسىملىدى. بۇ مېخانىزملار ئۇنۇمسىز بولسىمۇ، زاۋۇتلار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە ئەشيا ئوبوروت شىركەتلىرىنىڭ رەسمىي بانكا سىستېمىسى مۇقىمسىز ياكى ئىشلىمەيدىغان مەزگىللەردە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويدى.

بۇ تەجرىبە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، كارخانا سەۋىيەسىدىكى ماسلىشىش ۋە رەسمىي بولمىغان پۇل مۇئامىلە جەھەتتىن ماسلىشىش دۆلەت ھوقۇقى ۋە پۇل تۆلەش ئۇل ئەسلىھەلىرى ۋاقىتلىق ۋەيران بولغان تەقدىردىمۇ ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيەسىنى ساقلاپ قالالايدۇ [9].

خۇلاسىلىگەندە، كونا ھاكىمىيەت يىقىلىپ چۈشكەندىن كېيىن، كارخانىلارنىڭ ئۆز فۇنكسىيەسىنى ساقلاپ قالالىغان - قالالمىغانلىقى كەلگۈسىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىقتىسادىي قايتا قۇرۇش خىزمىتىنىڭ پۈختا ئاساسىنى يارىتىدۇ. كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش لىنىيەلىرىنى ۋە تەجرىبىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر (ئادەم كاپىتالى) ئامبىرىنى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق، يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ياكى ماسلاشتۇرۇش جەمئىيەتلىرىنىڭ بازارنى مۇقىملاشتۇرۇش سىياسەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇشىغا شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق بازار تېزلا ئۆزىنىڭ تولۇق ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيدۇ ھەمدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنىڭ بازارغا بولغان ئىشەنچىسىنى تېزدىن قايتا تىكلەيدۇ.

بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قىيىن كىرىزىس دەۋرلىرىدە كارخانىلارنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماي ئىزچىل تۇرىدە داۋاملىشىشى، پەقەت قىسقا مۇددەتلىك جان ساقلاش تىرىشچانلىقلا ئەمەس، بەلكى كىرىزىستىن كېيىن پۈتۈن بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىنى تېز سۈرئەتتە قايتا پۈت تىرەپ تۇرغۇزۇشتا ئىنتايىن كۆچلۈك بىر كۆۋرۈكلۈك ۋە تۇرتكىلىك رول ئويناىدۇ.

6. خۇلاسە: ئىقتىسادنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ۋە ئەسلىگە كېلىش يوللىرى

مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەتنىڭ يىمىرىلىشى پەقەتلا سىياسىي جەھەتتىكى

بىر ئۆزگىرىشلا ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىقتىسادىي زەربىنمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئىقتىسادىي ھايات تارىختىن بۇيان دۆلەت يېتەكچىلىكىدىكى سىستېمىلار ئاساسىدا قۇرۇلۇپ كەلگەن شەرقىي تۈركىستاندا، ھاكىمىيەت يىمىرىلگەندىن كېيىن دەرھال داۋاملىشىدىغان مەزگىللىك ئېنىقسىزلىق، ئوبوروتنىڭ چەكلىنىشى ۋە قايتۇرۇلماس مۇلۇك يوقىتىش خەۋپى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىقتىسادنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى تاشقى ياكى ئۆزلۈكىدىن بولىدىغان ئامىللارغا باغلانمايدۇ، بەلكى پۈل تۆلەش سىستېمىسىنى ساقلاش، ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرىنى قوغداش، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنى توسۇش ۋە كارخانا ئىقتىدارىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئالاھىدە ماسلاشتۇرۇلغان ھەرىكەت پىلانى تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەزكۇر تەھلىلدە، ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي زىياننىڭ كۆپىنچە ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئۆتكۈنچى مەزگىلدە ئەمەس، بەلكى ئاپىپارات بوشلۇقىنىڭ دەسلەپكى ھەپتىلىرىدە يۈز بېرىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ. پۈل تۆلەشنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشى، كاپىتالنىڭ سىرتقا قېچىپ كېتىشى، مۇلۇكنىڭ چىقىرىلىشى ۋە ئەمگەك كۆچۈشىنىڭ چېكىنىشى ئەسلىگە كېلىش ئۈچۈن لازىم بولغان ئىقتىسادىي ئاساسنى تېز سۈرئەتتە يوقىتىدۇ. ئەكسىچە، ۋاقىتلىق ئوبوروت ئايلىنىشىنى ساقلاپ قېلىش، مال - مۇلۇكلەرنى قوغداش، ئىش ھەققىنىڭ ئۆزلۈكسىزلىكى ۋە كارخانا سەۋىيەسىدىكى ماسلىشىش قاتارلىق ۋاقىتلىق مېخانىزملار مۇددەتلىك ئىقتىسادىي جاراھەتنى زور دەرىجىدە ئازايتالايدۇ. بۇ تەدبىرلەر تولۇق مۇلۇك ھوقۇقى ياكى ئومۇمىيۈزلۈك قانۇن ئىسلاھاتىنى تەلەپ قىلمايدۇ؛ ئۇلار سۈرئەت، ئالدىنقى ئورۇنلارنىڭ ئېنىقلىقى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتچىلەرگە ئىشەنچلىك سىگنال بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

دەسلەپكى باسقۇچتىكى مۇقىملاشتۇرۇش تەدبىرلىرى كېيىنكى ئەسلىگە كېلىش يولىنمۇ بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە ئادەم كۈچى بايلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق، كارخانىلار ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەتنىڭ كىرىزىس باشقۇرۇش باسقۇچىدىن سىستېمىلىق ئىسلاھات باسقۇچىغا ئۆتۈشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. ئاساسىي ئىقتىساد مۇقىملاشقاندىن كېيىن ئاندىن مۇلۇك ھوقۇقىنى قانۇنلاشتۇرۇش، پۈل مۇئامىلە مۇلازىمەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۇل ئەسلىھەلەرنى قايتا قۇرۇش ھەمدە رايون ۋە دۇنيا بازىرى بىلەن بىرلىشىش قاتارلىق ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسەتلەرنى يولغا قويغىلى بولىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئاساس بولمىسا، ئەسلىگە كېلىش تىرىشچانلىقلىرى زىيادە كۆپ چىقىم ۋە ئېغىر تەڭسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە ئۇزۇن مۇددەت تاشقى ياردەمگە تايىنىپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

خۇلاسلىسەك، بۇ ماقالىدە، ھاكىمىيەت يېقىلغاندىن كېيىنكى ئىقتىسادنى باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ پەقەت بىر تېخنىكىلىق مەسىلە ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئاممىنىڭ ئومۇمىي ئىشەنچىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل ئىكەنلىكى تەكىتلىنىدۇ. ئەگەر ئائىلىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈزۈلمەي تۇرسا، كارخانىلار

ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرسا ۋە مۇھىم مۇلازىمەتلەر توختاپ قالماي مەۋجۇت بولسا، ئىقتىساد دۇنياسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، مەبلەغ سېلىش ھەمدە كەلگۈسىگە قاراپ پىلان تۈزۈش ئېھتىماللىقى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭا، دەسلەپكى باسقۇچتا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادنى مۇقىملاشتۇرۇش تەدبىرلىرى جىددىي قۇتقۇزۇش مېخانىزمى بولۇپلا قالماي، كېيىنكى ئەسلىگە كېلىش مۇمكىنچىلىكىنى يارىتىشتىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدۇ. شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت يىقىلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى پەيتلەردە ئۆتكۈنچى ئىقتىسادنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، سىستېمىنىڭ پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، شۇنداقلا جەمئىيەتنى ئۇزۇن مۇددەتلىك چىدامچانلىق يولغا باشلاش ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

قوشۇمچە: يۇرۇشلۇك مەزمۇنلار ۋە كەلگۈسى تەتقىقات ئۇچۇن ئويلىنىشلار

بۇ ماقالە شەرقىي تۈركىستاندىكى كوممۇنىستىك ھاكىمىيەت تۈيۇقسىز يىقىلغاندىن كېيىنكى ئىقتىسادنى باشقۇرۇشقا بېغىشلانغان ئۇچ قىسىملىق يۇرۇشلۇك ماقالىنىڭ تۇنجى بۆلۈمىدۇر. ھەر بىر ماقالە مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئەسلىگە كېلىش ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان ئالاھىدە ۋاقىت باسقۇچىنى بايان قىلىدۇ.

1 - ماقالە – يىمىرىلىشتىن كېيىنكى قىسقا مۇددەتلىك ۋاقىت ئارىلىقى (ھازىرقى ماقالە)

- دىققەت نۇقتىسى: خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى يىمىرىلىشتىن كېيىنكى بىر قانچە كۈندىن بىر قانچە ھەپتىگىچە، يەنى، ھەر قانداق ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەتتىن بۇرۇنقى مەزگىل.
- مەقسەت: كارخانا باشقۇرغۇچىلىرى، مالىيە تېخنىكلىرى ۋە ساقلاش باشقۇرغۇچىلىرى ئارىسىدا ۋاقىتلىق ماسلىشىش ئارقىلىق ئوبوروت ئايلىنىشنى ساقلاش، مال - مۇلۇكلەرنى قوغداش، ئەمگەك كۈچى ۋە كارخانىلارنىڭ ئىزچىلىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت.

2 - ماقالە – ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەت مەزگىلى

- دىققەت نۇقتىسى: ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر قانچە ھەپتىدىن بىر قانچە ئايغىچە بولغان جەريان.
- مەقسەت: بانكا ۋە پۇل تۆلەش سىستېمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى مۇقىملاشتۇرۇش، مۇھىم ئۇل ئەسلىھەلەرنى قوغداش ۋە ۋاقىتلىق قانۇنىي قۇرۇلمىلارنى بەرپا قىلىش.

مۇمكىن بولغان ئامىللار:

□ چېگرا ھالقىغان ۋە رايونلۇق ئىقتىسادىي باغلىنىشلار (سودا، پۇل

ئەۋەتىش، چەت ئەل ياردىمى)

- □ دۆلەت ئىچكى سەۋىيەسىدىكى ئىقتىسادىي چىدامچانلىق ۋە رەسمىي بولمىغان بازارلار
- □ ساھەنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ئاممىللىرى (ئېنېرگىيە، يېمەكلىك، ئەشيا ئوبوروتى)

3 - ماقالە – يېڭى قۇرۇلغان دېموكراتىك ھۆكۈمەت

. دىققەت نۇقتىسى: دېموكراتىك ئورگانلار ئورنىتىلغاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك قايتا قۇرۇش.

. مەقسەت: پۇل مۇئامىلە ساھەسىنى ئىسلاھ قىلىش، ئەمگەك بازىرىنى رەسمىيلەشتۈرۈش، خۇسۇسىي ساھەنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە دۇنيا بازىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈش.

. مۇمكىن بولغان ئامىللار:

- □ ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈزۈم ۋە نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش تەرەققىياتى
- □ مۇھىم ساھەلەرگە ئىستراتېگىيەلىك مەبلەغ سېلىش
- □ ئادىل ئېلىشىش ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ئىلگىرى سۈرۈش سىياسەتلىرى

بىر يۈرۈش ئىزاھاتلار ۋە بوشلۇقلار

1 - پارچە ماقالىدىكى دەسلەپكى قارارلار 2 - پارچە ماقالىدىكى ئارىلىشىلىرىنىڭ مۇمكىنلىكىگە بۈاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە 3 - پارچە ماقالە ئۈچۈن نەتىجىلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ھەر بىر ماقالە دۆلەت ئىچكى ئىقتىسادىي مېخانىزملىرىغا مەركەزلەشكەن بولسىمۇ، كەلگۈسىدىكى خىزمەتلەر تاشقى كۈچلەر، دۆلەتنىڭ ماسلىشىشى ۋە ساھەگە خاس بولغان ئاجىزلىقلارغا كېڭىيىشى مۇمكىن.

بۇ ئاممىلار كۈچلۈك، باسقۇچلۇق مۇقىملاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنى لايىھەلەشنى ئىزدەۋاتقان تەتقىقاتچىلار، سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ۋە ئۆتكۈنچى مەزگىلدىكى ماسلاشتۇرغۇچىلار ئۈچۈن يېتەكچىلىك رولىنى ئويناىدۇ.

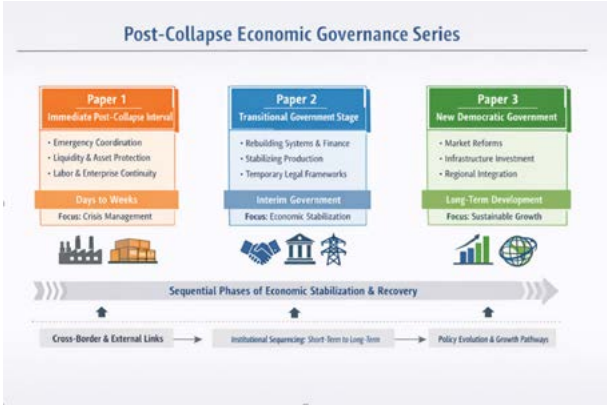

بۇ ئىسىخپما بولسا ھاكىمىيەت يىقىلغاندىن كېيىنكى ئىقتىساد باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ پارچە ماقالىنىڭ سۈرەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىدۇر.

پايدىلانغان مەنبەلەر

- Aslund, Anders. How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Brookings Institution. Libya's Oil Production and Governance Challenges. Washington, DC: Brookings, 2015.
- EBRD (European Bank for Reconstruction and Development). Transition Report 1992: Financial and Enterprise Adjustments in Post-Soviet Economies. London: EBRD, 1992.
- International Monetary Fund (IMF). Iraq: Emergency Post-Conflict Assistance. Washington, DC: IMF, June 2003.
- International Monetary Fund. Lebanon: Financial Stability Assessment. IMF Country Report No. 20/134. Washington, DC: IMF, 2020.
- World Bank. Ukraine: Economic Resilience and Payment Systems During Crisis. Washington, DC: World Bank, 2022.
- Reuters. "Sanctioned Venezuelan Tankers Depart Ports in 'Dark Mode' to Export Oil." Reuters, January 2026.

بۇ ماقالىنى روشەن خەمىت تەھرىرلىدى.

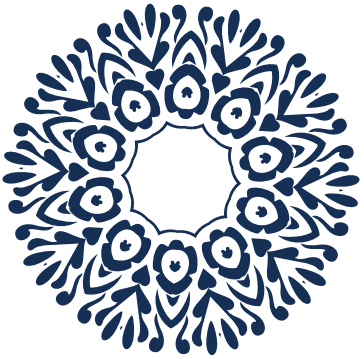

6

ئىززەتلىك ئىنسانلارنىڭ ئىزلىرىنى ئىزلەيمەن

سەلىمە ئا. كامال

قىسقىچە مەزمۇنى:

ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگەنگەن ھەرقانداق كىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىدىغان ئىلغار ئىدىيەنى ئەسرلەر ئىلگىرىلا قوبۇل قىلغان مەدەنىيەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ ۋە قايىل بولىدۇ. تارىخىمىزدا باسقۇنچى دۈشمەنلەرگە قارشى قانلىق جەڭلەرگە ئەركەكلەر بىلەن تەڭ ئاتلىنىپ جان بەرگەن تالاي خانىم - قىزلارنىڭ ئۆچمەس ئىزى بار. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپ مەشئىلىنى كۆتۈرۈپ، مائارىپ تارىخىمىزدا يېڭى بەت ئاچقان ۋە باشقا نۇرغۇن ئىلمىي ساھەلەرگە كۈچ قوشۇپ ياشىغان، ئەمما ئۇنتۇلغان خانىم - قىزلارمۇ بار. مەن ئاشۇ ئۇنتۇلغان خانىم - قىزلىرىمىزنىڭ ئىزلىرىنى تارىخ بەتلىرىدىن ئىزلىدىم، ئىزلەۋاتىمەن.

مەزكۇر ماقالىدە، ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىمىزدە كاتىباتلىق خىزمىتىدىن باشلاپ، مائارىپچى، تۇنجى دىكتور، مىللەتپەرۋەر ئىنقىلابچى، ۋەتەنسۆيەر شائىرە ۋە مۇھەببەت ۋاپادارى سۈپىتىدە تونۇلغان ھوشۇرخان ئانىمىزنىڭ مىللەت ئۈچۈن باسقان ئازابلىق، ئەمما شەرەپلىك ئىزلىرىدىن دەسلەپكى مەلۇماتلار بېرىلىدۇ.

ئۇنتۇماس ئەجداد ئىزىنى چىن ئىنسان،
ئەجداد ئىزىغا چىرماشقان يىلتىزنى ئۇنۇتقان ئۇ بىر نادان.

مائارىپچى، دىكتور، شائىرە هوشۇرخان ئانا، سىزنى ئۇنتۇمايمىز!

ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرى ئۆزلىرىنىڭ دۇشمەن ئالدىدا ۋىجدانىنى ساتمىغان ئالىيجاناب خىسلىتى، ئىلىم - پەندە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجلىرى ۋە مىللەت ئۇچۇن بۇگۈنگىچە تۆلەۋاتقان ئېغىر بەدەللىرى بىلەن، تارىخىي ئىلغار ئىدىيەلىك بىر مىللەتنىڭ ئۇزۇلمەس قەھرىمانلىق روھىنى ئىسپاتلىماقتا. بىز ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن پىداكارلىقلىرىنى مەڭگۈ ئۇنتۇماسلىقىمىز ۋە ئۇلارنى ئۆزىمىزگە ئۇلگە قىلىشىمىز كېرەك.

تارىخىمىزدا تۇماريس، پۇچۇنخان، مايمخان، نازۇگۇم، ئىپارخان، «يەتتە قىزلىرىم»، رىزۋانگۈل، ھەجەر، روشەنگۈل، ئايشەمخان قاتارلىق، دۇشمەنگە قارشى مۇرەسسەسىز جەڭ قىلغان باتۇرلىرىمىزنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرى؛ زامانىمىزدا بولسا، «5 - ئىيۇل ئۇرۇمچى قىرغىنچىلىقى» دا كۆكرەك كېرىپ، قوراللىق دۇشمەنگە ئېتىلغان كۆك مايكىلىق قىز ۋە سول قولىدا ھاسىنى تۇتقان، ئوڭ قولىنى چىڭ تۇگۈپ، مۇشتۇمىنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، دۇشمەن زەمبىرەكلىرىنى توختاتقان ئىسمى نامەلۇم قەيسەر ئانا!

تارىخىمىزدا تېخى قەلەمگە ئېلىنمىغان مىڭلارچە باتۇر خانىم - قىزلىرىمىزنىڭ ئىزى بار. ئۇلار بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

مەن بۇ ماقالەمدە، مىللەتپەرۋەر قەھرىمانىمىز، ئايخان ئانىنىڭ ئىزباسارى بولغان پىداكار مائارىپچىمىز، مۇھەببەت ۋاپادارى، قابىلىيەتلىك بىر شائىرە ۋە ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرىدىن ئىچىدىن تۇنجى بولۇپ مكروفون تۇتقان دىكتور خانىم – نامى ئۇنتۇلغان بىر مۇئەللىمەنىڭ مۇبارەك نامىنى قەلەمگە ئېلىپ، جەڭگىۋار ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ شانلىق تىزىملىكىگە يەنە بىر قىممەتلىك تامغا باسمەن.

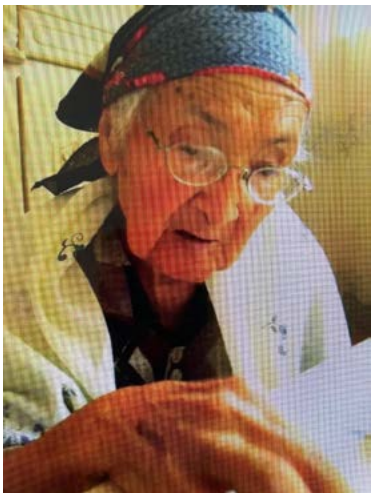

ھوشۇرخان ھاجى قارىم قىزى (1928 – 2021)

ئانا تۇپراق غۇلجامدىن ئايرىلىشقا يۇرىكىم چىدىمايۇرگەن كۇنلىرىم ئىدى. پىكىرداش فوتوگراف ئىنىم ماڭا: «‹ئۇيغۇرنىڭ ئانىسى› دېگەن نامغا ئەڭ مۇۋاپىق بىرى ھوشۇرخان ئانىدۇر. ئەپسۇس، سىزگە ۋاقتىدا تونۇشتۇرالمىدىم. مانا ئۇنىڭ سۇرىتىنى سىزگە تەقدىم قىلاي» دېدى ۋە بۇ سۇرەتنى ماڭا سۇندى.

هوشۇرخان هاجى قارىم قىزى ئاتۇشىنىڭ ۋاقۇاق يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ھەدىسىنىڭ قىزى بولۇپ، كىچىكىدىنلا ناھايىتى زېرەك ئىدى ۋە تۆت - بەش ياشلارغا كىرگەندىلا نۇرغۇن شېئىر - قوشاقلارنى يادلۇالغان. شۇڭا، ئاتا - ئانىسى ئۇنى تۇي، نەزىر - چىراغلارغا ئاپىرىپ، شېئىر - قوشاقلارنى دېكلاماتسىيە قىلدۇرغان. ئۇنىڭ مەنىلىك قوشاقلارنى ھېسسىياتلىق ئوقۇشى تويلارغا خۇشاللىق، قايغۇلارغا تەسەللى بولغان.

هوشۇرخاننىڭ ئاتىسى ئوتتۇرا ئاسىياغا قاتناپ تىجارەت قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ تولىراق تاغىسى ئابدۇلئەزىزنىڭ تەربىيەسىدە بولغان. تاغىسى ئۇنىڭ بىلەن قۇرداش بالىلارنى ئائىلىدە تەربىيەلەش ئۈچۈن، سوۋېتتىن مۇشىپقە ئىسىملىك بىر خانىم ئوقۇتقۇچىنى ئاتۇشقا تەكلىپ قىلغان.

هوشۇرخاننىڭ ئاتىسىنىڭ تىجارىتى راۋاجلانغاندىن كېيىن، 1938 - يىلى ئائىلىسىنى غۇلجىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن. هوشۇرخان «ئۈمىد مەكتەپ» تە 1941 - يىلغىچە ئوقۇغان، ئاندىن شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئىلغار مەرپىەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان «ئىلى گىمنازىيە» دە ئوقۇغان. مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، «سايرامىيە مەكتەپ»، «ئۈمىد مەكتەپ» لەردە ئەجۇك ئايىم، سەلىمەتتە مۇئەللىملەر بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچى بولغان. «ئىلى ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئابدۇكېرىم ئابباسوفقا كاتىپ بولۇپ، ئىنقىلابچى جەڭگىۋار ياشلار سېپىگە قوشۇلغان. ئالتاي رايونىدىن كېلىپ ئىلىم ئۆگەنگەن زىيالىي ياش رىشات بىلەن 1948 - يىلى تۇي قىلغان.

بۇ ياش بىر جۈپلەر 1950 - يىلى خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كەلگەن. رىشات «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» دا ماتېماتىكا مۇئەللىمى، هوشۇرخان «ئۇرۇمچى قىزلار ئوتتۇرا مەكتەپ» تە تارىخ، سىياسەت دەرسى بېرىدىغان مۇئەللىم بولغان. ئەپسۇس، ئۇلارنىڭ ئوغلى دىلشات 1950 - يىلى تۇغۇلۇپ، بىر يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەن. تۆت ئايدىن كېيىن يولدىشى رىشات غۇلجىغا ماڭغان سەپىردە بىر يۈك ماشىنىنىڭ ئارقىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا ماشىنىنىڭ ئارقىدىكى يېقىن تامغا قىستىشى بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن (بۇ ئۆلۈمنى «سۈيقەست»، يەنى، ئەگەر رىشات ئامان بولغان بولسا، سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس بولالمايتتى، دېگۈچىلەر بار. ئەمما، يېتەرلىك پاكىت تاپالمىدىم). هوشۇرخان بۇ ئېغىر كۈنلەردە غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. شۇ كۈنلەردە باشلانغان «ئىلى رادىيو ئىستانسىسى» قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىپ، تۇنجى ئايال دىكتور بولغان. كېيىن تەكلىپ بويىچە يەنە ئۇرۇمچىگە بېرىپ، 1966 - يىلغىچە «شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى» دا دىكتورلۇق قىلغان. شۇ يىلى ئاتا - ئانىسى غۇلجىغا قايتقان. ئۇلار قىزىنىڭ ئۇرۇمچىدە يالغۇز قېلىشىنى خالىمىغاچقا، هوشۇرخان ئۇلار بىلەن بىللە غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن.

ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغان ئاشۇ ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭ خىزمەت يۆتكەش رەسمىيتى ۋە ئارخىپلىرى سىرلىق ھالدا يوقاپ كېتىپ، خىزمەتسىز

قالغان. ئاندىن ئۇ مىڭلىغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا ئوخشاش تۆھمەت بىلەن قارىلانغان. تۆۋەندىكى بايانلارنى ھوشۇرخان مۇئەللىم يېزىپ قالدۇرغان:

«مەن ھوشۇرخان ‹مەدەنىيەت ئىنقىلابى› نىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ئەۋجىگە چىققان ‹كۆرەش قىلىش، پىپەن (تەنقىد) قىلىش، ئۆزگەرتىش› ۋە ‹بىرگە زەربە بېرىپ، ئۇچكە قارشى تۇرۇش› ھەرىكىتىدە ‹ئوڭچى، مىللەتچى، ۋەتەن خائىنى› دېگەن بوھتانلار بىلەن قارىلىنىپ، 1970 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قولغا ئېلىندىم. 1980 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنگىچە 10 يىل تۈرمىدە ياتتىم. مەن تۈرمىدىن چىققاندا دادام ۋاپات بوپتۇ. ئاپام مېنىڭ دەردىمدە روھىي ئازابلار تارتىپ، ئاجىزلاپ كېتىپتىكەن، تۆت ئاي كېيىن 74 يېشىدا ۋاپات بولدى. مەن خىزمەتسىز قالغان بۇ كۈنلەردە سىڭلىم نۇرئىمان بىلەن ئىنىم مۇستافا ھالىمدىن خەۋەر ئالدى».

ھوشۇرخان مۇئەللىم ئېرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قايتا نىكاھلانمىغان. ئۇنى قولغا ئالغاندا، يەنە بىر جىنايىتى سۈپىتىدە «ئازادلىق رادىيوسى» غا باغلىغان: «ئاڭلىدىڭ، تارقاتتىڭ... سەن ئەكسىلئىنقىلابچى» دەپ ئەيىبلىگەن ھەمدە «ئالتەشۇئار مەھەللىسى» دىكى رابىيەم بىلەن گۈكىرەتمە يېزىسىدىن تۇتۇپ، قوللىرىنى قوشۇقداپ (باغلاپ)، ئاۋۇال غۇلجا شەھىرىدىكى «يېڭى ھايات» تۈرمىسىگە، كېيىن ئۇ يەردىن يۆتكەپ «قارا بۇغرا تۈرمىسى» گە سولىغان. (بىر نەۋرە قېرىندىشى، تىلشۇناس، مائارىپچى، تۇنجى بولۇپ «ئۇيغۇر - رۇس تىلى لۇغەت» نى تۈزگەن زىيايىدىن ئەزىزى ئۇستازنىڭ ئەسلىمىسى)

تۈرمىدىكى ئون يىل جەريانىدا قېرىندىشى ئۇچۇن ئېغىز ئاچمىغان سەيپىدىن ئەزىزى، ھوشۇرخان مۇئەللىمنىڭ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئالدىغا پىكاپ ئەۋەتكەن. ئەمما، مۇئەللىم پىكاپقا چىقىشنى رەت قىلىپ، شەھەرگە پىيادە مېڭىپ كەلگەن. (دەۋرداشلىرىدىن ھەلىمە خانىمنىڭ ئەسلىمىسى)

ھوشۇرخان مۇئەللىم شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇتقۇچى بولغان كۈنلىرىنى سېغىنىپ، مەكتەپلەرگە تەلمۈرۈپ ھەسرەتلىنىپ ياشىغان. ئەمما، يەنە مۇئەللىم بولۇش، ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش ئارمىنى شېرىن چۈش بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئىككى سىڭلىسى، بىر ئىنىسى ئوقۇش يېشىدا بولۇپ، ئۇلارنى بېقىش ۋە ئوقۇتۇش كېرەك ئىدى. ھوشۇرخان مۇئەللىم تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا يەنە مەكتەپلەرگە يېقىن تۇرۇشنى، ئەۋلادلارغا خىزمەت قىلىشنى تاللىغان.

ئۇ ئاپتوبۇس بىلەن ئۇرۇمچىگە قاتناپ، ئېغىر سومكىلارغا پەقەت بالىلار كىيىملىرىنى قاچىلاپ كېلىپ، مەكتەپلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ساتقان. كىيىملەرنىڭ دەرھال سېتىلىشىنى ئەمەس، ئاتا - ئانىلاردىن ۋە كىيىم تاللاۋاتقان بالىلاردىن ئوقۇش - ئوگىنىشكە ئائىت سوئاللارنى سوراپ، جاۋابلىرىنى ئاڭلاش، جاۋابلىرىنى تۈزىتىش بىلەن بولسىمۇ، «مۇئەللىم» لىك قىلالىغاندا، كۆڭلى خۇش بولغان، ئازراق بولسىمۇ ئەمىن تاپقان.

هوشۇرخان مۇئەللىمنىڭ كېينكى هاياتى كىتاب ئوقۇپ ئازابلىق قەلبىنى داۋالاش، قانىغان يۈرىكىدىن مىسرالار تىزىپ، هەسرىتىنى، ئارمىنىنى بىزلەرگە، يەنى، ئۇيغۇر ئەۋلادىغا قالدۇرۇش بىلەن ئۆتكەن.

تۆۋەندە مەن هوشۇرخان مۇئەللىمنىڭ شېئىرلىرىدىن توپلىيالىغانلىرىمنى ئوقۇرمەنلەرگە تەقدىم قىلاي.

هوشۇرخان هاجى قارىم قىزى شېئىرلىرى
(قەلەم ئىسمى: تارقىغان يۈلتۇز)

ئىلى دەريا، ئەزىم دەريا

ئەي ئىلى دەريا، ئەزىم دەريا،
سۇلىرىڭ هەسەل بىلەن قەنت.
سېنىڭ گۈزەل ئۆركەشلىرىڭ،
مەن ئۈچۈن ئالتۇن بىلەن تىللاغا تەڭ.

يېنىڭدا، لېۋىڭدە تۇرۇپ،
بىر يۇتۇم سۇ ئىچەلمىدىم.
سەندىن بىر يۇتۇم ئىچەلمىسەممۇ،
سەندىن هەرگىز كېچەلمىدىم.

چۆمۈلۈپ - چۆمۈلۈپ سەندە،
دولقۇنلىرىڭنى قېنىپ سۆيسەم.
ئىشقىڭدا مۇنچە كۆيگۈچە،
باغرىڭدا ئېقىپلا ئۆلسەم.

(بۇ شېئىر 1972 - يىلى غۇلجا شەهەر «يېڭى هايات» مەهەللىسىدىكى تۇرمىدە يېزىلغان)

سېنى قۇچاقلاپ ياتاي

ئەي ئوپقۇنلۇق، تىنچىماس دەريا،
ئۆركەشلىرىڭگە تەڭكەش بولاتتۇق،
جۇپتىمىز بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ.

قارماق تاشلاپ بېلىقلىرىڭغا،
قۇلاق سېلىپ شاۋقۇنلىرىڭغا،
قاراپ قالاتتۇق دولقۇنلىرىڭغا.
تۇرۇپتۇ ئەمدى ماتەم تۇتۇپ قىرغاقلىرىڭ،
قايان كەتكەندۇ ئۇلۇغ قىيانلىرىڭ.
قاپتۇ ئېگىز يارلىرىڭدا ئۆزۈڭ بىلەن،
بىللە ئاققان شەمشاد - قارىغاي دەرەخلىرىڭ.
قەدىمىي دەريا قەدىرلىكىم سەن،
مەن يىغلىماي ساڭا قانداق چىداي.
قىرغاقتىكى قۇملىرىڭغا كۆمسۇن مېنى،
سېنى مەڭگۈ قۇچاقلاپ باغرىڭدا ياتاي.

(بۇ شېئىر 2005 - ، 2006 - يىللىرى غۇلجا شەھىرىدە يېزىلغان)

بىزنى «ئۆلدى» دېمە!

چۈشۈپ ئالۋاڭ - سېلىق جەننەتتەك يېرىمىزگە،
تۇغۇلغان - ئۆسكەن ئۆيلىرىمىز كەتتى قايەرلەرگە.
ئاقماي تۇرۇپلا قېتىپ قالدى قانلىرىمىز،
بىزنى «ئۆلدى!» دېمە، بار تېخى ئىسسىق جېنىمىز،
ئوتتۇز قەۋەت سارايلىرىڭنى مەن نە قىلاي،
قارا چىلان تۇپراقلىرىمنى سۆيۈپ ياشاي.
(2007 - يىل غۇلجا)

قالدى مەندىن كۆيگەن كۈللىرىم

ياق! كۈلۈپ ئەمەس، كەلدىم ئالەمگە يىغلاپ.
مانا ئۆتتى ئۆمرۈم ئەشۇ يىغا باغرىمنى داغلاپ.
ياشىدىم قىسلىپ، يانا قىستىلىپ،
ئويناپ كۈلەلمىدىم ئېچىلىپ - يېيىلىپ.
سۆلىرىم شەربەت، تەمى - تەشنالىقى باردۇر تىلمىدا،
مېۋىلىرىم ھەسەلدۇر، شۆپۈكلىرى قالدى دىلمىدا.

تاغلىرى ئالتۇن، يوقتۇر بىر بىلەيزۇكۇم قولۇمدا،
قارائىغۇدا تەنها ئۆزۈم، دوست - يارەنلىرىم قايدا.
ئەزىز ۋەتىنىم ئىشقىڭدا كۆيدۈم، كۇل بولدۇم،
قالدى مەندىن پەقەت كۆيگەن كۇللىرىم.
ئىشىنىمەن، ئەشۇ كۇللىرىمدىن ئېچىلار بىر كۈن،
بەخت - سائادەتلىك، توزۇماس، خۇشپۇراق گۈزەل گۈللىرىم.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

مانا مەن ئۇنىڭ بىر ئارزۇسىنىڭ ئاز قىسمىنى بولسىمۇ سىزلەرگە يەتكۈزدۇم. ئۇلۇغ ئانىمىز ھوشۇرخان مۇئەللىمنىڭ مىللەت ۋە ۋەتەن ئۈچۈن كۆيۈپ تىتىلغان روھىنى ئەمىن تاپقۇزۇشقا ئازراق بولسىمۇ يارىدىمى بولسىكەن، مۇئەللىمنىڭ نامىنى ئەۋلادلىرىمىز ئۇنتۇمىسا، ئىزىنى ئۆچۈرمىسە ئىكەن، دېگەن ئۈمىدتە مەن.

ئەسكەرتىش:

1. يۇقىرىدىكى شېئىرلارنى يەنە بىر پىشقەدەم مۇئەللىم خەلچەم دۆلەت ئوغلى ئىلىيار شەمسىدىن ئادىلەيد شەھىرىدە ياشايدىغان بىر ھۆرمەتلىك ئاكىمىزدىن ئېلىپ ساقلىغان. ئىسمىنى ئاشكارىلاشنى خالىمىغان ئاكىمىز: «مەن 2006 - يىلى غۇلجىغا تۇغقان يوقلاشقا بارغانىدا ھەدەمنىڭ يېقىن دوستى ھوشۇرخان ئاپپاي مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن ئىدى. شۇ كۈنى ئۇ بۇ شېئىرلىرىنى ماڭا يادلاپ بەرگەن ۋە ماڭا: ‹بىر ئارزۇيۇم بار. مۇشۇ شېئىرلىرىمنى مۇمكىن بولسا خەلقىم ئاڭلىغان بولسا› دېگەن ئىدى» دەيدۇ.

ئۇيغۇرنىڭ ئوت يۈرەك، ۋىجدانلىق پەرزەنتى، كۆپ خىل قابىلىيەتلىك ئىززەتلىك ھوشۇرخان ئانا! سىزنىڭ شېئىرلىرىڭىزنى مانا بۇ ماقالەمدە خەلقىمزگە ئاشكارىلىدىم، ئاڭلاتتىم. ئەمما، بۇ سىزنىڭ ئون يىللىق تۇرمە ئازابىدىن، ئۆمرىڭىزنىڭ ئاخىرىغىچە ۋەتەن ئۈچۈن قاناشتىن توختىمىغان يۈرىكىڭىزدىن ئاققان قاننىڭ بىر تامچىسى، دەپ ئويلايمەن.

2. ئىززەتلىك ھوشۇرخان ئانىمىزنىڭ سىدنېيدىكى قېرىندىشى بۇ ماقالىنى يېزىشىمغا مەدەت بەردى. ئۆزى ئەتىۋارلاپ ساقلىغان بىرىنچى قول پاكىتلار بىلەن تەمىنلىدى.

ھۆرمەتلىك ئۇستاز، سىزگە تەشەككۈر!

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

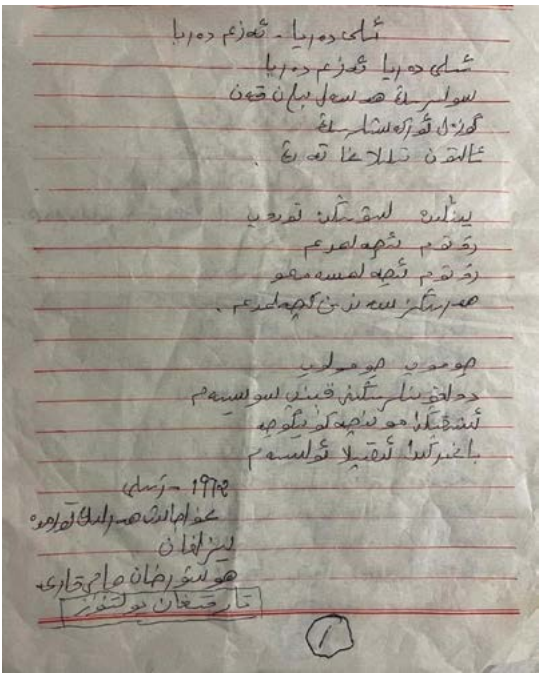

ئىلى دەريا - ئەزىم دەريا
ئىلى دەريا ئەزىم دەريا
سۇلىرىڭ ھەسەل بىلەن قەھەن
گۈزەل ئۇيغۇر ئىشلىرىڭ
ئالقۇن تالاغا تەڭ

يېڭىدىن سەپكەن تورۇمنى
رەقىبىم ئېھ ئېلىپ كەتمەسمۇ
رەقىبىم ئېھ ئېلىپ كەتمەسمۇ
ھەر ئىگىز سەپنى كۆرگىنىمدە .

ھوسەينى ھوسەين
دەلغۇ ئىلىڭ قېنى سوسىسەم
ئىشىكى ھويلاڭغا كېلىۋېدىم
ياغرىنى ئېتىپ ئوسىسەم

1994 - يىلى
غۇلجا ناھىيە ھېرىدىك كەنتىدە
يېزا ئىگىلىك
ھوسەين ھاجى خانى
تارىخىغان يولىنۇر

(1)

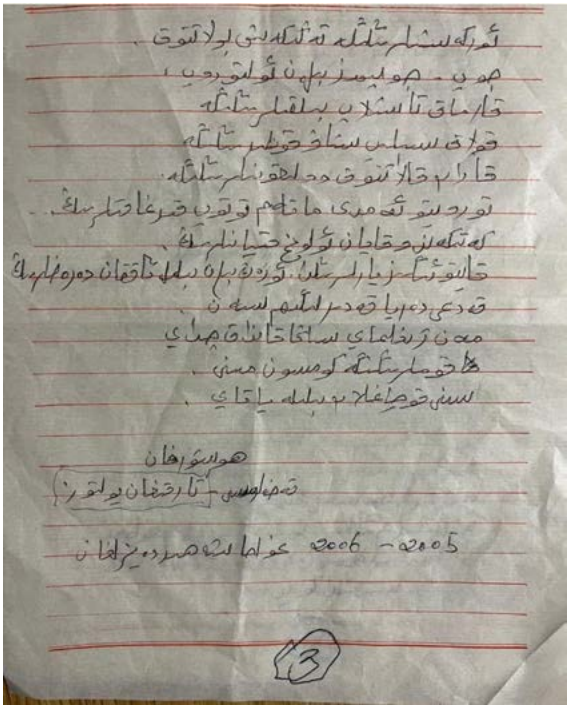

ئەركەك سىلىرىڭلە تەڭ كەلمەيمىز ئۇلاقتىن .
ھەي - ھەي ھەيلىمىزنى ئۇلاقتىن ،
خارماق تاسلاپ بەلقىرىڭلە
قولاق سېلىپ سىلىق قوغلىرىڭلە
قارا بوغا ئۇلاقنى دەلغۇلىرىڭلە .
تورۇسقا ئەمدى ماڭالمىم تۇرۇپ قورغا قىلىرىڭلە .
كەتكەن ئۆتكەن ئۇلۇغ چىياللىرىڭلە ،
خالىغانچە زىيارەت قىلىڭلار بىلەن ئاققان دەريالىرىڭلە
قەدىمى دەريا قەدىرلىگىم سەن .
مەن تۇغۇلغاي ساڭا ئانا قويغاي .
ھاجىلىرىڭلە كومسۇن مېنى .
سېنى قوغلاپ بېلىڭغا يېتەي .

ھوسەين ھاجى
قەھلەمسى - تارىخىغان يولنۇر

2005 - 2006 غۇلجا ناھىيە ھېرىدىك يېزىلىغان

(3)

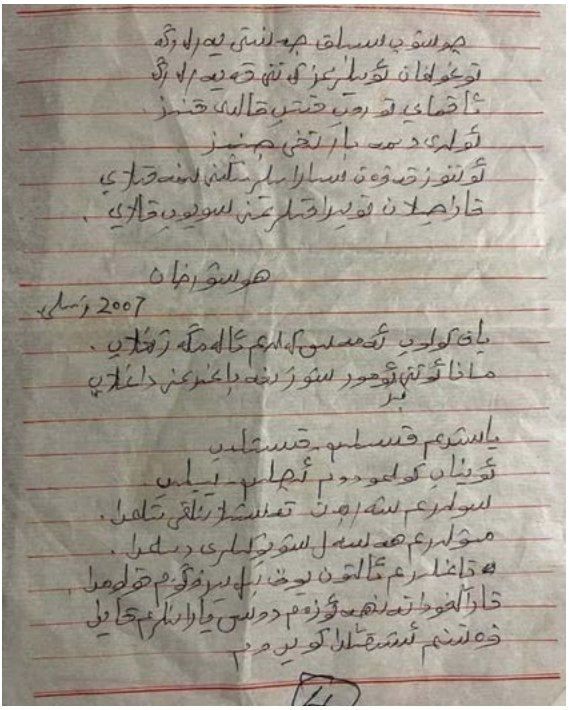

چوشوب سىباق جەنىتى يەرلەرگە
توغولغان ئۇيلىرىمىز كەتتى قەيەرلەرگە
ئاقماي تورۇپ قىتىپ قالدى قىنىز
ئولدى دىمە بارتىغى جىنىز
ئوتنوز قەۋەت سارايلىرىنىڭ سىنە قىلاي
قازاچىلان تويىراقىلىرىمىز سويوب قالاي .

هوشورخان
2007 زىلى

يان كولوب ئەمەس كەلدىم ئالەمگە ژىغلاپ .
مانا ئوتتى ئومور شوزىنە باغىرىمىز داغلاپ
بىر

ياشىدىم قىسلىپ قىستلىپ
ئوينىپ كولمودوم ئچىلىپ ـ يىلىپ .
سولدىرىم شەرەپتى تەستىلانلىقى تىلمدا .
مۇلدىرىم هەسەل شوپۇكىلىرى دىلمدا .
تاغلىرىم ئالتون يوق بىل بىرۋۇم قولومدا .
قارا كوزدا تەنهە ئوزەم دوس يارانلىرىم قايدا
ۋەتنىم ئىشقىلدا كويدوم

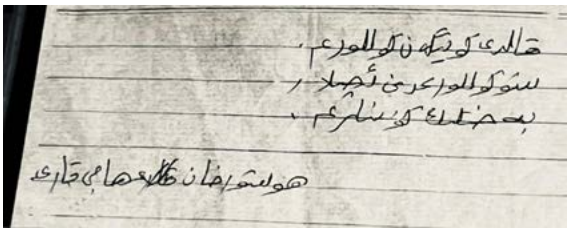

قالدى كوينگەن كوللورىم .
شو كوللورىمدىن ئچىلار
بەخىلىك كونىلىرىم .

هوشورخان هاجى قارى

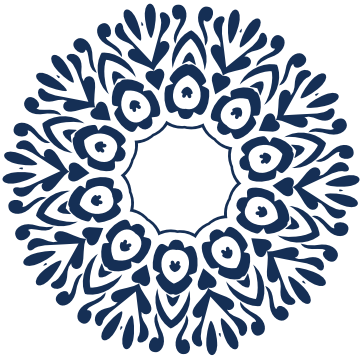

7

ھوقۇقسىزلارنىڭ كۆچى

دوكتور ئەركىن سىدىق

ئۇيغۇرلار تارىخنىڭ نۇرغۇن دەۋرلىرىدە ھۆكۈمران ئورۇنىدا تۇرۇپ، كۆچلۈك مىللەت سالاھىيتى بىلەن ياشاپ باقتۇق. ئەمما بۈگۈنكى كۈندە بىز ئاجىز بىر مىللەت قاتارىغا كىرىپ قالدۇق. ۋەتەندىكى خەلقىمىزمۇ بىر ھوقۇقسىز خەلق، ياكى بىر ھوقۇقسىز مىللەت دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. لېكىن، ھوقۇقسىز مىللەت، ھوقۇقسىز خەلق، ياكى ھوقۇقسىز پۇقرالارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ھوقۇقسىز ئەمەس. ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ كۆچى نەدە؟

1970 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى، پولشا بىلەن چېخوسلوۋاكىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۆزئارا دوستانە مۇناسىۋەت ساقلاپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىككى دۆلەت ئىدى. شۇ چاغدا ئۇلار ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە قارتا قارشى پىكىردە بولغانلارنى باستۇرۇش ئىشىدىمۇ ئۆزئارا ھەمكارلاشتى. بۇنداق ھەمكارلىشىش 1977 - يىللىرىغا كەلگەندە يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 1977 - يىلى 1 - يانۋاردا «77 - نومۇرلۇق نىزامنامە» (Charter 77) نامىدىكى ئابىدە خاراكتېرلىك كىشىلىك ھوقۇق ختابنامىسى ۋە رەسمىي پۇقرالار تەشەببۇسى كوممۇنىست چېخوسلوۋاكىيەدە ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى دۆلەتتىكى زىيالىيلار ۋە پائالىيەتچىلەر رەسمىي مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، چېگرا رايونلاردا ھەر خىل يىغىن قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى قۇردى. ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ ھەمكارلىقى ۋە ئورتاق كۆرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، پولشا بىلەن چېخوسلوۋاكىيە 1989 - يىلى كوممۇنىزم

تۈزۈمىدىن قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى ئەركىن دۆلەتلەرگە ئايلاندى.

«77 - نومۇرلۇق نىزامنامە» نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە مۇھىم تۆھپە قوشقان كىشىلەرنىڭ بىرى ۋاتسلاۋ خاۋېل (Václav Havel) ئىدى. ئۇ پەقەت پىكىردە ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلاشقۇچى بولۇپلا قالماي، يەنە سىناريست ۋە يازغۇچى ئىدى. ئۇ 1989 - يىلى «ۋېلۋېت ئىنقىلابى» (Velvet Revolution) غا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىنسان ھەقلىرى كۈرەشلىرىدىكى دەۋر بۆلگۈچ تۆھپىلىرى بىلەن 1989 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە چېخوسلوۋاكىيەنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پىرېزىدېنتى، 1993 - يىلىدىن 2003 - يىلىغىچە يېڭىدىن قۇرۇلغان چېخ جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۇنجى پىرېزىدېنتى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىدى.

پولشا - چېخوسلوۋاكىيە ئەركىنلىك ۋە خەلق ھوقۇقلىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش گۇرۇپپىلىرىنىڭ خىزمىتىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، خاۋېل ئەپەندى 1978 - يىلى «ھوقۇقسىزلارنىڭ كۈچى» تېمىسىدا بىر قاتار ماقالىلەرنى يېزىپ، ئۇلارنى يەر ئاستى مەخپىي يوللار بىلەن تارقاتتى. ئۇ ماقالىلەر كېيىنچە بىر كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنىپ، 20 – 30 دەك تىللارغا تەرجىمە قىلىندى. خاۋېل ئەپەندى مەزكۇر كىتابتا «ھوقۇقسىزلارنىڭ كۈچى» ھەققىدە بىر قىسىم مۇھىم پەلسەپىۋى ئىدىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، مەن تۆۋەندە ئاشۇ ئىدىيەلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1 - رەسىم: ۋاتسلاۋ خاۋېل (1936 – 2011)

1. يالغانچىلىق ئىچىدە ياشاش

مۇستەبىت تۈزۈم ئاستىدىكى خەلق يالغانچىلىق ئىچىدە ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. كىشىلەر سىرتقا قارىتا ئۆزىنى بويسۇنغۇچى، مۇلايىم ئادەملەر سۈپىتىدە نامايان قىلىدۇ. ئۇلار بۇنى دۇكان - تاماقخانىلىرىنىڭ دېرىزە ۋە تاملىرىغا ھۆكۈمەتكە ياقىدىغان شوئارلارنى چاپلاپ قويۇش، ھۆكۈمەت ئىلگىرى سۈرۈۋاتقان ئىدىئولوگىيەلەرنى تەكرار - تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئۆزلىرى ئىشەنمەيدىغان تەلىم - تەربىيە ياكى سىياسىي ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئەگەر بۇنداق قىلمسا، ئۆزلىرىنىڭ ئاۋارىچىلىككە ئۇچرايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ مۇشۇنداق بويسۇنۇشى ئاشۇ مۇستەبىت سىستېمىنى

ساقلاپ تۇرىدۇ. مۇستەبىت ھاكىمىيەت ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بۇنداق ئومۇمىيۈزلۈك باش ئېگىش ھالىتى، جەمئىيەتتە يالغانچىلىق ۋە ۋەھىمە تورىنى پەيدا قىلىدۇ.

ھازىر ئۇيغۇر دىياردىكى ئۇيغۇرلار ئاچقان ئاشخانا ۋە دۇكانلارنىڭ تام - دېرىزىلىرىنى ھۆكۈمەتنى مەدھىيەلەيدىغان ۋە ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقىنى ياقلىغان مەزمۇندا تەييارلانغان شوئار ۋە چوڭ خەتلىك ئاسما پىلاكاتلار زىچ ئېگىلەپ بولدى. بۇ ئاشخانا ۋە دۇكانلارنىڭ ئېگىلىرى ئۇ شوئارلارنىڭ مەزمۇنغا قىلچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيدىغان بولۇپ، پەقەت زىيان - زەخمەتلەردىن ساقلىنىش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلىدۇ.

2. ھەقىقەت ئېچىدە ياشاش

يالغانچىلىق قىلىشنى ياكى ھۆكۈمدارلارنىڭ نىقابلانغان تەلىم - تەربىيە ۋە تەشۋىقات پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشنى رەت قىلىش «ھەقىقەت ئېچىدە ياشاش» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزىلەر تام - دېرىزىلەرگە ھۆكۈمەت شوئارلىرىنى چاپلاپ قويۇشنى رەت قىلىپ، ھەققانىيەت يولىنى تاللىسا، ئۇلار ھاكىمىيەتنىڭ يالغانچىلىقىنى ياكى ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ناھايىتى كىچىك دائىرىدىكى ھەقىقەتنى سۆزلەش ئىش - ھەرىكەتلىرىمۇ ھۆكۈمەت ئۈچۈن بىر چوڭ تەھدىت ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنداق ئىش - ھەرىكەتلەر كىشىلەر بۇرۇن ئىشىنىپ كەلگەن ساختىپەزلىكلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. مانا بۇ ھوقۇقسىزلارنىڭ كۈچىدۇر. مۇشۇنداق كۈچنىڭ تەركىبىي قىسمىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئەخلاقىي جاسارەت ۋە ئۇنۇمبرسال ئىنسان ساپاسى پۈتۈنلەي يالغانچىلىق ئۈستىگە قۇرۇلغان بىر تۈزۈمنى تەۋرىتىپ قويىدۇ.

3. ئومۇمىي مۇستەبىتلىكتىن كېيىنكى كۈچنىڭ خاراكتېرى

خاۋېل «مۇستەبىتلىكتىن كېيىنكى» (Post - totalitarian) جەمئىيەتلەرنى بىر دىكتاتور ھۆكۈمرانلىق قىلغان جەمئىيەتلەر سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ھەر خىل ئىدېئولوگىيەلەرنى بىر يۈرۈش قائىدىلەر سۈپىتىدە يولغا قويغان يۈزسىز بىيۇروكراتلىق سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. دىكتاتورنىڭ ھوقۇقى پەقەت مەجبۇرلاش ئارقىلىق يۈرگۈزۈلۈپلا قالماستىن، ئۇ يەنە «ماسلىشىش»نى ئۆز قەلبىدىن چىقىرىپ قىلىدىغان ئىشلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق يۈرگۈزۈلىدۇ. شۇڭلاشقا ئەخلاقىي ئويغىنىش ۋە شەخسىي مەسئۇلىيەتچانلىق سىياسىي جەھەتتىكى قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ئىنتايىن ھالقىلىق شەكىللىرىگە ئايلىنىدۇ.

4. قارشى پىكىرلەرنىڭ ھەقىقەت سىياسىي ئىلمگە ئايلىنىشى

يازغۇچى، سەنئەتكار ۋە ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدىغان پۇقرالارنى ئۆز ئېچىگە ئالغان قارشى پىكىردىكىلەر قارىماققا «ھوقۇقسىزلار»دەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى

كەڭ دائىرىلىك تەسىرگە ئىگە سىياسىي كۈچكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلار رېئاللىقنى ئاشكارىلاش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ غۇرۇرىنى قايتىدىن تىكلەيدۇ ۋە ھاكىمىيەتنىڭ ئەخلاقىي زەئىپلىكىنى پاش قىلىدۇ. خاۋېل بۇنى «ھەقىقەت سىياسىي ئىلمى» (Politics of Truth) دەپ ئاتايدۇ. بۇ، تىنچلىق يوسۇندىكى ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى قارشىلىق بولۇپ، ئۇ ھەقىقىي ئىجتىمائىي ھاياتنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن پۈختا ئۇل سالىدۇ.

خاۋېلنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى شۇكى، مۇستەبىت تۈزۈمدىكى ھوقۇقنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ماقۇللۇقى ۋە قاتنىشىشىدۇر. شۇڭا، ئەركىنلىككە ئېرىشىشنىڭ يولى شەخسنىڭ سەممىيىتىدىن باشلىنىدۇ. «ھەقىقەت ئىچىدە ياشاش» نى تاللاش ئارقىلىق، پۈتۈنلەي ھوقۇقسىز كۆرۈنگەن بىر قوۋم ئاشۇ زۇلۇم سىستېمىسىنى ئۆزىنىڭ ئىچىدىن ۋەيران قىلىۋېتەلەيدۇ.

5. خاۋېلنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئۇيغۇرلار

ۋاتسلاۋ خاۋېلنىڭ «ھوقۇقسىزلارنىڭ كۈچى» ناملىق ئەسىرى زۇلۇمغا ئۇچرىغان خەلقلەرنىڭ ئەخلاقىي جاسارەت، ھەقىقەت ۋە ئىنسانىي قەدىر - قىممەتنى ساقلاش ئارقىلىق، قۇدرەتلىك مۇستەبىت سىستېمىلارغا قانداق قارشى تۇرالايدىغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بىر مۇھىم رامكا بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئانا ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستان 1949 - يىلىدىن باشلاپ خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ كونتروللۇقىدا بولۇپ كېلىۋاتقان بىز ئۇيغۇرلارنىڭ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، خاۋېلنىڭ قاراشلىرى سىستېمىلىق باستۇرۇش ئالدىدا ھەقىقەت، مەدەنىيەت پۈتۈنلۈكى ۋە ئەخلاقىي قارشىلىق ئارقىلىق بارلىققا كېلىدىغان كۈچنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خاۋېل مۇستەبىت تۈزۈملەرنىڭ كىشىلەرنى «يالغانچىلىق ئىچىدە ياشاش» قا، يەنى سىرتقى قىياپەتتە تەشۋىقاتقا بويسۇنۇشقا ۋە ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا مەجبۇرلاش ئارقىلىق مەۋجۇتلۇقنى ساقلاپ قالىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان مەجبۇرىي ھالدا سىياسىي ئىدىيەلەرنى سىڭدۈرۈش، تىل ۋە دىنىنى چەكلەش ھەمدە ئومۇمىيۈزلۈك نازارەت قىلىش قاتارلىق سىياسەتلىرى دەل مۇشۇنداق بىر شارائىتنى يارىتىش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئۆز كىملىكىنى رەت قىلىشقا، ھۆكۈمەت بايانلىرىنى قوللاشقا ۋە ئۆز مەدەنىيىتىنى يوقىتىۋاتقان بىر دۆلەتنىڭ سادىق پۇقرالىرىدەك كۆرۈنۈپ تۇرۇپ ياشاشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ. بۇ خىل مەجبۇرىي ماسلىشىش، ھاكىمىيەتنىڭ كونتروللۇقىنى قانۇنلۇق قىلىپ كۆرسىتىدىغان سۈنئىي «ئىناقلىق» مەنزىرىسىنى داۋاملىق ساقلاپ ماڭىدۇ.

خاۋېلنىڭ قارىشىچە، قارشىلىق كۆرسىتىش «ھەقىقەت ئىچىدە ياشاش» تىن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ غايەت زور خەتەرلەرگە قارىماي، ئۆز تىلى، ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ۋەتەن ئەسلىملىرىنى سىرتقا بىلدۈرمەي تۇرۇپ ساقلاپ

قبلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەيلى ۋەتەن ئىچىدە ياكى چەت ئەلدە بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنى خۇسۇسىي يوسۇندا ئۆگىتىش، ئەنئەنىۋى ناخشىلارنى قوغداش، ۋە ھەقىقىي تارىخنى سۆزلەش ئاشۇ ئەخلاقىي قارشىلىقنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ كىچىك، ئەمما چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ھەرىكەتلەر نىقابلانغان ئاسسىملياتسىيە سىياسىتىنى رەت قىلىدۇ ھەمدە ئۇيغۇرلۇقنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

خاۋېل ھەقىقەتنىڭ بىر خىل ئاغدۇرمچىلىق قۇدرىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ: كىشىلەر ساختىپەزلىك قىلىشنى رەت قىلغانىدا، ھاكىمىيەتنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىكى قۇرۇقلۇقنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. سەنئەت، گۈزاللىق ياكى ئېتىقاد ئارقىلىق ئۆز كىملىكىنى نامايان قىلغان ھەر بىر ئۇيغۇر ئىنسانىي قەدىر - قىممەتنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ھەمدە خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ «ئىتتىپاقلىق» ۋە «مۇقىملىق» ھەققىدىكى ساختا بايانلىرىغا كۈچلۈك زەربە بېرىدۇ.

خورلۇقلارنى خاتىرىلەۋاتقان، خەلقئارادا ئاۋاز چىقىرىۋاتقان ئۇيغۇر يازغۇچىلار، پائالىيەتچىلەر ۋە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار قىلىۋاتقان ئىشلار خاۋېل «ھەقىقەت سىياسىي ئىلمى» دەپ ئاتىغان ئۇقۇمنىڭ تىپىك نامايەندىسىدۇر. ئۇلارنىڭ ئاۋازى دۇنياغا سىياسىي يالغانچىلىقلارنىڭ ئارقىسىدىكى ئىنسانىي رېئاللىقنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. ھەربىي ياكى سىياسىي كۈچ بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئەخلاقىي گۈزاللىق ۋىجدانلارنى ئويغىتالايدۇ، ھەمكارلىقنى قوزغىتالايدۇ ۋە ئەركىنلىك ئىمكانىيىتىنى ساقلاپ قالالايدۇ. خۇددى خاۋېل ئېيتقان «ھوقۇقسىز» پۇقرالارغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى تارتىۋاتقان ئازابلارنى سىستېمىنىڭ قانۇنلۇق ئورۇنلىرىغا جەڭ ئېلان قىلىدىغان گۈزاللىق كۈچىگە ئايلاندۇرماقتا.

خاۋېل ھەقىقىي ئەركىنلىكنىڭ قوراللىق ئىنقىلابلاردىن ئەمەس، بەلكى كىشىلەر ھەقىقەت ۋە ئەخلاقىي پۈتۈنلۈكتە چىڭ تۇرىدىغان «روھىي ئىنقىلابلار» دىن باشلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، مىللىي ئازادلىق ۋە مەدەنىي مەۋجۇتلۇق چوقۇم مۇشۇ ئىچكى ئەركىنلىكتىن باشلىنىشى كېرەك. يەنى، يوقىلىشنى رەت قىلىش، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۆز كۈرىشىنى ئۇنۇۋېرسال ئىنسان ھەقلىرى بىلەن زىچ باغلىشى لازىم. ئۇيغۇرلار «ھەقىقەت ئىچىدە ياشاش» تا چىڭ تۇرۇش ئارقىلىق، كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان مۇستەقىل ۋە ئىززەت - ھۆرمەتلىك دۆلتىنىڭ ئەخلاقىي ئۇلىنى ھاياتىي ساقلاپ ماڭالايدۇ.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

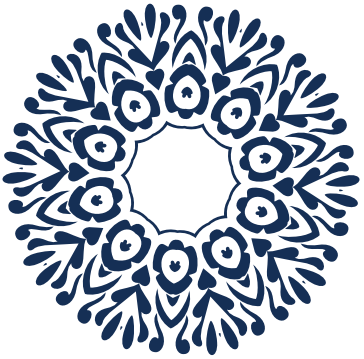

8

راستچىللىق بىلەن سۆزلەپ ئۆزىمىزنى بىلىپ، ئىسلاھ قىلىشقا يۈزلىنەيلى

ماخمۇت توختى ئەمىن

كىرىش سۆز

ئەسلىي ھاياتىمىزنى چۈشىنىدىغان بولساق، زېمىنىدىكى بولغان ئىشلارنى ئەسلەپ، تارىخىمىزنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەقىقىي ئىشلارنى توغرىسى بىلەن يېزىش بىر بۇرچتۇر. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىغا قارايدىغان بولساق، نۇرغۇن مەسىللىرىمىز راستچىل بولماسلىق، يالغان ئارىلىشىش، ئۆزىنى بىلمەسلىك، مەنپەئەت ۋە شەخسىيەتچىلىكتىن كېلىپ چىقىۋاتىدۇ. بۇ يازمىدا بىز راستچىللىقنىڭ جەمئىيەت ۋە سىياسەتتىكى ئورنىنى، شۇنداقلا كەلگۈسى ئىسلاھات يولىمىزنى تەھلىل قىلىمىز.

بىرىنچى بۆلۈم: دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە راستچىللىقنىڭ كەمچىللىكى

دۇنيا ۋەزىيىتىگە ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سالىدىغان بولساق، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئارزۇسى بولغان «مۇقىملىق» ۋە «راھەت» نىڭ نېمە ئۈچۈن يوقاپ كېتىۋاتقانلىقى بىر چوڭ مەسىلە بولۇپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، بۈگۈنكى دۇنيادىكى جېدەل - ماجىرا، ئۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ تۈپ سەۋەبى راستچىللىقنىڭ بولماسلىقىدۇر. راستچىللىق كەمچىل بولغان يەردە، ئادالەت ئورنىنى مەنپەئەتكە، سەممىيەت ئورنىنى ھىيلە - مىكىرگە بوشىتىپ بېرىدۇ.

دۇنيادىكى بارلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر، سىياسىي تەرەققىياتلار ۋە ياشاش شارائىتلىرىدا بىر خىل «ھەققەتتىن قېچىش» خاھىشى مەۋجۇت. كىشىلەر ئۆزىنىڭ ھەققىي ئەھۋالىنى، تارىخىنى ۋە كىملىكىنى ئەينەن قوبۇل قىلىشنىڭ ئورنىغا، ماددىي مەنپەئەتنى چەقىش قىلىپ، ئىشلارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىرىنى ئويلىماي ياشاشنى تاللىۋالدى. بۇ خىل ئەھۋالدا، جەمئىيەتتىكى ياخشى بىلەن ياماننى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى راستچىللىق بىلەن ھەل قىلىش مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىغمۇ قارايدىغان بولساق، نىشانلىرىمىزنىڭ مۇجمەللىكى ۋە ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشسىزلىقى دەل مۇشۇ راستچىللىقنى بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىققان. جەمئىيەتتە يالغانچىلىقنىڭ ئارىلىششى، راست گەپ قىلماسلىق ۋە ئۆزىنى تونۇماسلىق ئومۇمىي بىر ئىللەتكە ئايلىنىپ قالغان.

تەھلىل قىلىدىغان بولساق، كىشىلەر كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئۆزىنىڭ پىكىر - قارىشى بويىچە يالغان ئابرۇي ۋە نام قوغلىشىدۇ. بۇ خىل «نام - ئابرۇي ئۈچۈن ياشاش» پىرىنسىپى ھەققىي مەسىلىلەرنى يوشۇرۇشقا، ماددىي دۇنيانىڭ قۇلىغا ئايلىنىشقا ۋە ھەقنى تونۇماسلىققا ئېلىپ بارىدۇ. تارىخىمىزدىكى زىمىن، ئىگىلىك ھوقۇق ۋە ياشاش شارائىتىدىكى مەسىلىلەرنى مۇشۇنداق شەخسىيەتچىلىك ۋە ماددىي مەنپەئەت تۈپەيلىدىن راستچىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويالماي كېلىۋاتىمىز.

راستچىللىق پەقەت بىر ئىجتىمائىي قىممەت ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر ئىلاھىي بۇيرۇقتۇر. قۇرئان كەرىمدە ئاللاھقا ۋە رەسۇلىغا ئىتائەت قىلغانلارنىڭ «سىددىقلار» (راستچىللار) بىلەن بىللە بولىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ نېمىدېگەن ياخشى ھەمراھلار ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بۇ ئايەتلەر بىزگە شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ھەققىي مۇۋەپپەقىيەت ۋە خاتىرجەملىك پەقەت راستچىللىق ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. ئەكسىچە، گۇناھقا قەستەن يۈزلەنمەي، پەقەت مەجبۇرلىنىش ئاستىدا قالغانلارغىلا ئاللاھنىڭ مەغپىرەت قىلىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىمىزكى، ئىنسان ھەرقانداق قىيىن شارائىتتا، ھەتتا دۇنيا ۋەزىيىتى مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، راستچىللىق پىرىنسىپىدىن قەتئىي ۋاز كەچمەسلىكى كېرەك.

دۇنيادىكى مۇقىمسىزلىقنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى – ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە دىنىي ساھەلەردىكى بارلىق ئىشلارنى راستچىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇشتۇر. بىز تارىخىمىزنى ئەسلىگەندە، خۇراپىيلىقتىن ۋە ئاسان ياشاشنى كۆزلەيدىغان پۈرسەتپەرەسلىكتىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقەتنى يېزىشنى نىيەت قىلىشىمىز كېرەك. راستچىللىق ئاز بولغان جەمئىيەتتە ئادالەت يوقلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن ئۆزىمىزدىكى يالغانچىلىق ۋە مەنپەئەتپەرەسلىككە خاتىمە بېرىپ، راستچىللىقنى ياشاش ئۇسۇلىمىزغا ئايلاندۇرۇشىمىز شەرت.

ئىككىنچى بۆلۈم: سىياسىي تەشۋىقات ۋە ھەقىقەتنىڭ بۇرمىلىنىشى

سىياسەت دۇنياسىدا راستچىللىق ھەمىشە ھاكىمىيەت مەنپەئەتى ئۈچۈن قۇربان قىلىنىدۇ. تارىخىمىزغا نەزەر سالساق، ھوقۇق تالاشقان تەرەپلەرنىڭ بىر - بىرىنى قانداق ئاتىغانلىقى ئۇلاردا دەل مۇشۇ راستچىللىقنىڭ يوقلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، گومىنداڭ تەرەپ ئۆزىنى جۇڭخۇا مىللەتچىلىكىنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى، ئاساسىي دۆلەت دەپ ئاتىغان. ئەكسىچە، ئۇلار گۇڭسەنداڭنى (كوممۇنىستىك پارتىيەنى) «قىزىل پاچاقلار»، «قاچقۇنلار» ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى «پەسەندى پرولېتارلار» دەپ كەمسىتكەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، گۇڭسەنداڭ ئۆزىنى «ئازادلىق ئارمىيە»، ماركسىزم - لېنىنىزمچى، دۇنياغا يېڭىلىق كەلتۈرگۈچى «ھەقىقەتچى» سۈپىتىدە پەردازلىغان. بۇ يەردىكى تەھلىلىي نۇقتا شۇكى، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ۋاقتىدا ھەقىقەتنى ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسىتىگە ئويغۇن كېلىدىغان نامانى قوللانغان. بۇ خىل نام بېرىش جەريانىدا راستچىللىق كەمچىل بولغاچقا، خەلق ئاربىسىدا مۇقىمسىزلىق ۋە جېدەل - ماجىرالار توختىمغان.

بۈگۈنكى ۋەزىيەتتە، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بىزگە قاراتقان سىياسىي نامانى تېڭىش تاكتىكىسى تېخىمۇ خەتەرلىك تۈس ئالدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرى ھۆكۈمەتتىن بۆلۈنۈپ چىققان، مەخپىي تەشكىلات قۇرغان «بۆلگۈنچى» لەر تۇرۇپ، بۈگۈنكى كۈندە بىز ھەقىقەتنى سۆزلەپ، ئىگىلىك ھەققىمىزنى تەلەپ قىلساق، بىزنى «ئاشقۇن»، «رادىكال» ۋە «تېررورىست» دەپ ئاتماقتا.

بۇ جەريانداكى ئەڭ چوڭ ساختىپەزلىك شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرىنى «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم» دەپ ئاتىۋالغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە سىستېمىلىق بىر كاپىتالىزم تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈپ، ئىسمى بىلەن جىسمى ئوخشىمايدىغان ھەقىقىي ساختىپەزلىك قىلماقتا. بىز زۇلۇمغا، زوراۋانلىققا ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىققا قارشى تۇرساق، بىزنىڭ ناممىز «ئۇچ خىل كۈچلەر» بولۇپ قالدى. بۇ جەريانىدا «راستچىللىق» پۈتۈنلەي يوقاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى سىياسىي ھىيلە - مىكىر ۋە زومىگەرلىك ئىگىلىگەن.

سىياسىي تەشۋىقاتلاردا راستچىللىقنىڭ بولماسلىقى پەقەت سۆز ئويۇنلا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر مىللەتنىڭ كىملىكىنى يوقىتىش قورالىدۇر. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بىزنى «بۆلگۈنچى» دەپ ئاتىشى، ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ ھەقلىق ئىگىلىك ھوقۇقىمىزنى ۋە ئىنسانىي قەدىر - قىممىتىمىزنى يوشۇرۇش ئۈچۈندۇر. بىز بۇ سىياسىي شۇملۇقلارغا ئەگىشىپ كەتسەك، ئۆزىمىزنى بىلىشتىن، كىملىكىمىزنى تونۇشتىن يىراقلىشىپ قالىمىز.

بۇ خىل سىياسىي ساختىپەزلىكنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى – بىزنىڭ ئۆزىمىزدىن باشلاپ راستچىللىقنى قورال قىلىپ، سىياسىي رېئاللىقنى ۋە ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ تەھلىل قىلىشتۇر. بىز ھەقىقەتنى سۆزلەپ ئادالەت

تەلەپ قىلىشتىن يانماسلىقىمىز، شۇنداقلا دۇنياۋى سىياسىي ۋەزىيەتتىكى بۇ ساختىپەزلىكلەرنى راستچىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلىشىمىز لازىم.

سىياسىي تەشۋىقاتلاردىكى بۇرمىلانغان «ھەقىقەت» لەر بىزنى قۇللۇق تۇزۇمگە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بىز قاچانكى سىياسەتچىلەرنىڭ يالغان ناملار بىلەن دۇنيانى قانداق ئالداۋاتقانلىقىنى راستچىللىق بىلەن چۈشىنىپ يەتكىنىمىزدە، ئاندىن كىملىكىمىزنى تونۇپ، ھۆر - ئەركىن راھەت ياشاشقا قەدەم قويالايمىز.

ئۈچىنچى بۆلۈم: كەلگۈسىگە يۆزلىنىش ۋە ئىسلاھات نۇقتىلىرى

بىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەڭ چوڭ ۋەزىپىمىز ئۆزىمىزنى بىلىش، كىملىكىمىزنى ھەقىقىي تونۇش ۋە ئىنسانلىق ھەق - ھوقۇقلىرىمىزنى توغرا چۈشىنىشتۇر. بىز قاچانكى ئۆزىمىزگە راستچىل بولۇپ، مەۋجۇت ئەھۋالىمىزنى ئەينەن قوبۇل قىلغىنىمىزدا، ئاندىن مەسىلىلىرىمىز ھەل بولۇشقا باشلايدۇ ۋە ھۆر - ئەركىن ياشاش پۈرسىتىگە ئېرىشەلەيمىز. بۇ جەريانىدا شەخسىي مەنپەئەتنى ئەمەس، بەلكى مىللەتنىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغان بىر «روھىي ئىسلاھات» ئېلىپ بېرىشىمىز شەرت.

بىز ئۆزىمىزنىڭ دەۋا ئىشلىرىمىزدا راستچىللىقنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. مەسىلەن، نۇرغۇن نامايىش ۋە پائالىيەتلىرىمىزنى خىتاي كونسۇلخانىلىرى ئالدىدا، لېكىن دەم ئېلىش ياكى بايرام كۈنلىرى – يەنى خىتاي خادىملىرى خىزمەتتە بولمىغان ۋاقىتلاردا ئۆتكۈزىمىز. كۆرۈنۈشتە بۇ توغرا نامايىشتەك قىلسىمۇ، لېكىن راستچىللىق بىلەن تەھلىل قىلغاندا، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن تۆۋەن. بىزنى ئەزگەن ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق قىلغان خىتاي ھۆكۈمىتى بىزنى ئالداۋاتقان يەردە، بىز چوقۇم ئۆزىمىزنىڭ كۈرەش تاكتىكىسىنى رېئاللىققا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، تېخىمۇ ئۈنۈملۈك قىلىشىمىز كېرەك.

ھازىرقى تەرەققىي قىلغان دۇنيادا بىز ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ چوڭ ئىسلاھات نۇقتىسى مەۋجۇت:

بىرىنچىسى، ئەقىل ۋە فىتىرەت. بىز ئاڭ - ساپايىمىزنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئەقىل - پىكىر دائىرىمىزنى كېڭەيتىشىمىز، سۈنئىي ئەقىلدىن پايدىلىنىپ دۇنيا ۋەزىيىتىگە ماسلىشىشىمىز لازىم. بۇ ئارقىلىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتا ئەنئەنىۋى يوللاردىن ھالقىپ، زامانىۋى تەسىر كۈچكە ئىگە بولالايمىز.

ئىككىنچىسى، ئىتتىپاقلىق ۋە پىرىنسىپ. ئىنسانلىق پىرىنسىپىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۇنيا بىلەن ماسلىشىش، ماددىنىڭ ۋە جانلىقنىڭ جان بىرلىكىنى چۈشىنىش ئارقىلىق قالاق چۈشەنچە، ۋە ئىدىيەلەرگە خاتىمە بېرىشىمىز كېرەك.

ئۈچىنچىسى، روھىي مەسئۇلىيەت. «ھەممە نەرسىنىڭ ئىگىسى بار، ئاللاھ كۆرۈپ تۇرىدۇ ۋە خاتىرىلەپ تۇرىدۇ» دېگەن مۇستەھكەم ئېتىقاد بىلەن ياشاشنى نىشان

قىلىشىمىز لازىم. بۇ خىل راستچىللىق بىزنى سىرتىنىڭ بېسىمىدىن ئەمەس، بەلكى ۋىجدانىمىزنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھەربىرىمىز قىلىدىغان ھەقىقىي ئەركىن ئىنسانلارغا ئايلاندۇرىدۇ.

خۇلاسە

ئىسلاھات – ئالدى بىلەن يالغاندىن ۋاز كېچىش، ئاندىن ھەقىقەتكە يۈزلىنىشتۇر. بىز سىياسەتچى بولمىساقمۇ، ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ پىكىر يۈرگۈزۈشىمىز كېرەك. بىزنىڭ ئەسلىي نىيىتىمىز راستچىللىق بىلەن سۆزلەپ، ئۆزىمىزنى بىلىپ، خاتالىقلىرىمىزنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت. گەرچە بىلىم - سەۋىيەيىمىز يېتەرسىز بولسىمۇ، لېكىن راستچىللىق بىلەن تاشلانغان ھەر بىر قەدەم بىزنى ھەق ۋە ئادالەتكە يېقىنلاشتۇرىدۇ.

بۇ ماقالىنى «ئىلىمالىق» تەھرىرلىدى.

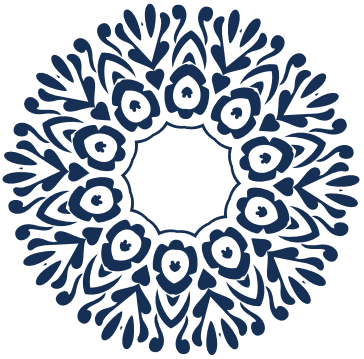

9

رەقەملىك بوشلۇقتىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش: دەلىل - ئىسپاتلار، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى

دوكتور ئابدۇشۇكۇر ئابدۇرىشىت

شۇېيتسارىيە بېرن ئىشتاتى، شتۇدېن

abduxukur. abdurixit@gmail. com

كىرىش سۆز

دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش مۇستەبىت ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئۆز ھوقۇقىنى دۆلەت چېگرالىدىن ھالقىتىپ كېڭەيتىش، ئادالەتسىزلىككە قارشى ئاۋاز چىقارغان سۈرگۈندىكىلەر، ئۆكتىچىلەر ۋە دىياسپورا جەمئىيەتلىرىنى نىشانلاش ئۇچۇن قوللانغان ھىيلە - مىكىرلىك ئىستراتېگىيەسىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زىيانكەشلىك دۆلەت چېگرالىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. شەرقىي تۈركىستان ئىچىدە، خىتاي مىسلىسىز زىچلىقتىكى نازارەت دۆلىتىنى قۇردى. يېغىۋېلىش لاگېرلىرى، مەجبۇرىي «كەسپىي تەربىيەلەش»،

بىئومېتىرىك تەكشۈرۈش پونكىتلىرى ۋە «بىرلەشمە جەڭ مەشغۇلات سۇپىسى»، يەنى ئالدىن پەرەز قىلىش ساقچى سىستېمىسى ئۇچۇن ھەرىكەت سانلىق مەلۇماتلىرىنى توپلايدىغان سۇپا شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىدا بولسا خىتاي بۇ مېخانىزملارنى رەقەملىك ساھەگە كۆچۈرۈپ، ئەقلىيفون ۋە ئۇچۇر يوللاش ئەپلىرىنى نازارەت قىلىش، قورقۇتۇش ۋە ژاكالەتچى ئارقىلىق مەجبۇرلاش ئارقىلىق بۇ بېسىمنى ئىشقا ئاشۇرماقتا. ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى، ياۋروپا پارلامېنتى ۋە بىر قىسىم دۆلەت پارلامېنتلىرى بۇ ھەرىكەتنى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ ئەيىبلىدى. مەزكۇر ماقالە خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىسى بولغان ئاكتىيورلارنىڭ ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، ئۇيغۇر دىياسپوراسىنىڭ كۈندىلىك مەدەنىيەت قوراللىرىنى قانداق قىلىپ سىستېمىلىق ھالدا دۆلەت ھالقىغان زۇلۇم قورالىغا ئايلاندۇرغانلىقىنى ھۆججەتلىك دەللىلەيدۇ. تىل تەھرىرلىگۈچىلەر، قۇرئان ئەپلىرى، نامراز ژاقتىلىرى، لۇغەتلەر ۋە سوتسىيال مېدىيا قانالىرىنىڭ ھەممىسى نازارەت قىلىش، مەجبۇرلاش ۋە پىسخىكىلىق مۇقىمسىزلىق پەيدا قىلىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

رەقەملىك ساھەدىكى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش، بىر - بىرىگە باغلانغان ئۇچ مېخانىزم ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئۇ ئاخبارات توپلايدۇ. ئورۇن سانلىق مەلۇماتلىرى، ئالاقلىشىش تىزىملىكى، خەۋەرلىشىش ۋە ھەرىكەت ئەندىزىسى قاتارلىقلار خىتايغا «تەھدىتلەر» نىڭ دەرىجىسىگە باھا بېرىشكە لازىملىق ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ نىشانلىق مەجبۇرلاشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. كىم بىلەن نېمە پاراڭلاشقانلىقىنى بىلىش ئارقىلىق، خىتاي ھۆكۈمىتى چەت ئەلدىكى ئۆكتىچىلەرنى سۈكۈت قىلدۇرۇش ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ۋەتەندىكى ئائىلە ئەزالىرىغا تەھدىت سالالايدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ئەڭ خەتەرلىكى شۇكى، ئۇ قورقۇنچ ئارقىلىق ئەڭ چوڭ ئۇنۇم پەيدا قىلىدۇ، يەنى مەدەنىيەت قوراللىرىنىڭ ئىز قوغلاش قورالىغا ئايلانغانلىقىنى بىلىش، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆز تىلى، ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتا تايىنىدىغان يۇمشاق دېتاللارغا بولغان ئىشەنچىنى يوقىتىدۇ.

بۇ ماقالە ئالتە ئاساسلىق مەنبەگە تايىنىدۇ: Citizen L نىڭ 2025 - يىلى ئاپرېلدىكى «قوراللانغان سۆزلەر» دوكلاتى، ئامېرىكا، كانادا، ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتتىكى سەككىز ئورگانلارنىڭ BADBAZAAR ۋە MOONSHINE توغرىسىدىكى بىرلەشمە مەسلىھەت بېرىش دوكلاتى، Lookout Threat Intelligence نىڭ نازارەت يۇمشاق دېتاللىرى ئانالىزى، بازىل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شۇېيتسارىيەدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقاتى، ھەمدە UHRP/Oxus جەمئىيىتىنىڭ 22 دۆلەتتىكى 72 ئۇيغۇر ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشى، 2024 - يىلى فېۋرالدا ئاشكارىلانغان I-Soon ھۆددىگەرلىك شىركىتىنىڭ ئۇچۇرلىرى ئانالىز قىلىنىش ئارقىلىق، بۇ ھەرىكەتنىڭ 2013 - يىلدىكى ئاددىي ئاندروئىد ترويانلىرىدىن، 2025 - يىلدىكى مودۇللۇق، ئېنىق نىشانلانغان يوشۇرۇن ئىشىك ۋە قاماققا ئىلىش ئۇل ئەسلىھەلىرىگىچە بولغان

تەرەققىيات مۇساپىسى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈلىدۇ. تەكشۈرۈش سانلىق مەلۇماتلىرى تەسىر دائىرىسىنىڭ كۆلىمىنى ئىسپاتلايدۇ. دىياسپورادىكى زىيارەت قىلىنغۇچىلارنىڭ 95.8% ى ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە رەقەملىك تەھدىتلەرگە دۇچ كەلگەنلىكىنى، 73.5% ى بولسا خاككېرلىق، نازارەت قىلىش ياكى تۇردا پاراكەندىچىلىككە بۇاسىتە ئۇچرىغانلىقىنى مەلۇم قىلغان.

ماقالىدە ئۇچ خىل ئاساسىي قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان: بىرىنچىدىن، رەقەملىك چېگرا ھالقىغان باستۇرۇش جىسمانىي مەجبۇرلاشنىڭ تولۇقلىغۇچىسى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قوزغاتقۇچ مېخانىزمىدۇر. ئورۇن بېكىتىش ئۇچۇرلىرى، ئالاقە تورى ۋە ئوغرىلانغان ئۇچۇرلار تۇتقۇن قىلىش، تەھدىت سېلىش ياكى سۇيىقەست قىلىدۇرۇش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان خام ئەشيالاردۇر؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ھەرىكەت ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى، ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى، ئۇيغۇر ھەرىكىتى، ئامېرىكا ئۇيغۇر بىرلەشمىسى، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى دېگەندەك نوپۇزلۇق تەشكىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلق جەمئىيىتى ئېكوسىستېمىسىنى نىشانلايدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، I-Soon ئاشكارىلانغان ئۇچۇرلىرى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بۇ ئىقتىدار رىقابەت خاراكتېرلىك ھۆددىگەرلىك بازىرى ئارقىلىق تىجارىي جەھەتتىن ھاۋالە قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئۇنى ئېھتىياجغا قاراپ كېڭەيتكىلى بولىدىغان، ھەمدە ھەر قانداق بىر تەرەپلىمە ئەيىبلەش ياكى جازالاش بىلەن ئۇزۇلۇپ قالمايدىغان قىلىپ قۇرۇپ چىققان.

ماقالە تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە داۋاملىشىدۇ: 1 - بۆلۈمدە خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشنىڭ تارىخىي مۇساپىسى بايان قىلىنىدۇ. 2 - بۆلۈمدە دەسلەپكى مەنبەلىك دوكلاتلاردىن ئېلىنغان ئالتە تەپسىلىي دېلو تەتقىقاتى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. 3 - بۆلۈمدە I-Soon ھۆددىگەرلىك شىركىتىنىڭ ئاشكارىلانغان ماتېرىياللىرى دۆلەت بىلەن ھۆددىگەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ قۇرۇلمىلىق ئىسپاتى سۈپىتىدە تەكشۈرۈلىدۇ. 4 - بۆلۈمدە مېتودولوگىيەلىك يۇزلىنىشلەر، 5 - بۆلۈمدە تەشۋىقات ۋە جىنسىيەتنى ئاساس قىلغان ئۇچۇر مەشغۇلاتلىرى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. 6 - بۆلۈمدە شەخسلەر، تەشكىلاتلار ۋە ساھىبخان دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ئوچۇن قاتلاملىق تاقابىل تۇرۇش ئىستراتېگىيەلىرى، 2025 - يىللىق G7 كاناناسكىس بايانnamىسى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىقىنىڭ تۇنجى مەخسۇس چېگرا ھالقىغان باستۇرۇش دوكلاتىغا ئاساسەن يېڭىلانغان ئىستراتېگىيەلەر تەمىنلىنىدۇ. ئاخىرىدا خۇلاسە ۋە پايدىلانمىلار بېرىلىدۇ.

1. ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشنىڭ تارىخى تەرەققىياتى

چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇرلارنى رەقەملىك نىشانغا ئېلىش سىياسىتى ئۇچ خىل روشەن باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، ھەر بىر باسقۇچ تېخنىكىلىق ئىقتىدار ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان باستۇرۇش سىياسىتىنىڭ كۇچىيىشىنىڭ

بىرىكمىسى ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

(1) ئۇل سىلىش باسقۇچى (2014 - يىلىدىن بۇرۇن): دەسلەپكى زىيانلىق يۈمشاق دېتاللار ۋە «11 - سېنتەبىردىن كېيىنكى» رامكا

خىتاي 11 - سېنتەبىردىن كېيىنكى «يەر شارى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشى» دىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ۋە مەدەنىيەت ئىپادىلىرىنى «ئەسەبىيلىك» دەپ تەسۋىرلەپ، دۆلەت ئىچىدىكى نازارەتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن گېئوپولىتىكىلىق نىقاب بىلەن تەمىنلىدى. 2002 - يىلىغا كەلگەندە، دۆلەت بىلەن بىر سەپتىكى خاككېرلار دەسلەپكى FireEye دوكلاتىدا ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن ئاددىي «تروياىن» يۇمشاق دېتاللىرى ئارقىلىق چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ۋە تىبەت تورلىرىنى نىشانلىغان. Lookout نىڭ يېقىنقى ئانالىزىدا 2012 - يىلىدىكى ئەڭ دەسلەپكى Golden Eagle ئەۋرىشكىلىرى جەزملەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇلار SMTP (ئېلخەت يوللاشتا ئىشلىتىلىدىغان) كېلىشىمىدىن پايدىلىنىپ ئالاقلەشكۈچىلەر تىزىملىكى ۋە قىسقا ئۇچۇرلارنى ئوغرىلىغان. بۇ ئارقىلىق كېيىنكى مەجبۇرلاش ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن مۇھاجىرلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت خەرىتىسىنى تۈزگەن. كېيىنچە ئوخشاش بىر گۇرۇپپا (GREF/APT15) غا باغلانغان Double Agent ئەۋرىشكىلىرى تۇنجى قېتىم 2013 - يىلى كۆرۈلگەن.

بۇ مەزگىلنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەسىر دائىرىسىنىڭ چەكلىكلىكى ۋە يەتكۈزۈش ئۇسۇلىنىڭ ئاددىيلىقىدۇر. ئاددىي ئالدامچىلىق ئېلېكترونلۇق پوچتىسى، ئېلېكترونلۇق پوچتا ياكى مۇنبەرلەر ئارقىلىق تارقىتىلغان تروياىن قاچىلانغان ئەپلەر ۋە ئاددىي سانلىق مەلۇماتلارنى ئوغرىلاش قاتارلىقلار. بۇ مەشغۇلاتلار ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا بىلەن چەكلەنگەن بولۇپ، ئۇ يەرلەردە بېيجىڭنىڭ جنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش بېسىمى ئاللىقاچان كۈچكە ئىگە ئىدى.

(2) كۈچىيىش باسقۇچى (2014 – 2020) : دۆلەت تەلىماتى ۋە كۆچمە ئۇسكۇنىلەرگە يۆ تكىلىش

شى جىنپىڭنىڭ 2014 - يىلىدىكى «زوراۋان تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش مەخسۇس ھەرىكىتى» ۋە 2015 - يىلىدىكى «دۆلەت بىخەتەرلىك قانۇنى» ھەمدە «تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇنى» ئومۇمىيۈزلۈك نازارەت قىلىشنى رەسمىي تۈزۈملەشتۈردى. دۆلەت ئىچىدە، ئۇنۇڭبرسال گەۋدىلەشكەن بىرلىككە كەلگەن جەڭ سۇپىسى (IJOP) پۈتۈن شەرقي تۈركستانغا كېڭەيتىلدى. چەت ئەللەردە بولسا، Lookout شىركىتى 2015 - يىلىدىن كېيىن زىيانلىق يۇمشاق دېتال ئەۋرىشكىلىرىنىڭ مىقدارىدا شىددەتلىك ئېشىش كۆرۈلگەنلىكىنى، بۇنىڭ يۇقىرىقى قانۇنىي باسقۇچلار

بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بايقىدى.[1]

2020 - يىلى Lookout تەرىپىدىن ئاشكارىلانغان «تۆت ئائىلە ھەرىكىتى» بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ تىپىك مەشغۇلاتىدۇر. Carbon Steal ، Double Agent ، Silk Bean ۋە Golden Eagle قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قوماندانلىق ۋە كونترول قىلىش ئۈل ئەسلىھەلىرى ھەمدە كود ئىمزا گۇۋاھنامىسىنى ئورتاق ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇلار بىرلا خاككېرلار گۇرۇپپىسىغا يەنى Vixen Panda ، Ke3chang ، APT15 ۋە Playful Dragon دەپمۇ ئاتىلىدىغان GREF قاتەۋەدۇر. Lookout نىڭ جەزملەشتۈرۈشچە، بۇ ھەرىكەت ئاز دېگەندە 14 دۆلەتنى نىشانلىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە خىتاينىڭ ئۆزىنىڭ مەخپىي «26 سەزگۈر دۆلەت» تىزىملىكىدىكى 12 دۆلەت بار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، Citizen Lab نىڭ 2019 - يىلىدىكى «زەھەرلىك كارپ بېلىقى» (Poison Carp) تەكشۈرۈشىدە، يۇقۇملانغان تور بېكەتلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر ۋە تىبەت ئابونتلىرىنىڭ iOS ۋە Android سىستېمىلىرىنى نىشانلىغان «بىر چەككەندە بۇزۇپ كىرىدىغان» (one-click) مېخانىزمى ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ پەقەت بىرلا چەكمە ئارقىلىق ئۈسكۈننى تولۇق كونترول قىلىشقا يول ئاچقان.[2] بۇ تور بەتلىرىنىڭ ئارىسىدا نوپۇزلۇق بەتلەردىن ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى، ئىستىقلال تېلېۋىزىيەسى قاتارلىقلار بار.

(3) ھازىرقى باسقۇچ (2021 - يىلىدىن ھازىرغىچە) : ئېكوسىستېما كۆلىمى ۋە دەل جايىدا نىشانلاش

2021 - يىلىدىن كېيىن، مەشغۇلاتلار «پورتفېل مودېلى» (portfolio model) غا ئايلاندى. يەككە زىيانلىق يۇمشاق دېتاللارنى ئىشلىتىشنىڭ ئورنىغا، خاككېرلار گۇرۇپپىسى بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. Android/iOS نى ئۆزۈن مۇددەتلىك يۇقۇملاندۇرۇش ئۈچۈن Android ، Bad Bazaar نى مودۇللۇق نازارەت قىلىش ئۈچۈن MOONSHINE ۋە يۇقىرى قىممەتلىك كومپيۇتېر نىشانلىرى ئۈچۈن مەخسۇس ئالدامچىلىق ئۈل ئەسلىھەلىرىنى ئىشلەتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر سودا ھۆددىگەرلىك ئېكوسىستېمىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسى I-Soon ئەنشۈن ئۇچۇر ئاشكارىلاش ۋەقەسىدە قىسمەن ئاشكارىلاندى.

2025 - يىلى ئاپرېلدىكى بىرلەشمە مەسلىھەت بېرىش دوكلاتىدا نامى ئاتالغان توختاملاشقۇچى تەرەپ، سىچۈەن دىيەنكې تور بىخەتەرلىك تېخنىكا چەكلىك شىركىتى (Sichuan Dianke Network Security Technology Co. Ltd) نىڭ چېتىشلىق ئىكەنلىكى دەللىلەندى. مەركىزى چېڭدۇغا جايلاشقان بۇ شىركەت UPSEC دەپ

[1] Lookout Threat Intelligence. (2020, June). Mobile APT Surveillance Campaigns Targeting Uyghurs. https://www.lookout.com/documents/threat-reports/us/lookout-uyghur-malware-tr-us.pdf

[2] Citizen Lab. (2019). Poison Carp: Tibetan Groups Targeted with 1-Click Mobile Exploits. https://citizenlab.ca/2019/09/poison-carp-tibetan-groups-targeted-with-1-click-mobile-exploits/

بەلگە قويۇلغان MOONSHINE باشقۇرۇش سۇپىسى ئۇل ئەسلىھەلىرى ئارقىلىق تېخمۇ كەڭ كۆلەملىك ھەربىكەتكە باغلايدىغانلىقى ئېنىقلاندى. 2025 - يىللىق دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا ئېلىپ بېرىلغان ھۇجۇم مەشغۇلاتى ئېنىقلىق جەھەتتە سۇپەت خاراكتېرلىك بىر سەكرەشنى گەۋدىلەندۈردى. كونكرېت شەخسلەر نىشانلانغان، ئۇل ئەسلىھەلەر توققۇز ئاي بۇرۇن تەييارلانغان ۋە ئىشەنچلىك يۇمشاق دېتال ياسىغۇچىنىڭ سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىلغان. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك، ئاخبارات يېتەكچىلىكىدىكى نىشانىنى تەرەققي قىلدۇرۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.[3]

2. دېلو تەتقىقاتى

(1) ھۇجۇم قورالىغا ئايلانغان ئۇيغۇر يۇمشاق دېتالى

2025 - يىلى مارتتا، مەركىزى مىۋنخېنغا جايلاشقان ۋە 18 دۆلەتتىكى ئۇيغۇر دىياسپورا تەشكىلاتلىرىغا ۋاكالەتچىلىك قىلىدىغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەزالىرىغا، ئىشەنچلىك ھەمكارلاشقۇچى سۈپىتىدە ياسالغان نىشانلىق بېلىقچىلىق ئېلېكترونلۇق يوللانمىلىرى ئەۋەتىلگەن. بۇ ئېلېكترونلۇق يوللانمىلاردا پارولالانغان RAR ئارخىپىغا ئۇلانغان Google Drive ئۇلانمىلىرى بار ئىدى. Google نىڭ ھۇجۇم ئاگاھلاندۇرۇشى يۇقۇملىنىشتىن بۇرۇن بەزى تاپشۇرۇۋالغۇچىلارنى ئاگاھلاندۇردى. ھېچقانداق مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىجرا قىلىنىش دەلىللەنمىدى.[4]

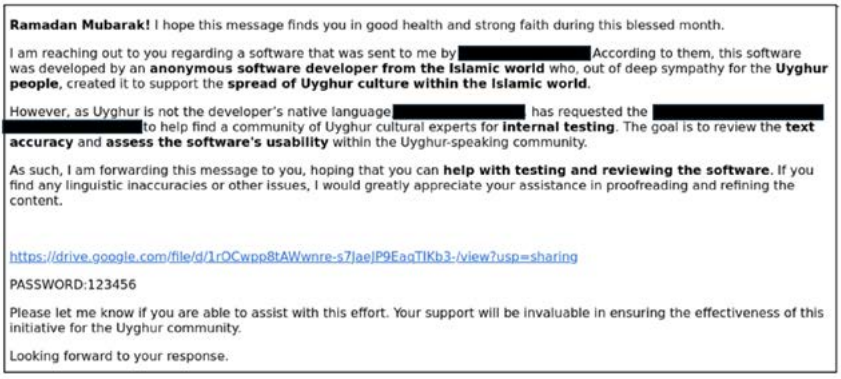

Ramadan Mubarak! I hope this message finds you in good health and strong faith during this blessed month.

I am reaching out to you regarding a software that was sent to me by [redacted]. According to them, this software was developed by an **anonymous software developer from the Islamic world** who, out of deep sympathy for the **Uyghur people**, created it to support the **spread of Uyghur culture within the Islamic world**.

However, as Uyghur is not the developer's native language [redacted] has requested the [redacted] to help find a community of Uyghur cultural experts for **internal testing**. The goal is to review the **text accuracy** and **assess the software's usability** within the Uyghur-speaking community.

As such, I am forwarding this message to you, hoping that you can **help with testing and reviewing the software**. If you find any linguistic inaccuracies or other issues, I would greatly appreciate your assistance in proofreading and refining the content.

https://drive.google.com/file/d/1rOCwpp8tAWwnre-s7JaeJP9EaqTIKb3-/view?usp=sharing

PASSWORD:123456

Please let me know if you are able to assist with this effort. Your support will be invaluable in ensuring the effectiveness of this initiative for the Uyghur community.

Looking forward to your response.

1 - رەسىم: دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىدىكىلەرگە كەلگەن ئېلخەت

[3] https://www.cyber.gov.au/about-us/view-all-content/alerts-and-advisories/badbazaar-and-moonshine-spyware-targeting-uyghur-taiwanese-and-tibetan-groups-and-civil-society-actors

[4] Citizen Lab. (2025, April 28). Weaponized Words: Uyghur Language Software Hijacked to Deliver Malware. Report No. 185, University of Toronto. https://citizenlab.ca/2025/04/uyghur-language-software-hijacked-to-deliver-malware/

يەتكۈزۈش ۋە ئۇل ئۈستىقۇرۇلما

بۇ ئارخىپتا ئۇيغۇرچە ئوپتىكىلىق ھەرپ تونۇش (OCR) ۋە ئاۋاز تونۇش قوراللىرىنىمۇ باشقۇرىدىغان، جەمئىيەت ئىچىدە ئىشەنچلىك دەپ قارالغان، ياپونىيەدىكى غەيرەت كەنجى تەرىپىدىن تەييارلانغان قانۇنلۇق ئوچۇق كودلۇق ئۇيغۇرچە تېكىست تەھرىرلىگۈچىسىنىڭ ترويانلاشتۇرۇلغان نۇسخىسى بار ئىدى. بۇ ترويانلاشتۇرۇلغان يۇمشاق دېتال ئىجرا قىلغاندا ئۇ كومپيۇتېرغا قىستۇرما ئاساسىدىكى ئارقا ئىشىك (GheyretDetector. exe) نى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قەرەللىك ئىجرا بولۇپ سىستېما ئۇچۇرلىرىنى (ماشىنا نامى، ئىشلەتكۈچى نامى، يەرلىك ۋە ئاممىۋى تور ئادرېسى ۋە مەشغۇلات سىستېمىسىنىڭ نۇسخىسى قاتارلىقلارنى) توپلاپ ئۇنى tengri[.]ooguy[.]com دىكى ئاساسلىق C2 مۇلازىمېتىرىغا ئەۋەتىدۇ، ئەگەر يوللاش بەش قېتىم مەغلۇپ بولسا ئۇلىنىش anar[.]gleeze[.]com غا ئالمىشىدىغان قىلىپ ياسالغان.

ئۇل ئەسلىھە تەييارلىقى 2024 - يىلى مايدا باشلانغان بولۇپ، ھۇجۇمچىلار ئىككى دانە تور نامى توپىنى تىزىمغا ئالدۇرغان. بىرى، بىۋاسىتە تەقلىد قىلىنغان (gheyret[.]com, gheyret[.]net, uheyret[.]com). يەنە بىرى، ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان Dynu دىنامىكىلىق DNS تارماق تور ناملىرىنى ئىشلەتكەن. ھەر ئىككى توپ ئۆزى ئىمزالىغان TLS كىنىشكىسى ۋە Choopa LLC AS20473 نى ئورتاق ئىشلەتكەن، بۇ ئۇل ئەسلىھەلەر كۆپلىگەن تور ھۇجۇمچىلىرى ئورتاق ئىشلىتىدىغان ئۇل ئەسلىھەلەردۇر.

ئىنسانىي تەسىرى ۋە مەسئۇلىيەتنى بېكىتىش

Google نىڭ ئاكتىپ ئاگاھلاندۇرۇش سىستېمىسى سەۋەبىدىن، ھېچقانداق ئىجرا قىلىنغانلىق جەزملەشتۈرۈلمىدى. ئەمما، پىسخىكىلىق تەسىرى ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولدى. Citizen Lab تەشكىلاتى قەيت قىلغاندەك، ئۇيغۇرلار ياسىغان يۇمشاق دېتال قوراللارغا ترويان (ۋىرۇس) ئورنىتىش «ئاشۇ جەمئىيەتنى قوللاش ۋە قوغداشنى مەقسەت قىلغان قوراللارغا نىسبەتەن قورقۇنچ ۋە ئىشەنچسىزلىك پەيدا قىلىدۇ». بۇ ھۇجۇم تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك پاراكەندە قىلىش ئەندىزىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بەردى. دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ بىر بايانا‌تچىسى 2025 - يىلى ئاپرېلدا شىۋېتسىيەدە جاسۇسلۇق گۇمانى بىلەن تۇتۇلدى. يالغان يىغىننى كېچىكتۈرۈش ئېلېكتىرونلۇق خەتلىرى ۋە خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ قايتۇرۇپ بېرىش ئاگاھلاندۇرۇشلىرى، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ 2024 - يىلى سارايېۋودا ئۆتكۈزۈلگەن ئومۇمىي يىغىنىغا دەخلى يەتكۈزدى. Citizen Lab نىڭ باھالىشىچە، بۇ پائالىيەت خىتاي ھۆكۈمىتىگە مايىل تەھدىت كۈچلىرى بىلەن ماس كېلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرى «I-Soon» سانلىق مەلۇمات ئاشكارىلىنىش ۋەقەسىدە بايقالغان ھۆددىگەرلەر بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە، ئەمما ئېنىق بىرسىگە مەسئۇلىيەتنى ئارتىش تەس.

(2) ئاۋازلىق قۇرئان ئارقىلىق تارقالغان MOONSHINE

2025 - يىلى 9 - ئاپرېلدىكى كۆپ تەرەپلىك ئاگېنتلىق ئاگاھلاندۇرۇشىدا، «MOONSHINE» ناملىق Android جاسۇسلۇق يۇمشاق دېتالى ھۆججەتلەشتۈرۈلدى. بۇ يۇمشاق دېتال ئەڭ دەسلەپتە 2019 - يىلى «Citizen Lab» تەرىپىدىن تىبەت گۇرۇپپىلىرىنى نىشان قىلغانلىقى بىلەن بايقالغان ئىدى. ھازىر بولسا «ئاۋازلىق قۇرئان» نامىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە تارقىتىلماقتا. بۇ ھۆججەت تېلېگرامما (Telegram) قاناللىرى ۋە WhatsApp ئۇچۇرلىرى ئارقىلىق تارقالغان بولۇپ، تور بىلەن تەمىنلىنىشى تۇراقلىق بولمىغان چەت ئەلدىكى دىياسپورا ئەزالىرى ئۈچۈن پايدىلىق دىنىي مەنبە سۈپىتىدە تەشۋىق قىلىنغان.[5]

ئىجتىمائىي قۇرۇلما (Social Engineering)

ئاگاھلاندۇرۇشتا قەيت قىلىنىشىچە، ئۇيغۇرچە ھۆججەت ئىسمى ۋە قۇرئان مەزمۇنى «ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن» بولۇپ، مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىغا دۇچ كېلىۋاتقان بىر جەمئىيەتنىڭ دىنىي سادىقلىقىدىن پايدىلانغان. بۇ ئەپ يۈزلىگەن ئەزالىرى بار قانالىلاردا ھەمبەھىرلەنگەن بولۇپ، كۆپىنچە تور سىرتىدا (offline) قۇرئان ئاڭلاش توغرىسىدىكى سوئاللارغا جاۋابەن «مەن ئىشلىتىدىغان ئەپ مۇشۇ» دېگەندەك ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان، ئىشەنچ پەيدا قىلىدىغان باھالار بىلەن يوللانغان.

تېخنىكىلىق مەشغۇلات

قاچىلانغاندىن كېيىن، «MOONSHINE» بىر يەرلىك كۇتۇپخانا ھۆججىتىنى (libout.so) يۈكلەپ، يادرولۇق مودۇلنى (scotch.jar) ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇ ئاندىن C2 (بوي بۇيرۇق ۋە كونترول) مۇلازىمېتىرلىرىدىن ئىقتىدارلىق زاپچاسلارنى، مەسىلەن، bourbon.jar, icecube.jar ۋە باشقىلارنى چۈشۈرىدۇ. بۇ جاسۇسلۇق يۇمشاق دېتالى بېرىلگەن رۇخسەتلەرگە ئاساسەن ھەر بىر ئۈسكۈنىگە «نومۇر» بېرىدۇ. ئورۇن بېكىتىش، كامېرا، مىكروفون ۋە ئۇچۇرلارغا ئېرىشىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇنىڭ ئاكتىپ ئىقتىدارلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

- رېئال ۋاقىتلىق GPS ئىز قوغلاش.
- نەق مەيدان ئاۋاز تۇتۇش.
- سۈرەتلەرگە ئېرىشىش.

[5] UK NCSC, FBI, NSA, ACSC, CCCS, BND, BfV, NCSC-NZ. (2025, April 9). BADBAZAAR and MOONSHINE: Spyware targeting Uyghur, Taiwanese and Tibetan groups and civil society actors. Joint advisory. https://www.ncsc.gov.uk/news/advisory-badbazaar-moonshine

- قىسقا ئۇچۇر (SMS) ۋە تېلېفون خاتىرىلىرىنى يىغىش.
- WeChat ساندانى (WCDB) ئۇچۇرلىرىنى تارتىۋېلىش.
- يىراقتىن بۇيرۇق ئىجرا قىلىش.

«SCOTCH ADMIN» دەپ بەلگە قويۇلغان بىر باشقۇرۇش تاختىسىدا يۇقۇملانغان ئۈسكۈنىلەر، بىخەتەرلىك كۈچلۈك - ئاجىزلىق نومۇرلىرى ۋە ئوغرىلانغان سانلىق مەلۇماتلار كۆرسىتىلىدۇ. ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش تاختىلىرىدا 635 تىن ئارتۇق ئۈسكۈننىك بارلىقى بايقالغان.

ئاگاھلاندۇرۇشتا «MOONSHINE» نىڭ تارقىتىلىشى «پەرقلەندۈرۈلمىگەن، ئەممىا نىشانلىق» دەپ باھالانغان. ئۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن لايىھەلەنگەن بولسىمۇ، ئومۇمىي تېلېگراممىا قانالىرىدا تارقىتىلغانلىقى ئۈچۈن، نىشانلانمىغان باشقا ئىشلەتكۈچىلەرگىمۇ يۇقۇش خەۋپى بار. يىغىلغان ئورۇن مەلۇماتلىرى بولۇپمۇ تۈركىيە ۋە ئافغانىستاندىكى دىياسپورالارغا ئائىت مەلۇماتلار، خىتاينىڭ «ئالدىن مۆلچەرلەيدىغان ساقچىلىق» ئىقتىدارىنى بۈاستە كۈچەيتىدۇ. بۇ ئارقىلىق چەت ئەل بىلەن ئالاقىسى، دىنىي كۆز قارىشى قاتارلىق «جىنايەتتىن ئىلگىرىكى» ھەرىكەتلەرگە بەلگە قويۇلىدۇ.

(3) Bad Bazaar ئېكوسىستېمىسى

بۇ دېتالنىڭ 111 دىن ئارتۇق Android ئەۋرىشكىسىنى (2018 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئاكتىپ، 2022 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەن) ۋە مەخسۇس iOS نۇسخىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. Lookout ۋە MITRE بۇلارنى APT15/GREF/Vixen Panda غا باغلىنىدىغانلىغىنى دوكلات قىلىدۇ. 2025 - يىللىق بىرلەشمە مەسلىھەتنامە MOONSHINE ئۇل ئەسلىھەلىرى ۋە سىچۈەن دىيەنكې (Sichuan Dianke) ھۆددىگەرلىك ئالاقىسى بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدىغانلىقىنى دەللىلىدى.[6]

ئەۋرىشكىلەرنىڭ 70% تىن كۆپرەكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تېلېگرام (Telegram) قانالىرى ئارقىلىق تارقىتىلغان بولۇپ، كۆپىنچە كونترول قىلغۇچىلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان ھېساباتلار Tenzin Nima ۋە Kime Omar تەرىپىدىن تارقىتىلغان. ئەپلەر ئىچى Telegram ، Signal ۋە Fly Gram نىڭ تروياناللاشتۇرۇلغان نۇسخىلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرچە لۇغەتلەر، ئىسلام نامىز ۋاقىتلىرى ۋە ناتونۇش يەرلەردە يول باشلايدىغان Alpine Quest خەرىتە يۇمشاق دېتاللىرى بار. تېلېگرامدا تارقىتىلغان بىر نۇسخىسى 13,953 قېتىم چۈشۈرۈلگەن.

[6] Lookout Threat Intelligence. (2024, January). Bad Bazaar: iOS and Android surveillance ware by China's APT15 used to target Tibetans and Uyghurs. https://www.lookout.com/threat-intelligence/article/badbazaar-surveillanceware-apt15

2 - رەسىم: تىرويانلاشقان ئۇيغۇرچە ئەپلەر

Android نۇسخىلىرى update.jar يۈكلىمىلىرىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن 20121 - نومۇرلۇق پورت ئارقىلىق C2 مۇلازىمىتى بىلەن ئالاقە قىلغان. ئىقتىدارلىرى:

- جۇغراپىيەلىك ئورۇن بېكىتىلگەن تېلېفون خاتىرىلەش
- SMS ۋە ئالاقىداشلارنى ئوغرىلاش
- كامېرا ۋە مىكروفوننى ئىشلىتىش
- ھۆججەت ئوغرىلاش (doc,. pdf .)
- سۈرەت ئامبىرىنى ئوغرىلاش
- ۋە توسۇشقا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن SSL-pinned ئالاقىسى

قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(4) تۆت ئائىلە نازارەتچىلىك يۈمشاق دېتالى ھەرىكىتى

Lookout نىڭ 2020 - يىلى ئىيۇندىكى دوكلاتىدا ئىلگىرى نامەلۇم بولغان تۆت زىيانلىق يۈمشاق دېتال ئائىلىسى Silk Bean ، Double Agent ، Carbon Steal ۋە Golden Eagle ئاشكارىلانغان. بۇلار 2013 - يىلىدىن باشلاپ مەشغۇلات قىلىۋاتقان بولۇپ، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان كۆچمە تېلېفون تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش تورىنىڭ ئاساسىي قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

Silk Bean: 70 تىن ئارتۇق بۇيرۇققا ئىگە ئەتراپلىق يىراقتىن كونترول قىلىش قورالى بولۇپ، تروياىلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇرچە كىرگۈزگۈچ ۋە تىل ئەپلىرى ئارقىلىق تارقىتىلغان. بۇيرۇقلىرى ئالاقىداشلارنى يىغىش، SMS يوللاش، GPS ئىز قوغلاش، ئېكران خاتىرىلەش ۋە تېلېفون خاتىرىلەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

Double Agent: 2013 - يىلى تۇنجى قېتىم بايقالغان ئىلغار يىراقتىن كونترول قىلىش قورال بولۇپ، ئۇچۇرلىشىش سۆپلىرى بولغان WhatsApp, Telegram, Skype لارنى نىشانلايدۇ ۋە ئېنىقلانغان 15 ئەپنىڭ ساندانلىرىنى ئوغرىلايدۇ. دەسلەپكى نۇسخىلىرىدا FTP ئىشلىتىلگەن. كېيىنكى نۇسخىلىرىدا بىۋاستە TCP socket ئارقىلىق يۈكلەنگەن.

Carbon Steal: ئاۋازلىق نازارەت قىلىشقا مەخسۇسلاشتۇرۇلغان، ھۇجۇمچى كونترول قىلىدىغان نومۇرلاردىن كەلگەن تېلېفونلارغا ئاۋازسىز جاۋاب بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، نەق مەيداندىكى مۇھىت ئاۋازىنى ئاڭلاشقا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. 500 دىن ئارتۇق ئەۋرىشكە ئېنىقلانغان. مەخسۇس ياسالغان SMS بۇيرۇقلىرى ئارقىلىق كونترول قىلىنىدۇ، ھەتتا تور ئۇلىنىشى چەكلىك بولغاندىمۇ ئىشلەيدۇ.

Golden Eagle: نىشانلاش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار، تىبەتلەر ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى مۇسۇلمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەۋرىشكىلىرى 2012 - يىلىغا تۇتىشىدۇ. ئۇچۇر يەتكۈزۈشتە HTTP ۋە SMTP نى ئىشلەتكەن. ئېلېكترونلۇق سودا، VPN، كىرگۈزگۈچ ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇ قاتارلىق تروياناشتۇرۇلغان ئەپ تۈرلىرى ئارقىلىق تارقىتىلغان.

Lookout شىركىتى ئاز دېگەندە 14 دۆلەتتە نىشانلىق ھۇجۇم قىلىش قىلمىشلىرىنىڭ بارلىقىنى جەزملەشتۈردى. ئەپ ناملىرى جۇغراپىيەلىك نىشانلاشنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «تۈركىيە يول باشلىغۇچ» (تۈركىيەدىكى ئۇيغۇرلار)، «سۈرىيە خەۋەرلىرى» (A2Z)، «Syrian News»، «كۆۋەيت FM رادىيوسى» (قولتۇق رايونى) ۋە پاشتۇ تىلىدىكى ئەپلەر (ئافغانىستان/پاكىستان). نىشانلانغان 14 دۆلەتنىڭ 12 سى خىتاينىڭ «26 سەزگۈر دۆلەت» تىزىملىكىدە ئورۇن ئالغان. Lookout تەتقىقاتچىسى كۆزەتكەنىدەك، يامان غەرەزلىك يۇمشاق دېتاللار ئۇيغۇرلار نەگىلا بارسا شۇ يەرگىچە ئەگىشىپ بارغان، بۇ كېيىنچە Bad Bazaar ۋە MOONSHINE نىڭ كېڭەيتىلىشى ئۈچۈن قېلىپ تىكلەپ بەرگەن.

(5) شۆبىتسارىيەدىكى رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش

بازىل ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ 2025 - يىل فېۋرالدىكى دوكلاتى شۆبىتسارىيە فېدېراتسىيە ئەدلىيە ئىدارىسى ۋە دۆلەتلىك كۆچمەنلەر ئىشلىرى كاتىبات باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن تەييارلانغان بولۇپ، تەكشۈرۈش ۋە زىيارەتلەر ئارقىلىق شۆبىتسارىيەدىكى ئۇيغۇر ۋە تىبەت جامائىتىگە قارىتىلغان رەقەملىك ۋە فىزىكىلىق دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان.[7]

- بىر ئۇيغۇر پاناھلىق تىلىگۈچىنىڭ دەرسكە قاتنىشىۋاتقان جەريانى خىتاي

[7] Weber, R., Kapoor, S., Morell, S., & von Rütte, B. (2025, February). The Situation of the Tibetan and Uyghur Communities in Switzerland. Institute for European Global Studies, University of Basel.

ھۆكۈمىتىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىدىن كېيىن، ئاگاھلاندۇرۇش ئالاقىسى بارلىقىنى رەت قىلغان ۋە قېچىپ كەتكەن. كېيىنچە مەزكۇر كىشىنىڭ تېلېفونىدا تارتقان رەسىم تېپىلغان ۋە ئۆچۈرۈۋېتىلگەن.

● خىتايدىكى تۇغقانلىرى بىلەن تېلېفونىدا سۆزلەشكەندە، داۋاملىق شاۋقۇن ئاڭلانغان، بۇ ئاكتىپ نازارەت قىلىشنىڭ تونۇشلۇق بەلگىسىدۇر. بىر قېتىملىق تېلېفوندا ئىختىيارسىز «ئىنشائاللاھ» سۆزى ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، ساقچىلار مەزكۇر كىشىنىڭ ۋەتەندىكى ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى يوقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تۇغقانلىرى بىلەن سۆزلىشىشنى ئايلارغىچە توختىغان.

● چەت ئەلدىكى تەشكىلاتلار خىتايغا تەۋە IP ئادرېسلىرىدىن خاككېرلىق، ئەخلەت ئېلخەت ۋە بېلىق تۇتۇش (phishing) ھۇجۇملىرىغا ئۇچرىغان. بۇ ھۇجۇملار پائالىيەت ۋاقتلىرى بىلەن تەڭ كەلگەن بولۇپ، بۇ جامائەتنىڭ كۈنتەرتىپىنىڭ رېئال ۋاقتلىق نازارەت قىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

● خىتاي ئەلچىخانىسى خادىملىرى نامايىشقا قاتناشقۇچىلارنى سۈرەتكە تارتىۋالغان. كېيىنچە مۆلچەرلىگىنىمىزدەك شەرقىي تۈركىستاندىكى ئائىلە ئەزالىرىغا قارىتىلغان زەربە بېرىش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىلغان.

● پاناھلىق ئورنى تۈراقسىز بولغان شەخسلەرگە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئائىلە ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلىش تەھدىتى ئارقىلىق، ئۆز جامائىتى ئىچىدە جاسۇسلۇق قىلىش بىسىمى ئىشلىتىلگەن.

● كونترول قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان زىيارىتى» : چەت ئەلدىكى بىر قىسىم جامائەت ئەزالىرى نازارەت ئاستىدىكى ساياھەتلەرگە تەكلىپ قىلىنغان ۋە خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ سىياسەتلىرىنى مەدھىيەلەيدىغان سىنلارنى ئىشلەشكە مەجبۇرلانغان، ئاندىن بۇ كۆرۈنۈشلەر چەت ئەلدىكى جامائەت ئارىسىدا ئۆزئارا ئىختىلاپ تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

ئاپتورلار ئۇيغۇرلارغا خاس پاناھلىق يېتەكچىسى، قانۇن ئىجرا قىلىش ئورگانلىرىنىڭ دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش توغرىسىدا تەربىيەلىنىشى ۋە شۇبېتسارىيەنىڭ خىتاي بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسىنىڭ رەسمىي دائىرىلەرنىڭ ھەرىكەتكە ئۆتۈش ئىرادىسىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەن بىر بىسىم مەنبەسى سۈپىتىدە تېخىمۇ قاتتىق تەكشۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلدى.

3. I-Soon سىرلىق ھۆججەتلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىشى: دۆلەت بىلەن ھۆددىگەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ ئاناتومىيەسى

2024 - يىلى فېۋرالدا، شاڭخەي ۋە چېڭدۇدا تىزىمغا ئېلىنغان شەخسىي تور

بىخەتەرلىك ھۆددىگەر شىركىتى I-Soon ئەنشۇن ئۇچۇر تېخنىكىسى (سىچۈەن ئەنشۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا تەۋە بىر تۈركۈم ھۆججەتلەر نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن GitHub قا يوللانغان. I-Soon نىڭ ئىككى نەپەر خىزمەتچىسى (Associated Press (AP ئاگېنتلىقىغا بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ھەقىقىي ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن. بۇ ھۆججەتلەر كېيىنچە Recorded Future ، SentinelOne ۋە باشقا ئورگانلار تەرىپىدىن ئانالىز قىلىنىپ، خىتاينىڭ سودا خاراكتېرلىك خاككېرلىق ئېكوسىستېمىسىنىڭ قانداق يۇرۇشىدىغانلىقى ھەققىدە بۇگۈنگىچە بولغان ئەڭ تەپسىلىي ئاممىۋى مەنزىرىنى تەمىنلىگەن. [8]

(1) ئۇيغۇرلارنى ئالاھىدە نىشانلاش

ئاشكارىلانغان ماتېرىياللار ئارىسىدىكى بىر توختام لايىھەسىدە كۆرسىتىلىشىچە، «ئەنشۇن» (I-Soon) شىركىتى شەرقىي تۈركىستان ساقچى ئىدارىلىرىنى «تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش» تېخنىكىلىق ياردىمى بىلەن تەمىنلەشنى بازارغا سالغان. بۇ ئاساسلىقى ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي شەرقىي ئاسىيادىكى يەنى موڭغۇلىيە، مالايسىيا، ئافغانىستان ۋە تايلاند قاتارلىق دۆلەتلەردىكى رايون ئۇيغۇرلىرىنى ئىز قوغلاشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، خاككېرلانغان ئاۋىياتسىيە، كۆچمە تېلېفون ۋە ھۆكۈمەت سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى ئاشكارا قىلغان.[9] بازارغا سېلىش تەشۋىقات ۋاراقچىلىرىدا «ئەنشۇن» نىڭ «APT گۇرۇپپىسى» ئېلان قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭدىكى توختاملارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىلگىرىكى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ھەرىكەتلىرىدىكى «نەتىجىلىرى» بىلەن ماختانغان. SentinelOne ئانالىزچىلىرى بۇ شىركەتنىڭ چەت ئەلدىكى خىتاي ئۆكتىچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تاراتقۇ ھېسابات‌لىرىنى خاككېرلاشقا مەسئۇل قىلىنغانلىقىنى، ھەمدە ئۇلارنىڭ X (بۇرۇنقى تۋىتتېر) دىن شەخسىي ئۇچۇرلار ۋە تېلېفون نومۇرلىرىنى بۋاستە تارتىپ چىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە قوراللىرى بارلىقىنى جەزملەشتۈردى.

(2) مەلۇم بولغان ئۇيغۇر پائالىيەتلىرى بىلەن بولغان باغلىنىشى

«ئەنشۇن» ئاشكارىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن تېپىلغان بىر IP ئادرېسى Citizen Lab تەرىپىدىن 2019 - يىللىق «زەھەرلىك كارپ» (Poison Carp) ھۇجۇمىدا تىبەتلەرگە

[8] SentinelOne (Milenkoski & Cary). (2024, February 22). Unmasking I-Soon: The Leak That Revealed China's Cyber Operations. https://www.sentinelone.com/labs/unmasking-i-soon-the-leak-that-revealed-chinas-cyber-operation

PBS NewsHour. (2024, February 21). Leaked hacking files show Chinese spying on citizens and foreigners alike. https://www.pbs.org/newshour/world/leaked-hacking-files-show-chinese-spying-on-citizens-and-foreigners-alike

[9] TechCrunch. (2024, February 23). Spyware leak offers 'first-of-its-kind' look inside Chinese government hacking efforts. https://techcrunch.com/2024/02/23/isoon-china-government-hacking-spyware-leak

قارشى ئىشلىتىلگەن بىر بېلىقچىلىق (phishing) تور بېكىتىگە ساھىبخانلىق قىلغان دەپ بېكىتىلدى. بۇ «ئەنشۈن» نىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرى بىلەن مۇشۇ ماقالىدە مۇنازىرە قىلىنغان جەمئىيەتلەرگە قىلىنغان ھۇجۇملار ئوتتۇرىسىدا بۈاستە باغلىنىش بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.[10] شۇنداقلا، «ئەنشۈن» نىڭ خىتاي دۆلەت گۇرۇپپىسى بولغان APT41 (Double Dragon/Brass Typhoon) بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن. بۇ Recorded Future تەرىپىدىن تەسۋىرلەنگەن ھۆددىگەرلىك ئېكوسىستېمىسىنىڭ «قېرىنداشلارچە ۋە ئۆزگىرىشچان» خاراكتېرىنى، يەنى شىركەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇمچە ھۆددىگەرلىك قىلىپ بېرىشىنى ۋە ئوخشاش بىر ھۆكۈمەت خىرىدارلىرى ئۈچۈن رىقابەتلىشىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

(3) تېخمۇ كەڭ بولغان قۇرۇلما ھەققىدە

«ئەنشۈن» ھۆججەتلىرىنىڭ مۇھىملىقى ئۇلارنىڭ يېڭى ھۇجۇم ئۇسۇللىرىنى ئاشكارىلىغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى مەشغۇلاتنىڭ «تەلەپ تەرىپىنى» ئاشكارىلىغانلىقىدىدۇر. خىتاي بۇ پائالىيەتلەرنى پەقەت فورما كېيگەن ھەربىي قىسىملار ئارقىلىقلا ئېلىپ بارمايدۇ. ئۇ رىقابەت كۈچىگە ئىگە بازاردىكى، جەمئىيەتتىكى ئامانلىق ساقلاش ھۆددىگەرلىرىگە ھۆددىگە بېرىدۇ. بۇ ھۆددىگەرلەر جەمئىيەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقى ۋە دۆلەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقىنىڭ خىرىدارلىرى ئۈچۈن رىقابەتلىشىدۇ. نىشانلاش تەلىپى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن كېلىدۇ. ھۆددىگەرلەر بولسا تۆۋەن ھەق بىلەن ئۇلارنى ئىجرا قىلىدۇ. Sentinel One دىن داكوتا كارىنىڭ قەيت قىلىشىچە، بىر دۆلەت مىنىستىرلىقىنى خاككېرلاش ئۈچۈن ئېلىنغان ھەق 55,000 ئامېرىكا دوللىرىدەك تۆۋەن بولغان، بۇ خىتاي دۆلىتى ئۈچۈن ھەتتا يۇقىرى قىممەتلىك دىياسپورا جەمئىيەتلىرىنى نىشانلاشنىڭ تەننەرخىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇ قۇرۇلمىنىڭ سىستېمىنىڭ چىدامچانلىقىغا قارىتا بۈاستە تەسىرى بار. بۇ ئۇيغۇرلارنى نىشانلاش ئىقتىدارىنىڭ خىتاينىڭ دۆلەت ئىچىدىكى خەۋپسىزلىك بازىرىدا سودا خاراكتېرلىك مەۋجۇتلۇقىنى، ئېھتىياجغا قاراپ كېڭەيتىشكە بولىدىغانلىقىنى ۋە پەقەت بىرلا قوماندانلىق زەنجىرىگە تايانمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىر ھۆددىگەرنى ئىزدىن توختىتىش، ياكى ئۇنىڭ نامىنى ئاشكارىلاپ سېلىش، ئاستىدىكى يوشۇرۇن ئىقتىدارنى يوقىتالمىغان بولىدۇ.

4. ھەرىكەتلەر جەريانىدىكى ئۈسۈللۇق تەرەققىياتلار

(1) كەڭ كۆلەملىك تارقىتىشتىن دەل جايىدا زەربە بېرىشكە قاراپ يۈزلىنىش

[10] TechCrunch. (2024, February 23). Spyware leak offers 'first-of-its-kind' look inside Chinese government hacking efforts. https://techcrunch.com/2024/02/23/isoon-china-government-hacking-spyware-leak

دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھەرىكەتلەردە (2012 – 2015) ئۈچىنچى تەرەپ ئەپ بازارلىرىدىكى ئادەتتىكى ترويان قىستۇرۇلغان ئەپلەر ئارقىلىق كەڭ كۆلەمدە تور ھۇجۇمى ئېلىپ بېرىلغان. 2025 - يىلى مارتتىكى دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىغا قارىتىلغان ھەرىكەت بولسا دوختۇرلۇق ئوپېراتسىيەدەك ئىنتايىن يۇقىرى ئېنىقلىققا ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدا مەلۇم بىر ئوچۇق كودلۇق قورال، مەلۇم بىر تۈزگۈچىنىڭ سالاھىيىتى، توققۇز ئاي بۇرۇن تەييارلانغان ئۇل ئەسلىھەلەر ۋە تېخنىكىلىق ساۋاتى بار قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتەلەيدىغان ئېلېكتىرونلۇق خەتلەر ئىشلىتىلگەن. بۇ ئۆزگىرىش توپلانغان ئاخباراتلارنى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش (social engineering) ئىقتىدارىغا سېلىنغان زور مەبلەغنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ يۈزلىنىش شۇنىڭدىن كېيىن ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

(2) سۇپا كۆپ خىللىشىش

2020 - يىلىدىكى زىيانلىق يۇمشاق دېتال ئائىلىلىرى پەقەت ئاندروئىد سىستېمىسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. 2022 - يىلىغا كەلگەندە، Bad Bazaar نىڭ ئالما ئەپ بازىرىدا iOS نۇسخىلىرى پەيدا بولدى. 2025 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە، تېخنىكا تۈرى Windows (UyghurEditPP) ئارقا ئىشىكى، ئاندروئىد (MOONSHINE, Bad Bazaar) ۋە iOS (Tibet One, Uyghur Lughat) سىستېمىلىرىنى تولۇق قاپلىدى. تارقىتىش يوللىرى بولسا ئۈچىنچى تەرەپ ئەپ بازارلىرىدىن رەسمىي ئەپ بازارلىرىغا، تېلېگرام (Telegram) گۇرۇپپىلىرىغا، WhatsApp، Reddit ۋە Google Drive غا كېڭەيدى، ھەر بىر يول نىشانلانغان كىشىلەر توپىنىڭ ئوخشىمىغان رەقەملىك ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تاللانغان.

(3) مودۇللۇق ۋە كېڭەيتىلمە لايىھە

2012 - يىلى Golden Eagle بولسا بىر گەۋدىلەشكەن SMTP ئۇچۇر ئوغرىلاش لايىھەسىنى ئىشلەتكەن بولسا، 2025 - يىلىغا كەلگەندە MOONSHINE قاچىلانغاندىن كېيىن باشقۇرۇش مەركىزىدىن (C2) ئىقتىدارلىق مودۇللارنى ھەرىكەتچان يۈكلەيدىغان بولغان، بۇ ئارقىلىق مەشغۇلاتچىلار ئەپنى قايتا تارقاتمايلا يېڭى ئىقتىدارلارنى قوشالايدىغان بولغان. UyghurEditPP ئارقا ئىشىكىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش قىستۇرما سىستېمىسىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇ قايتا تۈزمەيلا كەلگۈسىدە ئىقتىدارنى كېڭەيتىشكە يول قويىدۇ. بۇ خىل مودۇللاشتۇرۇش يەنە ھۇجۇمنىڭ كىمدىن كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاشنى قىيىنلاشتۇرىدۇ، چۈنكى بىر ھۆددىگەر تەمىنلىگەن ئاساسىي كۆچۈرمە باشقا بىر ھۆددىگەرنىڭ ئىقتىدار مودۇللىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ.

(4) جىسمانىي مەجبۇرلاش بىلەن بىرلىشىش

رەقەملىك نازارەتچىلىك بارغانچە پەقەت ئاخبارات مەنبەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جىسمانىي مەجبۇرلاشنىڭ قوزغاتقۇچ مېخانىزمى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا. Bad Bazaar دىن ئىبرىشىلگەن ئورۇن ئۇچۇرلىرى چەت ئەلدىكى دىياسپورا ئەزالىرىنى نازارەت قىلىش ئۇچۇن ئىشلىتىلدى. ئالاقە تورى ئارقىلىق ۋەتەندىكى ئائىلە ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلىش ياكى بېسىم ئىشلىتىش نىشان قىلىندى. 2025 - يىلى شۆبىتسىيەدە بىر دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىي بايانىاتچىسىنىڭ تۇتۇپ قېلىنىشى ۋە سارايېۋودىكى قايتۇرۇپ بېرىش تەھدىتلىرى رەقەملىك ئاخباراتنىڭ قانداق قىلىپ ئەمەلىي جىسمانىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەشغۇلات قارارلىرىغا ئاساس بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

5. تەشۋىقات، ئۇچۇر مەشغۇلاتى ۋە جىنسىنى ئاساس قىلغان چېگرا ھالقىغان دۆلەت بېسىمى

(1) تەسىر كۆرسەتكۈچلەر تورى ۋە سۆپا كېڭەيتىش

رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش جاسۇسلۇق يۈمشاق دېتاللىرىنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ، سىستېمىلىق ئۇچۇر مەشغۇلاتى ئۆلچىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاۋستىرالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى (ASPI) ۋە ProPublica نىڭ ھۆججەتلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاي تەرەپ تەشكىللىگەن «تەسىر كۆرسەتكۈچلىرى» پروگراممىسى دۆلەت ئىچىدىكى خىتاي ۋە چەت ئەللىك مەزمۇن ئىجادچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ۋەتەننى «تىنچ ۋە گۈللەنگەن» قىلىپ كۆرسىتىدىغان، كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىنى ئەت قىلىدىغان ۋە چەت ئەلدىكى ئاكتىپلارنى غەرب ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋاكالەتچىسى دەپ مەسخىرە قىلىدىغان ئىجتىمائىي تاراتقۇ مەزمۇنلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.[11] CGTN بۇ مەزمۇنلارنى خەلقئارادا كېڭەيتىدۇ. TikTok نىڭ تەۋسىيە ئالگورىزمى ۋەتەنگە ئالاقدار ئىزدەشلەردە خىتاي كومپارتىيەسىنى قوللايدىغان مەزمۇنلارنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تەنقىدىي ھېساباتلارنى چەكلىگەنلىكى ئۇچۇن كۆپ قېتىم ئەيىبلەشكە دۇچ كەلدى.

(2) جىنسىنى ئاساس قىلغان رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش

Citizen Lab نىڭ 2024 - يىل دېكابىردىكى «قېچىپ قۇتۇلۇش يوق» ناملىق دوكلاتى، جىنسىنى ئاساس قىلغان رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش ھەققىدە بۈگۈنگىچە بولغان ئەڭ سىستېمىلىق تەتقىقات بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ دوكلات 23 ساھىبخانا دۆلەتتە ياشايدىغان، 24 دۆلەتتىن كەلگەن (ۋەتەن/خىتايدىن كەلگەن ئالاھىدە بىر گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) 85 ئايال كىشىلىك ھوقۇق قوغدىغۇچىسى

[11] https://www.aspistrategist.org.au/china-is-using-ethnic-minority-influencers-to-spread-its-xinjiang-narrative-on-social-media/

بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتكە ئاساسلانغان.[12]

دوكلاتتا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇر ۋە باشقا دىياسپورادىكى ئايالار، ئەرلەر دۇچ كېلىدىغان تېخنىكىلىق تەھدىتلەرگە دۇچ كېلىپلا قالماي، يەنە زىيانىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلارنى سۈيئىستېمال قىلىدىغان، جىنسقا خاس تور پاراكەندىچىلىكىگە دۇچ كېلىدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

- ئايال ئاكتىپلارغا قارشى جىنسىي ياكى جىنايى تۆھمەتلەرنى توقۇپ چىقىرىش.
- نىشانلانغان كىشىلەرنى شەرمەندە قىلىش ئۈچۈن سۈنئىي ئەقىل (deepfake) سۈرەتلىرىنى ئىشلىتىش.
- تەشۋىقات پائالىيەتلىرى بىلەن تەڭ قەدەمدە ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا ماسلاشتۇرۇلغان ھۇجۇملارنى تەشكىللەش.
- نىشانلانغان كىشىلەرنىڭ ئائىلە ئەزالىرىغا خۇسۇسىي ئۇچۇر ئەۋەتىپ، جەمئىيەتتىن چەتكە قېقىشنى قوزغاش.

دوكلاتتا قەيت قىلىنىشىچە، بۇ تاكتىكىلار كەسىپي توسالغۇ، ئىجتىمائىي يالغۇزلۇق، يېقىنچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە چوڭقۇر پىسخىكىلىق زەخمىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ زىيانلار ساھىبخان دۆلەتتىكى كۆچمەنلىك سالاھىيىتى، مىللىي كىملىكى ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي قاتلىمى قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ.

بۇ تاكتىكىلار بىۋاستە دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشقا خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلار ئاكتىپلارغا گۇمان پەيدا قىلىش ئارقىلىق دىياسپوراسىنىڭ ئاۋازىنى تۆۋەنلىتىدۇ ۋە جەمئىيەت ئىچىدىكى ئىشەنچنى يوقىتىدۇ. شۇنداقلا، نىشانلانغان شەخسلەرنىڭ تېخنىكىلىق نازارەت بىلەن بىر ۋاقىتتا (ياكى بەزىدە ئۇنىڭ ئورنىغا) ئابرۇيىنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەب بولىدۇ. «قېچىپ قۇتۇلۇش يوق» دوكلاتى ساھىبخانا دۆلەتلەرنى، ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۈپلىرىنى ۋە پۇقراۋىي جەمئىيەتنى تەشكىلاتلىرىنى رەقەملىك زىيانكەشلىكنىڭ بۇ يېتەرلىك تەكشۈرۈلمىگەن تەرىپىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، جىنسقا سەزگۈر ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىنكاس قايتۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

6. رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان بېسىم غا قارشى تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرۇش

تاقابىل تۇرۇش كۈچى ئۇچ قاتلاملىق ھەرىكەتكە موھتاج. شەخسىي رەقەملىك بىخەتەرلىك، جەمئىيەتنىڭ بىر - بىرىنى قوللىشى ۋە سىياسەتنىڭ سىستېمىلىق

[12] Aljizawi, N., Anstis, S., Michaelsen, M., et al. (2024, December 2). No Escape: The Weaponization of Gender for the Purposes of Digital Transnational Repression. Citizen Lab Report No. 180, University of Toronto. https://citizenlab.ca/2024/12/the-weaponization-of-gender-for-the-purposes-of-digital-transnational-repression/

ئارىلىششى. تۆۋەندىكى ئىستراتېگىيەلەر ئەنگلىيە دۆلەتلىك تور بىخەتەرلىك مەركىزى (NCSC) نىڭ يېتەكچىلىكى، «سىتىزېن لەب» (پۇقرالار تەجرىبىخانىسى) (Citizen Lab) نىڭ تەۋسىيەلىرى، Lookout نىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى، بازىل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكلاتى ۋە 2026 - يىلىنىڭ بېشىغىچە بولغان خەلقئارالىق قانۇن تەرەققىياتلىرىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن.

(1) شەخسىي رەقەملىك بىخەتەرلىك

پەقەت رەسمىي ئەپ بازارلىرىنىلا ئىشلىتىڭ: NCSC نىڭ مەسلىھەتلىرى ۋە Lookout نىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى شۇنى دەللىلىدىكى، Bad Bazaar ۋە MOONSHINE ۋىرۇسى بىلەن يۇقۇملىنىش ئەھۋاللىرىنىڭ كۆپىنچىسى تېلېگرام (Telegram) ئارقىلىق تارقىتىلغان APK ۋە باشقا ھۆججەتلەردىن كەلگەن، گۇگۇل بازار (Google Play) ياكى ئالما بازار (App Store) دىن كەلگەن ئەمەس.

يۇمشاق دېتاللارنىڭ Hash قىممىتىنى تەكشۈرۈڭ: جەمئىيەت تەرىپىدىن تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قوراللارنى قاچىلاشتىن بۇرۇن، يۇمشاق دېتالنىڭ Hash قىممىتىنى جەزملەشتۈرۈڭ. مەسىلەن، UyghurEditPP غا ئوخشاش مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم بولغان يۇمشاق دېتاللارنى ئىشلىتىشتە، تارقىتىلغان نۇسخىنى ئاچقۇچىنىڭ رەسمىي GitHub بېتىدىكى Hash قىممىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈڭ.

ئۇندىدار (WeChat) نىڭ ئورنىغا باشتىن - ئاياغقىچە شىفرلانغان ئەپلەرنى ئىشلىتىڭ: ئۇندىداردىكى ئالاقىلەر لايىھە جەھەتتىنلا خىتاي خەۋپسىزلىك ئورگانلىرىنىڭ كىرىپ كۆرۈشىگە ئوچۇق قويۇلغان. Citizen Lab ۋە NCSC سەزگۈر ئالاقىلەر ئۈچۈن سىگنال (Signal) ئەپىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

ئىككى باسقۇچلۇق دەللىلەشنى قوزغىتىڭ: بارلىق ھېسابلاردا Authenticator ئەپلىرىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىككى باسقۇچلۇق دەللىلەشنى قوزغىتىڭ. قىسقا ئۇچۇر (SMS) نى ئىشلەتمەڭ، چۈنكى ئۇ تۈتۈۋېلىنىشى مۇمكىن. ئەپ ئىجازەتلىرىنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرۇڭ، ئورۇن، مىكروفون ۋە كامېراغا ئوخشاش زۆرۈر بولمىغان ئىجازەتلەرنى چەكلەڭ.

ئىشەنچلىك VPN لارنى، مەسىلەن، ProtonVPN نى ئىشلىتىڭ: تور ئادرېسى (IP) نى يوشۇرۇش ئۈچۈن ئىشەنچلىك VPN لارنى ئىشلىتىڭ. شۇنى تونۇپ يېتىڭكى، خىتاي سىستېمىسىدا VPN ئىشلىتىشنىڭ ئۆزىلا «جىنايەتتىن ئىلگىرىكى گۇمانلىق ھەرىكەت» دەپ تۇرگە ئايرىلىشى مۇمكىن. خىتايدىكى ئائىلە ئەزالىرى بىلەن ئالاقە قىلغانىدا مۇۋاپىق ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى قوللىنىڭ.

تەھدىت ۋە ھۇجۇملارنى خاتىرلەپ قويۇڭ: ئېكران رەسمىنى تارتىۋېلىڭ، خاتىرلەڭ ۋە Access Now نىڭ رەقەملىك بىخەتەرلىك يارىدەم لىنىيەسىگە مەلۇم

قىلىڭ. ئۇلار مۇخبىرلار، پائالىيەتچىلەر ۋە مۇھاجىرەتتىكى جەمئىيەتلەرگە، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا ھەقسىز يارەم بېرىدۇ.

(2) جەمئىيەتنىڭ بىر - بىرىنى قوللىشى ۋە تەشكىلي ئېكوسىستېما

ئۇيغۇر جەمئىيتى ئېكوسىستېمىسى كوللېكتىپ مۇداپىئەنىڭ بىرىنچى سېپىدۇر. تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇلىيەت دائىرىسى، جۇغرافىيەلىك ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ، شۇڭا شەخسلەرنى مۇڭاپىق مەنبەلەر بىلەن دەل جايىدا ئۇچراشتۇرۇش مۇھىم. تۆۋەندىكىلەر مۇھاجىرەتتىكى تاقابىل تۇرۇش ئۇل ئەسلىھەلىرىنىڭ ئاساسلىق تۈگۈنلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ:

ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى: ئۇيغۇر ھوقۇقى ۋە رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان بىسىم ھەققىدە 80 دىن ئارتۇق دوكلات ئېلان قىلغان، ئىنگلىز تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك تەتقىقات ۋە تەشۇىقات ئورگىنىدۇر. ئۇلار ھۆججەتلەشتۈرۈش جەھەتتىن قوللايدۇ، ئامېرىكا پارلامېنتى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى (ب د ت) غا تەكلىپ سۇنىدۇ ھەمدە بېسىمغا ئۇچراۋاتقان مۇھاجىرەتتىكى كىشىلەرگە بۇاستە يارەم بېرىدۇ. ئامېرىكىدىكى قانۇنىي مەلۇمات بېرىش ۋە FBI بىلەن ئالاقە قىلىشتىكى ئاساسلىق مەنبەدۇر.

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى: 18 دۆلەتتىكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان تەشكىلات. ئەزا تەشكىلاتلارغا بىخەتەرلىك تەۋسىيەسى بېرىپ تۇرىدۇ ۋە خەلقئارالىق تەشۇىقاتلارنى ماسلاشتۇرىدۇ. 2025 - يىللىق UyghurEditPP سەپەرۋەرلىكى ۋە سارايېۋو/شۇۋېتسىيەدىكى قالايمىقانچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاساسلىق نىشانى بولغان. دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ كەچۈرمىشلىرى سىستېمىلىق رەقەملىك ھۇجۇمغا ئۇچراشنىڭ ئەڭ ئاشكارا ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن مىسالىدۇر.

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى: دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۇيغۇر دىياسپوراسى تەتقىقات ۋە مەدەنىيەتنى قوغداش ئورگىنى. 14 تىن ئارتۇق دۆلەتتىكى تىل مەكتەپلىرىنى ماسلاشتۇرىدۇ، خەلقئارالىق يىغىنلارنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلى، يېزىقى ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تىرىشچانلىقلىرىنىڭ مەركىزىي ئورگىنىدۇر. ئامېرىكا، تۈركىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دىياسپورا جامائىتى ئۇچۇن مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

Access Now رەقەملىك بىخەتەرلىك يارەم لىنىيەسى: مۇخبىرلار، پائالىيەتچىلەر ۋە دىياسپورا جامائىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ھەقسىز، ئەمەلىي رەقەملىك بىخەتەرلىك ياردىمى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاكتىپ رەقەملىك ھۇجۇمغا ئۇچراۋاتقان شەخسلەر ئۇچۇن بىرىنچى سەپتىكى مەنبەدۇر. Citizen Lab ۋە NCSC تەرىپىدىن تەۋسىيە قىلىنغان.

بارلىق تەشكىلاتلاردا كۆرۈلگەن ئورتاق بىر يەكۇن شۇكى، جامائەت ئەزالىرى

ساھىبخانا دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنكاسىغا تايىنىشقا ئامالسىز قالغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. UHRP تەكشۈرۈشىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ پەقەت 44.1% بىلا ساھىبخانا دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەھدىتىلەرگە ئەستايىدىل قارايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ، پەقەت 20% 5. بىلا ھۆكۈمەتنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تەكتۈشلار ئارا بىخەتەرلىك جەھەتتىن قوللاش جەھەتتىكى تەشكىلىي ئىقتىدارنى بەرپا قىلىش رەسمىي قوغداشنىڭ قوشۇمچىسى بولۇپلا قالماي، نۇرغۇن شارائىتلاردا ئۇنىڭ ئەمەلىي ئورنىنى باسقۇچىدۇر.

روھىي ساغلاملىق مەسلىسىنى بۇاستە بىر تەرەپ قىلىش: Citizen Lab نىڭ ھۆججەتلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، خەلقئارالىق بېسىمغا ئۇچرىغۇچىلار «ئامانلىق ھېس قىلالماسلىق، گۇناھكارلىق تۇيغۇسى، قورقۇنچ، ئېنىقسىزلىق، روھىي ۋە ھېسسىيات جەھەتتىكى ئازابلىنىش ۋە چارچاش» نى باشتىن كەچۈرىدۇ. دىياسپورا تەشكىلاتلىرى پىسخىكىلىق ياردىلىنىشتىن داۋالاشقا ئېرىشىشكە قولايلىق يارىتىپ بېرىشى، ھەمدە نازارەت قىلىش تەجرىبىلىرىنى كەمستىشسىز ئورتاقلىشالايدىغان مۇنبەرلەرنى قۇرۇپ چىقىشى كېرەك.

جىنسىي سەزگۈرلۈككە ئىگە جەمئىيەت بىخەتەرلىكىنى يولغا قويۇش: «قېچىپ قۇتۇلۇش يوق» (No Escape) ناملىق دوكلاتتا ئايال پائالىيەتچىلەرنىڭ پەرقلىق رەقەملىك پاراكەندىچىلىككە سۇنئىي ئەقىل ئارقىلىق ياسالغان ساختا سىن (deepfakes)، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان تۆھمەتلەر ۋە ماسلاشتۇرۇلغان كوللېكتىپ ھۇجۇملارغا دۇچ كېلىۋاتقانلىقى، بۇلارنىڭ نازارەتچىلىك بىلەن بىرلىشىپ، ئوبراز ۋە ئىجتىمائىي زىيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقانلىقى ھۆججەتكە ئېلىنغان. جەمئىيەت بىخەتەرلىك پىلانلىرىدا بۇ خىل جىنسىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تەھدىتلەر ئىككىنچى دەرىجىلىك دەپ قارالماي، ئېنىق بىر تەرەپ قىلىنىشى كېرەك.

خىتاي تەرىپىدىن قەستەن لايىھەلەنگەن جەمئىيەت پارچىلىنىشىغا قارشى ئاكتىپ خىزمەت قىلىش: بۇ كونترول قىلىنىدىغان شەرقىي تۈركىستان زىيارەتلىرى، مۇساپىرلار ئارىسىدىن جاسۇسلۇققا ئادەم قوبۇل قىلىش ۋە پائالىيەتچىلەرنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ھەققىدىكى ساختا ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇزۇك باشقۇرۇش، ئۆزئارا قوللاش قۇرۇلمىلىرى ۋە گۇمانلىق سىگنال كىرىشلەرنى مەلۇم قىلىشنىڭ ئېنىق قائىدىلىرى ئارقىلىق ئىچكى ئىشەنچنى بەرپا قىلىش كېرەك.

(3) مەلۇم قىلىش ۋە قانۇنىي ھەرىكەت

ئامېرىكىدا، دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش ۋەقەلىرىنى فېدېراتسىيە تەكشۈرۈش ئىدارىسى (FBI) نىڭ جاسۇسلۇققا قارشى بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىڭ. ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى (UHRP) ئۇچۇر يەتكۈزگۈچىلەرنى ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ۋە قوغداشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئامېرىكا ئاۋام پالاتاسىنىڭ HR 4829 دۆلەت ھالقىغان

باستۇرۇش سياستى قانۇنى ژە HR 4830 ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى جاۋابكارلىق ژە جازالاش قانۇنى لايىھەلىرى جاۋابكارلىقنى قانۇنلاشتۇرۇشقا بولغان سياسىي ئىرادىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شۋېيتسارىيەدە، ئۆلكىلىك ساقچىلىرىغا ياكى فېدېراتسىيە ساقچى ئىدارىسىگە (fedpol) مەلۇم قىلىڭ. بازىل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكلاتىدا ئۇيغۇرلارغا خاس يېتەكچىلىكتە بوشلۇق بارلىقى قەيت قىلىنغان بولۇپ، خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق جەمئىيىتى (ISHR) ئارقىلىق قانۇن ئىجرا قىلغۇچىلارنى تەربىيەلەشنى تەشۋىق قىلىش تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

ياۋروپا ئىتتىپاقىدا، ياۋروپا پارلامېنتى كىشىلىك ھوقۇق كېچىك كومىتېتىنىڭ 2025 - يىلى ئىيۇندىكى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش تەتقىقاتىغا قاتنىشىڭ، بۇ تەتقىقات يېڭىلانغان قانۇنىي رامكا بىلەن تەمىنلەيدۇ ژە ماسلاشتۇرۇلغان ئەيىبلەش قوراللىرىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.[13]

خەلقئارالىق قانۇنىي تەرىشچانلىقلارنى قوللاش: بۇ ب د ت ئالاھىدە رەسمىيەتلىرى ژە ب د ت مۇساپىرلار مەھكىمىسى (UNHCR) نىڭ ئۇيغۇرلارنى خىتاينىڭ تەلىپى بىلەن ئۇچىنچى دۆلەتلەرگە قايتۇرۇپ بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەشۋىقاتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 2021 - يىلى ماراكەشتە قولغا ئېلىنغان ئىدرىس ھەسەننىڭ كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئىنتېرپول ئۇقتۇرۇشى بىلەن تۇتۇلۇش دېلوسى قانۇنىي مېخانىزملارنىڭ قانداق قورال قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

(4) سياسەت تەشۋىقاتى

تۇرۇشلۇق دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشنى ئايرىم بىر قانۇنىي كاتېگورىيە سۈپىتىدە بېكىتىشكە دەۋەت قىلىش. ئەنگلىيە بىخەتەرلىك مىنىستىرى 2025 - يىلى مارتتا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ بارلىق 45 رايونلۇق ساقچى قىسىملىرىنى دۆلەت تەھدىتى بويىچە تەربىيەلەيدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. گوللاندىيە رەقەملىك جاسۇسلۇق ژە مۇھاجىرلار جاسۇسلۇقىنى جىنايەت دەپ بېكىتىش ئۈچۈن جاسۇسلۇق قانۇنىنى قايتا كۆرۈپ چىقىۋاتىدۇ، ئېغىر دېلولارغا 12 يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلىدۇ. [14]

خەلقئارالىق قوش مەقسەتلىك نازارەت قىلىش تېخنىكىلىرىنى، بولۇپمۇ خىتاي بىلەن ئاخبارات ھەمبەھرلەيدىغان دۆلەتلەرگە سېتىلغان كۆچمە جاسۇسلۇق يۇمشاق

[13] Furstenberg, S., Michaelsen, M., & Anstis, S. (2025, June). Transnational repression of human rights defenders: The impacts on civic space and the responsibility of states. European Parliament Sub-Committee on Human Rights study. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2025/754475/EXPO_STU(2025)754475_EN.pdf

[14] Freedom House. (2025). Combating Transnational Repression in the UK. Host Country Case Study. https://freedomhouse.org/report/transnational-repression/united-kingdom/2025

دېتاللىرى ۋە ئالدىن مەلۇمات بېرىدىغان ساقچى سۇپىلىرىنى ئېكسپورت قىلىشنى كونترول قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش.

2025 - يىلى ئىيۇندىكى G7 كاناناسكىس (Kananaskis) خىتابنامىسىدىن پايدىلىنىش. بۇ خىتابنامىدە G7 رەھبەرلىرى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشنى ئەيىبلىگەن ھەمدە ئەزا دۆلەتلەرنى كونكرېت «دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشقا قارشى تۇرۇش» ئىستراتېگىيەلىرىنى تۈزۈشكە چاقىرىپ، دۆلەت مقياسىدا قانۇن چىقىرىش ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن كۆپ تەرەپلىمىلىك ھوقۇق بىلەن تەمىنلىگەن. [15]

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىقى (OHCHR) نىڭ تۇنجى قېتىملىق «دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش» ھەققىدىكى قىسقا دوكلاتىدىن (2025 - يىلى ئىيۇن) پايدىلىنىش. بۇ دوكلات بارلىق دۆلەتلەرنى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش قىلمىشلىرىنى سادىر قىلىش ياكى ئۇنىڭغا سۈكۈت قىلىشتىن ساقلىنىشقا ئۇندەيدۇ، شۇنداقلا ھۆكۈمەتلەر ئارا ئالاقە نۇقتىلىرىنى قۇرۇش، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنى مەركەز قىلغان قوغداش پىلانلىرىنى تۈزۈش ۋە سىستېمىلىق جاۋابكارلىققا تارتىش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىشقا چاقىرىدۇ. [16]

ئەپ دېتال سۇپىسى تىجارەتچىلىرى (Google, Apple) ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇپىلىرىغا بېسىم ئىشلىتىپ، دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇل ئەسلىھە كۆرسەتكۈچلىرىنى ئاكتىپ نازارەت قىلىشنى يولغا قويۇش. بۇ جەريانىدا دۆلەتلىك تور بىخەتەرلىك مەركىزى (NCSC) نىڭ تېخنىكىلىق خەۋپ كۆرسەتكۈچلىرىنى ئاساس قىلىش.

7. خۇلاسە

2026 - يىلىنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان بۇ يەردىكى دەلىل - ئىسپاتلار ناھايىتى ئېنىق. خىتاي ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرىنى رەقەملىك ۋاستىلەر ئارقىلىق نازارەت قىلىش، قورقۇتۇش ۋە مەجبۇرلاش ئۈچۈن دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان، سودا خاراكتېرلىك ھۆددىگە بېرىلگەن سىجىل بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بارماقتا. 2013 - يىلىدىكى Golden Eagle SMTP ئۇچۇر ئوغرىلاش ۋەقەسىدىن تارتىپ، 2025 - يىلىدىكى ئىشەنچلىك ئوچۇق مەنبەلىك تېكىست تەھرىرلىگۈچنىڭ قورالغا ئايلاندۇرۇلۇشىغىچە، بۇ ھەرىكەتلەر تېخىمۇ نىشانلىق، تېخىمۇ مودۇللۇق ۋە فىزىكىلىق مەجبۇرلاش زەنجىرى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر بىر گەۋدىلەشكەن شەكىلدە تەرەققىي قىلدى. مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرۈش زەنجىرى GREF/APT15، ئىسمى ئاشكارىلانغان سىچۈەن دېيەنكې (Dianke)

[15] G7 Leaders' Summit, Kananaskis Communiqué (June 2025). G7 leaders condemned acts of transnational repression and called on member states to develop concrete counter-دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش strategies.

[16] OHCHR. (2025, June 30). Transnational Repression. First-ever OHCHR brief launched at the 59th session of the UN Human Rights Council. https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/transnational-repression-1-en.pdf

ھۆددىگەر شىركىتى ۋە «I-Soon» ئاشكارىلىنىپ كەتكەن ھۆججەتلەر ئارقىلىق پاش بولغان تېخىمۇ كەڭ ھۆددىگەر بازارلىرى، بۇ مەشغۇلاتلارنى خىتاي دۆلەت ئاپپاراتى بىلەن باغلايدۇ. بۇ باغلىنىشنى ھازىر غەربنىڭ كۆپلىگەن ئاخبارات ئورگانلىرىنىڭ باھالاشلىرى ئاشكارا مۇئەييەنلەشتۈرمەكتە.

بۇ ھەربىكەتنىڭ ئادەتتىكى جاسۇسلۇقتىن پەرقى شۇكى، ئۇ يەككە شەخسلەرنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىر توپنى نىشان قىلىدۇ ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەۋجۇتلۇق قوراللىرىدىن ئالاھىدە پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر تەھرىرلىگۈچ «يوشۇرۇن ئىشىك» كە (backdoor) ئايلانغاندا ياكى بىر قۇرئان ئەپ دېتالى نازارەت قىلىش سۇپىسىغا ئايلانغاندا، يەتكۈزۈلگەن زىيان پەقەت تېخنىكىلىق بولۇپ قالمايدۇ. ئۇ مۇھاجىرلارنىڭ مەۋجۇتلۇق بېسىمى ئاستىدا ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ قېلىش قوراللىرىغا زەربە بېرىدۇ. «ستىزېن لەب» (Citizen Lab) نىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار گۇۋاھلىق سۆزلىرى ۋە «قېچىش يوق» (No Escape) ناملىق جىنسىي ئايرىمىچىلىقنى ئاساس قىلغان دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش تەتقىقاتىدا پاش قىلىنغان پىسخىكىلىق بېسىملار، بۇ ھەربىكەت لايىھەسىنىڭ تاسادىپىي نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى بىر ئالاھىدىلىكىدۇر. ئايال پائالىيەتچىلەر جىنسىي پاراكەندىچىلىك تۇپەيلىدىن تېخىمۇ ئېغىر ۋە مۇرەككەپ يۇكنى ئۈستىگە ئالماقتا، بىخەتەرلىك ساھەسى بۇ ئەھۋالنى يېقىنقى مەزگىللەردىلا ھۆججەتلەشتۈرۈشكە باشلىدى.

بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن. 2025 - يىلى ۋىرۇس كىرگۈزۈلگەن «UyghurEditPP» ئېلېكترونلۇق خەتلىرىنى تاپشۇرۇۋالغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى ئەزالىرىنىڭ يۇقۇملانماسلىقىدىكى سەۋەب، بىر تەرەپتىن Google نىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنىڭ ئۇنۇم بەرگەنلىكى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇلغانلىقىدۇر. 2025 - يىلىدىكى G7 كاناناسكىس بايانىتى ۋە ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىقىنىڭ تۇنجى دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش دوكلاتى شەخسىي مۇداپىئەنىڭ سىستېمىلىق جاۋابكارلىقىنىڭ ئورنىنى باسالمايدىغانلىقى ھەققىدە كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان خەلقئارالىق ئورتاق تونۇشنىڭ سىگنالىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ رەقەملىك دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇش جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرى ھەم ئالاھىدە بىر ئادالەتسىزلىك، ھەم بىر بالدۇر بېرىلگەن ئاگاھلاندۇرۇشتۇر. بۇ يەردە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان ئىقتىدارلار پەقەت ئۇيغۇرلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، شۇڭا بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش سىستېمىسىنى قۇرۇشنىڭ دەل ۋاقتىدۇر.

ئاساسلىق پايدىلانغان مەنبەلەر

- Citizen Lab قوراللانغان سۆزلەر: ئۇيغۇر تىلى يۇمشاق دېتاللىرىنىڭ زىيانلىق پروگراممىا تارقىتىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىشى. دوكلات نومۇرى: 185، مىنىڭ يەر شارى ئىشلىرى ۋە ئاممىۋى سىياسەت مەكتىپى، تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتى
- https://citizenlab.ca/2025/04/uyghur-language-software-hijacked-to-deliver-malware/
- ئەنگلىيە NCSC، FBI، NSA، ئاۋسترالىيە تور بىخەتەرلىك مەركىزى، كانادا تور بىخەتەرلىك مەركىزى، گېرمانىيە BND، گېرمانىيە BfV، ۋە NCSC-NZ : ئۇيغۇر، تەيۋەن ۋە تىبەت گۇرۇپپىلىرى ھەمدە خەلق جەمئىيىتى ئاكتىپلىرىنى نىشان قىلغان جاسۇسلۇق يۇمشاق دېتاللىرى. بىرلەشمە تور بىخەتەرلىك مەسلىھەتنامىسى
- https://www.fbi.gov/file-repository/cyber-alerts/badbazaar-and-moonshine-spyware-targeting-uyghur-taiwanese-and-tibetan-groups-and-civil-society-actors-040925.pdf
- كۆزىتىش APT تەھدىت ئاخباراتى. ئۇيغۇرلارنى نىشان قىلغان كۆچمە ئاكتىپلىرىغا چېتىشلىق ئۇزۇن مۇددەتلىك ئاندروئىد (mAPT) ھەربىكەتلىرى: خىتاي مائاپ قوراللىرى توپلىمى.
- https://www.lookout.com/documents/threat-reports/us/lookout-uyghur-malware-tr-us.pdf
- Look out تەھدىت ئاخباراتى. (2024 - يىل 22 - يانۋار). BadBazaar: خىتاينىڭ APT15 گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تىبەت ۋە ئۇيغۇرلارنى نىشانلاشتا ئىشلىتىلگەن iOS ۋە ئاندروئىد كۆزىتىش يۇمشاق دېتاللىرى.
- https://www.lookout.com/threat-intelligence/article/badbazaar-surveillanceware-apt15
- Weber, R., Kapoor, S., Morell, S., & von Rütte, B. (2025 - يىل فېۋرال). شۇبېتسارىيەدىكى تىبەت ۋە ئۇيغۇر جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەھۋالى: بېسىمنىڭ ئەمەلىي ۋە ھېس قىلىنغان ئىپادىلىرى. ياۋروپا يەرشارى تەتقىقات ئىنستىتۇتى، بازېل ئۇنىۋېرسىتېتى. شۇبېتسارىيە فېدېراتسىيە ئەدلىيە ئىدارىسى ۋە دۆلەتلىك مىگراسىيە كاتىباتلىقىنىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن تەييارلانغان.
- https://europa.unibas.ch/fileadmin/user_upload/europa/News__Events/PDFs_News__Events/Weber-Kapoor-Morell-vonRuette_Research_Report_engl_version.pdf

قوللىنىلغان ۋە مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەر

- Hall, N., & Jardine, «ئائىلەڭ ئازاب چېكىدۇ»: خىتاينىڭ لىبېرال دېموكراتىك دۆلەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنى قانداق خاككېرلىق قىلىشى، كۆزىتىشى ۋە قورقۇتۇشى. ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى ۋە ئوكسۇس مەركىزى ئاسىيا ئىشلىرى جەمئىيىتى
- https://uhrp.org/wp-content/uploads/2021/11/UHRP-Your-Family-Will-Suffer-Report.pdf
- Aljizawi, N., Anstis, S., Michaelsen, M., قاتارلىقلار. قوتۇلۇش يوق: رەقەملىك

دۆلەت هالقىغان باستۇرۇش مەقستىدە جىنسىيەتنىڭ قورال قىلىنىشى. Citizen Lab دوكلاتى، نومۇرى: 180، تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتى.

- https://citizenlab.ca/wp-content/uploads/2024/12/Report180-noescape112924.pdf
- زەھەرلىك كارپ بېلىقى: بىر قېتىملىق چېكىشلىك كۆچمە تېلېفون ھۇجۇمى بىلەن Citizen نىشانلانغان تىبەت گۇرۇپپىلىرى.
- https://citizenlab.ca/research/poison-carp-tibetan-groups-targeted-with-1-click-mobile-exploits/
- Freedom House. (2024). خىتاي: دۆلەت هالقىغان باستۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىش دۆلىتى ھەققىدە دېلو تەتقىقاتى.
- Freedom House. (2025). دۆلەت هالقىغان باستۇرۇشقا ئائىت ئون يىللىق سانلىق مەلۇماتتىن ئون بايقاش
- https://freedomhouse.org/article/ten-findings-ten-years-data-transnational-repression
- Freedom House. (2025). ئەنگلىيەدىكى دۆلەت هالقىغان باستۇرۇشقا قارشى تۇرۇش: ساھىبخانا دۆلەت دېلو تەتقىقاتى.
- https://freedomhouse.org/report/transnational-repression/united-kingdom/2025
- Furstenberg, S., Michaelsen, M., & Anstis, S. كىشىلىك ھوقۇق قوغدىغۇچىلىرىنى دۆلەت هالقىغان باستۇرۇش: پۇقرالار بوشلۇقىغا كۆرستىدىغان تەسىرى ۋە دۆلەتلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى. ياۋروپا پارلامېنتى كىشىلىك ھوقۇق بويىچە كىچىك كومىتېتى.
- https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2025/754475/EXPO_STU(2025)754475_EN.pdf
- Lookout تەھدىت ئاخباراتى MOONSHINE: خىتاي APT "POISON CARP" تەرىپىدىن تەرەققىي قىلدۇرۇلغان ئاندروئىد كۆزىتىش يۇمشاق دېتالى.
- https://www.lookout.com/threat-intelligence/article/moonshine-android-surveillanceware-poison-carp
- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارلىق ئىشخانىسى: دۆلەت هالقىغان باستۇرۇش: OHCHR نىڭ تۇنجى قېتىملىق قىسقا دوكلاتى.
- https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/transnational-repression-1-en.pdf
- SentinelOne Milenkoski, A. & Cary, D: I-Soon نىڭ يۇز پەردىسىنى ئېچىش: خىتاينىڭ تور ھەربىكەتلىرىنى ئاشكارىلىغان ئۇچۇر ئاشكارىلىنىش ۋەقەسى.
- https://www.sentinelone.com/labs/unmasking-i-soon-the-leak-that-revealed-chinas-cyber-operation
- ئاۋستىرالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى (ASPI). شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە سۆزلەش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ئېغىزىنى ئىجارىگە ئېلىش.
- https://www.aspistrategist.org.au/china-is-using-ethnic-minority-

influencers-to-spread-its-xinjiang-narrative-on-social-media/

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور ئابدۇشۈكۈر ئابدۇرىشىت

- 1977 - كۇچا شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچقا كىرگەن
- 1982 - كۇچا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1988 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا كەسپىنىڭ باكلاۋۇرلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 1993 - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يادرو ئېنېرگىيە كەسپىدە ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقىغا كىرگەن
- 1995 - بېيجىڭدىكى جۇڭگو يادرو پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ماگىستىرلىق ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرغان
- 1996 - ئىتالىيەنىڭ تىرىيەستى شەھىرىدىكى خەلقئارا نەزەرىيەۋى فىزىكا مەركىزىگە 2 - ماگىستىرلىق ئوقۇشىغا بارغان
- 1997 - شۇېيتسارىيە بازىل ئۇنىۋېرسىتېتىغا قېتىشما جىسىم فىزىكا دوكتورلۇق ئوقۇشىغا كىرگەن
- 2000 - گېرمان تېلېكومنىڭ شۇېيتسارىيەدىكى تارمىقىغا ئالىي ئىنژېنېر بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن
- 2006 - شۇېيتسارىيە تېلېكومغا لايىھەلىگۈچى بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن. ھازىر بۇلۇت تېخنىكا ساھەسىدە مەسلىھەتچى ۋە يېشىم لايىھەلىگۈچى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

10

ئالماستەك ياشامدۇق؟ كۆمۈردەكمۇ؟

دوكتور تۇردىمۇھەممەد ئابدۇللاھ

ئىستانبۇل، تۈركىيە

t.abdullah.uetp@gmail.com

2026 - يىلى 12 - مارت

1. ئالماس بىلەن كۆمۈرنىڭ پەرقى

ئالماس بىلەن كۆمۈرنى سىلىشتۇرۇش نۇرغۇنلىرىمىز ئۈچۈن تولىمۇ بىمەنە تۇيۇلۇشى مۇمكىن. چۈنكى، مەيلى قايسى نۇقتىدىن سىلىشتۇرساق، بۇ ئىككى ماددا بىزگە تامامەن ئىككى دۇنيادەك بىلىنىدۇ. مەسىلەن، سىرتقى كۆرۈنۈشى جەھەتتىن ئالماس سۈزۈك ھەم پارقىراق كېلىدۇ، كۆمۈر بولسا قارا، قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھېچقانداق سۈزۈكلۈكنى تاپقىلى بولمايدۇ. ئالماس يەر شارىدىكى ئەڭ قاتتىق ماددا ھېسابلىنىدۇ، كۆمۈر ئەكسىچە چۈرۈك، يۇمشاق كېلىدۇ. ئالماس ناھايىتى قىممەتلىك بولۇپ، زىبۇ - زىننەت دۇنياسىنىڭ خانتاجى ھېسابلىنىدۇ. كۆمۈر بولسا ئاساسەن ئوت قالىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يەنى ئۇنىڭ مەنپەئەتى «ئۆلگەن»دىن كېيىن كېلىدۇ. ئالماسنىڭ خۇددى دۆلەتنىڭ پىرېزىدېنتلىرىغا ئوخشاش قوغدىغۇچىلىرى بار بولۇپ،

توشۇش ۋە ساقلاش جەريانىدا بىخەتەرلىكى ئالاھىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ. كۆمۈر ئادەتتە چوڭ يۈك ماشىنىلىرى ئارقىلىق توشۇلىدۇ ۋە ئادەتتىكى ئىسكىلاتتا ساقلىنىدۇ. نەچچە ئون تونىنا كۆمۈردىن بىرەر ئىككى يۈز كىلوگىرام كۆمۈرنىڭ توشۇش ۋە ئامبارغا يۆتكەش جەريانىدا يوقاپ كېتىشى ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى تارتمايدۇ. ئەمما سىز بۇ ئىككى ماددىنىڭ ئاساسلىقى كاربوندىن ئىبارەت بىرلا ئانا ماددا ياكى ئېلېمېنتتىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى بىلەمسىز؟ ئەگەر ئۇلار ھەقىقەتەن بىرلا ئېلېمېنتتىن تۈزۈلگەن بولسا، بۇ قەدەر زور پەرق نەدىن كېلىپ چىققان؟ بىز بۇنى بىلىش ئۈچۈن ئاۋۋال كاربوننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىر بىلىپ چىقايلى.

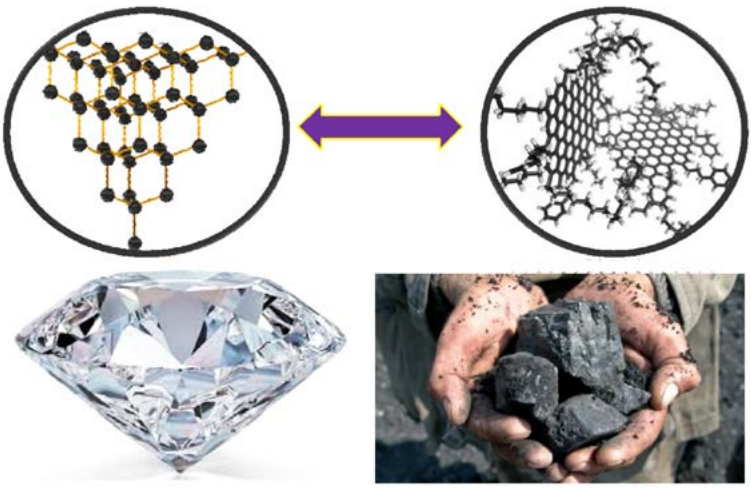

1 - رەسىم: ئالماس ۋە كۆمۈرنىڭ خىمىيەۋى باغ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى جەھەتتىكى پەرقى

ھازىرقى زامان خىمىيە ئىلمىدە ئەتراپىمىزدىكى بارلىق ماددىلار 90 دىن ئارتۇق ئېلېمېنتنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان دەپ قارىلىدۇ. ماددىلار ئىچىدە ئالتۇن، كۈمۈشكە ئوخشاش بىرلا خىل ئېلېمېنتتىن تۈزۈلىدىغانلىرىمۇ، سۇ ۋە ياغقا ئوخشاش بىردىن ئارتۇق ئېلېمېنتنىڭ ئارىلىششىدىن تۈزۈلىدىغانلىرىمۇ بار. بۇ ئېلېمېنتلاردىن بىز بىلەن مۇناسىۋەتتى ئىنتايىن يېقىن بولغان بىر ئېلېمېنت كاربون بولۇپ، ئۆز بەدىنىمىزدىن تارتىپ يېمەك - ئىچمەكلىرىمىزگىچە، كىيىم - كېچىكمىزدىن تارتىپ تۇرالغۇ ۋە يېقىلغۇلىرىمىزغىچە ئۇنىڭ ئىزناسىنى تاپقىلى بولىدۇ. ئەڭ يېڭى تەتقىقاتقا ئاساسلانغاندا، ئالىملار ھازىرغىچە ئېنىقلاپ چىققان تەركىبىدە كاربون بار خىمىيەلىك بىرىكمىلەر 200 مىليوندىن ئاشىدىكەن. كاربوننىڭ بۇ قەدەر كۆپ بىرىكمىلەرنى ھاسىل قىلالىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، ئۇنىڭ ئەپچىلگىنە تۆت دانە «قولى»نىڭ بولغانلىقىدا. بۇ قوللارنىڭ قايسى ئېلېمېنتقا، قانچىلىك كۈچ بىلەن،

قانداق شەكىلدە سۈنئىلۇشى ھاسىل بولغان ماددىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە پەۋقۇلئاددە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەتتا يەككە كاربونلار بىر - بىرى بىلەن قول تۇتۇشۇش ئۈسۈلى ۋە تىزلىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى ئۈلارنىڭ ئالماس ۋە كۆمۈرگە ئوخشاش بىر - بىرىدىن پەرقلىق ماددىلارنى ھاسىل قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن: ئالماستىكى كاربونلار بىر - بىرى بىلەن جىپسلاشقان ھالدا ئىنتايىن تەرتىپلىك ھالدا جايلاشقان بولۇپ، ھەربىر كاربون ئاتومى ئەتراپىدىكى تۆت دانە كاربون ئاتومى بىلەن ئاسانلىقچە ئايرىغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە مۇناسىۋەت بېغى قۇرغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، كۆمۈردىكى كاربونلار تەرتىپسىز شەكىلدە جايلاشقان بولۇپ، ھەربىر كاربون ئاتومىنىڭ ئەتراپتىكى كاربون ئاتومى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كۆپىنچە قالايمقان بولىدۇ (1 - رەسىم). ئۇنىڭ ئۈستىگە كاربون ئاتوملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بېغى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، ئاسانلا تاشقى كۈچلەرنىڭ (مەسىلەن، ئوت ياكى بولقىنىڭ) قۇربانى بولالايدۇ. دېمەك، ئالماس بىلەن كۆمۈر ئارىسىدىكى شۇ قەدەر زور پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ مۇھىم ئامىل – تەرتىپ - ئىنتىزامدۇر.

2. ئىنتىزام – ئالەمدىكى كۈچ - قۇدرەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىسىدۇر

بىز كۈچ - قۇدرەت تىلغا ئېلىنسا، ئادەتتە كۆز ئالدىمىزغا بىپايان ئاسمان، ھەيۋەتلىك تاغلار، تېگىگە يەتكۈسىز ئوكيانلار ۋە ئۇنىڭ باغرىدىكى گىگانت مەخلۇقلارنى كەلتۈرىمىز. بىزنىڭ كۈچ ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىمىز كۆپىنچە ھاللاردا ماددىي ھەجىم، رەقەم، بايلىق ياكى جىسمانىي قۇۋۋەت بىلەن چەكلىنىپ قالغان. ئەمما مۇقەددەس دەستۇرىمىز بولغان قۇرئان كەرىمدىن ئىزدەنگىنىمىزدە، «ھەجىم ۋە رەقەم – كۈچ - قۇدرەتنىڭ ئەڭ مۇھىم كۆرسەتكۈچى» دەيدىغان كۆز قاراشنىڭ تولىمۇ تار مەنىدىكى بىر كۆز قاراش ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. قۇرئان كەرىمدىكى نۇرغۇن ئايەتلەردە بۇ كۆز قاراش كەسكىن رەت قىلىنغان. مەسىلەن، ئاللاھ تائالا «سۈرە تەۋبە»نىڭ 25 - ئايىتىدە مۇنداق دەيدۇ: ﴿**ئاللاھ سىلەرگە نۇرغۇن جەڭ مەيدانلىرىدا ۋە ھۇنەيىن كۈنىدە (يەنى جېڭىدە) ھەقىقەتەن يارەدەم بەردى. ئەينى ۋاقىتتا سانىڭلارنىڭ كۆپلۈكىدىن خۇشاللىنىپ كەتتىڭلار (يەنى بۇگۈن بىزنىڭ سانىمىز كۆپ، مەغلۇپ بولمايمىز دېدىڭلار، بۇ چاغدا سىلەرنىڭ سانىڭلار 12 مىڭ، دۈشمىنىڭلارنىڭ سانى 4000 ئىدى)، سانىڭلارنىڭ كۆپلۈكى سىلەرگە قىلچە ئەسقاتمىدى. (قاتتىق قورقىنىڭلاردىن) كەڭ زېمىن سىلەرگە تار تۇيۇلدى. ئاندىن (مەغلۇپ بولۇپ، رەسۇلۇللاھنى ئازغىنا مۇمىنلەر بىلەن تاشلاپ) ئارقاڭلارغا قاراپ قاچتىڭلار.**﴾ بۇ ئايەت بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئەگەر كۈچ پەقەت سان ۋە ماددىي ئۈستۈنلۈك بىلەنلا باھالانسا ئىدى، ھۇنەيىن غازىتىدىكى زور قوشۇن مەغلۇپ بولمىغان بولاتتى.

ئاللاھ تائالا يەنە «سۈرە بەقەرە»نىڭ 26 - ئايىتىدە مۇنداق دەيدۇ: ﴿**ئاللاھ ھەقىقەتەن پاشا ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك نەرسىلەرنى مىسال قىلىپ كەلتۈرۈشتىن تارتىنىپ**

قالمايدۇ، مۆمنلەر بولسا ئۇنى پەرۋەردىگارى تەرىپىدىن نازىل بولغان ھەقىقەت دەپ بىلىدۇ...﴾ بۇ يەردە ھەقىقي قۇدرەتنىڭ ھەجمىدە ئەمەس، بەلكى شۇ كىچىك پاشىنىڭ ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇيۇمنىڭ بىيولوگىيەلىك سىستېمىدا ئىكەنلىكىگە ئىشارەت قىلىندۇ. ئۇنداقتا ھەقىقي كۈچ - قۇدرەت نېمە بىلەن ئۆلچىنىشى مۇمكىن؟ ئەينى مەنتىق بويىچە قۇرئان كەرىمدىن ئىزدەنگىنىمىزدە، ئاللاھ تائالانىڭ تەرتىپ ۋە ئىنتىزامىنى ئۆز كۈچ - قۇدرىتىنىڭ ئەكس بۇيۇمنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە بايان قىلغىنىنى كۆرەلەيمىز. ئاللاھ تائالا «سۈرە ياسىن»نىڭ 38 – 40 - ئايەتلىرىدە كۈن ۋە ئاينىڭ مەلۇم ئورۇنىدا، مەلۇم بىر قانۇنىيەتكە بويسۇنۇپ ئۈزۈپ يۈرىدىغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق، كائىناتنىڭ تايانچ نۇقتىسىنىڭ «تەرتىپ» ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ: ﴿ ... **كۈننىڭ ئايغا يېتىۋېلىشى (يەنى ئىككىسىنىڭ جەم بولۇپ قېلىشى)، كېچىنىڭ كۈندۈزدىن ئېشىپ كېتىشى (يەنى ۋاقتى كەلمەستىن كۈندۈزنىڭ ئورنىنى ئېلىشى) مۇمكىن ئەمەس، ھەربىرى پەلەكتە ئۈزۈپ تۇرىدۇ.﴾**

بۇ بۇيۇمنىڭ ئىنتىزام كائىناتنىڭ ھەر بىر بۆلۈكى - پۈچقاقلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئاللاھ تائالا «مۇلك سۈرىسى»نىڭ 3 - ئايىتىدە بىزنى بۇ تەرتىپتىكى مۇكەممەللىككە تېخىمۇ چوڭقۇر نەزەر سېلىشقا چاقىرىدۇ: ﴿**ئاللاھ يەتتە ئاسمانىنى بىرىنى بىرىنىڭ ئۈستىدە قىلىپ ياراتتى، مېھرىبان ئاللاھنىڭ يارىتىشىدا ھېچ نۇقسانىنى كۆرمەيسەن، سەن (ئاسمانلارغا) تەكرار قاراپ باققىنىڭى، بىرەر يوچۇقنى كۆرەمسەن.﴾** بۇ ئايەتتىكى «نۇقسانسىزلىق»نىڭ ئۆزى ماتېماتىكىلىق بىر ئىنتىزام بولۇپ، ئەگەر كائىناتتىكى تارتىش كۈچى ياكى ئاتوملارنىڭ قۇرۇلمىسىدا قىلدەك بىر تەرتىپسىزلىك بولسا، كۈچ دەپ بىلىنگەن پۈتۈن ماددىي دۇنيا بىر دەققىدە غۇلاپ چۈشكەن بولاتتى. قۇدرەت – زور ھەجمىدە ئەمەس، بەلكى شۇ ھەجمىنى مەۋجۇت تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئىنتىزامدۇر. «فۇرقان سۈرىسى»نىڭ 2 - ئايىتىدە ئېيتىلغانىدەك: ﴿**ئاسمانلارنىڭ ۋە زېمىنىنىڭ پادىشاھلىقى ئاللاھقا خاستۇر، ئاللاھنىڭ بالىسى يوقتۇر، پادىشاھلىقتا شېرىكىمۇ يوقتۇر، ئاللاھ ھەممە نەرسىنى ياراتتى، ئاندىن (ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە) ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئۆلچەمنى بەلگىلىدى.﴾** مانا بۇ «ئۆلچەم» كۈچىنىڭ مەنبەسىدۇر.

بۇ سىستېمىلىق ئىنتىزام پەقەت كائىنات جىسىملىرىدىلا ئەمەس، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ غەلبىسە ۋە مەغلۇبىيىتىدىمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. بىز كۆپنچە «نەدە سان كۆپ بولسا، شۇ يەردە كۈچ بار» دەپ قارايمىز، لېكىن ئاللاھ تائالا «بەقەرە سۈرىسى»نىڭ 249 - ئايىتىدە بۇ خىل پىكىرگە رەددىيە بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: ﴿**ئاللاھقا مۇلاقات بولۇشقا ئېتىقاد قىلىدىغانلار: ‹ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئاز جامائە كۆپ جامائە ئۈستىدىن غەلبە قىلىدۇ› دېدى. ئاللاھ چىداملىق كۆرسەتكۈچىلەر بىلەن بىللىدۇر.﴾**بۇ يەردىكى «ئاز جامائە»نىڭ غەلبىسى ئۇلارنىڭ سانىدا ئەمەس، بەلكى ئۇلاردىكى ئىچكى ئىنتىزامدا، يەنى «سەۋر» بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىتائەت ۋە ساداقەتتىدۇر. ئەكسىچە، تالاش - تارتىش ۋە ئىنتىزامسىزلىق كۈچنى پارچىلاپ تاشلايدۇ. ئاللاھ تائالا «ئەنفال

سۇرىسى»نىڭ 46 - ئايىتىدە بىزنى بۇ ھەقتە ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: ﴿**پۈتۈن سۆز - ھەربىرىكىلا ئۇلارنىڭ ئالدىدا) ئاللاھقا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە ئىتائەت قىلىڭلار، ئىختىلاپ قىلىشماڭلار، بولمىسا، (دۇشمەن بىلەن ئۇچرىشىشتىن) قورقۇپ قالسىلەر، كۈچ ـ قۇۋۋىتىڭلار كېتىپ قالىدۇ؛ سەۋر قىلىڭلار، ئاللاھ ھەقىقەتەن سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن بىللىدۇر.**﴾ بۇ ئايەتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىنتىزام ۋە ئىتائەت كۈچنى جەملىگۈچى، تالاش - تارتىش ۋە تەرتىپسىزلىك بولسا كۈچنى كۆپۈككە ئايلاندۇرغۇچى ئامىلدۇر.

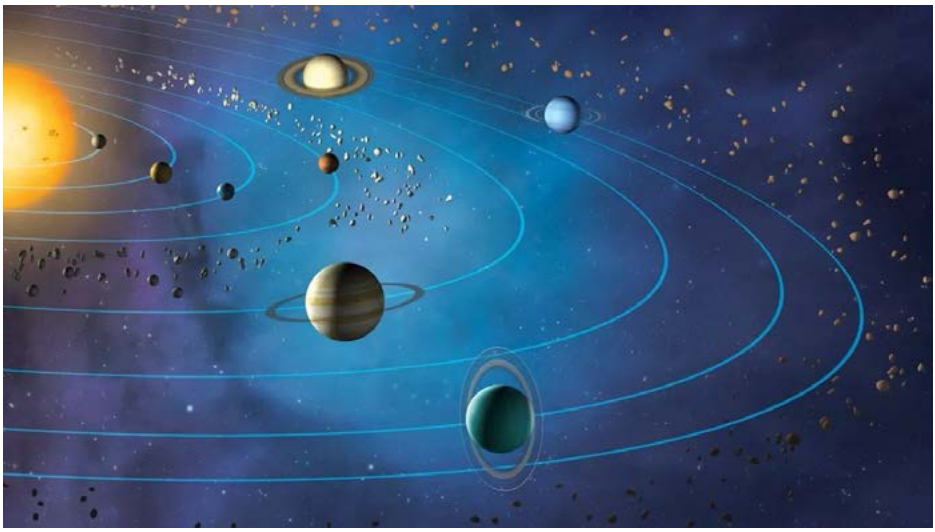

2 - رەسىم: كائىناتتىكى ئىنتىزامدىن بىر كۆرۈنۈش

خۇلاسىلىگەندە، ئىنتىزام – كۈچنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىدۇر. يۇلتۇزلارنىڭ مىلياردلىغان يىللاردىن بېرى ئوربىتىسىدىن چىقماي ئايلىنىشى، ھەسەل ھەرىسىنىڭ مۇرەككەپ ۋە تەرتىپلىك ھاياتى، ئىنسان بەدىنىدىكى مىلياردلىغان ھۈجەيرىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ماسلىشىپ ئىشلىشى – بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە شۇنى سۆزلەيدۇكى، قۇدرەت ساندا، ھەجمىدە ياكى ماددىي بايلىقتا ئەمەس، بەلكى شۇ ماددىنى بىر نىشانغا باغلاپ، بىر تەرتىپ ئىچىدە تۇتۇپ تۇرالىغان ئىنتىزامدىدۇر. ئاللاھ تائالا «قەمەر سۇرىسى»نىڭ 49 - ئايىتىدە: ﴿**بىز ھەقىقەتەن ھەممە نەرسىنى ئۆلچەملىك ياراتتۇق**﴾ دەپ جاكارلاش ئارقىلىق، بۇ ھەقىقەتنىڭ پۈتۈن بارلىقنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. كىم ئىنتىزامغا بويسۇنسا، ئۇ كائىناتتىكى بۈيۈك قۇدرەت بىلەن بىرلىشىدۇ؛ ئەكسىچە، كىمكى ئىنتىزامدىن چىقىپ كەتسە، ئۇ جىسمانىي جەھەتتىن قانچە كۈچلۈك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ۋەيران بولۇشقا مەھكۇمدۇر.

3. ئىسلام – ئىنتىزام دىنىدۇر

ئىسلام دىنى ماھىيەت جەھەتتىن پۈتۈن بىر ھاياتنى ئاللاھنىڭ ئۆلچەملىرى بويىچە تۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغان مۇكەممەل بىر «ئىنتىزام سىستېمىسى» دۇر. بۇ سىستېما ئىنسانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى بىر نۇقتىدىن باشلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ چەت نۇقتىلىرىغىچە كېڭىيىدۇ ۋە كائىناتتىكى ئۇلۇغ تەرتىپ بىلەن ماسلىشىدۇ. ئىسلامدىكى ئىنتىزام ئاۋۋال قەلبتىن، يەنى ئىماندىن باشلىنىدۇ. بىر مۇئمىن «لا ئىلاھە ئىللەللاھ» دەپ شاھادەت ئېيتقان دەقىقىدىن باشلاپ، ئۆزىنى قالايمىقانچىلىقتىن، تۈرلۈك باتىل ئىلاھلارنىڭ، يەنى شەھۋەت، پۇل، مەنسەپ ۋە مەنپەئەتنىڭ قۇللۇقىدىن قۇتقۇزۇپ، بىرلا ھەقىقىي مەركەزگە – ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلايدۇ. بۇ يەردىكى «مۇتلەق بويسۇنۇش» قارىغۇلارچە ئەگىشىش ئەمەس، بەلكى كائىناتتىكى مۇكەممەل تۈزۈمنىڭ ياراتقۇچىسىنى تونۇش ئارقىلىق كەلگەن ئاڭلىق تاللاشتۇر. رەسۇلۇللاھقا بويسۇنۇش بولسا، شۇ ئىلاھىي ئىنتىزامنىڭ ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى جانلىق ئۇلگىسىگە ئەگىشىشتۇر. ئەگەر بىر ئارمىيەدە ئەسكەرلەر قوماندانغا بويسۇنمىسا، ئۇ يەردە غەلىبە بولمىغىنىدەك، ھايات جېڭىدە ئاللاھ ۋە رەسۇلۇللاھنىڭ كۆرسەتمىسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىنسانمۇ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن مەغلۇبىيەتكە مەھكۇمدۇر. ئىمان ئىنسانىنى ئۆز نەپسىنىڭ ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتنىڭ خىزمەتكارىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ئەڭ بۈيۈك روھىي تىنچلىق ۋە تەرتىپنى تىكلەيدۇ.

نامаз – ئىسلامنىڭ تۈۋرۈكى بولۇش بىلەن بىرگە، ئىنسانىنى ھەر كۈنى بەش قېتىم «ئۆزىنى تەكشۈرۈش»كە چاقىرىدىغان بىر ئىنتىزام مەكتىپىدۇر. نامازنىڭ ۋاقتى بىلەن بىللە پەرز قىلىنىشى مۇسۇلمانلارنىڭ كۈنلۈك پائالىيىتىنى ۋاقىتقا ماسلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ، دۇنيادىكى ئەڭ كىلاسسىك ۋە ئەڭ ئۈنۈملۈك «ۋاقىت باشقۇرۇش» پىلانىدۇر. نامаз ئوقۇۋاتقان كىشىنىڭ جىسمانىي ھەرىكەتلىرى، يەنى قىيام، رۇكۇ ۋە سەجدىلەرنىڭ مەلۇم تەرتىپتە بولۇشى، كۆزنىڭ سەجدىگاھتىن ئايرىلماسلىقى روھنىڭ دىققەتنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مەشىقىدۇر. مەسچىتتە ئىمامغا ئەگىشىش بولسا جەمئىيەتتىكى رەھبەرلىككە قانداق بويسۇنۇشنى ئۆگىتىدۇ. سەپنىڭ تۈز بولۇشى ۋە مىڭلىغان كىشىنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ ھەرىكەت قىلىشى مۇسۇلمانلارغا ئىجتىمائىي بىرلىك ۋە تەرتىپنىڭ ئەھمىيىتىنى ھەر كۈنى ئەملىيەتتە كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

روزا ئىبادىتى، ئىنتىزامنىڭ ئەڭ چوڭ دۇشمنى بولغان چەك - چېگرانسىز ئارزۇلىرىغا «توختا!» دېيەلەيدىغان ئىرادىنى يېتىلدۈرىدۇ. ئىنساننىڭ ئەڭ ئەقەللىي ئېھتىياجلىرى بولغان يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا ھەۋەسلەرنى مەلۇم ۋاقىت چەكلىمىسى ئىچىدە تىزگىنلىشى ئۇنىڭغا ئۆزىنى كونترول قىلىشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئۆگىتىدۇ. روزا تۇتقان كىشى ھەرقانچە قورسىقى ئېچىپ كەتسىمۇ تاماق يېمەيدۇ؛ ھەرقانچە ئۇسساپ كەتسىمۇ سۇ ئىچمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئۇنىڭ بۇ ئىستەكلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان بىر «ئىلاھىي قانۇن» بار ۋە بۇ ئىلاھىي قانۇنغا ئىتائەت قىلالايدىغان بىر روھىي كۈچ بار. بۇ جەريان ئىنساندىكى مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ۋە سەۋر ئىنتىزامىنى

يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. بىر ئاي داۋاملىشىدىغان بۇ «ئىنتىزام لاگېرى» ئىنسانىنى يىل بويى ئۆز نەپسىنى باشقۇرۇشقا، ھارامدىن ھەزەر ئەيلەشكە ۋە جەمئىيەتتىكى مەسئۇلىيىتىنى ھېس قىلىشقا يېتەرلىك قۇۋۋەت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

زاكات – ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ ئىنتىزامىدۇر. ئۇ بايلىقنىڭ مەلۇم بىر گۇرۇپپا ئارىسىدىلا ئايلىنىپ يۈرۈشىنى توسۇپ، جەمئىيەتتىكى مال - مۈلۈك تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلايدۇ. زاكات بايلىقنىڭ قالايمىقان يىغىلىشىنى توسۇپ، جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان ئادالەتسىزلىك ۋە جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. زاكات بېرىش ئارقىلىق مۇسۇلمان كىشى ئۆز مال - دۇنياسىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭدا ئۆزى بىلەن بىللە ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭمۇ تېگىشلىك ھەققى بارلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. بۇ، ئىنسانىنى بېخىللىقتىن، مال - دۇنيانى خالىغانچە بۇزۇپ چېچىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ، جەمئىيەتتە مېھىر - مۇھەببەت، ئورتاق مەسئۇلىيەت ۋە ئىقتىسادىي مۇۋازىنەتنى (تەڭپۇڭلۇقنى) پەيدا قىلىدۇ.

ھەج ئىبادىتى ئىسلام ئىنتىزامىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دۇنياۋى پەللىسىدۇر. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مىليونلىغان كىشىنىڭ بىر خىل كىيىم (ئىھرام) كىيىپ، بىرلا ئىدا بىلەن بىر مەركەزنى ئايلىنىشى كائىناتتىكى سەييارىلەرنىڭ تەرتىپى بىلەن ماسلىشىشتۇر. ھەج جەريانىدىكى ھەر بىر قەدەم – تاۋاپتىن سەئىيگىچە، ئەرەپاتتا تۇرۇشتىن مىنادا تاش ئېتىشقىچە – ناھايىتى قاتتىق تۈزۈم ۋە ئىنچىكە ۋاقىت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ يەردىكى چەكلىمىلەر، مەسىلەن، ئۇۋا ئوۋلىماسلىق، گەپ تالاشماسلىق ۋە ئەخلاقنى ساقلاش، ئىنسانىنى ئەڭ قىيىن شارائىتتا ئەڭ يۇقىرى ئەخلاق ئىنتىزامىدا تۇرۇشقا مەشىق قىلدۇرىدۇ. ھەج مۇسۇلمانلارغا بىر ئۈممەت بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنياۋى تەرتىپنى ۋە باراۋەرلىك ئىنتىزامىنى قانداق بەرپا قىلىشنى ئۆگىتىدۇ.

ئىسلام يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسان ھاياتنىڭ ئەڭ كىچىك ھالقىلىرىغىچە يېتەكچىلىك قىلىدىغان، مۇكەممەل بىر ھاياتلىق نىزامىدۇر. تاھارەت ۋە غۇسۇل ئارقىلىق بەدەن پاكىزلىقى كۈندىلىك بىر تۈزۈمگە ئايلىنىدۇ. يالغان سۆزلىمەسلىك، غەيۋەت قىلماسلىق ۋە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزمەسلىك ... قاتارلىقلار جەمئىيەت تەرتىپى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي نىزاملاردۇر. ھەتتا تاماق يېيىش، ئۇخلاش، كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقىچە بولغان سۈننەت ئىشلار ئىنسانىنىڭ ھاياتىنى ئەڭ پايدىلىق ۋە ئەڭ راھەت بىر قېلىپقا سالىدۇ. بۇ خىل ئەتراپلىق ئىنتىزام ئىنسانىنى زىيادە ھاياجانلىنىشتىن ياكى چۈشكۈنلىشىشتىن ساقلاپ، ھاياتنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا مەزمۇت تۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، ئىسلام بىر «ئىنتىزام دىنى» دۇر. ئۇ ئاسمان بىلەن زېمىننى، روھ بىلەن بەدەننى، شەخس بىلەن جەمئىيەتنى بىر نىزامغا باغلايدۇ. ئىسلامنىڭ بۈيرۇقلىرىغا بويسۇنۇش خۇددى سەييارىلەرنىڭ قۇياش ئەتراپىدا ئۆز ئوربىتىسى بويىچە

ئايلىنىشىغا ئوخشايدۇ؛ ئەگەر ئۇلار ئوربىتىسىدىن چىقىپ كەتسە، كائىنات ۋەيران بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئىنسانمۇ ئىسلام كۆرسەتكەن ئىنتىزام دائىرىسىدىن چىقىپ كەتسە، ئۆز ھاياتىنى ۋە ئەتراپىنى ۋەيران قىلىدۇ. ھەقىقىي ئىمان ئاللاھنىڭ ھۆزۈرىدا ياش ئەگگەن، ئەمما زۇلۇمنىڭ ئالدىدا قەددىنى تىك تۇتالايدىغان، ئۆز نەپسىنى كونترول قىلالايدىغان يۇقىرى ئىنتىزاملىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇڭا، بىز ئىبادەتلەرنى ئۆتەۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭ بىزنى قانداق بىر ئىنسان قىلىپ تەربىيەلەۋاتقانلىقىغا ۋە ھاياتىمىزنى قانداق سىستېمىلاشتۇرۇۋاتقانلىقىغا دىققىتىمىزنى ئاغدۇرۇشىمىز لازىم. ئىنتىزام بىزنى چەكلەيدىغان زەنجىر ئەمەس، بەلكى بىزنى تۇراقسىزلىق ۋە مەقسەتسىزلىك پاتقىدىن قۇتقۇزىدىغان ئەڭ چوڭ كاپالەتتۇر.

4. ئۇيغۇرلاردا ئىنتىزام كىرىزىسى

ئۇيغۇرلار ھازىر ئۆز تارىخىنىڭ ئەڭ مۇشكۈل ئۆتكىلىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىز دائىم ئۆزىمىزگە: «بىز نېمە ئۈچۈن بۇ كۈنگە قالدۇق؟» دەپ سوئال قويىمىز. بۇ سوئالغا بىرلىگەن جاۋابلار ئادەتتە سىرتقى ئامىللارغا مەركەزلىشىدۇ: سىياسىي بېسىم، ئىقتىساد جەھەتتىن مۇستەقىل بولالماسلىق، تېخنىكا جەھەتتىكى ئارقىدا قېلىش ياكى نوپۇس نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىكى قاتارلىقلار. ئەلۋەتتە، بۇلار رېئاللىق. ئەمما، بىر مىللەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پۈختا بولسا، سىرتقى بوران - چاپقۇنلار ئۇنى ئاسانلىقچە يىقىتالمايدۇ. بىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقىمىز – سىرتقى دۈشمەندىن بەكرەك، ئۆزىمىزنىڭ ئىچىدىكى چۈۋالچاقلىق، تەرتىپسىزلىك ۋە ئىنتىزامسىزلىقتۇر. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى «چۈۋالچاقلىق» ۋە ئىنتىزامسىزلىق پەقەت بىر كىشىنىڭ خاراكتېرى ئەمەس، بەلكى كوللېكتىپ بىر مەدەنىيەت كېسىلىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ چۈۋالچاقلىق بىزنىڭ كۈچىمىزنى چېچىۋېتىدۇ، ئىشەنچنى يوقىتىدۇ ۋە تەرەققىياتىمىزنى چەكلەيدۇ. تۆۋەندە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى چۈۋالچاقلىقنىڭ بەزى ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشلىرىگە بىرلىكتە قاراپ باقايلى:

ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ پەۋقۇلئىددە تۆۋەنلىكى ۋە «كېچىكىش مەدەنىيىتى»: ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك چۈۋالچاقلىق ۋاقىتقا بولغان سەل قاراشتا ئىپادىلىنىدۇ. تويى - تۆكۈن، يىغىلىش ياكى رەسمىي ئۇچرىشىشلاردا مىنۇتلاپ ئەمەس، سائەتلەپ كېچىكىشنى «نورمال» دەپ قاراش، ھەتتا بۇنى «ئۇيغۇرچە ۋاقىت» دەپ چاقچاققا ئايلاندۇرۇۋېلىش – بىزنىڭ كوللېكتىپ ئىنتىزامسىزلىقىمىزنىڭ بىرىنچى بەلگىسى. ۋاقىتنى باشقۇرالمىغان مىللەت پۈرسەتنى تۇتالمايدۇ. بولۇپمۇ نۆۋەتتىكى دۇنياۋى تەرەققىياتلار سېكۇنت بىلەن ھېسابلىنىدىغان قاتتىق ئىنتىزام ئۇستىگە قۇرۇلغاندۇر.

ۋەدە ۋە سۆزدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك: بىزدىكى چۈۋالچاقلىق سۆز بىلەن ئەمەلنىڭ ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بىرەر ئىشنى قىلىشقا بەك ئاسان ۋەدە بېرىش، ئەمما ئىشقا كەلگەندە تۇرلۇك باھانىلەر بىلەن ئۆزىنى قاچۇرۇش جەمئىيەتتىكى ئىشەنچ ئاساسىنى يىمىرىپ تاشلىدى. سۆزىدە تۇرالمايدىغان كىشىلەر بىر - بىرىگە تاينىپ

چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ، نەتىجىدە، ھەممە ئادەم يالغۇز قالىدۇ ۋە كۆڭۈلسىز چېچىلىپ كېتىدۇ.

سىستېمىلىق پىلاننىڭ ئورنىنى ھېسسىياتنىڭ ئىگىلىشى: بىز بىر ئىشنى باشلىغاندا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تېخنىكىلىق جەريانىنى، خەۋپ - خەتىرىنى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانىنى تۈزمەي، پەقەت شۇ چاغدىكى قىزغىنلىقىمىزغا تايىنىپلا ھەرىكەت قىلىمىز. بۇ خىل «تېز قىزىپ تېز سوۋۇش» خاراكتېرى نۇرغۇنلىغان ئىسىل پىكىر ۋە لايىھەلەرنىڭ يېرىم يولدا توختاپ قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. پىلانلىق ئىش قىلىش – ئۇزاققا سوزۇلىدىغان سىستېما قۇرۇش ۋە شۇ سىستېما ئىچىدە ھەرىكەت قىلىش دېگەنلىك بولۇپ، بىزدىكى چۈۋالچاق زېھىن بۇنداق زېرىكىشلىك سىستېمىغا بويسۇنۇشنى خالىمايدۇ.

تەشكىلي بىرلىككە بويسۇنماسلىق ۋە «باشلىق بولۇش» كېسىلى: بىزنى كوللېكتىپ ئىشلاردا بىر نىزامنامىگە ياكى بىر رەھبەرنىڭ كۆرسەتمىسىگە بويسۇنۇشتا بەكلا ئاجىز دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھەممە ئادەم ئۆزىنى ئەڭ ئەقىللىق چاغلايدىغان، ھەركىم ئۆزىچە بىر يول تۇتىدىغان بۇ خىل «ئارا پىكىر» چۈۋالچاقلىقى بىزنىڭ تەشكىلي كۆچمىزنى نۆلگە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئەسكەر بولۇشنى خالىمايدىغان كىشىلەردىن تەركىب تاپقان مىللەتنىڭ باشلىقى بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوشۇنى بولمايدۇ.

ئىقتىسادىي ئىسراپخورلۇق ۋە دەبدەبىۋازلىق: بىزدىكى چۈۋالچاقلىق مال - دۇنيانى سەرپ قىلىشتا ئىنتايىن ئېغىر. تېجەشلىك بولۇش، كەلگۈسى ئۈچۈن مەبلەغ سېلىش ۋە ئىقتىسادىي كىرىم - چىقىمنى سىستېمىلىق باشقۇرۇش ئورنىغا، بىر كۈنلۈك تۇيۇ ياكى مەرىكىلەرگە يىللاپ يىغقان بايلىقىمىزنى چېچىۋېتىمىز. بۇ خىل ئالدى - كەينىنى ئويلىماسلىق بىزنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەمىشە ئاجىز ۋە باشقىلارغا تايىنىدىغان بولۇپ قېلىشىمىزنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئۆگىنىشتىكى يۈزەكىلىك ۋە سۈپەتسىزلىك: ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا دۇنياسىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يۈكسەك سەۋرچانلىق ۋە قاتتىق ئىنتىزام تەلەپ قىلىدىغان بىر جەريان. ئەمما بىز بىرەر بىلىمنى ئاساسىدىن باشلاپ مۇكەممەل ئىگىلەشنىڭ ئورنىغا، ئۇنى يۈزەكى ھالدا ئازراق بىلىپ قويۇش بىلەنلا قايىل بولىمىز. روھىمىزنىڭ چۈۋالچاقلىقى بىزنى زېرىكىشلىك تەتقىقاتلاردىن قاچۇرۇپ، ئاسان قولغا كېلىدىغان ئەمما قىممىتى تۆۋەن ئۇچۇرلارغا باغلاپ قويىدۇ.

ئاممىۋى تەرتىپ ۋە ئەدەپ - ئەخلاققا سەل قاراش: ئۆچرەتنى قالايمىقان قىلىش، قاتناش قائىدىسىگە رىئايە قىلماسلىق ۋە ئاممىۋى سورۇنلاردا باشقىلارنىڭ ھەققىگە دەخلى قىلىش – جەمئىيىتىمىزدىكى تەرتىپسىزلىكنىڭ كۈندىلىك كۆرۈنۈشى. بىز شەخسىي ئەركىنلىك بىلەن جەمئىيەت تەرتىپىنىڭ چېگرالىرىنى پەرقلەندۈرەلمەيمىز. بىزدىكى بۇ خىل «نېمە قىلسام ئۆزۈمنىڭ ئىشى» دەيدىغان مۇتتەھەم مىجەز جەمئىيەتنى بىر گەۋدە ئەمەس، بەلكى بىر - بىرى بىلەن سىغىشالمايدىغان زەررىچىلەر

توپى قىلىپ قويىدۇ.

غەيۋەتخورلۇق ۋە ئىچكى نىزاغا سەرپ قىلىنغان زېھىن: بىز ئۆزىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، كوللېكتىپ ئىنتىزام قۇرۇشقا سەرپ قىلىدىغان ۋاقتىمىزنى باشقىلارنىڭ خاتالىقىنى تېپىشقا، غەيۋەت قىلىشقا ۋە مەنىسىز تالاش - تارتىشلارغا سەرپ قىلىمىز. روھىي دۇنيايىمىزدىكى بۇ چۇۋالچاقلىق بىزنى ئىجادىيەتتىن ئايرىپ، ئۆزئارا ئۆچمەنلىككە ئىتتىرىدۇ. بىر كىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى قوللاشنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭغا پۇتلىكاشاڭ بولۇش بىزدىكى ئەڭ ئېغىر ئىجتىمائىي كېسەل.

مۇھىت ۋە ئاممىۋى مۈلۈككە بولغان بىپەرۋالىق: ئۆز ئۆيىمىزنى پاكىز تۇتقان بىلەن، ئورتاق ياشايدىغان مۇھىتىمىزنى، كوچىلارنى ۋە تەبىئەتنى قوغداشتا ئىنتايىن چۇۋالچاقمىز. ئەخلەتنى خالىغان يەرگە تاشلاش، ئاممىۋى مال - مۈلۈكنى ئاسرىماسلىق – مىللىي مەسئۇلىيەت ئىنتىزامىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى ئۆز مەنپەئەتىدەك كۆرمەسلىك بىر مىللەتنىڭ سۈپىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتكەن مۇھىم ئامىل.

مەسئۇلىيەتنى سىرتقا ئىتتىرىش ۋە باھانە ئىزدەش: ھەرقانداق بىر مەغلۇبىيەتكە دۇچ كەلگەندە، ئۆزىمىزدىكى ئىنتىزامسىزلىق ۋە خاتالىقنى تۈزىتىشنىڭ ئورنىغا، دۇنيانى، ۋەزىيەتنى ياكى باشقىلارنى ئەيىبلەيمىز، سەۋەبنى ئالدى بىلەن ئۆزىمىزدىن ئىزدەشنىڭ ئورنىغا تاشقى ئامىللارغا دۆڭگەيمىز. بۇ خىل «باھانە تېپىش» چۇۋالچاقلىقى بىزنى ئۆزىمىزنى ئۆزگەرتىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالماسلىق – بىر مىللەتنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىدىكى ئەڭ خەتەرلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر.

5. ئىنتىزام بەرپا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرى

تەرتىپ ۋە ئىنتىزام بەرپا قىلىش بىر كۈنلۈك قىزغىنلىققا ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن مۇددەتلىك بىر «ئادەت ئىسلاھاتى»غا موھتاج. سىستېمىلىق بىر جەمئىيەت قۇرۇش شەخسنىڭ ئۆز ۋاقتى ۋە سۆزىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئىچكى ئىنتىزامىدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن بۇ تەرتىپ ئائىلە ئىچىدىكى ئورتاق مەسئۇلىيەت ۋە قائىدە - يوسۇنلار ئارقىلىق كوللېكتىپ بىر ئادەتكە ئايلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا، مۇشۇنداق تەرتىپلىك ھۈجەيرىلەردىن تەشكىللەنگەن جەمئىيەت چۇۋالچاقلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھېچقانداق كۈچ يىمىرىپ تاشلىيالمايدىغان مۇستەھكەم بىر گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. تۆۋەندە شەخس، ئائىلە ۋە جامائەت نۇقتىسىدىن ئىنتىزام بەرپا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرى ھەققىدە كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

5.1 شەخسىي ئىنتىزام بەرپا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرى

زېھنىيەتنى قايتا قۇرۇش: ئىنتىزامنى «قۇربان بېرىش» ئەمەس، بەلكى «سېلىنما» دەپ

بىلىش. نۇرغۇن كىشىلەر ئىنتىزامنى «ئەركىنلىكنى قۇربان قىلىش» دەپ خاتا چۈشىنىدۇ. ئەسلىدە، ئىنتىزام سىزنى كەلگۈسىدىكى پۇشايمان ۋە خارلىقتىن قۇتقۇزىدىغان بىر خىل سېلىنمىدۇر. ئادەم ئۆزىگە: «مەن بۈگۈن زېرىكىشلىك ئىشلارنى قىلىش ئارقىلىق، ئەتە تېخىمۇ چوڭ ئەركىنلىككە ئېرىشىمەن» دېگەن ئىدىيەنى سىڭدۈرگەندە، ئىنتىزام بىر يۈك بولماي، بىر تۈرلۈك قورالغا ئايلىنىدۇ.

كىچىك سەكرەپ ئىلگىرىلەش: چوڭ نىشانلار ئادەمنى قورقۇتۇشى مۇمكىن، ئەمما كۈندىلىك كىچىك ئىشلار ئىرادىنى تاۋلايدۇ. مەسىلەن، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇپلا كارىۋاتنى يىغىشتۇرۇش ياكى بەش مىنۇت كىتاب ئوقۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، مېڭىگە «مەن ئۆزۈمنى تىزگىنلىيەلەيمەن» دېگەن سىگنالنى بېرىش كېرەك.

ھەرىكەتنى رىتىملىق «ئادەت»كە ئايلاندۇرۇش: ئىنتىزام كۈندە يېڭىدىن قارار چىقىرىش ئەمەس، بەلكى قارار چىقارمايلا قىلىدىغان ئادەتلەر توپلىمىدۇر. تاماق يېيىش، ئۇخلاش، كىتاب ئوقۇش ۋە چېنىقىشنى مۇقىم سائەتكە باغلاپ، ئۇنى رىتىملىق ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇڭ. مېڭە بىر ئىشنى ئادەت قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى قىلىش ئۈچۈن كۈچ سەرپ قىلمايدىغان بولىدۇ، نەتىجىدە سىز تەبىئىي ھالدا ئىنتىزاملىق ئادەمگە ئايلىنىسىز.

كەيپىياتنى ئەمەس، نىشاننى مەنبە قىلىش: ئىنتىزامسىزلىقنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەبى – كەيپىياتقا بويسۇنۇشتۇر. «بۈگۈن كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ» دېگەن سۆز چۇۋالچاقلىقنىڭ تىلىدۇر. ئىنتىزاملىق ئادەم ئۆزىنىڭ كەيپىياتى بىلەن ھەرىكىتىنى بىر - بىرىدىن ئايرىشنى ئۆگىنىۋالىدۇ؛ ئۇ چارچىغان ياكى زېرىككەن بولسىمۇ، تۈزگەن پىلانى بويىچە ئىشنى تاماملايدۇ.

ۋاقىت جەدۋىلى تۈزۈش: پىلانىڭىز مۇجمەل بولسا، چۇۋالچاقلىققا پۇرسەت تۇغۇلىدۇ. كۈندىلىك ئىشلىرىڭىزنى «ئەتىگەن، چۈشتىن كېيىن» دېمەي، سائەت ۋە مىنۇتى بىلەن بېكىتىڭ. ۋاقىت جەدۋىلى سىزنىڭ ئەڭ قەيسەر «خوجايىنىڭىز» بولسۇن، كۆڭلىڭىز خالىمىسىمۇ شۇ سائەتتە شۇ ئىشقا تۇتۇش قىلىڭ.

دىققەتنى چاچىدىغان ئامىللاردىن ساقلىنىش: زېھىننىڭ چېچىلىشى ئىنتىزامنىڭ دۈشمىنى. بىر ئىشقا تۇتۇش قىلغاندا تېلېفوننى باشقا ئۆيگە قويۇش، ئىجتىمائىي تاراتقۇلارنى چەكلەش ئارقىلىق «چوڭقۇر زېھىن قويۇش» ئىقتىدارىنى مەشىق قىلىش كېرەك. ئىنتىزام – دىققەتنى بىر نۇقتىغا جەم قىلىش دېمەكتۇر.

نەتىجىنى ئەمەس، جەرياننى مۇكاپاتلاش: بىر ئىشنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىڭىزگە كىچىك بىر مۇكاپات بېرىڭ (مەسىلەن، بىر پىيالە چاي ياكى قىسقا دەم ئېلىش). بۇ، مېڭىدىكى ئىنتىزاملىق ھەرىكەت بىلەن خۇشاللىق مەركىزىنى بىر - بىرىگە باغلاپ، قىيىن ئىشلارنى قىلىشقا بولغان قىزغىنلىقنى ئاشۇرىدۇ.

«پەقەت 5 مىنۇت» پىرىنسىپىنى قوللىنىش: بىرەر ئىشقا زادىلا قولىڭىز بارمىسا،

«پەقەت 5 مىنۇتلا قىلمەن، ئاندىن توختىتمەن» دەپ ئۆزىڭىزنى قايىل قىلىڭ. كۆپىنچە ئىشلارنىڭ ئەڭ قىيىن يېرى باشلىنىشىدۇر؛ بىر قېتىم باشلانغاندىن كېيىن، مېڭىڭىز سىزنى ئۆزلۈكىدىن شۇ ئىشنى داۋاملاشتۇرۇشقا يېتەكلەيدۇ.

مەغلۇبىيەتتىن كېيىن دەرھال ئەسلىگە كېلىش: مەغلۇبىيەت – يۈكسەك نىشانغا يېتىشتىكى بىسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان بىر جەريان. چۈۋالچاق ئادەم ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ بولغۇچە «بولدىلا» دەپ تاشلاپ قويىدۇ. ئىنتىزاملىق ئادەم مەغلۇبىيەتنى قوبۇل قىلىپ، كېيىنكى سائەتتىن باشلاپلا يەنە تەرتىپكە قايتىدۇ. ئۆزىڭىزگە بەك قاتتىق بولماڭ، ئەمما قەتئىي بولۇڭ.

5.2 ئائىلىدە ئىنتىزام بەرپا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرى

ئېنىق ۋە ئورتاق «ئائىلە نىزامنامىسى» تۈزۈش: ئىنتىزام – ئېنىقسىزلىق بار يەردە مەۋجۇت بولالمايدۇ. ئائىلە ئەزالىرى جەم بولۇپ، ھەممە ئادەم بويسۇنىدىغان ئاساسىي قائىدىلەرنى بېكىتىش ۋە ئۇنى يېزىپ ھەممە ئادەم كۆرۈپ تۇرالايدىغان يەرگە چاپلاپ قويۇش كېرەك. بۇ نىزامنامە ئۇيقۇ ۋاقتى، تېلېفون ئىشلىتىش چەكلىمىسى، ئۆيدىكى مەسئۇلىيىتى ۋە بىر - بىرىگە بولغان سۆز - ھەرىكەت ئەخلاقىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى شەرت. قائىدىلەر ئالدىن بېكىتىلسە، كېيىنچە يۈز بېرىدىغان تالاش - تارتىشلارنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە ھەممە ئادەم ئۆز چېگراسىنى بىلىدۇ.

ۋاقىت رېتمىنى قەتئىي مۇقىملاشتۇرۇش: ئائىلىدىكى چۈۋالچاقلىقنىڭ ئەڭ چوڭ مەنبەسى ۋاقىتنىڭ قالايمىقانلىقىدۇر. تاماقتىن كېيىن يىغىشتۇرۇش، تاپشۇرۇق ئىشلەش، كىتاب ئوقۇش ۋە ئۇخلاش سائەتلىرىنىڭ مىنۇتىغىچە ئېنىق بولۇشى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىچكى سائىتىنى تەرتىپكە سالىدۇ. بولۇپمۇ بالىلار «ئۈيغۇرچە ۋاقىت» دېگەن بوشاڭلىقنى ئەمەس، بەلكى «بېكىتىلگەن ۋاقىت» دېگەن مەسئۇلىيەتنى كۆز ئاچقاندىلا كۆرۈپ چوڭ بولۇشى كېرەك. ۋاقىت رېتمى بولغان ئائىلىدە جىددىيلىك ئازىيىدۇ، خاتىرجەملىك ئاشىدۇ.

ئاتا - ئانىنىڭ ئۇلگىلىك رولى ۋە سۆز بىلەن ئەمەلنىڭ بىرلىكى: بالىلار ئاتا - ئانىسىنىڭ سۆزىگە ئەمەس، ھەرىكىتىگە قاراپ ئىنتىزام ئۆگىنىدۇ. ئەگەر ئاتا - ئانا ئۆزى تېلېفونغا بېرىلىپ كەتسە، ۋاقتىدا قوپمسا ياكى ۋەدىسىدە تۇرمىسا، بالىلارغا «ئىنتىزاملىق بول» دېيىشنىڭ ھېچقانداق تەسىرى بولمايدۇ. ئائىلە باشلىقلىرى ئالدى بىلەن ئۆزى شۇ نىزامنامىگە ئەڭ قاتتىق بويسۇنۇشى، ئۆزىنىڭ سۆزى بىلەن ئىشىنى بىر قىلىشى كېرەك. ئىنتىزام – بۇيرۇق بىلەن ئەمەس، ئۈلگە بىلەن سىڭدۈرۈلىدۇ.

خىزمەت تەقسىماتى ۋە شەخسىي مەسئۇلىيەتنى ئايرىش: ئائىلە بىر كوللېكتىپ بولۇپ، ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس بىر مەسئۇلىيىتى بولۇشى كېرەك. ھەتتا كىچىك بالىلارغىمۇ ئۆي گۈللىرىگە سۇ قۇيۇش، ئۈستەل يىغىشتۇرۇش ياكى ئەخلەت

تۆكۈشتەك ۋەزىپىلەرنى بېرىش لازىم. بۇ خىل تەقسىمات بالىلاردا «مەن بولمىسام بۇ ئىش ئاقسايدۇ» دېگەن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرىدۇ. ھېچكىم «مېھمان» ئەمەس، بەلكى ھەممە ئادەم «خوجايىن» بولغاندا، ئائىلىنىڭ ئىچكى تەرتىپى تەبىئىي شەكىللىنىدۇ.

ئىزچىللىق ۋە «ھېسسىياتقا تايانماسلىق» پرىنسىپى: ئىنتىزامنى يىمىرىدىغان ئەڭ چوڭ ئامىل – ئاتا - ئانىنىڭ كەيپىياتىغا قاراپ قائىدىلەرنى ئۆزگەرتىشىدۇر. كەيپىيات ياخشى چاغدا ھەممە ئىشقا رۇخسەت بېرىپ، كەيپىيات ناچار چاغدا قاتتىق قوللۇق قىلىش بالىلارنى قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ. قائىدە – ھاۋا ئوچۇق بولسىمۇ، يامغۇر ياغسىمۇ قائىدىدۇر. تۈزۈمدە چىڭ تۇرۇش بىر خىل ئىزچىللىقنى تەلەپ قىلىدۇ؛ بىر قېتىم يول قويۇلغان قائىدە بۇزۇلغان قائىدىدۇر.

مۇكاپات ۋە جازا مېخانىزمىنى توغرا قوللىنىش: ئىنتىزام – جازالاش دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى توغرا ھەربىكەتنى قەدىرلەش دېمەكتۇر. قائىدىگە ئەمەل قىلغان ئائىلە ئەزالىرىنى كىچىك مۇكاپاتلار ياكى ئىلھاملار بىلەن تەقدىرلەش، قائىدە بۇزۇلغاندا بولسا ئالدىن بېكىتىلگەن «جازا»نى قەتئىي ئىجرا قىلىش كېرەك. بۇ يەردە جازا ئاچچىق بىلەن ئەمەس، بەلكى تەربىيەۋى مەقسەتتە ۋە ئادىل بولۇشى شەرت.

ھەپتىلىك «ئائىلە كېڭىشى» ئۆتكۈزۈش: ھەر ھەپتىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى يىغىلىپ، ئۆتكەن بىر ھەپتىدىكى تەرتىپ - ئىنتىزام ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈشى كېرەك. نېمىلەر ياخشى بولدى؟ قايسى قائىدىلەرنى ئىجرا قىلىش قىيىن بولدى؟ كىملەر ھەپتە نېمىلەرنى ياخشىلاش كېرەك؟ بۇ خىل دېموكراتىك سۆھبەت ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامغا «مەجبۇرلانغان»دەك ئەمەس، بەلكى «ئىگىدارچىلىق قىلغان»دەك ھېس قىلىشىغا شارائىت يارىتىدۇ.

5.3 جامائەت ئىچىدە ئىنتىزام بەرپا قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇللىرى

ئېنىق ۋە يازما نىزامنامە قۇرۇش: بارلىق ھوقۇق، مەسئۇلىيەت ۋە جازا - مۇكاپات تەدبىرلىرى قەغەزگە يېزىلىپ ئاشكارا ئېلان قىلىنغاندا، كىشىلەرنىڭ «بىلمەي قاپتىمەن» ياكى «ئۇنداق دېمىگەن بولغىيتتىڭ» دەپ ئۆزىنى ئاقلىشىغا ئورۇن قالمايدۇ. يازما نىزامنامە شەخسنىڭ كەيپىياتىغا ياكى تونۇش - بىلىش مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئۆزگەرمەيدىغان ئورتاق بىر ئۆلچەم بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىشەنچنى قانۇنىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. نىزامنامىنىڭ تۈزۈلۈشى جەمئىيەتنى شەخسلەرنىڭ سۈبيېكتىپ باشقۇرۇشىدىن تۈزۈمنىڭ ئوبيېكتىپ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزىدۇ. مۇشۇنداق ئېنىق يازما قائىدىسى بولغان جەمئىيەتتە تەرتىپ سىستېمىلىق ساقلىنىدۇ، كۈچ چېچىلمايدىغان نىشانغا مۇجەسسەملىنىدۇ.

ۋاقىتنى ئەڭ ئالىي قانۇن قىلىش: ھەر بىر پائالىيەت، يېغىن ياكى ۋەدە دەل

ۋاقتىدا باشلىنىشى، بىر ئادەم كەلمىگەن بولسىمۇ قالغانلارنىڭ ھەققى ئۈچۈن ئىشنى توختاتماسلىق پىرىنسىپ قىلىنىشى شەرت. ۋاقىتقا ئەمەل قىلماسلىق بىر خىل ئەخلاقسىزلىق ۋە باشقىلارنىڭ ئۆمرىنى ئوغرىلاش دەپ قارالغاندا، جەمئىيەت ئەزالىرىدا تەبىئىي بىر ھوشيارلىق ۋە جىددىيەت تۇيغۇسى شەكىللىنىدۇ. قاچانكى ۋاقىت جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تەۋرەنمەس ئۆلچەمگە ئايلانسا، چۈۋالچاقلىق ئۆزلۈكىدىن يوقاپ، مىللەتنىڭ ئۇنۇمدارلىقى تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە ئاشىدۇ. سىستېمىلىق جەمئىيەت ــ ۋاقىتنى ئەڭ قىممەتلىك بايلىق ۋە ئەڭ قاتتىق قانۇن دەپ بىلگەن شەخسلەرنىڭ مۇرىسىدە قەد كۆتۈرىدۇ.

سىستېمىلىق نازارەت ۋە ھېسابات بېرىش: ئەگەر قىلىنغان ئىشنىڭ نەتىجىسى سۈرۈشتە قىلىنمىسا ۋە خاتالىقنىڭ بەدىلى بولمىسا، ھەرقانداق ئېسىل تۇزۇم پەقەت قەغەز يۈزىدىكى قۇرۇق سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، ھەر بىر ئەزانىڭ ۋەزىپىسى ئېنىق ئۆلچەملەر بىلەن بېكىتىلىشى، قەرەللىك دوكلات بېرىش ئارقىلىق خىزمەتلەر ئۈچۈق - ئاشكارا نازارەت قىلىنىشى شەرت. ئۇنۇم ياراتقانلارنى مۇكاپاتلايدىغان، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلارنى سىستېمىلىق بەدەل تۆلىتىدىغان ئادىل بىر مېخانىزم جەمئىيەتتە تەبىئىي بىر تەرتىپ يارىتىدۇ. مۇشۇنداق ئوچۇق ھېسابات بېرىش مۇھىتىدا، شەخسلەر ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ھېس قىلىپ، چۈۋالچاقلىقتىن سىستېمىلىق ھەرىكەتكە ئۆزلۈكىدىن يۆتكىلىدۇ.

ئېنىق خىزمەت تەقسىماتى: ھەر بىر ۋەزىپە كىملىكى ئېنىق بولغان بىر شەخسكە يۈكلەنگەندە، ئىشلارنىڭ سۈرۈشتۈرۈلمەي قېلىشىغا ياكى بىر ئىشقا بىر نەچچە ئادەمنىڭ ئارىلىشىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشىغا ئورۇن قالمايدۇ. بۇ خىل تەقسىمات شەخسلەرنىڭ ئۆز ئىقتىدارىغا قاراپ ئەڭ مۇۋاپىق ئورۇنغا قويۇلۇشىنى تەمىنلەپ، كوللېكتىپنىڭ ئۈمۈمىي ئۇنۇمىنى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزىدۇ. مەسئۇلىيەت چېگرالىق ئېنىق سىزىلغاندا، كىشىلەر ئۆز ھۆددىسىدىكى ئىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە نەتىجە ئۈچۈن بىۋاسىتە جاۋابكار بولىدۇ. مۇشۇنداق سىستېمىلىق تەقسىماتقا ئىگە جەمئىيەت پارچە - پارچە بولغان كۆچلەرنى بىر تۇتاش، ماس قەدەملىك ھەرىكەت قىلىدىغان كۆچلۈك بىر ماشىنىغا ئايلاندۇرىدۇ.

ئۈلگىلىك رەھبەرلىك رولى: ئەگەر يېتەكچى شەخسلەر ئۆزى تۈزگەن قائىدىگە ئۆزى بويسۇنمىسا، جەمئىيەت ئەزالىرىدا تۈزۈمگە نىسبەتەن ئىشەنچسىزلىك ۋە سەل قاراش پەيدا بولىدۇ. ھەقىقىي رەھبەر «مەن دېگەندەك قىل» دەيدىغان ئەمەس، بەلكى «مەن قىلغاندەك قىل» دەپ ئۈلگە بولىدىغان، ۋاقىتقا، سۆزىگە ۋە تەرتىپكە ئەڭ ئاۋۋال ئۆزى ئەمەل قىلىدىغان كىشىدۇر. رەھبەرنىڭ ئىنتىزامچانلىقى پۈتۈن بىر سىستېمىغا جىمجىت، ئەمما كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، ئەتراپىدىكىلەرنى ئۆزلۈكىدىن تەرتىپكە كېلىشكە مەجبۇرلايدۇ. مۇشۇنداق ئۈلگىلىك يېتەكچىلىك بولغاندا، ئىنتىزام سىرتتىن تېڭىلغان يۈك بولماي، جەمئىيەتنىڭ ئورتاق غۇرۇرى ۋە ياشاش ئۇسۇلىغا ئايلىنىدۇ.

ئەزا تاللاش ۋە شاللاش مېخانىزمى: ھەرقانداق بىر كوللېكتىپقا ئەزا قوبۇل قىلغاندا پەقەت سىرتتىن كۆرۈنگەن قابىلىيەتكىلا ئەمەس، بەلكى شۇ شەخسنىڭ ئىنتىزامغا بولغان سادىقلىقى ۋە ئورتاق قىممەت قاراشقا ماسلىشىشچانلىقىغا جەزمەن قاراش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سىستېمىنىڭ تەرتىپىنى قايتا - قايتا بۇزىدىغان، چۈۋالچاقلىقنى ئادەت قىلغان ۋە تۈزۈمگە بويسۇنمىغان ئەزالارنى سىستېمىدىن ۋاقتىدا شاللاش – قالغان ئەزالارنىڭ ئىشەنچىنى ۋە سىستېمىنىڭ سۈپىتىنى ساقلاشنىڭ بىردىنبىر يولىدۇر. سۈپەتنى ساندىن ئۈستۈن قويغان، ئىنتىزامنى «ئەزا بولۇش»نىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى قىلغان جەمئىيەت ھەرگىزمۇ ئىچىدىن چىرىپ كەتمەيدۇ. مۇشۇنداق ئېنىق كىرىش ۋە چىقىش دەرۋازىسى بولغاندا، جەمئىيەت بىر دۆۋە چاڭ - توزاندىن قۇتۇلۇپ، يۇقىرى ئۈنۈملۈك ۋە ئىنتىزاملىق بىر پولات قوشۇنغا ئايلىنىدۇ.

كوللېكتىپ غايە ۋە قىممەت قاراشنى سىڭدۈرۈش: بىر توپ ئادەمنىڭ بىر نىشانغا يۆنىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كاللىسىدا «بىز نېمە ئۈچۈن بۇ تەرتىپكە بويسۇنىمىز؟» دېگەن سوئالغا ئېنىق ۋە ئۇلۇغ بىر جاۋاب بولۇشى شەرت. قاچانكى شەخس ئۆزىنىڭ كىچىك مەنپەئەتىنى كوللېكتىپنىڭ چوڭ غايىسى ئۈچۈن قۇربان قىلىشنى بىر تۇرلۈك شەرەپ دەپ بىلسە، ئىنتىزام سىرتتىن تېڭىلغان جازا بولماي، بەلكى ئىچىدىن كەلگەن بىر بۇرچقا ئايلىنىدۇ. ئورتاق قىممەت قاراش سىڭگەن جەمئىيەتتە، كىشىلەر نازارەت بولمىغان چاغدىمۇ ئۆزلۈكىدىن تەرتىپنى ساقلايدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆزىنىى بىر ئۇلۇغ سىستېمىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ ھېس قىلىدۇ. مۇشۇنداق روھىي بىرلىككە ئىگە جەمئىيەتتە چۈۋالچاقلىق ئۆزلۈكىدىن يوقايدۇ ۋە مىللەت بىر مۇستەھكەم پولات قورغاندەك بىرلىككە كېلىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، ئىنتىزام – بىر مىللەتنى چېچىلاڭغۇ بىر دۆۋە قۇمدىن، ھېچقانداق كۈچ يىمىرىپ تاشلىيالمايدىغان پولاتتەك قوشۇنغا ئايلاندۇرىدىغان بىردىنبىر قورالدۇر. دۆلەتنى ئازاد قىلىش جەريانى پەقەت ھېسسىيات ۋە شوئار بىلەن ئەمەس، بەلكى شەخستىن باشلانغان قاتتىق ھەربىيچە تەرتىپ ۋە سىستېمىلىق ھېسابات بېرىش مېخانىزمى ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. قاچانكى بىر خەلق ئۆز ھاۋايى - ھەۋىسنى يۆتكىلىشچان نىشانغا ئەمەس، بەلكى مۇستەقىللىق غايىسى ئۈچۈن قۇربان قىلالايدىغان يۈكسەك ئىرادىنى يېتىلدۈرگەندە، زۇلۇم زەنجىرلىرىنى ئۈزۈپ تاشلايدىغان ھەقىقىي قۇدرەتكە ئېرىشىدۇ. سىستېمىلىق ئىنتىزام سىڭگەن بىر جەمئىيەتتە، چېچىلاڭغۇ كۈچلەر بىر نۇقتىغا جەم بولۇپ، ئازادلىقنىڭ ئەڭ مۇستەھكەم ئۇلىنى قۇرىدۇ. قىسقىسى، بىزنىڭ ئىنتىزامغا بولغان پوزىتسىيەيىمىز بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئالماس ياكى كۆمۈر ياكى ھەتتا كۈل بولۇشىمىزنى بەلگىلەيدۇ.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور تۇردىمۇھەممەد ئابدۇللاھ

دوكتور تۇردىمۇھەممەد ئابدۇللا 1986 - يىلى خوتەن شەھرىگە قاراشلىق لاسكۇي بازىرىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ئۆزى تۇرۇشلۇق كەنتتە، تولۇق ئوتتۇرىنى خوتەن ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 2011 - يىلى شاڭخەيدىكى توڭجى ئۇنىۋېرسىتېتىدا خىمىيە ئىنژېنېرلىقى كەسپى بويىچە باكلاۋۇرلۇقنى پۈتتۈرگەن. 2012 - يىلىدىن 2014 - يىلىغىچە سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ئابدۇلئەزىز خانلىق ئۇنىۋېرسىتېتىدا خىمىيە ئىنژېنېرلىقىدا ماگىستىرلىقتا ئوقۇغان.

2015 - يىلىدىن 2019 - يىلىغىچە يەنە شۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا، ئوخشاش كەسىپتە دوكتورلۇقتا ئوقۇغان. 2019 - يىلىدىن 2021 - يىلىغىچە مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتتا دوكتور ئاشتى تەتقىقات يارىدەمچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 2021 - يىلى ياۋروپا تەتقىقات كېڭىشى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ماريە كىيۇرى خانىم نامىدىكى تەتقىقات فوندىغا ئېرىشكەن ۋە ئىستانبۇل تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا تەكلىپلىك تەتقىقاتچى سۈپىتىدە ئىككى يىل خىزمەت قىلغان. ئۇ ھازىر كوجائەلى ئۇنىۋېرسىتېتى ماتېرىيال ئىنژېنېرلىقى بۆلۈمىنىڭ تەكلىپلىك ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، دوكتورلۇق ئوقۇشىنى باشلىغاندىن بېرى بىيوماتېرىيال، پولىمېرلىق ماتېرىياللار، توقۇلما ماتېرىياللىرى، ئۇچ ئۆلچەملىك بېسىش تېخنىكىسى قاتارلىق ساھەلەردە تەتقىقات خىزمىتى قىلىپ كەلمەكتە. تۇردىمۇھەممەد ئۆز تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن جەمئىي 10 پارچە كەشپىياتنى پاتېنت ئىلتماسىغا سۇنغان بولۇپ، بۇنىڭدىن سەككىزى ئامېرىكا پاتېنت ئىشخانىسى تەرىپىدىن رەسمىي تەستىقلانغان. 30 نەچچە پارچە خەلقئارا دەرىجىلىك ماقالىسى SCI/SCIE - indexed ژۇرنالىلاردا ئېلان قىلىنغان. 10 دىن ئارتۇق دۆلەت ۋە خەلقئارا دەرىجىلىك كونفېرېنسلەرگە ماقالە تەييارلىغان ۋە لېكسىيە سۆزلىگەن.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

11

2000 ــ 2025 - يىللار ئارىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش

دوكتور دىلشات باريشچى

2026 - يىلى تۈركىيە

كىرىش سۆز

بۇ تەتقىقات ماقالىسىدە، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ 2000 ــ 2025 - يىللىرىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش سانلىق مەلۇماتلىرى ۋە باشقا سانلىق مەلۇماتلارنى ئاساس قىلغان ھالدا، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ھەرىكەتچان قۇرۇلما نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇچ ئاساسلىق ئېتنىك گۇرۇپپىسىنىڭ، يەنى ئۇيغۇر، خىتاي ۋە باشقا يەرلىك مىللەتلەرنىڭ نوپۇس ئەھۋالى ۋە ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكى تەسۋىرلەنگەن ۋە تەھلىل قىلىنغان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇسى كۆپىيىۋاتقان يۈزلىنىشنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەرلىك خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى تۆۋەنلەش بىلەن بىرگە، داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، بۇنىڭغا پاراللېل ھالدا خىتاي نوپۇسىنىڭمۇ كۆپىيىش نىسبىتىدە داۋالغۇق ھالەت كۆرۈلگەن. 2000 ــ 2005 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى %1.71 ~ %2.30 بولۇپ، 2020 ــ 2025 - يىللار ئارىلىقىدا %1.18 ~ %1.49 گە تۆۋەنلىگەن، خىتاي نوپۇسى %1.98 ~ %2.79

دىن 1.44% ~ 1.51% گە تۆۋەنلىگەن ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەرنىڭ نوپۇسى 1.80% ~ 2.56% دىن 1.10% ~ 0.06% گە تۆۋەنلىگەن. 2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا، خىتاي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى يەنىلا ئۇيغۇر ۋە باشقا ئېتنىك خەلقلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىدىن يۇقىرى بولغان. بولۇپمۇ 2010 – 2015 ۋە 2015 – 2020 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇر نوپۇسى ئەڭ ئاز بولغانىدا 323,409 ۋە 363,554 ، ئەڭ كۆپ بولغانىدا 936,476 ۋە 993,547 كۆپەيگەن بولسا، خىتاي نوپۇسى ئەڭ ئاز 980,242 ۋە 1,018,235 ، ئەڭ كۆپ 1,094,212 ۋە 1,389,683 كۆپەيگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نوپۇسىدا 2020 – 2025 - يىللار ئارىلىقىدا 15,571 كىشى كەم قالغان.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدىكى سان قىممەت ئۆزگىرىشلىرى نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىك باسقۇچلىرىغا (ئاكتىپ ئېشىش، لوگارىزىملىق كۆپىيىش، مەنپىي ئېشىش ۋە ئاخىرقى نوپۇس سىغىمى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان تەڭپۇڭلۇق باسقۇچلىرىغا) ماسلاشقان ھالدا، ئۆزىگە خاس داۋالغۇش ھالىتىنى ئالغان.

شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ ئۇچ ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ (يەنى، ئۇيغۇرلار، خىتايلار ۋە باشقا ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ) تەرەققىياتىدىكى ئوخشاشلىق ۋە تەڭپۇڭسىزلىق، 2000 - يىلىدىن 2025 - يىلىغىچە بولغان ئۆتكەن 25 يىلدا داۋالغۇلۇق ھالەتتە كۆپىيىش كۆرسەتكەن. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەر بىلەن خىتايلارنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى، پەرقى ۋە تەڭپۇڭسىزلىقىنى تولۇق چۈشىنىش شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئىلمىي يوسۇندا ئىپادىلەشنىڭ زۆرۈر ئاساسىدۇر.

بۇ تەتقىقاتتا، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس رېئاللىقىنى تېخىمۇ ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ماتېماتىكىلىق ۋە ئىستاتىستىكىلىق باھالاش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ نوپۇس نىسبىتى، كۆپىيىش سۈرئىتى ۋە نوپۇس پىرسەنتى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئەڭ چۈشىنىشلىك شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە كەلگۈسىدىكى نوپۇس تەرەققىيات يۈزلىنىشى مۆلچەرلەندى. شۇنداقلا، رايونىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىغا قىزىققۇچىلار ۋە تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن ئانالىزلىق بىر رامكا يارىتىلدى.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: شەرقىي تۈركىستان نوپۇسى، ئۇچ ئاساسلىق ئېتنىك گۇرۇپپا، نوپۇس ۋە قۇرۇلما، تەرەققىيات پەرقى، تەبىئىي كۆپىيىش.

Changes In the Demographic Structure of East Turkistan Between 2000-2025

Summary

This research paper aims to examine the demographic structure of East Turkestan from a dynamic structural perspective, based on the 2000-2025 census data of East Turkesatn and other data. The demographic situation and

changing characteristics of the three main ethnic groups that make up the population structure of East Turkestan, namely Uyghurs, Chinese, and other indigenous peoples, are described and analyzed. While the population of East Turkestan generally shows an increasing trend, the growth rate of indigenous peoples, including Uyghurs, has been fluctuating along with declining growth rates, paralleling the fluctuating growth rate of China's population. The Uyghur population growth rate in 2000-2005 was 1.71%~2.30%, and in 2020-2025 it was 1.18%~1.49%. The Chinese population decreased from 1.98%~2.79% to 1.44%~1.51%, and the population of other indigenous peoples decreased from 1.80%~2.56% to 1.10%~-0.06%. From 2000 to 2025, China's population growth was still higher than that of Uyghurs and other ethnic groups. In particular, between 2010 and 2015, the Uyghur population increased by 323,409-363,554, and by 936,476-993,547, respectively, while China's population increased by 980,242-1,018,235, - and by 1,094,212-1,389,683, respectively. On the other hand, the population of other ethnic groups decreased by 15,571 from 2020 to 2025.

In general, the numerical value of the population structure of East Turkestan has taken a wave-like form, corresponding to the development of the population stages (active growth stage, logarithmic growth stage, negative growth stage, and equilibrium stage-the final population capacity).

The differences and imbalances in the development of these three ethnic groups in East Turkestan have shown a wave-like increase in the past 25 years from 2000 to 2025. A full understanding of the development characteristics, differences, and imbalances between the Uyghurs and other indigenous peoples in East Turkestan and the Chinese is a necessary foundation for scientifically describing the demographic structure of East Turkestan.

In order to estimate the population that reflects reality through more mathematical and statistical methods related to the population structure of East Turkestan and present population representation (population size, growth rate, percentage, etc.) in the most understandable way, the population structure of East Turkestan is presented to those interested.

***Keywords**: East Turkestan population, three main ethnic groups, population and structure, cultural differences, natural increase.*

نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى

بىر جەمئىيەت، رايون ياكى دۆلەتنىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) قۇرۇلمىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىن ئاۋۋال، نوپۇس ئۆزگىرىشىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىللارنى كۆزدىن كەچۈرۈش زۆرۈردۇر. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى تۈغۇلۇش، كۆپىيىش، كۆچۈش ۋە ئۆلۈشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچتىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ يەردە «تۈغۇلۇش» رايوندىكى تۈغۇلۇش نىسبىتىنى، «كۆپىيىش» بولسا مۇسبەت كۆپىيىش ياكى مەنپىي كۆپىيىشنى كۆرسىتىدۇ. «كۆچۈش» بولسا دۆلەت ئىچىدە مەلۇم رايوندىن باشقا بىر رايونغا كۆچۈش ياكى چەت ئەلگە كۆچۈش ياكى كۆچمەنلەرنىڭ مەلۇم بىر رايونغا يەرلىشىشى ۋە ياكى مەلۇم رايوندىن كۆچۈپ كېتىشى قاتارلىق مېخانىزملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئۆلۈش» بولسا ئۆلۈم نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئامىللار	دېموگرافىك مەزمۇنى ۋە مېخانىزمى	ئاساسىي كۆرسەتكۈچى
تۈغۇلۇش	رايوندىكى خەلقلەر ۋە كۆچمەنلەرنىڭ يېڭى تۈغۇلغان بوۋاقلار ئارقىلىق نوپۇسقا قوشۇلۇش جەريانى	تۈغۇلۇش نىسبىتى
كۆپىيىش	تۈغۇلۇش بىلەن ئۆلۈم ئوتتۇرىسىدىكى ماتېماتىكىلىق پەرق بولۇپ، نوپۇسنىڭ مىقدار جەھەتتىن ئۆرلەش ياكى تۆۋەنلەش يۈزلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ.	تەبىئي كۆپىيىش نىسبىتى (مۇسبەت ياكى مەنپىي كۆپىيىش)
كۆچۈش	ئىچكى كۆچۈش (دۆلەت ئىچىدىكى رايونلار ئارا كۆچۈش)، كۆچمەنلەرنىڭ كىرىشى - چىقىشى، تاشقى كۆچۈش (چەت ئەلگە كۆچۈش)	كۆچۈش نىسبىتى
ئۆلۈش	رايوندىكى نوپۇسنىڭ تەبىئي ياكى غەيرىي تەبىئي سەۋەبلەر بىلەن ئازىيىش جەريانى.	ئۆلۈم نىسبىتى

بۇ تەتقىقاتتا، بىز پەقەت سانلىق مەلۇماتلارغا تايانغان ھالدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئانالىز قىلىمىز.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنىڭ سانلىق ئانالىزى

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، رايوننىڭ نۆۋەتتىكى رېئال (سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ۋە رايون خاراكتېرلىك) ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، نوپۇسنى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ ئاساسىي گۇرۇپپىغا ئايرىپ قاراش زۆرۈردۇر:

1) شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەسلىي يەرلىك خوجايىنى بولغان ئۇيغۇرلار؛

2) شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلاردىن باشقا يەرلىك ئېتنىك خەلقلەر (باشقا

يەرلىك مىللەتلەر)؛
3) شەرقىي تۈركىستانغا ئولتۇراقلاشتۇرۇلغان خىتايلار.

شۇڭلاشقا، بۇ تەتقىقاتتا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي نوپۇس قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكى ماتېماتىكىلىق فورمۇللارغا ئاساسلىنىپ ئانالىز قىلىندى:

$$ON = UN + BN + XN$$

ياكى يەرلىك خەلقلەر بىر گۇرۇپپا قىلىنغاندا:

$$ON = YN + XN$$

بۇ يەردە ON بولسا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي نوپۇسى؛ UN بولسا ئۇيغۇر نوپۇسى؛ BN بولسا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلاردىن باشقا يەرلىك ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نوپۇسى ۋە XN بولسا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نوپۇسىنى كۆرسىتىدۇ.

تەتقىقاتنىڭ تېخنىكىسى ۋە توغرا نەتىجە بېرىشى ئۈچۈن، يۇقىرىقى ئامىللار كۆزدىن كەچۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ «چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان نوپۇسى» (پۈتۈن سانلىق مەنبەلەرگە ئاساسلانغان ھالدا دېموگرافىك ئۇسۇل ۋە ئانالىزلار بىلەن مۆلچەرلەنگەن نەتىجىلەرگە تايانغان ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلار) بىلەن رەسمىي ئېلان قىلىنغان «نۆۋەتتىكى مەۋجۇت نوپۇسى» (پۈتۈن خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا دېموگرافىك ئۇسۇل ۋە ئانالىزلار بىلەن تەخمىن قىلىنغان نەتىجىلەرگە تايانغان ئىستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلار) ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ تەھلىل قىلىندى.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى

2000 - يىلى	2005 - يىلى	2010 - يىلى	2015 - يىلى	2020 - يىلى	2025 - يىلى
28,270,852	30,981,525	33,952,104	36,187,780	38,570,692	41,113,435

بۇ يەردە $\hat{P}_\tau = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.001831، 0.001831، 0.001275، 0.001275، 0.001277 گە تەڭ؛ يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپەيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
2,542,743	2,382,912	2,235,676	2,970,579	2,710,673

$$\hat{P}_{\hat{\tau}} = P_{\tau} - P_{\tau-5}; \quad \tau = 2005, 2010, 2015, 2020, 2025; \quad \hat{\tau} = \tau \sim \tau - 5$$

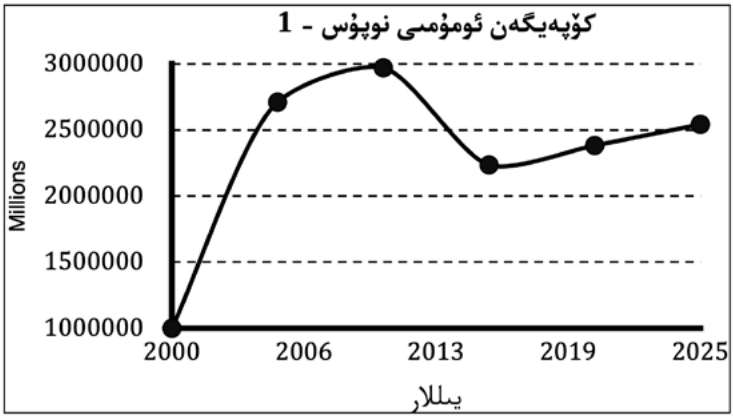

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى 2010 – 2015 - يىللار ئارىلىقىدا ئازلىغان بولسىمۇ، ئەمما 2015 - يىلدىن باشلاپ يەنە كۆپىيىشكە باشلىغان. نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى دەسلەپتە 1.83%تىن 1.27%كە تۆۋەنلەپ، ئۇنىڭدىن كېيىن 1.28%كە ئۆرلىگەن.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
39,057.763	36,648,827	34,744,049	33,196,964	29,265,272	25,802,483

بۇ يەردە $\hat{P}_{\tau} = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۆزىتىلگەن گىئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.002519، 0.002521، 0.00091، 0.001067، 0.001273 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$ ، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_{\tau} - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

(95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە) $\alpha = 0.95$

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
2,408,936	1,904,778	1,547,085	3,931,692	3,462,789

$$\hat{P}_{\hat{\tau}} = P_{\tau} - P_{\tau-5}, \quad \tau = 2005, 2010, 2015, 2020, 2025, \quad \hat{\tau} = \tau \sim \tau - 5$$

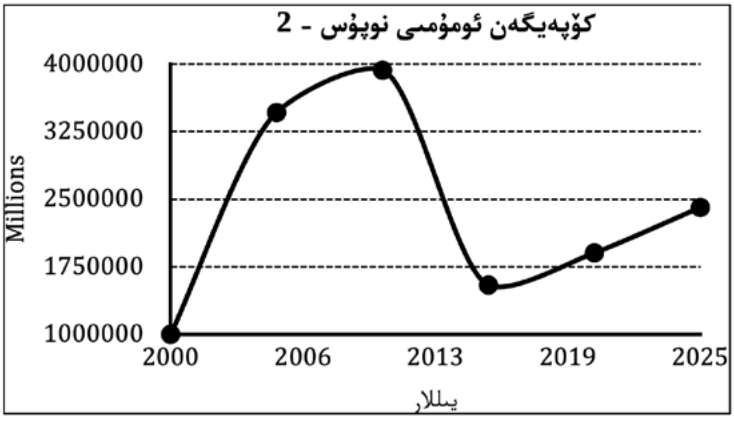

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى 2010 - يىلىدىن ئاۋۇال يۇقىرى سۈرئەتتە كۆپىيىش يۈزلىنىشىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما 2010 – 2015 - يىللىرى ئارىلىقىدا جەددىي تۆۋەنلەش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ دەۋردە نوپۇسنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتى 2.52% تىن 0.09% كە ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ، ئۇنىڭدىن كېيىن 1.07% كە ئۆرلىگەن.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
24,178,907	22,812,022	21,522,505	20,305,881	18,622,516	17,078,703

بۇ يەردە $\hat{P}_{\tau} = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېترىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.001731، 0.001731، 0.001164، 0.001164، 0.001164

گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1} 10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

$\alpha = 0.95$ (95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە)

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپەيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
1,366,885	1,289,517	1,216,624	1,683,365	1,543,813

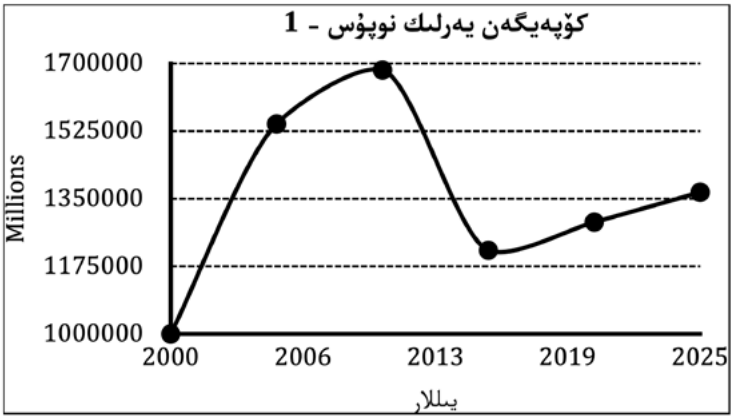

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ يەرلىك خەلقلىرىنىڭ چوقۇم يېتىشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ نىسبىتىنىڭ تارقىلىشىغا قارىغىنىمىزدا، مەلۇم دەرىجىدىكى داۋالغۇش يۈزلىنىشى كۆزىتىلىدۇ. جۈملىدىن، 2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا يەرلىك نوپۇسنىڭ يىللىق تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1.64% بىلەن 1.73% ئارىلىقىدا تەذبذبىي داۋالغۇپ تۇرغانلىقى ئېنىقلاندى.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى مەۋجۇت شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
22,969,962	21,731,422	21,216,327	20,649,484	18,349,362	16,305,988

بۇ يەردە $\hat{P}_\tau = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.002361، 0.002362، 0.000542، 0.000480، 0.001109 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

α = 0.95(95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە)

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى مەۋجۇت شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2000 - 2005	2005 - 2010	2010 - 2015	2015 - 2020	2020 - 2025
2,043,374	2,300,122	566,843	515,095	1,238,540

شەرقىي تۈركىستاننىڭ رەسمىي ئېلان قىلىنغان نۆۋەتتىكى مەۋجۇت سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇس كۆپىيىش نىسبىتى 2000 – 2010 - يىللىرى ئارىلىقىدا 2.36% غا يەتكەن بولسا، 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا بۇ ئۆسۈش سۈرئىتى شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ 0.05% كە چۈشۈپ قالغان.

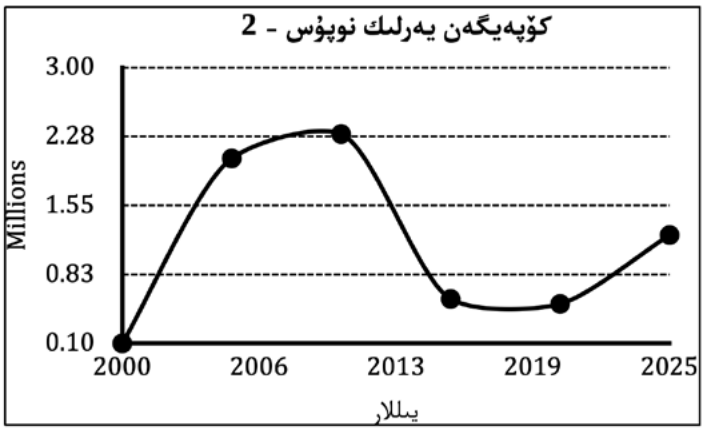

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى

2000 - يىلى	2005 - يىلى	2010 - يىلى	2015 - يىلى	2020 - يىلى	2025 - يىلى
12,952,471	14,105,999	15,366,614	16,303,090	17,296,637	18,350,733

بۇ يەردە $\hat{P}_\tau = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.001706، 0.001712، 0.001183، 0.001183، 0.001183، 0.001183 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

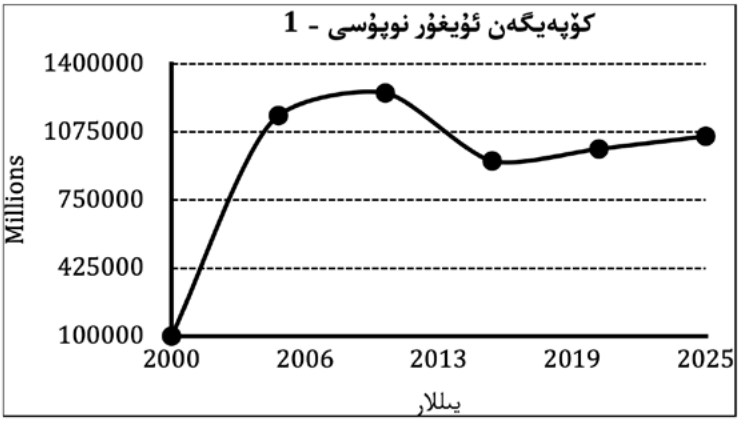

شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات يۈزلىنىشى بويىچە چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان نوپۇس نىسبىتى 2000 – 2010 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئىزچىل كۆپىيىش يۈزلىنىشىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا تەدرىجىي ئازايغان. بۇ مەزگىلدە كۆپىيىش نىسبىتى 1.71%دىن 1.18%گە تۆۋەنلىگەن.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان

ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
1,054,096	993,547	936,476	1,260,615	1,153,528

$$\hat{P}_{\hat{\tau}} = P_{\tau} - P_{\tau-5}, \quad \tau = 2005, 2010, 2015, 2020, 2025, \quad \hat{\tau} = \tau \sim \tau - 5$$

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
17,433,196	16,179,086	15,815,532	15,492,123	13,812,158	12,314,368

بۇ يەردە $\hat{P}_{\tau} = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.002296، 0.002296، 0.000413، 0.000454، 0.001493 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_{\tau} - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

$\alpha = 0.95$(95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە)

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
1,254,110	363,554	323,409	1,679,965	1,497,790

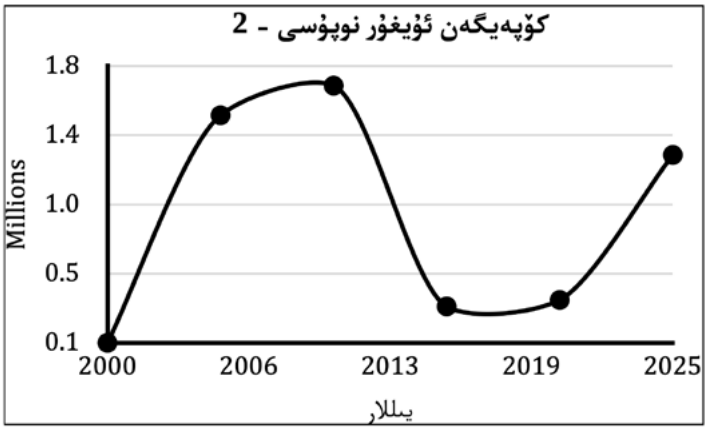

شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 2000 – 2010 - يىللىرى ۋە 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدا 2.3%دىن 0.04%گە ئازايغان. بۇ يەردىكى ئەڭ دىققەتتكە سازاۋەر نۇقتا شۇكى، 2000 - يىلىدىن 2010 - يىلىغىچە بولغان ئون يىلدا ئۇيغۇر نوپۇسى 3 مىليون 177 مىڭ 755 كىشى كۆپەيگەن بولسا، 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا ئارانلا 686,963 (323,409+363,554) نوپۇس كۆپەيگەن.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى

2000 - يىلى	2005 - يىلى	2010 - يىلى	2015 - يىلى	2020 - يىلى	2025 - يىلى
11,192,148	12,358,420	13,646,223	14,664,458	15,758,670	16,934,529

بۇ يەردە $\hat{P}_\tau = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېترىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.001982، 0.001982، 0.001439، 0.001439، 0.001439 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى

2000 - 2005	2005 - 2010	2010 - 2015	2015 - 2020	2020 - 2025

1,175,859	1,094,212	1,018,235	1,287,803	1,166,272

شەرقي تۈركستاندىكى خىتايلارنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى 2000 - يىلىدىن 2010 - يىلىغىچە بولغان ئون يىلدا 2 مىليون 454 مىڭ كىشى (1,166,272+1,287,803) كۆپەيگەن بولۇپ، 2010 - 2020 - يىللار ئارىلىقىدا 2 مىليون 112 مىڭ 447 كىشى (1,018,235+1,094,212) ئومۇمىي نوپۇسىغا قوشۇلغان.

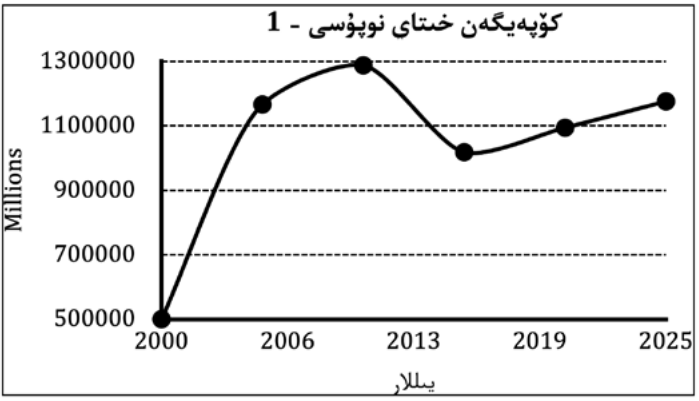

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقي تۈركستاندىكى خىتايلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى

2000 - يىلى	2005 - يىلى	2010 - يىلى	2015 - يىلى	2020 - يىلى	2025 - يىلى
9,496,495	10,915,910	12,547,480	13,527,722	14,917,405	16,087,803

بۇ يەردە $\hat{P}_\tau = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.0022786، 0.002786، 0.001504، 0.001956، 0.001511 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى ، بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$ ، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1}10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

$\alpha = 0.95$(95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە)

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
1,170,398	1,389,683	980,242	1,631,570	1,419,415

$$\hat{P}_{\hat{\tau}} = P_{\tau} - P_{\tau-5}, \quad \tau = 2005, 2010, 2015, 2020, 2025, \quad \hat{\tau} = \tau \sim \tau - 5$$

شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى 2000 – 2010 - يىللار ئارىلىقىدا 3 مىليوندىن (1,419,415+1,631,570) كۆپ بولۇپ، 2010 - يىلىدىن 2020 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا 2 مىليون 369 مىڭ 925 كىشى (980,242+1,389,683) ئومۇمىي نوپۇسىغا قوشۇلغان.

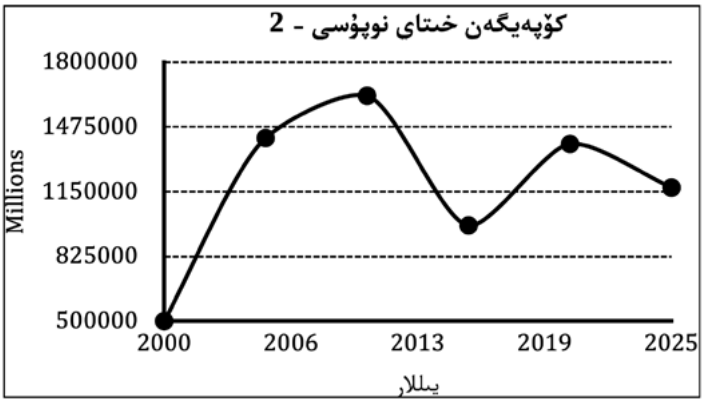

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ چوڭقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
5,828,174	5,515,385	5,219,383	4,939,267	4,514,484	4,126,232

بۇ يەردە $\hat{P}_{\tau} = P_{\tau-1}e^{\theta_g}$، بۇ ئىپادىدىكى θ_g بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، بۇ ئىپادىدىكى بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.001799، 0.001799، 0.001103، 0.001103، 0.001103 گە تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى $\tau = 2000, \ldots, 2025$، ھەمدە

$$\hat{P}_t = P_{\tau-1} 10^{T_t \lg b}; \quad \lg b = \lg P_\tau - \lg P_{\tau-1}$$
$$T_t = 0.2, 0.4, 0.6, 0.8, 1; \quad t = 2000, \ldots, 2025$$

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
312,789	296,002	280,116	424,783	388,252

شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان نوپۇسى، 2000 – 2010 - يىللار ئارىلىقىدا كۆپىيىش يۈزلىنىشىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما 2010 – 2020 - يىللار ئارىلىقىدا تەدرىجىي ئازىيىپ، 2020 – 2025 - يىللار ئارىلىقىدا قايتىدىن كۆپەيگەن. بۇ مەزگىلدە كۆپىيىش نىسبىتى 1.80%دىن 1.10%گە تۆۋەنلىگەن.

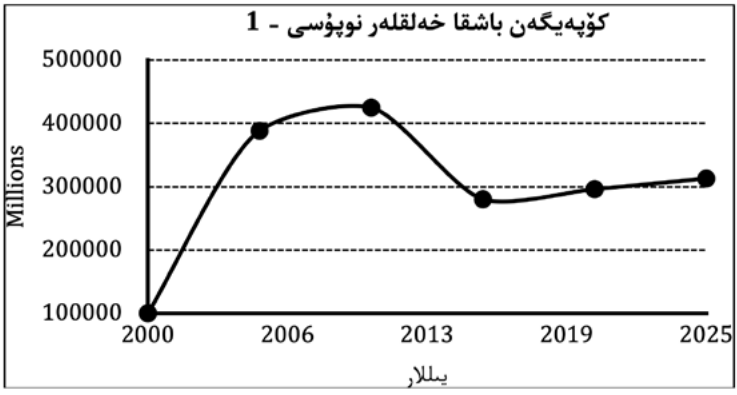

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسى

2025 - يىلى	2020 - يىلى	2015 - يىلى	2010 - يىلى	2005 - يىلى	2000 - يىلى
5,536,765	5,552,336	5,400,795	5,157,361	4,537,205	3,991,620

بۇ يەردە ، بۇ ئىپادىدىكى بولسا تۈزىتىلگەن گېئومېتىرىيەلىك ئېشىش نىسبىتى بولۇپ، قىممىتى 0.002562، 0.002562، 0.000922، 0.000553، - 0.00056 گە

تەڭ؛ بۇ يەردە يىللار كۆرسەتكۈچى ، ھەمدە
α = 0.95(95% ئىشەنچلىكلىك دەرىجىسى بويىچە)

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

2020 - 2025	2015 - 2020	2010 - 2015	2005 - 2010	2000 - 2005
- 15,570	151,541	243,434	620,156	545,585

$$\hat{P}_{\hat{\tau}} = P_{\tau} - P_{\tau-5}, \quad \tau = 2005, 2010, 2015, 2020, 2025, \quad \hat{\tau} = \tau \sim \tau - 5$$

شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ مەۋجۇت نوپۇسى، 2000 – 2010 - يىللار ئارىلىقىدا كۆپىيىش يۈزلىنىشىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەممما 2010 – 2020 - يىللار ئارىلىقىدا تەدرىجىي ئازىيىپ 2020 – 2025 - يىللار ئارىلىقىدا 15 مىڭ 571 كىشى كەم قالغان. بولۇپمۇ 2015 - يىلىدىن 2025 - يىلىغىچە ئارانلا 135 مىڭ 970 كىشى (+151,541(- 15,570)) ئومۇمىي نوپۇسىغا قوشۇلغان. بۇ مەزگىلدە كۆپىيىش نىسبىتى 0,092%دىن مىنۇس 0,056%گە تۆۋەنلىگەن.

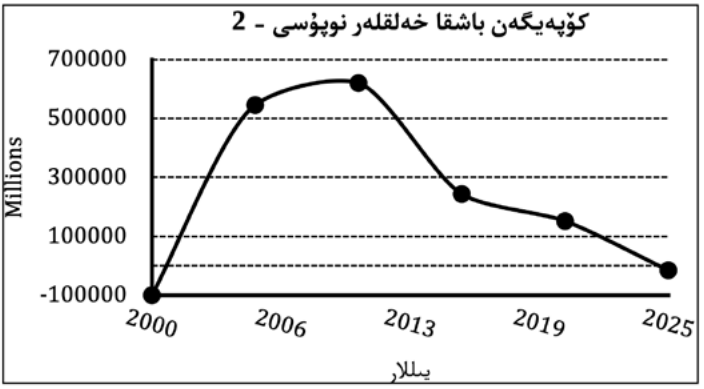

شەرقىي تۈركىستان نوپۇس قۇرۇلمىسىنىڭ سانلىق ئانالىزى

بۇ بۆلۈمدە، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئۇچ ئاساسىي گۇرۇپپىنىڭ سانلىق مىقدارى «چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان نوپۇس» ۋە «نۆۋەتتىكى مەۋجۇت نوپۇس» تىن ئىبارەت ئىككى ئوخشىمىغان تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىلدى.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۈرۈپپىنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ سېلىشتۇرمىسى

	2000	2005	2010	2015	2020	2025
UN	12,952,471	14,105,999	15,366,614	16,303,090	17,296,637	18,350,733
BN	4,126,232	4,514,484	4,939,267	5,219,383	5,515,385	5,828,174
XN	11,192,148	12,358,420	13,646,223	14,664,458	15,758,670	16,934,529

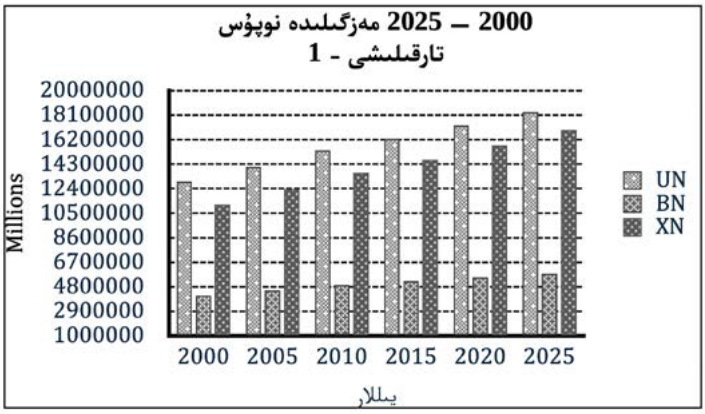

دىئاگراممىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ۋە خىتايلاردىن باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نوپۇسى ئاستا - ئاستا كۆپىيىشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما خىتايلارنىڭ نوپۇسىنىڭ مەلۇم بىر ئىزچىل سۈرئەت (چاستوتا) بىلەن تەدرىجىي ئۆرلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا بارغانسېرى يېقىنلىشىۋاتقانلىقى كۆزىتىلمەكتە.

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۈرۈپپىنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى

	2005 - 2000	2010 - 2005	2015 - 2010	2020 - 2015	2025 - 2020
UN	1,153,528	1,260,615	936,476	993,547	1,054,096
BN	388,252	424,783	280,116	296,002	312,789
XN	1,166,272	1,287,803	1,018,235	1,094,212	1,175,859

جەدۋەلدىن ئايان بولغىنىدەك، 2000 – 2010 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇيغۇر نوپۇسى تەبىئىي رەۋىشتە ئاشقان بولسا، 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا تۇيۇقسىز ۋە جىددىي دەرىجىدە ئازايغان؛ 2020 – 2025 - يىللىرىغا كەلگەندە بولسا، ئازراق بولسىمۇ قايتا بىرئاز كۆپىيىش يۈزلىنىشى كۆرۈلگەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئۆزگىرىش گرافىكى (دىئاگراممىسى) تۆۋەندە كۆرسىتىلدى:

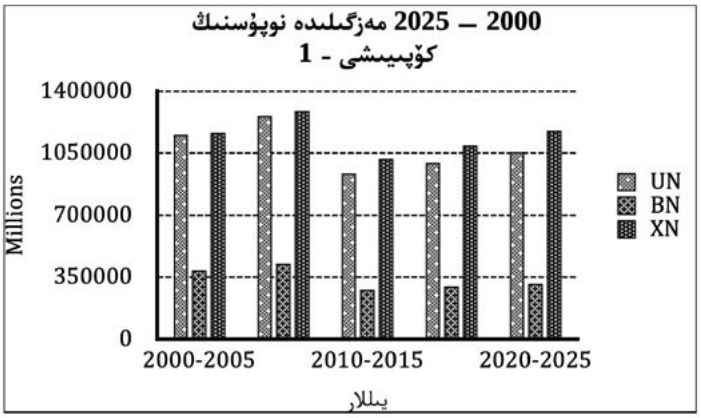

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

	2000	2005	2010	2015	2020	2025
UN	12,314,368	13,812,158	15,492,123	15,815,532	16,179,086	17,433,196
BN	3,991,620	4,537,205	5,157,361	5,400,795	5,552,336	5,536,765
XN	9,496,495	10,915,910	12,547,480	13,527,722	14,917,405	16,087,803

جەدۋەلدىن ئايان بولغىنىدەك، 2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي جەھەتتىن تەدرىجىي ئېشىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا بۇ ئېشىش سۈرئىتى تۇيۇقسىز ۋە شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كەتكەن. بولۇپمۇ خىتايدىن باشقا يەرلىك ئېتنىك خەلقلەرنىڭ نوپۇسىدا بۇ تۆۋەنلەش ھادىسىسى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغان بولۇپ، 2020 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى ھەتتا كېمىيىشكە يۈزلەنگەن. ئەكسىچە، دەل شۇ

مەزگىلدە خىتايلارنىڭ نوپۇسى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى كۆپىيىش سۈرئىتىنى پۈتۈنلەي نورمال (تەبىئىي) شەكىلدە ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان.

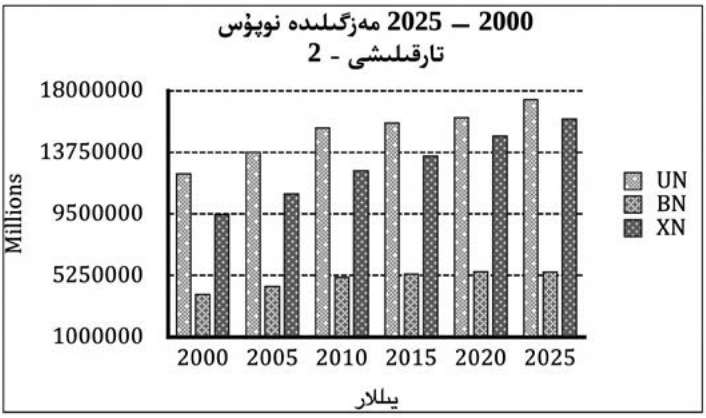

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى

	2005 - 2000	2010 - 2005	2015 - 2010	2020 - 2015	2025 - 2020
UN	1,497,790	1,679,965	323,409	363,554	1,254,110
BN	545,585	620,156	243,434	151,541	15,571 -
XN	1,419,415	1,631,570	980,242	1,389,683	1,170,398

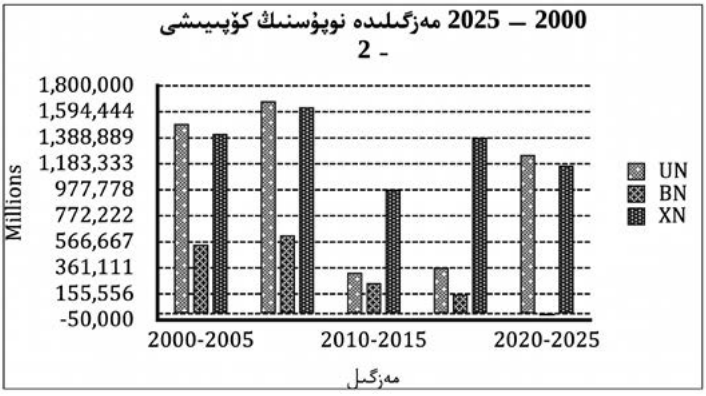

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن جەدۋەل ۋە گرافىكلاردىكى سانلىق مەلۇماتلارنىڭ نەتىجىسى

شۇنى ئاشكارىلايدۇكى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ نۆۋەتتىكى نوپۇس قۇرۇلمىسىدا خىتاي نوپۇسى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ھۆكۈمران ئورۇندا بولغان. بولۇپمۇ 2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى ئون يىلدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا شەرقىي تۈركىستانلىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ نوپۇس كۆپىيىش سۈرئىتىدىكى شىددەتلىك ئازىيىش، رايوندا كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەنلىكىنىڭ ئىشارىتىدۇر.

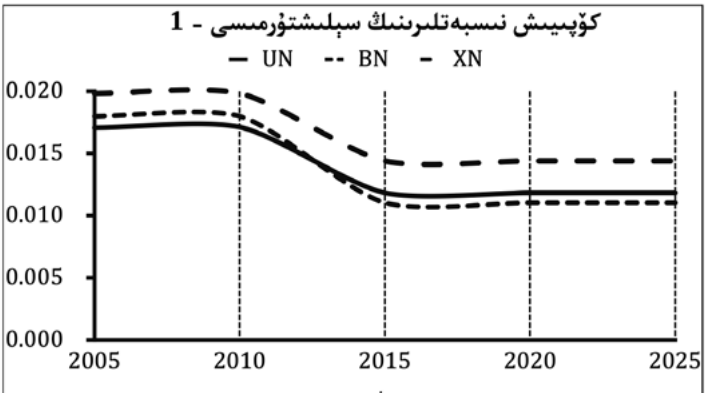

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپىيىش پىرسەنتى

	2005 - 2000	2010 - 2005	2015 - 2010	2020 - 2015	2025 - 2020
UN	0.01706	0.01712	0.01183	0.01183	0.01183
BN	0.01799	0.01799	0.01103	0.01103	0.01103
XN	0.01983	0.01983	0.01439	0.01439	0.01439

رايوندا مەۋجۇت بولۇشى كېرەك بولغان ئومۇمىي نوپۇسنى ئۇچ گۇرۇپپا بويىچە كۆزەتكىنىمىزدە، 2000 – 2010 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1.71% بولغان بولسا، بۇ نىسبەت 2010 - يىلىدىن كېيىن 1.18% كە چۈشۈپ قالغان. ئوخشاش مەزگىلدە خىتاي نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 1.98% تىن 1.44% كە چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا يەرلىك ئېتنىك خەلقلەرنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىدىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى بولغان.

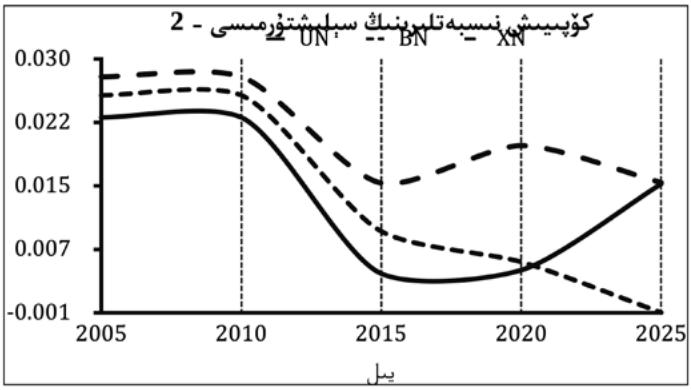

2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇچ گۇرۇپپىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپىيىش پىرسەنتى

	2005 - 2000	2010 - 2005	2015 - 2010	2020 - 2015	2025 - 2020
UN	0.02296	0.02296	0.00413	0.00455	0.01493
BN	0.02562	0.02562	0.00922	0.00553	0.00056 -
XN	0.02786	0.02786	0.01504	0.01956	0.01511

رايوندىكى مەۋجۇت ئومۇمىي نوپۇسنى ئۇچ گۇرۇپپا بويىچە كۆزەتكىنىمىزدە، 2000 – 2010 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تەبئىي كۆپىيىش نىسبىتى 2.29% تىن يۇقىرى بولغان بولسا، بۇ نىسبەت 2010 - يىلىدىن كېيىن شىددەتلىك بىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ، 0.045% كە چۈشۈپ قالغان. ئەكسىچە، خىتاي نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 2.786% تىن 1.15% ئەتراپىغا چۈشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا ئېتنىك خەلقلەرنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىدەك ئېغىر دەرىجىدە ئازىيىش كۆرۈلمىگەن.

خۇلاسە

بۇ ماقالىدە، 2000 – 2025 - يىللىرى ئارىلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستان نوپۇسنىڭ ھەقىقىي قۇرۇلمىسىنى تەكشۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن، مۆلچەرلەنگەن «بولۇشى كېرەك بولغان تەبئىي نوپۇس قىممىتى» بىلەن «نۆۋەتتە مەۋجۇت بولغان ھەرىكەتچان نوپۇس قۇرۇلمىسى» ئاساسلىق سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىندى. بۇ خىل سىستېمىلىق ئانالىز ئارقىلىق، رايون نوپۇسنى تەشكىل قىلغۇچى ئۇچ ئاساسلىق

ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ (ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇردىن باشقا يەرلىك خەلقلەر ۋە خىتاي نوپۇسى) قۇرۇلمىلىق ئۆزگىرىشلىرى تەتقىق قىلىندى.

ئالدى بىلەن، ئەڭ توغرا ئېھتىماللىققا ئاساسلانغان نوپۇس سانى، ئەڭ كۆپ بولغان نوپۇس ۋە چوقۇم بولۇشى كېرەك بولغان نوپۇس سانلىق قىممەتلىرىدىن ئەڭ ياخشى ئۇيۇمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئەڭ توغرا ئېھتىماللىق ($\alpha = 0.95$) بىلەن 2025 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇمكىن بولغان ئومۇمىي نوپۇسى 39,057,763~41,113,435، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ نوپۇسى 22,969,962~24,178,907، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 17,433,196~18,350,733، باشقا ئېتنىك گۇرۇپپىدىكى خەلقلەرنىڭ نوپۇسى 5,536,765~5,828,174 ۋە خىتايلارنىڭ نوپۇسى 16,087,803~16,934,529 دائىرە ئىچىدە بولغانلىقى مۆلچەرلەنگەن بولۇپ، بۇ سانلىق قىممەتلەر ئاساسىدا شەرقىي تۈركىستان نوپۇس قۇرۇلمىسىنىڭ قانداق بىر تۈرلۈشىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ياكى قانداق ئۆزگەرگەنلىكى ئەڭ ئاددىي ئۇسۇل بىلەن چۈشەندۈرۈلدى.

2000 - يىلىدىن 2025 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى (كۆپىيىش نىسبىتى) 2.20% تىن 1.77% كە تۆۋەنلىگەن بولسا، ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى 2.30%تىن 0.041%كە قەدەر تۆۋەنلىگەن. بۇ جەريانىدا، شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى 2.79% تىن 1.44% كە تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىدىن يۇقىرى بولغان.

2010 – 2020 - يىللىرى ئارىلىقىدا، شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى 980,242~1,389,683 ئارىلىقىدا ئۆزگەرگەن بولسا، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپەيگەن نوپۇسى 323,409~993,547 ۋە شەرقىي تۈركىستانلىق باشقا ئېتنىك گۇرۇپپىدىكى خەلقلەرنىڭ نوپۇسى 151,541~296,002 دائىرە ئىچىدە داۋالغۇلۇق كۆرسەتكەن. بۇ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا قارىتا يۈرگۈزۈلگەن ئېغىر پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى:

- Barışçı D. (2022, 2023). Nüfus Tahmin Yöntemleri İle Doğu Türkistan Nüfusunun Analizi-1/Türkiye
- Chin Long Chiang (1984): The Life Table and Its Applications, Shanghai Translation Publishing House (Chinese Version)
- دىلشات باربشچى (2021): ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرچە ئۆمرى [ج]. خەلقارا ۋەزنىيەت ۋە شەرقىي تۈركىستان، 2021(2) 61 - 79، ئەنقەرە/تۈركىيە.
- دىلشات باربشچى (2021): ئۇيغۇرلارنىڭ ئېشىۋاتقان نوپۇس سانى ۋە ئېشىش نىسبىتى

ھەققىدە قىسقىچە ئانالىز [ج]. خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە شەرقىي تۈركىستان، 2021(4) 72 - 91، ئەنقەرە/تۈركىيە.

- Kocaman, T. (2002). Plan Nüfus Projeksiyon Yöntemleri, TC DPT, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Htt://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/view/12923/PlanN%C3%BCfus_Projeksiyon_Y%C3%B6ntemleri.pdf, /2002
- Xinjiang Uyghur Aptonum Rayonu Sihhiye Nazariti, 01.2021. https://wjw.xinjiang.gov.cn/hfpc/zcwj/202101
- /9bfa346e17 4c40dfa58c857736190f4e.shtml
- Yusuf, F., Martins, J. M., Swanson, D. A., Martins, J. M., & Swanson, D. A.(2014). Methods of Demographic Analysis. Dordrecht: Springer/2014
- 李建新，常庆玲.新疆各主要民族人口现状及变化特征[J].西北民族研究，2015（3）：21-36+47
- 李建新，杨珏，姜楠. 结构差异视角下的新疆人口转变[J].西北人口，2019（3）：23-33.
- 李松，张凌云，刘洋，綦群高.新疆主要民族空间分布格局演变——基于1982～2010年人口普查数据[J].人口研究， 2015（4）：78-86.
- 吴晓刚，宋曦. 劳动力市场中的民族分层：对新疆维吾尔自治区的实证研究［J］.开放时 代,2014（4）.
- 新疆维吾尔自治区统计局（简文）. 新疆维吾尔自治区 2025 年人口普查资料［J］.北京：中国统计局2025年新疆报告(编).
- 新疆维吾尔自治区统计局（编）.新疆维吾尔自治区 2010 年人口普查资 料［M］.北京：中国统计出版社.2012.
- 新疆维吾尔自治区统计局（编）.新疆维吾尔自治区 2020 年人口普查资 料[M].北京：中国统计出版社.2022.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

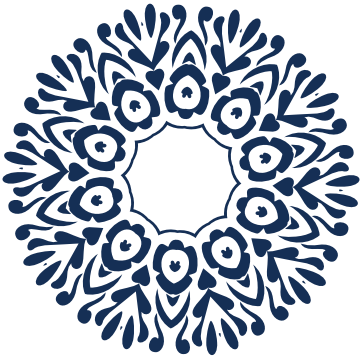

12

سياسي كۆچتىن بيولوگىيەلىك تەھدىتكىچە: خىتاينىڭ ئۇيغۇر سياسىتىگە قاراتقان تېببىيلاشتۇرۇش، نازارەت ۋە «ئىدىيەۋى ۋىرۇس» مېتافورىسى

دوكتور ئادىلجان ئەرئۇيغۇر

ئاساسىي مەزمۇنى

بۇ ماقالىدە خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يولغا قويۇۋاتقان «بىخەتەرلىكلەشتۈرۈش» (securitization)، مۇقىملىق ۋە ئاسسىملياتسىيە سىياسەتلىرى فىرانسۇز پەيلاسوپ ۋە جەمئىيەتشۇناس مىشېل فوكولتنىڭ «ئېيتىم» (Discourse)، «ھوقۇق - بىلىم» (Power/Knowledge)، «بىئوپولىتىكا» (Biopolitics) ۋە «باشقۇرۇش ئىقتىدارى» (Governmentality) قاتارلىق نەزەرىيەۋى ئۇقۇملىرى ئاساسىدا تەھلىل قىلىندۇ. ماقالىدە خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرى، پارتىيە ئىچكى قىسمىدا بولۇنغان سۆھبەتلەر ۋە تەشۋىقات ماتېرىياللىرىدا سىستېمىلىق قوللىنىلغان 15 تۈرلۈك ئاساسىي ئېيتىمغا (مەسىلەن، «ئىدىيەۋى ۋىرۇس»، «ئۆسىملەرنى كېسىپ تاشلاش»، «تەربىيەلەش ئارقىلىق ئۆزگەرتىش» قاتارلىقلار) نۇقتىلىق قاراپ چىقىلىدۇ.

ماقالىنىڭ ئاساسىي تېزىسى يا كى مۇددىئاسى شۇكى، مەزكۇر ئېيتىملارنىڭ رولى پەقەت ئاددىي

بىر سىياسىي رېتورىكا (نۇتۇق تاكتىكىسى) بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەرقىي تۈركىستاندىكى زۇلۇم رېئاللىقىنى قايتىدىن بەرپا قىلىپ چىقىش ۋە خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلۈۋاتقان زوراۋانلىقنى ۋە زۇلۇمنى يوللۇقلاشتۇرىدىغان ۋە قانۇنىيلاشتۇرىدىغان بىر «ھەقىقەت رېجىمى» (Régime de vérité) بەرپا قىلىشتۇر. ماقالىدىكى ئاناليز خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر كىملىكىنى سىياسىي «ئۆكتىچى» كاتېگورىيەسىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، «تېببىي نەزەر» (medical gaze) ئارقىلىق قانداق قىلىپ بىر خىل پاتولوگىيەلىك «كېسەللىك» ياكى بىيولوگىيەلىك «تەھدىت» سۈپىتىدە قايتىدىن كودلاشتۇرغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

بۇ نۇقتىدىن قارالغاندا، جازا لاگېرلىرى «دوختۇرخانا» ياكى «مەكتەپ»، تۈتقۇنلار بولسا «بىمار» ياكى «ئوقۇغۇچى» سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، يولغا قويۇلغان زوراۋانلىق سىياسىتى «داۋالاش خاراكتېرلىك» ۋە «قۇتقۇزغۇچى ھاكىمىيەت» (pastoral power) تۈسىنى ئالغان بىر خىل «ئىلتىپات» سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ. ماقالىدە يەنە رەقەملىك نازارەت تېخنىكىلىرى (دەربجىدىن تاشقىرى پانئوپتىكون – Super-Panopticon) ۋە بىئوپولىتىكىلىق سىياسەتلەرنىڭ (مەجبۇرىي تۇغماس قىلىش، نوپۇس قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) فوكولتچە مەنىدىكى «ياشتىش ئۇچۇن ئۆلتۈرىدىغان» «دۆلەت ئىرقچىلىقى» غا قانداق ئايلانغانلىقى، شۇنداقلا زوراۋانلىقنىڭ تىل ئىستراتېگىيەلىرى ئارقىلىق قانداق «ستېرىللاشتۇرۇلغانلىقى» (يەنى قورقۇنچلۇق رېئاللىقنىڭ پاكىز، ساپ ۋە زىيانسىز كۆرسىتىلگەنلىكى) مۇنازىرە قىلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: *بىئوپولىتىكا، ھەقىقەت رېجىمى، شەرقىي تۈركىستان، ئۇيغۇرلار، خىتاي، نازارەت جەمئىيىتى، ئېپىتىم زوراۋانلىقى، دۆلەت ئىرقچىلىقى*

كىرىش سۆز: ئىقتىدارنىڭ مىكرو فىزىكىسى، ھەقىقەت تۈزۈمى ۋە سۈبېيكتنىڭ قايتا قۇرۇلۇشى

مىشېل فۇكو (Michel Foucault) نىڭ سىياسەت پەلسەپىسىگە ئېلىپ كەلگەن ئەڭ رادىكال تەنقىدى شۇكى، ھاكىمىيەتنى كىلاسسىك لىبېرال ياكى ماركسىزم نەزەرىيىلىرىدەك پەقەت دۆلەتنىڭ مونوپوللۇقىدا بولغان، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ھەرىكەت قىلىدىغان، چەكلەيدىغان ۋە ھەممىگە «ياق» دەيدىغان مەنپىي بىر بېسىم مېخانىزمى سۈپىتىدە كۆرۈشنى رەت قىلىشىدۇر. ئەكسىچە، فۇكو نىسبەتەن ئىقتىدار – ئىجتىمائىي گەۋدىنىڭ ئەڭ ئىنچىكە تۆشۈكچىلىرىگە، قىل قان تومۇرلىرىغىچە سىڭىپ كىرگەن، «ئىشلەپچىقىرىدىغان، بەرپا قىلىدىغان، ھۆزۈر بېغىشلايدىغان ۋە ئەڭ مۇھىمى ‹ھەقىقەت›نى بەلگىلەيدىغان» مۇسبەت ۋە مەھسۇلاتچان بىر تۇردۇر.

فۇكو «تۈرمىنىڭ تۇغۇلۇشى» (Discipline and Punish) ناملىق ئەسىرىدە، زامانىۋى ھاكىمىيەتلەرنىڭ نىشانى بەدەننى پەقەت جازالاشلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى «ياۋاش» (docile) ۋە «پايدىلىق» ھالغا كەلتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي سىستېمىغا ماسلاشتۇرۇش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «جىنسىيەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بولسا، ھاكىمىيەتنىڭ دىققەت نۇقتىسىنىڭ شەخستىن «نوپۇس» قا يۆتكەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا

قويىدۇ؛ تۇغۇلۇش، ئۆلۈم، ساغلاملىق ۋە تازىلىق سىياسەتلىرى بىلەن «بىئوپولىتىكا» نىڭ (Biopolitics) قانداق قىلىپ بىر باشقۇرۇش سەنئىتىگە ئايلانغانلىقىنى تەتقىق قىلىدۇ.

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا قوللىنىۋاتقان سىياسەتلىرىگە بۇ نەزەريەۋى رامكا ئاساسىدا قارالغاندا، بۇ ھاكىمىيەت پەقەت زېمىن ئىشغالىيىتىگە تايانغان كىلاسسىك بىر مۇستەملىكىچىلىك بولۇپلا قالماي، يەنە نوپۇسنىڭ زېھنىي، جىسمانىي ۋە كوللېكتىپ خاتىرە جەھەتتىن قايتا پروگراممىلىنىشىنى نىشانلىغان غايەت زور بىر «ئىنتىزام، نازارەت ۋە بىئوسىياسىي قۇرۇلۇش تۈرى» سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. بۇ يەردە دۆلەت پەقەت بىر ھۆكۈمران (sovereign) سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلمايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نوپۇسنىڭ ھاياتىنى تەرتىپكە سالىدىغان، تۈرگە ئايرىيدىغان ۋە «ئەلالاشتۇرىدىغان ياكى خىللاشتۇرىدىغان» بىر «ئۇستۇن قۇرۇلۇشچى» رولىنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

خىتاي دۆلىتى، سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى مۇتلەقلەشتۈرۈش ۋە «بۈيۈك بىرلىك» (大一统) غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر كىملىكىنى ئاددىي بىر قارشى تۇرغۇچى ئامىل سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئونتولوگىيەلىك (مەۋجۇتلۇق خاراكتېرلىك) «بىخەتەرلىك تەھدىتى» سۈپىتىدە كودلايدۇ. بۇ مەقسەتتە، فۇكونىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، خىتاي دۆلىتى مۇرەككەپ بىر «ئېيتىم شەكلى» (discursive formation) ۋە بۇنىڭغا باغلانغان بىر «ھەقىقەت تۈزۈمى» (Régime de vérité) بەرپا قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. بۇ تۈزۈم ئىچىدە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئانا تىلى ۋە ئىسلام ئېتىقادى، قانۇنىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىنىشى كېرەك بولغان بىر «جىنايەت» ساھەسىدىن چىقىرىلىپ، تېببىي ۋە پسىخىكىلىق بىر نۇقتىدىن (Medical Gaze) قارىلىدىغان، دىياگنوز قويۇلىدىغان ۋە داۋالىنىشى كېرەك بولغان پاتولوگىيەلىك بىر «ۋىرۇس» ياكى «كېسەللىك» سۈپىتىدە قايتا تەرىپلەندى. شۇڭلاشقا قوللىنىلۇاتقان زورلۇق - زومبۇلۇق بىر «جازا» ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي بەدەننىڭ ساغلاملىقى ئۈچۈن قىلىنغان زۆرۈر بىر «تېراپىيە» (داۋالاش) سۈپىتىدە كۆرسىتىلمەكتە.

1 - بۆلۈم: نەزەريەۋى رامكا – فۇكوچە «ئېيتىم»، «ھەقىقەت تۈزۈمى» ۋە «ئىقتىدار/بىلىم» گىرەلىشىمى

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىش ئۈچۈن، تەتقىقاتنىڭ ئېپىستېمولوگىيەلىك (بىلىش خاراكتېرلىك) ئاساسىنى تەشكىل قىلغان «ئېيتىم» (Discourse) ئۇقۇمىنى ۋە بۇنىڭ زامانىۋى ئىقتىدار مېخانىزملىرى بىلەن بولغان قۇرۇلمىلىق مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش زۆرۈردۇر. فۇكوچە تەھلىلىدە ھاكىمىيەت بىر ئىستراتېگىيەدۇر ۋە بۇ ئىستراتېگىيە تىل ئەمەلىيىتى (ئېيتىم ئەمەلىيىتى) ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ.

1.1 ئېيتىم (Discourse) دېگەن نېمە؟ تىلنىڭ سىرتىدىكى بىر «ھەقىقەت تۈزۈمى» قۇرۇلمىسى

مشېل فۇكو «بىلىمنىڭ ئارخېئولوگىيەسى» (L'Archéologie du savoir) ناملىق ئەسىرىدە ئېيتىمنى پەقەت تىلشۇناسلىق بەلگىلەر سىستېمىسى ياكى گرامماتىكىلىق قۇرۇلما سۈپىتىدە قاراشنى رەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئېيتىم بولسا «ئۇ ھەقتە سۆزلەنگەن ئوبيېكتنى قۇرىدىغان، بەلگىلەيدىغان، تۈرگە ئايرىيدىغان ۋە چەك - چېگرا سىزىدىغان قائىدىلەر توپلىمىدۇر» (فۇكو، 1969: 49). ئېيتىم – نېمىنىڭ ئېيتىلىشى مۇمكىنلىكىنى، كىمنىڭ سۆزلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە نېمىنىڭ «ھەقىقەت» (truth) دەپ قوبۇل قىلىنىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان تارىخىي بىر قۇرۇلمىدۇر.

جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن ئېيتىملار تۆۋەندىكىدەك ھالقىلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان بىر «ھەقىقەت تۈزۈمى» (Régime de vérité) بەرپا قىلىپ چىقىدۇ:

رېئاللىقنى بەلگىلەش ۋە جىسىملاشتۇرۇش ھوقۇقى: فۇكونىڭ قارىشىچە، ئېيتىم «سۆزلەرنىڭ شەيئىلەر ئۈستىدىكى زورلۇق - زومبۇلۇقىدۇر» (فۇكو، 1971: 52). خىتاي دۆلىتى رەسمىي تېكىستلىرىدە «ئۇيغۇر» كاتېگورىيەسىنى نوقۇل ئېتنىك بىر ئېنىقلما سۈپىتىدە ئىشلەتمەيدۇ. ئېيتىم ئەمەلىيەتلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆز ئالدىغا مىللەت بولغان ئۇيغۇرلار، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي كۈچ بولۇشتىن چىقىرىلىپ، بىئوسىياسىي جەھەتتىن «تەربىيەلىنىشى كېرەك بولغان»، «ۋىرۇس توشۇيدىغان» (پاتولوگىيەلىك) ياكى «يوشۇرۇن جىنايەتچى» بولغان بىر ئوبيېكتقا ئايلاندۇرۇلىدۇ. دۆلەت «تېررورىزم» نىڭ ئېنىقلىمىسىنى شۇنچە كېڭەيتىدۇكى، دىنىي پائالىيەتلەر (مەسىلەن، نامىاز ئوقۇش، روزا تۇتۇش) بىر ئېتنىقاد ئەمەلىيىتى بولۇشتىن چىقىپ، بىر «رادىكاللىق ئالامىتى» (sign/symptom) سۈپىتىدە كودلىنىدۇ (روبېرتس، 2018: 23).

ئورگانلاشقان ماددىيلىشىش: ئېيتىملار بوشلۇقتا ئېسىلىپ قالمايدۇ، بىناكارلىق ۋە بىيۇروكراتلىق (مەمۇرىيەتچىلىك) يولى بىلەن ماددىيلىشىدۇ. فۇكو تىلغا ئالغانىدەك، ئېيتىملار ئورگانلار (تۈرمە، دوختۇرخانا، مەكتەپ) ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ (فۇكو، 1975). بىر ئۇيغۇرنىڭ ساقال قويۇشىنىڭ «شەخسىي تاللاش» ساھەسىدىن چىقىرىلىپ، «بىخەتەرلىك تەھدىتى» ساھەسىگە كىرگۈزۈلۈشى، ئېيتىمنىڭ قانۇن ۋە ساقچى ئورگانلىرى ئارقىلىق بىر بېسىم قورالىغا ئايلىنىشىدۇر. «كەسىپي تەربىيەلەش» ئېيتىمى، ئەمەلىيەتتە تاملىرى ئېگىز، سىم تورلار بىلەن قورشالغان، يۇقىرىدىن كۆزىتىش مۇنارلىرى بولغان جازا لاگېرلىرىنى قۇرغان (ماددىيلاشتۇرغان) ئاساسلىق كۈچتۇر (زېنز، 2019).

1.2 ئىقتىدار/بىلىم (Pouvoir-Savoir) مۇناسىۋىتى: بىر-بىرىگە قىلغۇچى ئەمەس، تەرەققىي قىلغۇزغۇچى ياكى يېڭىلىق ياراتقۇچى

ئەنئەنىۋى سىياسەت بىلىمىدە (مەسىلەن، خوببېسچە چۈشەنچىدە) ھاكىمىيەت «يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چەكلىگۈچى، توسقۇنلۇق قىلغۇچى ۋە ئۆلتۈرگۈچى بىر كۈچ» سۈپىتىدە كۆرۈلسە، فۇكو بۇ مەنپىي ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە تۈپتىن قارشى چىقىدۇ. ئۇنىڭچە، ھاكىمىيەت بىلەن بىلىم بىر - بىرىگە باغلانغان مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بىر - بىرىنى بىۋاسىتە بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

ھاكىمىيەتنىڭ مەھسۇلاتچانلىقى (Productive Power): فۇكو «تۈرمىنىڭ تۇغۇلۇشى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بىر سۆزنى قىلىدۇ: «ھاكىمىيەت پەقەت ‹ياق› دېمەيدۇ؛ ئۇ رېئاللىقنى بەرپا قىلىدۇ؛ قائىدە - يوسۇنلار، بىلىم ساھەلىرى ۋە ھەقىقەتلەرنى قايتا - قايتا ئوتتۇرىغا قويىدۇ» (فۇكو، 1975: 194). بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، خىتاي دۆلىتىنىڭ مەقسىتى – ئۇيغۇرلارنى پەقەت بېسىشلا ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر ئىنسان تىپىنى يارىتىشتۇر. «ئىدىيەۋى ئىسلاھات» ۋە «مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى» ئېيتىمى، پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ خاتىرىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆچۈرۈپ، ئورنىغا «خىتاي مىللىي ئېڭى» غا ئىگە، ئىتائەتچان، سانائەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشىغا ماس كېلىدىغان «يېڭى بىر سۇبېيېكت» بەرپا قىلىشنى نىشانلاشتۇر. بۇ، خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىنىنى ۋە روھىنى قايتا شەكىللەندۈرىدىغان «بەرپا قىلغۇچى» تەرىپىدۇر.

بىلىش ئىرادىسى ۋە نازارەت (The Will to Knowledge): فۇكونىڭ قارىشىچە، «ھاكىمىيەت بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىقى بولمىغان بىر بىلىم ساھەسى يوقتۇر، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر بىلىم ساھەسىنى ئېتىراپ قىلمىغان ھاكىمىيەت مۇناسىۋىتىمۇ يوقتۇر» (فۇكو، 1975: 27). بۇ نۇقتىدىن بىر ئوبېيېكت (ئۇيغۇر مىللىتى) ھەققىدە قانچە كۆپ ئۇچۇر توپلانسا، ئۇ ئوبېيېكت ئۈستىدە شۇنچە چوڭ بىر ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلىدۇ.

ئەمەلىي مىسال: خىتاي قوللىنۇاتقان IJOP (بىرلەشمە جەڭ مەشغۇلات سۇپىسى) شەخسىلەرنىڭ چىراي ئۇچۇرلىرىدىن تارتىپ توك ئىشلىتىش مىقدارىغىچە، بازارلىق مال سېتىۋېلىشتىن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىگىچە بولغان ھەر تۈرلۈك «بىلىمنى» (ئۇچۇرنى) توپلايدۇ. فۇكوچە مەنىدە بۇ ئۇچۇر توپلىمى، شەخسنى بىر «دېلو» (case) غا ئايلاندۇرىدۇ. شەخس ھەققىدە توپلانغان بۇ «بىلىم ياكى مەلۇمات»، دۆلەتنىڭ ئۇنى تۈرگە ئايرىشىغا (بىخەتەر/خەتەرلىك)، ھەرىكىتىنى چەكلىشىگە ۋە لاگېرغا قامىشىغا يول ئاچىدىغان قانۇنىي ئاساسنى يارىتىپ بېرىدۇ (بايلېر، 2021). يەنى، بىلىم ۋە مەلۇماتلار ھاكىمىيەتنىڭ كۆزنىتىش ۋە كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى مۇتلەقلەشتۈرىدۇ.

فۇكو نەزەرىيەسى دائىرىسىدە، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسەتلىرى

پەقەت بىر نوقۇل زورلۇق - زومبۇلۇقلا ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتنى مونوپول قىلىپ، بىلىم/ھاكىمىيەت ئارقىلىق جەمئىيەتنى قايتا لايىھەلىگەن مۇرەككەپ بىر باشقۇرۇش ئاپپاراتىدۇر.

2 - بۆلۈم: خىتاي دۆلىتىنىڭ ئېيتىم ئىستراتېگىيەلىرى، تېماتىك تەھلىل ۋە مەنە بەرپا قىلىش

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىنى تەرەپ تۈرغان ئاساسلىق تۈۋرۈك، پەقەت قوللىنىلغان جىسمانىي زورلۇق ۋە تېخنىكىلىق نازارەتلا ئەمەس؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ زورلۇققا زېمىن تەييارلىغان، ئۇنى كۆرۈنمەس قىلغان ياكى «زۆرۈر» كۆرسەتكەن تىل ۋە ئېيتىم ھۆكۈمرانلىقىدۇر. پىيېر بوردىيۇ (Pierre Bourdieu) نىڭ «سىمۋوللۇق زورلۇق» ئۇقۇمى بىلەن چۈشەندۈرگىنىدەك، ھاكىمىيەت ئۆزى قوللانغان تىل ئارقىلىق باشقۇرۇلغۇچىلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئېڭىنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە ھۆكۈمرانلىقنى تەبىئىي بىر ئەھۋالغا ئايلاندۈرىدۇ (بوردىيۇ، 1991).

رەسمىي ھۆججەتلەر، ئاشكارىلانغان «شىنجاڭ ھۆججەتلىرى» (The Xinjiang Papers, New York Times, 2019) ۋە دۆلەت تاراتقۇلىرىنىڭ تەشۋىقاتلىرى تەكشۈرۈلگەندە، ئالاھىدە گەۋدىلىك 15 ئاساسلىق ئېيتىم ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ ئېيتىملار، مىشېل فۇكو ئېنىقلىما بەرگەن مەنىدە بىر «ھەقىقەت تۈزۈمى» (Regime of Truth) بەرپا قىلىپ، خەلقئارا قانۇندا جىنايەت ھېسابلانغان قىلمىشلارنى، دۆلەتنىڭ قانۇنىي ھوقۇقى ۋە «ياخشىلاش» تۈرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۆۋەندە بۇ ئېيتىملار تۆت ئاساسلىق تېما ئاستىدا، ھاكىمىيەت (خىتاي دۆلىتى) ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى (ئۇيغۇر مىللىتى) دىيالېكتىكىسى ئىچىدە مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

1 - تېما: تېببىيلاشتۇرۇش ۋە بىئوسىياسىي ئارىلىشىش (پاتولوگىيەلىك ئېيتىم)

مىشېل فۇكو «كىلىنىكىنىڭ تۇغۇلۇشى» (The Birth of the Clinic) ناملىق ئەسىرىدە، زامانىۋى تېببىي ئىلمىنىڭ پەقەت كېسەللىكلەرنى داۋالايدىغان تېخنىكىلىق بىر ساھە ئەمەسلىكىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بەدەننى جىسملاشتۇرىدىغان، تۈرگە ئايرىيدىغان ۋە كونترول قىلىدىغان بىر ھۆكۈمرانلىق مېخانىزمى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. فۇكونىڭ «تېببىي قاراش» (medical gaze) دەپ ئاتىغان بۇ ھادىسىسى، خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىدە گەۋدىلىنىدۇ. خىتاي دۆلىتى رايوندىكى مىللىي زىددىيەتنى، تارىخىي سىياسىي ھوقۇق تەلەپلىرىنى ۋە مەدەنىيەت پەرقىنى، سۆزلىشىشكە ۋە تالاش - تارتىش قىلىشقا بولىدىغان «سىياسىي» مەسىلىلەر بولۇشتىن چىقىرىپ، جىددىي ئارىلىشىشقا ئېھتىياجلىق بىيولوگىيەلىك بىر «كېسەللىك» سەۋىيەسىگە چۈشۈرۈپ قويىدى. بۇ ئىستراتېگىيە خىتاي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى، «سىياسىي بەدەن» نى جەمئىيەتنى سىياسىي جەھەتتىن (body politic)

داۋالاش چۈشەنچىسى بىلەن كېڭەيتىپ، زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىنى رادىكاللاشتۇردى (فۇكو، 1973).

1 - ئېيتىم: «ئىدىيەۋى ۋىرۇس» (思想病毒 / Ideological Virus)

كونتېكست ۋە مەنبە:

بۇ ئوخشتىشنىڭ سىستېمىلىق قوللىنىلىشى، خىتاي دۆلەت رەئىسى شى جىنپىڭنىڭ 2014 - يىلى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بارغان زىيارىتىگە تۇنىشىدۇ. «نيۇ - يورك ۋاقتى» گېزىتى تەرىپىدىن 2019 - يىلى ئاشكارىلانغان ۋە «شىنجاڭ ھۆججەتلىرى» دەپ ئاتالغان 403 بەتلىك مەخپىي ھۆججەتلەردە، شى جىنپىڭنىڭ پارتىيە كادىرلىرىغا قىلغان سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن: «دىنىي ئەسەبىيلىك، بىر خىل خىيال سۈرگۈچى زەھەرلىك چېكىملىككە ئوخشايدۇ؛ داۋالانمىسا تارقىلىدىغان بىر ۋىرۇستۇر» (رامزى ۋە باكلى، 2019). بۇ خىل ئېيتىم، ئىسلام ئېتىقادىنى ۋە ئۇيغۇر كىملىكىنىڭ قۇرۇلمىلىق ئامىللىرىنى بىر مەدەنىيەت ياكى ئېتىقاد سىستېمىسى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى «يۇقۇملۇق بىر پاتوگېن» سۈپىتىدە كودلاپ، دۆلەتنىڭ رەسمىي دوكترىنىغا (رەسمىي سىياسىي پىرىنسىپىغا) ئايلاندۇردى.

ئا. بۇ ئېيتىمنىڭ خىتاي دۆلتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئىممۇنىتېتلاش ۋە قانۇننىڭ ئەمەلدىن قېلىشى

1. قانۇندىن تېببىي ساھەگە ئۆتۈش (سىياسەتسىزلەشتۈرۈش): «ۋىرۇس» ئوخشتىشى، مەسىلىنى قانۇن ساھەسىدىن تېببىي ساھەگە يۆتكەيدۇ. قانۇنداۋا جىنايەتنىڭ شەخسىيلىك پىرىنسىپى ۋە گۇناھسىزلىق پەرەزى ئاساستۇر. ئەمما يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئىلمىدە ئاساسلىقى «خەتەر» ۋە «تارقىلىش» تۇر. شان ر. روبېرتس (Sean R. Roberts) نىڭ «ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش» (The War on the Uyghurs) ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلگەنلىكىدەك، دۆلەت بۇ ئوخشىتىش ئارقىلىق شەخسىلەرنى «جىنايەتچى» بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى «يۇقۇملانغانلىقى» ئۈچۈن (ياكى يۇقۇملىنىش خەۋپى بولغانلىقى ئۈچۈن) ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قالدۇرىدۇ. ۋىرۇس بولسا سوتتا مۇنازىرە قىلنمايدۇ؛ ئۇ پەقەت ئايرىۋېتىلىدۇ (كارانتىن قىلىنىدۇ) ياكى يوقىتىلىدۇ (روبېرتس، 2018).

2. ئىممۇنىتېتلاش چۈشەنچىسى: ئىتالىيەلىك پەيلاسوپ روبېرتو ئېسپوسىتو (Roberto Esposito) نىڭ «Immunitas» ئۇقۇمى، بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ھالقىلىق بىر رامكا سۇنىدۇ. ئېسپوسىتونىڭ قارىشىچە، زامانىۋى دۆلەتلەر ئىجتىمائىي گەۋدىنى يەنى جەمئىيەتنى قوغداش (ئىممۇنىتېت كۈچىگە ئىگە قىلىش) نامىدا، ئۆز نوپۇسىنىڭ بىر قىسمىنى تەھدىت دەپ بىلىدۇ ۋە ئۇلارغا قارشى «ئۆزلۈك - ئىممۇنىتېت» (auto-

immune) ھۇجۇمىغا ئۆتىدۇ. خىتاي دۆلىتى، خىتاي مىللىتىنى مەركەز قىلغان مىللىي گەۋدىنىڭ ساغلاملىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۇيغۇر نوپۇسىنى يوشۇرۇن بىر راك ھۈجەيرىسى ياكى ۋىرۇس توشۇغۇچى سۈپىتىدە كودلاپ، لاگېرلارنى بىر خىل «ئىجتىمائىي دوختۇرخانا» سۈپىتىدە قوبۇل قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى (ئېسپوستو، 2011).

3. ئالامەتسىز توشۇغۇچىلار ۋە ئالدىنى ئالغۇچى نازارەت: تېببىي ئېتىم، «ئالامەتسىز بىمار» لوگىكىسىنمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. بىر ئۇيغۇرنىڭ زوراۋانلىققا ئارىلاشماسلىقى (ئۇنىڭدا ئۇ خىل ئالامەتنىڭ كۆرۈلمەسلىكى) ئۇنىڭ ساغلام ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ؛ ئۇ «ئىدىيەۋى ۋىرۇس» نى زېھنىدە توشۇۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ لوگىكا، جىنايەت سادىر بولۇشتىن بۇرۇنقى (pre-crime) ئارىلىشىشنى ۋە مىليونلىغان ئىنسانىنىڭ قالايمىقان يىغىۋېلىنىشىنى رېئال بىر «خەلق ساغلاملىقى تەدبىرى» گە ئايلاندۇرىدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار (زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار) نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئونتولوگىيەلىك خارلىنىش ۋە «ياتلىشىش» نى بەرپا قىلىش

1. كېسەللىكنىڭ ئوخشىتىلىشى ۋە نام بېرىش: سۇزان سونتاگ (Susan Sontag) «بىر ئوخشىتىش سۈپىتىدە كېسەللىك» ناملىق ئەسىرىدە، كېسەللىك ئوخشىتىشلىرىنىڭ (بولۇپمۇ راك ۋە ۋاباغا ئوخشاش) بىمارنى قانداق قىلىپ شەيتانلاشتۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. سونتاگنىڭ قارىشىچە، بىر مىللەتكە ياكى گۇرۇپپىغا «ۋىرۇس» دېيىش، ئۇلارغا قارشى قوللىنىلغان زورلۇقنى ئەخلاقىي بىر يۈك بولۇشتىن چىقىرىدۇ؛ ئەكسىچە بۇ زورلۇقنى بىر «تازىلاش» ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇقتىسىدىن، بۇ ئەھۋال ئېتىقادلىرىنىڭ، تىللىرىنىڭ ۋە ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان مەدەنىيىتىنىڭ «نەپرەتلىنەرلىك» بىر كېسەللىك سۈپىتىدە تامغىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (سونتاگ، 1978).

2. ئونتولوگىيەلىك (مەۋجۇتلۇق) بىخەتەرلىكسىزلىك (Ontological Insecurity): شەخسنىڭ ئۆز زېھنىي جەريانلىرىنى ۋە ئېتىقاد دۇنياسىنى بىر «كېسەللىك» سۈپىتىدە كۆرۈشكە مەجبۇرلىنىشى، چوڭقۇر بىر پىسخىكىلىق پارچىلىنىش پەيدا قىلىدۇ. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى دۆلەتنىڭ «داۋالاش» (مېڭە يۇيۇش) تەكلىپىنى رەت قىلغاندا، ساقىيىشنى خالىمايدىغان بىر «روھىي كېسەل» ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئىنسانشۇناس داررېن بايلېر (Darren Byler) ئېنىقلىما بەرگىنىدەك، ئۇيغۇرلارنى ئۆز جەمئىيىتى ئىچىدىمۇ بىر - بىرىگە «ۋىرۇس يۇقتۇرۇش» ۋەھىمىسى بىلەن ياشايدىغان، ئىشەنچ تۈيغۇسىنى يوقاتقان يالغۇز شەخسلەرگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ (بايلېر، 2022).

3. ئىجتىمائىي ئۆلۈم: تېببىيلاشتۇرۇش، ئۇيغۇرلارنى سىياسىي بىر سۈبېيكت (گىراژدان) بولۇشتىن چىقىرىپ، باشقۇرۇلۇشى كېرەك بولغان «بىيولوگىيەلىك بىر ماسسا» غا (توپلامغا) چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بۇ، كىشىنىڭ پەقەت جىسمانىي جەھەتتىن قامىلىشىلا ئەمەس؛ بەلكى ئىنسانلىق غۇرۇرىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي بارلىقنىڭ تېببىي بىر

تىل ئاستىدا ئۆچۈرۈلۈشى، يەنى «ئىجتىمائىي ئۆلۈمى» دۇر.

2 - ئېيتىم : «مېڭىنى يۇيۇش، قەلبنى پاكىزلاش» (Wash Brains, Cleanse) (Hearts, 洗脑净心)

كونتېكست ۋە مەنبە: بۇ ئىبارە تۇنجى قېتىم خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مەخپىي ئىچكى ھۆججەتلىرىدە ۋە پارتىيە سېكرېتارلىرىنىڭ كۆرسەتمىلىرىدە پەيدا بولغان. بۇ ئېيتىم، ماۋ زېدوڭ دەۋرىدىكى (1950 - يىللار) مەشھۇر «ئىدىيەۋى ئۆزگەرتىش» (思想改造) ھەرىكەتلىرىنىڭ 21 - ئەسىرگە ماسلاشتۇرۇلغان، رەقەملىك نازارەت ۋە جازا لاگېرلىرى بىلەن كۈچەيتىلگەن بىر نۇسخىسىدۇر. ماۋ زېدوڭ دەۋرىدە «قالاق بۇرژۇئا» ئىدىيەلىرىگە قارشى قوللىنىلغان بۇ تېخنىكىلار، بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ۋە دىنىي كىملىكنى پۈتۈنلەي يوقىتىش مەقسىتىدە قوللىنىلماقتا. «يۇيۇش» ۋە «پاكىزلاش» پېئىللىرى، ھازىرقى ئۇيغۇر كىملىكىنىڭ «كىر»، «قۇسۇرلۇق» ۋە «تاشلۇېتىش كېرەك بولغان بىر ئەخلەت» ئىكەنلىكىدەك ئالدىن قوبۇل قىلىنغان قاراشقا ئاساسلىنىدۇ. (مىلۋارد، 2019).

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: پىسخىكىلىق - سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ۋە «بوش تاختا» قۇرۇلۇشى

1. ھاكىممۇتلەقلىك «قايتا تۇغۇلۇش» ئارزۇسى: روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرى روبېرت جېي لىفتون (Robert Jay Lifton) ئۆزىنىڭ كىلاسسىك ئەسىرى «ئىدىيەۋى ئىسلاھات ۋە ھاكىممۇتلەقلىك پسىخىكىسى» دا، ھاكىممۇتلەق رېجىملارنىڭ خەلقنى پەقەت جىسمانىي ئىتائەت بىلەنلا چەكلەنمەي، بەلكى ئۇلارنىڭ زېھنىي ۋە روھىي جەھەتتىنمۇ تەسلىم بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. خىتاي دۆلىتىگە نىسبەتەن ئۇيغۇرلارغا قاراتقان «مېڭە يۇيۇش» ئاددىي بىر تەشۋىقات جەريانى ئەمەس. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كونا كىملىكنى (ئۇيغۇر/مۇسۇلمان كىملىكنى) ئۆلتۈرۈپ، پارتىيەگە سادىق «يېڭى بىر ئىنسان» يارىتىش تۇرىدۇر. لىفتوننىڭ «ساپلىق تەلىپى» (Demand for Purity) ئۇقۇمى بۇ يەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؛ خىتاي دۆلىتى ئۇيغۇرلاردىن مۇتلەق ئىدىيەۋى ساپلىق تەلەپ قىلىدۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولسا بۇ ساپلىقنى بۇزىدىغان بىر «ۋىرۇس» دەپ قارىلىدۇ (لىفتون، 1961).

2. ئېپىستېمىك (بىلىش خاراكتېرلىك) قىرغىنچىلىق ۋە ئۆزلۈكسىنى ئۇنتۇلدۇرۇش: دۆلەت ئۇيغۇرلارنىڭ خاتىرىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆچۈرۈش ئارقىلىق «نۆلگە چۈشۈرۈش» بىر «بوش تاختا» (Tabula Rasa) يارىتىشنى نىشانلايدۇ. يۇقىرىقى ئېيتىمدىكى «قەلبنى پاكىزلاش»، ھېسسىي رىشتىلەرنى (ۋەتىنگە، دىنغا، مەدەنىيەتكە بولغان مۇھەببەتنى) ئۆزۈپ تاشلاش ۋە بۇ بوشلۇقنى «خىتاي زېھنىيىتى ۋە شى جىنپىڭ ئىدىيەسى» بىلەن تولدۇرۇشتۇر. بۇ، جەمئىيەتشۇناس بوئاۋېنتۇرا دې سوسا سانتوس (Boaventura de

Sousa Santos) نىڭ «ئېپىستېمىك قىرغىنچىلىق» (Epistemicide) ئۇقۇمى بىلەن ماس كېلىدۇ: يەنى، بۇ، بىر خەلقنىڭ دۇنيانى چۈشىنىش ۋە مەنە بېرىش شەكلىنىڭ (بىلىم سىستېمىسىنىڭ) سىستېمىلىق ھالدا يوقىتىلىشىدۇر. ئۇيغۇر مىللىتى دۇنيانى ئۆزىنىڭ چۈشىنىش شەكلى بىلەن ئەمەس، خىتاي سىزىپ بەرگەن ياكى بەرپا قىلغان بىلىش ۋە چۈشىنىش شەكلى بىلەن چۈشىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

3. مېڭە يۇيۇش: دۆلەت بۇ جەريانىنى بىر جازا ئەمەس، بەلكى بىر «زەھەر تازىلاش» (detox) پىروگراممىسى سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. پارتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ قارىشىچە، «مېڭىلەردىكى زەھەرلىك ئىدىيەلەر» (دىنىي ئېتىقادلار) پەقەت كۆپ قېتىملىق ۋە مەجبۇرىي بىر «تازىلاش» ئارقىلىق پاكىزلىنىدۇ. بۇ ئوخشىتىش قوللىنىلغان پىسخىكىلىق زورلۇقنى «زۆرۈر بولغان مېڭە يۇيۇش» تەدبىرى سۈپىتىدە ئاقلايدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: زېھنىي دەپسەندىچىلىك ۋە بىلىش جەھەتتىكى پارچىلىنىش

1. مەجبۇرىي قايىل قىلىش ۋە ئىقرار قىلدۇرۇش تۈزۈملىرى: لاگېرلاردا تۈتۈپ تۇرۇلغۇچىلار سائەتلىك «ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش» يىغىنلىرىغا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. كىشىنىڭ سادىر قىلمىغان جىنايەتلىرىنى (مەسىلەن، «نامىز ئوقۇپ پارتىيەگە خائىنلىق قىلغانلىقىنى») ئىقرار قىلىشى ۋە ئۆز مەدەنىيىتىگە/ئائىلىسىگە كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا لەنەت ئوقۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ جەريان شەخسىنىڭ ئەڭ مەھرەم ساھەسى بولغان ۋىجدانى ۋە زېھنىگە قىلىنغان بىر «زېھنىي دەپسەندىچىلىك» تۇر. جورج ئورۋېل (George Orwell) نىڭ «1984» ناملىق رومانىدىكى ۋىنستون سمىس (Winston Smith) دېگەن پېرسوناژنىڭ «چوڭ ئاكا» نى (Big Brother) سۆيۈشكە مەجبۇرلىنىشىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز جاللاتلىرىنى سۆيىدىغانلىقىنى بايان قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ.

2. بىلىپ تۇرۇپ قىلالماسلىق ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان روھىي زەخمە (Cognitive): لېئون فېستىنگېر (Leon Festinger) نىڭ «بىلىش جەھەتتىكى ماسلاشماسلىق نەزەريەسى» گە ئاساسەن، كىشىنىڭ ئېتىقادى بىلەن قىلمىشلىرى ئوتتۇرىسىدا زورلاپ يارىتىلغان زىددىيەت ئېغىر بىر پىسخىكىلىق جىددىيلىك يارىتىدۇ. بىر ئۇيغۇر ھايات قېلىش ئۈچۈن ئۆز ئېتىقادىغا تەل جەھەتتىن ھاقارەت قىلىشقا مەجبۇر؛ ئەمما بۇ قىلمىش ئۇنىڭ غۇرۇرىنى ۋە ئەخلاقىي پۈتۈنلۈكىنى پارچىلايدۇ. بۇ ئەھۋال پەقەت شۇ ۋاقىتتىكى ۋاقىتلىق بېسىملا ئەمەس، بەلكى دائىمىي ۋە چوڭقۇر بولغان «مۇرەككەپ زەخمىدىن كېيىنكى روھىي بېسىم قالايمىقانچىلىقى» يارىتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا شەخس ئۆز زېھنىگە ۋە ئۆتمۈشىگە ياتلىشىپ قالىدۇ (فېستىنگېر، 1957).

3. ئىرادىنىڭ سۇندۇرۇلۇشى (Breaking of the Will): «قەلبلەرنى پاكىزلاش» ئەمەلىيەتتە ھېسسىي ياكى روھىي قارشىلىقنىڭ سۇندۇرۇلۇشىدۇر. داررېن بايلېر

(Darren Byler) ئۆزىنىڭ نەق مەيدان تەتقىقاتلىرىدا بايان قىلغىنىدەك، لاگېر زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچىلار بۇ جەريانىنى «روھسىزلىنىش» ياكى «زومبىدەك (ئەرۋاھ) ھېس قىلىش» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. مەقسەت، ئويلايدىغان ۋە ھېس قىلىدىغان سۇبېيكتنى يوقىتىپ، پەقەت بۇيرۇقلارنى ئىجرا قىلىدىغان بىيولوگىيەلىك روبوتقا ئايلاندۇرۇشتۇر (بايلېر، 2021).

3 - ئېيتىم : «ئۆسمىلەرنى كېسىپ تاشلاش» (铲除毒瘤 / Excising Tumors)

كونتېكىست ۋە مەنبە: بۇ ئېيتىم، بولۇپمۇ خىتاينىڭ «قاتتىق زەربە بېرىش» (Strike Hard / 严打) ھەرىكەتلىرى ۋە «تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇنى» (2015) ئىجرا قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ سۆزلىرىدە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان. ئاشكارىلانغان ھۆججەتلەردە («شىنجاڭ ھۆججەتلىرى»)، پارتىيە سېكرېتارلىرىنىڭ بىخەتەرلىك كۈچلىرىگە «ھېچقانداق رەھىم قىلماسلىق» دەپ كۆرسەتمە بېرىۋاتقاندا، بۆلگۈنچىلىك ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكنى بەدەنگە يېيىلغان «يامان سۈپەتلىك ئۆسمە» (malignant tumor) دەپ ئېنىقلىما بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. بۇ ئوخشىتىش «ۋىرۇس» ئاتالغۇسىدىن تېخىمۇ قاتتىقتۇر. چۈنكى، ۋىرۇسنى داۋالاش مۇمكىن، ئەمما ئۆسمە چوقۇم ئوپېراتسىيە قىلىپ كېسىپ تاشلىنىشى (يوقىتىلىشى) كېرەك (رامزى ۋە باكلى، 2019).

ئا. خىتاي دۆلىتى نۆقتىسىدىن مەنىسى: «باغۋەن دۆلەت ۋە بىئوسىياسىي تازىلىنىش»

1. زامانىۋىلىقنىڭ «باغۋەنچىلىك» مەدەنىيىتى: جەمئىيەتشۇناس زىگمۇنت باۋمان (Zygmunt Bauman) «زامانىۋىلىق ۋە چوڭ قىرغىنچىلىق» (Modernity and Holocaust) ناملىق ئەسىرىدە زامانىۋى دۆلەتنى بىر «باغۋەن» گە ئوخشىتىدۇ. باغۋەنگە نىسبەتەن باغدىكى بەزى ئۆسۈملۈكلەر «پايدىلىق مەھسۇلات»، بەزىلىرى بولسا «ياۋا ئوت - چۆپ» تۇر. ياۋا ئوت - چۆپلەرنىڭ (بۇ يەردە «ئۆسمە» دەپ كودلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ) يوقىتىلىشى، باغنىڭ (خىتاي جەمئىيىتىنىڭ) گۈزەللىكى ۋە ساغلاملىقى ئۈچۈن قۇتۇلۇپ قالغىلى بولمايدىغان قۇرۇلۇش پائالىيىتىدۇر. خىتاي دۆلىتى ئۈچۈن بۇ «ئوپېراتسىيە»، ھېسسىياتتىن خالىي، رېئال ۋە تېخنىكىلىق بىر زۆرۈرىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (باۋمان، 1989).

2. پەردازلانغان نام بېرىش (Euphemistic Labeling): ئالبېرت باندۇرا (Albert Bandura) نىڭ «ئەخلاقىي ئۈزۈلۈش» (Moral Disengagement) نەزەرىيەسىگە ئاساسەن، دۆلەتلەر زورلۇق - زومبۇلۇق قىلمىشلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن پاكىز تىل قوللىنىدۇ. تۈركۈملەپ تۇتقۇن قىلىشلار، سوتسىز جازالاشلار ياكى مەجبۇرىي غايىب قىلىشلارنى «ئۆسمە تازىلاش» دەپ، قىلمىشنىڭ ئەخلاقىي سالمىقى يېنىكلىتىلىدۇ. جىنايەتچىلەر (ساقچىلار، لاگېر قاراۋۇللىرى) ئىنسانلارنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئەمەس،

بەلكى جەمئىيەتنىڭ ساغلاملىقىغا تەھدىت ئېلىپ كەلگەن ۋىرۇسنى تازىلىغانلىقىنى ئويلايدۇ (باندۇرا، 1999).

3. ئۆلۈم سىياسىتى (Necropolitics): ئاچىللې مبېمبې (Achille Mbembe) نىڭ «ئۆلۈم سىياسىتى» ئۇقۇمى، ھۆكۈمران كۈچنىڭ «كىمنىڭ ياشاپ، كىمنىڭ ئۆلىدىغانلىقىغا» قارار بېرىش ھوقۇقى دەپ ئېنىقلىما بېرىلىدۇ. «ئۆسمىلەرنى كېسىپ تاشلاش» بولسا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يوقىتىش ئارقىلىق تىكلىشىدۇر. «ساغلام توقۇلمىنىڭمۇ زىيانغا ئۇچرىشى» (پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمى ياكى ناھەق قامىلىشى)، چوڭ مەقسەتلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان بىر «قوشۇمچە زىيان» سۈپىتىدە نورماللاشتۇرۇلىدۇ (مبېمبې، 2003).

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: «ئىنسانىيەتتىن چىقىرىش ۋە مەۋجۇتلۇق تەھدىتى»

1. ئىنسانىيلىقتىن چىقىرىش (Dehumanization): گرېگورى ستانتون (Gregory Stanton) نىڭ «قىرغىنچىلىقنىڭ ئون باسقۇچى» ئەندىزىسىدە، ئىنسانىيلىقتىن چىقىرىۋېتىش بولسا قىرغىنچىلىققا باردىغان يولنىڭ ئەڭ ھالقىلىق باسقۇچلىرىدىن بىرىدۇر. بىر گۇرۇپپا ياكى مىللەت ئىنسانلىرى «راك ھۈجەيرىسى»، «ئۆسمە» ياكى «زىيانداش ھاشارات» دەپ ئاتالغاندا، ئۇلارغا قارشى سادىر قىلىنغان جىنايەت قىرغىنچىلىق بولۇشتىن قالىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇچۇن بۇ، ئىنسان ھەقلىرى دۇنياسىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىۋېتىلىش ۋە بىيولوگىيەلىك بىر ئەخلەت قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچراش دېگەنلىكتۇر (ستانتون، 2016).

2. جىسمانىي پۈتۈنلۈككە ھۇجۇم: ئۆسمە ئوخشىتىشى پەقەت قەغەز ياكى ئېغىزدىلا قالمايدۇ؛ جىسمانىي رېئاللىققا ئايلىنىدۇ. ئاياللارنىڭ ئۆز رازىلىقسىز تۇغماس قىلىۋېتىلىشى، بالىياتقۇغا ئۇزۇك سېلىش ياكى مەجبۇرىي بالا چۈشۈرۈش قاتارلىق قىلمىشلار، خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر بەدىنىنى «كۆپەيمەسلىكى كېرەك بولغان زىيانلىق بىر جانلىق» دەپ قارايدىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. بۇ، ھاننا ئارېنت (Hannah Arendt) نىڭ «دۇنيادىن ئۆچۈرۈلۈش» ئۇقۇمىغا تەڭداش بولغان بىر يوقىلىش ۋەھىمىسىدۇر.

4 - ئېيتىم: «كېسەل بولمىغان تەقدىردىمۇ دورا ئىچىش» (Take Medicine Even If You Are Not Sick)

كونتېكىست ۋە مەنبە: بۇ ئېيتىم، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى (RFA) تەرىپىدىن پاش قىلىنغان، خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا دېھقانلارنى لاگېرلارغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا قوللانغان «قايىل قىلىش» ئۇسۇلىدۇر. دېھقانلارنىڭ «مەن جىنايەت سادىر قىلمىغان تۇرسام، نېمىشقا بارىمەن؟» دېگەن سوئالىغا بېرىلگەن بۇ جاۋاب، دۆلەتنىڭ جىنايەت ۋە جازا ئۇقۇمىنى پۈتۈنلەي تاشلاپ، ئورنىغا «مۇقىملىقنى

باشقۇرۇش» نى يولغا قويغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئا. ختاي دۆلتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئالدىنى ئالغۇچى بېسىم ۋە ئالگورىزملىق باشقۇرۇش

1. جنايەتتىن بۇرۇن (Pre-Crime) بېكىتىلگەن جنايەت ۋە خەتەرلىك جەمئىيەت: فىلىپ ك. دىك (Philip K. Dick) نىڭ ئىلمىي فانتازىيە خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «جنايەتتىن بۇرۇن» (pre-crime) «بېكىتىلگەن جنايەت» ئۇقۇمى، خىتايدا IJOP دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ ئۇچۇر سىستېمىسى بىلەن رېئاللىققا ئايلانىدى. ئۇلرىخ بېك (Ulrich Beck) نىڭ «خەتەرلىك جەمئىيەت» نەزەرىيەسى بىلەن تەھلىل قىلىنغاندا، دۆلەت ئەمدى ئۆتمۈشتە سادىر بولغان جنايەتلەرنى جازالاشقىلا قىزىقمايدۇ؛ بەلكى كەلگۈسىدىكى يوشۇرۇن خەتەرلەرنى (ئۇيغۇر بولۇش، دىنغا سادىقلىق، چەت ئەلدە تۇغقىنى بولۇش، WhatsApp ئىشلىتىش ۋە باشقىلار) باشقۇرۇشنى نىشانلايدۇ. «دورا ئىچىش» (لاگېرغا كىرىش) بولسا، بۇ خەتەرلەرنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈش ئۇچۇن قوللىنىلغان مەجبۇرىي بىر ئالدىنى ئېلىش تەدبىرىدۇر (بېك، 1992؛ كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى، 2018).

2. گۇمانلىق جامائەت (Suspect Community): پاددى ھىللىيارد (Paddy Hillyard) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «گۇمانلىق جامائەت» ئاتالغۇسى، دۆلەتنىڭ مەلۇم بىر گۇرۇپپىنى تۇپتىن تەھدىت دەپ قارىشىنى بىلدۈرىدۇ. خىتاي دۆلىتىگە نىسبەتەن ئۇيغۇرلاردا گۇناھسىزلار يوق، پەقەت تېخى ئېنىقلانمىغان «ۋىرۇسلار» بار. «كېسەل بولمىغان تەقدىردىمۇ» دېگەن ئىبارە، دەل خىتاي دۆلىتىنىڭ ھەر بىر ئۇيغۇرنى يوشۇرۇن جنايەتچى دەپ قارايدىغانلىقىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدۇر.

3. قانۇنسىزلىقنىڭ قانۇنلىشىشى: بۇ ئېيتىم «جنايەتنىڭ شەخسىيلىكى» پىرىنسىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خالىغانچە باشقۇرۇشنى نورماللاشتۇرىدۇ. خىتاي دۆلىتى بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق جازا لاگېرلىرىنى جازالاش ئورنى ئەمەس، بەلكى «تەربىيەلەش ۋە ساقايتىش» مەركەزلىرى سۈپىتىدە بازارغا سالدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى بولسا «گۇناھتىن قېچىپ قۇتۇلالماسلىق ۋە چارىسىز قوبۇل قىلىش»

1. ئونتولوگىيەلىك (مەۋجۇتلۇق) گۇناھكارلىق: ئۇيغۇرلار ئۇچۇن «كېسەل» ئاتىلىش قانداقتۇر بىرەر خاتا ئىش قىلىش ئەمەس، بەلكى شۇ كىشىنىڭ «ئۇيغۇر» بولۇپ تۇغۇلۇشىدۇر. بولۇش بىر قىلمىشنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى بىر مەۋجۇتلۇق ھالىتىدۇر. بىر كىشىنىڭ ئۇيغۇر بولۇپ تۇغۇلۇشى، مۇسۇلمان بولۇپ تۇغۇلۇشى ياكى شەرقىي تۈركىستاندا ياشىشى، «كېسەل» (جنايەتچى) بولۇش ئۇچۇن يېتەرلىكتۇر.

گۇناھسىزلىق پەرىزىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، شەخسنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئېڭىنى پۈتۈنلەي يوق قىلىدۇ. بىر ئۇيغۇر نېمە قىلىشىدىن قەتئىينەزەر (خىتايچە سۆزلىسە، ھاراق ئىچسە، پارتىيەنى مەدھىيەلىسىمۇ) گېنىتىكلىق ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە مەنسۇپلۇقى سەۋەبىدىن «يوشۇرۇن بىمار» تامغىسىدىن قۇتۇلالمايدۇ.

2. كافكاچە ھەر دائىم ئېنىقسىزلىق ئىچىدە قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈپ ياشاش: فرانز كافكا (Franz Kafka) نىڭ «سوت» رومانىدىكىگە ئوخشاش، شەخس نېمە بىلەن ئەيىبلەنگەنلىكىنى بىلمەي تۇرۇپ جازالىنىدۇ. بۇ ئېنىقسىزلىق جەمئىيەتتە مارتىن سېلىگمان ئېنىقلىما بەرگەن «ئۆگىنىۋېلىنغان چارىسىزلىك» (Learned Helplessness) ئۇنۇبرسال كېسەللىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. كىشى يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەرنى كونترول قىلالمايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ ۋە پاسسىپلىشىپ قالىدۇ. بىر ئۇيغۇرنىڭ خىتاينىڭ كۈچلىنىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا تەڭ كېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، «تۇخۇمنى تاشقا ئۇرغاننىڭ پايدىسى يوقلۇقى» نى، خىتاينىڭ زۇلمىغا، ئادالەتسىزلىكىگە قارشى ئىنكاسسىز، ھەرىكەتسىز، پائالىيەتسىز ھالغا كېلىپ قېلىشىنى مۇشۇ نۇقتىدىن چۈشىنىش مۇمكىن.

3. ئىجتىمائىي پالەچلىك: «دورا ئىچىش» تەھدىتى، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئىشەنچ تۈيغۇسىنى ئۆزۈپ تاشلايدۇ. ھېچكىم ھېچكىمنى قوغدىيالمايدۇ، چۈنكى ھەممە ئادەم «كېسەل» بولۇپ، بۇ ئەھۋال ئىجتىمائىي ھەمكارلىقنى ۋە قارشىلىق كۈرسىتىش يوشۇرۇن كۈچىنى سۇندۇرىدىغان بىر پارچىلىنىشنى يارىتىدۇ. بىزدىكى كوللېكتىپ پاسسىپلىق، بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك، ياخشى كۆرۈلمەيدىغان بىرىنىڭ دەرھال خائىنلىق بىلەن تامغىلىنىشى قاتارلىقلار بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

2 - تېما: قانۇن تەرتىپنى يۈرگۈزىدىغان ھاكىمىيەت ۋە نورماللاشتۇرۇش (تەربىيەۋى ئېيتىم)

مىشېل فۇكو (Michel Foucault) «تۇرمىنىڭ تۇغۇلۇشى» (Discipline and Punish) ناملىق ئەسىرىدە، زامانىۋى ھاكىمىيەتنىڭ جازالاشتىن بەكرەك خەلقنى«تۇزىتىش»، «نورماللاشتۇرۇش» ۋە «ئادەم قىلىشنى» نى نىشانلايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. خىتاي دۆلىتى شەرقىي تۈركىستاندا خىتايدەك ياشاش، دىندىن خالىيلىق ۋە پارتىيەگە ساداقەت قاتارلىقلارنى «نورمال» تۈرمۇش ئۆلچىمى قىلىپ بېكىتىدۇ. بۇ نورمالغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان (ئۇيغۇر، دىندار، ئانا تىلىدا سۆزلەيدىغان) سۈبيېكتلار «نورمالسىز» ياكى «يولدىن چىققان» دەپ تامغىلىنىپ، ئىنتىزام ئورگانلىرىغا (لاگېرلارغا) سولىنىدۇ. مەقسەت، بۇ «نورمالسىزلىق» لارنى تۈزىتىش ئارقىلىق شەخسلەرنى قايتىدىن يارىتىشتۇر. بۇ دائىرىدىكى ئېيتىملار تۆۋەندىكىچە:

5 - ئېيتىم: «كەسپىي ماھارەت تەربىيەلەش مەركەزلىرى» (Vocational Skills Education Centers)

كونتېكست ۋە مەنبە: خىتاي ھۆكۈمىتى 2018 - يىلىغىچە مەۋجۇتلۇقىنى پۈتۈنلەي رەت قىلغان جازا لاگېرلىرىنى، خەلقئارالىق بېسىمنىڭ ئېشىشى ۋە ئاشكارىلانغان بىر قىسىم سۈنئىي ھەمراھ سۈرەتلىرى سەۋەبىدىن (بېللىڭكات، 2018)، «كەسىپي تەربىيەلەش مەركەزلىرى» دەپ ئىسىم قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئېيتىم ئۆزگىرىشى، غايەت زور قاماقخانىلار تورىنى خەلقئارا جەمئىيەتكە بىر «نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش» ۋە «زامانىۋىلاشتۇرۇش» تۈرى سۈپىتىدە كۆرسىتىش تىرىشچانلىقى ئىدى.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: «تولۇق تىزگىنلىنىدىغان ئورگان» (Total InstitutionsControl) ۋە ئىقتىسادىي قانۇنىيلىق

1. پەردازلاش ۋە تەرەققىياتچى ئېيتىم: خىتاي دۆلىتى قانۇنىي بىر ئەيىبلەشكە تايانمىغان تۈركۈملەپ تۇتقۇن قىلىشلارنى، «قالاق» بىر خەلقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىلتىپاتى سۈپىتىدە كۆرسەتتى. بۇ، مۇستەملىكىچى كۈچلەر تارىختا قوللانغان «ئىلتىپاتچى مۇستەملىكىچىلىك» (Paternalistic Colonialism) ئەندىزىسىدۇر. دۆلەت خەلقنى جازالايدىغان بىر زوراۋان كۈچ ئەمەس، بەلكى خەلقىگە ئىش ۋە نان بېرىدىغان «شەپقەتلىك ئاتا» رولىغا كىرىۋالىدۇ.

2. يېغىۋېلىش ئورۇنلىرى: جەمئىيەتشۇناس ئېرۋىڭ گوفمان (Erving Goffman) ئېنىقلىما بەرگىنىدەك، بۇ مەركەزلەر شەخس ھاياتىنىڭ بارلىق تەرەپلىرى (ئۇخلاش، ئىشلەش، كۆڭۈل ئېچىش) بىرلا ھاكىمىيەت ئاستىدا ۋە بىرلا ماكاندا ئەمەلگە ئاشىدىغان يىغىۋېلىش ئورۇنلىرىدۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، «كەسىپي تەربىيەلەش» ئورۇنلىرىنىڭ رولى ئەمەلىيەتتە لاگېر ئىچىدىكى قاتتىق ئىنتىزامنى، ھەربىي تەرتىپنى ۋە 24 سائەتلىك نازارەتنى نقابلاشتۇرۇر. مەقسەت كەسىپي جەھەتتە تەربىيەلەش ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ئۆزلۈكىنى قايتىدىن بەرپا قىلىشتۇر. (گوفمان، 1961).

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: بايلىقنى يوق قىلىش ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك

1. سەۋىيەسىزلەشتۈرۈش ۋە زىيالىيلار قىرغىنچىلىقى: ئاكادېمىكلار، دوختۇرلار ۋە سەنئەتكارلارنىڭ «تەربىيە» نامىدا «قايتا تەربىيەلىنىش» كە مەجبۇرلىنىشى، بىر جەمئىيەتنىڭ زىيالىي بايلىقىنى نۆلگە چۈشۈرۈشتۇر. بۇ، ئۇيغۇر سەرخىللىرىنى يوقىتىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ «مېڭىسى» نى ئېلىۋېتىش قىلمىشىدۇر.

2. مەجبۇرىي ئەمگەك (Coercive Labor): ئادرىئان زېنز (Adrian Zenz) ھۆججەتلەر ۋە پاكىتلار بىلەن ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، بۇ تۈرۈم ئۇيغۇر نوپۇسىنى دۇنياۋى تەمىنلەش زەنجىرىگە ئەرزان ئەمگەك كۈچى سۈپىتىدە قوشىدىغان زامانىۋى بىر قۇللۇق تۈزۈمىدۇر. «ئوقۇش پۈتتۈرگەن» دىن كېيىن زاۋۇتلارغا يۆتكىلىش ئەركىنلىككە چىققانلىق ئەمەس، بەلكى ماكان كونتروللۇقنىڭ تۈرمىدىن زاۋۇتقا يۆتكىلىشىدۇر. شەخس ئۆز ئەمگىكى ۋە بەدىنى ئۈستىدە سۆز ھوقۇقى بولمىغان بىر

«دۆلەت مۇلكى» گە ئايلىنىدۇ (زېنز، 2019). بۇ ماكانلار – مەيلى جازا لاگېرلىرىغا تۇتاش قورۇق ئىچىدىكى زاۋۇتلار بولسۇن ياكى «ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرىنى يۆتكەش» نامىدىكى مەجبۇرىي ئەمگەك مەيدانلىرى بولسۇن – ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنى سىستېمىلىق ھالدا مال - مۇلۇكسىز قالدۇرۇش ۋە دۆلەتكە مۇتلەق بېقىندىغان قىلىپ قويۇش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن زامانىۋى قۇللۇق مەيدانلىرىدۇر. ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەردە كېچە - كۈندۈز، ئەڭ ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەرگە سېلىنىسمۇ، ئۇلارغا بېرىلگەن سىمۇوللۇق «مائاش» تۇرلۈك «تەربىيە ھەققى»، «تاماق پۇلى» ياكى «سۇغۇرتا» باھانىلىرى بىلەن دۆلەت تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنىدۇ؛ نەتىجىدە، ئەمگەك قىلغۇچىنىڭ قولىدا تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان ياكى كەلگۈسى ئۈچۈن جۇغلىنىدىغان ھېچقانداق ماددىي بايلىق قالمايدۇ. بۇ خىل ئىقتىسادىي تالان قىلىش پەقەت بىرلا قېتىملىق ئەمگەك سۈمۈرۈش بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقىنى تەلتۆكۈس يوقىتىشنى نىشانلىغان بىر ئىستراتېگىيەنىڭ پارچىسىدۇر. دارۋىن بايلىبىر تەكىتلىگەن «تېررور كاپىتالىزمى» دەل مۇشۇ نۇقتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ: ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمگىكى خىتاي شىركەتلىرى ۋە دۇنياۋى تەمىنلەش زەنجىرى ئۈچۈن غايەت زور پايدا يارىتىسمۇ، ئەمگەك ئىگىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار سىستېمىلىق ھالدا پرولېتارلاشتۇرۇلۇپ (مال - مۇلۇكسىز قويۇلۇپ)، پەقەتلا ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ نېنىغا تەلمۈرۈپ ياشايدىغان، قارشىلىق كۆرسىتىش ماددىي بازىسىدىن مەھرۇم قالغان «ئىقتىسادىي يالىڭاچ ھايات» قا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدۇ. بۇنداق شارائىتتا، توختىماي ئىشلەش بىر بايلىق يارىتىش جەريانى ئەمەس، بەلكى كىشىنىڭ ئۆز بەدىنى ۋە زېھنىنى دۆلەتنىڭ مونوپوللۇقىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرىدا ھەم ماددىي ھەم مەنىۋى جەھەتتىن پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇش جەريانىدۇر.

6 - ئېيتىم: «تەربىيە ئارقىلىق ئۆزگەرتىش» (Transformation through Education / **教育转化**)

كونتېكست ۋە مەنبە: بۇ ئېيتىم، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قانۇنىي ۋە مەمۇرىي تېكىستلىرىدە تىلغا ئېلىنغان، لاگېرلارنىڭ ئەسلىي ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ئىدىيەدۇر. «ئۆزگەرتىش» (**转化**) ئاددىي بىر پېداگوگىكىلىق جەريان ئەمەس، بەلكى ئىدىيەۋى جەھەتتىن قايتا فورما بېرىش مەشغۇلاتىدۇر.

ئا. خىتاي دۆلتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: «**素质**» (ساپا) ئېيتىمى ۋە «ياۋاش ياكى ئىتائەتچان» بەدەنلەر

1. بىئوسىياسىي قۇرۇلۇش ۋە ساپا: خىتاينىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي ئېيتىمىدا «**素质**» (نوپۇس ساپاسى)، شەخسىنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋىيەسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار خىتاي دۆلتىنىڭ نەزىرىدە «تۆۋەن ساپالىق» (قالاق، نادان، ئىنتىزامسىز) بىر نوپۇستۇر. «ئۆزگەرتىش»، بۇ «ساپاسىز» بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇقنى ئىنتىزاملىق، ئىتائەتچان ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ماس كېلىدىغان «ياۋاش ياكى ئىتائەتچان بەدەنلەر» گە

(Docile Bodies) ئايلاندۇرۇش تۈرىدۇر (فۇكو، 1977؛ كىپنېس، 2006).

2. «توغرا» ئەمەلىيەت: دۆلەت پەقەت ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشىنلا ئەمەس، بەلكى جىسمانىي ئەمەلىيەتلەرنىڭمۇ ئۆزگىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. چوشقا گۆشى يېيىش، ھاراق ئىچىش ياكى خىتايچە ناخشا ئېيتىش، بۇ «ئۆزگىرىشنىڭ» (ساقىيىشنىڭ) ئىسپاتى سۈپىتىدە سۈنۈلىدۇ. ئىتائەت، جىسمانىي ئىپادە بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: «ئېپىستېمىك زورلۇق ۋە ئۆزلۇكنى يوقىتىش»

1. ئېپىستېمىك زورلۇق (Epistemic Violence) ۋە بىلىم قىرغىنچىلىقى: گاياترى سپىۋاك (Gayatri Spivak) نىڭ ئۇقۇمى بىلەن ئېيتقاندا، مۇستەملىكىچى كۈچ پەقەت تۇپراقنى ئىشغال قىلىش، بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ؛ ئۇ تېخىمۇ خەتەرلىك بولغان بىر قەدەمدە، بېسىمغا ئۇچرىغۇچىنىڭ دۇنيانى چۈشىنىش، مەنا بېرىش ۋە بىلىم ئىشلەپچىقىرىش مېخانىزملىرىنى ۋەيران قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېرلاردا بۇ زورلۇق «ھەققەتنى قايتا يېزىش» شەكلىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭلىغان يىللىق تارىخى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەخلاقىي قىممەت قاراشلىرى دۆلەت تەرىپىدىن «خاتا»، «ئەھمىيەتسىز» ۋە جەمئىيەتكە «زىيانلىق» دەپ تامغىلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئۆز كىملىكىنى دۆلەتنىڭ سۈزگۈچىدىن ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇرلىنىدۇ: بىر ئۇيغۇر ئۇچۇن مۇقەددەس بولغان قىممەت قاراشلار «ئەسەبىيلىك» كە، ئانا تىلى «قالاقلىق» قا، تارىخىي ئەسلىمىسى «بۆلگۈنچىلىك» كە تەڭ قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ ھادىسە، بوئاۋېنتۇرا دې سوسا سانتوس تىلغا ئالغان «ئېپىستېمىك قىرغىنچىلىق» (Epistemicide) تۇر؛ يەنى، بىر خەلقنىڭ مەۋجۇتلۇق پەلسەپىسىنى يوقىتىپ، ئۇلارنى ئۆز جاللىتىنىڭ تىلىدا سۆزلەيدىغان، جاللىتىنىڭ لوگىكىسى بىلەن ئويلايدىغان «مەدەنىيەت گالۋاڭلىرى» غا ئايلاندۇرۇش جەريانىدۇر. شەخس ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان بارلىق بىلىم مەنبەلىرىدىن ئۈزۈپ تاشلانغاندا، ئۇنىڭ ئۆزلۇكى (Self) تۇراقسىزلىشىدۇ ۋە دۆلەت تەرىپىدىن قايتا بېكىتىلىشكە تەييار ھالغا كېلىدۇ.

2. ئىقرار تۈزۈمى، ئۆزىگە خائىنلىق قىلىش ۋە پىسخىكىلىق پارچىلىنىش: لاگېر جەريانى جىسمانىي جازالاشتىن بەكرەك، پسىخىكىلىق ۋەيران قىلىشنى نىشانلىغان بىر «ئېتىراپ قىلىش» جەريانىدۇر. مىشېل فۇكو تەسۋىرلىگەن «ئىقرار» (Confession) مېخانىزمى بۇ يەردە ئەڭ ۋەھشىي شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. «مەھبۇسلار» كۈنلەرچە، ئايلارچە ئۆزىنىڭ «ئۆتمۈشتىكى گۇناھلىرى» (مەسىلەن، نامىز ئوقۇغانلىقى، باللىرىغا دىنىي تەربىيە بەرگەنلىكى ياكى ئۇيغۇرچە كىتاب ئوقۇغانلىقى) ئۈچۈن تەۋۋا قىلىشقا، بۇ قىلمىشلىرىنى «جىنايەت» دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. بۇ جەريانىنىڭ ئەڭ ئازابلىق تەرىپى – ئۆزىگە ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى قىممەت قاراشلىرىغا خائىنلىق قىلىشقا مەجبۇرلىنىشتۇر. بىر ئۇيغۇرنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا ئۆز ئاتا - ئانىسىنى «مېنى ئەسەبىي قىلىپ تەربىيەلىگەن» دەپ قارىلىشى، ئۆز ئېتىقادىنى «زەھەر» دەپ ئەيىبلىشى، شەخسىنىڭ

ۋىجدانىي پۈتۈنلۈكىنى ۋە ئۆزىگە بولغان ھۆرمىتىنى تۈپتىن ۋەيران قىلىدۇ. بۇ، كىشىنىڭ ئەڭ مەھرەم ۋە مۇقەددەس باغلارنى ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ تاشلىشىدۇر. پسىخىكىلىق نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر «زەخمە» (Trauma) يارىتىش تېخنىكىسىدۇر: شەخس ئۆزىنىڭ ئەڭ ئەزىز بىلگەن نەرسىلىرىگە ھاقارەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا قايتىش يولى بولمىغان بىر مەنىۋى بوشلۇق ۋە دائىملىق گۇناھكارلىق تۇيغۇسى شەكىللىنىدۇ. دۆلەت بۇ ئارقىلىق «مەھبۇس» نى پەقەت بويسۇندۇرۇپلا قالماي، ئۇنى ئۆز - ئۆزىنى جازالايدىغان، ئۆز ئۆتمۈشىدىن نەپرەتلىنىدىغان ۋە دۆلەتنىڭ «داۋالىشى» غا موھتاج دەپ قارايدىغان ئاجىز بىر «بىيولوگىيەلىك قالدۇق» قا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۆزلۈكنى يوقتىش – قارشىلىق كۆرسىتىش ئىرادىسىنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك يولىدۇر.

7 - ئېيتىم: «زامانىۋى مەدەنىي تۈرمۈش» (Modern Civilized Life)

كونتېكىست ۋە ماكانغا ئارىلىشىش: ئۇيغۇر يېزىلىرىدا باشلانغان «گۈزەل يېزا - قىشلاق» تۈرلىرى دائىرىسىدە، ئۇيغۇر ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى سۈپىلارنىڭ چېقىلىپ، كۆرپىلەرنىڭ تاشلىنىپ، ئورنىغا سافا (دىۋان) ۋە ئۈستەل قويۇش مەجبۇرىيىتى بۇ ئېيتىمنىڭ ئەمەلىيىتىدۇر.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە ئوربىيېنتالىزم

1. مەدەنىيەت قاتلىمى: ئىنسانشۇناس ستېۋان خارربىل (Stevan Harrell) خىتاينىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەرگە بولغان پوزىتسىيەسىنى «مەدەنىيەت ئېلىپ كېلىش تۈرلىرى» (Civilizing Projects) دەپ ئاتايدۇ. بۇ قاراش بويىچە خىتاي مەدەنىيىتى «مەدەنىي/زامانىۋى» مەركەزگە ۋەكىللىك قىلسا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى «قەدىمكى/فېئودال» چەت رايونغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۆلەت «مەدەنىيەت» نى زورلاپ تېڭىش ھوقۇقىنى ئۆزىدە بار دەپ بىلىدۇ (خارربىل، 1995).

2. ئۇيغۇر مۇستەملىكىچىلىكى: دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى ئاممىۋى ساھە بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ؛ شەخسىي ساھەگە (مەھرەمىيەتكە) سىڭىپ كىرىدۇ. ئۇيغۇر بېزەكچىلىكىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى، ئۇيغۇر تۇرمۇش شەكلىنىڭ (يەردە تاماق يېيىش، جەمەتلەر بىلەن بىرگە ئولتۇرۇش) ماددىي ئاساسىنى يوقتىپ، يادرولۇق ئائىلە ۋە شەخسىيەتچى خىتاي تۇرمۇش شەكلىنى مەجبۇرىي تاڭىدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: مەدەنىيەت خىجالەتچىلىكى ۋە «ئۆي - ماكان قىرغىنچىلىقى» (Domicide)

1. ئۆي - ماكان قىرغىنچىلىقى (Domicide) ۋە ماكانىنىڭ سىياسىلىشىشى: جۇغراپىيەشۇناس دوگلاس پورتېئۇس تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «دومسايد» (Domicide) ئۇقۇمى، شەخسنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ بىخەتەر پاناھگاھى بولغان «ئۆي» نىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قەستەن ۋەيران قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئۆي پەقەت تۆت تامدىن ئىبارەت بىر بىنا ئەمەس؛ ئۇ تىل ئەركىن سۆزلىنىدىغان، دىنىي ئەقىدىلەر يوشۇرۇن ۋە ئەركىن ئىجرا قىلىنىدىغان، مىڭلىغان يىللىق جەمئىيەت ئەنئەنىلىرى داۋاملىشىدىغان «ئەڭ ئاخىرقى قورغان» دۇر. خىتاي دۆلىتىنىڭ «مەدەنىيەت ئېلىپ كېلىش» ياكى «زامانىۋىلاشتۇرۇش» نامىدا ئېلىپ بارغان ئۆي ئىچى بىزەكچىلىك ئۆزگىرىشلىرى – مەسىلەن، ئۇيغۇر تۇرمۇش شەكلىنىڭ مەركىزى بولغان سۇپىلارنىڭ چېقىلىشى ۋە «تۇغقان بولۇش» سىياسىتى بىلەن خىتاي كادىرلىرىنىڭ ئۆي ئىچىگە كىرىۋېلىشى – ئەمەلىيەتتە بۇ قورغاننى سىرتتىن ئىشغال قىلىشتۇر. ھانا ئارېنت (Hannah Arendt) ئېيتقاندەك، «شەخسىي ساھە» (Privacy) يوقىتىلغاندا، شەخس ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئەركىن ئىپادىلەيدىغان بوشلۇقتىن مەھرۇم قالىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلاردا چوڭقۇر بىر «مەۋجۇتلۇق بىخەتەرلىكسىزلىك» يارىتىدۇ؛ يەنى كىشى ئۆز ئۆيىدىمۇ ئۆزىنى بىر گۇمانلىق شەخستەك، دۆلەتنىڭ كۆزى ئاستىدىكى بىر «مەھبۇس» تەك ھېس قىلىشقا باشلايدۇ. ئۆي ئەمدى پاناھگاھ ئەمەس، بەلكى سىياسىي نازارەتنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكىگە ئايلىنىدۇ.

2. مەدەنىيەت خجالەتچىلىكى (Cultural Shame) ۋە كىملىك ياتلىشىشى: خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى «قالاقلىق»، «فېئودالىلىق» ۋە «زامانىۋىلىققا توسالغۇ» دەپ دائىملىق تەنقىد قىلىشى، پىسخىكىلىق جەھەتتىن بىر «مەدەنىيەت خجالەتچىلىك» تۇيغۇسىنى شەكىللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۆز مەدەنىيىتىدىن نومۇس قىلىش، بولۇپمۇ ياش ئەۋلادلارنىڭ ئۆز ئاتا - ئانىلىرىنىڭ تۇرمۇش شەكلىگە يات كۆز بىلەن قارىشىنى ۋە كىملىك ياتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. رىيان سام (Rian Thum) تەكىتلىگەندەك، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس مازارلىرىنىڭ ۋە تارىخىي كوچىلىرىنىڭ چېقىلىپ، ئورنىغا «سايا‌ھەت رايونلىرى» نىڭ قۇرۇلۇشى بىر خىل «مۇزېيلاشقان قىرغىنچىلىق» تۇر. بۇ جەريانىدا مەدەنىيەت ئۆز ئىگىلىرى ئۇچۇن ھاياتلىق ۋە مەنا مەنبەسى بولۇشتىن چىقىرىلىپ، تاشقى دۇنيا ئۇچۇن كۆرسىتىلىدىغان، ئىچى بوشتىلغان بىر «پەرقلىق فولكلور» سۈپىتىدە بازارغا سېلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى پەقەت سايا‌ھەتچىلەر ئالدىدا ئوينىلىدىغان بىر تىياتىرغا ئايلاندۇرۇلغاندا، ھاياتلىققا ئىگە بولغان مەدەنىيەت توڭلىتىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولىدۇ. بۇ خىل نومۇس ۋە ياتلىشىش سىياسىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنى قوغداش ئىرادىسىنى سۇندۇرۇپ، ئۇلارنى دۆلەت تەرىپىدىن سۇنۇلغان «زامانىۋى خىتاي كىملىكى» نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلايدىغان پىسخىكىلىق بىر بېسىم قورالىغا ئايلىنىدۇ. نەتىجىدە، شەخس ئۆز تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى بىر بايلىق ئەمەس، بەلكى بىر «يۈك» دەپ كۆرۈشكە باشلايدۇ، بۇ بولسا مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىدۇر.

8 - ئېيتىم: «دۆلەت بىر تۇتاش تىل - يېزىقى» دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تىل - يېزىق (National Common Language)

كونتېكىست ۋە تىل سىياسىتى: 2017 - يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر رايونىدا قوش تىللىق

مائارىپنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەسلىدىن ئۇنىۋېرسىتېتقچە بولغان مائارىپنىڭ پۈتۈنلەي خىتاي تىلىغا (پۈتۈڭخۇا) ئۆزگەرتىلىش جەريانىدۇر.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: تىل ئارقىلىق تەقدىرنى ئۆزگەرتىش ۋە يېڭى بىر مىللەت پەيدا قىلىش

1. ساپىر - ۋورف قىياسى ۋە تىل ئىمپېرىيالىزمى: بۇ قىياسنىڭ كۈچلۈك نۇسخىسى بويىچە «تىل، پىكرىنى بەلگىلەيدۇ». خىتاي دۆلىتى، ئۇيغۇرچە ئويلايدىغان بىر زېھىننىڭ تولۇق مەنىدىن خىتاي بولالمايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، تىل بىرلىكى بىر ئالاقە مەسلىسى ئەمەس، بەلكى دۆلەت بىخەتەرلىكى ۋە ساداقەت مەسلىسىدۇر. بوردىيۇ تىلغا ئالغانىدەك، دۆلەت «رەسمىي تىل» نى مەجبۇرىي تېڭىش ئارقىلىق، باشقا تىللارنى قانۇنسىز ۋە قىممەتسىز قىلىدۇ؛ شۇنداق قىلىپ سىمۋوللۇق ئىقتىدارنى ئۆز مونوپوللۇقىغا ئالىدۇ (بوردىيۇ، 1991).

2. مىللەت جەھەتتىن قوشۇلۇش قورالى: تىل، ئاسسىمىلياتسىيەنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالىدۇر. ئورتاق تىل ئېتنىك چېگرالارنى خىرەلەشتۈرىدۇ ۋە بىر تۇتاش مىللەت يارىتىش (جۇڭخۇا مىللىتى) نىشانىغا خىزمەت قىلىدۇ.

ب: ئۇيغۇرلارنىڭ نۇقتىسىدىن ئالغاندا:

1. ئەۋلادلار ئارىسىدا بوشلۇق پەيدا قىلىش ۋە مەدەنىيەتنى ئۇنتۇش ھادىسىسى: (Cultural Amnesia) تىل پەقەت بىر ئالاقە قورالى ئەمەس، بەلكى بىر خەلقنىڭ دۇنيانى چۈشىنىش شەكلى، ھېسسىيات دۇنياسى ۋە تارىخىي ئەسلىمىسىنىڭ خەزىنىسىدۇر، شۇنداقلا دۇنياغا بولغان كۆز - قارىشى، ئىچكى دۇنياسى ۋە كەچمىشىنىڭ بىرىكمىسىدۇر. خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى مائارىپ ۋە ئاممۇى ساھەدىن پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىشى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەۋلادلار ئارىسىدا بوشلۇق پەيدا قىلىدۇ. بالىلارنىڭ مەكتەپتە پەقەتلا خىتايچە سۆزلىشى ۋە ئۆيدە ئۇيغۇرچە سۆزلەشنىڭ سىستېمىلىق ھالدا چەكلىنىشى، نەۋرىلەر بىلەن بوۋا - مومىلار ئوتتۇرىسىدىكى تىل كۆۋرۈكىنى ۋەيران قىلىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتى، چۆچەكلەر، ماقال - تەمسىلىلەر ۋە دىنىي - ئەخلاقىي تەربىيە تىل ئارقىلىق بىر ئەۋلادتىن يەنە بىر ئەۋلادقا مىراس قالدىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە، بۇ بوشلۇق مەدەنىيەتنى ئۇنتۇش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنى بالىلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىنى، جەمەت ئەنئەنلىرىنى ۋە مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرىنى چۈشىنەلمەيدىغان، ئۆز ئۆتمۈشىگە ياتلىشىپ كەتكەن بىر ئەۋلادقا ئايلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالدا، بىر خەلق بىيولوگىيەلىك جەھەتتىن ياشاۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز كىملىكىنىڭ مەنبەسى بولغان مەدەنىيەت گەۋدىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، «مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۆلۈم» گە مەھكۇم قىلىنغان بولىدۇ.

2. تىل جاراھىتى (Language Trauma) ۋە جىنايەتچىگە ئايلىنىپ قېلىش: داررېن بايلېر (Darren Byler) ئۆزىنىڭ «تېررور كاپىتالىزمى» (Terror Capitalism) ناملىق ئەسىرىدە تەكتلىگىنىدەك، خىتاينىڭ نازارەت تېخنىكىسى تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى شارائىتتا، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەش بىر خىل «تېررور ئالامىتى» سۈپىتىدە تەرىپلىنىدۇ. ئانا تىل ئەمدى كىشى ئۆزىنى ئەڭ ئەركىن ۋە بىخەتەر ھېس قىلىدىغان پاناھگاھ بولۇشتىن چىقىپ، ئىگىسىنى پاش قىلىدىغان، ئۇنىڭ «ئەسەبىي» ياكى «بۆلگۈنچى» دەپ قارىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان بىر «جىنايەت قورالى» غا ئايلاندۇرۇلۇپ قويۇلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلاردا چوڭقۇر بىر «تىل جاراھىتى» (Language Trauma) نى پەيدا قىلىدۇ. كىشى ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلىگەندە گۇناھكارلىق، ئەنسىزلىك ۋە قورقۇنچ ھېس قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ. دۆلەتنىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق نازارەت سىستېمىلىرى (مەسىلەن، ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى تونۇيدىغان ئاۋاز ئانالىز ئۇسكۇنىلىرى) تىلنى بىر نازارەت ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرغاندا، شەخس ئۆز - ئۆزىنى چەكلەشكە (Otosansür) مەجبۇر بولىدۇ. ئۆز تىلىنى «خەتەرلىك» دەپ كۆرۈشكە باشلاش، بىر ئىنسانىنىڭ ئۆز كىملىكىنىڭ ئەڭ يادرولۇق پارچىسىدىن نەپرەتلىنىشىگە ياكى ئۇنىڭدىن قورقۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ خىل پسىخىكىلىق زورلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ زېھنىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئەركىنلىك ساھەسىنىمۇ ئىشغال قىلىشنى مەقسەت قىلغان قىرغىنچىلىق شەكلىدۇر. نەتىجىدە، تىل ساداقەتنى ئۆلچەيدىغان بىر سىناقتا ئايلىنىدۇ: خىتايچە سۆزلەش «ئۆزىنى قوغداش»، ئۇيغۇرچە سۆزلەش «جىنايەت» دەپ بېكىتىلگەندە، تىل قىرغىنچىلىقى (Linguicide) سىستېمىلىق بىر تۈس ئالغان بولىدۇ.

3 - تېما: پانوتىك نازارەت ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش (بىخەتەرلىك) ئېتىمى

جېرېمى بېنتام (Jeremy Bentham) ئون سەككىزىنچى ئەسىردە لايىھەلىگەن پانوتىكون (بىرلا كۆزىتىش نۇقتىسىدىن بارلىق مەھبۇسلار كۆزىتىلىدىغان تۈرمە ئەندىزىسى)، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرىدە ماكان چېگرالىسىدىن ھالقىپ، رەقەملىشىپ پۈتۈن جەمئىيەتكە يېيىلدى. فرانسىيەلىك پەيلاسوپ گىللېس دېلۆز (Gilles Deleuze) ئوتتۇرىغا قويغان «كونترول جەمئىيىتى» (Society of Control) ئەندىزىسىگە ئۇيغۇن ھالدا، قاماش ئورۇنلىرى (مەكتەپ، زاۋۇت، دوختۇرخانا) ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرالار يوقاپ كەتتى؛ چىراي تونۇش سىستېمىلىرى، سۈنئىي ئىدراك (AI) ۋە چوڭ ئۇچۇر ئالگورىزملىرى (IJOP) بىلەن شەخس، ھەتتا ئوچۇق ھاۋادىمۇ داۋاملىق كۆزىتىلىدىغان بىر ئۇچۇر بوغچىسىغا ئايلاندى. مارك پوستېر (Mark Poster) بۇ ئەھۋالنى «دەرىجىدىن تاشقىرى پانوتىكون» دەپ ئاتايدۇ؛ بۇ يەردە كۆزىتىلىدىغىنى ئەمدى پەقەت جىسمانىي بەدەنلا ئەمەس، بەلكى رەقەملىك ئىزلىرىدۇر (پوستېر، 1990؛ دېلۆز، 1992).

9 - ئېتىم: «ئۈچ يامان كۈچ: تېررورلۇق، بۆلگۈنچىلىك، ئاشقۇنلۇق» (Three

(Evils: Terrorism, Separatism, Extremism

كونتېكست ۋە بىخەتەرلىككە باغلاش: بۇ ئېيتىم، 2001 - يىلى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن خىتاينىڭ رەسمىي بىخەتەرلىك ئىدىيەسىگە ئايلانغان. 11 - سېنتەبىر ھۇجۇملىرىدىن كېيىنكى دۇنياۋى «تېررورلۇققا قارشى ئۇرۇش» (GWOT) ئاتالغۇسىنى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئىچكى سىياسىتىگە ئېلىپ كىرگەن خىتاي دۆلتى، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە دىنىي پائالىيەتلەرگە «بىخەتەرلىك مەسلىسى» سۈپىتىدە قايتىدىن ئېنىقلىما بېرىدى. كوپېنھاگېن ئېقىمىنىڭ «بىخەتەرلىك نەزەرىيەسى» گە (Securitization Theory) ئاساسەن، خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر خەلقىنى «مۇقىملاش» جەريانىدا، ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، دىنى ۋە كىملىكىنى «تېررورلۇق» ھەم «ئاشقۇنلۇق» بىلەن باغلاپ، ئۇنى دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارىتىلغان بىر «مەۋجۇتلۇق تەھدىتى» دەپ جاكارلىدى. بۇ خىل تەھدىت بېكىتىش باھانىسى بىلەن، لاگېرلارغا قامىاش، يۇقىرى تېخنىكىلىق نازارەت ۋە مەدەنىيەت ئاسسىمىلياتسىيەسى قاتارلىق نورمال قانۇن سىستېمىسىدىن تاشقىرى تۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشنى مۇھىم دەپ قاراپ، ئۇلارنى قانۇنىي تۈسكە كىرگۈزدى. بولۇپمۇ «راك ھۇجەيرىسىنى داۋالاش» تېپىدىكى سىياسىي تەشۋىقاتلار ئارقىلىق بىر خىل «جىددىي ھالەت» لوگىكىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئىنسان ھەقلىرىنى دەپسەندە قىلىشنى جەمئىيەتنىڭ «مۇقىملىقى» غا قۇربان قىلدى.

ئا. خىتاي دۆلتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئېنىقسىزلىق ۋە زوراۋانلىق

1. ئېنىقلىما كېڭىيىشى: «ئەسەبىيلىك» (Extremism) ئېنىقلىمىسىنىڭ دائىرىسى شۇنچىلىك كەڭرىكى، ساقال قويۇش، تاماكا تاشلاش، بالىلارغا ئىسلامىي ئىسىملارنى قويۇش ياكى WhatsApp ئىشلىتىش «تېررور ئالامىتى» ھېسابلاندى. بۇ خىل قاراش خىتاي دۆلتىنىڭ زوراۋانلىق كۈچىنى خالىغانچە ئىشلىتىشىگە يول ئاچتى.

2. دۈشمەن قانۇنى: گېرمانىيەلىك قانۇنشۇناس گۈنتېر جاكوبس (Günther Jakobs) نىڭ «دۈشمەن جىنايى ئىشلار قانۇنى» ئۇقۇمىدىكىگە ئوخشاش، دۆلەت ئۆز پۈقرالىرىغا قانۇن بىلەن، «دۈشمەن» دەپ تامغىلانغان كىشىلەرگە بولسا ئۇرۇش قانۇنى بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدىن «ئۇچ يامان كۈچ» ئاتالغۇسى دەل ئۇيغۇرلارنى يوقىتىلىشى كېرەك بولغان دۈشمەن كۈچلەرگە ئايلاندۇردى.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن ئالغاندا كوللېكتىپ جىنايەتچى قىلىش

يوشۇرۇن جىنايەتچى: شان ر. روبېرتس (Sean R. Roberts) نىڭ «ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئۇرۇش» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ ئېيتىم بىر پۈتۈن ئېتنىك گۇرۇپپىنى «بىيولوگىيەلىك تەھدىت» سۈپىتىدە تامغىلايدۇ. ئۇيغۇر ۋە شەرقىي

تۈركىستانلىق بولۇش، ئاپتوماتىك ھالدا «يوشۇرۇن تېررورچى» دەپ گۇمانلىنىش دېمەكتۇر. گۇناھسىزلىقنى ئىسپاتلاش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى تەھدىت قىلمىشتا ئەمەس، بەلكى كىملىكتە يوشۇرۇنغان (روبېرتس، 2018).

10 - ئېيتىم: «مۇقىملىقنى ساقلاش ھەممە نەرسىدىن ئۈستۈن»

كونتېكست ۋە بيۇروكراتلىق مەجبۇرىيەت: مۇقىملىقنى ساقلاش، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ھايات قېلىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ مەركىزىدۇر. شەرقىي تۈركىستاندا مۇقىملىقنى ساقلاش ئۈچۈن ئاجرىتىلغان چىقىمنىڭ مائارىپ ياكى ساغلاملىق ئۈچۈن ئاجرىتىلغان چىقىمدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى مۇشۇ ئىدىيەدۇر.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا پەۋقۇلئاددە ھالەت ۋە ھۆكۈمرانلىق

1. ئىستىنا ھالتى ياكى پەۋقۇلئاددە ھالەت (State of Exception): جورجىئو ئاگامبېن (Giorgio Agamben) نېمىت كارل شىمىت (Carl Schmitt) تېن ئالغان نەزەرىيەسىگە ئاساسەن، ھۆكۈمران كۈچ (Sovereign) پەۋقۇلئاددە ھالەتكە قارار بەرگۈچى كۈچتۇر. خىتاي دۆلىتى «مۇقىملىق» نامىدا قانۇننى توختىتىپ ياكى توڭلىتىپ قويۇپ، قانۇن كۈچكە ئىگە بولمىغان، ئەمما كۈچ مۇتلەق بولغان بىر «بوشلۇق» يارىتىدۇ. لاگېرلار مۇشۇ ئىستىنالىق ھالىتىنىڭ ماكان جەھەتتىكى ئىپادىسىدۇر.

2. ئالدىنى ئالغۇچى ھاكىممۇتلەقلىك: مۇقىملىق پەقەت قالايمىقانچىلىقنى بېسىشلا ئەمەس، بەلكى قالايمىقانچىلىق ئېھتىماللىقىنىمۇ يوقىتىشتۇر. شۇڭا خىتاي دۆلىتى ۋەقە تۈغۇلغانىدا ئىنكاس قايتۇرغۇچى ئەمەس، بەلكى ۋەقە تۈغۇلۇشتىن بۇرۇن ھەرىكەت قىلغۇچى (proactive) بولىدۇ. ئىنسان ھەقلىرى ۋە قانۇنىي تەرتىپلەر بۇ «مۇقەددەس» مەقسەتكە يېتىشتە بىر توسالغۇ دەپ قارىلىدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن ئالغاندا «ھومو ساكېر» (Homo Sacer) ۋە يالىڭاچ ھايات

1. ھومو ساكېر: ئاگامبېن رىم قانۇنىدىن ئارىيەتكە ئالغان «ھومو ساكېر» ئۇقۇمى، ئۆلتۈرۈلۈشى جىنايەت ھېسابلانمايدىغان، ئەمما قۇربان قىلىنىشىمۇ چەكلەنگەن (قىممەتسىز) كىشىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلار قانۇنىي قوغداشىنىڭ پۈتۈنلەي سىرتىغا چىقىرىلغان، ھاياتى دۆلەتنىڭ رەھىم - شەپقىتىگە قالغان «مۇقەددەس (ئەمما قىممەتسىز) ئىنسانلار» دۇر.

2. يالىڭاچ ھايات (Zoe): ئۇيغۇرلار سىياسىي بىر سۈبېيكت (Bios) بولۇشتىن چىقىرىلىپ، پەقەت بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرىدىغان «يالىڭاچ ھايات» قا (Zoe) چۈشۈرۈپ قويۇلغان. ئۇلارنىڭ ياشىشى ياكى ئۆلۈشى سىياسىي مەنا ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر ئىستاتىستىكىلىق ئۇچۇردۇر (ئاگامبېن، 1998).

11 - ئېيتىم: مۇتلەق يول قويماسلىق سىياستى (Zero Tolerance)

كونتېكىست ۋە كاتەكچە باشقۇرۇش: تورلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي باشقۇرۇش چېنى چۈەنگو تىبەتتىن ئېلىپ كەلگەن ۋە شەرقىي تۈركىستاندا مۇكەممەللەشتۈرگەن «كاتەكچە ئۇسۇلۇبىدىكى باشقۇرۇش» (Grid-style Social Management)، «تورلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي باشقۇرۇش»، شەھەر ۋە يېزىلارنى گېئومېتىرىيەلىك بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، ھەر بىر بۆلەكنى ساقچى پونكتلىرى ۋە نازارەت تېخنىكىلىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئالگورىزملىق باشقۇرۇشچانلىق

1. تېخنىكىلىق - سىياسىي كونترول: دۆلەت IJOP (بىرلەشمە جەڭ مەشغۇلات سۇپىسى) دەپ ئاتالمىدىغان سۈنئىي ئىدراك سىستېمىسى ئارقىلىق، شەخسلەرنىڭ توك ئىشلىتىشىدىن تاكى بېنزىن سېتىۋېلىشىغىچە بولغان ھەر بىر ئۇچۇرنى تەھلىل قىلىدۇ. «مۇتلەق يول قويماسلىق سىياسىتى» ئالگورىزملىق بىر ئېنىقلىق تەلىپىدۇر. ئىنسانىي خاتالىق ياكى رەھىم - شەپقەتكە ئورۇن يوق؛ سىستېما «قىزىل» سىگنال بەرگەندە، كىشى تۇتقۇن قىلىنىدۇ.

2. مىكرو باشقۇرۇش: بۇ جەمئىيەتنى مولېكۇلا دەرىجىسىدە كونترول قىلىشتۇر. دۆلەت كوچىمۇكوچا، ئۆيمۇئۆي ئەمەس، بەلكى ئۇچۇرمۇئۇچۇر باشقۇرىدۇ. بۇ، فۇكوچە ئىنتىزامنىڭ رەقەملىك دەۋرىدىكى ئەكىسىدۇر.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: تېررور كاپىتالىزمى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەشۋىش

1. تېررور كاپىتالىزمى: ئىنسانشۇناس داررېن بايلېر (Darren Byler) بۇ سىستېمىنى «تېررور كاپىتالىزمى» دەپ ئاتايدۇ. دۆلەت ئۇيغۇرلارنى بىر «سىناق بۇيۇمى» سۈپىتىدە قوللىنىپ، نازارەت تېخنىكىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ۋە بۇلارنى دۇنيا بازىرىغا سۈندۇ. ئۇيغۇرلار بۇ جەريانىدا ھەم سىناق ئوبيېكتى ھەم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىدۇر.

2. داۋاملىق كۆرۈنۈپ تۇرۇش ۋە ئۆز - ئۆزىنى چەكلەش: بېنتامىنىڭ پانوتكونىدا مەھبۇس «كۆزىتىلىۋاتقان ياكى كۆزىتىلمەيۋاتقانلىقىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن» داۋاملىق كۆزىتىلىۋاتقاندەك ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن بۇ ئەھۋال، تېلېفونىدىكى بىر پارچە سۇرەتنىڭ ياكى ئۆتمۈشتىكى بىر تېلېفونىنىڭ ھەر ۋاقىت پالاكەتكە يول ئېچىشى مۇمكىنلىكىدىن ئەنسىرەش، «ھەر ۋاقىت ئۆزىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ تۇرۇش» (otosansür) ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەشۋىش پەيدا قىلىدۇ (بايلېر، 2021).

12 - ئېيتىم: «تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش» (Digging out the Roots)

كونتېكىست ۋە نوپۇس قۇرۇلۇشى: دۆلەت تاراتقۇلىرىدا ۋە پارتىيە ئاتالغۇلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان «ياۋا چۆپلەرنى يىلتىزىدىن قومۇرۇش» ياكى «ئۇرۇقنى قۇرۇتۇش» ئوخشىتىشلىرى، 2017 - يىلىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان تاجاۋۇزچى تۈغۇت چەكلەش

سىياسەتلىرى بىلەن بىرلەشتى.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: بىيولوگىيەلىك ھەل قىلىش ۋە قىرغىنچىلىق لوگىكىسى

1. قىرغىنچىلىق نىيىتى (Genocidal Intent): رافائېل لېمكىن (Raphael Lemkin) نىڭ چوڭ قىرغىنچىلىق (گېنوسىد) ئېنىقلىمىسىدا تىلغا ئالغىنىدەك، چوڭ قىرغىنچىلىق پەقەت تۇركۈملەپ ئۆلتۈرۈشلا ئەمەس، بەلكى بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ يوقىتىلىشىدۇر. «يىلتىز» دېگىنىمىز ئائىلە، بالىلار ۋە كەلگۈسى ئەۋلادلاردۇر. خىتاي دۆلىتى مەسىلىنى مەدەنىيەت ئاسسىمىلياتسىيەسى بىلەن ھەل قىلىش بىلەن بىرگە، بىيولوگىيەلىك جەھەتتىن ھەل قىلىش (نوپۇس كۆپەيشىنى توختىتىش) يولىنى تۇتتى.

2. ئېۋگېنىكا (EugenicsNüfus Islahı,) ئۇسۇلى: ئۇيغۇر نوپۇس كۆپەيشى دۆلەت ھۆججەتلىرىدە «تەڭپۇڭسىز» ۋە «تۆۋەن ساپالىق» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. خىتاي نوپۇسىنىڭ رايونغا ئورۇنلىشىشى رىغبەتلەندۈرۈلگەن بىر پەيتتە، ئۇيغۇر نوپۇسىنى ئازايتىش - نوپۇس قۇرۇلمىسىنى مەڭگۈلۈك ئۆزگەرتىش نىشانىدۇر (زېنز، 2020).

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: مەۋجۇتلۇق تەھدىتى ۋە ئەۋلادلارنىڭ يوقىلىشى

بىيولوگىيەلىك قىرغىنچىلىق: مەجبۇرىي تۇغماس قىلىش، بالىياتقۇغا ئۇزۇك سېلىش ۋە مەجبۇرىي بالا چۈشۈرۈش، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بەدىنىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇمدۇر. جوئان سمىس فىنلېي (Joanne Smith Finley) تىلغا ئالغاندەك، بۇ ئەھۋال بىر «ئاستا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قىرغىنچىلىق» تۇر. باللارنىڭ ئائىلىسىدىن ئايرىپ دۆلەت يېتىمخانىلىرىغا (ياتاقلىق مەكتەپلىرىگە) ئېلىنىشى بولسا، مەدەنىيەت ۋە بىيولوگىيەلىك داۋاملىقلىقنىڭ ئۇزۇپ تاشلىنىشىدۇر (سمىس فىنلېي، 2020).

2. كېلەچەكنى يوقىتىش: «يىلتىزىنى ياكى ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇش» ئېيتىمى ئۇيغۇرلارغا «كەلگۈسىگىلار يوق» دېگەن ئۇچۇرنى بېرىدۇ. بۇ بىر جەمئىيەتنىڭ ئۈمىدىنى ۋە ۋاقىت چۈشەنچىسىنى يوقىتىشتۇر.

4 - تېما: تەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە باشقۇرۇشچانلىق (بىرلەشتۈرگۈچى ئېيتىم)

مىشېل فوكونىڭ «باشقۇرۇشچانلىق» (governmentality) ئۇقۇمى، زامانىۋى دۆلەتلەر ئۆز نوپۇسىنى ئىستاتىستىكا، نوپۇس ئىلمى ۋە ئىجتىمائىي سىياسەتلەر ئارقىلىق «بىرلا بىيولوگىيەلىك گەۋدە» دەك باشقۇرۇش سەنئىتىنى ئىپادە قىلىدۇ. خىتاي دۆلىتىنىڭ يېقىنقى مەزگىللىك شەرقىي تۈركىستان سىياسىتى، كىلاسسىك ئىمپېرىيەلەرنىڭ «پەرقلەرنى باشقۇرۇش» ئىستراتېگىيەسىدىن ئايرىلىپ، نوپۇسنى بىرتۇتاشلاشتۇرۇش ۋە يەككە تىپلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىر «مىللىي دۆلەت

بەرپا قىلىش» تۈرىگە ئايلاندى. بۇ يېڭى ئىستراتېگىيە بەدەننى ۋە جەمئىيەتنى پەقەت ئىنتىزامغا سالمايدۇ؛ بەلكى ئۇلارنى «خىتايلىق» قازىنىدا ئېرىتىپ قايتىدىن قۇرۇشنى نىشانلايدۇ (فۇكو، 1991؛ سىگلېي، 2006).

13 - ئېيتىم: «ئانار دانلىرىدەك زىچ جىپسلىشىش» (Hugging like Pomegranate Seeds)

كونتېكىست ۋە ئېتنىك سىياسەت ئۆزگىرىشى: بۇ ئوخشىتىش، شى جىنپىڭنىڭ 2014 - يىلىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان خىزمەت سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويغان ۋە «ئىككىنچى ئەۋلاد مىللەت سىياسەتلەر» نىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ئىدىيەدۇر. خىتاي جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن ما روك (Ma Rong) ۋە خۇ ئەنگاڭ (Hu Angang) تەرىپىدىن نەزەريەۋى ئاساسقا ئىگە قىلىنغان بۇ ئىدىيە، سوۋېت ئۇسلۇبىدىكى مىللىي ئاپتونومىيە ئەندىزىسىنىڭ دۆلەتنى پارچىلىنىشقا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە بۇنىڭ ئورنىغا «ئېرىتىش قازىنى» (melting pot) نى تەۋسىيە قىلىدۇ. «ئانار دانلىرى»، مىللەتلەرنىڭ (ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ) مەدەنىيەت چېگرالىرىنى يوقىتىپ، يۇقىرى كىملىك بولغان «جۇڭخۇا مىنزۇ» (خىتاي مىللىتى) ئىچىدە ئېرىپ كېتىشىگە سىمۋول قىلىنغان (ما، 2012).

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: بىرتۇتاشلاشتۇرۇش ۋە پۈتۈنلەي ھۆكۈمرانلىق

1. قوشۇۋېتىش ئىستراتېگىيەسى: بۇ ئوخشىتىشنىڭ تاللىنىشى تاسادىپىي ئەمەس. ئانار دانلىرى ئاربىسىدا بوشلۇق يوقتۇر؛ ھەممىسى بىر - بىرىگە چاپلاشقان ۋە ھەممىسى بىرلا قاتتىق پوستىنىڭ (پارتىيە - دۆلەتنىڭ) قورشاۋى ئاستىدىدۇر. دۆلەت مىللىي ئاپتونومىيەنى بىر «بۆلگۈنچىلىك بۆشۈكى» دەپ قارايدىغان بولدى. بۇ ئاتالغۇ پەرقلەرنى قوغداشنى ئەمەس، بەلكى «قوشۇلۇش» (交融) نامىدا ئاسسىملياتسىيەنى ئاقلايدۇ.

2. ئورگانىك بىرلىك: دۆلەت جەمئىيەتنى ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈك سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. شەخسلەرنىڭ ياكى گۇرۇپپىلارنىڭ «مەن» دېيىشى، بۇ ئورگانىك پۈتۈنلۈككە (ئانارغا) بىر تەھدىتتۇر. ساداقەت مىللەتكە ئەمەس، دۆلەتكە بولۇشى كېرەك.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: بوغۇلۇش ۋە ئاپتونومىيەنىڭ ۋەيران قىلىنىشى

1. سىقىلىش تۇيغۇسى (Suffocation): جېيمىس لېيبولد (James Leibold) تەھلىل قىلغىنىدەك، «جىپسلىشىش» ئۇسۇلى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن بىر قۇچاقلىشىش ئەمەس، بەلكى نەپەس ئالغۇدەك مەدەنىيەت ۋە سىياسىي بوشلۇقنىڭ قالماسلىقى دېگەنلىكتۇر. كوللېكتىپ كىملىكنىڭ (ئۇيغۇرلۇقنىڭ) ئاممىۋى ساھەدىن ئۆچۈرۈلۈشى، شەخسلەردىكى بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنى يوقاتتى (لېيبولد، 2014).

2. مەجبۇرىي يېقىنچىلىق: ئانار ئوخشتىشى خىتاي دۆلىتىنىڭ زورلىشى بىلەن يارىتىلغان سۈنئىي بىر يېقىنچىلىقنى ئىپادە قىلىدۇ. تەڭپۇڭسىز كۈچ مۇناسىۋەتلىرى ئىچىدە (ھۆكۈمران خىتاي ۋە ئېزىلگەن ئۇيغۇر)، «قۇچاقلىشىش» بىر مۇھەببەت ئىپادىسى ئەمەس، بەلكى ئاجىز بولغانىنىڭ كۈچلۈك بولغان تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىنىشىدۇر.

14 - ئېيتىم: ئىسلامنى خىتايلاشتۇرۇش

كونتېكىست ۋە تېئولوگىيەلىك ئارىلىشىش: 2015 يىلىدىكى مەركىزىي بىرلىك سەپ خىزمىتى يىغىنىدا رەسمىيلەشكەن بۇ سىياسەت، دىنلارنىڭ پەقەت قانۇنلارغا بويسۇنۇشىنىلا ئەمەس، بەلكى تېئولوگىيەلىك (دىنىي) ۋە قائىدە - يوسۇن جەھەتتىن «خىتاي مەدەنىيىتى» گە ۋە «سوتسىيالىستىك قىممەت قاراشلار» غا ماسلاشتۇرۇلۇشىنى شەرت قىلىدۇ.

ب. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: ئىدىيەنىڭ تېئولوگىيە ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى

1. «ساپلاشتۇرۇش» ۋە تازىلاش: دۆلەت ئىسلامنى «يات» (بولۇپمۇ ئەرەب/سەئۇدى) تەسىرلىرىدىن تازىلاشنى نىشانلايدۇ. مەسچىت گۈمبەزلىرىنىڭ چېقىلىپ ئورنىغا خىتايچە ئۇسلۇبتىكى تورۇسلارنىڭ ياسلىشى، ئەرەبچە يېزىقلارنىڭ ئۆچۈرۈلۈشى، دىنىنىڭ دۇنياۋى مەنبەلىرىنىڭ (ئۈممەت، مەككە) ئۆچۈرۈلۈپ ئورنىغا مىللىي مەنبەلىرىنىڭ (ۋەتەن، پارتىيە) قويۇلۇشىدۇر.

2. ساداقەت قاتلىمى: دىنىي ئورگانلار پارتىيەنىڭ تەشۋىقات ئاپپاراتلىرىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسچىتلەردە «تۆت كىرگۈزۈش» (Four Entrances) قائىدىسى يولغا قويۇلىدۇ: دۆلەت بايرىقى، قانۇن، سوتسىيالىستىك قىممەت قاراشلار ۋە ئەنئەنىۋى خىتاي مەدەنىيىتى مەسچىتنىڭ ئىچىگە كىرىشى كېرەك. خۇداغا ئىتائەت قىلىش، پارتىيەگە ئىتائەت قىلىشنىڭ ئاستىغا قويۇپ ئېنىقلىنىدۇ.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: مەنىۋى بوشلۇق

مەنىۋى ياتلىشىش: ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىسلامنىڭ «خىتايلاشتۇرۇلۇشى» پەقەت سىرتقى كۆرۈنۈشتىكى بىر ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى مۇقەددەسلىك تۇيغۇسىنى ۋەيران قىلىش ئارقىلىق يارىتىلغان بىر «مەنىۋى بوشلۇق» تۇر. مىسىل فوكو ئوتتۇرىغا قويغان «پانوتىكون» (ھەممىنى كۆرۈپ تۇرىدىغان نازارەت سىستېمىسى) ئۇقۇمى بۇگۈنكى ئۇيغۇر مەسچىتلىرىدە تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. مەسچىت ئەسلىدە مۆمىن بىلەن ئاللاھ ئوتتۇرىسىدىكى شەخسىي ۋە مۇبارەك ئالاقە جايى ئىدى. ئەمما چىراي تونۇش كامېرالىرىنىڭ كىرىشى، پارتىيە شوئارلىرىنىڭ مېھرابلارغا ئېسىلىشى مەسچىتنىڭ «مۇبارەكلىك» سۈپىتىنى ئۆلتۈردى. مەسچىت ئەمدى ئىبادەتگاھ ئەمەس، بەلكى دۆلەتنىڭ كۆزى پۇقرانىڭ ساداقىتىنى

سىنايدىغان بىر «سىناق مەيدانى» غا ئايلاندى. بۇ ھالەت مۆمىن كىشىدە مەسچىت ئىچىدىمۇ ئۆزىنى خەۋپتە ھېس قىلىدىغان سىستېمىلىق قورقۇنچنى شەكىللەندۈردى. خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتى ئىسلامنىڭ جەۋھىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كوممۇنىستىك ئىدېئولوگىيەنى يولغا قويۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. جۈمە خۇتبىلىرىنىڭ پارتىيە سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان قورالغا ئايلىنىشى مۆمىن بىلەن دىنىي مەزمۇن ئوتتۇرىسىدىكى مەنىۋى باغنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. ئىسلامنىڭ «تەۋھىد» (خۇدانىڭ بىرلىكى) ئەقىدىسى دۆلەتكە بولغان مۇتلەق بويسۇنۇش بىلەن ئالماشتۇرۇلماقتا. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئېتىقادىغا نىسبەتەن ياتلىشىشنى، ئۆز دىنىي كىملىكىنىڭ ئىچىدە ئۆزىنى غېرىب ھېس قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خىتاينىڭ بۇ سىياسىتى بىر خىل «قورچاق ئىسلام» يارىتىشنى نىشانلايدۇ. مەسچىتلەرنىڭ گۈمبەز ۋە مۇنارلىرىنى چېقىپ، ئۇلارنى خىتايچە باغچە شەكلىگە كىرگۈزۈش – كىملىكنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىرتقى بەلگىلىرىنىمۇ يوقىتىش ھەرىكىتىدۇر. شەكىل خىتايچە، مەزمۇن پارتىيەچە بولغان بىر مۇھىتتا، ئىسلام پەقەت بىر كۆرگەزمە بۇيۇمى سۈپىتىدە قالدۇرۇلدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلاردا «مەنىۋى خارلىنىش» تۇيغۇسىنى قوزغايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ مىڭ يىللىق قىممەت قاراشلىرى خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ، سىياسىي تەشۋىقاتنىڭ قوشۇمچىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلماقتا. خىتاينىڭ ئىسلامنى خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بىر «روھىي مۇستەملىكىچىلىك» تۇر. مەسچىتلەرنىڭ نازارەت مەركەزلىرىگە ئايلىنىشى مۆمىننىڭ ھۇزۇرىنى قورقۇنچقا، ئېتىقادىنى مەجبۇرىيەتكە ئايلاندۇرماقتا. بۇ خىل مەنىۋى ياتلىشىش ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر تومۇرلىرىنى كېسىش بولۇپ، ئىنساننى ئۆز تۇپرىقىدا ۋە ئۆز ئېتىقادىدا يالغۇز قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

15 - ئېيتىم: تۇغقان بولۇش

كونتېكىست ۋە ئۆي ئىچى مۇستەملىكىچىلىكى: 2016 - يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان «ئەل رايىنى بىلىش، ئەلگە نەپ يەتكۈزۈش، ئەلنى تۇتاشتۇرۇش» ۋە «قوشماق تۇغقان» سىياسىتى دائىرىسىدە، 1 مىليوندىن ئارتۇق خىتاي «كادىر» قەرەللىك ھالدا ئۇيغۇر ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە يېتىپ - قوپۇپ قونۇش ئۈچۈن ۋەزىپىلەندۈرۈلگەن.

ئا. خىتاي دۆلىتى نۇقتىسىدىن مەنىسى: مىكروسكوپ ئارقىلىق نازارەت قىلىش ۋە ھېسسىياتلىق باشقۇرۇش

1. دەرىجىدىن تاشقىرى پانوتىكوننىڭ ئەڭ يۇقىرى نۇقتىسى: فۇكوچە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە ھاكىمىيەت تارىختا كوچىنى، مەكتەپنى ۋە دوختۇرخانىنى نازارەت قىلغان؛ ئەمما خىتاي دۆلىتى بۇ سىياسەت بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرىگىچە ۋە ئاشخانىسىغىچە كىردى. نازارەت ئەمدى تېخنىكا بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىنسان ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. «خىتاي كادىرلىرى» ئائىلىلەرگىچە كىرىپ ئائىلىنىڭ نېمە يېگەنلىكىنى، ناماز ئوقۇغان - ئوقۇمىغانلىقىنى، بالىلارنىڭ ئۆيدە قايسى تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ۋە

باشقا بارلىق ئىش - ھەرىكەتلىرىنى خاتىرىلەيدۇ.

2. «قەلب» رىشتىسى بىلەن باشقۇرۇش: خىتاي دۆلىتى بۇ ئىشغالىيەتنى «قېرىنداشلىق» ۋە «يارەملىشىش» نىقابى ئاستىدا ئېلىپ بارماقتا. سىياسىي ساداقەت، مەجبۇرىي بىر «ئائىلە ئىللىقلىقى» ئويۇنى ئارقىلىق سىنىلىدۇ. خىتاي«تۇغقىنى» ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتنى (ئادەتتە چوشقا گۆشى ياكى ھاراق تۇرىدىكى مەھسۇلاتلارنى) قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر داستىخاندا كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇش – بىر ساداقەت سىنىقىدۇر.

ب. ئۇيغۇرلار نۇقتىسىدىن مەنىسى: مەھرەمىيەتكە دەخلى - تەرۇز قىلىش ۋە «ئائىلە قىرغىنچىلىقى»

1. شەخسىي ھاياتنىڭ نابۇت قىلىنىشى: ھاننا ئارېنت (Hannah Arendt) «ئىنسانىيەت ھالىتى» ناملىق ئەسىرىدە «خۇسۇسىي ساھە» (شەخسىي ھايات) نىڭ (ئائىلە ئىچىدىكى ئىنسانىنىڭ ئۆزىگىلا تەۋە بولغان يەردە)، شەخس ئۆزىنىڭ ئاممىۋى نقابىنى سېلىۋېتىپ ئۆزىنى بىخەتەر ھېس قىلىدىغان بىردىنبىر پاناھگاھى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. خىتاينىڭ «تۇغقان» سىياسىتى دەل بۇ پاناھگاھنى يوقىتىدۇ. ئەمدى ئۇيغۇرلار ئۆچۈن ئۆخلاش جەريانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېچقانداق پەيت «شەخسىي ياكى خۇسۇسىي» ئەمەس. ئۆينىڭ ئىشىكى دۆلەتنىڭ خاھىشى بىلەن ھەر ۋاقىت ئېچىلىدىغان بىر چېگرا ئايلانغان (گروز، 2019).

2. جىنسىي پاراكەندىچىلىك: ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى لاگېرلاردا بولغان بىر شارائىتتا، خىتاي ئەركەك كادىرلارنىڭ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆيلىرىدە قونۇشى، بىر يوشۇرۇن جىنسىي تەھدىت ۋە ئىجتىمائىي خارلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۆزي مەھرەمىيىتگە دەخلى - تەرۇز قىلغاندىن سىرت، ئاتا ياكى ئەر ئارقىلىق قوغداش قالقىنىنىڭمۇ دۆلەت قولى بىلەن سۇندۇرۇلۇشىدۇر.

3. سۈنئىي ياسالمىلىق ۋە پىسخىكىلىق بېسىم: داررېن بايلېر «تەشۋىقات خاراكتېرلىك ساداقەت» (Performative Loyalty) دەپ ئاتىغان ئەھۋال ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۆزي ئىگىلىرى ئۆز ئۆيلىرىدە بىر تىياتىر ئويناشقا مەجبۇر؛ خۇشال كۆرۈنۈشى، خىتايچە سۆزلىشى ۋە «تۇغقانلىرىنى» سۆيىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى كېرەك. بۇ داۋاملىق بىر پىسخىكىلىق جىددىيلىك ۋە چارچاش پەيدا قىلىدۇ (بايلېر، 2022).

3 - بۆلۈم: جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل – «ھەقىقەت تۈرۈمى» نىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە زورلۇقنىڭ يوشۇرۇلۇشى

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقي تۈركىستاندىكى ئىستراتېگىيەسى، مىشېل فۇكونىڭ نەزەريىەۋى رامكىسىدىن ئاددىي بىر تەشۋىقات ياكى «يالغان سۆزلەش» ھەرىكىتى

دەپ قارالماسلىقى كېرەك. فۇكونىڭ قارىشىچە بۇ يەردىكى مەسىلە، نېمىنىڭ توغرا نېمىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى ئەمەس؛ بەلكى قايسى مېخانىزم، قايسى تېخنىكا ۋە قايسى ئورگانلارنىڭ مەلۇم بىر ئاتالغۇنى ياكى سىياسەتلىرنى «توغرا ياكى ھەقىقەت» كە ئايلاندۇرۇۋېتىشىدۇر. خىتاي دۆلىتى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ھەقىقىي رېئاللىقىنى پۈتۈنلەي بۇرمىلاپ غايەت زور بىر «ھەقىقەت تۈزۈمى» بەرپا قىلىشنىڭ كويىغا كىرىپ كەتكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. بۇ دۆلەت «لاگېرلار بىرەر تەربىيەلەش مەركىزىدۇر» دېگەندە، بۇ ئېيتىم مۇنداقلا دەپ قويۇلمايدۇ؛ ئۇنى ماددىيلاشتۇرىدۇ. لاگېر بىنالىرىنى سالىدۇ، فورما كىيگەن «ئوقۇغۇچىلار» نى تەشكىللەيدۇ، دەرس پروگراممىلىرىنى تەييارلايدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ ۋە دۆلەت تاراتقۇلىرى ئارقىلىق «مۇۋەپپەقىيەتلىك پۈتتۈرگەنلەر» نىڭ ئىقرارلىرىنى ئېلان قىلىدۇ. فۇكو تىلغا ئالغانىدەك، «ئېيتىم - ھاكىمىيەتنىڭ بىر قورالى ئەمەس، بەلكى ھاكىمىيەت ئۆزى شەكىللەنگەن جايدۇر» (فۇكو، 1976). بۇ ئارقىلىق، جىسمانىي قاماش ۋە مەجبۇرىي ئەمگەك سىياسەتلىرى، بىيۇروكراتلىق بىر «مائارىپ ھەربىكتىسى» نىقابى ئاستىدا كۆرۈنمەس قىلىنىدۇ.

تۆۋەندە، بۇ «ھەقىقەت تۈزۈمى» نىڭ ئۇچ ئاساسلىق تۈزۈلۈكى (بىئوسىياسەت، پادىچىلارچە ھاكىمىيەت، ھاكىمىيەت/بىلىم) ۋە زوراۋانلىقنىڭ قانداق قىلىپ «ئاقلانغانلىقى» تەھلىل قىلىنىدۇ.

1.3 بىئوسىياسەتنىڭ ئىرقىيەتچىلىكى: مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى ۋە «ئىرقنىڭ ئۆلۈمى»

ئەگەر مىشېل فۇكو بۈگۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەھۋالنى تەھلىل قىلغان بولسا، شەك - شۈبھىسىزكى دىققەت قىلىدىغان ئاساسلىق ئۇقۇم «دۆلەت ئىرقىيەتچىلىكى» (State Racism) بولاتتى. «جەمئىيەتنى قوغداش كېرەك» دېگەن دەرسلىرىدە فۇكو، زامانىۋى بىئوسىياسىي دۆلەتنىڭ زىددىيىتىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇق مەقسىتى نوپۇسنى «ياشىتىش» تۇر؛ ئۇنداقتا دۆلەت قانداق قىلىپ ئۆلتۈرىدۇ؟ جاۋاب - ئىرقىيەتچىلىكتۇر. فۇكونىڭ قارىشىچە ئىرقىيەتچىلىك، «ياشىشى كېرەك بولغانلار» بىلەن «ئۆلۈشى (ياكى شاللىنىشى) كېرەك بولغانلار» ئارىسىدا بىيولوگىيەلىك بىر ئۈزۈلۈش (biological caesura) يارىتىدۇ (فۇكو، 1997: 254). خىتاي دۆلىتى بۇ ئۈزۈلۈشنى ئۇچ قاتلاملىق ئۆلۈم ئىستراتېگىيەسى بىلەن ئىجرا قىلىدى:

سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆلۈم (Political Death): ئۇيغۇرلارنىڭ گىراژدانلىق ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلىنىشى، قانۇننىڭ سىرتىغا چىقىرىلىپ تاشلىنىشى (homo sacer) ۋە ئىجتىمائىي قوغداش تورلىرىنىڭ پارچىلىنىشىدۇر.

مەدەنىيەت ئۆلۈمى (Cultural Death): بۇ، فۇكوچە مەنىدە، بىر مىللەتنىڭ كوللېكتىپ خاتىرىسىنى، تىلىنى، سىمۋوللۇق دۇنياسىنى ۋە مەنىۋى دۇنياسىنى يوقىتىپ، ئۇلارنى «تارىخىي ئۆلۈكلەر» گە ئايلاندۇرۇشتۇر. دۆلەت ئۇيغۇر بەدىنىنى ياشىتىدۇ

ۋە ئۇلارنىڭ تېنىنى ساق قويىدۇ (بىيولوگىيەلىك ھايات/ئەمگەك كۈچى سۈپىتىدە)، ئەمما ئۇيغۇر سۇبېيكتنى (سىياسىي/مەدەنىيەت كىملىكى سۈپىتىدە) يوقتىدۇ (سىمىس فىنلېي، 2020).

ئىرقىي قىرغىنچىلىق (Race Death): «يىلتىزىنى قۇرۇتۇش» (Digging out the roots) ئېيتىمىنىڭ ئەڭ قاراڭغۇ تەرىپى مۇشۇدۇر. خىتاي دۆلىتى پەقەت ھازىرقى مەدەنىيەتنىلا ئەمەس، ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ كەلگۈسىنىمۇ بىئوسىياسىي ئارىلىشىش ساھەسى قىلىپ بېكىتكەن. ئادرىئان زېنزنىڭ (2020) ھۆججەتلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان مەجبۇرىي تۇغماس قىلىش، بالا چۈشۈرۈش ۋە تۇغۇت نىسبىتىنى سۈنئىي ھالدا تۆۋەنلىتىش سىياسەتلىرى - فۇكو تىلغا ئالغان «نوپۇسنى تەرتىپكە سېلىش» (Regulatory Power) ھوقۇقىنىڭ قىرغىنچىلىق خاراكتېرلىك قوللىنىلىشىدۇر.

فۇكونىڭ قارىشىچە بويىچە بولغاندا، بىئوسىياسەت – «تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈم نىسبىتىگە ئارىلىشىش كۈچىدۇر». خىتاي دۆلىتى «بىر ئەۋلادنى يوق قىلىش» (Severing the lineage) ئىستراتېگىيەسى بىلەن ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ بىيولوگىيەلىك قايتا كۆپىيىشىنى توختىتىشنى نىشانلىماقتا. بۇ، شەخسلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەگمىسىمۇ، ئۇ «ئىرق» نىڭ ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاستا - ئاستا ئۆچۈپ يوقلىشىنى (slow death) مەقسەت قىلىدۇ. بۇ يەردە دۆلەت خىتاي نوپۇسىنى «كۆپەيتىلىشى كېرەك بولغان ساغلام ھايات»، ئۇيغۇر نوپۇسىنى بولسا «چەكلىنىشى ۋە قۇرۇتۇلۇشى كېرەك بولغان زىيانلىق ھايات» دەپ بېكىتىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېرلار ۋە نوپۇس سىياسەتلىرى - جازالاش مېخانىزمى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتنى ھەم مەدەنىيەت «ۋىرۇسلىرى» دىن، ھەم لازىم بولمىغان نوپۇس «قالدۇقلىرى» دىن تازىلايدىغان بىئوسىياسىي سۈزگۈچ رولىنى ئويناىدۇ.

2.3 پادىچىلاردەك باشقۇرۇش كۈچىنىڭ زامانىۋى نۇسخىسى: زالىملارنىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى بولۇپ كۆرۈنۈشى

فۇكو، خرىستىيان دىنىدىكى «پادىچى - پادا» مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىققان «پادىچىلاردەك باشقۇرۇش كۈچى» (Pastoral Power) ئۇقۇمىنى زامانىۋى دۆلەتكە ماسلاشتۇرىدۇ. پادىچى (دۆلەت)، پادىنىڭ (خەلقنىڭ) ياخشىلىقىنى ئۇلار خالىمىسىمۇ ئويلايدىغان، زۆرۈر تېپىلغاندا كۈچ ئىشلىتىدىغان، ئەمما ئاخىردا ئۇلارنى «قوتۇلۇش» قا ئېرىشتۇرىدىغان شەخستۇر (فۇكو، 2007).

زوراۋانلىقنىڭ مەرھەمەت سۈپىتىدە سۈنئىلۇشى: خىتاي دۆلىتى ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇتقۇزغۇچىسى» قىلىپ كۆرسىتىپ كەلدى. «نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش» ياكى «قالاقلىقتىن قۇتقۇزۇش» سۆزلىمى، دۆلەتنىڭ شەخسىنىڭ ياخشىلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا كۈچ ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. لاگېرغا قامالغان بىر ئۇيغۇرنىڭ «پارتىيە مېنى ئەسەبىيلىك ھاڭىدىن قۇتقۇزدى» دېيىشكە مەجبۇرلىنىشى -

پادىچىلارچە ھاكىمىيەتنىڭ غەلىبىسىدۇر.

ئىتائەت ۋە مىننەتدارلىق: زورلۇق - زومبۇلۇق «ياردەم» نىقابىنى كىيىۋالغان، دۆلەت «پادىدىن ئايرىلغان» نى (زامانىۋىلىققا قارشى تۇرغانىنى) تاياق بىلەن تەرتىپكە سالىدىغان، ئەمما بۇنى «ئۇنىڭ ياخشىلىقى ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى» ئوتتۇرىغا قويىدىغان ھاكىمۇتلەقلىك بىر ئاتا (پاتېرنالىزم) رولىدىدۇر. بۇ مېخانىزم بېسىمنى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى بولۇشتىن چىقرىپ، بىر «ئىجتىمائىي مۇلازىمەت» تۈرىگە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق يوشۇرىدۇ (بايلېر، 2022).

3.3 ھاكىمىيەت/بىلىم گىرەلىشىمى ۋە ئالگورىزملىق نازارەت

فۇكو «تۈرمىنىڭ تۇغۇلۇشى» دا تىلغا ئالغان «خاتىرىلەش ۋە كونترول قىلىش» تېخنىكىلىرى، شەرقىي تۈركىستاندا رەقەملىشىپ IJOP (بىرلەشمە جەڭ مەشغۇلات سۇپىسى) بىلەن ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى. ھاكىمىيەت بىلەن بىلىم بىر - بىرىنى ئوزۇقلاندۇرۇپ تۇرىدۇ:

ئۇچۇر بىلەن سۈبېيكت يارىتىش سىستېمىسى: IJOP كىمنىڭ قانچە توك ئىشلەتكىنىدىن تارتىپ، كىم بىلەن سۆزلەشكەنلىكىگىچە، مەسچىتكە بېرىش - بارماسلىقىدىن، ساقال قويۇش - قويماسلىقىغىچە غايەت زور ئۇچۇر توپلايدۇ. بۇ ئۇچۇرلار (بىلىم)، شەخسلەرنى «بىخەتەر»، «ئادەتتىكى» ۋە «خەتەرلىك» دەپ تۈرگە ئايرىيدۇ.

ئالدىن كۆزىتىش: خىتاي ھاكىمىيىتى بۇ ئۇچۇر مەلۇماتلارنى ئىشلىتىپ، كىشى تېخى جىنايەت سادىر قىلمايلا ئۇنى لاگېرغا قامىيالايدۇ. بۇ يەردە زورلۇق «ئىلمىي ئۇچۇر تەھلىلى» نىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان. بىر ئۇيغۇر تۈرمىگە تاشلانغاندا بۇ «خالىغانچە» بولغان بولمايدۇ؛ بەلكى «ئالگورىزم ئۇنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتقان» بولىدۇ. ئېيتىم بۇ يەردە دۆلەتنىڭ زوراۋانلىقىنى ياپقان بىر پەردە ئەمەس، بەلكى ئۇ زوراۋانلىقنى «ئەقلگە مۇۋاپىق، ماتېماتىكىلىق ۋە تەرەپسىز بىر باشقۇرۇش تېخنىكىسى» غا ئايلاندۇرغان ئاساسلىق كۈچتۇر (كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى، 2018).

4.3 بېسىم سىياسىتى قانداق قىلىپ «ھەقىقەت» سۈپىتىدە يوشۇرۇلىدۇ؟

خىتاي دۆلىتىنىڭ فۇكوچە مەندىكى ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى - قوللىنىۋاتقان سىستېمىلىق زوراۋانلىقنى بىيۇروكراتلىق ۋە رېئال ئۇقۇملارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇش ئارقىلىق خەلقئارالىق ۋە يەرلىك قانۇنىيلىق ئىزدەش تىرىشچانلىقىدۇر. بۇ يوشۇرۇش ئىستراتېگىيەسى تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ:

ئېيتىم ياكى ئۇقۇم ئۆزگەرتىش (Euphemism): تۈرمە «مەكتەپ» كە ئايلىنىدۇ؛ مېڭە يۇيۇش «قانۇنىي تەربىيە» گە ئايلىنىدۇ؛ مەجبۇرىي ئەمگەك «كەسىپ يېتىلدۈرۈش» كە ئايلىنىدۇ ۋە بۇ خىلدىكى ئېيتىملار ھەقىقەتنى يوشۇرغان بىر قورغان سۈپىتىدە

قوللىنىلىدۇ.

قانۇنلاشتۇرۇش (Juridification): تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇنلىرى شۇنچە كېڭەيگەنسېرى، بېسىم «قانۇنسىز» بولۇشتىن قالىدۇ. دۆلەت ئۆزى يولغا قويغان قانۇنلار بىلەن زوراۋانلىقنى «قانۇنغا ئۇيغۇن» (Rule by Law) شەكلىگە كىرگۈزىدۇ. فۇكو ئېيتقانىدەك، قانۇن بۇ يەردە ئىقتىدارنىڭ قىلىچىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئىقرار مۇراسىملىرى (Confession): لاگېرلاردا تۇتۇپ تۇرۇلغۇچىلارنىڭ كامېرا ئالدىغا چىقىپ «مەن خاتالاشقان ئىكەنمەن، پارتىيە مېنى تەربىيەلىدى، ھازىر زامانىۋى بىر ئىنسان بولدۇم» دېيىشى - فۇكو «جىنسىيەت تارىخى» دا تىلغا ئالغان «ئىقرار» مېخانىزمىدۇر. ئىقرار - ئىقتىدار ئىشلەپچىقارغان «ھەقىقەتنىڭ» (ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قالاقلىقى دېگەن «ھەقىقەتنىڭ») زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن تەستىقلىنىشىدۇر. بۇ زورلۇقنىڭ ئەڭ كۆرۈنمەس، ئەمما ئەڭ ۋەيران قىلغۇچى شەكلىدۇر.

خۇلاسە

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسەتلىرى ھۆكۈمرانلىقنىڭ كىلاسسىك قوراللىرى بولغان جىسمانىي بېسىم ۋە چەكلەشتىن بەكلا ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ زېھنىي، جىسمانىي ۋە ئەسلىمىلىرىنى قايتىدىن شەكىللەندۈرۈشنى نىشانلىغان پۈتۈنلەي ۋە مۇرەككەپ بىر بىئوسىياسىي قۇرۇلۇش تۈرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقماقتا. مىشېل فۇكونىڭ نەزەريەۋى رامكىسى بىلەن قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي سىياسىتىنىڭ پەقەت «ياق» دەيدىغان، توسقۇنلۇق قىلىدىغان مەنپىي بىر كۈچ ئەمەسلىكى؛ ئەكسىچە «ئىشلەپچىقىرىدىغان»، «تۈرگە ئايرىيدىغان»، «بەلگىلەيدىغان» ۋە ئۆز قانۇنىيلىقىنى شەكىللەندۈرىدىغان بىر «ھەقىقەت» بەرپا قىلغۇچى مۇسبەت/مەھسۇلاتچان تېخنىكا سۈپىتىدە ئىشلەيدىغانلىقى كۆرۈلمەكتە. خىتاي دۆلىتى شەرقىي تۈركىستاندا قۇرغان بۇ «ھەقىقەت تۈزۈمى» نى ئۈچ ئاساسلىق ئىستراتېگىيەلىك تۈۋرۈك ئۈستىگە قۇرغان. بىرىنچىدىن، مىللىي ۋە سىياسىي تەلەپلەر سىياسەتتىن خالىلاشتۇرۇلۇپ «ئىدىيەۋى ۋىرۇس» ياكى «ئۆسمە» ئوخشىتىشلىرى بىلەن تېببىي بىر مەسىلە سەۋىيەسىگە چۈشۈرۈپ قويۇلغان؛ قانۇن ساھەسىدىن چىقىرىلىپ، مەسىلىنى سوتتا ھەل قىلىدىغان ئەمەس، بەلكى بىر كېسەل سۈپىتىدە ئايرىپ داۋالاش شەكلىنى قوللىنىپ، بىر «خەلق ساغلاملىقى» ۋە «تازىلىق» كىرىزىسىگە ئايلاندۇرۇلغان. ئىككىنچىدىن، ئېپىستېمىك (بىلىش خاراكتېرلىك) زوراۋانلىق مېخانىزملىرى ئىشقا سېلىنىپ، «تەربىيە» ۋە «ئۆزگەرتىش» نىقابى ئاستىدا ئۇيغۇر كوللېكتىپ خاتىرىسى ئۆچۈرۈلۈشكە ئۇرۇنۇپ كېلىنمەكتە (بوش تاختا)؛ بۇنىڭ ئورنىغا دۆلەتكە مۇتلەق سادىقەت بىلەن باغلانغان، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە پارتىيە ئىدىيەسىگە ماس كېلىدىغان، فۇكوچە مەنىدىكى «ياۋاش ياكى ئىتائەتچان

بەدەنلەر» بەرپا قىلىنىشقا باشلىغان. ئۇچىنچىدىن بولسا، جىسمانىي قاماش، مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە تۇغماس قىلىشتەك ئېغىر دەپسەندىچىلىكلەر؛ «نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش»، «كەسىپىي تەربىيەلەش» ۋە «مۇقىملىقنى ساقلاش» تەك رېئال، بىيۇروكراتلىق ۋە زامانىۋىلاشتۇرغۇچى ئۇقۇملارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ «پاكىزلانغان»؛ نەتىجىدە، ھەم ئۇيغۇرلار ھەم خەلقئارالىق جەمئىيەت نەزىرىدە زوراۋانلىقنىڭ كۆرۈنۈشچانلىقى خىرەلەشتۈرۈلگەن.

يەكۈنلەپ ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستاندىكى ھازىرقى ئەھۋال – فۇكو زامانىۋى دۆلەتنىڭ زىددىيىتى دەپ ئاتىغان «دۆلەت ئىرقىيەتچىلىكى» ھادىسىسىنىڭ 21 - ئەسىردىكى ئەڭ رادىكال مىسالىدۇر. دۆلەت ئۆزى لايىھەلىگەن بىرتۇتاش مىللىي گەۋدىنى (جۇڭخۇا مىللىتى) ياشىتىش، كۈچلەندۈرۈش ۋە «ساپ» تۇتۇش نامىدا «كېسەل»، «خەتەرلىك» ۋە «تۆۋەن ساپالىق» (低素质) دەپ تامغىلىغان ئۇيغۇر مىللىتىنى بىيولوگىيەلىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن شاللاشنىڭ كويىدا يۇرمەكتە. بۇ جەريانىدا ئېيتىم پەقەتلا زوراۋانلىقنىڭ ئۇستىنى ياپقان پاسسىپ بىر پەردە ئەمەس، بەلكى شۇ زوراۋانلىقنى مۇمكىن قىلغان، ئۇنى تەشكىللىگەن ۋە ھەتتا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئۆز جاللىتىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشىنى كۈتىدىغان بىر پادىچىلارچە ھاكىمىيەت تېخنىكىسىدۇر. شۇڭلاشقا، شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بېرىۋاتقان قىرغىنچىلىق ئادەتتىكى بىر ئىنسان ھەقلىرى دەپسەندىچىلىكىدىن بەكرەك، بىر خەلقنىڭ ئونتولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇقىنى ۋە كوللېكتىپ كەلگۈسىنى نىشانلىغان سىستېمىلىق بىر «مەۋجۇتلۇقنى يوق قىلىش» تۈزۈمىدۇر.

بۇ ماقالىنى ئامىنە سەدەۋى تەھرىرلىدى.

پايدىلانمىلار

- Agamben, G. (1998). Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. Stanford: Stanford University Press.
- گ. ئاگامبېن (1998). ھومو ساكېر: ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ۋە يالىڭاچ ھايات. ستانفورد: ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Agamben, G. (2005). State of Exception. Chicago: University of Chicago Press.
- گ. ئاگامبېن (2005). مۇستەسنا ھالىتى. چىكاگو: چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. Personality and Social Psychology Review, 3(3), 193-209.
- ئا. باندۇرا (1999). ئىنسانىيەتكە قارشى قىلمىشلار سادىر قىلىشتىكى ئەخلاقىي

ئۇزۇلـۇش. شـەخس ۋە ئىجتىمائـىي پسـخولوگىيە ئوبـزورى.

- Bauman, Z. (1989). Modernity and the Holocaust. Ithaca: Cornell University Press.
- ز. باۋمـان (1989). زامانىۋىلىـق ۋە چـوڭ قىرغىنچىلىـق. ئىتـاكا: كورنېـل ئۇنىۋېرسـىتېتى نەشـرىياتى.
- Beck, U. (1992). Risk Society: Towards a New Modernity. Londra: Sage Publications.
- ئـۇ. بېـك (1992). خەتەرلىـك جەمئىيـەت: يېڭـى بىـر زامانىۋىلىققـا قـاراپ. لونـدون: سـەيج نەشـرىياتى.
- Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Cambridge: Harvard University Press.
- پ. بوردىيـۆ (1991). تـىل ۋە سـىمۋوللۇق ئىقتـىدار. كامبرىـج: خـارۋارد ئۇنىۋېرسـىتېتى نەشـرىياتى.
- Buzan, B., Wæver, O. & de Wilde, J. (1998). Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- ب. بـۇزان، ئـو. ۋېۋېـر ۋە ج. دي ۋىلـدي (1998). بىخەتەرلىـك: تەھلىـل ئۇچـۇن يېڭـى بىـر رامـكا. بولدېـر: لىـن رىئىننېـر نەشـرىياتى.
- Byler, D. (2021). In the Camps: China's High-Tech Penal Colony. New York: Columbia Global Reports.
- د. بايلېـر (2021). لاگېـرلاردا: خىتاينىـڭ يۇقىـرى تېخنىكىلىـق جـازا مۇستەملىكىسـى. نيـۇ - يـورك: كولۇمبىيـە دۇنيـا دوكلاتلىـرى.
- Byler, D. (2022). Terror Capitalism: Uyghur Dispossession and Masculinity in a Chinese City. Durham: Duke University Press.
- د. بايلېـر (2022). تېـررور كاپىتالىزمـى: خىتـاي شـەھىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىـڭ مـال - مۈلكىـدىن ئايرىلىشـى ۋە ئەركەكلىك. دەرھام: دىيۇك ئۇنىۋېرسـىتېتى نەشـرىياتى.
- Clarke, M. (2018). China's 'War on Terror' in Xinjiang: Human Security and State Violence. Terrorism and Political Violence, 30(2), 295-314.
- م. كلارك (2018). خىتاينىـڭ شـىنجاڭدىكى «تېررورلۇققـا قارشـى ئۇرۇشـى»: ئىنسـانىي بىخەتەرلىـك ۋە دۆلـەت زورلـۇق - زومبۇلۇقـى. تېررورىـزم ۋە سىياسـىي زورلـۇق.
- Çin devleti Devlet Konseyi. (t.y.). Xinjiang'da Mesleki Eğitim ve Öğretim ve Terörle Mücadele ve Aşırılıktan Arındırma [Beyaz Kitaplar]. Pekin.
- خىتـاي دۆلـەت كېڭىشـى. (ۋاقىتسـىز). شـىنجاڭدا كەسـىپي تەربىيەلـەش ۋە تېررورلۇققـا قارشـى تـۇرۇش ھـەم ئەسـەبىيلىكنى تۈگىتىـش [ئـاق تاشـلىق كىتابـلار]. بېيجىـڭ.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. October, 59, 3-7.
- گ. دېلۆز (1992). كونترول جەمئىيەتلىرى ھەققىدە قوشۇمچە سۆز. ئۆكتەبىر ژۇرنىلى.
- Esposito, R. (2011). Immunitas: The Protection and Negation of Life.

Cambridge: Polity Press.

- ر. ئېسپوسىتو (2011). ئىممۇنىتېت: ھاياتنى قوغداش ۋە رەت قىلىش. كامبرىج: پولىتى نەشرىياتى.
- Festinger, L. (1957). A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford: Stanford University Press.
- ل. فېستىنگېر (1957). بىلىش جەھەتتىكى ماسلاشماسلىق نەزەرىيەسى. ستانفورد: ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1969). L'Archéologie du savoir. Paris: Gallimard.
- م. فۇكو (1969). بىلىمنىڭ ئارخېئولوگىيەسى. پارىژ: گاللىمارد نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1971). L'Ordre du discours. Paris: Gallimard.
- م. فۇكو (1971). ئېيتىمنىڭ تەرتىپى. پارىژ: گاللىمارد نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1973). The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception. Londra: Routledge.
- م. فۇكو (1973). كىلىنىكىنىڭ تۇغۇلۇشى: تېببىي قاراشنىڭ ئارخېئولوگىيەسى. لوندون: روتلېج نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1975). Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris: Gallimard.
- م. فۇكو (1975). كۆزىتىش ۋە جازالاش: تۈرمنىڭ تۇغۇلۇشى. پارىژ: گاللىمارد نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1976). The History of Sexuality, Vol. 1: The Will to Knowledge. Londra: Penguin.
- م. فۇكو (1976). جىنسىيەت تارىخى، 1 - تۇم: بىلىش ئىرادىسى. لوندون: پىنگۋىن نەشرىياتى.
- Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977. New York: Pantheon Books.
- م. فۇكو (1980). ئىقتىدار/بىلىم: تاللانغان سۆھبەت ۋە باشقا يازمىلار. نيۇ - يورك: پانتېئون كىتابلىرى.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (Ed.), The Foucault Effect: Studies in Governmentality.
- م. فۇكو (1991). باشقۇرۇشچانلىق. «فۇكو ئۇنۇمى: باشقۇرۇشچانلىق ئۇستىدە تەتقىقاتلار» ناملىق ئەسەر ئىچىدە. چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Foucault, M. (2003). Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976. New York: Picador.
- م. فۇكو (2003). جەمئىيەتنى قوغداش كېرەك: فرانسىيە ئىنستىتۇتىدىكى لېكسىيەلەر. نيۇ - يورك: پىكادور نەشرىياتى.
- Goffman, E. (1961). Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York: Anchor Books.
- ئې. گوفمان (1961). پاناھگاھلار: روھىي بىمارلار ۋە باشقا مەھبۇسلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ھەققىدە ماقالىلەر. نيۇ - يورك: ئەنكۇر كىتابلىرى.
- Grose, T. (2019). Negotiating Inseparability in China: The Xinjiang

Class and the Dynamics of Uyghur Identity. Hong Kong: Hong Kong University Press.

- ت. گروز (2019). خىتايدا ئايرىلماسلىق ئۇستىدە سۆھبەت: شىنجاڭ سىنىپى ۋە ئۇيغۇر كىملىكىنىڭ دىنامىكسى. خوتكوك: خوتكوك ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Harrell, S. (1995). Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers. Seattle: University of Washington Press.
- س. خارىل (1995). خىتاينىڭ ئېتنىك چېگرا رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت ئۆچرىشىشلىرى. سىئاتىل: ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Human Rights Watch. (2018). China: Big Data Program Targets Xinjiang's Muslims.
- كىشىلىك ھوقۇقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى. (2018). خىتاي: چوڭ ئۇچۇر پروگراممىسى شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنى نىشان قىلماقتا.
- Leibold, J. (2014). Ethnic Policy in China: Is Reform Inevitable? East-West Center Policy Studies, 68.
- ج. لېيبولد (2014). خىتايدىكى ئېتنىك سىياسەت: ئىسلاھات بولۇشى مۇقەررەرمۇ؟. شەرق - غەرب مەركىزى سىياسەت تەتقىقاتلىرى.
- Lifton, R. J. (1961). Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of "Brainwashing" in China. New York: W. W. Norton & Company.
- ر. ج. لىفتون (1961). ئىدىيەۋى ئىسلاھات ۋە توتالىتارلىق پسىخىكىسى: خىتايدىكى «مېڭە يۇيۇش» ئۇستىدە تەتقىقات. نيۇ - يورك: نورتون نەشرىياتى.
- Ma, R. (2012). A New Perspective in Guiding Ethnic Relations in the 21st Century: 'De-politicization' of Ethnicity. Asian Ethnicity, 13(2).
- ما روك (2012). 21 - ئەسىردىكى مىللىي مۇناسىۋەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىشتىكى يېڭى بىر نۇقتىنىزەر: مىللەتنىڭ «سىياسەتسىزلەشتۈرۈلۈشى». ئاسىيا مىللەتلىرى ژۇرنىلى.
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics. Public Culture, 15(1), 11-40.
- ئا. مبېمبي (2003). ئۆلۈم سىياسىتى. ئاممىۋى مەدەنىيەت ژۇرنىلى.
- Millward, J. A. (2019). 'Re-educating' Xinjiang's Muslims. The New York Review of Books.
- ج. ئا. مىلۋارد (2019). شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنى «قايتا تەربىيەلەش». نيۇ - يورك كىتاب ئوبزورى.
- Poster, M. (1990). The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Chicago: University of Chicago Press.
- م. پوستېر (1990). ئۇچۇر شەكلى: پوستستروكتۇرالىزم ۋە ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش. چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Ramzy, A. & Buckley, C. (2019, 16 Kasım). The Xinjiang Papers: 'Absolutely No Mercy'. The New York Times.
- ئا. رامزى ۋە ك. باكلى (2019). شىنجاڭ ھۆججەتلىرى: «قەتئىي رەھىم قىلماڭلار». «نيۇ يورك ۋاقتى» گېزىتى.

- Roberts, S. R. (2018). The Biopolitics of China's 'War on Terror'. Critical Asian Studies, 50(2), 232-258.
- ش. ر. روبېرتس (2018). خىتاينىڭ «تېررورلۇققا قارشى ئۇرۇش» نىڭ بىئوسىياسىتى. تەنقىدىي ئاسىيا تەتقىقاتلىرى.
- Roberts, S. R. (2020). The War on the Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority. Princeton: Princeton University Press.
- ش. ر. روبېرتس (2020). ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئۇرۇش: خىتاينىڭ مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتكە قارشى ئىچكى ھەربىكتى. پىرىنستون: پىرىنستون ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Santos, B. de S. (2014). Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide. Londra: Paradigm Publishers.
- ب. دي س. سانتوس (2014). جەنۇبنىڭ ئېپىستېمولوگىيەسى: ئېپىستېمىك قىرغىنچىلىققا قارشى ئادالەت. لوندون: پارادىگم نەشرىياتى.
- Seligman, M. E. P. (1972). Learned Helplessness. Annual Review of Medicine, 23(1), 407-412.
- م. ئي. پ. سېلىگمان (1972). ئۆگىنىۋېلىنغان چارىسىزلىك. تېببىي يىللىق ئوبزور.
- Smith Finley, J. (2020). Why Scholars and Activists Increasingly Fear a Uyghur Genocide in Xinjiang. Journal of Genocide Research, 23(3), 348-370.
- ج. سمىس فىنلېي (2020). نېمىشقا زىيالىيلار ۋە ئاكتىپلار شىنجاڭدا ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. قىرغىنچىلىق تەتقىقاتى ژۇرنىلى.
- Sontag, S. (1978). Illness as Metaphor. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- س. سونتاگ (1978). بىر ئوخشىتىش سۈپىتىدە كېسەللىك. نيۇ - يورك: فارار، ستراۋس ۋە گىروكس نەشرىياتى.
- Spivak, G. C. (1988). Can the Subaltern Speak? Urbana: University of Illinois Press.
- گ. ج. سپىۋاك (1988). بېسىمغا ئۇچرىغۇچى سۆزلىيەلەمدۇ؟. ئۇرانا: ئىللىنوئىس ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Stanton, G. H. (2016). The Ten Stages of Genocide. Genocide Watch.
- گ. خ. ستانتون (2016). قىرغىنچىلىقنىڭ ئون باسقۇچى. قىرغىنچىلىقنى كۆزىتىش تەشكىلاتى.
- Thum, R. (2014). The Sacred Routes of Uyghur History. Cambridge: Harvard University Press.
- ر. سام (2014). ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مۇقەددەس يوللىرى. كامبرىج: خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- Wang, Y. & Minzner, C. (2015). The Rise of the Security State: Stability Maintenance and Political Control in China. The China Quarterly, 222, 339-359.

- ي. ۋاڭ ۋە ج. مىنزنبېر (2015). بىخەتەرلىك دۆلىتىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى: خىتايدا مۇقىملىقنى ساقلاش ۋە سىياسىي كونترول. چاينا كۇارتېرلى. خىتاي تەتقىقاتى پەسىللىك ژۇرنىلى.
- Zenz, A. (2019). Brainwashing, Police Guards and Coercive Internment: Evidence from Chinese Government Documents. Journal of Political Risk, 7(7).
- ئا. زېنز (2019). مېڭە يۇيۇش، ساقچى قاراۋۇللىرى ۋە مەجبۇرىي قامىاش: خىتاي ھۆكۈمىتى ھۆججەتلىرىدىكى ئىسپاتلار. سىياسىي خەتەر ژۇرنىلى.
- Zenz, A. (2020). Sterilizations, IUDs, and Mandatory Birth Control: The CCP's Campaign in Xinjiang. The Jamestown Foundation.
- ئا. زېنز (2020). تۇغماس قىلىش، بالىياتقۇغا ئۇزۇك سېلىش ۋە مەجبۇرىي تۇغۇت چەكلەش: خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرىكىتى. جېيمىستوۋن فوندى جەمئىيىتى.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور ئادىلجان ئەرئۈيغۇر

- 1985 - كېرىيە ناھىيەلىك 2 - باشلانغۇچقا كىرگەن
- 1990 - كېرىيە ناھىيەلىك ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1993 - كېرىيە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەن
- 1996 - مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات كەسپىدە باكلاۋۇرلۇق ئوقۇشىنى باشلىغان.
- 2002 - تۈركىيەنىڭ ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق بۆلۈمىگە ماگىستىرلىققا ئوقۇشقا كىرگەن.
- 2008 - تۈركىيە رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى (TRT) چەت ئەل تىللىرى بۆلۈمىدە خىزمەتكە باشلىغان.
- 2023 - تۈركىيە سەلچۇق ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى بۆلۈمىدە دوكتورلۇق ئوقۇشىنى تاماملىغان؛ ھازىر مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇ - ئوقۇتۇش ۋە ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ساھەسى بويىچە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

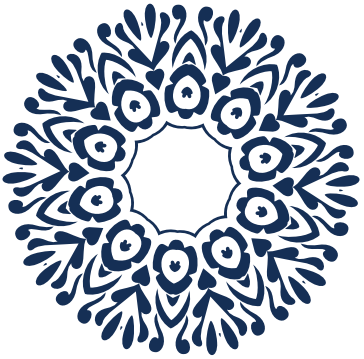

ئەۋلادلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئارا كۆۋرۈك: تۆت كىتابىمنىڭ يېزىلىش جەريانى ۋە ئاساسىي مەقسىتى

دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر

1. مۇقەددىمە: ئەسلىمە ۋە مەدەنىيەتنىڭ ساداسى

مەن ئىقتىسادشۇناسلىق كەسپىي ھاياتىمدىن سىرت، قەلبىمدە شائىرلىق يوشۇرۇنغان بىرسىمەن. سان - سېپىرلار، مودىللار ۋە تەڭلىمىلەر ئىقتىسادىي سىستېمىلار بىلەن ئىجتىمائىي نەتىجىلەرنى چۈشەنىش ئۈچۈن قورال بولالىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىنسانىي كەچۈرمىشلەرنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىنى – يەنى شەخسىي ۋە كوللېكتىپ ھاياتنى شەكىللەندۈرىدىغان ھېسسىياتلار، ئەسلىمىلەر ۋە ھېكايىلەرنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. يېزىقچىلىق، بولۇپمۇ شېئىرىيەت ۋە بايانچىلىق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك تىلىم بولۇپ كەلدى؛ مەن بۇ تىل ئارقىلىق ئەسلىمىلەرنى، مەدەنىيەتنى ۋە ھېكايىلىرى دائىم سەل قارىلىدىغان بىر خەلقنىڭ ساداسىنى ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن يازغۇچىلىقتىن ئىبارەت بۇ قوش كىملىك مېنىڭ دۇنيا قارىشىمنى شەكىللەندۈردى: بىرى تەھلىل ۋە كۆزىتىشكە تايانسا، يەنە بىرى پىكىر يۈرگۈزۈش، ھېسسىيات ۋە ئىنسانىي باغلىنىشقا يىلتىز تارتقان.

مېنىڭ يېزىقچىلىققا بولغان ئىشتىياقىم گەرچە شەخسىي خاراكتېرگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەنلىك دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. مەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيەتلىرىنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ھايات مۇساپىلىرىنى – بىزنىڭ شادلىقلىرىمىز ۋە يوقتىشلىرىمىزنى، ئېغىر قىينىچىلىقلار ئالدىدىكى ئېگىلمەس روھىمىزنى ۋە ئەۋلادلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت قىممەت قاراشلىرىمىزنى خاتىرىلەش ئۈچۈن يازىمەن. شېئىرىيەت ۋە بايانچىلىق ماڭا سۆكۈت ئىچىدە غايىب بولۇش ئالدىدا تۇرغان ھاياتلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش، شۇنداقلا كوللېكتىپ ئەسلىمىلەرنى بەلگىلەيدىغان ئادەتتىكى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى دەقىقىلەرگە شەكىل بېرىش پۈرسىتى يارىتىپ بېرىدۇ. يېزىقچىلىق ئارقىلىق، شەخسىي كەچۈرمىشلەر كوللېكتىپ تەجرىبىگە، شەخسىي ئەسلىمىلەر مەدەنىيەت خاتىرىسىگە ئايلىنىدۇ.

كۆچۈش، سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر شارلىشىش سەۋەبىدىن تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا جامائەتچىلىكى ئۈچۈن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت كىملىكنى ساقلاپ قېلىش ئىنچىكە خىرىسلارغا دۇچ كەلمەكتە. ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۇرتلىرىنىڭ سىرتىدا تۇغۇلغان ياكى چوڭ بولغان نۇرغۇن ياش ئەۋلادلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىكى ئەدەبىيات بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتى چەكلىك بولماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر بولمىغان كىتابخانلار بۇ جەمئىيەتلەر بىلەن كۆپىنچە جانلىق ئىنسانىي ھېكايىلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى پارچە - پۈرات تاراتقۇ خەۋەرلىرى ياكى سىياسىي مۇنازىرىلەر ئارقىلىق تونۇشماقتا. بۇ خىل ئەھۋالدا، ھېكايە سۆزلەش ھەم مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش ھەرىكىتىگە، ھەم بىر تۇرلۇك تەكلىپكە ئايلىنىدۇ – يەنى بىر تەرەپتىن جەمئىيەت ئىچىدىكى ئەسلىمىلەرنى قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىشى دۇنيانى بۇ كەچۈرمىشلەرگە ھېسداشلىق ۋە چۈشىنىش بىلەن سىڭىپ كىرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ.

مەزكۇر ماقالە مېنىڭ تۆت كىتابىمنى – «سۆكۈتتىكى كۈچ: چىدامچانلىق، مۇھەببەت، شىجائەت ۋە ئۈمىد ھەققىدە بىر ئائىلە ھېكايىسى» (The Silent Strength)؛ «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر: شېئىرلاردىكى ئائىلە سىياسى» (Timeless Ties)؛ «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» (The Unfinished Song) ۋە «ھەميانمنى كىم ئالدى؟» (Who Took My Wallet?) قاتارلىق ئەسەرلىرىمنى تەھلىل قىلىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەر بىرى ئوخشىمىغان ئەدەبىي شەكىللەرنى (ژانىرلارنى) قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئورتاق بىر غايىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ: «سۆكۈتتىكى كۈچ» ناملىق ئەسەردە بىر ئائىلىنىڭ بىر قانچە ئەۋلادقا سوزۇلغان تارىخى ئەسلىمە شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ؛ «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» ۋە «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» كىتابلىرىدا ئەسلىمە، كىملىك ۋە ئىنسانىي باغلىنىشلار شېئىرىي شەكىلدە تەسۋىرلىنىدۇ؛ «ھەميانمنى كىم ئالدى؟» بولسا سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋە پىكىر يۈرگۈزۈشلەر ئارقىلىق، ئىرادە، تەپەككۇر ئۇسۇلى ۋە ھاياتتىكى بۇرۇلۇشلار ھەققىدە ئەملىي ساۋاقلارنى بېرىدۇ.

بۇ تۆت ئەسەرنىڭ ھەممىسى ئىنگلىز تىلىدا يېزىلغان ۋە نەشر قىلىنغان بولۇپ، بۇ

ھەم زۆرۇرىيەت ھەم ئاڭلىق تاللاشتۇر. ئىنگلىز تىلى بۇ ھېكايىلەرنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇيالمايدىغان ياش ئەۋلادلارغا يېتىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قىزىقىدىغان يەر شارى كىتابخانلىرى ئۈچۈنمۇ بوشلۇق يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ كىتابلار بىرلىكتە ئەۋلادلار ئارا، مەدەنىيەتلەر ئارا، شۇنداقلا شەخسىي كەچۈرمىشلەر بىلەن ئورتاق ئىنسانىي چۈشىنىشلەر ئارا كۆۋرۈك سېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ؛ بۇ ئارقىلىق ئەسلىمە، كىملىك ۋە ئىرادىنىڭ پەقەت ساقلىنىپ قېلىشىغىلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىگە داۋاملىق يەتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ.

2. «سۈكۈتتىكى كۈچ» – ئائىلە ئەسلىمىلىرى

«سۈكۈتتىكى كۈچ: چىدامچانلىق، مۇھەببەت، شىجائەت ۋە ئۈمىد ھەققىدە بىر ئائىلە ھېكايىسى» ناملىق ئەسەر ئەسلىمە، جۈغراپىيە ۋە ئەۋلادلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە يىلتىز تارتقان بىر ئەسلىمىدۇر. بۇ كىتاب مېنىڭ پەرزەنتلىرىمگە، نەۋرىلىرىمگە ۋە كەلگۈسى ئەۋلادلارغا سۈۋغا سۈپىتىدە يېزىلغان – يەنى بىزنىڭ كىملىكىمىز، نەدىن كەلگەنلىكىمىز ۋە ئىرادىنىڭ ئائىلىمىزنى زامانلار ئارا قانداق شەكىللەندۈرگەنلىكىنى خاتىرىلەيدىغان ئاڭلىق بىر ساقلاپ قېلىش ھەرىكىتىدۇر. ئالتە ئەۋلادنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كىتاب، پەقەت شەخسىي تارىخنىلا ئەمەس، بەلكى ھاياتىمىزغا تەسىر كۆرسەتكەن تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت كۈچلىرىنىمۇ ھۆججەتلىك خاتىرىلەيدۇ.

ئەسلىمە ماكان (يۇرت) بىلەن باشلىنىدۇ. ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىلىرى جۈغراپىيەنى پەقەت بىر ئارقا كۆرۈنۈشلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم بىر ئورۇنغا قويۇشتىكى ئۆزگىچە ئۇسۇل بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ؛ ئۇلار ئائىلە ئەسلىمىلىرىنى تالاش - تارتىشتىكى ۋە ئۆزگىرىشچان مەنزىرىلەر ئارىسىغا جايلاشتۇرىدۇ. دەسلەپكى بابلىرىدا ئەجدادلارنىڭ يىلتىزى، بالىلىق مۇھىتى ۋە مەدەنىيەت كۆپ خىللىقى ھەم تارىخىي مۇرەككەپلىكى بىلەن شەكىللەنگەن غۇلجا شەھىرىدىكى ئائىلە ھاياتى ئۇستىدە توختىلىدۇ. «يىلتىزلار ۋە ئويلار»، «غۇلجا: كۆپ خىللىقنىڭ بۆشۈكى» ۋە «ياشلىق پىچىرلاشلىرى» قاتارلىق بۆلەكلەر كۈندىلىك ھاياتنىڭ تۈزۈلۈشىنى – ھويلىلار، مەھەللىلەر، ئەۋلادلار ئارا ھېكايە ئېيتىشلار ۋە كونا ئەۋلادلاردىن بالىلارغا ئۆتكەن سۈكۈتتىكى قىممەت قاراشلارنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ دەسلەپكى بابلار كىملىكنىڭ ماكان، ئەسلىمە ۋە ئائىلە رىشتىسى ئارقىلىق قانداق شەكىللىنىدىغانلىقىنى تەكتىلەيدۇ.

بايانىنىڭ چوڭقۇرلىششىغا ئەگىشىپ، «سۈكۈتتىكى كۈچ» ئەۋلادلار تارىخىغا سىڭىپ كىرىدۇ. ئاتا ۋە ئانا تەرەپ جەمەتلىرىگە بېغىشلانغان بابلاردا كۆچۈش، مۇھەببەت، يوقتىش ۋە ھايات قېلىش ھېكايىلىرى خاتىرىلىنىدۇ. ئەسلىمىدە ئىسىملار، مۇناسىۋەتلەر ۋە ئائىلە رىشتىلىرى ئەستايىدىللىق بىلەن ساقلىنىدۇ؛ بۇ تەپسىلاتلارنىڭ مۇھىملىقى تەكتىلىنىدۇ – بۇ پەقەت تارىخىي توغرىلىق ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ھېسسىيات جەھەتتىكى داۋاملىقلىق ئۈچۈندۇر. سىياسىي مالىمانچىلىقتىن ئىلگىرىكى

ئائىلە تارىخىنى ئىز قوغلاش ئارقىلىق، كىتاب سەرگەردانلىق ۋە زىيانكەشلىكتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغان بىر دۇنيانى گەۋدىلەندۈرىدۇ، بۇ ئارقىلىق كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ نېمىلەرنى يوقاتقانلىقىنى، نېمىلەرگە بەرداشلىق بەرگەنلىكىنى ۋە نېمىلەرنى بۈگۈنگە يەتكۈزگەنلىكىنى چۈشىنىشىگە يول ئاچىدۇ.

مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش پۈتۈن ئەسلىمىدىكى مەركىزىي تېمىدۇر. ئۆرپ - ئادەتلەر، بايراملار، مۇزىكا، توي - تۆكۈنلەر، تۇغۇت مۇراسىملىرى ۋە دەپنە ئادەتلىرىگە بېغىشلانغان بابلار بىر «مەدەنىيەت ئارخىپى» خىزمىتىنى ئۆتەيدۇ. بۇ بۆلەكلەر ئۆتمۈشنى رومانتىكلاشتۇرمايدۇ، ئەكسىچە ياشالغان ئەنئەنىلەرنى – جامائەت سورۇنلىرى، دىنىي پائالىيەتلەر، ناخشىلار، ئويۇنلار ۋە پەسىللىك مۇراسىملار ئارقىلىق ئەسلى قانداق ئورۇنلانغان بولسا، شۇ پېتى خاتىرلەيدۇ. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق، بۇ ئەسلىمە ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك جەمئىيەت هاياتىنىڭ روھىنى ساقلاپ، كىتابخانلارغا داۋالغۇش مەزگىللىرىدىمۇ مەدەنىيەت داۋاملىقلىقىنىڭ سىمپاسىنى جانلىق تۇيغۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئەسلىمە يەنە تارىخىي زىيانكەشلىكلەر بىلەن بۇاستە يۈزلىشىدۇ. «مەدەنىيەت ئىنقلابى»، مەجبۇرىي تەربىيەلەش، نورما بىلەن تەمىنلەش، بالىلار ئەمگىكى ۋە سىياسىي زىيانكەشلىكلەر بايان قىلىنغان بابلاردا، بۇ ئېغىر كۈنلەر ئابستراكت تارىخ سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ياشالغان كەچۈرمىشلەر نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ بۆلەكلەر بالىلار ۋە ئائىلىلەرنىڭ ئەقلىي قىزىقىشىنى ۋە ئەخلاقىي ئىرادىسىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە، قورقۇنچ، يوقسۇزلۇق، كەمستىش ۋە ئىدىئولوگىيەلىك بېسىملارنى قانداق يېڭىپ ئۆتكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. مائارىپ بۇ يەردە تەكرارلىنىدىغان تېما سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ – ئۇ پەقەت ئالغا بېسىش يولىلا ئەمەس، بەلكى بىر خىل قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئۈمىدنىڭ نامايەندىسىدۇر.

كېيىنكى بابلاردا شەرقىي تۈركىستاندىن خىتاينىڭ چوڭ شەھەرلىرىگە، ئاخىرىدا ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا باردىغان مۇساپە بايان قىلىنىدۇ. ئىلمىي تىرىشچانلىق، مەدەنىيەت توقۇنۇشلىرى ۋە بۇرۇلۇشلىرى، كەسپىي تەرەققىيات ۋە كۆچۈش جەريانىدىكى قىينچىلىقلار بىلەن بىرگە، توي قىلىش، ئاتا - ئانا بولۇش، مۇسىبەت ۋە كەسپىي ئۆزگىرىشلەر قاتارلىق شەخسىي ئابدىلەرمۇ خاتىرلىنىدۇ. بۇ بابلار ئىرادىنىڭ هاياتىنىڭ ئوخشىمىغان باسقۇچلىرىدا مەسئۇلىيەت، پىداكارلىق ۋە ئارزۇ - ئۈمىدلەر ئارقىلىق قانداق تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەسلىمە يالغۇزلۇق، يوقتىش ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ هازىرقى ئازاب - ئوقۇبەتلىرى ھەققىدىكى ئويلار بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، ئارقىدىنلا كەلگۈسى ئەۋلادلارغا بۇاستە خىتاب قىلىدىغان خاس خاتىمە بېرىلىدۇ. بۇ ئاخىرقى بۆلەكلەردە، «سۆكۈتتىكى كۈچ» ئېنىق بىر ئەۋلادلار ئارا باغلىنىشقا ئايلىنىدۇ – يەنى ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى بابلاردا تەسۋىرلەنگەن دۇنيادىن پۈتۈنلەي پەرقلىق بىر دۇنيادا ياشايدىغان پەرزەنت

ۋە نەۋرىلىرىگە ساۋاق، ھېكمەت ۋە ئۇمىد بېغىشلايدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، «سۈكۈتتىكى كۈچ» ئائىلە تارىخىنىڭ پەقەت شەخسىي ئەسلىمىلا ئەمەس، بەلكى كوللېكتىپ بىر مىراس ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىدۇ. كۆرەشلەر ۋە غەلىبىلەرنى تەپسىلىي خاتىرىلەش ئارقىلىق، بۇ ئەسلىمە ياشالغان كەچۈرمىشلەرنى مەڭگۈلۈك مىراسقا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ سۈكۈتتىكى بەرداشلىقنىڭ، مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنىڭ ۋە ھېكايە سۆزلەش كۈچىنىڭ كىملىكنى چېگرالاردىن، ئەۋلادلاردىن ۋە زامانلاردىن قانداق ھالقىتالايدىغانلىقىنىڭ بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

3. «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» ۋە «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» — شېئىرىيەت ۋە ئىنسانىي باغلىنىش

شېئىرىيەت ھېنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىدە مەركىزىي ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى ئۇ ھېسسىيات، ئەسلىمە ۋە مەدەنىيەت مەنىلىرىنى ناھايىتى دەل جايىدا ۋە سەممىيلىك بىلەن ئىپادىلەشكە يول ئاچىدۇ. ئەسلىمە ياشالغان كەچۈرمىش ۋە ۋاقىت تەرتىپىنى خاتىرىلىسە، شېئىرىيەت شۇ كەچۈرمىشلەرنى سۈزۈپ، ئۇنى تۈيغۇ ۋە پاراسەتكە ئايلاندۇرىدۇ. ھېنىڭ ئىككى شېئىرلار توپلىمىم — «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر: شېئىرلاردىكى ئائىلە سىيماسى» (Timeless Ties) ۋە «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» (The Unfinished Song) — ئىنسانىي باغلىنىش، كىملىك، ئىرادە ۋە مەدەنىيەت داۋاملىقلىقى ئۈستىدە بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىزدىنىشلەردۇر. بۇ ئىككى ئەسەر بىرلىكتە شېئىرىيەتنىڭ قانداق قىلىپ ھەم شەخسىي ئويلىنىش، ھەم كوللېكتىپ ئەسلىمە رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» كىتابى شېئىرىي شەكىلدىكى بىر «ئائىلە ئارخىپى» سۈپىتىدە تۈزۈلگەن. تۇپلام ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئەمەس، بەلكى تېما بويىچە رەتلەنگەن بولۇپ، ئەۋلادلار ئارا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھېسسىيات مىراسلىرىنى ئىز قوغلايدۇ. كىتابنىڭ بىرىنچى بۆلىكى — «ئائىلە ۋە مۇھەببەت» كىملىكنىڭ ئۇلىنى يارىتىدىغان مۇناسىۋەتلەرنى: ئاتا - ئانا ۋە پەرزەنتلەر، ئاكا - سىڭىللار، بوۋا - مومىلار ۋە جۈپلەر ئارىسىدىكى رىشتىلەرنى مەركەز قىلىدۇ. ئاتا - ئانىلارغا، قېرىنداشلارغا، پەرزەنتلەرگە ۋە ئەجدادلارغا بېغىشلانغان شېئىرلاردا مۇھەببەت ياشالغان بىر تەجرىبە سۈپىتىدە — پىداكارلىق، سېغىنىش، مۇسىبەت، شادلىق ۋە ئەسلىمە ئارقىلىق ساقلىنىدۇ. بۇ شېئىرلار شەخسىي ھېسسىياتلارنى ئورتاق مەنگە ئايلاندۇرۇپ، ئائىلە رىشتىلىرىنىڭ پەقەت ئەسلىنىپلا قالماي، بەلكى ئوخشىمىغان ئەۋلاد كىتابخانلىرى تەرىپىدىن چوڭقۇر ھېس قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئىككىنچى بۆلەك — «نەتىجىلەر ۋە شەخسىي ئۆسۈپ يېتىلىش» ئائىلە رىشتىسىدىن ھالقىپ، مائارىپ، ئىرادە ۋە ئارزۇ - ئارمانلار ئارقىلىق شەكىللەنگەن شەخسىي مۇساپىلەرنى بايان قىلىدۇ. ئىلمىي ئابىدىلەر، كەسپىي ئۇتۇقلار ۋە شەخسىي غەلىبىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شېئىرلاردا، مۇھەببەت ۋە قوللاشنىڭ قانداق قىلىپ ئۆسۈپ يېتىلىش

ۋە ئىرادىگە ئايلىنىدىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ شېئىرلار شەخسىي مۇڭۋەپپەقىيەت بىلەن كوللېكتىپ مەدەت ئۈتتۈرىسىدىكى ئۆزئارا باغلىنىشنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ھەمدە نەتىجىنىڭ ناھايىتى ئاز ساندىلا يەككە بولىدىغانلىقىنى، ئەكسىچە ئۇنىڭ ئائىلە، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت قىممەت قاراشلىرىغا يىلتىز تارتىدىغانلىقىنى تەكتىلەيدۇ.

«ئەسلىمىلەر ۋە ئويلار» بۆلىكىدە، «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» دېققەتنى ئۆزىگە ۋە ئۆتمۈشكە قارىتىدۇ؛ باللىق مەنزىرىلىرىگە، مەھەللىلەرگە، پەسىللەرگە، شۇنداقلا گۈناھسىزلىق (سەبىي) ۋە سېغىنىش دەقىقىلىرىگە قايتىدۇ. غۇلجا، ئىلى دەرياسى، باللىق ئويۇنلىرى ۋە سىزىم ئارقىلىق ئەسلىنىدىغان ئەسلىمىلەرنى – مەسىلەن، پۇراق، ئاۋاز ۋە تۇيغۇلارنى ئەسلىتىدىغان شېئىرلار بىر خىل «شېئىرىي ئەسلىمە قاچىسى» رولىنى ئويناىدۇ. بۇ ئويلار جىسمانىي جەھەتتىن قايتا بېرىش مۇمكىن بولمىغان، ئەمما تىل ئارقىلىق ھېسسىيات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تىرىك تۇرغان ماكان ۋە كەچۈرمىشلەرنى ساقلاپ قالىدۇ.

«مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» نىڭ كېيىنكى بۆلەكلىرىدە نەزەر دائىرە تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. «سايا‌ھەت ۋە تەبىئەت» بۆلىكى شەخسىي ئەسلىمىلەرنى دۇنياۋى ھەرىكەت، كۆچۈش ۋە يېڭىلىق يارىتىش جەريانلىرىغا جايلاشتۇرىدۇ؛ بۇ ئارقىلىق ئوخشىمىغان قىتئەلەردىكى ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىرگە، ھېسسىياتنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلايدۇ. «پەلسەپىۋى ۋە ئىلھاملار» شېئىرلىرى ۋاقىت، ۋىجدان، ئۆگىنىش ۋە شېئىرىيەتنىڭ قۇدرىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ «مەدەنىيەت ۋە روھىي ئويلار» بۆلىكى بولسا دىنىي پائالىيەتلەر، پەسىللىك مۇراسىملار، شۇكۇر قىلىش ۋە يېڭىلىنىشنى جەزملەشتۈرىدۇ. بۇ بۆلەكلەر بىرلىكتە شېئىرىيەتنى ئۆزگىرىش، كۆچۈش ۋە ئەۋلادلار ئالمىشىشى جەريانىدا كىملىكنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ۋاستىسى قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

ئەگەر «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر» ئائىلە ۋە مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىقلىقنى مەركەز قىلغان بولسا، «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» مۇرەككەپ دۇنيادا ياشاۋاتقان شەخسنىڭ ئىچكى دۇنياسى بىلەن تېخىمۇ بىۋاسىتە شۇغۇللىنىدۇ. ئون ئىككى تېمىغا ئايرىلغان بۇ توپلام مۇھەببەت، ئىرادە، كىملىك، ئەخلاق، ئىجتىمائىي كۈرەش، ئېتىقاد، ئىقتىساد، ئىجادچانلىق ۋە ئۆلۈم قاتارلىق مەزمۇنلاردا ئىزدىنىدۇ. ئۇنىڭ قورۇلمىسى بىر خىل پەلسەپىۋى مۇساپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ – بۇ مۇساپە سەممىيلىك ۋە ئويلىنىشتىن باشلىنىپ، جەمئىيەت ۋە ئىنسانىيەت بىلەن بولغان تېخىمۇ كەڭ باغلىنىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ.

«مۇھەببەت ۋە مۇناسىۋەتلەر» شۇنداقلا «ئىرادە ۋە چىدامچانلىق» بۆلەكلىرى ھېسسىياتنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئىچكى كۈچنى تەكتلىسە، «ئۆز - ئۆزگە باھا بېرىش ۋە كىملىك» بۆلىكى ئۆزىنى تونۇش، ۋىجدان ۋە ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىنى تەكشۈرىدۇ. ئاندىن، كىتاب «كەڭ قورساقلىق ۋە چۈشىنىش»، «ئىجتىمائىي ئويلار ۋە كۆرەش» ھەمدە «ئىقتىساد ۋە ئىنسانىيەت» بۆلەكلىرى ئارقىلىق سىرتقى دۇنياغا يۈزلىنىدۇ؛ بۇ يەردە

شېئىرىيەت ئەخلاقىي سۈرۈشتۇرۇش، ھوقۇق، ئادالەتسىزلىك، ئەمگەك ۋە ماددىي ھايات ئۇسۇلىدا پىكىر يۈرگۈزۈش قورالىغا ئايلىنىدۇ. بۇ شېئىرلار شېئىرىيەتنىڭ رېئاللىقتىن ئايرىلغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

كېيىنكى بۆلەكلەر – جۈملىدىن «ئېتىقاد، ۋاقىت ۋە ئۆلۈم»، «ئىجادچانلىق ۋە سەنئەت»، شۇنداقلا «ئابستراكت ۋە پەلسەپىۋى تېمىلار» – مەۋجۇتلۇق، مەنە ۋە ئىزچىللىققا ئائىت ئۇنىۋېرسال سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەيدۇ. كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى مۇستەقىل شېئىر – «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» ھەم خۇلاسە، ھەم داۋاملىشىش رولىنى ئۆتەيدۇ؛ ئۇ ئىنسان ھاياتى، مەدەنىيىتى ۋە چۈشىنىشىنىڭ مەڭگۈلۈك بىر جەريان ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرىدۇ.

بۇ ئىككى كىتاب بىرلىكتە شېئىرىيەتنىڭ شەخسىي ئەسلىمە بىلەن كوللېكتىپ تەجرىبە ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈك بولۇش ئىقتىدارىنى نامايەن قىلىدۇ. تارىخ ۋەقەلەرنى خاتىرىلىسە، بۇ شېئىرلار ھېسسىياتلارنى ساقلايدۇ؛ ئۇلار مەيلى ئۇيغۇر بولسۇن ياكى بولمىسۇن، بارلىق كىتابخانلارنى مەدەنىيەتنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى سېزىم ئارقىلىق ھېس قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ توپلاملار ئارقىلىق شېئىرىيەت جانلىق بىر ئارخىپقا، باغلىنىش نۇقتىسىغا ۋە كىملىك، ئىرادە ھەم ئۈمىدنى ئەۋلادلار، تىللار ۋە چېگرالار ئارا ئېلىپ ئۆتۈش ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ.

4. «ھەمىانمنى كىم ئالدى؟» – ئۆز - ئۆزىنى كۈچلەندۈرۈش، چىدامچانلىق ۋە ھايات ساۋاقلىرى

«سۈكۈتتىكى كۈچ» ئەسلىمىلەرنى ساقلىسا، «مەڭگۈلۈك رېشتىلەر» ۋە «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» ھېسسىياتلارغا سادا بەرسە، «ھەمىانمنى كىم ئالدى؟» دىققەتنى ئىچكى دۇنيادىن ئەمەلىيەتكە – ھەرىكەتكە قارىتقان. ئەگەر ئەسلىمە كىملىكنى مۇستەھكەملەپ، شېئىرىيەت كەچۈرمىشلەرگە مەنا بەرسە، بۇ كىتاب كۈندىلىك ھاياتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بەلگىلەيدىغان ئەمەلىي رېئاللىقلارغا – پۇل مۇئامىلە، يوقتىش، ماسلىشىش ۋە ناتونۇش سىستېمىلاردا قارار چىقىرىش مەسىلىلىرىگە يۈزلىنىدۇ. شېئىرىيەتتىن ئۆز - ئۆزىگە ياردەم بېرىش (Self-Help) تېمىسىغا ئۆتۈش ئاڭلىق بىر تاللاشتۇر. بىزنىڭ كىملىكىمىز ۋە نېمىلىرنى ھېس قىلىدىغانلىقىمىزنى ئىز قوغلىغاندىن كېيىن، بۇ ئەسەر بىر زۆرۈر سوئالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: پۈت تىرەپ تۇرغان زېمىنىمىز تەۋرەپ كەتكەندە، قانداق ياشايمىز؟ قانداق قايتا پۈت تىرەپ تۇرىمىز ۋە قانداق ئالغا ئىلگىرىلەيمىز؟

«ھەمىانمنى كىم ئالدى؟» تەمسىل (ئاللىگورىيە) شەكلىدە تۈزۈلگەن ئۆز - ئۆزىگە ياردەم بېرىش كىتابى بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە قىلىپ كۆچمەنلەر، مۇساپىرلار ۋە يېڭى جەمئىيەتلەردە ئىقتىسادىي ئېنىقسىزلىقلارغا دۇچ كەلگەنلەر ئۈچۈن لايىھەلەنگەن. ئۇ پەقەت ئابستراكت مالىيە كۆرسەتمىلىرىنلا بەرمەستىن، بەلكى ھېكايە سۆزلەش، پسىخولوگىيە ۋە ياشالغان تەجرىبىلەرنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرىدۇ؛ چۈنكى پۇل ھەرگىزمۇ

پەقەت سان - سېپىرلا ئەمەس، بەلكى ئۇ ھېسسىياتقا، مەدەنىيەتكە ۋە چوڭقۇر شەخسىي تۇيغۇلارغا باغلانغان بىر نەرسە.

كىتاب «تۆت سايياھەتچى» بىلەن باشلىنىدۇ، بۇلار سەرگەردانلىق، ئازرۇ - ئارمان، قورقۇنچ ۋە ئۈمىدكە تۇتقان ئوخشىمىغان پوزىتسىيەلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سىمۋوللۇق ئوبرازلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئورتاق سورۇنى – «چاي زىياپىتى» مەدەنىيىتىمىزدىكى سۆھبەت، پىكىر يۈرگۈزۈش ۋە كوللېكتىپ ھېكمەت ئەنئەنىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. چاي بۇ يەردە ھەم ھەقىقىي، ھەم سىمۋوللۇق بىر بوشلۇق بولۇپ، ئۇ يەردە ھېكايىلەر بايان قىلىنىدۇ، خاتالىقلار تەكشۈرۈلىدۇ ۋە ساۋاقلار مەجبۇرىي تېڭىلماستىن، بەلكى مېھرىبانلىق بىلەن يەتكۈزۈلىدۇ. باشلىنىشتىلا كىتابخان بۇ يەرگە بىر ئۆگەنگۈچى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بىر قاتناشقۇچى سۈپىتىدە تەكلىپ قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى بۆلەك – «ھەمياننىمنى كىم ئالدى؟» كىتابنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ ئۇ بىر يۈرۈش تەمسىل خاراكتېرلىك بابلار ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئاجىزلىق ۋە ئىرادىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ بېرىدۇ. «مالىيە تېپىشمىقىغا كىرىش» يېڭى كەلگەنلەر ناتونۇش ئىقتىسادىي سىستېمىلار، تىل توسالغۇلىرى ۋە تىلغا ئېلىنمىغان ئىجتىمائىي قائىدىلەرگە دۇچ كەلگەندە ھېس قىلىدىغان گاڭگىراشلارنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى جەريان بىر تۈز سىزىقلىق مەغلۇبىيەت ئەمەس، بەلكى بىر يۈرۈش ئەخلاقىي ۋە پسىخولوگىيەلىك تاللاشلارنىڭ تۈگۈنىدۇر.

«جۇلالىق زال» دا، سابىرەنىڭ ھېكايىسى ناتونۇشنىڭ خەۋپىنى ۋە تەۋەككۈلچىلىك ئارقىلىق تېزلا مۇقىملىققا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئالداپ كېتىدىغان ۋەدىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن تارىخىي مالىيە كىرىزىسلىرىغا ماس كېلىدۇ. «بايزاتنىڭ يىقىلىشى – كۆلەڭگىگە ئەگىشىش» كىتابخاننى تېز بېيىش تەسەۋۋۇرى ۋە چۈشەنمەي تۇرۇپ قىلىنغان خەتەرنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىكى بەدەللىرى بىلەن تونۇشتۇرىدۇ؛ ئەكسىچە، «ئەركىنىڭ يولى – مۇقىم قەدەملەرنىڭ سالمىقى» بەرداشلىق بېرىش، ئەمگەك ۋە بايلىقنى ئەمەس، بەلكى قەدىر - قىممەتنى ئاستا - ئاستا توپلاشنىڭ ئەھمىيىتىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھېكايىلەر ھۆكۈم چىقىرىش ئەمەس، بەلكى بىر ئەينەك بولۇپ، كىتابخانلارنىڭ ئۆز مۇساپىسىدىكى پارچىلارنى تونۇۋېلىشىغا يارىدەم بېرىدۇ.

كىتابنىڭ مەركىزىي قىسمى «پۇل پسىخولوگىيەسى» ۋە «تەپەككۇر ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى» بولۇپ، بۇ يەردە مالىيە جەھەتتىكى ھەرىكەت - ھېسسىيات ئەسلىمىلىرى، مەدەنىيەت تەربىيەسى ۋە بېشىدىن ئۆتكەن پاجىئەلەر ئارقىلىق تەكشۈرۈلىدۇ. بۇ نۇقتىدا، ئەسەر ئىقتىساد بىلەن ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈك سالىدۇ؛ مالىيە جەھەتتىكى خاتالىقلارنىڭ پەقەت بىلىمسىزلىكتىنلا ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە قورقۇنچ، تەۋەلىك تۇيغۇسى ياكى ئەجدادلاردىن قالغان قاراشلاردىن كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى تەكتىلەيدۇ. «كۈرەش – يېڭى رېئاللىققا ماسلىشىش» ۋە «چارە – يېڭى يول تېپىش» بابلىرى

بايانىي يوقىتىشتىن ھەرىكەتچانلىققا يۆتكەپ، پۇشايمان قىلىشتىن كۆرە ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئۈچۈنچى بۆلەك – «كىبىنكى چاي زىياپىتى ئۈستىدە مۇنازىرە ۋە ئويلىنىش» تەمسىلىنى ئەمەلىي كۆرسەتمىگە ئايلاندۇرىدۇ. كىتاب قېلىپلاشقان فورمۇلالارنى تېگىشتىن كۆرە، پىكىر يۈرگۈزۈش، پاراڭلىشىش ۋە باسقۇچلۇق ھوقۇق - كۈچكە ئېرىشىشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ. مالىيە ساۋاتى ئۆز - ئۆزىنى تونۇش، جەمئىيەتنىڭ قوللىشى ۋە ئەخلاقىي قارارلارغا باغلانغان بىر ئۆمۈرلۈك جەريان سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، «ھەمياننمنى كىم ئالدى؟» ئادەتتىكى ئۆز - ئۆزىگە ياردەم بېرىش ئەدەبىياتىنىڭ قېلىپلاشقان تونىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇ بايلىق ۋەدە قىلمايدۇ، ياكى مۇۋەپپەقىيەتنى كۆككە كۆتۈرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ قەدىر - قىممەتنى، ئىرادىنى ۋە ئۈيالماي تۇرۇپ ئۆگىنىش ھوقۇقنى جەزملەشتۈرىدۇ. مالىيە ساۋاقلىرىنى مەدەنىيەت خاراكتېرلىك ھېكايىلەر ئارىسىغا سىڭدۈرۈش ئارقىلىق، بۇ كىتاب ئۆزلىرىنى ئاساسىي ئېقىمدىكى مالىيە بايانلىرىدىن چەتنەپ قالغان ھېس قىلىدىغان كىشىلەرگە بۈاستە خىتاب قىلىدۇ.

بۇ ماقالىنىڭ تېخىمۇ كەڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا، «ھەمياننمنى كىم ئالدى؟» مېنىڭ تۆۋت كىتابلىق مۇساپەمنىڭ يۇقىرى پەللىسىدۇر. ئۇ ئەسلىمىلەرنى مەنگە، ھېسسىياتلارنى پاراسەتكە، پاراسەتنى بولسا ھەرىكەتكە ئايلاندۇرىدۇ. ئەسلىمە ۋە شېئىرلار توپلاملىرى بىلەن بىرلىكتە، ئۇ بىر مۇكەممەل ئايلانمنى تاماملايدۇ: بۇ ئايلانما بولسا ئۆتمۈشنى چۈشىنىش، بۈگۈنكى كۈنگە ھۆرمەت بىلدۈرۈش ۋە كەلگۈسىگە تەييارلىق قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

5. خۇلاسە: سۆز ئارقىلىق قالغان مىراس

بۇ ماقالىدە مۇلاھىزە قىلىنغان تۆت كىتاب – «سۈكۈتتىكى كۈچ»، «مەڭگۈلۈك رىشتىلەر»، «ئۆكسۈمەس مۇڭلار» ۋە «ھەمياننمنى كىم ئالدى؟» – گەرچە ئوخشىمىغان ئەدەبىي شەكىللەردە بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىرلا ئورتاق مەقسەتكە باغلانغان: ئۇ بولسىمۇ ئەسلىمە، مەدەنىيەت ۋە ياشالغان كەچۈرمىشلەرنى ساقلاپ قېلىش. بۇ ئەسەرلەر بىرلىكتە ئائىلە تارىخىدىن ھېسسىياتلىق ئويلىنىشقا، ئاخىرىدا ئەمەلىي ھېكمەتكە يۈزلەنگەن ئۇزۇلمەس بىر ھېكايە سۆزلەش زەنجىرىنى تۇزىدۇ. ئەسلىمە، شېئىرىيەت ۋە تەمسىل خاراكتېرلىك بايانلار ئارقىلىق، بۇ ئەسەرلەر پەقەت شەخسىي ۋە ئائىلە تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى يەر شارىلىشىش شارائىتىدىكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھاياتىنىڭ تېخىمۇ كەڭ رېئاللىقىنى خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار كەلگۈسى ئەۋلادلار ئۈچۈن زىيارەت قىلىش قېيىن بولغان، تارقىلىپ كەتكەن ياكى ئۇنتۇلۇش ئالدىدا تۇرغان ھېكايىلەرنى قوغدايدۇ.

يېزىقچىلىق مەن ئۇچۇن ئەڭ ئاۋۇال بىر خىل ساقلاپ قېلىش ھەرىكىتىدۇر. ئۇ كۆچۈش، مۇساپىرلىق ۋە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يوقاپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ئىسىملارنى، مۇناسىۋەتلەرنى، ماكانلارنى ۋە قىممەت قاراشلارنى قوغدايدۇ. سۈرگۈنلۈك ۋە ئۆزگىرىشلەر ئىچىدە شەكىللەنگەن جەمئىيەتلەردە، ئەسلىمىنىڭ ئۆزى بىر خىل قارشىلىق كۈرسىتىش شەكلىگە ئايلىنىدۇ. يېزىش – بۇ ھاياتلارنىڭ، كەچۈرمىشلەرنىڭ ۋە ھېسسىياتلارنىڭ ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ خاتىرلىنىشكە لايىق ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشتۇر. ئەسلىمە كىملىكنى مۇستەھكەملەيدۇ؛ شېئىرىيەت ھېسسىيات ھەقىقىيتىنى تۇتۇپ قالىدۇ؛ ئۆز - ئۆزىگە يارەدەم بېرىش بايانلىرى بولسا تەجرىبىنى يېتەكچىلىككە ئايلاندۇرىدۇ. بۇ شەكىللەر بىرلىكتە ئەسلىمىنىڭ پەقەت بىر ئەسلەشلا ئەمەس، بەلكى بىر مەنا سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول ئاچىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىقچىلىق بىر خىل باغلىنىش ھەرىكىتىدۇر. بۇ كىتابلار ئائىلە ئىچىدىكى ئەۋلادلار ئارا كۆۋرۈك سېلىشقا تىرىشىدۇ، بۇ ئارقىلىق پەرزەنتلەر ۋە نەۋرىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ۋە كونا ئەۋلادلارنى نېمىلەرنىڭ شەكىللەندۈرگەنلىكىنى چۈشىنىشىگە شارائىت يارىتىدۇ. ئۇلار يەنە مەدەنىيەتلەر ئارا كۆۋرۈك سېلىپ، ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىلىرىگە ناتونۇش كىتابخانلارنى مۇھەببەت، كۈرەش، ئىرادە ۋە ئۈمىدنىڭ ئورتاق ئىنسانىي بوشلۇقىغا تەكلىپ قىلىدۇ. شېئىرىيەت كىتابخانلارنى ھېس قىلىشقا، ئەسلىمە ئەسلەشكە، پىكىر يۈرگۈزۈش خاراكتېرلىك بايانلار بولسا تونۇش ۋە ھەرىكەتكە يېتەكلەيدۇ. ھېكايە سۆزلەشتىكى بۇ كۆپ قاتلاملىق ئۇسۇل ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن، شەخس بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا بىر سۆھبەت پەيدا قىلىدۇ.

بۇ تۇرنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى – ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىش قارارىدۇر. بۇ ئەسەرلەرنى ئىنگلىز تىلىدا يېزىش ۋە نەشر قىلىش مەدەنىيەت يىلتىزىدىن يىراقلىشىش ئەمەس، بەلكى ئۇنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن قىلىنغان ئاڭلىق تىرىشچانلىقتۇر. ئەجدادلىرىنىڭ يۇرتى سىرتىدا چوڭ بولغان ياش ئەۋلادلار ئۈچۈن ئىنگلىز تىلى كۆپىنچە مائارىپ، ئويلىنىش ۋە ئۆزىنى ئىپادىلەش تىلىدۇر. ئۇيغۇر بولمىغان كىتابخانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ تىل ئاساسىي ئېقىم ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ئاز تەسۋىرلەنگەن تارىخ ۋە تۇيغۇلارغا كىرىش دەرۋازىسىدۇر. بۇ كىتابلارنى بېسىپ چىقىرىلغان ۋە رەقەملىك نۇسخىدا، جۈملىدىن ئامازون (Amazon) غا ئوخشاش كەڭ تارقالغان سۈپىلاردا تەمىنلەش ئارقىلىق، بۇ ھېكايىلەرنىڭ چېگرالاردىن، تىللاردىن ۋە ئەۋلادلاردىن ھالقىپ ساياھەت قىلىشى مەقسەت قىلىندى.

بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت ئۆلچىمىنى پەقەت سان - سېپىرلار بىلەنلا چەكلىگىلى بولمايدۇ. ئەگەر كىتابخانلار بۇ تېكىستلەر ئىچىدىن ئۆزىنى، ئائىلىسىنى ياكى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى تىلغا ئېلىنمىغان ھېسسىياتلىرىنى تونۇۋالسا، كىتابخانلارنىڭ

سانى ئاز بولسىمۇ، بۇنىڭ چوڭقۇر ئەھمىيتى بار. كىتابخانلارنىڭ ئىنكاسلىرى – مەيلى سۆكۈتتىكى پىكىر يۈرگۈزۈش، شەخسىي ئۇچۇرلار ياكى ئورتاق سۆھبەتلەر ئارقىلىق بولسۇن – بۇ ھېكايىلەرنىڭ ئىنگلىز تىلى دۇنياسىدا ئۆز ئورنى بارلىقىنى جەزملەشتۈردى. ھەر بىر كىتابخان ئەسلىمىلەرنى ۋە مەنىلەرنى كەلگۈسىگە يەتكۈزۈش ئارقىلىق، بۇ مەدەنىيەتنى ساقلاپ قېلىش جەريانىنىڭ بىر ئەزاسىغا ئايلىنىدۇ.

مەن كىتابخانلارنى بۇ ئەسەرلەرگە پەقەت ئەدەبىي تېكىست دەپلا ئەمەس، بەلكى جانلىق بايانلار دەپ قاراشقا تەكلىپ قىلىمەن. مەيلى سىز ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەۋاتقان بىر ئەۋلاد بولۇڭ، مەيلى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قىزىققۇچى بولۇڭ، ياكى شەخسىي ۋە مالىيە جەھەتتىكى ئېنىقسىزلىقلار ئىچىدە يول ئىزدەۋاتقان بىر شەخس بولۇڭ، بۇ ئەسەرلەر سىزگە پىكىر يۈرگۈزۈش، ھېسداشلىق قىلىش ۋە چۈشىنىش بوشلۇقى يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇلار كىتابخانلاردىن كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاشنى، ئادەتتىكى ھاياتلاردىكى ئىرادىنى تونۇشنى ۋە ئائىلىلەر بىلەن جەمئىيەتلەرنى زامانلار ئارا يۆلەپ تۇرغان سۆكۈتتىكى كۈچكە ھۆرمەت بىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ ئەسەرلەرنىڭ يادروسىدا ناھايىتى شەخسىي بولغان بىر غايە بار. ئۇلار ئەڭ ئاۋۋال مېنىڭ پەرزەنتلىرىم ۋە نەۋرىلىرىم ئۈچۈن، شۇنداقلا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۇرتىنىڭ سىرتىدا تۇغۇلغان ياكى چوڭ بولغان، ئۇيغۇرچىنى راۋان ئوقۇيالمايدىغان ئۇيغۇر ياشلىرى ئۈچۈن يېزىلغان. ئىنگلىز تىلىدا يېزىش مەدەنىيەت ئەسلىمىسى، ھېسسىيات پاراسىتى ۋە مىراس قىممەت قاراشلارنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلارغا يېتىپ بېرىشىگە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ بىر يولى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ كىتابلار ئۇيغۇر بولمىغان كىتابخانلارغا – ئالىملار، ساياھەتچىلەر ۋە ئەدەبىيات مەستانىلىرىگە – ئوچۇق تەكلىپنامە سۇنىدۇ؛ ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھاياتى بىلەن قۇرۇق ئۇقۇملار ياكى دەرسلىك كىتابلىرى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئىنسانىي ھېكايىلەر ۋە ئورتاق ھېسسىياتلار ئارقىلىق ئۇچرىشالايدۇ.

ئاخىرىدا شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يېزىقچىلىق ئۆتمۈش، بۈگۈن ۋە كەلگۈسى ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈكتۇر. ئۇ ئالدىنقى ئەۋلادلارنىڭ ساداسىنى ئاڭلىتىدۇ، بۈگۈنكى رېئاللىقنى جەزملەشتۈرىدۇ ۋە تېخى كەلمىگەنلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. سۆز ئارقىلىق ئەسلىمە مىراسقا، مىراس بولسا چېگرالار، تىللار ۋە ۋاقىتتىن ھالقىغان ئورتاق ئىنسانىي بايلىققا ئايلىنىدۇ.

بۇ ماقالىنى ئىنگلىزچىدىن تۇران تەرجىمە قىلدى، مەردان كەلپىن تەھرىرلىدى.

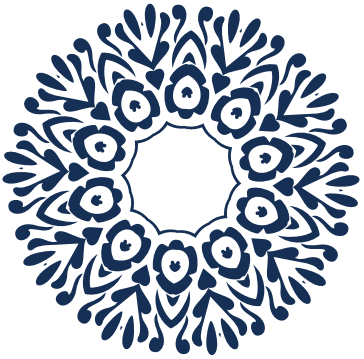

14

ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئالتۇن ـ دۇنيا بازىرىدىن ئۆتكۈنچى ئىقتىسادقىچە

دوكتور گۈلناز ئابدۇقادىر

1. كىرىش سۆز: نېمە ئۈچۈن ھەممە ئادەم ئالتۇن ھەققىدە سۆزلىشىدۇ؟

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئالتۇن مەبلەغ سالغۇچىلار، سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ۋە ئاممىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە. خەۋەرلەردە ئالتۇن باھاسىنىڭ يېڭى رېكورتلارنى يارىتىشى، مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئالتۇن سېتىۋېلىشى ۋە ئىقتىسادىي قىينچىلىق مەزگىلىدىكى ئالتۇننىڭ قىممىتى قايتا - قايتا تەكىتلەنمەكتە. كۆزەتكۈچىلەرگە نىسبەتەن، ئالتۇن بىر خىل پارقىراق مېتال بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتى ئەنئەنىۋى پاي چېكى بازىرى ياكى پۇلغا باغلىق بولمىغان ھالدا داۋالغۇپ تۇرىدىغانىدەك كۆرۈنىدۇ. بىراق، بۇ سىرلىق تاشقى كۆرۈنۈشنىڭ ئارقىسىدا، ئالتۇننىڭ ئەھمىيىتىنى بەلگىلەيدىغان ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە پسىخىكىلىق ئامىللارنىڭ مۇرەككەپ تەسىرى مەۋجۇت.

2025 - يىلى ئالتۇن باھاسىنىڭ 50 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىشى، كىشىلەرنىڭ ئالتۇنغا بولغان قىزىقىشىنى يەنە بىر قېتىم قوزغىدى. بۇ ئەھۋال ئالتۇننىڭ دۇنياۋى تۇراقسىزلىققا قارشى تۇرۇشتىكى مەڭگۈلۈك رولىنى تېخىمۇ

گەۋدىلەندۈردى. ئانالىزچىلار پۇل پاخاللىقىدىن ئەنسىرەش، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىشى ۋە جۇغراپىيەلىك سىياسىي جىددىيچىلىكنى ئالتۇننىڭ ئومۇملىشىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر، دەپ كۆرسەتمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، تېخنىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ تېزلىشىشى، تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئاجىزلىقى ھەمدە ئېنېرگىيە ۋە تاۋار بازارلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئالتۇننى ھەر خىل مەبلەغ سېلىش بىرىكمىلىرىدىكى كۆرۈنەرلىك مۇلۇككە ئايلانىدۇردى.

نېمە ئۈچۈن ھەممە ئادەمنىڭ ئالتۇن ھەققىدە سۆزلىشىدىغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى، پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىدىكى رولىنى ۋە ئۇنىڭ ھەم تاۋار، ھەم بايلىقنى ساقلاش شەكلى سۈپىتىدىكى ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش تولىمۇ مۇھىم. بۇ ماقالە ئالتۇن بازىرى، ئۇنىڭ ئاساسىي مېخانىزمى، بولۇپمۇ ئوبوروت باسقۇچىدىكى كەڭ دائىرىلىك باغلىنىشى ھەققىدە سىستېمىلىق چۈشەنچە بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

2. ئالتۇن نېمە ئۈچۈن مۇھىم؟

ئالتۇننىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ گۈزەللىك ۋە سانائەتتىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن. تارىختا ئالتۇن پۇل، قىممەت ساقلاش ۋاستىسى ۋە ئىقتىسادىي تۇراقسىزلىققا تاقابىل تۇرۇشتىكى مەبلەغ سۈپىتىدە رول ئوينىغان كەلگەن. مەركىزىي بانكىلار تەرىپىدىن ھەسسىلەپ بېسىلغان قەغەز پۇللارغا (فىئات پۇل) ئوخشىمايدىغىنى، ئالتۇننىڭ مىقدارى تەبىئىي چەكلىك بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ قىممەت جەھەتتىكى تەبىئىي مۇقىملىققا ئىگە قىلىدۇ.

مەركىزىي بانكىلار ۋە ھۆكۈمەتلەر دۆلەت پۇلىنى مۇقىملاشتۇرۇش قورالى سۈپىتىدە زور مىقداردا ئالتۇن ساقلىماقتا. ئىقتىسادىي بېسىم كۈچەيگەن مەزگىللەردە ئالتۇن ئۆتۈشچانلىقى (پۇلغا ئايلىنىشچانلىقى) بىلەن كاپالەتلىك رولىنى، شۇنداقلا بازاردىكى ۋەھىمىگە قارشى قوغداش رولىنى ئويناىدۇ. شەخسىلەرگە نىسبەتەن، ئالتۇن پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىكى مالىمانچىلىق مەزگىلىدە ھەم قوغدىغۇچى مەبلەغ، ھەم مۇلۈك بىرىكمىسىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. مەبلەغ سالغۇچىلار ئالتۇننى دائىم پۇل پاخاللىقى، پۇل داۋالغۇشى ۋە كەڭ دائىرىلىك سىستېمىلىق خەۋپ - خەتەرگە تاقابىل تۇرۇش ۋاستىسى دەپ قارايدۇ.

ئالتۇن يەنە مەدەنىيەت ۋە پسىخىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ بايلىق، بىخەتەرلىك ۋە گۈللىنىشنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئەمەلىي ۋە سىمۋوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە قوش رولى تۇراقسىز مەزگىللەردە ئۇنىڭ جەلپكارلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. شۇڭا ئالتۇننىڭ بۇ تەرەپلىرىنى چۈشىنىش، نېمە ئۈچۈن ئالتۇننىڭ يەنىلا دۇنياۋى مۇنازىرە تېمىسى بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ۋە مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ سىجىل دىققىتىنى تارتىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن تولىمۇ زۆرۈردۇر.

3. ئالتۇن باھاسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار

ئالتۇن باھاسى ماكرو ئىقتىساد، جۇغراپىيەلىك سىياسەت (گېئوپولىتىكا) ۋە بازارغا خاس ئامىللارنىڭ بىرىكمە تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ ئامىللار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. پۇل پاخاللىقى ۋە ئۆسۈم نىسبىتى: ئالتۇن دائىم پۇل پاخاللىقىدىن قوغدىنىش ۋاستىسى دەپ قارىلىدۇ. ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، ئەمەلىي ئۆسۈم نىسبىتى (ئۆسۈم نىسبىتىدىن پۇل پاخاللىقىنى چىقىرىۋەتكەندىكى قىممەت) تۆۋەنلىگەندە ئالتۇن ساقلاشنىڭ پۇرسەت تەننەرخى تۆۋەنلەيدۇ، بۇ ئۇنى تېخىمۇ جەلپكار قىلىدۇ.

2. پۇل قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشى: ئالتۇن ئادەتتە ئامېرىكا دوللىرى بىلەن باھالىنىدۇ. دوللارنىڭ قىممىتى ئاجىزلىغاندا، چەت ئەللىك سېتىۋالغۇچىلار ئۈچۈن ئالتۇن ئەرزانلايدۇ، بۇ ئېھتىياجنى ئاشۇرۇپ، باھانىڭ ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەكسىچە، دوللار كۈچلۈك بولغاندا ئالتۇن باھاسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشى مۇمكىن.

3. مەركىزىي بانكىلارنىڭ پائالىيىتى: مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئالتۇن سېتىۋېلىشى ياكى سېتىشى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياجغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، گوللىنىۋاتقان بازارلاردىكى مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئاكتىپلىق بىلەن ئالتۇن سېتىۋېلىشى باھاغا ئۆرلەش بېسىمى ئېلىپ كېلىدۇ.

4. جۇغراپىيەلىك سىياسىي جىددىيچىلىك: توقۇنۇشلار، سودا تالاش - تارتىشلىرى ياكى سىياسىي تۇراقسىزلىق ئالتۇننى «بىخەتەر پاناھگاھ» سۈپىتىدە ئىزدەيدىغان ئېھتىياجنىڭ ئېشىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

5. بازاركەيپىياتى: مۆلچەر سودىسى (Speculative trading)، ئالتۇن فوندلىرىغا (ETF) سېلىنغان مەبلەغ ئېقىمى ۋە مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ پسىخىكىسى باھا داۋالغۇشىنى تېخىمۇ كۈچەيتۈۋېتىشى مۇمكىن.

بۇ ئامىللار ئۆزئارا مۇرەككەپ شەكىلدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، گېئوپولىتىكىلىق ئېنىقسىزلىق (مۇقىمسىزلىق) تۆۋەن رېئال ئۆسۈم نىسبىتى ۋە دوللار قىممىتىنىڭ چۈشۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بېرىپ، ئالتۇن باھاسىنىڭ يېڭى، يۇقىرى نۇقتىلارغا ئۆرلەپ چىقىشىغا تۈرتكە بولىدىغان ماسلىشىشچان ئۇنۇم يارىتىشى مۇمكىن. بۇ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلەرنى چۈشىنىش، بازار يۈزلىنىشىگە توغرا باھا بېرىشكە تىرىشۋاتقان مەبلەغ سالغۇچىلار، سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم.

4. ئالتۇن بازىرىدىكى يۈزلىنىشلەر

2024 - ۋە 2025 - يىللىرى ئالتۇنغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش مەزگىلى بولدى ۋە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە يۈزلىنىشلەر ئوتتۇرىغا چىقتى:

● رىكورت خاراكتېرلىك باھالار: پۇل پاخاللىقى بېسىمى، تۆۋەن ئۆسۈم نىسبىتى ۋە يەر شارى ئىقتىسادىنىڭ تۇراقسىزلىقى سەۋەبىدىن، ئالتۇن باھاسى ئەللىك يىلدىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى.

● مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئالتۇن توپلىشى: گۇللىنىۋاتقان ئىقتىسادىي گەۋدىلەر زاپاس مۇلۇكلىرىنى دوللاردىن باشقا مۇلۇكلەرگە كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە پۇل مۇئامىلە مۇستەقىللىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئالتۇن سېتىۋېلىشنى تېزلەتتى.

● مەبلەغ ئېقىمى: بازاردىكى داۋالغۇشلار تۈپەيلىدىن، مەبلەغ سالغۇچىلار ئالتۇن ETF ۋە باشقا مەبلەغ قوراللىرىغا رىكورت يارىتىدىغان مەبلەغ سالدى.

● جۇغراپىيەلىك سىياسەتنىڭ تەسىرى: ئاساسلىق رايونلاردىكى داۋاملىشۋاتقان جىددىيچىلىك، سودا سۈركىلىشلىرى ۋە ئېنېرگىيە بازىرىدىكى كىرىزىسلار ئالتۇننىڭ مۇقىم مۇلۇك بولۇشتەك ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى.

بۇ يۈزلىنىشلەر ئالتۇننىڭ ھەم مالىيە قورالى، ھەم ئىستراتېگىيەلىك زاپاس مەنبە سۈپىتىدە داۋاملىق ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەبلەغ سالغۇچىلار، ئانالىزچىلار ۋە ھۆكۈمەتلەر ئىقتىسادىي ۋەزىيەتكە بولغان قاراشنى ھەمدە دۇنياۋى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىدىكى يوشۇرۇن ئۆزگىرىشلەرنى مۆلچەرلەش ئۈچۈن ئالتۇننى يېقىندىن كۆزىتىپ تۇرىدۇ.

5. مەبلەغ سالغۇچىلار نېمە ئۈچۈن ئالتۇننى ياقتۇرىدۇ؟

ئالتۇن ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە ئىقتىسادىي ۋە پۇل مۇئامىلە خۇسۇسىيەتلىرى تۈپەيلىدىن، ئوخشىمىغان ئىقتىسادىي سىستېمىلار، مەدەنىيەتلەر ۋە تارىخىي دەۋرلەردىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئىزچىل ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ ئەڭ جەلپ قىلارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى – تۇراقسىزلىققا تاقابىل تۇرۇشتىكى قوغدىنىش رولىدۇر. پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى، جۇغراپىيەلىك سىياسىي تۇراقسىزلىق ياكى سىستېمىلىق بېسىم مەزگىللىرىدە، مەبلەغ سالغۇچىلار دائىم ھۆكۈمەت سىياسىتىگە ياكى پۇل مۇئامىلە ۋاستىچىلىرىگە تايانمايدىغان، مۇقىم مۇلۇكلەرنى ئىزدەيدۇ. 2008 - يىلدىكى يەر شارى پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى مەزگىلىدىكى ئالتۇننىڭ ئېپادىسى بۇنىڭ ئېنىق مىسالىدۇر. دۇنيا پاي چېكى بازارلىرى ۋەيران بولۇپ، ئاساسلىق بانكا ئورگانلىرىغا بولغان ئىشەنچ تۆۋەنلىگەندە، ئالتۇن باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلىدى. 2008 - يىلنىڭ بېشىدا بىر ئۇنسىيە ئالتۇننىڭ باھاسى تەخمىنەن 700 دوللار ئەتراپىدا بولغان بولسا، شۇ يىلى مارت ئېيىغىچە 1000 دوللاردىن ئېشىپ كەتتى، گەرچە يىل ئاخىرىدا پۇلغا ئايلىنىشچانلىق بېسىمى سەۋەبىدىن قىسقا مۇددەتلىك داۋالغۇش كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالتۇننىڭ «بىخەتەر پاناھگاھ» لىق ئورنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.

مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئالتۇننى تاللىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم سەۋەب – مۇلۇك

بىرىكمىسىنى كۆپ خىلالاشتۇرۇش رولىدۇر. ئەمەلىي تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئالتۇن بىلەن پاي چېكى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشچانلىق ئىنتايىن تۆۋەن ياكى مەنپىي بولىدۇ، بەزىدە تۇراقلىق كىرىملىك مۇلۇكلەر (بوند) بىلەنمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت پېنسىيە فوندى، سۇغۇرتا شىركەتلىرى ۋە دۆلەت بايلىق فوندى قاتارلىق ئورگان خاراكتېرلىك مەبلەغ سالغۇچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ، ئۇلار مۇلۇك بىرىكمىسىنىڭ داۋالغۇشىنى ئازايتىش بىلەن بىرگە ئۇزۇن مۇددەتلىك كىرىمگە كاپالەتلىك قىلالايدۇ. دۇنيا ئالتۇن جەمئىيىتى (World Gold Council) نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، مەبلەغ بىرىكمىسىگە مۇۋاپىق مىقداردا ئالتۇن قوشۇش، بولۇپمۇ بازار جىددىي بولغان مەزگىللەردە، خەتەرگە تەڭشەلگەن كىرىم ئىقتىدارىنى ئۆستۈرىدۇ. پاي چېكى بازىرى چېكىنگەن ۋاقىتتا، ئالتۇن دائىم ئۆز قىممىتىنى ساقلايدۇ ياكى ئۆسۈپ ماڭىدۇ، شۇ ئارقىلىق مۇلۇك بىرىكمىسىنىڭ ئومۇمىي زىيىنىنى ئازايتىدۇ.

ئۆتۈشچانلىق (Liquidity)، يەنى پۇلغا ئايلىنىشچانلىقىمۇ ئالتۇننىڭ جەلپكارلىقىدىكى ئاچقۇچلۇق ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئالتۇن لوندون، نيۇ - يورك، سۇرىخ، شاڭخەي ۋە دۇبەي قاتارلىق چوڭ بازارلاردا ئۇزلۇكسىز سودا قىلىنىدۇ. بازار مۇلچەرىگە قارىغاندا، ئالتۇننىڭ كۈندىلىك سودا مىقدارى ئاساسلىق دۆلەت زايوم بازارلىرى بىلەن تەڭلىشىدۇ. بۇنداق يۇقىرى ئۆتۈشچانلىق مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ باشقا بازارلاردا ئېغىر قالايمىقانچىلىق كۆرۈلگەن ۋاقىتتىمۇ ئالتۇننى ئۈنۈملۈك ھالدا نەق پۇلغا ئايلاندۇرالايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. 2008 - يىلدىكى كىرىزىس مەزگىلىدە نۇرغۇن مۇلۇك تۈرلىرىنىڭ پۇلغا ئايلىنىشچانلىقى يوقاپ كەتكەن بولسىمۇ، ئالتۇن بازىرىنىڭ داۋاملىق نورمال ئىشلىشى، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئالتۇنغا بولغان ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ئاشۇردى.

ئالتۇن يەنە ئۇزۇن مۇددەتلىك «قىممەت ساقلاش» ۋاستىسى، دەپ قارىلىدۇ. گەرچە ئالتۇن باھاسى قىسقا مۇددەتتە داۋالغۇپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇ ئون نەچچە يىللىق ۋە كۆپ خىل پۇل سىستېمىلىرى جەريانىدا سېتىۋېلىش كۈچىنى ساقلاپ كەلدى. بۇ خۇسۇسىيەت قەغەز پۇللار (فىئات پۇل) بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ، چۈنكى قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى پۇل سىياسىتى ۋە ئورگانلارنىڭ ئىناۋىتىگە تايىنىدۇ. مەسىلەن، 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى يۇقىرى پۇل پاخاللىقى مەزگىلىدە، مەبلەغ سالغۇچىلار پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئالتۇن ئىزدەپ، باھانىڭ زور دەرىجىدە ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئەكسىچە، 1980 - يىللارنىڭ بېشىدا مەركىزىي بانكىلار ئەمەلىي ئۆسۈم نىسبىتىنى تېز ئۆستۈرگەندە، پۇلنىڭ مۇقىملىقىغا بولغان ئىشەنچ ئاشقان ۋاقىتلا ئالتۇن ساقلاشنىڭ پۇرسەت تەننەرخى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، نەتىجىدە، ئالتۇن باھاسى شىددەت بىلەن چۈشكەن. بۇ تارىخىي ئەھۋال شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئالتۇننىڭ قىممەت ساقلاش رولى پۇل سىياسىتىگە بولغان

ئىشەنچ كۈچەيگەنـدە ئەمـەس، بەلكـى ئاجىزلاشـقاندا ئـەكس ئۇنۇملـۇك بولـدۇ.

ئالتۇننـڭ يەنـە بـر مۇھـم ئالاھىدىلىكـى شـۇكى، ئۇنىڭـدا «قارشـى تـەرەپ خـەۋپ - خەتـرى» (Counterparty risk) يـوق. زايـوم (بونـد) تارقاتقۇچىنـڭ قايتـۇرۇش ئىقتىدارىغـا، بانـكا ئامانەتلـرى پـۇل مۇئامىلـە سىستېمىسـىنڭ مۇقىملىقىغـا تايىنـدۇ، ئەمـما ئالتـۇن ھېچقانـداق ھۆكۈمـەت ياكـى ئورگاننـڭ مەجبۇرىيىتـى ياكـى قـەرزى ئەمـەس. دۆلـەت قـەرزى كېڭىيىۋاتقـان ۋە غەيرـي ئەنئەنـۋى پـۇل سىياسـەتلىرى يولغـا قويۇلۇۋاتقـان ھازىرقـى دەۋردە، بـۇ ئالاھىدىلـك يېڭىدىـن مۇھـم ئەھمىيەتكـە ئىگـە بولماقتـا. يېقىنقـى يىللاردىـن بۇيـان، بولۇپمـۇ گۇللىنىۋاتقـان ئىقتىسـادي گەۋدىلەرنـڭ مەركـزىـي بانكىلـرى ئالتـۇن زاپىسـىنى كۆپەيتـىش ئارقىلـىق زاپـاس مۇلۇكلىرىنـى كـۆپ خىللاشـتۇرۇپ، يېگانـە زاپـاس پۇللارغـا (مەسـىلەن، دوللارغـا) بولغـان تايىنىشـچانلىقىنى ئازايتماقتـا. بـۇ يۈزلىنـىش ئالتۇننـڭ دۆلـەت دەرىجىلـك ئىسـتراتېگىيەلىك مۇلـۈك بولۇشـتەك رولىنـى ئەكـس ئەتتۈرىـدۇ.

ئاخىرىـدا، ئالتـۇن قۇرۇلمىلـىق ۋە كـۆپ خىللاشـقان ئېھتىيـاج ئاساسـىدىن نـەپ ئالىـدۇ. ھىندىسـتان ۋە خىتـاي قاتارلـىق دۆلەتلەردىكـى زىبـۇ - زىننـەت ئىسـتېمالى دۇنيـاۋى ئېھتىياجنـڭ مۇھـم بـر قىسـمىنى تەشـكىل قىلىدۇ ھەمـدە چوڭقۇر مەدەنىيـەت، جەمئىيەت ۋە ئىقتىسـادي ئەنئەنىلەرنـى ئەكـس ئەتتۈرىـدۇ. بۇنىڭـدىن باشـقا، غـەرب پـۇل مۇئامىلـە بازارلىرىدىكـى مەبلـەغ ئېھتىياجـى ۋە مەركـزىـي بانكىلارنـڭ زاپـاس ساقلىشـى ئالتۇنغـا قوشـۇمچە تـرەك بولىـدۇ. بـۇ خىـل كـۆپ خىللاشـقان ئېھتىيـاج – يەنـى ئىسـتېمال، مەبلـەغ سـېلىش ۋە پـۇل زاپىسـى قاتارلـىق رولالرنـڭ بىرلىشـىشـى – ئالتۇننـى باشـقا تاۋارلاردىـن پەرقلەندۈرىـدۇ ۋە ئۇنـڭ يـەر شـارى پـۇل مۇئامىلـە سىستېمىسـىدىكى ئـۇزۇن مۇددەتلىـك ئەھمىيىتىنـى تېخىمـۇ مۇسـتەھكەملەيدۇ.

6. ئالتۇن ھەققىدىكى خەۋپ - خەتەرلەر ۋە خاتا چۈشەنچىلەر

ئالتـۇن جەلپكارلـىق ئالاھىدىلىكىگـە ئىگـە. لېكىـن ئـۇ دائىـم خاتـا چۈشـەنچىلەرنىڭ نىشـانى بولـۇپ قالىـدۇ، رېئاللىققـا ئۇيغـۇن بولمىغـان مۆلچەرلـەر ئۇنـڭ چەكلىملىكلىرىنـى توسـۇپ قويىـدۇ. كـۆپ كۆرۈلىدىغـان بـر خاتـا چۈشـەنچە شـۇكى، يۇقىـرى پـۇل پاخاللىقـى ياكـى ئىقتىسـادي بېسـىم مەزگىلىـدە ئالتـۇن باھاسـى ئاپتوماتىـك ئۆرلەيـدۇ، دەپ قاراشـتىن ئىبـارەت. گەرچـە ئالتـۇن بۇنـداق مۇھـتلاردا دائىـم ياخشـى ئىپـادە كۆرسەتسـىمۇ، لېكىـن ئۇنـڭ باھـا ئۆزگىرىشـچانلىقى تېخىمـۇ مۇرەككـەپ بولـۇپ، ماكـرو ئىقتىسـادي شـارائىتقا، بولۇپمـۇ ئەمەلـي ئۆسـۈم نىسـبىتىگە، پـۇل سىياسـىتىنىڭ ئىناۋىتىگـە ۋە سىستېمىلىق خـەۋپ - خەتەرگـە بولغـان تونۇشـقا باغلىـق.

تارىختـا ئەمەلـي ئۆسـۈم نىسـبىتىنىڭ ئۆرلىشـى ئالتـۇن باھاسـىغا بېسـىم ئېلىـپ كەلگـەن. 1980 - يىللارنـڭ باشـلىرى بۇنـڭ ئېنىـق مىسـالىدۇر. ئىزچىـل داۋاملاشـقان پۇل پاخاللىقىغـا تاقابـل تـۇرۇش ئۈچـۈن، ئامېرىـكا فېدېراتسـىيە زاپـاس پـۇل كومىتېتـى (Fed)

رەئىس پائۇل ۋولكېرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆسۈم نىسبىتىنى شىددەت بىلەن ئۆستۈردى، 1981 - يىلى نامدىكى ئۆسۈم نىسبىتى 19% تىن ئېشىپ كەتتى. پۇل پاخاللىقى تېز سۈرئەتتە تۆۋەنلىگەنىدە، ئەمەلىي ئۆسۈم نىسبىتى كۈچلۈك مەنپىيدىن مۇسبەتكە ئۆزگىرىپ، 6% تىن 8% كىچە بولغان سەۋىيەگە يەتتى. بۇ ئۆزگىرىش كىرىم ئېلىپ كەلمەيدىغان مۇلۈك بولغان ئالتۇننى ساقلاشنىڭ پۇرسەت تەننەرخىنى كۆرۈنەرلىك ئاشۇردى. نەتىجىدە، ئالتۇن باھاسى 1980 - يىلى يانۋاردىكى 850 دوللارلىق چوققىدىن 1982 – 1985 - يىللىرى ئارىسىدا 300 - 350 دوللار ئەتراپىغا چۈشۈپ كەتتى. مەبلەغ سالغۇچىلار كىرىم ئېلىپ كېلىدىغان مۇلۈكلەرگە يۈزلەندى، بۇ ئالتۇن باھاسى بىلەن ئەمەلىي ئۆسۈم نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى تەتۈر تاناسىپلىق مۇناسىۋەتنى ئىسپاتلىدى.

مۇنداق بىر قارىماققا، 2024 – 2025 - يىللىق ئالتۇن باھاسىنىڭ ھەرىكىتى بۇ تارىخىي ئەندىزىگە زىتتەك كۆرۈنىدۇ. بۇ مەزگىلدە، مەركىزىي بانكىلار پۇل پاخاللىقىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئۆسۈم نىسبىتىنى يۇقىرى سەۋىيەدە ساقلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئالتۇننىڭ باھاسى ئەللىك يىلدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان يۇقىرى چەككە يەتتى – بىر ئۇنسىيەسى 2300 دوللاردىن ئېشىپ كەتتى. بۇ پەرقلىق ئەھۋال يەنە بىر مۇھىم خاتا چۈشەنچىنى پاش قىلدى: ئالتۇن باھاسى پەقەت ئۆسۈم نىسبىتىگە تايىنىپلا مېخانىكىلىق ھالدا ئۆزگىرىدۇ دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەكسىچە، ئالتۇن پەقەت ئۆسۈم نىسبىتىگىلا ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن مۇددەتلىك پۇل ۋە مالىيە مۇقىملىقىغا بولغان ئىشەنچكە ئىنكاس قايتۇرىدۇ. 2024 – 2025 - يىللىرى، يۇقىرى ئۆسۈم نىسبىتى دۆلەت قەرزىنىڭ سىجىللىقى، جۇغرافىيەلىك سىياسىي پارچىلىنىش، جازا بىلەن مۇناسىۋەتلىك پۇل خەۋپ - خەتەرلىرى ۋە پۇل سىياستىنىڭ چەكلىملىرىگە بولغان گۇمانلار بىلەن تەڭ كۆرۈلدى. بۇ شەرت - شارائىتلار يۇقىرى ئۆسۈم نىسبىتى بولسىمۇ، ئالتۇنغا بولغان «بىخەتەر پاناھگاھ» ئېھتىياجىنى ئاشۇردى.

بۇ ئەھۋال شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئالتۇن باھاسى پەقەت سىياسەت ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ يۆنىلىشىنى ئەمەس، بەلكى «پۇلغا بولغان ئىشەنچ» نىڭ سۈپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەبلەغ سالغۇچىلار يۇقىرى ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ سىياسىي جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلىقىغا، ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىگە ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يەتمەيدىغانلىقىغا ئىشەنسە، ھەتتا ئۆسۈم نىسبىتى يۇقىرى مۇھىتتىمۇ ئالتۇن قىممەت قارىشىنى ساقلاپ قالالايدۇ. شۇڭلاشقا، ئالتۇننىڭ 2024 – 2025 - يىللىق ئىپادىسى ئىقتىسادىي لوگىكىنىڭ خاراب بولۇشى ئەمەس، بەلكى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر.

ئالتۇن يەنە ئەمەلىي خەۋپ - خەتەرلەرنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ، بولۇپمۇ فىزىكىلىق (نەق) ئالتۇن ساقلىغۇچىلار ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ. ئالتۇننى ساقلاش ۋە بىخەتەرلىك چىقىمى، بولۇپمۇ كۆپ مىقداردىكى ئالتۇن ئۈچۈن خېلىلا يۇقىرى بولىدۇ. بىخەتەر ئىسكىلات، سۇغۇرتا ۋە توشۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك چىقىملار ساپ كىرىمنى ئازايتىدۇ

ھەمدە ئورگان خاراكتېرلىك ساقلاش مۇلازىمەتلىرىدىن بەھرىمەن بولالمايدىغان كىچىك تېپتىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنى توسۇپ قويۇشى مۇمكىن. بەزى قانۇن - سىياسەتلەردە باج ۋە بەلگىلىمە چەكلىمىلىرى فىزىكىلىق ئالتۇنغا ئىگىدارلىق قىلىش ۋە سودا جەريانىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرىدۇ.

يەنە بىر خاتا چۈشەنچە بولسا، ئالتۇن باھا داۋالغۇشىدىن خالىي، دەپ قاراشتۇر. ئالتۇن گەرچە مۇقىملىقى بىلەن تونۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇلچەر سودىسى، پۇل قىممەتسىنىڭ ئۆزگىرىشى، مەركىزىي بانكا ئۇقتۇرۇشلىرى ياكى تۈيۇقسىز يۈز بېرىدىغان جۇغراپىيەلىك سىياسىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن قىسقا مۇددەتلىك شىددەتلىك داۋالغۇشلارنى باشتىن كەچۈرۈشى مۇمكىن. تارىخىي باھا سانلىق مەلۇماتلىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ھەتتا تۇراقسىزلىق يۇقىرى بولغان مەزگىللەردىمۇ ئالتۇن باھاسىدا زور دەرىجىدە تۆۋەنلەش كۆرۈلگەن.

ئاخىرىدا، ئالتۇن بەزىدە بارلىق پۇل مۇئامىلە خەۋپ - خەتەرلىرىگە قارشى «كاپالەتلىك قالقان» سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، مۇلچەر خاراكتېرلىك ھەرىكەت ۋە ۋاقتى خاتا تاللانغان مەبلەغلەرگە سەۋەب بولىدۇ. تاراتقۇلارنىڭ تەشۋىقاتى ۋە بازارنىڭ قىزغىنلىقى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ باھا ئەكس يۇقىرى چەككە يەتكەندە بازارغا كىرىپ قېلىشىغا، «مۇقىملىق» بىلەن «ۋاقتىلىق قىزغىنلىق» نى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇ خاتا چۈشەنچە ئالتۇننىڭ قىسقا مۇددەتلىك سودا قورالى ئەمەس، بەلكى ئىستراتېگىيەلىك، ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇلۇك بولغاندىلا ئەكس ياخشى رول ئوينايدىغانلىقىدەك رېئاللىققا سەل قارايدۇ.

بۇ خەۋپ - خەتەرلەر ۋە خاتا چۈشەنچىلەرنى چۈشىنىش ئالتۇننى رېئال مەبلەغ سېلىش رامكىسى ئىچىگە قويۇشتا ئىنتايىن مۇھىم. ئالتۇن مۇلۇك بىرىكمىسىنىڭ چىدامچانلىقىنى ئاشۇرالايدۇ ۋە سىستېمىلىق تۇراقسىزلىققا قارشى تۇرالايدۇ، ئەمما ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق تەننەرخى، داۋالغۇشى ۋە دەۋرىيلىك چېكىنىشلىرى بار. ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە چەكلىمىلىكىنى تونۇش مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئالتۇننىڭ قوغداش ئىقتىدارىغا ئارتۇقچە باھا بەرمەي، ئۇنى ئۇنۇملۇك ئىشلىتىشىگە يارىدەم بېرىدۇ.

7. كىشىلەر ئالتۇنغا قانداق مەبلەغ سالىدۇ؟

مەبلەغ سالغۇچىلار ئوخشىمىغان يوللار ئارقىلىق ئالتۇن بازىرىغا كىرەلەيدۇ، بۇ يوللارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، ئەۋزەللىكى ۋە خەۋپ - خەتەر دەرىجىسى بار. مەبلەغ سېلىش قورالىنى تاللاش بايلىقنى ساقلاش، مۇلۇك بىرىكمىسىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش، پۇلغا ئايلىنىشچانلىق ئېھتىياجى ھەمدە مەدەنىيەت ياكى رايون خاراكتېرلىك ئامىللارغا باغلىق. فىزىكىلىق ئالتۇن (ئالتۇن تاياقچە، تەڭگە ۋە زىبۇ - زىننەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالتۇنغا بىۋاستە ئىگىدارلىق قىلىش ۋە پۇل مۇئامىلە ۋاستىچىلىرىدىن مۇستەقىل بولۇش پۇرسىتى بېرىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئاسىيا ۋە

ئوتتۇرا شەرقتە ئالاھىدە ئالقىشقا ئېرىشكەن بولۇپ، بۇ رايونلاردا زىبۇ - زىننەت ھەم تېجەپ قالغان بايلىق، ھەم مەدەنىيەت جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىنغان قىممەت ساقلاش ۋاستىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

پۇل مۇئامىلە قوراللىرى ئالتۇننى بىۋاستە ساقلاشنىڭ ئورنىنى باسالايدۇ. ئالتۇن (ETF) (ئالماشتۇرۇشتا سودا قىلىنىدىغان فوند) ۋە (ETN) لار مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ فىزىكىلىق ئالتۇن ساقلاشتىكى بىخەتەرلىك ۋە ئەشيا ئوبوروتى قىينىچىلىقلىرىغا دۇچ كەلمەستىن، ئالتۇن باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن نەپ ئېلىشىغا يارىدەم بېرىدۇ. بۇ قوراللارنىڭ نەق پۇلغا ئايلىنىشچانلىقى يۇقىرى، ئوچۇق - ئاشكارا ۋە سودا قىلىش ئاسان بولۇپ، تۆۋەن تەننەرخ بىلەن ئالتۇن بازىرىغا كىرىشنى خالايدىغان پارچە سېتىش ۋە ئورگان خاراكتېرلىك مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىلىدۇ.

ئالتۇن كان پاي چەكلىرى بولسا ئالتۇن قازىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان شىركەتلەرگە مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ۋاستىلىك تاللاش بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئالتۇن باھاسى ئۆرلىگەندە، بۇ پاي چەكلەر «پىشاڭ» (leverage) تەسىرى بىلەن تېخىمۇ يۇقىرى پايدا ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن؛ ئەمما بۇلارغا شىركەتنىڭ تىجارەت، بەلگىلىمە ۋە جۇغراپىيەلىك سىياسىي خەۋپ - خەتەرلىرى قوشۇلۇپ كېتىدىغان بولغاچقا، ئالتۇننىڭ ئۆزىگە قارىغاندا تېخىمۇ داۋالغۇشچان بولىدۇ. ئاخىرىدا، تۇغۇندى مەھسۇلاتلار (فۇچېرس ۋە ئوپسىيە) ئاساسلىقى كەسىپي سودىگەرلەر تەرىپىدىن خەۋپتىن ساقلىنىش ياكى مۆلچەر سودىسى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. گەرچە بۇلار جانلىقلىق ۋە پىشاڭ ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن زىيانىنىڭ چوڭىيىپ كېتىش ئېھتىماللىقى بولغاچقا، يۇقىرى سەۋىيەلىك تەجرىبە ۋە ئەستايىدىل خەۋپ - خەتەرنى باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بەزى رايونلاردا، بولۇپمۇ ئاسىيادا، ئالتۇن ئامانەت ھېساباتى ياكى پارچە ئالتۇن سېتىۋېلىش پىلانلىرى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئاز - ئازدىن ئالتۇن توپلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىدۇ. بۇ خىل قوراللار پۇلغا ئايلىنىشچانلىق، بىخەتەرلىك ۋە جەمئىيەت قىممەت قارىشىنى بىر تۇتاشتۇرغان بولۇپ، بايلىقنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشنى كۆزلەيدىغان پارچە مەبلەغ سالغۇچىلارغا ماس كېلىدۇ.

تۆۋەندىكى جەدۋەلدە ئاساسلىق ئالتۇن مەبلەغ سېلىش قوراللىرى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئاساسلىق ئەۋزەللىكى، خەۋپ - خەتەرلىرى ۋە تىپىك مەبلەغ سالغۇچىلار گۇرۇپپىسى يەكۈنلەنگەن:

مەبلەغ سېلىش ئۇسۇلى	ئىزاھاتى	ھالقىلىق پايدىلار	ھالقىلىق خەتەرلەر، ئويلىنىشلار	تىپىك مەبلەغ سالغۇچىلار

فىزىكىلىق (ئالتۇن تەڭگىلەر، زىبۇ-زىننەت)	ماددىي ئالتۇننىڭ بىۋاستە ئىگىدارلىق ھوقۇقى	مۇستەقىللىق، سىستېمىلىق خەۋپ-خەتەردىن ساقلىنىش، قىممەت ساقلاش	ساقلاش ۋە بىخەتەرلىك چىقىمى، سۇغۇرتا، پۇلغا ئايلىنىشچانلىق مەسلىسى، ئوغرىلىق	پارچە مەبلەغ سالغۇچىلار، مەدەنىيەتكە يۈزلەنگەن پۇل تېجەش خادىملىرى (ھىندىستان، ئوتتۇرا شەرق)
ئالتۇن ETF / ETN	ئالتۇن باھاسىنى نازارەت قىلىدىغان پۇل مۇئامىلە قوراللىرى	يۇقىرى سوممىلىق پۇلغا ئايلىنىشچانلىق، سودا قىلىش ئاسان، ساقلاش تەننەرخى تۆۋەن	باشقۇرۇش ھەققى، قارشى تەرەپنىڭ خەۋپ-خەتىرى، ئانچە روشەن ئەمەس	پارچە سېتىش ۋە ئورگان مەبلەغ سالغۇچىلىرى ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسىتىشنى ئىزدەۋاتىدۇ
ئالتۇن قېزىش پاي چېكىلىرى	ئالتۇن ئىشلەپچىقارغۇچى شىركەتلەرنىڭ پاي چېكى	پىشاڭلىق پايدا پۈرسىتى ۋە بۆلۈشكەن پايدا	مەشغۇلات، نازارەت قىلىش، گېئوسىياسىي خەۋپ-خەتەرلەر، يۇقىرى تەۋرىنىشچانلىق	تەجرىبىلىك پارچە مەبلەغ سالغۇچىلار، ئورگان فوندلىرى
ھاسىلاتلار (كەلگۈسى، تاللاشلار)	ئالتۇن باھاسىغا ئاساسەن تۆزۈلگەن توختاملار	پىشاڭ، خەۋپتىن ساقلىنىش، مۇلۇك خالتىسىنىڭ جانلىقلىقى	ماھارەت، ئېشىپ بېرىۋاتقان زىيان ۋە پايدا نىسبىتى تەلەپ قىلىندۇ	كەسپىي سودىگەرلەر، خەتەر فوندى، ئاپپاراتلار
ئالتۇن ساقلاش / زىبۇ-زىننەت ھېسابات‌لىرى (ئاسىيا)	ئالتۇنغا مۇناسىۋەتلىك بانكا ياكى قىسمەن مۇلۇكچىلىك	ئېشىنچىلىق توپلىنىش، مەدەنىيەت بىرلىشىشى	ساقلاش ئورنى بانكىغا باغلىق، پۇلغا ئايلىنىشچانلىقى ئوخشىماسلىقى مۇمكىن	پارچە مەبلەغ سالغۇچىلار، مەدەنىيەتكە يۈزلەنگەن پۇل تېجەيدىغانلار

8. ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي گەۋدىلەردە ئالتۇننىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى

ئالتۇننىڭ ئەھمىيىتى شەخسىي مەبلەغ سېلىش دائىرىسىدىن ھالقىپ، ئاۋتوريتار (مۇستەبىت) تۈزۈمدىن كېيىنكى ۋە ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي شارائىتلاردا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. سىياسىي سىستېمىلار تۈپتىن ئۆزگىرىۋاتقان ۋاقىتتا، پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرى دائىم ئاجىز بولىدۇ، دۆلەت پۇلىنىڭ ئىناۋىتى كەمچىل بولۇشى مۇمكىن ھەمدە خەلقئارالىق ئىشەنچ چەكلىك بولىدۇ. بۇنداق مۇھىتلاردا، ئىستراتېگىيەلىك ئالتۇن زاپىسى ھەم پۇل مۇقىملىقىنىڭ تىرىكى، ھەم دۇنيا بازارلىرىغا پۇل مۇئامىلە ئىناۋىتىنى نامايان قىلىدىغان سىگنال سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ.

تارىختىن قارىغاندا، يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان ياكى قايتا قۇرۇلۇۋاتقان دۆلەتلەر دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئىقتىسادىي پىلانلارنى قوللاش ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك (ماددىي)

مۇلۇكلەرگە تايانغان. ئالتۇن زاپاسى سىرتقى تەسىرلەرگە قارشى بىر خىل «بۇففېر» (يۇمشاتقۇچى) رولىنى ئويناپ، خەلقئارالىق چېقىم تەڭپۇڭلۇقىنىڭ مۇقىملىقىنى قوللايدۇ ۋە خەلقئارا پۇل مۇئامىلە پۈرسەتلىرىگە ئېرىشىشنى ئاسانلاشتۇرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى قازاقستاننىڭ تەجرىبىسى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. يېقىنقى ئون يىلدا قازاقستان ئۆزىنىڭ ئالتۇن زاپاسىنى ئىزچىل كېڭەيتتى؛ رەسمىي زاپاس مىقدارى 2025 - يىلىغا كەلگەندە 300 تونىدىن ئېشىپ، دۇنيادىكى ئالتۇن زاپاسى كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە پۇل مۇستەقىللىقىنى كۈچەيتىش ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئالتۇن توپلاشقا بېرىلگەن بۇ ئەھمىيەت قازاقستاننى دۇنيادىكى ئالتۇن زاپاسى ئەڭ كۆپ 20 دۆلەت قاتارىغا كىرگۈزدى ھەمدە جۇغراپىيەلىك سىياسىي ۋە بازار تۇراقسىزلىقى مەزگىلىدە زاپاس مۇلۇكنى كۆپ خىللاشتۇرۇشقا بولغان ۋەدىسىنى نامايان قىلدى. بۇ خىل ئىستراتېگىيەلىك زاپاس باشقۇرۇش دۆلەت پۇلىغا بولغان ئىشەنچىنى كۈچەيتىشكە يارىدەم بەردى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئۆتۈش باسقۇچلىرىدا تېخىمۇ زور پۇل مۇئامىلە جانلىقلىقىغا ئىمكانىيەت يارىتتى.

شەرقىي تۈركىستان نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئالتۇن زاپاسىنى ئىستراتېگىيەلىك توپلاش ۋە ئوچۇق - ئاشكارا باشقۇرۇش ئۆتۈش باسقۇچلىرىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مۇقىملاشتۇرغۇچى رول ئوينىشى مۇمكىن. رايوندىكى ئالتۇن سانائىتى مەنبەلىرىدىن كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئالتۇن ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە ئاشقان؛ ئۇ يەردە سانائەت ئالتۇن مەھسۇلات مىقدارى 2025 - يىلى تەخمىنەن 6.5 تونىغا يېتىپ، ئالتۇن قېزىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كەسىپىنىڭ تېز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆتكەن يىلنىڭ ئوخشاش مەزگىلىدىكىدىن بىر ھەسسىدىن كۆپرەك كۆپەيگەن. گەرچە رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش سانلىق مەلۇماتلىرى بىۋاستە دۆلەت زاپاس سىياسىتىگە تەڭ بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىر ئىستراتېگىيەلىك زاپاس بازىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولالايدىغان كۆرۈنەرلىك يەرلىك ئالتۇن بايلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

تېخىمۇ كەڭ بولغان ئورگان رامكىلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، ئالتۇن پۇلنىڭ ئىناۋىتىنى قوللىشى، جەمئىيەتنىڭ ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىشى ۋە كۆرۈنەرلىك بايلىق بازىسى بىلەن تەمىنلىشى مۇمكىن. مۇھىمى شۇكى، ئالتۇننى مۇكەممەل ئىدارە قىلىش ياكى ئەتراپلىق ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنىڭ ئورنىنى باسقۇچى دەپ قاراشقا بولمايدۇ؛ ئەكسىچە، ئۇ بايلىقنى باشقۇرۇش، پۇل سىياسىتى ۋە پۇل مۇئامىلە پلانى قاتارلىق تېخىمۇ كەڭ ئىستراتېگىيەنىڭ تولۇقلىغۇچى مۇلكى سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ.

يەر شارى ئالتۇن بازىرىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىنى يەرلىك ئىقتىسادىي رېئاللىق بىلەن باغلاش ئارقىلىق، ئالتۇننى پەقەت بىر مۇقىملاشتۇرۇش قورالى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي چىدامچانلىقنىڭ سىمۋوللۇق ئاساسى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئالتۇننىڭ ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي پىلانلارغا ئەستايىدىللىق بىلەن

سىڭدۈرۈلۈشى، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ۋە قايتا قۇرۇلۇۋاتقان جەمئىيەتلەردە ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىققا قاراپ سىجىل يول ئېچىشتىكى ئالتۇننىڭ ئەھمىيىتىنى يەنە بىر قېتىم جەزملەشتۈردۇ.

9. خۇلاسە

ئالتۇن ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلىرى، تارىخىي ئەھمىيىتى ھەمدە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تۇراقسىزلىقتا تاقابىل تۇرۇشتىكى قوغدىنىش ئىقتىدارى بىلەن يەر شارى پۇل مۇئامىلە مۇنازىرىلىرىنىڭ دىققەت مەركىزى بولۇپ كەلمەكتە. 2024 – 2025 - يىللىرىدىكى رېكورت خاراكتېرلىك باھالار، مەركىزىي بانكىلارنىڭ ئالتۇن توپلىشى ۋە مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ سىجىل قىزىقىشى ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك ئەھمىيىتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى. ئالتۇن باھاسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللارنى، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئۇنى قەدىرلەيدىغان سەۋەبلىرىنى (پۇلغا ئايلىنىشچانلىقى، مەبلەغ توپلىمىنى خىلمۇخىللاشتۇرۇش ۋە قىممىتىنى ساقلاش) ھەمدە مۇناسىۋەتلىك خەۋپ - خەتەرلەرنى چۈشىنىش، دۇنيا بازارلىرىغا ئاڭلىق تۇرده قاتنىشىشتا ئىنتايىن مۇھىم.

ئادەتتىكى مەبلەغ سېلىش دائىرىسىدىن ھالقىغاندا، ئالتۇن ئۆتكۈنچى ياكى ئاۋتوربىتارىزمدىن (مۇستەبىتلىكتىن) كېيىنكى جەمئىيەتلەردە ئىستراتېگىيەلىك رول ئويناىدۇ. قازاقىستاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېيىنكى زاپاس مۇلۇك توپلاش تەجرىبىسى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايلىق يوشۇرۇن كۈچى قاتارلىق تارىخىي ۋە زامانىۋى مىساللار، ئالتۇن زاپىسىنى ئىستراتېگىيەلىك باشقۇرۇشنىڭ قانداق قىلىپ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئىقتىسادىي مۇقىملىقنى تەمىنلەيدىغانلىقىنى، پۇلنىڭ ئىناۋىتىنى كۈچەيتىدىغانلىقىنى ۋە تېخىمۇ كەڭ بولغان ئىدارە قىلىش رامكىسىنى قوللايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يەر شارى بازىرىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىنى يەرلىك ئىقتىسادىي پىلانلار بىلەن باغلاش ئارقىلىق، ئالتۇن ئۆزىنىڭ قوش ئەھمىيىتىنى نامايان قىلدى: بىرىنچىدىن، ئالتۇن بايلىقنى قوغدايدىغان ۋە مۇلۇك بىرىكمىسىنى كۆپ خىللاشتۇرىدىغان پۇل مۇئامىلە مۇلكى؛ ئىككىنچىدىن، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ياكى ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي گەۋدىلەردە سىجىل ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى شەكىللەندۈرۈشكە يارەم بېرىدىغان ئىستراتېگىيەلىك قورالدىن ئىبارەت.

بۇ ماقالىنى ئىنگلىزچىدىن «تۇران» تەرجىمە قىلدى، جۈرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

15

ئۇيغۇر تارىخى مەنبەلىرى

ئابدۇلجىلىل تۇران

كىرىش سۆز

تارىخ – بىر مىللەتنىڭ ئۆتمۈشتىكى كىملىكى، بۈگۈنكى مەۋجۇتلۇقى ۋە ئەتىكى يولىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ چوڭ ئەينەكتۇر. ئۇزاق ۋە شانلىق تارىخقا، شۇنداقلا باي مەدەنىيەت مىراسىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆتمۈشىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە كەلگۈسى ئەۋلادلارغا توغرا يەتكۈزۈش بىزنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تارىخى، جۇغراپىيەسى، مەدەنىيىتى ۋە مىللىي كىملىكىگە دائىر ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يېزىلغان، يەرلىك ۋە چەت ئەللىك ئاپتورلارنىڭ تەتقىقاتلىرى، تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكى ئۇلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى بىلەن بىرگە تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئوقۇرمەنلەرگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن كىتاب ئىسىملىرى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ چىقىلدى.

بۇ گەرچە مۇكەممەل بىر تىزىملىك بولمىسىمۇ، بىراق ئۇ يىراق قەدىمكى ھونلار ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى قاراخانىيلار، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى، خوجىلار دەۋرى ۋە يېقىنقى زامانىدىكى مىللىي ئىنقىلابلارغىچە

بولغان كەڭ بىر تارىخىي مۇساپىنى قاپلىغان مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ جەۋھىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر يالغۇز ئانا تىلدىكى مەنبەلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرى ۋە تەرجىمە ئەسەرلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تارىخ سۆيگۈچىلەر، تەتقىقاتچىلار ۋە ئۆتمۈشىگە قىزىققۇچى ھەر بىر ئوقۇرمەن ئۈچۈن قىممەتلىك بىر يول باشلىغۇچى سۈپىتىدە تەقدىم قىلىندى.

- **8 – 10 - ئەسىرلەردىكى غەربىي يۈرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات**

ئاپتورى: خۇا تاۋ

تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2003 - يىل، 610 بەت.

مەزمۇنى: مەزكۇر كىتاب قارلۇقلار، 8 – 10 - ئەسىرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقلىرى، قىرغىزلار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەنىنىڭ سىرتىدا كىتابقا ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ۋەسىقلەر ئىلاۋە قىلىنغان.

- **ئالتەشەھەر مەكتۈپلىرى**

ئاپتورى: نۇشرۋان يائوشېڭ

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى، ئابلىز ئورخۇن

مىللەتلەر نەشرىياتى 2013 - يىل، 458 بەت.

مەزمۇنى: 1916 – 1917 - يىللىرى شەرقىي تۈركىستاندا سايادەتتە بولغان تاتارىستانلىق نۇشرۋان يائوشېڭ شۇ يىللاردىكى جەمئىيەت ئەھۋالى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات ۋە باھا بېرىدۇ. مەزكۇر ئەسەر ئەينى يىللاردا تاتارىستاندا چىقىدىغان «شۇرا» ژۇرنىلى ۋە «ۋاقىت» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان 91 پارچە ماقالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

- **تارىخى ئەمىنىيە**

ئاپتورى: موللا مۇسا سايرامي

نەشرىگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىل، 460 بەت.

مەزمۇنى: «تارىخىي ئەمىنىيە» 1903 - يىلى يېزىلغان، 1904 - يىلى رۇسىيەنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە بېسىلغان. بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبنى ئاپتور: «بۇ

كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۇغىپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى ‹تارىخىي ئەمگىيە› دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

- **تارىخى رەشىدىي**

ئاپتورى: مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزا ئەخمەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 - يىل، 1146 بەت.

مەزمۇنى: «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئىلمىي قىممىتى ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ يەردىدۇركى، مۇئەللىپ شۇ تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بىۋاستە قاتناشچىسى ۋە شاھىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ يازغانلىرى، بايان - مۇلاھىزىلىرى ئىشەنچلىك، تارىخىي پاكىتلىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ 14 – 16 - ئەسىرگىچە بولغان 200 يىللىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ ئىشەنچلىك ۋە ئەڭ نوپۇزلۇق مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

بىز «تارىخى رەشىدىي» دە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان بۇخارا، خوراسان، ھىرات شەھەرلىرى ۋە بۇ يەرلەردىكى مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىش ئەھۋالىغا دائىر ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئۇچرىتىمىز.

ئەسەرنى ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا باشلانغان بولۇپ، 1895 - يىلى «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئىنگلىزچە تولۇق تەرجىمىسى لوندوندا نەشىردىن چىقىدۇ. بۇ تەرجىمىنى ئېلىئاس ئۈيغۇشتۇرغان بولۇپ، دېنسۇن روس تەرجىمە قىلغانىدى.

1985 - يىلى ئۇرۇمچىدە «تارىخى رەشىدىي» نىڭ خىتايچە تەرجىمىسى نەشىردىن چىقتى. بۇ تەرجىمە 1895 - يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىكىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، زۆرۈر بولغان ئىزاھ ۋە ئىندېكسلەر قوشۇپ نەشر قىلىنغان، يەنە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ باش مۇھەررىرى ئېلىئاس بىلەن تەرجىمان رۇسنىڭ تەرجىمىھاللىرى قوشۇمچە قىلىنغان.

1996 - يىلى تاشكەنتتە رۇسچە، ئەينى يىلى ئامېرىكىدا ئىنگلىزچە يېڭى تەرجىمىسى مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بولسا 2000 - يىلىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.

- **تارىخى ھەمدىي**

ئاپتورى: موللا مۇسا سايرامي

نەشرىگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 2019 - يىل، 754 بەت.

مەزمۇنى: 1908 - يىلى يېزىلغان بۇ ئەسەر ئىلىم دۇنياسىدا، 1903 - يىلى يېزىلغان «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق كىتابنىڭ تولۇقلانغان شەكلى دەپ ھېسابلانماقتا. ئاپتور بۇ ئەسەردە، تارىخشۇناس ئالىمغا خاس مەرىپەت ۋە پەزىلەت، شۇنداقلا ئەجدادلارغا ۋە ئەۋلادلارغا بولغان ئەستايىدىل مەسئۇلىيەت بىلەن، «تارىخى ئەمنىيە» ئاتلىق ئەسەردە چولتا، ھەتتا خاتا بايان قىلىنىپ قالغان نۇرغۇن تارىخي ۋەقەلەرنى يېڭىباشتىن تولۇقلاپ ۋە توغرىلاپ بايان قىلغان. «تارىخى ھەمدىي» ئاتلىق بۇ ئەسەر 1551 - يىلى مىرزا ھەيدەر كوراگان كاشغەري تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدي» ناملىق مەشھۇر تارىخ كىتابىدىن كېيىن، بىر ئۇيغۇر ئالىمى تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇيغۇر يۇرتىنىڭ مۇپەسسەل تارىخى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلىم دۇنياسىدا داڭلىق ۋە ئېتىبارلىقتۇر. شۇ سەۋەبتىن، مەزكۇر تارىخ كىتابى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىلىم ئەھلىنىڭ ئەتىۋارلاپ مۇتالىئە قىلىشىغا ۋە ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە.

- **تارىخى ھەمدىي**

ئاپتورى: موللا مۇسا سايرامي

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل، 790 بەت.

مەزمۇنى: يۇقىرىقى كىتاب بىلەن ئوخشاش.

- **تارىخىمىزدىكى خاقانلار**

ئاپتورى: نۇرۇللا مۇئمىن يۇلغۇن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 - يىل، 230 بەت.

مەزمۇنى: ھۇن خاندانلىقىنىڭ تەڭرىقۇتى تۇمەن تەڭرىقۇتتىن يەركەن سەئدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خانغا قەدەر ھۇنلار، قاڭقىللار، كۆك تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە يەركەن سەئدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن تەڭرىقۇت ۋە خان - سۇلتانلارنىڭ تەرجىمھالى بايان قىلىنىدۇ.

- **تۈرك تارىخى**

ئاپتورى: لىن گەن

تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئىلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىل، 560 بەت.

مەزمۇنى: مىلادىيە 552 - يىلى تۈرك ئاشىنا قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى تۇمەن ئالتاي ئېتەكلىرىدە جۇرجانلارنى يوقىتىپ تۈرك خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 744 - يىلىغىچە (200 يىلغا يېقىن) ھۆكۈم سۈردى. مەزكۇر كىتاب ئەنە شۇ خانلىقنىڭ تارىخى، سىياسىي ئەھۋالى، مەدەنىيىتى ... ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىدۇ.

- **تۈرك خاقانلىقى تارىخى**

ئاپتورى: لىيۇ شىگەن

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەتجان مۆمىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىل، 304 بەت.

مەزمۇنى: يۇقىرىقى كىتاب بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

- **خوجىلار جەمەتى ھەققىدە**

ئاپتورى: ۋېي لياڭتاۋ، لىيۇجېڭيىن

تەرجىمە قىلغۇچى: قۇربان تۇران

مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 - يىل، 528 بەت.

مەزمۇنى: كىتاب سەككىز بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئىسلامىيەتنىڭ بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ تارقىلىشى، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى، قارا تاغلىق خوجىلار بىلەن ئاق تاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر ۋە خوجىلارنىڭ ھالاكىتى قاتارلىق تارىخىي ۋەقەلەر نۇقتىلىق بايان قىلىنىدۇ.

- **سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي دىيارى**

ئاپتورى: ۋ. باگياۋېلېنسكىي (رۇسىيە)

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلىمىت مەمەت ماڭلاي، باھارگۈل ئىمىن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2012 - يىل، 526 بەت.

مەزمۇنى: كىتاب شەرقىي تۈركىستاننىڭ (كىتابتا شىنجاڭنىڭ) جۇغراپىيەسى، يەر مەيدانى، مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى، تاغ - دەريالىرى دەشت - بايا‌ۋانلىرى، تارىخى

دەۋرلىرى، ھۇنلار، سىيانپىلار، جۇرجانلار، تۈركلەر، تىبەتلەر، قاڭقاللار، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، موڭغۇللار، مانجۇلار، تۇڭگانلار ۋە رايوننىڭ بىر قىسىم شەھەرلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. مەزكۇر كىتاب بۇنىڭدىن 120 يىل بۇرۇن يېزىلغان بولۇپ، مۇھىم تارىخىي مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

- **شەرقىي تۈركىستان تارىخى**

ئاپتورى: مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا

نەشرگە تەييارلىغۇچى: دوختۇر مۇھەممەد ياقۇپ بۇغرا

ئەنقەرە 1998 - يىل، 530 بەت.

مەزمۇنى: شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي تارىخى (ملادىيەدىن بۇرۇنقى چاغدىن ملادىيە 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەر) بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب تۈرك ۋە ئەرەب تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشرى قىلىنغاندىن باشقا قازاقىستاندا سىلاۋىيان يېزىقىدا، ياپونىيەدە چاغاتاي يېزىقىدا نەشر قىلىنغان.

- **شىنجاڭ ئىسلام تارىخى**

ئاپتورى: ھاجى نۇرھاجى، چېن گوگۇاڭ

مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 - يىل، 498 بەت.

مەزمۇنى: شەرقىي تۈركىستانغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى، موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى، جۇڭغارلار ۋە خوجىلار دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى ... ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

- **شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى**

ئاپتورى: ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق

مىللەتلەر نەشرىياتى 1999 - يىل، 1316 بەت.

مەزمۇنى: كىتابتا ئالدى بىلەن جۇڭگو (خىتاي) تارىخى بايان قىلىنغاندىن كېيىن، ھۇنلار، كۆك تۈركلەر... قارلۇقلار، ئۇيغۇرلار، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، قاراقىتان خانلىقى، موڭغۇل خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى، قىرغىزلار، قازاقلار، تاجىكلار، ئۆزبېك خانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىپ، كىتابنىڭ ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك قىسمى يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

- **شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى (ئۈچ توم)**

ئاپتورى: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: 1 - توم: ئىبراھىم مۇتىئى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، خې رۇي؛ 2 - توم: قاسىم ئارىش، ئەبەيدۇللا باسىت؛ 3 - توم: ئابلەت نۇردۇن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 -يىل، 1 - توم 522 بەت، 2 - توم 624 بەت، 3 - توم 872 بەت.

مەزمۇنى: ھۇنلاردىن بۇرۇنقى دەۋردىن 1949 - يىلغا قەدەر بولغان تارىخي جەريان بايان قىلىنىدۇ.

- **شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى**

ئاپتورى: ئالىي مەكتەپ تارىخ دەرسلىكى تۈزۈش گۇرۇپپىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى 1999 - يىل، 772 بەت.

مەزمۇنى: قەدىمكى دەۋردىن 1949 - يىلغا قەدەر بولغان تارىخي جەريان سۆزلىنىدۇ.

- **قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان**

ئاپتورى: ۋېي لياڭتاۋ

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن، مۇھەممەتجان ھوشۇر، قۇتلۇق ئىمىن، ئابلىمىت مۇھەممەت.

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىل، 380 بەت.

مەزمۇنى: 840 - 1212 - يىللاردا شەرقي تۈركستاندا قۇرۇلغان قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تەپسىلي مەلۇمات بېرىدۇ.

- **قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى**

ئاپتورى: غەيرەتجان ئوسمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 - يىل، 510 بەت

مەزمۇنى: كىتاب يەتتە بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، شەرقي تۈركستاننىڭ جۇغراپىيەسى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى، ھۇنەر - سەنئىتى، ئۇيغۇرلاردا دىن، پەلسەپە، ئېتىكا، قانۇنچىلىق، تىل - يېزىق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

- **قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار**

ئاپتورى: ھاجى نۇرھاجى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2009 - يىل، 496 بەت.

مەزمۇنى: مەزكۇر كىتاب ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار يەنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى، سامانىيلار ۋە قاراخانىيلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

قەشقەرىيە

ئاپتورى: ئا. ن. كوروپاتكىن

تەرجىمە قىلغۇچى: ھەكىمە ئەرشىدىن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل 1 - نەشرى، 1996 - يىل 3 - نەشرى، 416 بەت.

مەزمۇنى: 1876 - يىلى قەشقەرگە كەلگەن چار رۇسىيەلىك ئوفىتسېر ئا. ن. كوروپاتكىن تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، «قەشقەرىيە» ناملىق بۇ ئەسەر ياقۇبېگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان (1864 – 1878 - يىللار) دەۋرىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، سودا ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

بۇ كىتاب تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان.

- **مەن كەچكەن كېچىكلەر**

ئاپتورى: سوپاخۇن سۈۋۈرۈپ

مىللەتلەر نەشرىياتى 2012 - يىل، 498 بەت.

مەزمۇنى: بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ تارىخىي ئەسلىمىسى بولۇپ، 1931 - يىلى پارتىلغان قوموڭ ئىنقىلابىدىن «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» (ئىككىنچى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى) غىچە بولغان تارىخىي جەريان تەپسىلىي بايان ۋە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

- **مەن ھەقدار بولغان ئىشلار**

ئاپتورى: ھاكىم تۇرسۇن سادىروف

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 2020 - يىل، 472 بەت.

مەزمۇنى: بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ تارىخىي ئەسلىمىسى بولۇپ، 1944 - يىلى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھەققىدە ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋەقەلەر ئاساسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

- **مىللىي ئارمىيەنىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى**

ئاپتورى: توختى ئىبراھىم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىل، 320 بەت.

مەزمۇنى: 1944 - يىلى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش جەريانىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەر، 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مىللىي ئارمىيەسىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭ بىسىپ ئۆتكەن ئىنقلابىي مۇساپىسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ.

- **ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى**

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 - يىل، 342 بەت.

مەزمۇنى: مەزكۇر كىتاب تارىختا 400 يىلدىن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 - يىلدىن مىلادىيە 216 - يىلىغچە) ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ھۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، گۈللىنىشى، ئاجىزلىششى، ئاخىرىدا يىمىرىلىشى، قايتىدىن جانلىنىپ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

- **ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى**

ئاپتورى: لىن گەن

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنجان ھېزىم ياۋۇز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004 - يىل، 360 بەت.

مەزمۇنى: مەزكۇر كىتاب تارىختا 400 يىلدىن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 209 - يىلدىن مىلادىيە 216 - يىلىغچە) ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ھۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، گۈللىنىشى، ئاجىزلىششى، ئاخىرىدا يىمىرىلىشى، قايتىدىن جانلىنىپ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى ۋە ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، دۇنيادا ھۇنلار ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

- **ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى**

ئاپتورى: گاۋىن ھامبلى

تەرجىمە قىلغۇچى: قۇربان تۇران، ھۆرمەتجان فىكرەت

مىللەتلەر نەشرىياتى 2008 - يىل، 454 بەت.

مەزمۇنى: كىتاب 15 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، كىتابنىڭ ئىسمىدىن مەلۇم بولغاندەك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر – ساسانىيلار، موڭغۇل ئىمپېرىيەسى، تېمۇرىيلەر، چاغاتاي خانلىقى، شەيبانىيلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىپ، رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى يەنى بۈگۈنكى تۈركىي جۇمھۇرىيەتلەرنى ئىستىلا قىلىشى بىلەن ئاخىرلاشىدۇ.

- **ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى**

ئاپتورى: ئەھمەد سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 - يىل، 430 بەت.

مەزمۇنى: ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردە ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇپ چىققان قۇدرەتلىك خانلىق بولۇپ، مەزكۇر كىتاب ئەنە شۇ ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

- **ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق تارىخىدىن بايان**

ئاپتورى: ئەخمەتجان مۆمىن تارىمى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2014 - يىل، 290 بەت.

مەزمۇنى: كىتابتا قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشلاپ، مەڭگۈ تاشلار، ۋەسىقىلەر، تەزكىرىلەر ۋە كىتابلار تونۇشتۇرۇلىدۇ.

- **ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى (ئىككى توم)**

ئاپتورى: غەيرەتجان ئوسمان، غاپپار روزى قاتارلىقلار

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002 - يىل، 1240 بەت.

مەزمۇنى: ئوغۇزخان دەۋرىدىن 1930 - يىللارغىچە ئۆتكەن ئەدەب ۋە يازغۇچىلار ۋە شائىرلارنىڭ ھايات پائالىيىتى، ئىلمىي ئەمگەكلىرى تونۇشتۇرۇلغانلىقى سىرتىدا، ھەر قايسى دەۋرىنىڭ تارىخى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىلىدۇ.

- **ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى**

ئاپتورى: ئابدۇرەھىم ھەببۇللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىل، 584 بەت.

مەزمۇنى: ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئۇلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى، كىيىنىش ئادىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۇيغۇرلارنىڭ

ئەدەبىيات - سەنئىتى، ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى، ئىلىم - پەن ساۋاتلىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كىتاب ئون يەتتە بابقا بۆلۈنگەن. مەزكۇر كىتاب تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان.

- **ئۇيغۇرلار**

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل، 842 بەت.

مەزمۇنى: ئۇيغۇر ئورخۇن خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى قاتارلىق خانلىقلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. مەزكۇر كىتاب تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان.

- **ئۇيغۇرلار تارىخى (جەمئىي تۆت توم)**

ئاپتورى: لىيۇ زىشياۋ

1 - ، 2 - توم مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىل، 1210 بەت.

3 - ، 4 - توم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىل، 1704 بەت.

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن، ئەخمەت روزى، ئەخمەتجان مۆمىن.

مەزمۇنى: ھۇنلاردىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىدىن 1949 - يىلىغچە بولغان تارىخىي جەريان ئۇزۇن - ئۇزۇن بايان قىلىنىدۇ.

- **ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخى**

ئاپتورى: قەھرىمان خۇجامبەردى

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 2020 - يىل، 990 بەت.

مەزمۇنى: كىتابنى ئوقۇغىنىمىزدا 1949 - يىلىدىن 2012 - يىلىغچە شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەر، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلەر ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز.

- **ئۆلكە تارىخى**

ئاپتورى: پولات قادىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدۇلجېلىل تۇران

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 2018 - يىل، 228 بەت.

مەزمۇنى: بۇ كىتاب مۇھەممەدئەمىن بۇغرا تەرىپىدىن يېزىلغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» نىڭ خۇلاسىسى بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردىن 1940 - يىللارغىچە بولغان تارىخىي جەريان قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر كىتاب تۇنجى قېتىم 1940 - يىللاردا ئۇرۇمچىدە - ئالتاي نەشرىياتىدا نەشر قىلىنغان بولۇپ، بىز سىلەرگە تونۇشتۇرۇۋاتقان نۇسخا بولسا قايتىدىن نەشر قىلىنغان يېڭى نۇسخا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

- **يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان**

ئاپتورى: ۋېي لياڭتاۋ

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 - يىل، 312 بەت.

مەزمۇنى: تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا قەدەر (مىلادىيە 1347 - يىلىدىن 1680 - يىلىغىچە) 330 يىللىق تارىخىي جەريان بايان قىلىنىدۇ.

- **يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات**

ئاپتورى: شاڭ يەنبىن

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نۇردۇن، ئەبەي ئىمىن، مۇھەممەدجان ھوشۇر.

مىللەتلەر نەشرىياتى 2012 - يىل، 574 بەت.

مەزمۇنى: يۈەن سۇلالىسى 1260 – 1386 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق بولۇپ، بۇ خانلىق چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى قۇبلەيخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، تارىختا موڭغۇل خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر كىتاب مۇشۇ خانلىق ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

16

«يەھۇدىي چوڭ قىرغىنچىلىقى» خاتىرىلىرىدىن پەيدا بولغان خىياللار

دوكتور ئەركىن سىدىق

يەھۇدىيلار 1940 - يىللىرى يۈز بەرگەن چوڭ قىرغىنچىلىق ھەققىدە ناھايىتى كۆپ يازما خاتىرىلەرنى قالدۇرغان بولۇپ، ئاشۇنداق خاتىرىلەرنى بارلىق ئاممىلار بىلەن قوغداپ قېلىپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇلارنى دۇنياغا ئېلان قىلدى. شۇ ئارقىلىق ئۇلاردىن دۇنيانى ئۆز مىللىتىنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئە - قىرغىنچىلىقتىن خەۋەردار قىلىش، ھەمدە دۇنيانىڭ ھېسداشلىقى ۋە ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتتە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلاندى.

يەھۇدىيلارنىڭ «چوڭ قىرغىنچىلىق خاتىرىلىرى» ھەققىدە خېلى كۆپ كىتابلار نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «ئاننىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابنى بۇرۇن ۋەتەندىكى ياسىن سېيىت ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، 2001 - يىلى نەشر قىلدۇرغان ئىدى. مەن ئۇ كىتابنىڭ PDF نۇسخىسىنى ئۆزۈمنىڭ تور بېتىگە چىقىرىپ قويدۇم:

https://www.meripet.com/2026/kitab_annining_xatiriliri.pdf

«چوڭ قىرغىنچىلىق خاتىرىلىرى» ھەققىدىكى داڭلىق كىتابلاردىن يەنە بىرى ئالېكساندرا زاپرۇدېر خانىم تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «قۇتقۇزۇۋېلىنغان بەتلەر: چوڭ قىرغىنچىلىق مەزگىلىدىكى ياش يازغۇچىلارنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرى» (Salvaged Pages: Young Writers' Diaries of the Holocaust by Alexandra Zapruder) دۇر. ئاپتور بۇ كىتابتا ياشلارنى كۈندىلىك خاتىرە يېزىشقا ئۈندىگەن شارائىتلارنى بايان قىلىدۇ. شۇنداقلا، كۈندىلىك خاتىرىلەرنىڭ قانداق يوشۇرۇلغانلىقى (مەسىلەن، كۆمۈش، تام ئىچىگە يوشۇرۇش، يەھۇدىي بولمىغانلارغا ئامانەت قويۇش)، يېزىقچىلىققا چېتىشلىق خەتەرلەر (مەسىلەن، بايقاپ قېلىنسا دەرھال ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچراش) ۋە بەزى خاتىرىلەرنىڭ قانداق ساقلىنىپ قالغانلىقى، يەنە بەزىلىرىنىڭ قانداق يوقاپ كەتكەنلىكى، ياكى ئۇرۇشتىن كېيىن قانداق تېپىلغانلىقى قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلىلەرنى تەسۋىرلەيدۇ. ئاپتور بۇ كىتابتا يەنە كۆپلىگەن قاراشلارغا نىسبەتەن تېخمۇ كەڭ دائىرىدىكى سېلىشتۇرما كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئۇيغۇرلار 2014 - يىلىدىن باشلاپ خىتايىنىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىقىغا ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق ھازىرمۇ داۋاملىشۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ھازىر ئۆز بېشىغا كەلگەن پاجىئەلەر ۋە زۇلۇملارنى يازما شەكىلدە خاتىرىلەپ مېڭىش ئىنتايىن مۇھىم. مەن مەزكۇر ماقالىدە زاپرۇدېرنىڭ كىتابىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنى قىسقىچە تەسۋىرلەپ، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن زۇلۇم ۋە زىيانلار ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇش جەھەتتە ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار قانداق ئىشلارنى قىلالايدىغانلىقى ھەققىدىكى ئۆز كۆز قاراشلىرىمنى بايان قىلىمەن.

1. يازما خاتىرىلەردىن كۆپ خىل تىلدىكى كىتابلارغىچە

چوڭ قىرغىنچىلىق (Holocaust) مەزگىلىدە، ياشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپلىگەن يەھۇدىيلار گېتتولار (يەنى يەھۇدىيلار مەھەللىسى)، يوشۇرۇنۇش جايلىرى، لاگېرلار ۋە زىيانكەشلىك ئۆيلىرىدىكى تۇرمۇش، قورقۇنچلۇق ھادىسىلەر، ئۇمىد ۋە قىيناشلارنى خاتىرىلەش ئۇچۇن مەخپىي ھالدا كۈندىلىك خاتىرىلەرنى يازغان. بۇ شەخسىي خاتىرىلەر شۇ دەۋرنىڭ قىممەتلىك گۇۋاھلىقى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلار ئۇچۇن روھىي زەربىگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى بولغان.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ھايات قالغۇچىلار، ئائىلە ئەزالىرى ۋە قۇتقۇزغۇچىلار بۇ كۈندىلىك خاتىرىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنى تېپىپ چىققان ۋە ئېلان قىلغان. بەزى خاتىرىلەر ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن يوشۇرۇپ قويۇلغان بولۇپ، كۆمۈلگەن جايلاردىن ياكى ئۆگزىلەردىن قېزىۋېلىنغان. يەنە بەزىلىرى نەچچە ئون يىلدىن كېيىن ئاشكارىلانغان. بۇلارنىڭ بىر مىسالى سۈپىتىدە ۋارشاۋا گېتتوسى (Warsaw Ghetto) دا ئېمانۇئېل رىڭگېلبلۇم (Emanuel Ringelblum) تەرىپىدىن توپلانغان خاتىرىلەرنى تىلغا ئېلىش

مۇمكىن. كىشىلەر بۇ خاتىرىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئاپتورلىرى ۋاپات بولغاندىن كېيىن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى تارىخىي بىلىملەرنى بېيىتقان ۋە قۇربانلارنىڭ ئاۋازىنىڭ مەڭگۈ ساقلىنىپ قېلىشىغا كاپالەتلىك قىلغان. يەنە نۇرغۇن خاتىرىلەر تېخىچە ئارخىپلاردا تەرجىمە قىلىنماي ساقلىنىۋاتىدۇ.

2. زاپرۇدېرنىڭ كىتابىدىكى مۇھىم مەزمۇنلار

ئالېكساندرا زاپرۇدېر خانىم تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «قۇتقۇزۇۋېلىنغان بەتلەر: چوڭ قىرغىنچىلىق مەزگىلىدىكى ياش يازغۇچىلارنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسەر چوڭ قىرغىنچىلىق (خولوكوست) جەريانىدا 12 ياشتىن 22 ياشقىچە بولغان 15 يەھۇدىي ياش يازغان كۈندىلىك خاتىرىلەردىكى ئۇزۇندىلەر توپلانغان بىر بۇرۇلۇش خاراكتېرلىك توپلامدۇر. بۇ كىتاب گېتتولار، يوشۇرۇنۇش جەريانلىرى ۋە مۇساپىرلىق كەچۈرمىشلىرىگە ئوخشاش كۆپ خىل شارائىتلاردا يېزىلغان، ئىلگىرى ئېلان قىلىنمىغان ياكى تەرجىمە قىلىنمىغان خاتىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا ئاپتور ئىلمىي تونۇشتۇرۇشلار ئارقىلىق، ھەر بىر كۈندىلىك خاتىرە يازغۇچىسىنىڭ تەرجىمھالىنى بايان قىلىدۇ. تارىخشۇناس زاپرۇدېر خانىم بۇ يازمىلارنى ئانا فرانكنىڭ مەشھۇر كۈندىلىك خاتىرىسىدىن ئېشىپ چۈشكەن، ئىنتايىن مۇھىم شەخسىي گۇۋاھلىق سۆزلىرى سۆپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.

بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ ئىلمىي مۇكەممەللىكى، ھېسسىياتتىكى چوڭقۇرلۇقى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۇ 2001 - 2002 - يىللىق «دۆلەتلىك يەھۇدىي كىتاب مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى. كىتابنى باھالىغۇچىلار ۋە بىر قىسىم داڭلىق ئەربابلار بۇ ئەسەرگە يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۇنىڭ چوڭ قىرغىنچىلىقىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ياشلارنىڭ تۇرمۇشىدا پەيدا بولغان تەبىئىي تەسىراتلار، ھېسسىياتلار ۋە گۇۋاھلىقلارنى ساقلاپ قېلىش جەھەتتىكى مۇھىم رولىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. «نەشرىياتچىلار ھەپتىلىك ژۇرنىلى» (Publishers Weekly) زاپرۇدېر خانىمنىڭ تارىخىي تۆھپىسىنى جەزملەشتۈرۈپ، بۇ يازمىلارنىڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەسلىمىسىدە ئۇزاققىچە تەسىر قالدۇرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئوقۇرمەنلەر بولسا بۇ كىتابنىڭ كەڭ دائىرىلىك مەزمۇننى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىغۇچىلىق رولىغا ئىگە تونۇشتۇرۇشلىرىنى ۋە چوڭ قىرغىنچىلىقنى بىر تەرەپلىمە بايانلاردىن ھالقىغان ھالدا ئىنسانىي نۇقتىدىن يورۇتۇپ بەرگەنلىكىنى تەكىتلىدى.

ئاپتور مەزكۇر ئەسىرىدە چوڭ قىرغىنچىلىق جەريانىدا يەھۇدىي ياشلارنى كۈندىلىك خاتىرە يېزىشقا ئۈندىگەن ھالقىلىق سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلىدۇ. ئېغىر زىيانكەشلىك، يالغۇز قالدۇرۇلۇش، تېررورلۇق ۋە غەيرىي ئىنسانغا ئايلاندۇرۇشقا دۇچ كەلگەن بۇ ياشلار ئەتراپىدا يۇز بېرىۋاتقان رەھىمسىز رېئاللىقنى خاتىرىلەش، ئۆزلىرىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان كۈچلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ۋە ئىنسانىي غۇرۇرىنى

ساقلاپ قېلىش، كەلگۈسى ئۇچۇن مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان خاتىرىلەرنى قالدۇرۇش، ھەمدە ئېغىر دەرىجىدىكى يالغۇزلۇق، ۋەھىمە ۋە روھىي ئازابقا پىسخولوگىيە جەھەتتىن تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن خاتىرە يېزىش يولىنى تاللىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاتىرە يېزىش ئۇ ياشلار ئۇچۇن بىر خىل قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاش ھەرىكىتىگە ئايلانغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ.

زاپرۇدىر خانىم يەنە چوڭ قىرغىنچىلىق مەزگىلىدە كۈندىلىك خاتىرە ساقلاشنىڭ خەتەرگە تولغان ئەمەلىي رېئاللىقىنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، يازغۇچىلار دەپتەرلىرىنى كۆمۈپ قويۇش، تام ئىچىگە مۆكتۈرۈپ قويۇش، پول ياكى ئۆگزىلەرگە يوشۇرۇش، ياكى ساقلاپ بېرىش ئۇچۇن يەھۇدىي مىللىتىدىن بولمىغان ئىشەنچلىك كىشىلەرگە تاپشۇرۇش ئارقىلىق ساقلىغانلىقىنى شەرھلەيدۇ. ئۇ چاغدا يازما خاتىرىلەر قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ياكى گۇۋاھلىقنىڭ چەكلەنگەن دەلىلى ھېسابلانغان بولغاچقا، ناتىستلار ياكى ئۇلارنىڭ غالچىلىرى تەرىپىدىن بايقاپ قېلىنغانلار دەرھال ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچرىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

زاپرۇدىر خانىم بەزى خاتىرىلەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن قانداق تېپىلغانلىقىنى، مەسىلەن، كۆمۈلگەن يەردىن قېزىۋېلىنىشى، يوشۇرۇنغان جايلاردىن تېپىلىشى ياكى قۇتقۇزغۇچىلار تەرىپىدىن قايتۇرۇپ بېرىلىشى قاتارلىقلارنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەرنىڭ ئاپتورلىرى بىلەن بىللە مەڭگۈلۈك يوقاپ كەتكەنلىكىنمۇ تىلغا ئالىدۇ. بۇ ئەھۋاللار ئەينى ۋاقتىتكى ئىسپاتلارنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن قانچىلىك زور جۇرئەت تەلەپ قىلىنغانلىقىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ.

مۇكەممەل تونۇشتۇرۇش ۋە تەھلىلەر ئارقىلىق، بۇ كىتاب كۈندىلىك خاتىرە ئارقىلىق ساقلاپ قېلىنغان گۇۋاھلىقلارنىڭ قانداق قىلىپ بىر خىل شاھىتلىق ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنداقلا، ئاددىيلاشتۇرۇلغان بايانلارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، تارىخىي چۈشەنچىنى پەقەت بىرلا سىمۋوللۇق ھېكايە بىلەنلا چەكلىمەي، كۆپ تەرەپلىمىلىك نۇقتىنەزەرلەر بىلەن بېيىتىدۇ.

3. مەزكۇر كىتابتىن پەيدا بولغان خىياللار

ھازىر شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاينىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ئىچىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار زامانىۋى نازارەت قىلىش ياكى كۆزىتىش تېخنىكىلىرىدىن ئۆزىنى دالدىغا ئالغان ھالدا، يەھۇدىيلارغا ئوخشاش، خىتاينىڭ جىنايەتلىرىنى ھۆججەتلەشتۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق زالىم خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇسۇللىرىنى قوللانسا بولىدۇ. مېنىڭچە بۇ جەھەتتە ۋەتەندىكىلەر تۆۋەندىكىدەك ئىشلارنى قىلالايدۇ:

- مەخپىي ھالدا كۈندىلىك خاتىرە يېزىش: كۈندىلىك رېئاللىق، خورلۇق،

مەجبۇرىي ئەمگەك، تۇتقۇن قىلىنىش ۋە مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىنى خاتىرىلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كىملىكى ۋە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ھەققىدە ئىسپات ساقلاپ قويۇش، ھەمدە شۇ ئارقىلىق يالغۇزلۇققا تاقابىل تۇرۇش. بۇ ئىشتا ئاددىي، يوشۇرۇن دەپتەرلەرنى ۋە ئىز قوغلىغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە مەخپىيلەشتۈرۈلگەن رەقەملىك خاتىرىلەرنى ئىشلىتىش.

● خاتىرىلەرنى ئىجادىي ئۇسۇلدا يوشۇرۇش: يازمىلارنى بىخەتەر ئورۇنلارغا كۆمۈش، ئۆي سايمانلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇش، ياكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولغان ئىشەنچلىك كىشىلەرگە بېرىپ قويۇش. بۇ خۇددى چوڭ قىرغىنچىلىق مەزگىلىدىكى تام ئىچىگە ياكى يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن ئارخىپلارغا ئوخشاش ئۇسۇللاردۇر.

● گۇۋاھلىقلارنى چەت ئەلگە چىقىرىۋېتىش: ئەگەر مۇمكىن بولسا، چېگرادىن بىخەتەر ئۆتكۈزەلەيدىغان يوللار ياكى رەقەملىك يوللار ئارقىلىق خاتىرىلەرنى دۆلەت سىرتىغا چىقىرىۋېتىش. گەرچە بۇ ئېغىر جازاغا ئۇچراش خەۋپى بار ئىش بولسىمۇ، ئۇ كەلگۈسىدىكى ئادالەتلىك ئۈچۈن دەلىل - ئىسپات مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ.

● ئورتاق ئەسلىمە بەرپا قىلىش: تېررورلۇق ئىچىدە ئىنسانىيلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىشەنچلىك چەمبىرەكلەر ئىچىدە ئېغىزچە ھېكايىلەرنى سۆزلەش ۋە كېيىنچە ئۇلارنى خاتىرە قىلىپ يېزىپ قالدۇرۇش.

بۇ ھەربىكەتلەر ئىنتايىن زور خەتەرلىك بولۇپ، بايقاپ قېلىنسا ئۆلۈم جازاسى ياكى لاگېر - تۈرمىلەرگە قامىلىشقا ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. ئەمما ئۇلار بىر خىل مەخپىي ھالدا ئېلىپ بېرىلغان قارشىلىق ھەربىكەتلىرى سۈپىتىدە كىشىگە كۈچ ۋە ئۈمىد بېرىدۇ، ھەمدە ئاشۇ يەھۇدىي چوڭ قىرغىنچىلىقى دەۋرىدىكى ياشلارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش، بۇ ئاۋازلارنىڭمۇ مەڭگۈ ساقلىنىپ قېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. خەلقئارالىق تەشۋىقات ئاپپاراتلىرى سىرتقا چىقىرىلغان بۇ بايانلارنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ زورايتىدۇ.

ۋەتەندىكى زېرەك ئۇيغۇرلار 2014 - يىلىدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىق باشلىنىشتىن بۇرۇنلا يۇقىرىقى ساھەلەردە ئىش باشلاپ بولغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھازىر لاگېر - تۈرمىلەردە بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇ دۇنيادىن ئاللىقاچان غايىب بولدى. ئەمما مىللىتىمىز ئىچىدىكى بىر قىسىم زېرەك ۋە قەھرىمان كىشىلىرىمىزنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى قىلالايدىغانلىقىغا ۋە ھازىرمۇ قىلۋاتقانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ۋەتەن سىرتىدىكى بىخەتەر مۇھىتتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بولسا، شەرقىي تۈركىستاندىكى قىرغىنچىلىقنى ھۆججەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەلىي پاكىتلار، ئۆزلىرىنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرى ۋە روھىي ئازابلىرىنى خاتىرىلەش ئىشلىرىغا كۈچلۈك تۆھپە قوشالايدۇ. شۇ ئارقىلىق «قۇتقۇزۇۋېلىنغان بەتلەر» دىكى چوڭ قىرغىنچىلىق (خولوكوست) خاتىرىسى ئىگىلىرىنىڭ قەتئىي ئىرادىسىنى قايتىدىن نامايان قىلالايدۇ.

مېنىڭچە، بۇ جەھەتتە دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلار قىلالايدىغان ئىشلاردىن تۆۋەندىكىلىرى بار:

● ئۆزى ھەققىدە كۆندىلىك خاتىرە قالدۇرۇش: كۆندىلىك ھېس - تۇيغۇلارنى خاتىرىلەپ مېڭىش. بۇنداق ھېس - تۇيغۇلار ئايرىلىپ قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئۈچۈن قىلغان قايغۇ - ھەسرەت، ۋەتەندىكى يېقىنلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن يېگەن غەم - ئەندىشە، ئۆزىنىڭ ئامان قالغانلىقىدىن كەلگەن خجىللىق، مەدەنىيەت جەھەتتىكى يوقىتىلىش ۋە مەنسۈى دەرد - ئەلەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇنداق شەخسىي خاتىرىلەر كىشىلەر قەلبىدىكى ئىنسانلىقنى ساقلاپ قالىدۇ، ھەمدە كەلگۈسىدە ئەسلىمىلەر ياكى ئارخىپلارغا قوشقان چوڭ تۆھپە بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بۇلار ئۆز ۋاقتىدا خاتىرىلەنمەيدىكەن، ئەسلىدىكى سۈپىتى ۋە قىممىتىنى يوقىتىدۇ.

● شاھىتلار ۋە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ گۇۋاھلىقلىرىنى يېزىپ قالدۇرۇش: لاگېردىن قۇتۇلۇپ چىققانلار، تۇغقانلار ۋە جامائەت ئەزالىرى بىلەن قامىلىش ئەھۋالى، قېيىن - قىستاق قىلىنىش ئەھۋالى ۋە ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان روھىي دەرد - ئەلەملەر ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىش. ئاۋازلىق ۋە سىنلىق ماتېرىيال ياكى يازما خاتىرىلەر ئارقىلىق ھەم جەزمەلەشتۈرگىلى بولىدىغان ئەمەلىي پاكىتلارنى، ھەم پسىخولوگىيەلىك ھېس - تۇيغۇلارنى ھۆججەتلەشتۈرۈش.

● مەۋجۇت تۈرلەرگە تۆھپە قوشۇش: ئۇيغۇر ئىنسان ھەقلىرى قۇرۇلۇشى (UHRP)، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىي، «شاھىت بىز» پىروجېكتى ياكى شاھىتلارنىڭ ھېكايىلىرىنى توپلاش جەھەتتە ئىش قىلىۋاتقان باشقا تەشكىلات ۋە پىروجېكتلەرگە تۆھپە قوشۇش. گۈلباھار خاتىۋاجىنىڭ «خىتاي لاگېرىدىن قانداق ئامان قالدىم»، مېھرىگۈل تۇرسۇنىنىڭ «بارسا كەلمەس جاي: مەن خىتايدىكى ئۇيغۇر لاگېرلىرىدىن قانداق قۇتۇلدۇم» ۋە تاھىر ھامۇت ئىزگىلىنىڭ «كېچىدە تۇتقۇن قىلىنىشنى كۆتۈش» قاتارلىق كىتابلىرىغا ئوخشاش ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئەسلىمىلەرنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولىدى.

● ئوپچە ئېلان قىلىش ياكى ساقلاش: دۇنيا مىقياسىدىكى تەشۋىقات، ئادالەتنى ئىلگىرى سۈرۈش پىروجېكتلىرى ۋە كەلگۈسىدىكى سوت ئىشلىرى ئۈچۈن دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يازمىلىرىنى ئەسەرلەر توپلىمى قىلىپ تۈزۈش، ئۇلارنى ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىش ۋە سانلىق مەلۇماتلار شەكلىدە ياخشى ساقلاپ قويۇش. بۇ جەھەتتە نۇرىيە قاسىم تەھرىرلىكىدە ئىنگلىزچە تۈزۈلگەن «باش ئەگمەس ئۇيغۇرلار (Uyghur Resistance)» ۋە تارىم تورى (Tarim Network) تەرىپىدىن ئۇيغۇر ۋە ئىنگلىزچە قوش تىلدا تۈزۈلگەن «ئۈجمە دەرىخى ئاستىدا ئۇچرىشىش (Encounters Under the Mulberry Tree)» دېگەن كىتابلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

بۇ خىل پىروجېكتلەر ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنلىقىنىڭ ئۆچۈرۈپ تاشلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، تۇرمە - لاگېر قۇربانلىرىغا شەرەپ ۋە غۇرۇر ئاتا قىلىدۇ، كەلگۈسىدە جىنايەتچىلەرنى جاۋابكارلىققا تارتىش ئۈچۈن ئىسپات يارىتىدۇ ۋە ئازابنى ئورتاق يېنىكلىتىشكە بىر خىل يول ئاچىدۇ. بۇ ئىشتا بىخەتەرلىك، ئەخلاق ۋە ھەمكارلىقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەن 2018 - يىلىدىن كېيىن چەت ئەلدىكى قېرىنداشلارغا تونۇش بولغان ئونغا يېقىن لاگېر شاھىتلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن كەم دېگەندە بىر قېتىم كۆرۈشتۇم. ئۇلاردىن باشقا، ۋەتەندە تۇرمە ياكى لاگېردا يېتىپ چىققان، ھازىر چەت ئەلدە ياشاۋاتقان بىر قىسىم قېرىنداشلارنى ئۈچراتتىم. كۆرۈشكەن ۋاقىتلاردا مۇۋاپىق بولسىلا مەن ئۇلارغا ئۆزى كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن زۇلۇملارنى يېزىپ چىقىشنى، يازمىسى پۈتكەندە بىز ئۇنى «ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى» نامىدا كىتاب قىلىپ نەشر قىلدۇرۇپ، تارقىتىپ بېرىدىغانلىقىمىزنى ئېيتتىم. ھازىر شۇنداق ئىشنى باشلىغان قېرىنداشلىرىمىز بار. ئەمما كۆپىنچىلىرىنىڭ ۋەتەندە ئاتا - ئانا، قېرىنداش ۋە يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ بارلىقى، بىلىدىغانلىرىنى ھازىرلا ئاشكارىلىسا ۋەتەندىكى يېقىنلىرى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇلار ھازىرچە مۇۋاپىق پەيتنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. مەن خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ تەھدىتى ۋە خەتىرى يوقالغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ھەربىرىكەتكە ئۆتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى تونۇشلۇق بولغان لاگېر شاھىتى قەلبىنۇر سىدىق سىڭلىمىز چەت ئەلگە قېچىپ چىقىپ بىر قانچە ئاي ئۆتكەندە WhatsApp ئارقىلىق مەن بىلەن ئالاقىلەشتى. مەن ئۇنىڭ تۇنجى ئۇچۇرىنى كۆرگەندىن كېيىنلا دەرھال ئۇنىڭغا تېلېفون قىلدىم. قەلبىنۇر سىدىق سىڭلىمىز ئۇ چاغدا ۋەتەندىكى لاگېرلاردا كۆرگەن زۇلۇم كۆرۈنۈشلىرى ئۆزىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاپلىۋالغان، شۇ زۇلۇملار ئۇنى ھەر كۈنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق قىيناپ، ئىنتايىن قاتتىق ئازابلىنىۋاتقان بىر ھالەتتە ئىكەن. ئۇ ماڭا يىغلاپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ كونترول قىلالمىغۇسىز دەرىجىدە بىر روھىي ئازگالنىڭ گىردابىغا كېلىپ قالغانلىقىنى، ھازىر نېمە قىلىشنى بىلەلمەيۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇ سىڭلىمزغا ھەر كۈنى ئازابلىنىپ، يىغلاپ كۈن ئۆتكۈزۈشنىڭ ئورنىغا ئۆزى بىلىدىغان ھەممە ئىشلارنى يېزىپ چىقىشنى، يازمىسى پۈتكەندە ئۇنى «مەشئەل ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى»نىڭ ياردىمى بىلەن «ئۇيغۇر پىروجېكت فوندى» نامىدا كىتاب قىلىپ چىقىرىپ بېرەلەيدىغانلىقىمزنى، ھەتتا ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ چىقىرىشقىمۇ تىرىشىدىغانلىقىمزنى ئېيتتىم. قەلبىنۇر سىڭلىمىز تەكلىپىمنى قوبۇل قىلىپ، دەسلىپىدە ئۆز سەرگۈزەشتلىرىنى بىر يانفوندا يېزىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاستا - ئاستا ئۆزىنى باغلاپ تۇرغان روھىي ئازاب ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇشقا قاراپ ماڭدى. كېيىنچە ئەڭ ئالدىدا ھەربىرىكەتكە ئۆتكەن بىر لاگېر شاھىتى سىياسىي پائالىيەتچىسىگە ئايلاندى. ئۇنىڭ قالغان ھېكايىلىرىنى

بۇ يەردە يېزىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق. قەلبىنۇر سىڭلىمىز خىتاي لاگېرلىرى ھەققىدىكى كىتابىنى يېزىپ پۈتتۈردى. ھازىرچە ئۇنىڭ كىتابى بۇ يىل (2026 - يىلى) 5 - ئايلاردا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈش مۆلچەرلىنىۋاتىدۇ. قەلبىنۇر سىڭلىمىز ھەققىدە ئىشلەنگەن بىر ھۆججەتلىك فىلىمۇ گوللاندىيە قاتارلىق بىر قىسىم ياۋروپا ئەللىرىدە قويۇلۇپ، كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى.

ۋەتەندىن سالامەت قېچىپ چىقالىغان قەلبىنۇر سىدىق سىڭلىمىز قاتارلىق ئونغا يېقىن لاگېر شاھىتلىرى ھازىرغىچە زۇلۇمنى ئاغزاكى ۋە يازما شەكىللەردە دۇنياغا ئاڭلىتىش جەھەتتە قاتتىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ ۋە باشقا بىر قانچە ئۇيغۇر سىياسىي پائالىيەتچىلەرنىڭ ھېكايىلىرى ئىنگلىزچە كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنىپ، دۇنياغا تارقىتىلدى. بەزىلىرى ئىنگلىزچىدىن باشقا تىللاردىمۇ نەشر قىلىنىپ بولدى. مەن ئۇلاردىن تولىمۇ مىننەتدارمەن، ئۇلاردىن ئىنتايىن پەخىرلىنىمەن.

مەن بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىنمۇ يەھۇدىيلارغا ئوخشاش زۇلۇم ھەققىدە خاتىرە يازىدىغانلارنىڭ كۆپلەپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن، ھەمدە شۇنىڭغا تىلەكداشمەن.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

17

خىتاينىڭ غۇلاشقا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار (1)

گۈلشەن ئابدۇقادىر سەھەر

خىتاينىڭ غۇلىشى سىز ۋە مەن ئويلىغاندىنمۇ تېز بولۇشى مۇمكىن. ئامېرىكىلىق قانۇنشۇناس، گوردون گ. چاڭ 2001 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «خىتاي غۇلايدىغانغا ئاز قالدى» (The Coming Collapse of China) ناملىق كىتابىدا، خىتاينىڭ ئالدىدا بەش ياكى ئون يىل ۋاقىت قالدى، يەنى بەش - ئون يىلدىن كېيىن خىتاي چۆكىدۇ دەپ يازغان ئىدى. 2001 - يىلدىن ئېتىبارەن، ناھايىتى كۆپلىگەن يازغۇچى، مۇخبىر ۋە مۇلاھىزىچىلەر گوردون چاڭغا ئوخشاش كۆز قاراشتا بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئەمما، ئاقىۋەتتە نېمە بولدى؟ خىتاي چۆكمىدى. ئالدىن پەرەز قىلىشلار كۆپ بولدى، لېكىن خىتاي ئەسلىدىكىدىنمۇ بەتتەر كۈچلەندى، تاكى بۈگۈنگە قەدەر.

ھازىر بولسا، خىتاينى بىر بىناغا ئوخشاتساق، بىنانىڭ ھەممە يېرىگە دەز كەتتى. ئۇنداقتا بۇ بىنانىڭ چۆكۈپ كېتىشى بىز ئويلىمىغان بىر ۋاقىتتا بىز پەرەز قىلغاندىنمۇ تېز بولۇشى مۇمكىن. ئەمما خىتاي بۇ چۆكۈشنى ئىنتايىن يوشۇرۇپ ۋە پەردازلاپ، دۇنياغا توختاتقىلى بولمايدىغان بىر دەرىجىدىن تاشقىرى يۈكسىلىشىنىڭ يالغان ھېكايىسىنى ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما ھازىر خىتايدىن ئىبارەت بۇ خام خىيالنىڭ،

خام شېرىن چۈشىنىڭ پارچىلىنىدىغان، چۆكىدىغان، غۇلايدىغان ۋاقتى كەلدى. چۈنكى، خىتاي ئىقتىسادى ئاستىلاۋاتىدۇ، خىتاي ياشلىرى ئىشسىزلىقتىن چۈشكۈنلىشىۋاتىدۇ، خىتاي ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتە تامامەن ئوخشاش ھالەتتە چۆكۈۋاتىدۇ. بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى پاكىتلارغا قاراپ باقايلى.

1. ئانالىزلارغا ئاساسلانغاندا، خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچارلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان بولۇپ، خىتاي دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەڭ ئېغىر زەربىنى دەل مۇشۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىغا چېكىنىشتىن ئېلىنغىلىق. بۇ جەھەتتە خىتايدىكى ئىستېمال سەۋىيەسىنىڭ چۈشۈپ كېتىۋاتقانلىقى خىتاي ئىقتىسادىنىڭ قانچىلىكلىكىنى بەلگىلەپ تۇرىدىغان تارازا بولۇپ تۇرماقتا. ئۇنداقتا 2024 - يىلىدىكى خىتاي ئىستېمالچىلىرىنىڭ ئىستېمال ئەھۋالىغا قاراپ باقايلى. 2024 - يىلى ئىيۇن ئېيىدا خىتاي بازارلىرىدىكى پارچە سېتىش مىقدارى ئاران 2% ئاشقان بولۇپ، ئالدىنقى 18 ئايدىكىگە سېلىشتۇرغاندا ئەڭ تۆۋەن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. بۇ خىتاينىڭ ئالدىنقى يىللاردىكى پارچە سېتىش ئەھۋالىغا قارىتا روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، خىتاي پۇقرالىرىنىڭ، يەنى ئىستېمالچىلارنىڭ مال سېتىۋېلىشى ئىنتايىن تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇ، ئىستېمالچىلارنىڭ خىتاي ئىقتىسادىنىڭ چۆكۈشىگە نىسبەتەن بولغان ئىشەنچىسىنى كۆرسىتىدۇ.

خىتاي ئامانەت قەرز كارتىلىرىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنى خېلى كۆپ چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمىگەن. خىتاي ئىقتىسادى 2024 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پەقەت 4.7% لىك يۇكسىلىش بىلەن، ئالدىنقى يېرىمىدىكى 5.3% لىك ئېشىشتىن ئارقىغا چېكىنگەن. بۇ چۈشۈش 2023 - يىلىدىن بۇيانقى خىتاي ئىقتىسادىدىكى ئەڭ چوڭ چۈشۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئاستىلاش خىتاينىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بىلەن قارشىلىشىۋاتقانلىقىنىڭ بەلگىسى.

خىتاي يولغا قويغان پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى خىتايدا ھازىرقى مەۋجۇت ياش نوپۇسنىڭ ئازلاپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىل ياش نوپۇسنىڭ ئازلاپ كېتىشى خىتايدىكى نۇرغۇنلىغان ئىگەشمە مەسىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولغان. بۇنىڭ بىرى، خىتايدىكى ئىستېمالچىلارنىڭ ئازلاپ كېتىشى. بۇنى ئاز دەپ، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىقتىسادقا بولغان قارىشى مەۋجۇت ئىستېمالغا قارىتا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئەمەس، بەلكى پىلانسىز دەرىجىدىن تاشقىرى ھالدا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ تۇرماقتا. خىتاي بۇنى دۇنياغا ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىش ئۈچۈن قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما خىتاينىڭ بۇ ئۇچۇرى ھەقىقىي ئەھۋال بىلەن تۇپتىن قارىمۇقارشى.

2024 - يىلىدىكى رەسمىي سانلىق مەلۇماتلار، GDP يەنى كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ ئېشىش نىسبىتى ھۆكۈمەتنىڭ 5% لىك ئېشىش نىشانىدىن جىق ئارقىدا قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

خىتاي ئىقتىسادىنىڭ ئارقىغا چېكىنىۋاتقانلىقى خەلقئارالىق پۇل فوندى جەمئىيەتلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتقان بولۇپ، خەلقئارا پۇل فوندى جەمئىيىتىمۇ خىتاينىڭ كوۋىدتىن كېيىنكى بىر باسقۇچتا ئىقتىسادي جەھەتتە كۈچلۈك بىر سىلكىنىش ۋە ئەسلىگە كېلىشكە دۇچ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئېكسپورت تەلەپلىرىنىڭ چۈشۈشى ۋە پاي چەك بازارلىرىنىڭ چۆكۈشى قاتارلىق دائىملىق مەسىلىلەر ۋە ئامېرىكىنىڭ بارغانچە خىتايغا قارىتا تاموژنا بېجىنى ئاشۇرۇشى، خىتاي ئىقتىسادىنى ۋەيران بولۇش گىردابىغا سۆرەپ كەلمەكتە.

خىتاينىڭ ھازىرقى ئىقتىسادي ئەھۋالى ھەم شۇنچىلىك قاراڭغۇكى، نۇرغۇنلىغان ئىقتىساد مۇتەخەسسىسلىرى خىتاي ئېلان قىلىۋاتقان كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمىنىڭ يالغانلىقىنى سوراققا تارتىشقا باشلىدى. دېمەككى، خىتاينىڭ ئىقتىسادي ئەھۋالى خىتاي ئېلان قىلغان دوكلاتلاردىن كۆپ تۆۋەن.

بىر چاغلاردا خىتاي كىشى بېشى ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى تەشكىل قىلغان خىتاينىڭ ئۆي - مۇلۈك تىجارىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە زىيان ۋە تەۋرىنىش ئىچىدە.

Evergrande ۋە Country Gardenدېگەنگە ئوخشاش، خىتاينىڭ چوڭ ئىنشائات شىركەتلىرىنىڭ چۆكۈشى خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادي ئەھۋالغا خەتەر ئېلىپ كېلىپلا قالماي، بەلكى خەلقئارادىكى مال باھاسىغمۇ تەھدىت پەيدا قىلدى.

خىتاي ئىنشائات شىركىتى ھېسابلانغان Evergrande نىڭ 300 مىليارد دوللاردىن ئاشقان قەرزى بىلەن چۆكۈشكە قاراپ مېڭىشى، Country Garden نامىلىق شىركەتنىڭ 194 مىليارد دوللارلىق قەرز بىلەن بوغۇلۇپ قېلىشى، خىتايدىكى ئىقتىسادى كىرىزىسىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

خىتايدىكى بۇ دەۋە شىركەتلەرنىڭ چۆكۈشى خىتايدىكى بانكىدېگەنگە ئوخشاش چوڭ شىركەتلەرگىمۇ ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى چالدى. خەلقنىڭ نەزىرىدىكى ئورنىنى ئىنتايىن تۆۋەنلىتىۋەتتى. خىتايدىكى بۇ شىركەتلەرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، بىر چاغلاردىكى خىتاينىڭ تەرەققي قىلىۋاتقان ئىقتىسادىغا سىمۋول بولغان ئەھۋالدىن بەك ئۇزاقتا. بۇ خىل ۋەيران بولۇشقا سەۋەب بولغان ئاساسلىق سەۋەبلەر زادى نەدە؟ ئاساسلىق سەۋەب، خىتاي خەلقنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيەگە بولغان ئىشەنچسىزلىكى تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە باشقا نۇرغۇن سەۋەبلەر بار.

بۇ خىل ئارقىغا چېكىنىشكە سەۋەب بولغان ئامىللارنى تېخىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا مۇلاھىزە قىلىپ باقايلى.

1) 2024 - يىلىغا كەلگەندە خىتايدىكى ئۆي سېتىۋالغۇچىلار، خىزمىتى بولماسلىق يەنى ئىشىدىن ئايرىلىپ قېلىشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كېلەچەكتىكى ئىقتىسادي

كىرىمىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئەندىشە ھېس قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆي - جاي سېتىۋېلىشقا ئانچە قىزىقمىدى. نەتىجىدە، خىتاي قۇرۇلۇش شىركەتلىرىنىڭ سالغان ئۆيلىرىنى ساتالماسلىق ھالىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

2) نۇرغۇنلىغان ئولتۇراق ئۆي شىركەتلىرى خېرىدارلاردىن پۇلنى ئېلىپ بولغان بولسىمۇ، ئۆينى ۋاقتىدا پۈتتۈرۈپ خېرىدارلارنىڭ قولىغا بېرەلمىدى. بۇ خىل ئەھۋال خىتاي ئىستېمالچىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى زىيدىلەپ قويدى.

3) خىتايدا بارغانچە ئېشىۋاتقان ياشانغان نوپۇس سانى، تەبىئىي ھالدا يېڭى ئۆيگە بولغان ئېھتىياجنى ئازايتىۋەتتى. نەتىجىدە بىر چاغلاردا يېڭىلمەس گىگانت شىركەت دەپ قارالغان خىتاي ئىنشائات شىركەتلىرى چۆكۈشكە باشلىدى.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆي - مۇلۈك شىركەتلىرىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆينىڭ باھاسىنى چۈشۈردى. مورگېج يەنى ئۆي سېتىۋالغۇچىلارغا ھۆكۈمەت تەرەپتىن بېرىلىدىغان قەرز پۈلنىڭ ئۆسۈمىنى چۈشۈردى. تۈنجى قېتىم ئۆي سېتىۋالغۇچىلارغا قارىتا نۇرغۇنلىغان ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويدى. ھەتتا 142.4 مىليار دوللار ئەتراپىدا قەرز پۇل بېرىش ئىمكانىيىتىنىمۇ ساقلىدى. ئەمما بۇ تەدبىرلەر كىرىزىس ۋەزىيىتى ئالدىدا يېتەرسىز قالدى. ئۇزۇن مەزگىللىك كېلەچەكتە ئەھۋالى تېخىمۇ ناچار.

خىتايدىكى تۇرالغۇ جايلار باھاسىنىڭ شىددەت بىلەن چۈشۈپ كەتكىنىگە قارىماي سېتىۋالىدىغان كىشىلەرنىڭ بولماسلىقى، خىتاي ئۆي - مۇلۈك ساھەسىگىلا تەسىر قىلىپ قالماي، بەلكى خەلقئارالىق تىجارەتنىڭ ئاستىلىشىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

خىتاينىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي ئىستراتېگىيەسى قانچىلىك دەرىجىدە بەدەل تۆلەشتىن قەتئىينەزەر، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش بولۇپ كەلدى. بۇ خىل ئەھۋال خىتاي ئىقتىسادىدا دەرىجىدىن تاشقىرى پىلانسىز ھالدا مەبلەغ سېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سانائەت خام ماددىلىرىدىن تارتىپ، باتارېيە، روبوت قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلارغىچە ناھايىتى نۇرغۇن ساھەلەرگە خىتاي دەرىجىدىن تاشقىرى مەبلەغ سالدى. نەتىجىدە، خىتايدىكى نۇرغۇنلىغان شەھەر ۋە شىركەتلەر ناھايىتى ئېغىر قەرز پاتقىقى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالدى.

بۇ خىل دەرىجىدىن تاشقىرى ئىشلەپچىقىرىش، خىتاينىڭ ھەم ئۆزىنىڭ ئىچكى بازارلىرىغا ھەم دۇنيا بازارلىرىغا ھەزىم قىلىپ بولغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئارتۇق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ خىل پىلانسىز ھالدا دەرىجىدىن تاشقىرى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش، خىتاي ئىقتىسادىنى بىر تار كوچىغا قىستاپ قويۇۋاتىدۇ. مال باھالىرى ئىنتايىن تۆۋەن، شىركەتلەر ۋەيران بولۇۋاتىدۇ، زاۋۇتلار تاقىلىۋاتىدۇ، ئىشسىزلىق ئېشىۋاتىدۇ. ئەمما، خىتاي بۇ ئەھۋاللارنى يوشۇرۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىدە مۇنداق بىر ماقال - تەمسىل

بار: «ئاغرىقنى يوشۇرساڭ ئۆلۈم ئاشكارا» دەيدىغان. دېمەك، خىتاي غۇلايدىغانغا ئاز قالدى.

ئەڭ خەتەرلىك بولغىنى، بۇ خىل بوران - چاپقۇنلاردىن ئامان - ئېسەن چىققان شىركەتلەر ئەڭ چىداملىق ۋە ئەڭ رىقابەتتە يېڭىلمىگەن شىركەتلەر ئەمەس، بەلكى خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىگە ئېرىشكەن ۋە ياكى تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز پۇل ئالالىغان شىركەتلەر بولۇپ، ھەرگىزمۇ بازار رىقابىتىدە ئۇتۇپ چىققان شىركەتلەر ئەمەس.

خىتاي دۇنيا بازارلىرىنى ئىستېمال ھەجمىدىن ئېشىپ كەتكەن تۆكمە مالىلىرى بىلەن توشۇرۇۋەتكەن بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋالنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. خىتاي شىركەتلىرى دۇنياغا باشقا دۆلەتلەردىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تەننەرخىدىنمۇ تۆۋەن باھادا مەھسۇلات سېتىۋاتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا 2023 - يىلى دېكابىردا سۆز قىلغان ياۋروپا بىرلىكىنىڭ باشلىقى ئۇرسۇلا خانىم خىتاينىڭ بۇ خىل ئادىل سودا رىقابىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان قىلمىشلىرىغا قارىتا، خىتايدىكى دەرىجىدىن تاشقىرى، يەنى نورمىدىن ئارتۇق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان تىجارەت تەڭپۇڭسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، بېيجىڭنى دۇنيا بىلەن ئادىل بولمىغان تىجارەت قىلىۋاتىدۇ دەپ ئەيىبلىگەن ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستا - ئاستا خىتاينىڭ خەلقئارا بازارلاردىكى ئابرۇيىنى چۈشۈرۈشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، خىتاينىڭ دۇنيادىكى سانائەت رىقابەت كۈچىدە جىددىي بولغان بىر چۈشۈشكە يول ئاچتى. ئەمما خىتاي بۇنىڭغا تەن بەرمەي كەلدى.

1978 - يىلىدىن ئېتىبارەن، خىتاي ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتتىن ھازىرغىچە خىتاينىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمىنىڭ ئېشىش نىسبىتى 9% ئەتراپىدا ئىدى. نەتىجىدە، بۇ رەقەملەر ئارقىلىق خىتاي 800 مىليون ئىنساننى يوقسۇزلۇقتىن قۇتقۇزدۇق دەپ جار سېلىپ كېلىگلىك ئىدى. بولۇپمۇ 2001 - يىلى خىتاي دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولغاندىن كېيىن، خىتاينىڭ ھېچ ئوخشىشى بولمىغان دەرىجىدە ئىقتىسادىي ۋە ئەسكىرىي جەھەتتە يۈكسىلىشى دۇنيانى، بولۇپمۇ غەرب دۇنياسىنى ھەيران قالدۇرغان ئىدى. غەرب دۇنياسى خىتاينى ئۆزى يوغىنىتىپ قويۇپ، ئەمدى ئات ئېلىپ قاچقان ھارۋىنىڭ چۈلۈۋۈرنى تۇتۇشقا ئامالسىز قېلىۋاتىدۇ، باشقۇرالماي قېلىۋاتىدۇ. ئۇزۇن مەزگىللىك سۈكۈناتتىن كېيىن، دۇنيا خىتاينى چۈشىنىپ يېتىشكە باشلىدى. خىتاينى توختىتا دەۋاتىدۇ، بولۇپمۇ ئامېرىكا پىرېزىدېنتى دونالد ترۇمپ ئەپەندى. خىتاي دۇنيا بەرگەن ئىمكانلار بىلەن يۈكسەلگەندىن كېيىن دۇنيانى مەنسىتمەيدىغان ھالغا كەلدى.

ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، خىتاي ھەققىدە خىتاي گۇللىنىشىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە يېتىپ، تېڭىرقاش ئىچىدە بىر ھاڭنىڭ ئاغزىدا تۇرۇۋاتامدۇ؟ دېگەن سوئال پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

خەلقئارادىكى بەزى بەلگىلەر خىتايدىكى ياش ئىش كۈچىنىڭ 2025 - يىلىدىن

2050 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەخمىنەن 7% ئەتراپىدا ئازىيىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ. دۇنيا بانكىسىنىڭ پەرىزىگە ئاساسلانغاندا، ئەگەر ئامېرىكا تېخنىكىغا ئائىت تىجارەتلەرگە چەكلىمە قويغان ئەھۋال ئاستىدا، خىتاي ئىقتىسادى ئالدىمزدىكى كۇنلەردە 9% ئەتراپىدا ئارقىغا چېكىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىكەن.

ئەسلىدە ئىش كۇچى ساھەسىدىكى بۇ خىل چاك كېتىش كۆۋدىتىن بۇرۇنمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. خىتايدىكى ياش ئىشچى كۇچى نوپۇسى ئون يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان زەئىپلىشىپ ماڭغان ئىدى. 2023 - يىلى ھىندىستان خىتاينىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، دۇنيادىكى ئەڭ نوپۇسى كۆپ دۆلەت قاتارىغا كىردى. نوپۇسنىڭ ياشىنىشقا قاراپ مېڭىشى ۋە ياش نوپۇسنىڭ بارغانچە ئازىيىشى سەۋەبىدىن، خىتايدىكى ئىقتىسادي يۈكسىلىشىنى كونترول قىلىپ تۇرىدىغان مەبلەغ سېلىش سۇسلىشىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، يىللارچە داۋاملاشقان ئۇل مۇئەسسەسىلەرگە سېلىنغان مەبلەغلەرنىڭ ئېلىپ كېلىدىغان پايدىسىنى كۆرگىلى بولمايۋاتىدۇ. بۇنىڭغا شى جىنپىڭنىڭ دىكتاتورلۇقىنى قوشقاندا، خىتاي جەمئىيىتىدە يېڭىلىنىش ئېغىر چەكلىمگە ئۇچراۋاتىدۇ.

تېخنىكا ساھەسىگە قويۇلغان بېسىملار ۋە ئىقتىسادي ساھەدە يولغا قويۇلغان پارتىيەنىڭ كونتروللۇقى، خىتاي ئىقتىسادىنى ئاستىلاتقان سەۋەبلەرنىڭ يەنە بىرى. بەزى يوللار سىناپ بېقىلغان بولسىمۇ، ئەمما كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ كۆلەڭگىسى ئاستىدا قالدى. مەبلەغنىڭ سىرتقا چىقىشى ۋە مەبلەغ سېلىشنى چەكلىمگە ئۇچرىتىش كۆپەيدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، خىتايدىكى ئىش كۇچىنىڭ ئازىيىشى بىلەن بىرگە مەھسۇلات تەننەرخىدە ئېشىش كۆرۈلۈۋاتىدۇ. كېيىنكى 22 يىلدا ئىش كۇچى تەننەرخى 14 ۋە 15 ھەسسە يۈكسەلگەن.

يەنمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا خىتايدىكى مەسىلىلەرگە قاراپ باقايلى. خىتاي دۆلەتلىك ئىستاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىشلەۋاتقان ئىش كۇچى نوپۇسى 2021 - يىلىدىكى 746.5 مىليوندىن 2022 - يىلدا 733.5 مىليونغا چۈشۈپ قالغان. بۇ رەقەم خىتايدەك بىر چوڭ ئىشلەپچىقارغۇچى دۆلەتكە نىسبەتەن خەتەرلىك بىر چۆكۈشنىڭ بېشارىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇندىن باشقا، خىتايدىكى ياشانغان نوپۇس مەسىلىسىمۇ بارغانچە باش كۆتۈرۈۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خىتايدىكى ھازىر ئىشلەۋاتقان ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 38.3 كە چىقتى؛ 2017 - يىلدا 37.1 ئىدى. ياشانغان ئىشچىلار مەسىلىسى خىتاي ئىقتىسادىنى ئاستىلىتۇاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى ، چۈنكى بۇ ئىشچىلارنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان ياشلار ئازىيىپ كېتكىلىك.

خىتايدىكى ياش ئىش كۇچى نوپۇسنىڭ ئازىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر سەۋەب بار، ئۇ بولسىمۇ ئوتتۇرىچە ئوقۇش يىلىنىڭ 14 يىل ئەتراپىغا

ئۇزارتىلىشى.

خىتاي ئىقتىسادى زامانىۋىلىشىش دەۋرىگە كىرىشى بىلەن، ئەشۇ زامانىۋىلاشقان ئىشقا مۇناسىپ كىلىدىغان ئىشچىلارغا بولغان ئېھتىياجمۇ ئاشقان. ئەمما خىتايدىكى يېڭى بىر ئەۋلاد ياشلار ئىش تاپالمىغان بىلەن، ئەنئەنىۋى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش زاۋۇتلىرىدا ئىشلەشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالغان. نۇرغۇنلىغان ياشلار ئەرزان مائاشلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش زاۋۇتلىرىدىن بىزار بولۇپ، بۇنىڭ ئورنىغا تېخمۇ يۇقىرى مائاشلىق ساھەلەرنى ئىزدەيدىغان بولغان. بۇ خىل ئەھۋال خىتاينىڭ ئەڭ مۇھىم بولغان سانائەتلەشكەن نۇقتىلىرىدا ياش ئىشچىلار يېتىشمەسلىكتىن ئىبارەت بىر بوشلۇق، بىر يوچۇقنى پەيدا قىلماقتا.

خىتاي ئۆزى ئېلان قىلغان ئىستاتىستىكىلىق ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندىمۇ، يۇقىرىدىكىگە قوشۇلۇپ خىتايدىكى ئىشسىزلىق ئەھۋالى بارغانچە ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. 2023 - يىلى يانۋاردا خىتايدىكى ئومۇمىي ئىشسىزلىق ئەھۋالى 5.6%، ياشلاردىكى ئىشسىزلىق ئەھۋالى18.1 % دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ خىل قېيىش، بولۇپمۇ مەھسۇلاتلارنى ئوبوروت قىلىش، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق ساھەلەردە كۆرۈلۈۋاتقان ئىش كۈچىگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى چوڭ بىر ھاڭنى شەكىللەندۈرۈۋاتىدۇ.

يېزا ئىگىلىك – خىتاينىڭ مۇھىم دۆلەت ئىگىلىكى بولۇپ، بۇ ساھەدە بولۇپمۇ يېمەك - ئىچمەك ئىشەنچسىزلىكى، خىتاينىڭ قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان، خىتاينىڭ چۆكۈشىنى تېزلەشتۈرۈۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

نەتىجىدە خىتاي دۇنيا نوپۇسىنىڭ پەقەت 20% گە يېقىن قىسمىنى پەقەت 10% ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەر ئارقىلىق تەمىنلەپ كېلىگلىك. بۇ كىشى بېشىغا پەقەت 0.8 گېكتار تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يېقىنقى يىللاردا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ئېلىپ بارغان قالايمىقان تەدبىرلىرى خىتايدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تېخمۇ ئازلاپ كېتىشىگە يول ئاچقان. 2013 - يىلىدىن 2019 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا خىتاينىڭ شەھەرلىشىشتىن ئىبارەت پىلانلىرى بىلەن 5% ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ يوق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

خىتايدىكى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە سۇ ئازلىق مەسىلىسى. خىتاي دۇنيادىكى تاتلىق سۇ مەنبەلىرىنىڭ پەقەت 6% نگە ئىگە. ئەمما خىتايدىكى نۇرغۇنلىغان ژىلايەتلەردىكى دېھقانلار جىددىي ھالدا سۇغا ئېھتىياجلىق. بۇ خىل ئەھۋالغا قارىتا خىتاي ھۆكۈمىتى جەنۇبنىڭ سۇيىنى شىمالغا باشلاش قاتارلىق تۈرلەرنى يولغا قويۇپ سۇ يۆتكەشتىن ئىبارەت بۇ غايەت زور تۈرگە تىرىللىيون دوللارلىق مەبلەغ سېلىۋاتىدۇ.

ئۇندىن باشقا يېمەك - ئىچمەك ئىشەنچسىزلىكى خىتايدىكى ئەڭ جىددىي، شۇنداقلا ئۆزۈن مەزگىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ، بۇ خىتاينى چۆكۈشكە ۋە غۇلاشقا سۆرەپ ئاپىرىدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. خىتايدىكى

يېمەك - ئىچمەك ئىشەنچسىزلىكى مەسىلىسى خىتاي رەئىسى، ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنىڭ باش پىلانلىغۇچىسى جاللات شى جىنپىڭمۇ ئېتىراپ قىلغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ 2023 - يىلى ئېلان قىلغان بىر كىتابىدا، خىتايدىكى يېمەك - ئىچمەك ئىشەنچسىزلىكىنى خىتاينىڭ سىياسىي ئىستىقرارى ئۈچۈن قىزىل سىزىق دېگەن. دېمەككى، يېمەك - ئىچمەك ئىشەنچسىزلىكى خىتايدىكى ئەڭ ئېغىر مەسىلە.

خىتاي تارىخىغا قارىغان ۋاقتىمىزدا، سىياسىي كىرىزىسلەرنىڭ ئاساسەن ئاچلىق، قۇرغاقچىلىق، خەلق ئىچىدىكى ئىشەنچسىزلىك ۋە ھۆزۈرسىزلىق ئەھۋاللىرى ھەددىدىن ئاشقاندا يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، چىن خانىدانلىقىنىڭ چۆكۈشى، مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ چۆكۈشى قاتارلىقلار ئاچارچىلىق، ئىشەنچسىزلىك، ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنىڭ ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەردىن تېزلەشكەن ئىدى. شى جىنپىڭ بۇ ھەقتە ھەم خەلق گېزىتىدە ماقالە ئېلان قىلغان. بۇگۈن بولسا يۇقىرىدىكىلەرگە قوشۇلۇپ خىتاينىڭ غايەت زور قەرزگە پېتىپ قېلىشى بىلەن تېخىمۇ ۋەھىمىلىك بولۇپ تۇرماقتا. ھازىر خىتايدىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئىستاتىستىكا جەدۋىلىگە قويۇلمىغان قەرزلىرىنىڭ 7 بىلەن 11 تىرىللىيون دوللار ئارىسىدا ئىكەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا.

بۇنىڭ ئەكسىچە، خىتاي ئىقتىسادىنىڭ ئاستىلىشى بىلەن يەرلىكنىڭ باج تاپشۇرۇشىمۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال خىتاينىڭ يېمەك - ئىچمەك بىخەتەرلىكى مەسىلىسىدە تەدبىر ئېلىشنى چەكلەپ قويغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

خىتاينى غۇلاشقا ۋە ياكى چۆكۈشكە سۆرەپ ئاپىرىدىغان مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى ياشلاردىكى ئىشسىزلىق، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە ئىشەنمەسلىك مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەھۋال خىتاي ياشلىرىدىكى چۈشكۈنلىششتەك ئەگەشمە مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا.

خىتايدىكى ياشلارنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيەگە بولغان ئىشەنچىنى يوقىتىشى ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس. خىتاينىڭ ئالاھىدە چوڭ شىركەتلەرگە قارىتا ئېلىپ بارغان بېسىم سىياسەتلىرى، خىتايدىكى مىڭلىغان ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسەتلىرىنى يوققا چىقاردى. بۇنىڭغا كوۋىدتىن كېيىنكى تۇرغۇن ھالەت قوشۇلغاندا خىتايدىكى ئىش تېپىش بىر مىنا قويۇلغان كانغا كىرىپ قالغاندەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى.

ئۇندىن باشقا، خىتاي ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئىش بىلەن تەمىنلەش نىشانلىرىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ساختا ئىستاتىستىكىلار ياساپ چىقىپ، ئىش تېپىش ئىمكانلىرىنى پەردازلاۋاتىدۇ. بۇ خىل ساختا ۋە ئۈمىدسىز ئەھۋالغا قارىتا نۇرغۇنلىغان خىتايدىكى داڭلىق ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن خىتاي ياشلىرى پاسسىپ بىر ئىنكاس بىلەن جاۋاب قايتۇرۇۋاتىدۇ. يەنى ئۇلار جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇپ مۇستەقىل ياشايدىغان بىر ياش بولۇشنىڭ ئورنىغا ئاتا - ئانىلىرى بىلەن بىللە ياشايدىغان ياش

بولۇشىنى تاللاۋاتىدۇ.

ئۇنداقتا، جاللات شى جىنپىڭنىڭ بۇ خىل خىتاي ۋەزىيىتىگە بولغان تەۋسىيەسى قانداق بولۇۋاتىدۇ؟ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ داڭلىق ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئۆز ياشلىرىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا بولغان قارىشى قانداق؟ بۇنىڭغا قارىتا شى جىنپىڭ قۇلاققا خۇشياقمايدىغان بىر گەپنى قىلغان. ئۇ بولسىمۇ، خىتاي ياشلىرىدىن، بەك چوڭ كۈتكەن ئۇمىدلىرىنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈشىنى، يېزا - قىرلاردا ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئۇ يەنە ياشلارغا «جاپا تارتىشنى ئۆگىنىڭ، چۈنكى بۇ پەزىلەتتۇر» دېگەن.

ياشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خىتاي خەلقى ئارىسىدىكى ئۇمىدسىزلىك ئاشقانچە، خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ مەسىلىلەرنى كۆرمەستىن كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئۇمىدسىزلىك خىتايىنىڭ غۇلاشقا ئاز قالغانلىقىنىڭ بېشارىتى، ئەلۋەتتە.

خىتاي ياشلىرى ئارىسىدىكى ھۆكۈمەتكە بولغان مەنپۇنىيەتسىزلىكىنىڭ ئېشىشىغا قوشۇلۇپ، خىتاي يەنمۇ ۋەھىمىلىك بولغان بىر ئومۇمىيۈزلۈك كىرىزىسقا دۇچار بولغان: ئۇ بولسىمۇ، تۇغۇش نىسبىتىنىڭ تېزلىكتە چۈشۈشى. 2017 - يىلىدىن ئېتىبارەن خىتايدىكى تۇغۇش نىسبىتى 70% ئەتراپىدا چۈشكەن. بۇ پەقەت خىتاي ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ تېز چۈشۈش بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن.

خىتايدىكى ۋەزىيەتنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرغان بىر ئەھۋال شاڭخەي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئېلان قىلغان بىر سانلىق مەلۇمات بولۇپ، بۇ ئاكادېمىيەنىڭ تەخمىن قىلىشىچە، خىتاي نوپۇسى مەۋجۇت رېئال نوپۇستىن 100 مىليون كىشىنى ئارتۇق ھېسابلىغان بولۇشى مۇمكىن ئىكەن. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 40 ياشتىن تۆۋەن، ئىشلەش مەزگىلىدىكى ياشلار نوپۇسى دەپ پەرەز قىلغان.

خىتاي مۇلاھىزىچىلىرى خىتاي نوپۇسىنىڭ 2023 - يىلىدا، يەنى كوۋىد سەۋەبىدىن ئىككى مىليون نوپۇس ئازايغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. خىتاي، بارغانچە ئازىيىۋاتقان خىتاي نوپۇسى ۋە ياشىنىشقا قاراپ مېڭىش مۆلچەرلەنگەن ئىشچى كۈچىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى قاتارلىق ئەھۋاللارغا قارىتا قانداق تەدبىر ئېلىشنى بىلمىگەن بىر گاڭگىراش ھالىتىدە بولۇپ، بۇ، خىتاينى ئاخىردا چۆكۈشكە ۋە ھالاك بولۇشقا باشلاپ بارىدىغان بىر مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. خىتاي بۇ خىل ئىچكى مەسىلىلىرىنى ئىنتايىن يوشۇرۇۋاتقان بولۇپ، خىتاينىڭ ھەم ئىقتىسادىي ھەم ئاممىۋى بېسىملىرىنىڭ تېكىشلىرى سۆكۈلۈپ چۈۋۈلۈش ۋەزىيىتىدە. دېمەك، ئۇيغۇرلار پارلايدىغان كۈنلەرگە ئاز قالدى.

يۇقىرىقىلار خىتاي جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ناچار ئەھۋاللار ئەمەس، بۇنىڭدىنمۇ ناچار بولۇۋاتقىنى خىتاي ئەسكىرىي قىسىملىرى ئىچىدىكى گېنېرالىلارنىڭ ئىز - دېرەكسىز غايىب بولۇشى مەسىلىسى. ئۇزلۇكسىز يۈكسىلىپ بېرىۋاتقان ھەربىي قىسىم ئىچىدىكى

هوقۇق تالىشىش سۈيقەستلىرى.

خىتاينىڭ مىنىستىرلىرىنىڭ تۈيۇقسىز يوقاپ كېتىش مەسىلىسى ھازىر يوشۇرۇن مەسىلە ئەمەس. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ يوقاپ كېتىش ئۇيغۇرلارنىڭ پەقەت ئۇيغۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، يېپەك يولىنىڭ ھەقلىق ئىگىلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ۋە جاللات شى جىنپىڭنىڭ «بىر بەلباغ بىر يول» زەھەر يالتىلىغان شېرىن چۈشىنىڭ دەل مەركىزى ھېسابلانغان خىتاي - پاكىستان ئىقتىسادىي كارىدورى ئۆتۈشمىسىدە ياشاپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ئىز - دېرەكسىز غايىب بولۇۋاتىدۇ. ئەمما، خىتاي مىنىستىرلىرى ۋە گېنېرالىرىنىڭ غايىب بولۇشىدىكى سەۋەب باشقا.

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىرى، ھەتتا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەسكىرىي ئەمەلدارلار خۇددى «كۇرتلار ۋادىسى پۇسۇ» دېگەن تۈركىيە تېلېۋىزىيە تىياتىرىدىكى پېرسونا‌ژلارىدەك بىردىن - بىردىن چۈشۈپ قېلىۋاتىدۇ.

سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى چىن گاڭ بۇنىڭ مىسالى. ئۇ 2023 - يىلى تۈيۇقسىزلا سوتسىيال مېدىيادىن غايىب بولدى. «ۋاشىنگتون پوچتىسى» گېزىتىنىڭ چىن گاڭ ھەققىدىكى خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا، چىن گاڭ شى جىنپىڭ تەرىپىدىن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، ئادەتتىكى بىر نەشرىيات ئورنىدا ئىشلەۋېتىپتۇ. خىتاي مىنىستىرلىرىدىن لى شاڭفۇ 2023 - يىلى سېنتەبىر ئايلىرىدا ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن خىتاينىڭ ۋېي فېڭخې ئىسىملىك بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارىمۇ ئىز - دېرەكسىز غايىب بولغان ئىدى. ئاخىرقى كۈنلەردە 120 دىن ئارتۇق يۇقىرى دەرىجىلىك خىتاي ئەمەلدارى غايىب بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خىتاينىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئومۇرتقىسى ھېسابلانغان خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى راكېتا كۈچلىرىنىڭ گېنېرالىرىمۇ بار.

ئەمما بۇ ئەھۋال مۇز تاغنىڭ پەقەتلا كۆرۈنگەن قىسمى. 2013 - يىلى شى جىنپىڭ ۋەزىپىگە كەلگەندىن بۇيان، بىخەتەرلىك كۈچلىرى 2.3 مىليون دۆلەت خادىمىنى قولغا ئالدى، تۈرمىلەرگە تاشلىدى ۋە ياكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق، 2.3 مىليون. يەنە كېلىپ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى كىشىلەر ئەمەس، بەلكى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈستىقۇرۇلمىسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار. بۇ خىل سىرلىق غايىب بولۇشلار، تازىلاشلار، ئادەتتىكى بىر سىياسىي سۈيقەستتىنمۇ بەك چوڭقۇر بىر يەرلەرگە تاقىلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. دېمەك، بۇ، شى جىنپىڭ ھاكىمىيىتىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئەڭ كىچىك بىر خاتانى ئۆتكۈزگەن ئەھۋالدىمۇ، شى جىنپىڭ تەرىپىدىن خەجلىنىپ كېتىدىغانلىقىنىڭ بەلگىسى. شى جىنپىڭنىڭ تۆمۈر مۇشتۇمى ھازىر خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى ئىچىدە ۋەھىمە پەيدا قىلىۋاتىدۇ.

گەرچە شى جىنپىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ساداقەتسىزلەرنى تۈگەتتىم دەپ ئويلاۋاتقان

بولسىمۇ، ئەمما ئەسكىرىي قىسمىنىڭ ئىچى قاباھەت ئىچىدە. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئىچىدىكى بۇ خىل قالايمىقانچىلىق خىتاينىڭ ئەسكىرىي قۇرۇلمىسىغا ئائىت جىددىي سوئاللار پەيدا قىلماقتا.

لى شاڭفۇ ۋە ۋېي فېڭخې قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك خىتاي ئەمەلدارلىرى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغاندىن كېيىن، شى جىنپىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسكىرىي قۇرۇلمىسى چىرىكلىك سەتچىلىكلىرى بىلەن سىلكىندى. بۇ سەتچىلىكلەر خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئېتىبارىنىلا ئەمەس، بەلكى قوراللىق قىسىم ئىچىدىكى ئىشەنچىنمۇ زىيىنلىدى. شى جىنپىڭنىڭ مەقسىتى، 2035 - يىلىغا قەدەر خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنى دۇنيا بويىچە ئەڭ زامانىۋىلاشقان ئارمىيە ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئىدى. ئەمما ئەسكىرىي قىسىم ئىچىدىكى يۇقىرىقىدەك ئىشەنچسىزلىك ۋە ھەركىم ئۆز ھوقۇقىدىن تۈيۈقسىز ئايرىلىپ قېلىش قورقۇشى خىتاينى بۇ خىل ئەھۋالدىن ئۇزاقلاشتۇرىدۇ.

خىتاينىڭ سابىق رەئىسى ماۋ زېدۇڭ: «مىلتىقتىن ھاكىمىيەت چىقىدۇ» دېگەن بولسا، ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنىڭ باش پىلانلىغۇچىسى شى جىنپىڭ: «مىلتىق ئار - نومۇسلۇق، دائىما پارتىيەگە سادىق قوللاردا بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. بىر ئەسكەرنىڭ ئار - نومۇسلۇق پارتىيەسىگە سادىق بولۇشى باشقا نەرسە، قەھرىمانلىقى يەنە باشقا نەرسە. قولىدا قورال بولۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ. كۇن كېلىدۇ، ئۇ قورال ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن. ھەتتا ئۇ قورالنى باشقىلار تارتۇۋلىشىمۇ مۇمكىن، خۇددى «5 - فېۋرال ۋەقەسى» دە قەھرىمان شېھىت تۇرسۇن سەلەي خىتاي ئەسكىرى لوڭ فېينىڭ قولىدىكى قورالنى تارتۇالغىنىدەك. بارىن ئىنقلابىنىڭ سەركەردىسى ۋە لىدېرى زەينىدىن يۈسۈپتىن كىشىلەر مۇنداق سوئال سورىغان: «قولىمىزدا بىر تال تاپانچا ۋە بىر تال ئوق يوق. قانداق قىلىپ خىتايغا قارشى قوراللىق كۈرەش قىلىمىز؟». بۇنىڭغا جاۋابەن زەينىدىن يۈسۈپ ناھايىتى تەمكىنلىك بىلەن: «خىتاينىڭ قولىدىكى قوراللارنى تارتۇۋلىش ئارقىلىق» دېگەن. دېمەك، تارتۇالالايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. ئەمما شى جىنپىڭ قانچە ساداقەت ھەققىدە گەپ قىلسىمۇ، لېكىن ئەسكىرىي قوشۇن ئىچىدىكى پارتىيەگە بولغان ساداقەت، يوشۇرۇن تۇتقۇن قىلىش ۋە ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كېتىشلەر سەۋەبىدىن بارغانچە ئاجىزلىشىپ بارماقتا.

نەتىجىدە، كەسكىن ھالدا شۇنداق دېيەلەيمىزكى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خىتاينىڭ ھەربىي قىسمىدا ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتلىرى، مىلياردلارچە دوللارلىق سالغان مەبلەغلىرىگە قارىماي، خىتاي ساختا بولغان بىر ئەسكىرىي كىملىكىنىڭ ئاستىدا ئۆز - ئۆزى بىلەن بوغۇشۇۋاتىدۇ. 2024 - يىلى دېكابىردىكى خىتاي ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، خىتاينىڭ جەمئىي 126 نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى قولغا ئېلىنغان. بۇ ئاز سان ئەمەس، ئەلۋەتتە. 2023 - يىلىدا 12 نەپەردىن كۆپ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار، گېنېرال ۋە لېيتېنانت دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار ھەربىي قىسمىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. 2025 - يىلى تېخى يېقىندىلا ھەربىي

قىسمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 9 نەپەر ھەربىي ئەمەلدارغا خىتاي جازا ئېلان قىلدى.

خىتاي مەركىزىي ئەسكىرى كومىسسىيونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خې ۋېيدوڭ ئىسىملىك خىتاي ئەمەلدارى، خىتاي ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ قۇرۇق بىر قەغەز يولۇاس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكا بىلەن رىقابەتلىشىلىگۈدەك بىر ھەربىي قوشۇن قۇرۇشنىڭ ئورنىغا، ئۆز قولىمىز بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، جەڭگە ھازىرلىقسىز، چىرىكلىك بىلەن چىرىپ كەتكەن بىر قوشۇن بىلەن قالدۇق». بۇ، خىتاي يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارنىڭ ئۆز ئاغزى بىلەن قىلىۋاتقان، خىتاي ھەربىي قوشۇنىنىڭ ساپاسى ھەققىدىكى ئېتىراپى. شۇڭا خىتاينىڭ ئەسكىرىي قوشۇنى بىر قەغەز يولۇاستىن ئىبارەت. ئۇنى ئاز دەپ، ئۆز ھاكىمىيىتىگمۇ تەھدىت دەپ قارىلىپ توختىماي قولغا ئېلىنىشلار ۋە ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كېتىشلەر يۈز بېرىۋاتقان بىر ئورگان. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى تاشقى دۇنياغا قارشى كۆرۈنگىنىدەك كۈچلۈك ئەمەس. دېمەك، خىتاينىڭ غۇلىشى ۋە چۆكۈشى ئۇن - تىنسىز ۋە جىمجىت ھالەتتە بارغانچە يېقىنلىشىۋاتىدۇ. بىر پارتلاش ئەمەس، بەلكى بىر پىچىرلاش بىلەن غۇلاشنىڭ شەپىلىرى كېلىۋاتىدۇ. خىتاي ئۆزىنىڭ يالغانچىلىقلىرى ۋە دۇنياغا بەرگەن ھىيلە - مىكىر، سۈيىقەستچى ئوبرازلىرى بىلەن ئورنىغا چۈشۈش مەنزىلگە قاراپ كېتىۋاتقان ئۈمىدسىز بىر دۆلەت.

بۇ ماقالىنى مەردان كەلپىن تەھرىرلىدى.

18

خىتاينىڭ غۇلاشقا قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار (2)

گۈلشەن ئابدۇقادىر سەھەر

1 - بۆلۈم: خىتاينىڭ يېڭى ھېكايىسى – دۇنيانىڭ خىتايدىن قېچىشى

خىتايدىكى غايەت زور قېيىش خۇددى يەر قېيىشقا ئوخشاپ كېتىدىغان قېيىشتۇر. بىز خىتايدىن قېچىش ھېكايىسىنى سۆزلەيمىز. ئۇنداقتا كىم ۋە نېمە خىتايدىن قېيىۋاتىدۇ ياكى قېچىۋاتىدۇ؟ تىرىللىيون دوللارلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش خىتايدىن قېچىۋاتىدۇ. ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى داۋاملىشىۋاتقان ئۇرۇش، نېفىت باھاسىنى دەرىجىدىن تاشقىرى چايقىۋەتتى. بۇ ئەھۋال خىتاي ئۈچۈن خۇددى بىر كىشىنىڭ يۈرىكىدىن مەسىلە چىققانغا ئوخشاش بىر ئىش. چۈنكى خىتاي ئىران نېفتىنىڭ ئەڭ چوڭ خېرىدارى.

پەقەتلا 2025 - يىلىنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىلا، خىتاي ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.38 مىليون ۋارىل ئىران نېفتىنى سېتىۋالدى. بۇ ئىرانىنىڭ دېگىز يولى ئارقىلىق

ساتقان نېفتىنىڭ 90% نى تەشكىل قىلىدۇ. رېئاللىق شۇكى، خىتايدىكى ئون مىڭلىغان زاۋۇت - فابرىكىلارنىڭ چىراغلىرىنى ئۆچۈرۈپ قويماي يانىدۇرۇپ تۇرۇۋاتقان ئېنېرگىيە، ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە تولا ئۇرۇپ چاك كەتكۈزۈۋاتكەن، بىخەتەر بولمىغان مۇشۇ ئوتتۇرا شەرق جۇغراپىيەسىگە ئائىت ئىراندىن كېلىدۇ.

چۈنكى ئۇرۇش سەۋەبىدىن خىتاينىڭ ئىراندىن كېلىدىغان ئېنېرگىيە توشۇيدىغان يوللىرى ئاجىزلاشسا، دۇنيانىڭ خىتايغا سالىدىغان مەبلىغىمۇ، مال زاكازلىرىمۇ، زاۋۇتلىرىمۇ ئۇن - تىنسىز هالدا خىتايدىن چىقىپ كېتىدۇ ياكى هېچبولمىغاندا خىتايدىن چىقىپ كېتىشنى ئويلىشىدۇ؛ دۇنيادىن خىتايغا كېلىدىغان تەلەپ ئازلايدۇ؛ مالنىڭ تەننەرخى ئۆرلەپ كېتىدۇ. بۇنىڭغا خىتاي نوپۇسىنىڭ بارغانچە قېرىلىشقا يۈزلىنىشىنى قوشقاندا، دۇنيادىكى چوڭ شىركەتلەر هەممە تۇخۇمنى خىتايدىن ئىبارەت بۇ بىر سېۋەتكىلا قويۇشنىڭ نەقەدەر خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، باشقا يوللارنى ئىزدەشكە باشلايدۇ. ئەگەر بىز دۇنيا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ نېمە ئۈچۈن خىتايدىن ئاستا - ئاستا قېچىشقا باشلاۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەكچى بولساق، ئالدى بىلەن مۇنداق بىر رېئاللىق ۋە هەقىقەتنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك: ئۇ بولسىمۇ، خىتايدىن ئىبارەت بۇ غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىسىنىڭ ئىچىدىن چاك كېتىۋاتىدۇ.

خىتاي مارکىلىق بۇ ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىسى ئاستىلاۋاتىدۇ. ئەگەر خىتاينى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىشلەپچىقىرىش زاۋۇتى دەپ قارىساق، بۇ زاۋۇتنى زاۋۇت قىلىپ تۇرغان نەرسە ئۇنىڭ موتورى ۋە موتورىنى ماڭغۇزۇۋاتقان 1) ئېنېرگىيە؛ 2) ئەرزان باهالىق ئىشلەپچىقىرىش؛ 3) دەرىجىدىن تاشقىرى ئېكسپورت قىلىش؛ 4) غايەت زور مەبلەغ سېلىشلارنىڭ خىتايغا ئېقىشى قاتارلىقلاردۇر. ئەگەر بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى تۇر بولغان ئېنېرگىيە مەنبەسى ئاقساپ قالغان شارائىتتا خىتاي كەينىدىكى ئۇچ نەرسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي توختاپ قالىدۇ. ئەمما بۇ ئاقساش هازىر خىتايدا كۆرۈلۈۋاتىدۇ.

خىتاي بارغانچە كۈچىنى يوقىتىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ، چۆكۈشكە قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ. بۇ چۆكۈش زور بىر پارتلاش شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ئاستا - ئاستا ئەمەلىيلىشىۋاتىدۇ. بۇ چۆكۈشنى چۈشىنىش ئۈچۈن خەلقئارا ئىنگلىزچە ئىسمى «Purchasing Managers' Indexes (PMI)»، تۈركچە ساتىن ئالما رەھبەرلىرى ئىندېكسى، ئۇيغۇرچە سېتىۋېلىشنى باشقۇرۇش جەدۋىلىدىكى خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىغا قاراپ باقايلى. بۇنى خۇددى كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باققانغا ئوخشاش، خىتاي زاۋۇتلىرىنىڭمۇ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىش دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ. بۇ جەدۋەلدە 50 ئەتراپىدا بولۇش يۈكسىلىۋاتقانلىقىنى، 50 تىن تۆۋەن بولۇش كىچكىلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، 2025 - يىلى ئۆكتەبىردە خىتاينىڭ بۇ جەدۋەلدىكى رەقەم سانى 49 نى كۆرسەتكەن. 2024 - يىلى خىتاي ئۆز ئىقتىسادىنىڭ 5% لىك زورىيىشنى ساقلاپ قالغانلىقىنى ئېلان قىلغان ئىدى.

خەلقئارالىق پۇل فوندى (International Monetary Fund, IMF) نىڭ ئانالىز قىلىشىغا قارىغاندا، بۇ ئورگان خىتاي ئىقتىسادىنىڭ يۈكسىلىش سۈرئىتىنىڭ 4.5% بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. خىتايدىكى چەت ئەل مەبلىغىنىڭ ئەھۋالىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان بولۇپ، خىتاي 2021 - يىلى 344 مىليارد دوللارلىق مەبلەغ جەلپ قىلغان بولسا، 2024 - يىلى 18.6 مىليارد دوللار مەبلەغ جەلپ قىلغان بولۇپ، 90% ئەتراپىدا چۈشۈپ كەتكەن. بۇ نورمال ئەھۋال ئەمەس. يەنى، خىتايغا مەبلەغ سالغۇچىلار خەتەر ناھايىتى زور دېمەكتە. خىتايدىكى ئەڭ چوڭ مەسىلىلەرنىڭ بىرى مال باھاسىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى بولۇپ، مالنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى ئۇچ يىلدىن بۇيان ئىزچىل چۈشۈپ كېتىكلىك.

ئاقىۋەت شۇ، ئىشلەپچىقىرىش بار، ئەمما تەلەپ يوق. شىركەتلەر ھايات قېلىش ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن رىقابەتلىشىپ تۇرۇپ مال باھاسىنى چۈشۈرۈۋاتىدۇ. بۇنى خىتايچە «内卷»، يەنى «ئىچىگە چۆكۈش» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، خىتاي ھازىر ھەممە ئادەم چۈمۈلىدەك ئىشلەۋاتقان، ئەمما ھېچكىم پۇل تاپالمايدىغان بىر ۋەزىيەتتە.

2 - بۆلۈم: دۇنيا مارکىلرىنىڭ زور كۆلەملىك ھالدا خىتايدىن قېيىشى ياكى قېچىشىدىكى سەۋەبلەر

دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر شىركەتنىڭ باشلىقى ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇپلا، خىتايدا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىمىز، زاۋۇتلىرىمىزنى چۈۋۈپ ئەكېتىمىز دېمەيدۇ. ئۇنداقتا، شىركەتلەر قانداق ئەھۋالدا خىتايدىن ۋاز كېچىشنى ئويلىشىدىغان بولۇپ قالىدۇ؟ غەربلىك مەبلەغ سالغۇچىلار ئۇچۇن ئېيتقانداك، خىتاي = ئەرزان باھا + ئىشەنچ + ئۇنۇم بولۇشى كېرەك. ئەگەر بۇ تەڭلىمە بۇزۇلۇشقا قاراپ ماڭغان ۋاقتىدا، بۇ تەڭپۇڭلۇقتا دەز كەتكەن ۋاقتىدا غەربلىك مەبلەغ سالغۇچىلار خىتايدىن قېيىش ياكى قېچىش، ياكى چقىپ كېتىشنى ئويلىشىدۇ. نۆۋەتتە غەربنىڭ نۇرغۇنلىغان داڭلىق مارکا شىركەتلىرى خىتايدىن چېكىنىپ چقىشنى ئويلىشۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. نوپۇس مەسىلىسى: خىتايدا ئىشلەۋاتقان نوپۇس 68% تىن 69% گىچە بولۇپ، ئوتتۇرىچە ئىشلەش يېشى 40 ياش ئەتراپىدا. بۇ، ياش ئىش كۈچى تېزلىكتە ئازلاۋاتىدۇ دېگەنلىكتۇر. دېمەك، خىتايدىكى ئەرزان ئىشچى دەۋرى ئاخىرلىشىۋاتىدۇ. خىتايدىكى بىر ئىشچىنىڭ سائەتلىك ئىش ھەققى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت دوللارغا توغرا كېلىۋاتقان بولۇپ، ۋىيېتنام قاتارلىق دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا قىممەت.

2. باج ۋە سىياسىي جۇغراپىيەلىك مەسىلىلەر: ئامېرىكىنىڭ خىتايغا يۈرگۈزگەن تاموژنا باج مقدارى، 1930 - يىللاردىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن بولۇپ، 150% دىن ئېشىپ كەتكەن. ئامېرىكا بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرى چقمايدىغان سودا تىجارەت ئۇرۇشى كىشىلەرنى ئويلاندۇرۇپ قويغان. خىتايغا مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ

خيالىغا شۇنداق ئىككى سوئال كېلىشكە باشلىغان: 1) خىتايدا بۇنىڭدىن كېيىن تىجارەت قىلىپ ئۇنۇم يارىتالامدىم؟ 2) ئەتە سەھەردە ئورنۇمدىن تۇرسام مىللىرىم پورتتا تۇرۇپ قالارمۇ؟ دېگەن ئەندىشە ۋە ۋەھىمە.

3. ئۇيغۇر مەسلىسى ۋە قانۇنسىزلىق خەتىرى: خىتايدىكى ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكى مەسلىسى خىتاينىڭ كانىينى خېلى ئوبدانلا سىققان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. خىتاي ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەت دەۋرىدىكى قۇل ئىشچى تۈزۈمىنى ھازىر ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، ئامېرىكا بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنى» نى 2021 - يىلى ئىمزالىدى.

2025 - يىلى پەقەت بىر يىل ئىچىدىلا خىتايدىن ئامېرىكىغا مال ئېكسپورت قىلغان 144 شىركەت، 16 مىڭ تۇرلۇك مەھسۇلات ئامېرىكا تاموژنىسىدا تۇتۇپ قېلىنىپ، ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىگە مۇناسىۋەتلىك ياكى مۇناسىۋەتلىك ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىشى تەلەپ قىلىندى. 3.7 مىليارد دوللارلىق مال كونترول قىلىندى. نەتىجىدە ئەگەر خىتايدىكى شىركەتلەر ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىگە چېتىلىپ قالغان بولسا، دۇنيادىكى داڭلىق ماركىلارنىڭ ئۆمۈر بويى تىكلىگەن ئېتىبارىغا ئېغىر تەسىر يېتەتتى. مىللارنىڭ پورتتا ھەپتىلەپ تۇتۇپ قېلىنىپ تەكشۈرۈلۈشى ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئىقتىسادى يوقىتىشلار خىتايغا مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ كاللىسىدا، خىتايغا مەبلەغ سېلىپ ئۇنۇم يارىتالاۋاتامدۇق؟ كەلگۈسىمىز قانداق بولىدۇ؟ دېگەن سوئالنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدى.

4. ئىجتىمائىي مۇھىتنى باشقۇرۇش مەسىلىسى ئېلىپ كەلگەن بېسىم: خىتايدىكى چەت ئەل شىركەتلىرى چوقۇم مۇھىتقا كاربون چىقىرىش ئەھۋالىنى، تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئەھۋالىنى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىنسان ھەقلىرى قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىنغانمۇ - يوق، مەجبۇرىي قۇل ئىشچى ئىشلىتىلگەنمۇ؟ ئىشلىتىلمىگەنمۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان جەدۋەللەرنى تولدۇرۇشقا مەجبۇرلانىدى. نۇرغۇنلىغان مەبلەغ سالغۇچىلار خىتايغا باغلىنىپ قېلىشنى بىر يۈك دەپ قارايدىغان بولۇپ قالدى.

5. قوشۇمچە ھەقلەرنىڭ ئېشىپ بېرىشى: ئامېرىكا «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنى» نى ماقۇللىغاندىن كېيىن، خىتايدىكى ئىشچىلارنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرى قاتتىق سۈرۈشتە قىلىنىدىغان بولدى، ئىشچىلارنىڭ ئىستىراخوئانىيە ھەقلىرى ئېشىشقا باشلىدى. ھوقۇق جەھەتتىكى خىتايغا بولغان بېسىم ئېشىپ بېرىۋاتقان بولۇپ، دۇنيانىڭ كۆزى «خىتاي قۇل ئىشچى ئىشلىتىۋاتامدىغاندۇ؟» دېگەن مەسىلىگە مەركەزلىشىپ قالغان بولغاچقا، خىتايغا مەبلەغ سالغۇچىلار «بىز نېمىشقا مۇشۇنچىۋالا جىق مەسىلىلىرى بار خىتايغا باغلىنىپ قالىمىز؟ باشقا تىنچ - خاتىرجەم، باش ئاغرىقى يوق بىر جاي يوقمۇ؟» دېگەننى ئويلىشىدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئامېرىكا «ئۇيغۇر مەجبۇرىي ئەمگىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنى» نى يولغا قويغاندىن كېيىن بۇ خىل ئويلىنىش كۈچەيدى.

3 - بۆلۈم: خىتاي 1+ ئىستراتېگىيەسى

خىتايدىكى شىركەتلەر نۆۋەتتە تامامەن خىتاينى تەرك ئېتىش ۋەزىيىتىدە ئەمەس. ئەمما يېڭىدىن سالماقچى بولغان مەبلەغلەرنى خىتايدىن باشقا بىر دۆلەتكە سېلىشنى ئويلىشىش ۋەزىيىتىدە. بۇ «خىتاي 1+ ئىستراتېگىيەسى»، يەنى «ھازىرچە خىتايدا تۇرۇپ تۇر، قولايلىق بىر جاي تاپقاندا تامدىن ئارتىل» دېگەندىن ئىبارەت. دېمەك، بۇ خىل ئىقتىسادىي ھاۋا بىزگە خىتاي ئىگىلىكىنىڭ كېلەچەكتە بۈگۈنكىدەك بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەكتە. دېمەك، دۇنيا ئىشلەپچىقىرىش مېخانىزمىنىڭ خەرىتىسى يېڭىدىن سىزىلماقچى. ئەمما ئۇ يېڭى مېخانىزم ھەرگىزمۇ خىتايدا بولمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا «ياغاچ قازاندا بىر قېتىملا ئاش پىشىدۇ» دەيدىغان بىر ماقال - تەمسىل بار. كېلەچەك دۇنيا خىتاينى زاۋۇت قىلىپ تاللىماسلىقى مۇمكىن.

دۇنيا ئويلىشىۋاتقان كېلەچەكنىڭ زاۋۇتى، پارلىغان يۇلتۇزى مېكسىكا بولۇشى مۇمكىن. كېلەچەك، دۇنيانىڭ زاۋۇتىنى خىتاي قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، مېكسىكىنى تاللىشى مۇمكىن. چۈنكى مېكسىكا ئامېرىكىغا يېقىن. مەھسۇلاتلارنى تېز ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرۇپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. 2024 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، مېكسىكىغا جەلپ قىلىنغان ئومۇمىي چەت ئەل مەبلىغى 31.1 مىليارد دوللارغا يەتكەن. مېكسىكىنىڭ شىمالىدىن يولغا چىققان بىر يۈك ماشىنىسى مەھسۇلاتلارنى پەقەت بىر بىلەن يەتتە كۈن ئىچىدە ئامېرىكىدىكى مالنىڭ ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ. يەنى، مەھسۇلاتلار خىتايدىكىدەك قانچە ھەپتىلەپ دېڭىزلاردىن ھالقىپ كېلىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىلىدۇ.

گەرچە مېكسىكىدا ئىشچىلارنىڭ سائەتلىك ھەققى 4.4 بىلەن 6.1 دوللار ئارىسىدا بولۇپ، خىتايدىكى ئىشچىلار ھەققىدىن سەل يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما تېزلىك ۋە جۇغراپىيەلىك ئورۇن ۋە بىخەتەرلىك نۇقتىسىدىن يۇقىرى ئىمكانىيەت ساقلىيالايدۇ.

دۇنيانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، ھىندىستان چوڭ - چوڭ تېخنىكا شىركەتلىرىنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن، مىلياردلارچە دوللار خەجلەۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئالما شىركىتى ئاللىقاچان خىتايدىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى ھىندىستانغا مۇۋەپپەقىيەتلىك يۆتكەپ بولغان بولۇپ، پەرەز قىلىنىشىچە، 2026 - يىلى دۇنيادا سېتىلىدىغان ئالما تېلېفونلىرىنىڭ 25% ى ھىندىستاندا ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. ھىندىستان ھەم مىلياردلارچە نوپۇسى بىلەن ھەم كۈچلۈك بىر ئىچكى بازار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نوپۇس مۇتەخەسسىسلىرى ۋە خىتاينى تەھلىل قىلغۇچىلار نۆۋەتتە خىتاي نوپۇسىنىڭ خىتاي ئۆزى ئېلان قىلغان 1 مىليارد 400 مىليون ئەمەسلىكىنى جىددىي مۇلاھىزە قىلىۋاتقان بولۇپ، كوۋىد ۋە باشقا خىتاي يوشۇرغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، شۇنداقلا خىتاي ياش نوپۇسىنىڭ چەت ئەللەرگە ئىنتىلىشى سەۋەبىدىن خىتاي نوپۇسىنىڭ بىر مىلياردقىمۇ يەتمەيدىغان بىر ۋەزىيەتتە ئىكەنلىكى مۇلاھىزە قىلىنماقتا. گەرچە خىتاينىڭ زاۋۇتلاشقان ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىغا ھىندىستاننى سېلىشتۇرغاندا، ھىندىستان باشلانغۇچ ھالەتتە

تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، كىلەچەكتىكى تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىشتىكى بازارنىڭ ھىندىستان بولىدىغانلىقى مۇقەررەر. نۆۋەتتە قۇراشتۇرۇش ساھەسىدە ۋىيېتنام يۇلتۇز بولۇپ چاقنىماقتا.

ۋىيېتنام ئېلېكترون مەھسۇلاتلار ساھەسىدە يېڭى مەركەز ھالىتىنى شەكىللەندۈرمەكتە. 2025 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە ۋىيېتنام دۇنيا ئايپەد، ئالما سائىتى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 20% نى، MacBook نىڭ 5% نى، ئالما قۇلاقلىقىنىڭ 65% تىنى ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقى مۆلچەرلەنگەن.

خىتاينىڭ ئەتراپىدىكى دۆلەتلەردىن، ۋىيېتنامنىڭ يېنىدا تايلاند ئاپتوموبىل ساھەسىدە زورىيىۋاتقان بولۇپ، ھىندونېزىيە بولسا ئېلېكترونلۇق ماشىنىلارنىڭ باتارىيەلىرى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان نادىر ئېلېمېنتلار سايىسىدە تېز تەرەققىي قىلماقتا. مەسىلەن، تەيۋەننىڭ تېخنىكا شىركىتى ھېسابلانغان ASUS ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 90% نى خىتايدىن تايلاند، ۋىيېتنام ۋە ھىندونېزىيەگە يۆتكىدى. ئويۇنچۇق گىگانتى MGA مۇ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 40% نى يۇقىرىدىكى دۆلەتلەرگە قايدۇردى.

4 - بۆلۈم: خىتاي ئىقتىسادىدىكى زەنجىرسىمان دەرىجىتىش

خىتايدا ئىشلەپچىقىرىش پەقەتلا بىر ساھە ئەمەس، بەلكى پۈتۈن خىتاي ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىدۇر. خىتايدىكى زاۋۇتلار ئاجىزلاشقان ۋاقتىدا، بارلىق ساھەلەر تەۋرىنىشكە باشلايدۇ.

2025 - يىلىدا خىتاينىڭ تاشقى تىجارىتى ھەجمى تېخىچە 6.5 تىرىللىيون ئەتراپىدا. ئەمما رەقەملەرنىڭ يۇقىرى بولۇشى ئۇ يەردە ھەر زامان بىر ساغلام بولغان سودا تىجارەتنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. خىتايدا تەلەپ يۇقىرى بولمىغان شارائىتتا كۆپلەپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش يۈز بەرسە قانداق ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ؟ زاۋۇتلار مەھسۇلاتلارنى زىيىنغا ساتىدۇ. مەسىلەن، ھەر كۇنى 10 مىڭ نان ياقسىز دەيلى. ئەمما بەش مىڭنى ساتسىز، قالغان بەش مىڭنى پىشىپ چىقىش تەننەرخىدىن ئەرزان ساتسىز. سىرتتىن قارىغاندا ياخشى كۆرۈنىدۇ؛ ئەمما، زىيان تارتىۋاتسىز. خىتاي زاۋۇت شىركەتلىرى دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا.

5 - بۆلۈم: ئوغرىلانغان تېخنىكىلارنى بازارغا سېلىش

خىتاي يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يۇقىرى تېخنىكىغا مەبلەغ سېلىپ يۈكسىلىش يولىغا قاراپ مېڭىۋاتقانىدەك كۆرۈنۈۋاتىدۇ. مەسىلەن، توكلۇق ماشىنىلار، باتارىيەلەر ۋە قۇياش ئېنېرگىيەسى قاتارلىقلاردا. بۇلارنى ناھايىتى تېزلىكتە ئىشلەپچىقىرىۋاتىدۇ ۋە ناھايىتى ئەرزان باھادا دۇنيا بازىرىغا سېلىۋاتىدۇ. 2023 - يىلىدا خىتاي بەش مىليونغا يېقىن توكلۇق ماشىنا ئىشلەپچىقىرىپ، دۇنيانىڭ ئەڭ چوڭ توكلۇق ماشىنا

ئىشلەپچىقارغۇچىسىغا ئايلىنىپ، يابونىيەدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. خىتاي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا تېخىمۇ يۇكسەك بىر سەۋىيەدە تۇرماقچى بولدى. ئەمما غەربمۇ قاراپ تۇرمىدى. خىتاينىڭ توكلۇق ماشىنىلىرىغا ئامېرىكا 100%، ياۋروپا بولسا بەزى ئەھۋاللاردا 40% باج قويدى. ئامېرىكا - خىتاي تىجارەت ئۇرۇشى ئىككىدە نۆل ھالەتتە ناھايىتى كەسكىن داۋاملىشىۋاتىدۇ. نۇرغۇنلىغان غەرب دۆلەتلىرى پۇقرالىرى خىتاينىڭ توكلۇق ماشىنىلىرىدا جاسۇسلۇق ئۇسكۇنىلىرى بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىۋاتىدۇ.

دۇنيادىكى بايلار ۋە شىركەتلەر، خىتايغا مەبلەغ سېلىش ئۈچۈن پەقەتلا ئەرزان ئىش كۈچى ئىزدىمەيدۇ. ئەڭ تۆۋەن خەتەر ياكى زىيانىنى قوغلىشىدۇ. تەمىنلەش زەنجىرىنى بىر كېچىدە يۆتكەپ ئېلىپ چىقىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بۇ، خىتاينى دۇنيا ئالدىدا ھاكاۋۇر قىلىۋاتقان نۇقتىلارنىڭ بىرى. بۇ جەريان ناھايىتى ئاستا بىر جەريان بولۇپ، تۈيۈقسىز يۈز بېرىدىغان پارتلاشقا ئوخشىمايدۇ. ئۇنى ئاز دەپ، ئۇيغۇر قۇل ئەمگىكى، يەنى مەجبۇرىي ئەمگىكى مەۋجۇت بىر جايدا تىجارەت قىلىپ دۇنيا ئالدىدىكى ئىناۋىتىنى تۆكۈۋېلىشنى مەبلەغ سالغۇچىلار ئەسلا خالىمايدۇ.

بەلكىم خىتاي ھازىرمۇ دۇنيادىكى چوڭ كۈچ بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بۇرۇنقىدەك ھالى يوق، بۇرۇنقىدەك ئەرزان ئەمەس، ئىشەنچتىن ئەسەرمۇ قالمىدى. خىتاي ھازىر دۇنيا تىجارىتىنىڭ ۋاز كېچىلمەس كوزىرى ئەمەس.

بۇ ماقالىنى مەردان كەلپىن تەھرىرلىدى.

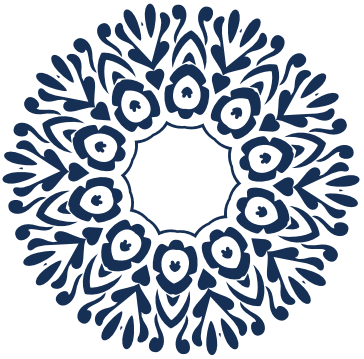

19

قاماقتىكى روھلار: خىتاي تۈرمىسىدىكى ئۇيغۇر مەھبۇسلارنىڭ شېئىرلىرى

ئەزىز ئەيسا ئەلكۈن

مەرھابا مۆھتەرەم كىتابخان:

بۇ كىتاب، شېئىر يازغانلىقى ئۈچۈن جازالانغان ۋە ھازىر ئۇيغۇرىستان / شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي زىندانلىرىدا جازا مۇددەتلىرىنى ئۆتەۋاتقان دەپ قارالغان يىگىرمە بەش ئۇيغۇر مەھبۇسلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇرچىدىن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇر شېئىرىيەت توپلىمىدۇر. مەزكۇر كىتابنى ئەزىز ئەيسا ئەلكۈن 2020 - يىلىدىن باشلاپ بەش يىل مېھنەت سىڭدۈرۈپ توپلىغان ۋە ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلغان بولۇپ، 2025 - يىلى 16 - دېكابىر ئەنگلىيەنىڭ ھېرتفوردشىر نەشرىياتى (Hertfordshire Press) تەرىپىدىن ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان.

سىز ئوقۇپ تۇرغان ئۇشبۇ كىتابتا ئەسلىي ئىنگلىزچە نەشر نۇسخىسى ئاساسىدا پەقەت كىتابنىڭ كىرىش سۆز قىسمى، ئاپتورنىڭ بۇ كىتابنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، شۇنداقلا 25 نەپەر مەھبۇس

شائىرلارنىڭ تەرجىمھالى، ئىزاھات ھەم خاتىمە قاتارلىق قىسىملىرى ئىنگلىزچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. كىتابقا 25 نەپەر ئۇيغۇر مەھبۇس شائىرلارنىڭ 161 پارچە شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ 21 نەپىرى ئەر، تۆت نەپىرى ئايال. ئۇلار شېئىر يازغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىپ خىتاي تۈرمىسىگە قامالغان.

كىتابنىڭ ئىنگلىزچە ئىسمى:

Imprisoned Souls: Poems of Uyghur Prisoners in China

A Uyghur poetry anthology translated from Uyghur to English featuring the works of twenty-five Uyghur prisoners persecuted for writing poems and currently serving sentences in Chinese prisons in Uyghuristan / East Turkistan (Xinjiang)

Edited & translated by Aziz Isa Elkun.

Publisher: Hertfordshire Press. Publication date: 9 Nov. 2025. Language: English. Print length: 280 pages. Hardcover. ISBN-10: 191839500. ISBN-13: 978-1918395006

www.discovery-bookshop.com/product/imprisoned-souls-poems-of-uyghur-prisoners-in-china

كىتابنىڭ بارلىق نەشر ھوقۇقى ئەنگلىيە ھېرتفوردشىر نەشرىياتىغا ۋە كىتاب ئاپتورى ئەزىز ئەيسا ئەلكۈنگە تەۋە. نەشرىياتنىڭ ۋە ئاپتورنىڭ رۇخسىتسىز ھەرقانداق ۋاستە ئارقىلىق قايتا نەشر قىلىش، كۆچۈرۈپ تارقىتىش چەكلىنىدۇ. ئاپتورنىڭ ئەمگىكى ۋە نەشر ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىڭ.

ئىلاۋە:

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كۈرىشىنىڭ ئاۋازى بولغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە، شائىرلار ئۆز ۋەتىنىدە ئەركىن ياشاش ئارزۇسىنى ئىزچىللىق بىلەن ئىپادىلەپلا قالماستىن مۇھەببەت، ھايات قېلىش، گۈزەل كېلەچەككە بولغان ئىشەنچ ۋە مۇستەھكەم ياشاش ئىرادىسى دائىم مەركىزى تېما قىلىپ كەلدى. بىر قۇتۇپلىشىش دۇنيانىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭلىرىغا يېتىپ بارغان بۇ دەۋردە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى دۇنيا ئەدەبىياتىدىن ئايرىلغان ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىچىدە ئۆز ئاۋازىنى چىقىرىش ئۈچۈن تېپىرلىدى ۋە شۇ ۋەجدىن دۇنيادىكى ئەڭ رەھىمسىز، زوراۋان خىتاي

ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر شائىرلارنىڭ ئاۋازىنى تەلتۆكۈس ئۆچۈرەلمىدى، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ئىنسانىيەتنىڭ زۇلۇمغا قارشى چىدامچانلىقىنىڭ كۈچلۈك گۈۋاھلىقى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى، ئۇيغۇر مىللىتى بۇ ئەسىردە بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان مانا مۇشۇنداق قاراڭغۇ كۈنلەردە، ئۇيغۇر مەۋجۇتلۇقىنىڭ پەنجىرىسىدىن كىرگەن نۇرى بولۇش رولىنى ئويناپ، خەلقىمىزنىڭ ھۆرلۈك ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىشى، زوراۋانلىق ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىققا تىز پۈكمەس روھىنىڭ، ھەم مۇستەقىل ۋەتەنگە بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ ئۆچمەس مەشئىلى بولۇپ ياندى.

ئۇشبۇ كىتاب ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىز پۈكۈلمەس روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغان دۇنياغا بۇاسىتە مۇراجىئەت قىلىش ئۈچۈن بەش يىللىق مېھنەت بەدىلىگە تەييارلانغان ئەمگەكتۇر. بۇ كىتاب ئۇيغۇرلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇسىنى، كېلەچىكى ۋە ھايات قېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان توختاۋسىز كۈرىشىنى شېئىر مىسرالار بىلەن بايان قىلىپ، دۇنيانى شېئىر يازغانلىقى ئۈچۈن بىگۇناھ جازالارغا ئۇچرىغان ۋە ھازىر خىتاي تۈرمىسىدە ئازابلىنىۋاتقان ئۇيغۇر شائىرلارنىڭ بالدۇرراق ئەركىنلىككە چىقىشى ئۈچۈن ھەربىر كىشىنىڭ دەۋەت قىلىشىغا دەۋەت قىلىدۇ.

كىرىش سۆز

شېئىر – ئىنسان قەلبىنىڭ نازۇك ئىزھارى بولۇپ، كىشىلىك ھايات سەپىرىنىڭ ھەر بىر رېتىملىرىنى ئۆز مىسرالىرىدا نامايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ ھېس قاينام‌لىرى ئارقىلىق ئۇرغۇغان تىلى تىل چېگرالىرىدىن ھالقىپ، رېئاللىقنىڭ ئۆرنەكلىرىنى روھى دۇنياغا ئۇلاشتۇرىدۇ.

ئىنسان تارىخىدا تىل - يېزىق پەيدا بولغاندىن بۇيان، ھاياتلىق توپلىرى بىر - بىرىدىن ئىزچىل ئۆگىنىپ ياراتقان بارلىق مەدەنىيەت ئىلغارلىقلىرىنى ئۆز - ئارا ئورتاقلىشىپ كەلگەن. شۇڭا، شېئىرلار بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا تەرجىمە قىلىنغاندا، گەرچە ئەسلىي تىلدىكى رېتىم ۋە ئاھاڭ ئۆزگەرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھېسسىياتنىڭ ئۇرغۇشى، روھنىڭ تىترىشى، كۆز ياشىنىڭ يوشۇرۇن ئېقىشى كۆپىنچە ئۆزگەرمەيدۇ. چۈنكى شېئىر تىلدىن ھالقىغان. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق يارلىشى، ئورتاق قايغۇسى، ئورتاق ئارزۇسى. ئۇ خۇشاللىقنىڭ يورۇقلۇقىنى، قايغۇنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى، مۇھەببەتنىڭ ئوتلۇقلۇقىنى، نەپرەتنىڭ مۇزدەك سوغۇقلۇقىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىپادىلەپ، ئوقۇرمەننى ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يېتىلەپ كىرەلەيدۇ. شائىر بولسا شۇ شېئىر يېزىلغان تىلنىڭ گۈزەللىكىنى يارىتىپ چىقىدىغان، ئۇنىڭغا جان بېغىشلايدىغان، ئۇنى روھ بىلەن سۆيدىغان، ئۇنىڭ ئارقىلىق مىللىتىنىڭ تارىخىنى، بۈگۈنكى زامانىنىڭ ئېچىنىشلىق يارىلىرىنى، كەلگۈسىنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى نازۇك

نەزمىلەر ئارقىلىق نامايان قىلىدىغان روھىي ھامىيدۇر.

شېئىرىي تىل يەنە بىر مىللەتنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى نەسىلدىن - نەسىلگە باغلاپ تۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رولنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شائىرلار ھەممىدىن ئاۋۋال ئىنسان كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئورتاقلىقىدىن، يەنى مۇھەببەتتىن، يوقتىشتىن، ئۈمىدتىن، تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكى ۋە قەھرىدىن ئىلھام ئالىدۇ. بىراق ئۇلار شۇ ئورتاق كەچۈرمىشلەرنى ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدە رەڭدارلىقى، ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرى بىلەن يېڭىچە شەكىلدە قايتا يارىتىدۇ. شېئىر شۇ يەردە ئاددىي بىر ھېسسىياتتىن ھالقىپ، پۈتۈن بىر مىللەتنىڭ، پۈتۈن بىر ئىنسانىيەتنىڭ روھىي تارىخىغا ئايلىنىدۇ.

تارىختا ئىنسانىيەت زالىم ھۆكۈمدارلار ۋە رەھىمسىز ئۇرۇشلاردىن كېلىپ چىققان چوڭقۇر ئازاب - ئۇقۇبەتلەرگە نۇرغۇن قېتىم گۇۋاھ بولۇپ كەلگەن. مانا شۇ سەۋەبتىن، سەنئەتنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش، ئەڭ تەسىرلىك شېئىرلار كۆپىنچە ئاتالمىش «تارىخ سەھنىسى» دىن چۈشۈپ قالغان، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادا «بىچارە خەلقلەر» دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان، زوراۋانلىق، نامراتلىق، زۇلۇم، باسقۇنچىلىق ۋە تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان تۈرلۈك قىرغىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن مىللەتلەرنىڭ قەلبىدىن پۈتۈلگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كۈرەشلىرىنىڭ ئەكىس ساداسى بولغان شېئىرلاردا، مىللەتنىڭ ئۆز ۋەتىنىدە ئەركىن ياشاشقا بولغان تەلپۈنۈشى ئىزچىل ئىپادىلىنىپ كەلدى. ئىنسانىي قەدىر - قىممەت، ئىززەت - نومۇس، مۇھەببەت، تىنچلىق ۋە گۈزەل كېلەچەككە بولغان قەتئىي ئىرادىلىرى دائىم ئەسەرلەرنىڭ مەركىزىي تېمىسى بولغان. بولۇپمۇ بىر قۇتۇپلىشىش دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە سىڭىپ كىرگەن بۇ ئەسىردە، ئۇيغۇر شېئىرىيتى دۇنيا ئەدەبىياتى بىلەن ھەمنەپەس بولدى. ئەڭ رەھىمسىز ۋە زوراۋان ھاكىمىيەتلەرمۇ شائىرلارنىڭ ئاۋازىنى تەلتۆكۈس بوغۇپ تاشلىيالمىدى. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ئىنسانىيەتنىڭ زۇلۇمغا قارشى قەيسەر ئىرادىسىنىڭ ۋە چىدامچانلىقىنىڭ كۈچلۈك گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر مىللىتى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان مۇشۇنداق قاراڭغۇ كۈنلەردە، شېئىرىيەت مەۋجۇتلۇق پەنجىرىسىدىن كىرگەن نۇردەك خەلقنى ئۈمىد بېغىشلىدى. ئۇ خەلقىمىزنىڭ ھۆرلۈكىنى، ئەركىنلىكىنى ۋە مۇستەقىل ۋەتەنگە بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ ئۆچمەس مەشئىلى سۈپىتىدە لاۋۇلدىدى. جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەبەدىي ئۆچمەس ئەركىنلىك مەشئىلى يېقىندا لوندوندا پارلىدى.

بۇ ئانتولوگىيە (شېئىرلار توپلىمى) 2017 - يىلىدىن بۇيان خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان - ئۇيغۇرستاندا قايتىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندىن باشلاپ، تۈتقۇن قىلىنغان، تۈرمىگە قامىلىپ ئۆزۈن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگەن ۋە مەجبۇرىي يوقىتىۋېتىلگەن 25 نەپەر ئۇيغۇرنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىنىڭ باش

سۇرەتلىك تەرجىمھالى ۋە شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ بىگۇناھ ئۇيغۇر مەھبۇس شائىرلار ئىچىدىن 21 نەپىرى ئەر، تۆت نەپىرى ئايالدۇر. ئۇلارنىڭ كىتاب مۇندەرىجىسىدىكى نام - شەرىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

گۈلنىسا ئىمىن گۈلخان، نۇرمۇھەممەد ياسىن ئۆركىشى، ئابلەت ئابدۇرېشىت بەرقى، پەرھات تۇرسۇن، قۇربان مامۇت، ئابدۇرەھىم ئابدۇللا، ئادىل تۇنياز، ئابدۇقادىر جالالىدىن، زۆھرە نىياز سايرامىيە، تۇرسۇنجان ئەمەت، قاسىم سىدىق، ۋاھىتجان ئوسمان، رەھىم ياسىن قاينامى، ئابلىز ئوسمان، سىراجدىن راھمان، رۇقىيە ئابدۇللا، ئەزىز راھمان، مۇختەر سۈپۈرگە، شاھىپ ئابدۇسالام نۇربەگ، ئەخمەت كىبىر، مەتسەئىد مەتقاسىم، قاسىمجان ئوسمان غازى، ئەيساجان تۇردى ئاچچىق، ئابدۇرېشىت ئېلى، تۇرسۇنئاي سۇلتان.

مەن مەزكۇر كىتابتىكى شېئىرلار ئۈستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان قەيەرنى ماكان تۇتۇپ ياشاپ كەلگەنلىكى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمەن.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلاپلا ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مول ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىسى ۋە رەڭدار مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يېتىلدۈرگەن. بۇ ئۇزۇن تارىخ ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدە قەدىمدىن تارتىپ پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان، ئولتۇراق تۇرمۇشقا بالدۇر قەدەم قويغان ۋە يۈكسەك مەدەنىيەتلىك بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختا قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي بەلبېغى بولغان ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ رايون دېڭىز سودا يوللىرى ئومۇملىششتىن ئىلگىرىلا مەدەنىيەتلەر كېسىشكەن ئەڭ مۇھىم تۈگۈن ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى ئۆتۈكەن ۋە ئالتاي تاغلىرىنى ماكان قىلغان بولسىمۇ، كېيىنچە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە ۋە تەكلىماكان چۆللۈكىنى چۆرىدىگەن كەڭ بوستانلىقلارغا يىلتىز تارتتى. بۇ زېمىن قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ نۇرغۇنلىغان ئىمپېرىيە، خانلىق ۋە پادىشاھلىقلارنىڭ بۆشۈكى بولۇپ كەلدى. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى يېقىنقى زامان تارىخىدا، بولۇپمۇ 18 - ئەسىردىن باشلاپ دۇنياۋى مۇستەملىكىچىلىك ئەۋج ئالغان دەۋرلەردە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى بىلەن، دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىدىغان ۋە تالاش - تارتىش قىلىنىدىغان جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. خىتاي (مانجۇ - چىڭ)، چار رۇسىيە ۋە بۈيۈك بېرىتانىيە ئىمپېرىيەلىرى رايوندا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ھەم سىياسىي ئۈستۈنلۈكىنى تالىشىۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇيغۇر ۋەتىنى «چوڭ ئويۇن» (Great Game) دەپ ئاتالغان گېئوپولىتىكىلىق توقۇنۇشلارنىڭ قاينىمىغا كىرىپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋەتىنى بولغان، شەرقىي تۈركىستان ياكى ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مۇقەددەس زېمىن ئىمپېرىيەلەر تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە تالان - تاراج قىلىندى. بۇ ئىككى ئەسىر مابەينىدە ئۇيغۇرلار چار

رۇسىيە ۋە چىڭ - مانجۇ ئىمپېرىيەلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تالاي قېتىملاپ پىداكارلارچە قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەزەلدىن مۇستەملىكىچىلەرگە تىز پۈكمەس ئەركىنلىك سۆيەر ئۇيغۇر خەلقى، يۈز يىللاردىن بۇيان تۈرلۈك زۇلۇم ۋە قىرغىنچىلىقلارغا ئۇچراپ كەلگەن بولسىمۇ، تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ھۆر ۋە مۇستەقىل ياشاش ئارزۇسى بىلەن ئەڭ مۇشكۈل كۈرەشلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادىيە 9 - ئەسىردىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. گەرچە ئۇلارنىڭ ۋەتىنى بۈگۈنكى كۈندە خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلار ئېتنىك كىملىك، مەدەنىيەت ۋە تىل جەھەتتىن خىتاينىڭ كۆپ سانلىق مىللىتى بولغان خەن - خىتايلاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ۋە تارىخىي رىشتىسى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن زىچ باغلانغان.

1865 - يىلى، ياقۇپ بەگ (ئاتىلىق غازى) تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇستەقىل قەشقەرىيە دۆلىتى 1877 - يىلى مانجۇ - چىڭ ئىمپېرىيەسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ۋەتىنىگە تۇنجى قېتىم 1884 - يىلى رەسمىي ھالدا خىتايچە «شىنجاڭ»، يەنى «يېڭى زېمىن» دېگەن مۇستەملىكە ئاتالغۇسى قويۇلدى. بۈگۈنكى كۈندە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۇ مۇقەددەس ۋەتىنىنى «ئۇيغۇرىستان» ياكى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاشنى ئارزۇ قىلىدۇ.

1911 - يىلى مانجۇ - چىڭ ئىمپېرىيەسى گۈمران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئىككى قېتىم قىسقا مۇددەتلىك مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغان. بىرىنچىسى 1933 - يىلى، ئىككىنچىسى 1944 - يىلى قۇرۇلغان. بىراق، 1949 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ياردىمىگە تايانغان خىتاي كوممۇنىستىك ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى بارلىق كۈرەشلىرى ۋە قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ماۋ زېدۇڭنىڭ قىزىل ئارمىيەسى تەرىپىدىن شىددەت بىلەن باستۇرۇلغان.

1955 - يىلى ئۆكتەبىردە، ئۇيغۇر ۋەتىنى رەسمىي ھالدا خىتاينىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دەپ ئاتالغان. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ يېقىنقى نوپۇس ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن 12 مىليون ئۇيغۇر ئۆز ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستاندا (ئۇيغۇرىستاندا)، ئىككى مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر بولسا چەت ئەللەردە ياشايدۇ.

2016 - يىلىدىن باشلاپ، خىتاي مۇستەبىتى شى جىنپىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئېتنىك قىرغىنچىلىق سىياسەتلىرىنى يولغا قويدى. بۇ رەھىمسىز سىياسەتلەر نەتىجىسىدە، ئىككى مىليوندىن ئارتۇق گۇناھسىز ئۇيغۇر جازا لاگېرلىرىغا قامالىپ، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قىيىن - قىستاقلارغا ئۇچرىماقتا. خىتاي ھاكىمىيىتى پۈتۈن رايون مقياسىدا

كەڭ كۆلەملىك لاگېر تورىنى، يەنى «زامانىۋى يۇقىرى تېخنىكىلىق نازارەت تۈرمىلىرى» نى بەرپا قىلدى. تاراتقۇلارنىڭ خەۋەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، بەزى لاگېرلارغا ھەتتا ئون مىڭدىن ئارتۇق تۇتقۇن قامالغان. بۇنىڭدىن سىرت، خىتاي دائىرىلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تۈۋرۈكلىرى بولغان ئاكادېمىكلار، شائىرلار، يازغۇچىلار، سەنئەتكارلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە دوختۇرلارنى مەقسەتلىك ھالدا نىشانغا ئېلىپ، مىللەتنىڭ زىيالىيلار قاتلىمىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنماقتا.

2017 - يىلىدىن باشلاپ، غەرب تاراتقۇلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلىدى. 2022 - يىلىغا كەلگەندە، ئوندىن ئارتۇق غەرب دۆلىتىنىڭ پارلامېنتى ۋە ھۆكۈمىتى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قاراتقان باستۇرۇشلىرىنى رەسمىي ھالدا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ ئېتىراپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىمۇ خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» سادىر قىلىۋاتقان بولۇشى مۇمكىنلىكى ھەققىدە مەخسۇس دوكلات ئېلان قىلدى.

ئۆتكەن ئون يىل جەريانىدا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئېتنىك كىملىكىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى سىستېمىلىق نىشانلاۋاتقانلىقى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتى. مۆلچەرلەرگە قارىغاندا، بۈگۈنكى كۈندە 500 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر زىيالىيسى خىتاي جازا لاگېرلىرىدا تۇتۇپ تۇرۇلماقتا ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

ئۈچۈرلارنىڭ قاتتىق قامال قىلىنىشى ۋە 2021 - يىلىدىن باشلاپ غەرب مۇخبىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر رايونىغا بېرىپ مۇستەقىل زىيارەتتە بولۇشىنىڭ چەكلىنىشى سەۋەبىدىن، تۇتقۇن قىلىنغان ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان شائىرلارنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان سانى پەقەتلا «دېگىزدىكى بىر تامچە» خالاس. جازا لاگېرلىرىدىكى ئىككى مىليوندىن ئارتۇق تۇتقۇنلار ئاربىسىدا، بىز بىلمەيدىغان يەنە نۇرغۇنلىغان شائىرلار جازالىنىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. مەن بۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان ۋاقتىمدا، ھازىر خىتاي تۈرمىلىرىدە زادى قانچىلىغان ئۇيغۇر شائىرنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمەن.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۇيغۇر تىلىنى ساقلاپ قېلىشتا، شۇنداقلا ھاكىمىيەتكە سىياسىي نارازىلىقىنى ئىپادىلەش ۋە ئادالەت ئىزدەشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىاپ كەلگەن. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى يوقىتىشقا قاراتقان زىيانكەشلىكى، مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە باستۇرۇش سىياسەتلىرى نەچچە ئون يىلدىن بىرى تۈرلۈك ۋاستىلەر ئارقىلىق داۋاملىشىپ كەلمەكتە. خىتاي دائىرىلىرى 2000 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىنى مائارىپ ساھەسىدىن سىقىپ چىقاردى. ھازىر مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈش پۈتۈنلەي چەكلەندى. نەتىجىدە، 2000 - يىلىدىن كېيىن تۇغۇلغان ئەۋلادلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش

ۋە يېزىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالماقتا. بۈگۈن مەھبۇسقا ئايلانغان نۇرغۇن شائىرلار دەل مۇشۇنداق مەدەنىيەت ۋەيرانچىلىقىغا ۋە تىل چەكلىمىسىگە بولغان ئەندىشە ھەم قارشىلىقلىرىنى ئۆز شېئىرلىرىدا جەسۇرلۇق بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەنلەر ئىدى.

تۆۋەندە مىسال سۈپىتىدە، بىر قىسىم شائىرلارنىڭ قولغا ئېلىنىشتىن ياكى جازا لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلىشتىن ئىلگىرى يازغان شېئىرلىرىدىن بىرنەچچە پارچىسىنى كۆرۈپ چىقايلى:

ئابدۇقادىر جالالىدىن

يازغۇچى، شائىر، تونۇلغان ئۇيغۇر زىيالىيسى ئابدۇقادىر جالالىدىن «شىنجاڭ» پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورىدۇر. ئۇ 2006 - يىلى لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن زىيارەتچى ئاكادېمىك سۈپىتىدە ئەنگلىيەدە بىر يىللىق ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئەركىن ئاسىيا رادىيوسىنىڭ 2018 - يىلى 25 - ئاپرېلدىكى خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا، ئابدۇقادىر جالالىدىن شۇ يىلى 29 - يانۋار كۈنى دائىرىلەر تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان. ئۇ 1999 - يىللا ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئادالەتكە بولغان تەلپۈنۈشىنى، شۇنداقلا مىللەت بېشىغا كېلىۋاتقان زۇلۇمغا بولغان كۆچلۈك نارازىلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنغان ئىدى:

قەلەم، قەلەمگە خاس ئىمانىمنى بەر،
ئەل ئۈچۈن قاينىغان ۋىجدانىمنى بەر.
قارىنى ئاق قىلىپ يازسام مۇبادا،
نومۇس بەكمۇ يامان، زاۋالىمنى بەر.

شائىر كۆرسە توڭلاپ، تىترىگەنلەرنى
قىپقىزىل قېنىنى ئوت قىلىپ چاچار.
ئۆزگىلەرگە بېرىپ گۈزەل ئەركىنلىك
ئۆزى تۇتقۇنلۇقتا ئۆرتىنىپ ياتار.

Pen, grant me faith to be yours alone
Ignite in me a conscience fierce for all
If ever I write black as white
Let the weight of shame ensure my fall.

When the poet sees those frozen in ice

He pours his boiling blood to thaw them
To grant others freedom, life's worthiest prize
He remains captive to his own desires.

Excerpt from "Pen and Poet"

ـ شائىرنىڭ «قەلەم ۋە شائىر» ناملىق شېئىردىن.

گۈلنىسا ئىمىن

گۈلنىسا ئىمىن (تەخەللۇسى گۈلخان) 2010 - يىلىدىن باشلاپ يېرىك شېئىرلىرى بىلەن تونۇلغان شائىرەدۇر. ئۇ 1997 - يىلى خوتەن رادىيو - تېلېۋىزىيە ئۇنۋېرسىتېتىنى تاماملىغاندىن كېيىن، چىرا ناھىيەلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 2015 - يىلى 4 - دېكابىردىن باشلاپ، ئۇ ھەر كۈنى كېچىدە بىر پارچە شېئىر يېزىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپ، بۇنى 2016 - يىلى 29 - فېۋرالغىچە داۋاملاشتۇرغان. شۇ مەزگىلدە، مەن ئۇنىڭ 101 پارچە شېئىرىنى توپلاپ، «گۈلخاندىن 101 كېچە» ناملىق ئېلكىتابنى تۈزۈپ چىقتىم. بۇ كىتابتا شائىرەنىڭ ئىجادىيىتى ۋە تەرجىمھالى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ئۇ 345 - كېچە شېئىرىنى تاماملىغاندىن كېيىن ئىجادىيىتىنى توختاتقان. گۈلنىسا ئىمىن گۈلخان 2018 - يىلى دېكابىردا تۇنجى قېلىنچە لاگېرغا سولانغان. 2019 - يىلى يازغان شېئىرلىرى سەۋەبلىك «بۆلگۈنچىلىك» بىلەن ئەيىبلىنىپ، 17 يىل ئالتە ئايلىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ئۇ 2017 - يىلىنىڭ بېشىدا كەڭ كۆلەملىك تۇنجى قېلىش باشلانغان مەزگىللەردە، ئۆز قورقۇنچلىرىنى شېئىرلىرى ئارقىلىق ئاشكارا ئىپادىلىگەن ئىدى:

قەتلىئام باشلىنىش ئالدىدا
ئارام پەيتىدە
كىشنەۋاتقان تەنھالىق بىزنى ئىستەيدۇ
كېڭىيۋاتقان تەشنالىق چېچەكلەيدۇ
قەدىمكى بىر خارابلىك ۋە يېڭى قوپۇرۇلغان تام
كۆزىمىزگە قاراپ كېكەچلەيدۇ.

45 - قات بەرگ
تەشنالىقنىڭ ئەڭ يىراقلىرىغىچە بارىدۇ
قارا يۇزلۈك دىلبەر
بىزنىڭ پايانىمىزدا قالىدۇ.

ـ شائىرەنىڭ «45 - كېچە: قارا ئەتىرگۈل» ناملىق شېئىردىن.

The massacre is about to begin,
In a fleeting moment of solace.
A cry of loneliness seeks us out,
Our encroaching desires start to grow.
An ancient ruin and a newly built wall -
They shadows carve fear into our eyes.

In the forty-fifth layer of roses
Reaching the farthest edges of desire
The black - fated beloved
Will remain in our sacred land.

Excerpt from "Forty-Fifth Night: A Black Rose"

مەن گۈلنىسا ئىمىن بىلەن تۇنجى قېتىم 2012 - يىلى تونۇشقان ئىدىم، شۇنىڭدىن كېيىن بىز يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قالدۇق. مەن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئۇندىدار (WeChat) سۇپىسى ئارقىلىق دائىم ئوقۇپ تۇراتتىم. بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق تېلېفون سۆھبىتىمىز 2016 - يىلنىڭ ياز پەسلىدە بولغان بولۇپ، بىز شۇ قېتىم ئۇنىڭ بىر پارچە شېئىرى ئۈستىدە مۇنازىرە قىلغان ئىدۇق. ئۇ 2018 - يىلى دېكابىردا تۇتقۇن قىلىنىپ لاگېرغا سولانغاندا، ئىككى پەرزەنتى ئارقىسىدا قالغان ئىدى. 2024 - يىلى كۈزدە، ئۇنىڭ تۇتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن يازغان «نامسىز» ماۋزۇلۇق بىر پارچە شېئىرى ئاشكارىلاندى ۋە ئۇيغۇر ئىجتىمائىي تاراتقۇلىرىدا كەڭ تارقالدى. شائىرە بۇ شېئىردا ئۆزىنىڭ تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى ۋە ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر خەلقىدىن ئۆزىنىڭ يالغۇز قالغان ئىككى بالىسىغا مېھىر - شەپقەت كۆرسىتىشنى ۋە ئۇلارغا يۆلەك بولۇشنى ئۆتۈنگەن.

مېنى ئەسلەپ ياش تۆكمەڭلار ھەسرەتتە،
كىملەرگىدۇر سارغايمىسۇن يۈزۈڭلار.
چۈشۈڭلارغا كىرىپ قالسام بەزىدە،
يوللىرىمغا تەلمۈرمىسۇن كۆزۈڭلار.

ئىنسان قالار بەزى ئىشقا ئامالسىز،

رەنجىمەڭلار باشقىلاردىن مېنى دەپ.
خەۋىرىمنى سورىماڭلار ھېچ كىمدىن،
غەم يېمەڭلار ئارتۇق مەندىن ئەنسىرەپ.

ئالدىڭلاردا قالدى ئىككى يۇلتۇزۇم،
مېنىڭ ئۇچۇن ئاشۇلارغا كۆيۈڭلار.
مەن چوڭ بولغان باغرىڭلاردا ئۇلارمۇ،
ياشۇالسۇن مېھرىڭلارنى بېرىڭلار.
ــ شائىرەنىڭ «نامسىز» ناملىق شېئىردىن.

Do not shed tears in sorrow to remember me
Nor let your faces grow pale for my sake
If I should ever wander into your dreams
Do not cast your eyes on the path I walk.

Even when at times you feel hopeless
Do not hold resentment toward others
Do not ask anyone of my whereabouts
Do not wear yourself out with worry.

Before I leave, I entrust two stars to you
For my sake, shower them with your love
Let them grow in the same embrace I grew in
Let them live with the love they deserve.

Excerpt from "Nameless"

پەرھات تۇرسۇن

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى شائىر ۋە يازغۇچى پەرھات تۇرسۇن 2018 - يىلى يانۋار ئەتراپىدا تۈنۈگۇن قىلىنغان. 2020 - يىلى فېۋرالدا تارقالغان خەۋەرلەرگە قارىغاندا، خىتاي دائىرىلىرى ئۇنى 16 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. پەرھات تۇرسۇن 2022 - يىلى سېنتەبىردە شۋېتسىيە يازغۇچىلار مەركىزى (PEN Sweden) تەرىپىدىن «تۇچولسكى مۇكاپاتى»

(Tucholsky Prize) غا ئېرىشكەن. بىز ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ خىتاي ھاكىمىيىتى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسەتلەرگە بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى، چوڭقۇر ئەندىشە ۋە نارازىلىقلىرىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز. ئۇ ئۆزىنىڭ «كۆيۈۋاتقان بۇغداي» ناملىق مەشھۇر شېئىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپلا قالماي، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە تىل بايلىقىنىمۇ يۈكسەك سەۋىيەدە نامايان قىلغان.

مەن ئاشۇ بۇغدايمەن جەننەتمۇ ئوت بىلەن داغلاپ كۆيدۈرگەن،
تومۇزدىكى قۇياش نۇرىمۇ مۇزلىتىپ تىترەتكەن.
سۆيگىن مېنى خارلىنىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدەك.
غەيرىي ئەقلىي كىشىلەرنىڭ قورشاۋىدا ئەقلىگە مەپتۇن بولغانىدەك.
مەن ئاشۇ بۆرىمەن سوغۇق يالتىراز ئۇستىخانلىرىم داخان ئايال قولىدا.....

تارقىلىمەن ئەپسۇندەك تۇپراق، ھاۋا، يالقۇن ۋە سۇغا.
سۆيگىن مېنى كۈن بىلەن ئاي بىر سىزىقتا تۇغرا كېلىپ ھەمەل بۇرجىدا،
ئۇچراشسىمۇ ئالتىنچى دەرىجىدە، يۈز بەرمىگەن مۆجىزىلەردەك.
ــ شائىرنىڭ «كۆيۈۋاتقان بۇغداي» ناملىق شېئىردىن.

I am the wheat, roasted in heaven's fire
The blaze turning the sun's light to frost
Love me as if you were consumed
By the sickness of humiliation

Surrounded by strangers, wise and silent.

I am a wolf, my bones cradled by a witch
Her bitter glow unveiling my essence
Soon, I will scatter like her spells
Dissolving into earth, air, fire, and water.

Love me beneath the shadow of a solar eclipse.

Excerpt from "The Burning Wheat"

ئابلەت ئابدۇرېشت بەرقى

تونۇلغان ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئاكادېمىك ئابلەت ئابدۇرېشت بەرقى «شىنجاڭ» مائارىپ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى ۋە كاندىدات پىروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ 2013 - يىلى ئىسرائىلىيەگە بېرىپ، خەيفا ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتور ئاشتى (Postdoctoral) تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. 2016 - يىلىنىڭ بېشىدا، ئىسرائىلىيەدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلىدە مەن بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۆزىنىڭ تېخى ئېلان قىلىنمىغان «زۇلمەتنى يۇتقان كېچىلەر لىرىكىسى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى ماڭا ئەۋەتىپ بەرگەن ئىدى. ئۇ شۇ يىلى ئۈرۈمچىگە قايتقاندىن كېيىن تۇتقۇن قىلىنىپ، 13 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

ئابلەت ئابدۇرېشت بەرقى ئۆز شېئىرلىرىدا ھايات كەچمىشلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئوتتۇرا شەرقتىكى كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئۇيغۇرلار ھېچقانداق ئەركىنلىكسىز ياشاۋاتقان ئۆز ۋەتىنىدىكى ئېچىنىشلىق رېئاللىق بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. ئۇ ئەسەرلىرىدە زۇلۇم ئىچىدە جىمقتۇرۇلغان خەلقىنىڭ سىرتقى دۇنياغا ئاڭلانمايۋاتقان زارلىرىنى ۋە ئۇلار ئىزچىل دۇچ كېلىۋاتقان ئادالەتسىزلىكلەرنى شېئىرلىرىدا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۆزلىشىمنى بولسائ چەكلىمەك،
بەس بولدى قىل، بولما ئاۋارە.
ئامال قىلىپ ئەتسەڭ ئېغىزنى،
كۆزۈم بىلەن تاپىمەن چارە.

ئەتسەڭ ئەگەر كۆزۈمنىمۇ ھەم،
قەلبىم ئىسيان قىلىدۇ شۇئان.
ئايلىنىدۇ بەدىنىم تىلغا
سۈرەن سالار تومۇردىكى قان.

شېئىر ئەمەس قەپىسىدىكى
بەلكىم بىر شىر بولۇشى مۇمكىن.
شېئىر ئەمەس ئۆلتۈرگىنىڭ ھەم،
بەلكىم بىر سىر بولۇشى مۇمكىن،

شېئىر ئەمەس قالسا سولىنىپ،
شېئىر ئەمەس ئۆلتۈرۈلسە ھەم.
شېئىر ئەمەس ئەمالار ئۈچۈن

بىر ئۆتكۈر كۆز بولالمسا ھەم.

ـ شائىرنىڭ «شېئىرنىڭ ئىقرارى» ناملىق شېئىردىن.

If you want to prohibit my speech
It would be better for you not to bother
If you find a way to block my mouth
I will find a way with my eyes.

And if you are going to blindfold me
My soul will simply rebel against it
My body will turn into words
The blood in my veins will explode.

This is not a poem that stays inside a cage
It is more likely to be a lion
It's not a poem that you have killed
It is more likely to be a secret.

It would not be a poem if it were detained
It would not be a poem if it were killed
It is not a poem for blind people
It is only for those with quick eyes.

Excerpt from "The Confession of a Poem"

ئـۇ 2015 - يىلـى ئۆكتەبـرده يازغـان « تۈگمـەن ناخشىسـى - ئۈچىنچـى قېتىملىـق ئىنتىفـادا مۇناسـىۋىتى بىلـەن» ناملىـق شـېئىردا، پەلەسـتىن خەلقـى دۈچ كېلىۋاتقـان زۇلـۇملار بىلـەن خىتـاي مۇسـتەبىت ھاكىمىيىتـى ئاسـتىدا ئېزىلىۋاتقـان ئۇيغۇرلارنىـڭ تەقدىـرى ئوتتۇرىسـىدا سېلىشـتۇرما ئېلىـپ بارىـدۇ.

بىر ئاتىنىڭ بالىلىرى
بىر - بىرىگە تىغ تەڭلىسە
.تېگىدۇ ئاشۇ تىغ ئەڭ ئاۋۋال مېنىڭ يۈرىكىمگە

قېنى ئېيتىڭلار
قايسى تەرەپتىمەن؟
تارىخ نېمە ئۇ؟
بىرى ئۆلتۈرۈلسە قىرغىنچىلىق
يەنە بىرى ئۆلتۈرۈلگەندە
...كۆزى كۆرمىسە ھېچكىمنىڭ
.مەن ئاشۇ ئۆلتۈرۈلگەنلەر بىلەن بىللە

ـ شائىرنىڭ «تۇغمەن ناخشىسى - ئۇچىنچى قېتىملىق ئىنتىفادا مۇناسىۋىتى بىلەن» ناملىق شېئىردىن.

Children of the same father
Each aiming at the other
The first blow always pierces my heart
Tell me, which side are you on?
What is history's answer?
One's death is genocide
The other's loss unseen
I stand with those killed.

Excerpt from "The Song of the Mill"

ئادىل تۇنىياز

ئادىل تۇنىياز 1990 - يىللاردىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرىدۇر. ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى ۋە ئامېرىكا خەلقئارا دىنىي ئەركىنلىك كومىتېتىنىڭ دوكلاتلىرىغا قارىغاندا، ئادىل تۇنىياز بىلەن رەپقىسى نەزىرە مۇھەممەت سالىھ 2017 - يىلى دېكابىردا تۇتۇلغاندىن بۇيان، ئۇنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە ئىز - دېرىكى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر يوق.

ئادىل تۇنىيازنىڭ ئىجادىيىتى - خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان زىيانكەشلىكلىرىگە قارىماي، ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى مىراسلىرىنى قانداق قوغداپ كەلگەنلىكىنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر. شېئىرىيەت ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى جانلاندۇرۇشتا ھالقىلىق رول ئوينىغان قالماي، يەنە مۇستەبىت خىتاي تۇزۇمىگە قارشى

تۇرۇشتىكى كۈچلۈك بىر مەنىۋى قارشىلىق ۋاستىسىگە ئايلانغان.

ئەي، ئانا تىل سەرسان بولۇپ بىز
ئۇپۇقۇڭدىن كەتتۇق ئۇزاققا.
كۆكنار گۈلى دېگىزنىڭ ھىدىنى ئەكېلىدۇ،
خىيال ئۇزاق نەملىنىدۇ.

ـ شائىرنىڭ «ئانا تىل» ناملىق شېئىردىن.

Mother tongue
We are becoming homeless
Drifting far from your horizon
A poppy carrying the sea's breath
Dampens our thoughts for a moment.

Excerpt from "Mother Tongue"

گۈل ياغماقتا ئۇيغۇر تىلىدا
بىر بوۋاي كىرپىكىدە تېرىۋالدى.
شېئىرىم گۈل بەرگىدەك تۆكۈلگەندە
بىر قىزچاق گۈلدىن كېپىش كىيىۋالدى.

ـ شائىرنىڭ «بىر - بىرىمىزگە كۈلۈپ قارايلى» ناملىق شېئىردىن.

Flowers scatter on the Uyghur language
An elderly man gathers them carefully
Within the cradles of his eyelashes.
When my poems fall like petals
A girl weaves slippers adorned with blooms.

Excerpt from "Let's Cherish Each Other"

ۋاھىتجان ئوسمان

ئاتاقلىق شائىر ۋاھىتجان ئوسمان 2016 - يىلى تۇنۇقۇن قىلىنغۇچە، «شىنجاڭ» مائارىپ نەشرىياتىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن ھەمدە ئۇيغۇر تىلى دەرسلىك ماتېرىياللىرىنى تۈزۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇھىم خىزمەتچىسى بولغان. ئەركىن ئاسىيا رادىيوسىنىڭ خەۋەر قىلىشچە، ئۇ 2016 - يىلى ئۆكتەبىردە تۇنۇقۇن قىلىنغان. ۋاھىتجان ئوسمان ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقانلىقى سەۋەبلىك 15 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ئۇ 2011 - يىلى نويابىر مەزگىللىرىدىلا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىنلىكىگە قارىتىلغان ئىزچىل باستۇرۇشلارغا نىسبەتەن ئۆزىنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرىنى شېئىرلىرى ئارقىلىق ئاشكارا ئىپادىلىگەن ئىدى.

بۇ يەردە تۇرۇشقا بولماسمىش،
بۇ يەردە مېڭىشقا بولماسمىش.
بۇ يەردىن يېنىشقا بولماسمىش،
ئاسماندا ئەزەلدىن بۇ گەپ يوق،
يۇلتۇز بول بالام!
كۆلىمەتتىن قان يىغلاشنى،
دىلنى ھەسرەت چۇلغاشنى،
پاك ۋىجداننى بۇلغاشنى،
ھېچكىم مېنى قىلمىغان.
ئەگەر چىداپ ئۆتمەكچى بولساڭ،
ئادەم بول بالام!

ــ شائىرنىڭ «ئاگاھلاندۇرۇش» ناملىق شېئىردىن.

They said, you cannot speak here
Cannot praise here
Nor even ask why
In the spring water, there are no such words
Son, you should become a river!

No one forbids you
If you shed bloody tears from hardship
If painful sorrow fills your hearts
If our consciousness grows polluted
If you live on with patience, and endure
Then my son, you will truly be a human!

Excerpt from "The Warning"

ئـۇ ئۇيغـۇر تىلـى دەرسـلىكلىرىنى تـۈزۈش ۋە تەھرىرلـەش خىزمىتىنـى ئىشـلەۋاتقان مەزگىلـدە، دائىرىلـەر تەرىپىدىـن تۇتقـۇن قىلىنـىش ئېھتىماللىقىنـى بىلـپ تۇرسـىمۇ، ئۇيغـۇر تىلـى مائارىپىنـى قوغداشـنىڭ مۇھىملىقىنـى ئـۆز شېئىرىدا جەسـۇرلۇق بىلـەن ئىپادىلىگـەن. ئـۇ 2012 - يىلـى 8 - ئىيـۇن كـۈنـى تۆۋەندىكـى شـېئىرنى يازغـان:

ئەي تىلىم،
سېنى ماڭا ھامىي بولار دەپ،
ئاسرىغانىدىم.
بىر مىدىرلىدىڭ بېشىم يەتتى ئاسمانغا،
بىر مىدىرلىدىڭ قەدەم ئالدىم زىندانغا.
ئەي كۆزۈم،
سېنى ماڭا كومپاس بولار دەپ،
ساقلىغانىدىم.
بىر قارىساڭ تاش ئايلاندى زۇمرەتكە،
بىر قارىساڭ چۆكۈپ كەتتىم زۇلمەتكە.

ـ شائىرنىڭ « ئۆزۈمدىكى رەقىبلەر» ناملىق شېئىردىن.

My mother tongue
I trust in you to protect us all
I strive to preserve your spirit
With you, my head touches the sky
Yet with every step you take forward
I edge closer towards the prison.
My eyes
I hoped you would be my compass
With your gaze, transforming stone into emerald
But as I look again, I sink into oppression.

Excerpt from "Enemies Within Me"

مەزكۇر كىتابنىڭ يېزىلىشى ھەققىدە

مەن بۇ كىتابنى تەييارلاش ۋە ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، تالاي تۇنلەرنى خىتاي تۇرمىسىدە ئازاب چېكىۋاتقان بۇ قەدىردان شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرى بىلەن مۇڭدىشىپ ئۆتكۈزدۇم. مىڭلىغان مۇھاجىرەتتىكى قېرىنداشلىرىمىزغا ئوخشاشلا مېنىڭ كەچمىشىم بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئۆتۈۋاتقان بۇ ئېغىر كۇنلەردە، ئۇشبۇ كىتابتىكى ھەر بىر شائىرنىڭ مىسرالىرى قەلبىم بېغىشلىرىغا مەھكەم باغلىنىپ، ۋەتەندىن ئۇزاقتىكى غېرىبانە كۇنلىرىمدە ئۇلارنىڭ نەزمىلىرى سولغۇن دىلىمغا دىلكەش بولۇپ كەلدى. ئاشۇ كىشى قەلبىگە چەكسىز روھ ۋە جاسارەت بېغىشلايدىغان، دۇنيادىكى ئەڭ زالىم ۋە قەبىھ ھۆكۈمرانغا باش ئەگمەيدىغان، مۇھەببەت، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنى كۈيلىگەن، ئۇيغۇرغا ھۆر ۋە ئەركىنلىك تەلەپ قىلغان سۆيۈملۈك قەھرىمانلىرىمىزنىڭ نەزمىلىرىنى ئەمدى پۈتۈن دۇنيا ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.

دۇنيادا ھېچ قانداق بىر مەدەنىي جەمئىيەت - ئۆز دۆلىتىدە شائىرلارنى شېئىر يازغىنى ئۈچۈن جازالىمايدۇ. ئەمما خىتاي دۆلىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان شەرقىي تۈركىستان - ئۇيغۇرىستاننى ئۆزىنىڭ ئەبەدىي مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ۋە دۇنيانىڭ بارلىق قائىدە - قانۇنلىرىغا خىلاپلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىن يېزىش ۋە پىكىر قىلىش ھوقۇقىنى باستۇرۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل، مەدەنىيەت ۋە بارلىق مىللىي مەۋجۇتلۇقلىرىنى تۈپتىن يوقىتىش مەقسىتىدە تۈرلۈك قىرغىنچىلىقلارنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ جىنايەتلەرنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقان مىليونلىغان بىگۇناھ ئۇيغۇرلار جۈملىدىن مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خىتاي تۈرمىلىرىدە ئازاب چېكىۋاتىدۇ. ئاتالمىش خىتاي پۇقرالىسى بولغان بۇ زىيانكەشلىككە ئۇچراۋاتقان ئۇيغۇرلار خىتاينىڭ سوغۇق زىندانلىرىدىن دەرھال قويۇپ بېرىلىشى كېرەك. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر شائىرلىرىغا قارىتىلۋاتقان داۋاملىق ئېلىپ بېرىلۋاتقان زۇلۇم ۋە ناھەق جازالاشلار، جۈملىدىن كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش، قولغا ئېلىش ۋە يوقىتىۋېتىشلار ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ مەلۇماتلارغا ئېرىشكەنسېرى، روھىي جەھەتتىن بېسىمغا دۇچ كەلدىم. بۇ پاجىئەلىك قىلمىشلاردىن كېلىپ چىققان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى يېقىندىن كۆزىتىپ، مەھبۇس شائىرلارنىڭ شېئىرىي ئاۋازىنى كەڭ دۇنياغا يەتكۈزۈش زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. پەقەت شېئىر يازغانلىقى ئۈچۈنلا ئېغىر جازالارغا ئۇچرىغان بۇ شائىرلارنىڭ قىممەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ سۈكۈتته يوقاپ كېتىشىگە قەتئىي يول قويۇشقا بولمايتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئاۋازى بوغۇپ تاشلانغانلارنىڭ ئاۋازىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى دۇنياغا ئاڭلىتىش مېنىڭ تەخىرسىز بىر ۋەزىپەمگە ئايلانغان ئىدى. شەخسىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىدىن سىرت، بۇ قېتىن ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستۈمگە ئېلىشىنى مەن ئەخلاقىي بىر مەجبۇرىيەت دەپ قاردىم. چۈنكى، 2017 - يىلى خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق قىلىشنى باشلىغاندىن

كېيىن، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ۋەتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز - ئارا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغان بىر ۋەزىيەتتە، بۇ كىتابنى پۈتتۈرۈش تەقەززاسى تېخىمۇ جىددىي بىر ھالقىغا كىرگەن ئىدى. بۇ سۈكۈت ئالدىدا مەن تىنچ تۇرالمايتتىم. ھەربىر قېتىم، بۇ بۇرۇقتۇرۇلغان ئاۋازلارنى دۇنياغا ئاڭلىتىشىم كېرەك ئىدى. چۈنكى پەقەت شېئىر ئارقىلىق پىكىر بايان قىلغانلىقى ئۈچۈنلا ئازاب چېكىۋاتقان بۇ شائىرلارنىڭ پاجىئەسىنى دۇنيانىڭ ئۇنتۇپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشىم ھەممىدىن مۇھىم ئىدى. نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋەتەن بىلەن بولغان بارلىق ئالاقىلىرىنىڭ ئۈزۈپ تاشلىنىشى ۋە ئائىلەم بىلەن بولغان ھەرقانداق بىر ئالاقەمنىڭ چەكلىنىشى ماڭا تەسۋىرلىگۈسىز روھىي بېسىم پەيدا قىلغان ئىدى. كۆپلىگەن شائىر دوستلىرىمنىڭ خىتاي تۈرمىلىرىدە ئازاب چېكىۋاتقانلىقى ھەر ۋاقىت ئېسىمگە كەچكىنىدە بۇ كىتابنى پۈتتۈرۈش تەخىرسىزلىك تۈيغۇسى مەنىدە تېخىمۇ ئېشىپ باردى. تۈتقۇن قىلىنغان ۋە قامالغان ئۇيغۇر شائىرلىرى توغرىسىدا ئىشەنچلىك ئۇچۇرغا ئېرىشىشنىڭ قىيىنلىقىغا قارىماي، 2017 - يىلىدىن باشلاپ بۇ تەتقىقاتنى ئىزچىل ئېلىپ باردىم. نەشر قىلىنغان كىتابلار، ژۇرناللار ۋە تور مەنبەلىرىدىن قاماققا ئېلىنغان، تۈتقۇن قىلىنغان ۋە غايىب قىلىۋېتىلگەن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى توپلاپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ جىددىي ئىجرا قىلىۋاتقان بارلىق ئۇچۇرلارنى قامالالاش ياكى تەلتۆكۈس يوق قىلىۋېتىشتىن ئىبارەت قاراڭغۇلۇقلار ئىچىدە مەھبۇسقا ئايلاندۇرۇلغان شائىرلارنىڭ يوق قىلىۋېتىلگەن نەزمىلىرىنى ۋە ھايات ھېكايىلىرىنى تېپىپ چىقىشقا ۋە بىر - بىرلەپ يېغىشقا كىرىشتىم. يەتتە يىلدىن ئارتۇق جاپالىق ئەمگەك ۋە روھىي بېسىملاردىن كېيىن، ئاخىرى بۇ كىتابنى تاماملاشقا قادىر بولدۇم.

بۇ كىتاب مانا شۇ يىللارچە داۋام قىلغان پىداكارلىق، مېھنەتسىز ئەمگەك ۋە ئۆزنى پىدا قىلىشنىڭ نەتىجىسىدۇر. قاماقتىكى بۇ شائىرلارنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئۇلار ھەققىدىكى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى خەۋەر قىلغان «ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» ئۇيغۇر بۆلۈمگە، بولۇپمۇ دوستۇم شۆھرەت ھوشۇر خەۋەر قىلغان تۈتقۇن قىلىنغان ئۇيغۇر شائىرلىرى ھەققىدىكى ئىنچىكە ۋە تەپسىلىي دوكلاتلار ئۈچۈن مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. سەلىمە خانىمغا، شۇنداقلا سەپداش ۋە دوستلىرىمدىن ئابدۇۋېلى ئايۇپ، بەھرام سىنتاش، نەجمىدىن شېرىپ ۋە يەنە نامىنى ئاشكارىلاشنى خالىمايدىغان باشقا نۇرغۇن چەت ئەلدە ياشاۋاتقان قېرىنداشلىرىمغا رەھمەت ئېيتىمەن. ئاخىرىدا بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن ئىقتىسادىي ياردەمدە بولغان ئۇيغۇر پىروجېكت فوندىغا ھەم شۇنداقلار بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن ياردەمدە بولغان ئەنگلىيەدىكى ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئەللىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەر قېرىنداشلىرىمغا مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. ھەر تەرەپلەردىن ئۇزلۇكسىز قوللاشلار بىلەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ پاجىئەسىنى دۇنياغا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاڭلىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۇق.

دۇنيانىڭ ھەممە ئادەم ئۈچۈن تىنچ، ئادالەتلىك بىر ماكان بولۇشى، كىشىلەرنىڭ دىنى، رەڭگى ياكى مەدەنىيىتىنىڭ پەرقلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممە كىشىنىڭ

ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن خاتىرجەم ياشىيالىشى، بۇگۈنكى ئىنسان جەمئىيىتىنىڭ ئادالەت تەرتىپى ۋە تەقەززاسىدۇر. بۇ مۇددىئا ۋە ئارزۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن، تۈتقۇن قىلىنغان ئۇيغۇر شائىرلىرىغا ئوخشاش مىڭلىغان ناھەق زۇلۇم تارتىۋاتقان كىشىلەر ئەركىنلىككە ئېرىشىشى كېرەك. ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ پەقەت شېئىر ئارقىلىق ئۆز پىكرىنى بايان قىلغانلىقى ئۈچۈنلا خىتاي تۈرمىلىرىدە قېيىن - قىستاققا ئۇچرىشى، جازالىنىشى بۇگۈنكى مەدەنىي دۇنيا قوبۇل قىلالايدىغان ئىش بولماستىن ئۇ بىر مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ ئۆتكۈزۈۋاتقان جىنايىتىدىن ئىبارەت، خالاس...

بۇ كىتاب ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇتلۇق روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنگلىز تىلىدا سۆزلەيدىغان دۇنياغا بىۋاستە مۇراجىئەت قىلىش ئۈچۈن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان مېھنەتتۇر. بۇ كىتاب ئۇيغۇرلارنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇسىنى، كېلەچىكى ۋە ھايات قېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان مۇستەھكەم كۈرىشىنى بايان قىلىدۇ. بۇ كىتاب ئارقىلىق، ئاۋازى بوغۇلغانلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، يېزىلغان ھەر بىر مىسرالار ئارقىلىق قاماقتا ئازابلىنىۋاتقان مەھبۇس شائىرلارنىڭ مۇڭلىرىغا ھەمراھ بولالايسىز.

گەرچە ئۇيغۇر خەلقى تارىختىكى ئەڭ قاراڭغۇ دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، شۇنىڭغا ئىشەنچىمىز كاملىكى بىز چوقۇم بۇ زۇلۇمنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلىمىز. بىز قەلبىمىزدە ھەر ۋاقىت ئەركىن بىر ۋەتەننى ئارزۇ قىلىپ ياشىساق ۋە شۇ ۋەتەن ئۈچۈن توختىماي كۈرەش قىلساق، ئۇيغۇر روھى ھېچقاچان ئۆچمەيدۇ. بىز ئۆز زېمىنىمىزدا، ئىززەت ۋە تىنچلىق ئىچىدە ئەركىن ياشىمىغۇچە، ئۇيغۇرنىڭ ئەركىنلىك كۈرىشى داۋام قىلىدۇ.

بۇ كىتاب پەقەت قايغۇ بىلەنلا تولغان ئەمەس. ئۇ مۇھەببەت، ئۈمىد ۋە كېلەچەككە بولغان ئىشەنچنىمۇ ئۆزىگە سىڭدۈرگەن. كىتابتىكى شېئىرلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەقەدەر پاساھەتلىك، چىداملىق ۋە گۈزەل بىر تىل ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر نامايان قىلىدۇ. سىز بۇ كىتابنى ئوقۇغىنىڭىزدا، ئۇنىڭدىكى ئاشۇ تالاي ئىزگۈ مىسرالار ئىچىدىن خۇشاللىق ۋە ئىلھاملار تاپالايسىز.

كىتابتىن ئورۇن ئالغان پەقەت ئۇيغۇر بولغانلىقى ۋە ئەركىنلىك بىلەن ئادالەتكە بولغان مۇھەببىتىنى شېئىر ئارقىلىق ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈنلا خىتاي تۈرمىلىرىدە ئازاب چېكىۋاتقان يىگىرمە بەش ئۇيغۇر شائىرنىڭ ئۇنتۇماڭلار، ئۇلارنى ھەر ۋاقىت ئەسلەپ قويۇڭلار. زۇلۇم ئۇلارنىڭ ئاۋازىنى باسقان بولسىمۇ، ئىنسانىيەت، مۇھەببەت ۋە ئەركىنلىك تەرەپدارى بولغان سىلەر، پۈتۈن دۇنيا ئۇلارنىڭ ئاۋازى بولۇپ ياڭرىشى كېرەك. مەن قەتئىي ئىشىنىمەنكى، ئۇيغۇرلار تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن ئادالەت ھامىنى غەلبە قىلىدۇ، ھەقىقەت ۋە ئەركىنلىكنى كۈيلىگەنلىكى ئۈچۈن تۈرمىگە قامالغان بۇ شائىرلار دەرھال ئازاد قىلىنىشى كېرەك. ئۇلارنى ئۇنتۇپ قالماڭلار. ئۇلارنىڭ قاراڭغۇ ۋە سوغۇق تۈرمە پەنجىرلىرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان سۈكۈتتىكى پەريادلىرىغا قۇلاق سېلىڭلار!

مەن بۇ كىتابنى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا ئاتلاپ باستۇرۇش بىسىمىنىڭ

كۆلەڭگىسىدە تۇرۇپ، زور روھىي بېسىم ۋە ئازابلار ئىچىدە يېزىپ چىقتىم. بارلىق ئائىلەم ۋە دوستلىرىم بىلەن بولغان ھەممە ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالغان ھالەتتە جىددىيلىك ۋە ئېغىر مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بىلەن بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى داۋاملاشتۇردۇم. مەن دۇنيانى داۋاملىشۋاتقان ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىغا – خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتا يولغا قويۇۋاتقان ئەڭ رەھىمسىز ۋە ئىنسانپەرۋەرلىككە زىت زۇلۇمغا ھەر ۋاقىت شاھىت بولۇشقا چاقىرىمەن.

يۈرىكىمدە بىر ھەقىقەت دائىم لاۋۇلدايدۇ. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئادالەت نۇرى ھامان چاقنايدۇ. ئىستىبدات - زومىگەر خىتاي ھاكىمىيىتى ھامىنى غۇلايدۇ ۋە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ شەرمەندە بەتلىرىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

ئەزىز ئەيسا ئەلكۇننىڭ تەرجىمھالى:

ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن

شائىر، ئاكادېمىك ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن 1970 - يىلى شايار ناھىيەسىنىڭ تويبولدى يېزىسىدا دوختۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1988 - يىلى شايار ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ۋە شۇ يىلى 9 - ئايدا ئۇرۇمچى ئۇنىۋېرسىتېتى رۇس تىلى كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1999 - يىلى ئۇنىۋېرسىتېتنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئاقسۇ شەھىرىگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. 1992 - يىلى 2 - ئايغىچە ھۆكۈمەتتە 6 ئاي سىناق خىزمەتنى قىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۇنىۋېرسىتېتتىكى سىياسىي پائالىيەتلىرى ۋە ھەربىكەتلىرى سەۋەبىدىن «12 - دېكابىر ئوقۇغۇچىلار ھەربىكتى» بىلەن ئەيبلىنىپ خىزمەتتىن ھەيدەلگەن. 1992 - يىلىدىن 1999 - يىلى 2 - ئايغىچە ئاقسۇ شەھىردە رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1999 - يىلى باھاردا ۋەتەندىن ئايرىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى دېكابىردا گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھىرىگە كېلىدۇ.

ئەلكۇن 2001 - يىلى ئاۋغۇستتا لوندونغا كېلىدۇ ۋە شۇ يىلدىن باشلاپ يىلدىن 2009 - يىلىغىچە لوندون مورلېي ۋە لامبېت ئىنستىتۇتلىرىدا ئىنگلىز تىلى، قوش تىل مائارىپى ۋە كومپيۇتېر كەسىپلىرىدە ئوقۇيدۇ. 2004 - يىلى لوندون ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ تەشكىللەيدۇ ۋە 2017 - يىلىغىچە مەزكۇر ئانسامبلنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 2001 - 2009 - يىلىغىچە لوندون ببرىكبەك ئىنستىتۇتىدا كومپيۇتېر ئىلمى ۋە مېدىيە كەسپىنى پۈتتۈرىدۇ ۋە 2011 - يىلى «دونياي دەرياسىدىن ئورخۇن بويلىرىغىچە» ناملىق كىتابنى نەشر قىلىندۇ. 2011 - 2022 - يىلىغىچە «ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى» ئىدارە ھەيئىتى، باش كاتىپ ۋە پروگېكت مەسئۇلى قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلىدۇ. بۇ يىللاردا لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئافرىقا ۋە شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا بىرىتانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ياردەمگە ئېرىشكەن «خىتايدىكى ئىسلامىي ئاۋاز»، «مەشرەپ» قاتارلىق تەتقىقات تۈرلىرىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

2023 - يىلى 7 - نويابىردا ئەزىز ئەيسا ئەلكۇننىڭ تەھرىرلىكى ۋە ئاساسلىق تەرجىمە قىلىشى بىلەن ئىشلىگەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامايەندىسى بولغان «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» (Uyghur Poems) ناملىق كىتاب پىنگۇئىن كەم تېپىلدىغان كىتابلار نەشرىياتى (Random House Penguin) تەرىپىدىن لوندون، نيۇ يورك ۋە تورونتودا ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىندۇ.

ئەزىز ئەيسا ئەلكۇننىڭ تەھرىرلىكى ۋە تەرجىمە قىلىشى بىلەن ئىشلىگەن «قاماقتىكى روھلار - خىتاي تۈرمىسىدىكى ئۇيغۇر مەھبۇسلارنىڭ شېئىرلىرى» 2025 - يىلى 16 - دېكابىر كۇنى ئەنگلىيەنىڭ ھېرتفوردشىر نەشرىياتى (Hertfordshire Press) تەرىپىدىن ئىنگلىزچە نەشر قىلىنىدۇ.

ئەزىز ئەيسا ئەلكۇن 2025 - يىلى ئاپرېلدىن بۇيان خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ (Uyghur PEN Centre) رەئىسى بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە.

ئەلكۇن 2023 - يىلدىن سېنتەبىردىن باشلاپ لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى ئافرىقا ۋە شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى «دۆلەت ھالقىغان مۇقام» (Maqam Beyond Nation) ناملىق ئىش تۈردە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇ 2021 - يىلدىن بۇيان ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا يازغۇچىلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى. ئۇنىڭ تۈرلۈك مەزمۇنلاردىكى ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى «ئەلكۇن تورى» ئارقىلىق ئوقۇيالايسىز:
https://www.azizisa.org/

بۇ ماقالىنى زۇلفىيە مۇھەممەد تەھرىرلىدى.

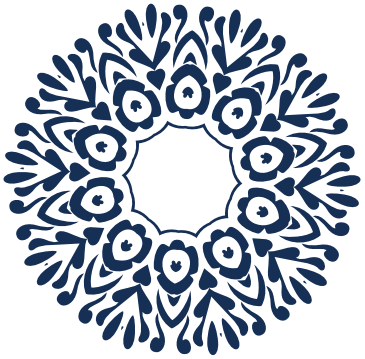

20

ئۇيغۇر مۇقام ۋە مۇزىكا سەنئىتىنى قوغداش ۋە چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئويناىدىغان رولى

شۆھرەت تۇرسۇن

(مۇلاھىزە ماقالىسى)

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر مۇقام ۋە مۇزىكا سەنئىتى – ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي، مەدەنىي ۋە روھىي قىممەت قارىشى، مىللىي خاسلىقى ۋە مەدەنىي كىملىكىنىڭ ئىنكار قىلغۇسىز يارقىن ئىپادىسىدۇر. ھالبۇكى، 21 - ئەسىرگە كەلگەندە، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئاسسىمىلياتسىيە، ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن يوقىتىش سىياسەتلىرى، ئۇيغۇر كىملىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈۋرۈكلىرىدىن بولغان سەنئىتىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ۋە راۋاجلىنىشىغا جىددىي خىرىس پەيدا قىلماقتا.

بۇ مۇلاھىزە ماقالەمدە، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكا ۋە مۇقام سەنئىتىگە قىلۋاتقان سىستېمىلىق ۋە ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىقلىرى، شۇنداقلا مۇھاجىرەتتىكى چەكلىك شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ ئۇنى ساقلاپ قېلىشتا چەت ئەلدىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق روللارنى ئويناشى ۋە قانداق جەددىي تەدبىرلەرنى ئېلىشىمىزنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئۆز تەجرىبىلىرىم ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەكچىمەن.

ئۇيغۇر مۇقام - مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تارىخىي ۋە خەلقئارالىق قىممىتى

ئۇيغۇر مۇقام ۋە مۇزىكا سەنئىتى ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىلەردە، ئوخشىمىغان دەۋرلەر ۋە سىياسىي ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشلىرى داۋامىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىسمەتلىرى بىلەن بىرگە جۇغلىنىپ، خاس ھالدا تاۋلىنىپ ۋە ئەۋلادمۇئەۋلاد بېيىپ بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسىدۇر. ئەسىرلەر سۈزگۈچىدىن ئۆتۈپ بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى مەشرەپلەر ۋە ناخشا، ساز، ئۇسسۇل قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك سەنئەت ئېلىمىنتلىرى ئۆزئارا مۇجەسسەملەنگەن مۇقام سەنئىتى ئۆزگىچە سېھرىلىك كۈچكە ئىگە مۇكەممەل بىر بەدىئىي سىستېمىدۇر.

بۇ سەنئەتنىڭ دۇنياۋى قىممىتى ۋە ئورنى شۇنداق يۇقىرىكى، 2005 - يىلى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى (UNESCO) تەرىپىدىن «ئىنسانىيەتنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى» سۈپىتىدە تىزىملىنىپ، خەلقئارادا ئورتاق ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشكەن [1] (UNESCO, 2005) .

مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى ۋە مۇزىكا سەنئىتىگە بولغان تەھدىت

ھالبۇكى، كوممۇنىست خىتاي 1949 - يىلى ۋەتىنىمىزنى بېسىۋالغاندىن بۇيانقى 77 يىل جەريانىدا، سىستېمىلىق ھالدا پۈتۈن تارىخىمىزنى ئۆچۈرۈپ، ئۆزلىرى يالغاندىن خالىغانچە ئويدۇرۇپ تارىخ يېزىپ، بىر پۈتۈن تارىخىمىزنى، جۇملىدىن مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى تامامەن يوقىتىشقا ياكى ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا قاتتىق ئۇرۇنۇپ كەلمەكتە؛ ئۇيغۇرلارنى تەدرىجىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشتا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئەت مىراسلىرىنى تەدرىجىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، يوقىتىپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق باشلانغان يېقىنقى 10 يىل مابەينىدە، خىتاي سىستېمىلىق ھالدا پۈتۈن تارىخىمىزنى ئۆچۈرۈپ، ئۆزلىرى يالغاندىن خالىغانچە ئويدۇرۇپ تارىخ يېزىپ، بىر پۈتۈن مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ مۇھىم پارچىسى بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئەت مىراسلىرىمىزنىمۇ تامامەن يوقىتىشقا ياكى ئۆزىگە تەۋە قىلىشقا قاتتىق ئۇرۇنۇپ كەلمەكتە [2].

دىنىي ۋە مىللىي خاسلىقنى، تارىخنى ئىپادە قىلىدىغان مەزمۇن ۋە تېكىستلەر سۆكۈپ ئېلىنىپ، قىممەتلىك سەنئەت مىراسلىرىمىز ۋەيران قىلىنۇاتقان بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇر سەنئەتكارلار يوقىتىش نىشانىغا ئېلىنىپ، مىللىتىمىزنىڭ پەخرى، دۆلەت

گۆھىرى سۇپىتىدە ئەزىزلىنىشكە لايىق سەنئەت ساھەسىدىكى مۇقام ژانىرلىرى، تالانت ئىگىلىرى، ئەل سۆيگەن ۋە ئەلنى سۆيگەن سەنئەتكارلىرىمىز تۇرمە ۋە لاگېرلارغا قامالىپ، ھەتتا ئۇن - تىنسىز ئۆلتۈرۈلمەكتە. مۇقامچى ۋە مۇزىكانت ئابدۇرېھىم ھېيىت، سەنۇبەر تۇرسۇن، داڭلىق ناخشىچى رەشىدە داۋۇت، ئابلاجان ئاۋۇت قاتارلىقلارنىڭ لاگېر ۋە تۇرمىلەرگە قامالىشى ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇم بولغانلىرى بولۇپ، بۇ خىل زىيانكەشلىكنىڭ نىشانىغا ئايلانغان ئۇيغۇر داڭدار سەنئەتكارلىرىمىز ئاز ئەمەس ۋە ھەقىقىي سانىمۇ تېخى ئېنىق ئەمەس [3].

ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىرقىي ۋە مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى يۈرگۈزۈۋىش بىلەن خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ كۆچلۈك ئەيىبلىشىگە دۇچ كېلىۋاتقان خىتاي ھۆكۈمىتى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقامى خەلق مۇزىكا سەنئىتى – جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ رەڭدار قامۇسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىنىڭ بىرى» دەيدىغان ساختا تەشۋىقاتنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن دۇنياغا سىڭدۈرۈشكە ئۇرۇنماقتا [4].

بۇ ھەقتە قەلەم تەۋرەتكەن ئامېرىكىلىق ئۇيغۇرشۇناس تەتقىقاتچىلاردىن شان روبېرتس «يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قارىتىلغان سىياسىي بېسىم ۋە ئاسسىمىلياتسىيە سىياسەتلىرى، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەبىئىي راۋاجلىنىشىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ» دەپ يەكۈنلىگەنىدى (Roberts, 2020).

گەرچە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار ۋەزىيىتىنى كۆزەتكۈچىلەر، خىتايىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇزىكا سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى ھەققىدە كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، خەلقئارا جەمئىيەتتە يەنىلا يېتەرلىك دەرىجىدە دىققەت ۋە ئىنكاس قوزغىيالمغىنى يوق. خەلقئارانىڭ خىتايىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىكى سىياسەتلىرىنى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ تونۇشى ۋە ئۇنىڭغا قارشى ئەيىبلەش ۋە جازالاش تەدبىرلىرىنىڭ كۈنسايىن ئېشىشىغا ئەگىشىپ، خىتاي ھۆكۈمىتى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تاكتىكا ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمەكلىرىنى چەت ئەللەرگە تەشۋىقاتقا چىقاردى. ئۇلار «شىنجاڭ ياخشى جاي»، «بەختلىك شىنجاڭ» دېگەندەك سىياسىي تېمىلاردا ئويۇن قويۇپ، خىتايىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىنى يېپىشقا خىزمەت قىلدۇرۇلماقتا. ئېچىنارلىقى شۇكى، ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ بىر مۇھىم بەلگىلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى ئۇيغۇر دىيارىدىكى سىياسىي باستۇرۇش جەريانىدا تەدرىجىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھايات پائالىيەت دائىرىسىدىن سىقىپ چىقىرىلىۋاتقان بىر پەيتتە، خىتايلار تەرىپىدىن سەھنىگە ئېلىپ چىقىلىۋاتقان ئاتالمىش «شىنجاڭ ناخشىسى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» دېگەندەكلەردىن باشقا يەنە، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ داۋاملىق ھالدا خىتاي سىياسىي تەشۋىقاتىنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇرۇلغانلىقى گەۋدىلەنمەكتە.

خىتاي مەركىزىي تېلېۋىزىيەسىنىڭ 2024 - يىلى فېۋرالدا، قەشقەر كوناشەھەر رەستىسىدە تۇنجى قېتىم تەشكىللىگەن «چاغان بايرىمىلىق سەنئەت كېچىلىكى»

تارماق سەھنىسى بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالىدۇر. ئۇيغۇر ئارتىس دىلرەبا دىلمۇرات قاتارلىقلارنىڭ مىللىي خاسلىقى بۇزۇلغان ئەبجەش كىيىملەر بىلەن خىتايچە ناخشىلارغا ئەبجەش ئۇسۇلۇبتا ئۇسسۇل ئويناشى، ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان نەرسىنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر سەنئىتى ئەمەسلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ [5 - 6]. ھەتتا خىتاي ئارتىسلارنىڭ ئۇيغۇر قىياپىتىگە تەقلىد قىلىپ كىرىۋېلىپ، ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئورۇنلىغۇچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىشى، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىگە بولغان ئاشقۇن ھالدىكى ھۆرمەتسىزلىك ۋە دەپسەندە قىلىشنىڭ، مەدەنىيەت ئوغرىلىقىنىڭ نورمالىلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، خىتاينىڭ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىكى ئىنسانىيەتكە قارشى قەبىھ جىنايەتلىرىنى يېپىشتا ئۇيغۇر سەنئىتىنى ۋاسىتە قىلىپ قوللىنىشتەك رەزىللىكلىرىنىمۇ ئاشكارىلاپ بېرىدۇ [7].

بۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن قەستەن بۇزغۇنچىلىق ئالامەتلىرى تۆۋەندىكىدەك:

1. ئۇلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇك، ھەجۋىي كۆرسىتىدىغان ناخشىلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

2. ناخشىلارغا كىرىشتۇرۇلگەن كۆرۈنۈشلەر، ئوبراز، كىيىم ۋە سەھنە كۆرۈنۈشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇشىدىن يىراق. ئۇنىڭغا قەستەن خىتايلاشقان ئالامەتلەرنى قىستۇرغان.

3. ناخشىلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ غۇرۇرىغا، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلمايدىغان، قىز - ئاياللىرىمىزغا، دىنىي ۋە مىللىي ئادەتلىرىمىزگە مۇخالىپ شەھۋانىي غەرەزلىك كۆرۈنۈشلەر قىستۇرۇلغان.

مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نوقۇل سىياسىي غەرەزدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلىۋاتقان، ئۇيغۇر ئاھاڭلىرىغا خىتايچە تېكىستلەر تېڭىلغان بۇنداق كىشىنى بىزار قىلىدىغان ئەبجەش «شىنجاڭ ناخشىلىرى» نى، خىتايچە تېكىستلەر سىلىنىپ خىتايچە ئورۇندالغان مۇقام ئاريەلىرىنى ھازىر پۈتۈن خىتايدىكى داڭلىق تور بەتلەر بولغان «شىنخۇا تورى»، «خەلق تورى» قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق تور پونكتلىرىدىكى «شىنجاڭ ناخشىلىرى» كۆزنىكىدىن كىرىپ بۇاستە ئاڭلىغلى بولىدىكەن. تېخىمۇ خەتەرلىك بولغىنى، بۇ ساختا مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرى ھەتتا چەت ئەللەردە قوللىنىلىدىغان ئىجتىمائىي تاراتقۇلارغىمۇ يامراشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋاتىمىز.

ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى مەلۇماتلارغا قاراپ باقساق، خىتاينىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، شىنجاڭ رادىيو - تېلېۋىزىيە، كىنو نازارىتى، تەكرىتاغ تور بېتى، شىنجاڭ تېلېگرافى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ 2006 - يىلى 8 - ئايدىلا تۇنجى نۆۋەتلىك «سېھرى كۈچكە تولغان شىنجاڭ» نامىدا شىنجاڭ mv ناخشىلىرى تور ۋە تېلېۋىزىيە مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇرۇشقا باشلىغانلىقى مەلۇم [8].

بـۇ پاكـتلار شـۇنى كۆرسـتىپ بېرىدۇكـى، ختـاي ھۆكۈمتـى مىللـي مەدەنىيىتىمىزنـى ئۆزگەرتـىش ۋە سياسىيلاشـتۇرۇش ئىستراتېگىيەسـىنى يىگىرمـە يىلغـا يېقـىن ۋاقتتىـن بۇيـان پىلانلـىق ئېلىـپ بارماقتـا. ئەپسۇسـكى، مۇھاجىرەتتىكى بـىز ئۇيغۇرلارنـىڭ ختاينـىڭ بۇنـداق يوشـۇرۇن ۋە ئـۇزۇن مۇددەتلـىك مەدەنىيـەت ئۇرۇشـلىرىغا قارىتـا سـەزگۈرلۈكسىز، ئىنكاسـسىز ۋە تاقابـىل تـۇرۇش ھەرىكەتلىرىمـىز يەنـىلا ناھايىتـى ئاسـتا ۋە ئاجـىز بولـۇپ قالماقتـا.

تارىخىي بۇرچ

ئۇيغـۇر خەلقـى – قەدىمكـى مەدەنىيەتلـىك مىللەتلەرنـىڭ بـىرى. مىللـي مەدەنىيىتىمىزنـىڭ ئـەڭ مۇھـىم تۈۋرۈكلىرىدىن بولغـان ئۇيغۇر مۇزىكا سـەنئىتىنى خالىغانچە بۇرمـىلاش، ختايلاشـتۇرۇش ۋە نوقـۇل سياسـىي غەرەزلـەر ئۈچـۈن ئۆزگەرتۈېتىـش – ئەمەلىيەتتـە يالغـۇز ئۇيغـۇر مەدەنىيىتىگـىلا ئەمـەس، بەلكـى پۈتـۈن تۈركـىي خەلقلەرگـە، شـۇنداقلا دۇنيـا مەدەنىيـەت مىراسـلىرىغا قىلىنغـان ئوچـۇق - ئاشـكارا بۇزغۇنچىلىـق ۋە ھۆرمەتسـىزلىكتۇر. بـۇ ئەھـۋال، ختـاي ھۆكۈمىتىنىـڭ چېگـرا ھالقىغـان مەدەنىيـەت قىرغىنچىلىقـى ۋە ئىنسـانىيەتكە قارشـى جىنايـەت يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنىـڭ يەنـە بـىر جانلىـق ئىسـپاتىدۇر. نۆۋەتتـە ختـاي تېخىمـۇ غالجىرلىشـىپ، ۋەتـەن ئىچىدىكـى ئۇيغۇرلارنـىڭ ئەسـلىي سـاپلىقى ساقلانغان مىللـي ناخشـا - مۇزىكىلارنـى ئاڭلىشـىنى ۋە تارقىتىشـىنىمۇ پۈتۈنلـەي چەكلىمەكتـە [9].

مۇشـۇنداق بـىر جىددىـي ۋە تەخىرسـىز تارىخـي پەيتتـە، بـىز نېمـە قىلىشـىمىز كېـرەك ۋە نېمـە قىلالايمـىز؟ مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغـۇرلار بـار شـارائىت ۋە كۈچىمىزدىـن پايدىلىنـىپ، ختاينـىڭ يوقىتـىش سياسـەت تاكتىكىلىرىغـا قارشـى سىسـتېمىلىق ھالـدا مەدەنىيـەت سـەنئەت جەھەتتىنمـۇ جىددىـي قوغدىنـىش ۋە قۇتۇلـۇش تەدبىرلىرىنـى ئېلىشـىمىز كېـرەك.

بـۇ ھەقتـە مېنـىڭ ئوتتۇرىغـا قويىدىغان ئاساسـىي كۆز قارىشـىم شـۇكى، مۇھاجىرەتتە بۇ ساھەدە ئېلىـپ بېرىلىدىغـان خىزمەتلەرنـى ئايرىمىلىقتىـن ئومۇمىيلىققـا قـاراپ كېڭەيتـىش، يەنـى ئۇيغـۇر مۇزىـكا مەدەنىيىتىنـى نوقـۇل بـىر مىللەتنـىڭلا مەسىلىسـى قىلمـاي، ئۇنـىڭ ئىنسـانىيەت ئورتـاق مۇزىـكا مەدەنىيىتـى بىلـەن بولغـان قويـۇق باغلىنىشـى نۇقتىسـىدىن تەرەققـي قىلـدۇرۇش ئـەڭ ئەقىلگـە مۇۋاپىـق ئىسـتراتېگىيەدۇر. مۇشـۇنداق قىلغانـدىلا، پۈتـۈن دۇنيـا مۇزىـكا ۋە مەدەنىيـەت ساھەسـىنىڭ ئورتـاق دىققىتىنـى، ھېسداشـلىقىنى ۋە ئاكتىـپ پوزىتسىيەسـىنى قوزغاشـقا تۇرتكـە بولغلـى بولـدۇ.

ئۇيغـۇر مەدەنىيىتـى ۋە سـەنئىتى ساھەسـىدىكى تەتقىقاتچـى، زىيالىيلىرىمىزنـىڭ، ئۇيغۇرلارنـىڭ دۇنيـا مۇزىـكا تارىخىـدا ئوينىغـان رولـى، بـۇ سـەنئەتنىڭ ئىنسـانىيەت ئۈچـۈن مەۋجـۇت بولـۇپ تـۇرۇش قىممىتـى ۋە ئەھمىيىتـى توغرىسـىدىكى ئىلمـي ئىزدىنىشـلىرى ھەمـدە تەشەببۇسـلىرى خەلقئـارادا كۆپلـەپ ئېلان قىلىنىشـى كېـرەك. بۇنـداق يۇقـىرى سـەۋىيەلىك بايـانلار ئوتتۇرىغـا چىققانـدا، ئوخشـىمىغان ساھەلەرنىڭ ئۇيغـۇر مەدەنىيـەت -

سەنئىتىنى قوغداپ قېلىشنىڭ دۇنيانىڭ ئورتاق تەخرسىز ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

خىتايىنىڭ مەدەنىيەت بۈزغۇنچىلىقى كۈنسايىن ئەسەبىيلىشىۋاتقان نۆۋەتتىكى جەددىي ۋەزىيەتتە، مۇھاجىرەتتىكى سەنئەتكار ۋە زىيالىيلىرىمىز سىياسىي ھوشيارلىقىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈشى لازىم. جۈملىدىن، «ئاز سانلىق مىللەتلەرنى جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇش» دېگەندەك سەپسەتە ۋە سىياسەت تەدبىرلىرى، ئويدۇرما تارىخىي ھۆججەتلىرى، ماقالىلىرى، يالغان خەۋەرلىرىگە دەل ۋاقتىدا كۈچلۈك ۋە ئاكادېمىك سەۋىيەدە رەددىيە قايتۇرۇش بىزنىڭ ئەڭ مۇھىم تارىخىي مەسئۇلىيىتىمىزدۇر [10].

ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنىڭ مەدەنىيەت قىممىتى

چەت ئەللەردىكى مەدەنىيەت - سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇنۇمىدىن شۇنى جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، گەرچە خىتاي ھۆكۈمىتى ئەبجەش، بۇزۇلغان «شىنجاڭ ناخشىلىرى» نى كۆپ خىل ئۇنۇڤېرسال زامانىۋى تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئارقىلىق كەڭ تارقىتىپ، «بەختىيار شىنجاڭ» نى تاشقى دۇنياغا تونۇشتۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناياىدىغان ئەڭگۈشتەردەك كۆرسىتىۋاتقان بولسىمۇ، بۇ پۈتۈنلەي ئالدامچىلىق ۋە ئۆزلىرىنىڭ جىنايەت پاكىتلىرىنى يوشۇرۇش ئۈرۈنۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇڭا، مۇھاجىرەتتە ئۆزىنىڭ روشەن مىللىي خاسلىقى ۋە ئەسلىي تۇسىگە ئىگە ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا بايلىقىمىزدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالىساق، ئۇ خىتاينىڭ ئىرقىي ۋە مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىغا قارشى ئاۋازىمىزنى دۇنياغا ئاڭلىتىدىغان ئىنتايىن جەلپكار، ئاكتىپ ۋە كۈچلۈك بىر مەنىۋى قورالغا ئايلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مىللىي ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ دۇنيا مۇزىكا ساھەسىنىڭ ئەڭ ئىلغار ئىدىيەسى ۋە غايىسى بىلەن ئورتاقلىشالايدىغان ئىنسانىي ئۇلۇغلاش، ئىنسانىيەتنى قىزغىن سۆيۈش، مۇھەببەتنى، ئادالەتنى تەشەببۇس قىلىش، ئىنسانلارغا غەمخانە بولۇش، قەلب يارلىرىغا مەلھەم بولۇش، ئىنسانىيەتنى گۈزەل كەلگۈسىگە باشلاش، ئۈمىد بەخش ئېتىشتەك گۈزەل ئىستەكلىرى، رەڭدار مېلودىيەسى دۇنياۋى ئېقىم بىلەن بىرلىشىپ كېتەلەيدىغان خۇسۇسىيەتنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، شۇنداقلا باشقىلاردىن پەرقلىق قەدىمىي پۈراق، روشەن خاسلىققا ئىگە. ئەنە شۇ روشەن خاسلىق ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ دۇنيادا ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىشىنىڭ ۋە قوغدىلىشىنىڭ ئاچقۇچى بولالايدۇ.

تەدبىرلەر ھەققىدە تەۋسىيە

چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت - سەنئەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتىكى رولى ئىنتايىن مۇھىم. بۇ جەددىي ۋەزىپىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك سىستېمىلىق پىلان - تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشقا بولىدۇ:

1. مەكتەپ ۋە كەسىپىي مەشغۇلاتلار: كانادا، تۈركىيە، ئاۋستىرالىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا قاتارلىق ئۇيغۇرلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان دۆلەتلەردە سەنئەت مەركەزلىرى ياكى گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇش.

2. بار بولغان ئانا تىل مەكتەپلىرىدە ئۇيغۇر بالىلارغا قەرەللىك ھالدا مۇقام، دۇتار ۋە سەنئەت تارىخى دەرسلىرىنى تەسىس قىلىش، بالىلارنىڭ تالانتىغا قاراپ مۇزىكا كۇرۇژۇكلىرىنى قۇرۇش.

3. مەۋسۇملۇق ياكى پەسىللىك سەنئەت مۇسابىقىسى ۋە كونسېرتلارنى ئۇيۇشتۇرۇش.

4. ئۇيغۇر تاراتقۇلىرىدىلا ئەمەس، يەرلىك چوڭ - كىچىك رادىيو، تېياتىر ۋە مېدىيا ئارقىلىق تارقىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش.

5. خەلقئارالىق مۇزىكانتلار، مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى ۋە تېياتىرخانىلار بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىپ، ھەمكارلىق يوللىرىنى يارىتىش.

6. مۇزىكىلىق تېياتىر قۇرۇش. يىلدا كەم دېگەندە بىر قېتىم ئۇيغۇر ۋەزىيىتى، ئۇيغۇر روھى ۋە كىملىكىنى تېما قىلغان تېياتىرنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىش.

7. يېڭى تالانت ئىگىلىرىنى بايقاش ۋە ئۇلارغا مەبلەغ سېلىپ، خەلقئارادا تەسىر قوزغىغۇدەك يۇلتۇزلارنى پارلىتىش.

8. مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە مۇقام تەتقىقاتچىلىرى كىتاب ۋە ماقالىلەرنى نەشر قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت سەنئەت مىراسلىرىنى ئارخىپلاشتۇرۇش ۋە ساقلاشقا مەبلەغ ۋە كۈچ ئاجرىتىش.

ئۆز تەجرىبىلىرىمدىن شۇنى ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمەنكى، بىز مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلار بۇلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولالايمىز. بۇ نۆۋەتتە يالغۇز بىر ئارزۇ - ھەۋەسلا ئەمەس، بەلكى تارىخنىڭ بىزگە يۈكلىگەن جىددىي مەسئۇلىيىتى ۋە پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۈگۈنكى قەتئىي تەقەززاسىدۇر.

مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئىجتىمائىي رولى

مۇزىكا سەنئىتى نوقۇل ھېسسىياتلارنى ئىپادىلەيدىغان ئېستېتىك (گۈزەللىك) قورالىلا ئەمەس، بەلكى بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى، كىملىكىنى ۋە ئىرادىسىنى نامايان قىلىدىغان كۈچلۈك ئىجتىمائىي شۇنداقلا سىياسىي ئىپادە ۋاستىسىدۇر. ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرۈرۈكلۈك نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

- مىللىي ئاڭنى كۈچەيتىدۇ
- ئىجتىمائىي بىرلىكنى ئاشۇرىدۇ
- خەلقئارا ئاۋاز يەتكۈزىدۇ

شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى قوغداش ۋە جارانلىتىش – نوقۇل

بىر سەنئەت خىزمىتى بولماستىن، بەلكى مىللىي مەۋجۇتلۇقنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئەڭ ئاكتىپ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىدۇر.

خۇلاسە

ئۇيغۇر مۇقام ۋە مۇزىكا سەنئىتى – مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشى بىلەن بىرگە، پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ كەلگۈسى رولىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. ئۇنى مۇھاجىرەتتە بىز ئەمەلىي كۆرسىتىش، تەتقىق قىلىش ۋە يېڭى ئەۋلادلارغا ئۆگىتىش ئارقىلىق راۋاجلاندۇرالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان يوقىتىش ۋە بۇزغۇنچىلىق، چەكلەش سىياسەتلىرىگە قارىماستىن، بىز ئەركىن ئەللەردە بۈيۈك ۋە باي سەنئىتىمىزنى قالقان ۋە قورال قىلىپ مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلىيالايمىز. ياڭراق ئاۋازىمىز، سېھىرلىك، ھاياجانلىق مۇقام سازلىرىمىز بىلەن دۇنيا ئەھلىنىڭ قەلب تارلىرىنى تىترىتەلەيمىز.

مۇھاجىرەتتە ۋەتەن سېغىنىشى بىلەن دىلى چاڭقىغان ئۇيغۇر ۋەتەنداشلىرىم، ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، خەلقئارانىڭ مۇزىكا ھاۋاسى ۋە دۇنيا سەھنىلىرىنىڭ غايىلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ يېڭى تىرىلىش مۇقامىنى بىرلىكتە ياڭرىتايلى! روھىمىزدىكى ئىنسانىي سۆيگۈ، ئۈمىد ۋە ئەركىنلىكنى ناۋا قىلايلى!

پايدىلىنىش مەنبەلىرى:

[1] https://ich.unesco.org/en/RL/uyghur-muqam-of-xinjiang-00185

[2] «خىتاينىڭ 70 يىللىق تويىدا مۇقام خىتايچە ئورۇندالدى»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2019 - يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

[3] https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/xitayche-muqam-10012019174543.html

[4] سەنئەتكارلار: «ئابدۇرېھىم ھېيتنىڭ قىسمىتى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ كەلگۈسىدىن بېشارەت!» (1)، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2017 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

[5] https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/kishilik-hoquq/abdurehim-heyt-11022017141640.html

[6] «رەيچبل ھاررىس: يۇنېسكو خىتاينىڭ مەدەنىيەت بۇزغۇنچىلىقىغا خاتىمە بېرىشى كېرەك»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2023 - يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

[7] https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/unesco-09272023152414.html

[8] «قەشقەردە قۇرۇلغان ‹چاغان كېچىلىكى سەھنىسى› دە خىتاينىڭ كۆز بويامچىلىقى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2024 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى.

[9] https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/qeshqer-chaghan-ussul-02132024165903.html

[10] «ئۇيغۇر ناخشچىنىڭ ‹خو خېي› ناخشىسى خىتاينىڭ مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسەتتى»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2024 - يىلى 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

[11] https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-qirghinchiliqi-10232024165020.html

[12] «تەتقىقاتچى لېئو مايلېت: خىتاينىڭ ‹شىنجاڭ ئۇنسۇلى... › دېگەنلىرى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ بېسىۋېلىنغان مىللەتلەر ئۈستىدىكى مەدەنىيەت ئوغرىلىقىدۇر»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2023 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى.

[13] https://www.rfa.org/uyghur/mulahize/uyghur-ussuli-04182023155842.html

[14] «‹شىنجاڭ ناخشىلىرى" ئۇيغۇرلاردا زوق ئەمەس ‹ئوق› پەيدا قىلدى (1)»

[15] https://www.rfa.org/uyghur/programmilar/medeniyet-senet/burmilanghan-naxsha-20070515.html

[16] «خىتاي دائىرىلىرى ئۇيغۇرچە ناخشا ئاڭلىغانلارنى جازالىماقتا: ‹مەسىلىسى بار› ناخشىلارغا قارىتا مىسلى كۆرۈلمىگەن بېسىم چەكلىمە ئوتتۇرىغا چىققان»، ئۇيغۇر پوچتىسى ، 2025 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى.

[17] https://uyghurpost.com/xitay-dairiliri-uyghurce-naxsha-anglighanlarni-jazalimaqta-mesilisi-bar-naxshilargha-qarita-misli-korulmigen-yengi-ceklime-otturigha-ciqqan/

[18] «خىتاي ھۆكۈمىتى ‹شىنجاڭنى مەدەنىيەت بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇش› قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە ئۇرۇنماقتا»، ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى، 2022 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.

[19] https://www.rfa.org/uyghur/qisqa_xewer/sitay-siyasiti-09202022154309.html

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

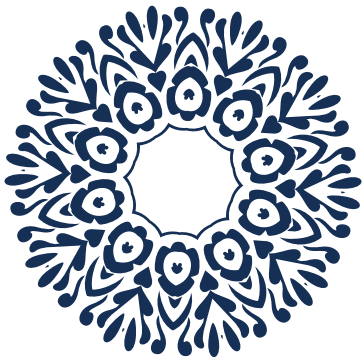

21

مائاربىپ نېمە ئۈچۈن مۇھىم؟

دوكتور مەخمۇتجان ئۆزئۇيغۇر

كىرىش سۆز

مەزكۇر ماقالىدە زامانىۋى مائاربىنىڭ ماھىيەتلىك كىرىزىسى – بىلىم بېرىش بىلەن ئىنسانىي يېتىلىش ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇلۇپ قېلىش مەسلىسى تەھلىل قىلىنىدۇ. مائاربىنىڭ پەقەت ئىقتىسادىي ۋە كەسىپي ۋاستە سۈپىتىدە قارىلىشى جەمئىيەتتە ئەخلاقىي خاراپلىقنى ۋە «روھسىز تېخنىكىلىق»نى بارلىققا كەلتۈردى. ماقالىدە مائاربىنىڭ «روھىي ئىنژېنېرلىق» فۇنكسىيەسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ جەمئىيەتنىڭ سىستېمىلىق مۇقىملىقى ۋە دۆلەت خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن قايسى دەرىجىدە مۇھىملىقى ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋىلىك نۇقتىدىن مۇنازىرە قىلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: *مائاربىپ، ئىنسان روھى، ئەخلاق تەربىيەسى، ئىجتىمائىي كىرىزىس، دۆلەت مۇداپىئەسى، ئىنسانىيلىق*

بۈگۈنكى يەر شارىلاشقان دۇنيادا، ئىنسانىيەت تېخنىكا ۋە بىلىم جەھەتتە تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان يۇقىرى پەللىگە چىققان بولسىمۇ، ئەمما زۇلۇم، ئۇرۇش ۋە ئادالەتسىزلىك مەسىللىرىدە يەنىلا ئېغىر پاتقاقلا پېتىپ قالماقتا. بۇ رېئاللىق بىزنى مائارىپنىڭ تۈپ مەقسىتى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇرلايدۇ. نېمىشقا يۇقىرى سەۋىيەدە تەربىيەلەنگەن، دىپلوملۇق كىشىلەر كۆپ بولغان جەمئىيەتلەردە يەنىلا ئەخلاقسىز چىرىكلىك ۋە ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەر يۈز بېرىدۇ؟ بۇ نۇقتىدا نېمىس پەيلاسوپى ئىمانۇئېل كانت (Immanuel Kant) نىڭ «ئىنسان پەقەت مائارىپ ئارقىلىقلا ھەقىقىي ئىنسان بولالايدۇ؛ ئۇ مائارىپ ئۇنى نېمە قىلىپ يېتىشتۇرگەن بولسا، دەل شۇدۇر» (Kant, 1803) دېگەن سۆزى بىز دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىنىڭ يادروسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر مائارىپ سىستېمىسى بىلىمنى ۋىجدان بىلەن بىرلەشتۇرەلمىسە، ئۇ پەقەت «تېخنىكىلىق جىنايەتچىلەر»نى بارلىققا كەلتۈرىدىغان بىر زاۋۇت بولۇپ قالىدۇ.

ھازىرقى مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ مەسىلىسى شۇكى، ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا «ۋاستە» بىلەن «مەقسەت»نى ئالماشتۇرۇپ قويىدى. مائارىپ پەقەت ئىمتىھانلاردىن ئۆتۈش، دىپلوم ئېلىپ يۇقىرى مائاشلىق خىزمەت تېپىش ۋە شەخسىي مەنپەئەتنى قوغلىشىشنىڭ بىر ئۆتكىلىگە ئايلىنىپ قالدى. يەنە، مائارىپ «ئىنسان يېتىشتۇرۇش»تىن بەكرەك، «بازار ئېھتىياجىنى قامداش»قا بۇرالدى. بۇ خىل يۈزلىنىش ئاستىدا، ئىنسانىيلىق، ئەخلاق، ھەق - ئادالەت تۇيغۇسى ۋە تەبىئەتكە بولغان ھۆرمەت قاتارلىق مەنىۋى قىممەت قاراشلىرى پۈتۈنلەي كۆمۈلۈپ قالدى. ئاتاقلىق پسىخولوگ ۋە جازا لاگېرىدىن ئامان قالغۇچى ۋىكتور فرانكل (Viktor Frankl) ئۆزىنىڭ كۆزىتىشلىرىگە ئاساسەن مۇنداق بىر ئاگاھلاندۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان: «مەن كۆرگەن گاز كامېرلىرى ئالىي بىلىم ئالغان ئىنژېنېرلار تەرىپىدىن لايىھەلەنگەن، تېببىي دوكتورلار تەرىپىدىن كۆزىتىلگەن ئىدى... شۇڭا مەن مائارىپقا گۇمان بىلەن قارايمەن؛ مائارىپچىز ئوقۇغۇچىلىرىڭىزنى تېخمۇ ئىنسانىي قىلالامدۇ؟» (Frankl, 1946). بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۈگۈنكى جەمئىيەتتىكى «ئوقۇمۇشلۇق زالىملار» ۋە ئۆز مىللىتىگە زىيان سالىدىغان «پروفېسسورلار» دەل مۇشۇ خىل روھسىز مائارىپنىڭ مەھسۇلاتىدۇر.

بۇ كىرىزىسنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى – مائارىپنى دۆلەت خەۋپسىزلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمىغا قويۇپ، ئۇنى قايتىدىن «روھىي ئىنژېنېرلىق» ئورنىغا قايتۇرۇشتۇر. بىر دۆلەت ئۆچۈن مائارىپ پەقەتلا بىلىم بېرىش ئاپپاراتى ئەمەس، بەلكى كەلگۈسى پۇقرالارنىڭ ۋىجدانىنى شەكىللەندۈرىدىغان مۇقەددەس بىر جەريان بولۇشى كېرەك. مائارىپ سىستېمىسىدا پەننىي بىلىملەر بىلەن بىرگە، ئىنسانىي قىممەت قاراشلىرى (Value Education) ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلۈشى شەرت. نېلسون ماندېلا ئېيتقانىدەك: «مائارىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئەڭ كۈچلۈك قورالدۇر» (Mandela, 2003). ئەمما بۇ قورال پەقەت توغرا

قولدا ۋە توغرا مەقسەتتە ئىشلىتىلگەندىلا، ئاندىن دۇنيانى تېخمۇ ئادىل، تىنچ ۋە گۈزەل جايغا ئايلاندۇرالايدۇ. ياخشى ئىنسانلارنىڭ پاسسىپ بولۇشى، مائارىپ مەيدانىنى ئەخلاقسىز ۋە شەخسىيەتچى كىشىلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا يول ئاچىدۇ، بۇ بولسا بىر مىللەتنىڭ چۆكۈشىنىڭ دەسلەپكى سىگنالىدۇر.

مائارىپ ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ پىسخىكىلىق كەيپىياتىنى ئۆزگەرتىش، يەنى ياخشىلىق ۋە ئادالەتنى ئىستىخىيەلىك هالدا ئومۇملاشتۇرۇش مۇمكىن. ئىنسان پسىخولوگىيەسىدىكى «ئەگىشىش پسىخولوگىيەسى»گە ئاساسەن، ئەگەر جەمئىيەتنىڭ يادرولۇق تەربىيەسى يالغانچىلىق، زوراۋانلىق ۋە ئەخلاقسىزلىقنى بىر خىل «نومۇس» دەپ تونۇتالايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتالايدىغان بولسا، ئۇ جەمئىيەتتە تەرتىپ ۋە ئىشەنچ ئۆزلۈكىدىنلا بەرپا بولىدۇ. بۇ جەريانىدا ئوقۇتقۇچىنىڭ رولى ھەل قىلغۇچتۇر. جون دېۋېي (John Dewey) نىڭ قارىشىچە، «مائارىپ ھاياتقا تەييارلىق قىلىش جەريانى ئەمەس، بەلكى ھاياتنىڭ ئۆزىدۇر» (Dewey, 1897). شۇڭا، مەكتەپلەر پەقەت بىلىم ئۆگىنىدىغان جاي بولماستىن، بەلكى ھەق - ناھەقنى ئايرىشنى مەشىق قىلدۇرغان، ئىنساني قەدىر - قىممەتنى ھېس قىلدۇرغان مەيدان بولۇشى لازىم.

خۇلاسىلىگەندە، مائارىپنىڭ ھەقىقىي مۇھىملىقى ئۇنىڭ ئىنسانىنى ماددىي جەھەتتىن قانداق باي قىلىشىدا ئەمەس، بەلكى مەنىۋى جەھەتتىن قانداق تاكامۇللاشتۇرۇشىدا نامايان بولىدۇ. دۇنياۋى زۇلۇم ۋە تەڭسىزلىكلەرنىڭ چارىسى تېخمۇ كۆپ قورال ياكى تېخمۇ مۇرەككەپ تېخنىكىلاردا ئەمەس، بەلكى ئىنساني فىترەتنى ساقلاپ قالغان، بىلىمنى ۋىجدانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىشلىتىدىغان پۇقرالارنى تەربىيەلەشتە يوشۇرۇنغان. بىزنىڭ تاللىشىمىز ياخشىلىق، ئادالەت ۋە ئىنسانىيلىق تەرەپتە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، مائارىپنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى – پىروفېسسور ياكى مىنىستىر يېتىشتۇرۇشتىن بۇرۇن، ياراتقۇچىنىڭ تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن، ۋىجدانلىق ۋە ھەقىقىي بىر «ئىنسان» يېتىشتۇرۇشتۇر.

بۇ ماقالىنى ئەركىن بەرداش تەھرىرلىدى.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى:

[1] كانت، ئى. (1803): «مائارىپ ئۈستىدە» (Über Pädagogik) (ئىنگلىزچە تەرجىمىسى: ئاننېت چۆرتون). لوندون: كېگان پائۇل، ترۈبنېر ۋە شېركىلىرى، https://www.google.com/search?q=https://archive.org/details/kantoneducation00kantuoft

[2] فرانكل، ۋىكتور ئې. (1946): «ئىنساننىڭ مەنە ئىزدەش مۇساپىسى»، ۋېنا: ياشلار ۋە خەلق نەشرىياتى. (بۇ يەردىكى نەقىل ئۇنىڭ مائارىپ ۋە ئىنسانىيلىق ھەققىدىكى مەشھۇر لېكسىيەلىرىدىن ئېلىنغان)، https://www.google.com/search?q=https://books.google.com/books?id=N7Y4DwAAQBAJ

[3] ماندېلا، نېلسون (2003): «تەپەككۇر تورىنى (Mindset Network) يولغا قويۇش مۇراسىمىدىكى نۇتۇق»، جەنۇبىي ئافرىقا، يوھانېسبۇرگ، https://www.google.com/search?q=https://archive.nelsonmandela.org/index.php/nmf-1175

[4] دېۋېي، جون (1897): «مېنىڭ مائارىپ ئېتىقادىم»، مەكتەپ ژۇرنىلى، 54 - توم، 3 - سان، 77 - 80 - بەتلەر. ئەسلىي تېكىست ئۇلىنىشى، https://www.google.com/search?q=http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/deweve.pdf

نۇرنىڭ تەبىئىتى: كىلاسسىك دولقۇن نەزەريىەسىدىن كۋانتلىق رېئاللىققىچە

دوكتور مەخمۇتجان ئۆزئۇيغۇر
mahmucan.ozuygur@gmail.com

كىرىش سۆز

مەزكۇر ماقالىدە نۇرنىڭ كىلاسسىك فىزىكىدىكى چۈشەنچىلەردىن ھالقىغان كۋانتلىق ماھىيىتى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. نۇرنىڭ ماسسىسى بولمىسىمۇ ھەرىكەت مىقدارى (momentum) غا ئىگە بولۇش پارادوكسى، ئېينىشتېيننىڭ ئېنېرگىيە - ھەرىكەت مىقدارى تەڭلىمىسى ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشى، دولقۇن - زەررىچە قوش خۇسۇسىيىتىنىڭ قوش يېرىق تەجرىبىسىدىكى ئىپادىسى، رېچارد فاينمانىنىڭ «يول ئىنتېگرالى» نەزەريىەسى ۋە كۋانت ۋاكۇئۇمىدىكى تەۋرىنىشلەر تەھلىل قىلىنىدۇ. ماقالىدە يەنە نۇرنىڭ كۆزەتكۈچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە رېئاللىقنىڭ شەكىللىنىشىدىكى رولى كۋانت ئېلېكتىرودىنامىكىسى (Quantum electrodynamics, QED) نۇقتىسىدىن شەرھلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: *نۇر، فوتون، كۋانت مېخانىكىسى، ئېلېكتىر ماگنىت مەيدانى، يول ئىنتېگرالى، كۋانت ۋاكۇئۇمى، كازىمىر ئېففېكتى.*

1. كىرىش سۆز: نۇر – رېئاللىقنىڭ كۆزۈرۈكى

نۇر بىزگە دۇنيانى كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى كائىناتنىڭ ئەڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزىگە يوشۇرغان بىر سىرلىق جىسىمدۇر. كىلاسسىك فىزىكىدا نۇرنىڭ ماھىيىتى ئۇزۇن مۇددەت «دولقۇن» ياكى «زەررىچە» دېگەن ئىككى قۇتۇپلۇق قاراش ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش قىلىنىپ كەلدى. جېيمىس كېلەرك ماكسۋېل نۇرنىڭ بىر ئېلېكتر ماگنىت دولقۇنى ئىكەنلىكىنى ماتېماتىكىلىق ئىسپاتلىغان بولسىمۇ، ئەمما 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى سىناقلار نۇرنىڭ كىلاسسىك لوگىكا بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان تەرەپلىرىنى ئاشكارا قىلدى.

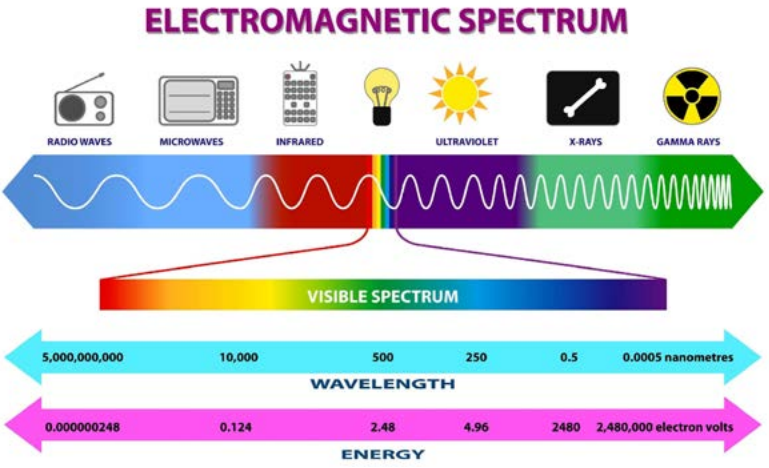

2. ماسسىسز ھەرىكەت مىقدارى: نۇر قانداق قىلىپ جىسىملارنى ئىتتىرىدۇ؟

نيۇتون فىزىكىسىدا ھەرىكەت مىقدارى بولسا ماسسا بىلەن تېزلىكنىڭ كۆپەيتمىسىگە تەڭ ($P = mv$). فوتوننىڭ ماسسىسى نۆل بولسىمۇ، ئۇنىڭ جىسىملارنى ئىتتىرىش (رادىياتسىيە بېسىمى) ئىقتىدارى بارلىقى سىناقتا ئىسپاتلانغان. ئېينىشتېين ئۆزىنىڭ نىسپىيلىك نەزەريەسىدە ئېنېرگىيە بىلەن ھەرىكەت مىقدارىنىڭ تولۇق مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسەتكەن:

$$E^2 = (pc)^2 + (m_0c^2)^2$$

بۇ تەڭلىمىدىكى c بولسا نۇرنىڭ تېزلىكىدۇر. بۇ يەردە m_0 فوتون ئۈچۈن نۆل بولغاچقا، تەڭلىمە $E = pc$ غا ئاددىيلىشىدۇ. بۇ شۇنى بىلدۈرىدۇكى، فوتوننىڭ پۈتكۈل ئېنېرگىيەسى ئۇنىڭ ساپ ھەرىكىتىدىن كېلىدۇ. 1923 - يىلى ئارتۇر كومپتون X نۇرىنى ئېلېكترونلارغا ئېتىش ئارقىلىق، نۇرنىڭ زەررىچە كەبى ھەرىكەت مىقدارى

يەتكۈزىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. فوتون كائىناتتا ئەڭ تېز سۈرئەتتە ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، تىنچ ھالەتتە مەۋجۇت بولالمايدۇ.

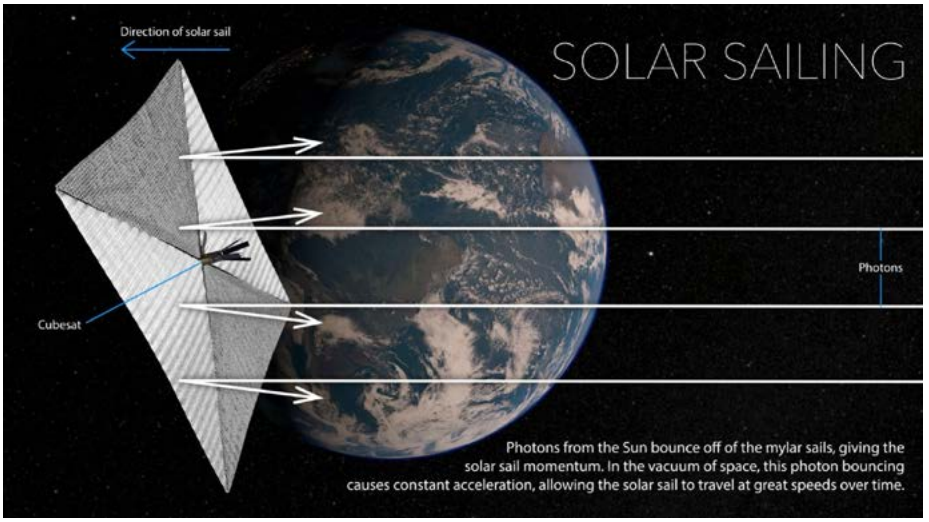

3. دولقۇن - زەررىچە قوش خۇسۇسىيتى: قوش يېرىق سىنىقى

نۇرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھەم دولقۇندەك، ھەم زەررىچىدەك ھەرىكەت قىلىشى فىزىكىدىكى ئەڭ چوڭ سىرلارنىڭ بىرى. قوش يېرىق تەجرىبىسىدە، نۇر ئىككى يېرىقتىن ئۆتكەندە تاملاردا ئۆزئارا دەخلىلىشىش (ئىنتېرفېرېنسىيە) نۇسخىسىنى (interference pattern) ھاسىل قىلىدۇ. بۇ پەقەت دولقۇنلارغىلا خاس خۇسۇسىيەتتۇر.

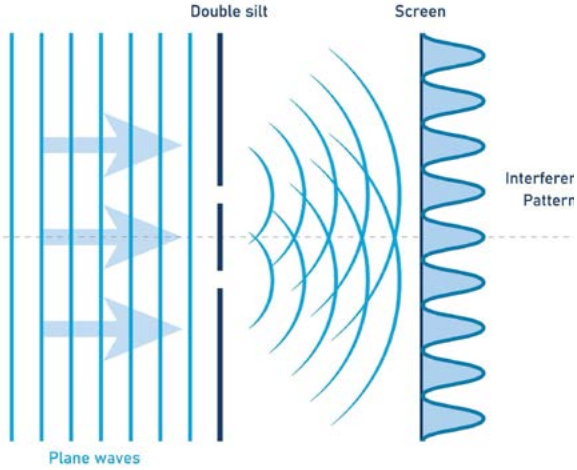

بىراق، ئېينىشتېيننىڭ فوتو ئېلېكتىر ئېففېكتى (Photoelectric effect) تەتقىقاتى نۇرنىڭ ئېنېرگىيەنى كىچىك بولاقلار – «فوتون»لار شەكلىدە يەتكۈزىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. سىناقلار شۇنى ئاشكارىلىدىكى، ھەتتا فوتونلار بىر - بىرلەپ قويۇپ بېرىلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار يەنىلا دولقۇنلارغا خاس بولغان دەخلىلىشىش نۇسخىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. نۇر بىز «قايسى يېرىقتىن ئۆتتى؟» دەپ سوئال قويغىنىمىزدا (ئۆلچىگىنىمىزدە) زەررىچىگە ئايلىنىدۇ، كۆزەتمىكىنىمىزدە بولسا دولقۇنغا ئايلىنىدۇ.

4. رىچارد فاينمان ۋە يول ئىنتېگرالى (Path Integral)

رىچارد فاينمان نۇرنىڭ ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەشتە پۈتۈنلەي يېڭى بىر كۆزنەك ئاچتى. ئۇنىڭ «يول جەملىمىسى» (Sum over Histories) نەزەريەسى بويىچە، بىر فوتون A نۇقتىدىن B نۇقتىغا بارغاندا، ئۇ پەقەت ئەڭ قىسقا تۇز سىزىقىلا تاللىماستىن، بەلكى كائىناتتىكى بارلىق مۇمكىن بولغان يوللارنى بىرلا ۋاقىتتا بېسىپ ئۆتىدۇ.

فوتون ھەر بىر يول بويىچە مېڭىۋاتقاندا بىر «سائەت تىلى»غا ئوخشاش تەۋرىنىشنى (phase، فازا) ئېلىپ ماڭىدۇ. تۇز سىزىق ئەتراپىدىكى يوللارنىڭ تەۋرىنىش يۆنىلىشى ئوخشاش بولغاچقا، ئۇلار بىر - بىرىنى كۈچەيتىدۇ. ئەمما قالايمىقان، ئەگرى - بۈگرى يوللارنىڭ تەۋرىنىشلىرى بىر - بىرىنى يوقىتۋېتىدۇ. بىز كۆرىدىغان «نۇر تۇز سىزىق بويىچە ماڭىدۇ» دېگەن ھادىسە ئەمەلىيەتتە بارلىق مۇمكىن بولغان يوللارنىڭ كۋانتلىق جەملىمىسىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

5. كۋانت ۋاكۇئۇمى: قۇرۇق بوشلۇقتىكى شاۋقۇن

بىز «قۇرۇق» دەپ قارايدىغان بوشلۇق ئەمەلىيەتتە توختىماي تەۋرىنىپ تۇرىدىغان بىر كۋانت ئوكيانىدۇر. ھەيسېنبېرگ ئېنىقسىزلىق پرىنسىپى بويىچە، بىر مەيداننىڭ قىممىتى ھەرگىزمۇ مۇكەممەل نۆل بولالمايدۇ. ۋاكۇئۇمدا «ۋىرتۇئال (مەۋھۇم) زەررىچىلەر» توختىماي پەيدا بولۇپ ۋە يوقلىپ تۇرىدۇ.

- كازىمىر ئېففېكتى (Casimir Effect): ئىككى مېتال تاختاي بوشلۇقتا بىر - بىرىگە بەك يېقىن قويۇلسا، ۋاكۇئۇم تەۋرىنىشلىرىنىڭ بېسىم پەرقى سەۋەبىدىن ئۇلار بىر - بىرىگە ئىتتىرىلىدۇ.
- لامب سۈرۈلۈشى (Lamb Shift): ھىدروگېن ئاتومىدىكى ئېلېكترونلار بوشلۇقتىكى بۇ تەۋرىنىشلەر بىلەن سوقۇلۇپ، ئۆزىنىڭ ئېنېرگىيە سەۋىيەسىنى سەل ئۆزگەرتىدۇ.

6. كۆزەتكۈچى ئۇنۇمى ۋە كېچىكتۈرۈلگەن تاللاش

نۇر بىزنى يەنە بىر سىرلىق ئىشنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ: كۆزىتىش ھەرىكىتى

رېئاللىقنى ئۆزگەرتەمدۇ؟ جون ۋېيلېرنىڭ «كېچىكتۈرۈلگەن تاللاش تەجرىبىسى» شۇنى كۆرسەتتىكى، بىز فوتوننىڭ قايسى يېرىقتىن ئۆتكەنلىكىنى ئۆلچىسەك، ئۇ زەررىچىدەك ھەرىكەت قىلىدۇ؛ ئۆلچىمىسەك، ئۇ بىر دولقۇنغا ئايلىنىدۇ. ئەڭ ھەيران قالارلىقى، بىز فوتون يېرىقتىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆلچەش - ئۆلچىمەسلىكنى قارار قىلساق، فوتون يەنىلا شۇنىڭغا قاراپ ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھەرىكتىنى بەلگىلەيدۇ.

7. خۇلاسە

نۇر – كائىناتنىڭ ئەڭ تۈپ تىلىدۇر. ئۇ بىزنى يىراقتىكى يۇلتۇزلار بىلەن باغلاپلا قالماي، بەلكى رېئاللىقنىڭ بىز كۆرگەندىن كۆپ مۇرەككەپ ۋە سىرلىق ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. كىۋانت مېخانىكىسى بىزگە شۇنى ئۆگەتتىكى، دۇنيا قاتتىق ماددىلاردىن ئەمەس، بەلكى ئېھتىماللىق ۋە مەيدان تەۋرىنىشلىرىدىن تەشكىل تاپقان. نۇرنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىش، كائىناتنىڭ قانداق شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشىنىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىدۇر.

بۇ ماقالىنى ئەركىن بەرداش تەھرىرلىدى.

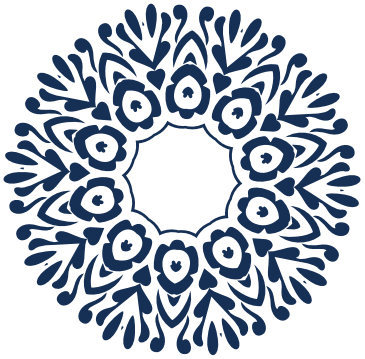

23

مۇھاجىرەتتىكى ئاتا - ئانىلاردا داۋاملىشۋاتقان ئەندىشە ۋە يېقىنلىرى ھەققىدىكى ئېنىقسىزلىق كەچۈرمىشلىرى: بۇنىڭ كىچىك بالىلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۆگىنىشىگە بولغان تەسىرى

نۇرگۈل

قىسقىچە مەزمۇنى

بۇ مۇھاكىمە ماقالىسىدە مۇھاجىرەتتىكى ئائىلىلەر ئىچىدە داۋاملىشۋاتقان ئەندىشە ۋە ئۆز يېقىنلىرى ھەققىدىكى ئېنىقسىزلىقنىڭ كىچىك بالىلارنىڭ ھېسسىي ساغلاملىقى ۋە دەسلەپكى ئۆگىنىشىگە قانداق تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىنلىكى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ ماقالە مېنىڭ دەسلەپكى بالىلار تەربىيەچىسى بولۇش سۈپىتىمدىكى كەسپىي تەجرىبەم ۋە مۇھاجىرەت جەمئىيىتىدىكى ئاتا - ئانا بولۇش سۈپىتىمدىكى شەخسىي قارىشىمغا ئاساسلىنىپ، بالىلارنىڭ ئۆگىنىشىنىڭ ئائىلە

مۇناسىۋەتنى، ھېسسىي مۇھىت ۋە كىمگە ئائىلە ئەزالىرىدىن ئايرىلىش كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق قانداق شەكىللىنىدىغانلىقىنى تەكشۈردى. مۇزاكىرە قىسمىدا بالىلارنىڭ ئائىلە ئەھۋالىنىڭ ھېسسىي تەسىرىنى ئۆزىگە بولغان ئىشەنچسىنىڭ تۆۋەنلىشى، زىيادە سەزگۈرلۈك ياكى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشتا ئىككىلىنىش قاتارلىق قىلمىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىشى مۇمكىنلىكى كۆرسىتىلدى. ماقالىدە يەنە كىچىك بالىلار تەربىيەچىلىرى ۋە ئائىلىلەرنىڭ بالىلارنىڭ تەۋەلىك تۇيغۇسىنى، ھېسسىي بىخەتەرلىكىنى ۋە چىدامچانلىقىنى قوللاشتىكى رولىمۇ مۇھاكىمە قىلىندى. ئىللىق، سىغدۇرۇشچان ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ماسلىشىدىغان ئۆگىنىش مۇھىتىنى يارىتىش ئارقىلىق، كىچىك بالىلار تەربىيەسى ئورۇنلىرىنىڭ، مۇھاجىرەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى بالىلارنى قوللاشتا ۋە ئۇلارنىڭ ساغلاملىقى بىلەن ئۆگىنىشكە قاتنىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

كىرىش سۆز

كىچىك بالىلارنىڭ دەسلەپكى يىللاردىكى ئۆگىنىشى ئائىلە مۇناسىۋىتى، ھېسسىي مۇھىت ۋە كۈندىلىك كەچۈرمىشلەر ئارقىلىق چوڭقۇر شەكىللىنىدۇ. بەش ياشتىن تۆۋەن بالىلار بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىدىغان كىچىك بالىلار تەربىيەچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، مەن ھەر كۈنى بالىلارنىڭ ئۆگىنىشىگە پەقەت دەسلەپكى ئۆگىنىش مۇھىتىدا يۈز بېرىدىغان ئىشلارلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆيدىن بىللە ئېلىپ كېلىدىغان نەرسىلىرىنىڭمۇ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرىمەن. بالىلار دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى مۇھىتىغا، باشقىلار بىلەن قانداق ئالاقە قىلىشنى، ئويۇنغا ۋە ئۆگىنىشكە قانداق قاتنىشىشنى شەكىللەندۈرىدىغان ھېسسىياتلىرى، ئائىلە كەچۈرمىشلىرى ۋە شەخسىي ھېكايىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىدۇ.

كەسپىي تەجرىبەم ئارقىلىق، مەن ھېسسىي ساغلاملىقنىڭ بالىلارنىڭ ئۆگىنىش ئىقتىدارىدا مەركىزىي رول ئوينايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتىم. بالىلار ھېسسىيات جەھەتتىن بىخەتەر، قىممەتلىك ۋە قوللاشقا ئېرىشتىم دەپ ھېس قىلغاندا، ئۇلار ئۆز مۇھىتىنى تەكشۈرۈش، تەجرىبىلىرى بىلەن ئالاقە قىلىش ۋە ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىگە ئىشەنچ بىلەن قاتنىشىشقا تېخىمۇ مايىل بولىدۇ. ئەمما بالىلار ئائىلە مۇھىتىدا ھېسسىيات جەھەتتىن بىسىمغا ئۇچرىغاندا، بۇ ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىت بىلەن قانداق ئالاقە قىلىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. سىنىپىمدا، مەن بەزىدە ئىجتىمائىي ئالاقە ياكى ئۆگىنىش پائالىيىتىدە ئىككىلىنىدىغان، باشقىلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدىغان ياكى ئالاھىدە سەزگۈر كۆرۈنىدىغان بالىلارنى كۆرىمەن. بۇنداق قىلمىشلار كۆپىنچە بالىلارنىڭ ئىقتىدارىنى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ھاياتىدىكى ھېسسىيات مۇھىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇ تېمىغا بولغان تەپەككۇرلىرىم پەقەت بىر تەربىيەچى بولۇش رولۇم بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئاتا - ئانا ۋە مۇھاجىرەت جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتىدىكى ئۆمۈرلۈك كەچۈرمىشلىرىم بىلەنمۇ شەكىللەنگەن. مۇھاجىرەت

مۇھتىدىكى ئاتا - ئانا بولۇش كۆپىنچە باللارنى يېڭى ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي مۇھىتتا چوڭ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇرەككەپ ھېسسىي رېئاللىقنى باشقۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆچمەنلىك تۇرمۇشى پۇرسەت ۋە بخەتەرلىك ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن، ئەممىا ئۇ يەنە بارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىشنى، يېقىنلىرى ھەققىدىكى مۇئەييەنسىزلىكنى ۋە ۋەتىنىدىن يىراق ياشاشنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىكى يۈكىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇھاجىرەتتە ياشاۋاتقان كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئائىلىلىرىگە ئوخشاش، مەنمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەتىنىمىزدە قالغان ئائىلە ئەزالىرىدىن ئازابلىق ئايرىلىشنى شەخسەن باشتىن كەچۈردۇم. يېقىنلىرى بىلەن دائىم ئالاقىلىشەلمەسلىك، كۈندىلىك ھاياتنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىدىغان چوڭقۇر ئارىلىق ھېسسىياتى ۋە ئېنىقسىزلىق تۇيغۇسىنى پەيدا قىلىدۇ. ئۆز كەچۈرمىشىمدە، ئاكامنىڭ تۇرمىگە سولىنىشى چوڭقۇر ھېسسىيات ئازابى ۋە داۋاملىق ئەندىشە ئېلىپ كەلدى. ئاتا - ئانا بولۇش سۈپىتىم بىلەن، مەن باللىرىم ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە ھېسسىيات جەھەتتە باللە بولۇشقا تىرىشىمەن. قانداقلا بولمىسۇن، مەن باللارنىڭ ئەتراپىدىكى ھېسسىي كەيپىياتتىكى ئۆزگىرىشلەرگە، بولۇپمۇ چوڭلار ئارىسىدىكى غەم - ئەندىشە ياكى قايغۇدىكى ئۆزگىرىشلەرگە ناھايىتى سەزگۈر بولىدىغانلىقىنى بىلدىم.

ھېسسىيات كەچۈرمىشلىرى، مۇھاجىرەتتىكى ئاتا - ئانىلىق ۋە باللارنىڭ ئۆگىنىشى

مەن ھەم ئاتا - ئانا، ھەم باللار باغچىسى ئوقۇتقۇچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، بۇ ئەھۋاللارنىڭ باللارنىڭ ھېسسىي كەچۈرمىشلىرىگە قانداق تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىنلىكى ھەققىدە كۆپ ئويلاندىم. بەش ياشتىن تۆۋەن كىچىك باللار ئائىلە ئەندىشىلىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى تولۇق چۈشەنمىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار كۆپىنچە ھېسسىيات كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى سېزىۋالىدۇ. باللار چوڭلارنىڭ ئەنسىرەش، دىققىتى چېچىلىش ياكى ھېسسىيات جەھەتتىن بېسىمغا ئۇچرىغان ھالىتىنى بايقىشى مۇمكىن.

بەزى ۋاقىتلاردا، بۇ ئەھۋال باللارنىڭ ھېسسىياتىنى باشقۇرۇشنىڭ، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچسىگە ياكى بخەتەرلىك تۇيغۇسىغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. بەزى باللار يېڭى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشتىن بۇرۇن تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولۇپ، قارىغۇچىلاردىن تەسەللى ۋە جەزملەشتۈرۈشنى ئىزدىشى مۇمكىن. يەنە بەزىلىرى بولسا ئىجتىمائىي مۇھىتتا تېخىمۇ جىمغۇر ياكى باشقىلاردىن تارتىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

مۇھاجىرەتتىكى ئاتا - ئانىلىقنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئۆلچىمى باللارنىڭ كەڭ ئائىلە تورى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدۇ. كۆپلىگەن مەدەنىيەتلەردە بوۋا - مومىلار، تاغا - ھاممىلار ۋە نەۋرە - چەۋرىلەر باللارنىڭ تەربىيەلىنىشىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇ مۇناسىۋەتلەر باللارنىڭ ھېسسىي بخەتەرلىكى، مەدەنىي كىملىكى ۋە تەۋەلىك

تۇيغۇسىغا تۆھپە قوشىدۇ. بۇ باغلىنىشلار ئۇزۇلۇپ قالغاندا ياكى چەكلىك بولغاندا، بالىلار ئەنئەنىۋى جەھەتتىن ئۇلارنىڭ يېتىلىشىنى قوللايدىغان كەڭ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ھېس قىلماي چوڭ بولۇشى مۇمكىن.

مەن يەنە كەڭ ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يوقلۇقىنىڭ بالىلارنىڭ ئائىلە ۋە كىملىككە بولغان چۈشەنچىسىدە نېپىز بىر يىراقلىق تۇيغۇسىنى قانداق پەيدا قىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆزەتتىم. بالىلار باشقا بىر جايدا ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرى ۋە مەدەنىي يىلتىزلىرى بارلىقىنى بىلىشى مۇمكىن، ئەمما ئۇلار بۇ باغلىنىشنى كۆپىنچە ھېكايىلەر، سۈرەتلەر ياكى ئاز سانلىق سۆھبەتلەر ئارقىلىقلا باشتىن كەچۈرىدۇ. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، بالىلار ئۆز ئائىلە تارىخى ۋە مەدەنىي ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە سوئال سوراشقا باشلاپ، بەزىدە كۆرۈپ باقمىغان ئادەم ۋە جايلارغا بولغان قىزىقىش، سېغىنىش ياكى قالايمىقانلىقىنى ئىپادىلىشى مۇمكىن.

دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى مۇھىتىدا، ئائىلە ئەھۋالىنىڭ بالىلارغا كۆرسەتكەن ھېسسىي تەسىرى بالىلارنىڭ قىلىقلىرى ۋە ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشى ئارقىلىق كۆرۈنەرلىك بولۇشى مۇمكىن. بەزى بالىلار يېڭى پائالىيەتلەرگە قاتناشقاندا ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىكىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئۇلار ئويۇنىدا خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشتىن ئىككىلىنىشى، گۇرۇپپا پائالىيەتلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشى ياكى بىرەر ئىشنى باشلاشتىن بۇرۇن چوڭلارنىڭ تەسەللىسى ۋە قوللىشىغا بەك تايىنىپ قېلىشى مۇمكىن. باشقىلىرى بولسا ئۆز ئىقتىدارىدىن گۇمان قىلىش ياكى قىينىچىلىققا يولۇققاندا تېزلا ۋاز كېچىش ئارقىلىق ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىكىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

بالىلار يەنە ھېسسىياتىنى باشقۇرۇشتا قىينىچىلىققا دۇچ كېلىشى مۇمكىن. ئويۇن ياكى ئۆگىنىش پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى كىچىككىنە ئوڭۇشسىزلىقلارمۇ ئۇلارغا بەك ئېغىردەك تۇيۇلۇپ، يىغلاپ تاشلاش، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ياكى پائالىيەتكە داۋاملىق قاتنىشىشنى خالىماسلىقنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. بەزى ئەھۋاللاردا، بالىلار كۈندىلىك تەرتىپ، بىر پائالىيەتتىن يەنە بىرىگە ئۆتۈش ياكى گۇرۇپپا پائالىيىتىدە دىققىتىنى ساقلاش جەھەتتە قىينىلىشى مۇمكىن. بۇنداق قىلمىشلارنى بالىلارنىڭ ئىقتىدارىدىكى چەكلىمە دەپ قاراشقا بولمايدۇ؛ ئەكسىچە، بۇ ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىك ۋە ساغلاملىق تۇيغۇسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ھېسسىيات مۇھىتىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

ئاۋسترالىيەنىڭ «بالىلارنىڭ دەسلەپكى يىللار ئۆگىنىش رامكىسى» (EYLF) بالىلارنىڭ ئۆگىنىشىنىڭ ئۇلارنىڭ تەۋەلىك تۇيغۇسى، مەۋجۇتلۇق ۋە ئۆسۈپ يېتىلىش تۇيغۇسى بىلەن زىچ باغلانغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ (ئاۋسترالىيە ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىقى، 2022). تەۋەلىك تۇيغۇسى دەسلەپكى يىللاردا ئالاھىدە مۇھىم، چۈنكى ئۇ بالىلارنىڭ كىملىكىنى، ھېسسىي بىخەتەرلىكىنى ۋە باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بالىلار ئۆزلىرىنى ئائىلىسىگە، جەمئىيىتىگە ۋە ئۆگىنىش مۇھىتىغا

تەۋە دەپ ھېس قىلغانداﻯ، ئۇلار ئەتراپىدىكى دۇنيانى ئىزدىنىشتە ئىشەنچ ۋە قىزىقىشنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ.

ئەمما مۇھاجىرەتتىكى ئائىلىلەردە چوڭ بولۇۋاتقان بەزى بالىلار ئۇچۇن، ئايرىلىش، مۇئەييەنسىزلىك ۋە كەڭ ئائىلە ئەزالىرى بىلەن چەكلىك باغلىنىش تەۋەلىك تۇيغۇسىغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. دەسلەپكى ئۆگىنىش مۇھىتىدا بۇ ئىجتىمائىي قاتنىشىشتا ئىككىلەنگەنلىك، مۇناسىۋەت قۇرۇشتا ئىشەنچسىزلىك ياكى ئۆگىنىش پۇرسەتلىرىگە قاتنىشىشتا ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىكى ئارقىلىق كۆرۈلۈشى مۇمكىن.

دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسىدىكى خىزمىتىم ئارقىلىق، مەن بارغانسېرى ھەر بىر بالىنىڭ ئۆگىنىش مۇھىتىغا كۆرۈنمەس بىر ھېكايىنى بىللە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. بەزىدە بۇ ھېكايە يېڭى پۇرسەتلەرگە بولغان خۇشاللىق، قىزىقىش ۋە ھاياجانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باشقا ۋاقىتلاردا بولسا، ئۇ بالىلارنىڭ ئۆزى تېخى تولۇق چۈشەنمىگەن ياكى ئېپادىلىيەلمىگەن جىمجىت ئەندىشىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

سىنىپ ئىچىدە يۈز بېرىدىغان ئىشلار بالىلارنىڭ بىر كۈنىدىكى پەقەت بىر قانچە سائەتنىلا ئېپادىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى بولسا ئائىلە ۋە جەمئىيەت مۇھىتىدا يۈز بېرىدۇ. مۇھاجىرەتتىكى ئائىلىلەردىن كەلگەن بالىلار ئۇچۇن، بۇ مۇھىتلار كۆچمەنلىك، مەدەنىيەت ئۆزگىرىشلىرى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا قالغان يېقىنلىرى ھەققىدىكى ئەندىشىلەر ئارقىلىق شەكىللەنگەن مۇرەككەپ ھېسسىي رېئاللىقنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن.

شۇ سەۋەبتىن، ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۆگىنىشىگە ئاكتىپ قاتنىشىشى كېرەك. ئاتا - ئانا بىلەن دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى ئوقۇتقۇچىلىرى ئارىسىدىكى ھەمكارلىق، خىلمۇخىل ئائىلە ئارقا كۆرۈنۈشىدىن كەلگەن بالىلارنى قوللاشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ئائىلىلەر بىلەن تەربىيەچىلەر ئارىسىدىكى ئوچۇق ئالاقە ۋە ھەمكارلىق ئارقىلىق، ئىللىق، ھەممىگە قۇچاق ئاچىدىغان ۋە ھېسسىياتقا ئېتىبار بېرىدىغان ئۆگىنىش مۇھىتىنى يارىتىشقا بولىدۇ. بۇنداق مۇھىتتا بالىلارنىڭ بىخەتەرلىك ۋە تەۋەلىك تۇيغۇسىنى كۈچلۈك شەكىلدە تەرەققىي قىلدۇرۇشى تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ.

تەربىيەچىلەر، ئائىلىلەر ۋە بالىلار ئارىسىدىكى كۈچلۈك مۇناسىۋەت ئىشەنچ ۋە ھېسسىيات بىخەتەرلىكىنى قۇرۇشقا يارداﻣ بېرىپ، بالىلارنىڭ ئۆزىگە ۋە ئۆز ئۆگىنىش مۇھىتىغا بولغان ئىشەنچسىنى تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا شارائىت يارىتىدۇ. شۇڭا، ئائىلىلەر بىلەن ئەھمىيەتلىك ھەمكارلىق ئورنىتىش بەش ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ ساغلاملىقىنى قوللاشنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدۇر. بالىلارنى ئېلىپ كېلىش ياكى ئېلىپ قايتىش ۋاقىتلىرىدا ئاتا - ئانىلار بىلەن بولغان قىسقا سۆھبەتلەرنىڭ ئۆزىمۇ تەربىيەچىلەرگە بالىلارنىڭ قانداق ھېس قىلىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۆگىنىش مۇھىتى

ئىچىدە قانداق قوللاشقا موھتاجلىقىنى تونۇپ يېتىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

ئويۇنمۇ باللارنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش ۋە بىر تەرەپ قىلىشىدىكى كۈچلۈك بىر ۋاستىدۇر. دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى سىنىپلىرىدا، ئويۇن كۆپىنچە بالىلار ئۆز ھاياتىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى، روللارنى ۋە كەچۈرمىشلەرنى ئىزدەيدىغان بىر «تىل» غا ئايلىنىدۇ. تەسەۋۋۇرلۇق ئويۇنى ئارقىلىق بالىلار ئائىلە ئىچىدىكى ئالاقىنى قايتا نامايان قىلىشى، ھېكايە سۆزلەش ئارقىلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلىشى ياكى ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي روللارنى سىناپ بېقىشى مۇمكىن.

مۇھاجىرەتتىكى ئائىلىلەردىن كەلگەن بالىلارنى قوللاشنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى، تەكتۇشلىرى ئارىسىدا كۈچلۈك مۇناسىۋەتنى يېتىلدۈرۈشتۇر. دوستلۇق بالىلارغا ھېسسىيات جەھەتتىن راھەت، ئورتاق كەچۈرمىشلەر ۋە ئۆگىنىش مۇھىتىدىكى تەۋەلىك تۇيغۇسىنى بېرىدۇ. بالىلار تەكتۇشلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ۋە قەدىرلەنگەنلىكىنى ھېس قىلغاندا، ئۇلار گۇرۇپپا پائالىيەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىلەرگە ئىشەنچ بىلەن قاتنىششقا تېخىمۇ مايىل بولىدۇ. نۇرغۇن دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى مۇھىتلىرىدا ھەمكارلىق ئويۇنلىرى، گۇرۇپپا مۇزاكىرىلىرى ۋە ئورتاق ئۆگىنىش كەچۈرمىشلىرى، باللارنىڭ بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

ئۆز ئوقۇتۇش ئەملىيتىمىدە، مەن مەدەنىيەتنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئاددىي ئىشارىلەرنىڭمۇ باللارنىڭ تەۋەلىك تۇيغۇسىغا قانداق كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆردۇم. بالىلار ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، سىنىپ پائالىيەتلىرىدە مەدەنىي ئەنئەنىلىرىنىڭ ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرگەندە ياكى ئۆز ئائىلىسى ۋە مىراسى ھەققىدە ھېكايىلەرنى ئورتاقلاشقاندا، ئۇلار كۆپىنچە پەخىر ۋە ئىشەنچ تۇيغۇسىنى نامايان قىلىدۇ. بۇنداق كەچۈرمىشلەر باللارغا ئۆزىنىڭ كىملىكىنىڭ ئۆگىنىش مۇھىتى ئىچىدە قەدىرلەنگەن ۋە ھۆرمەت قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئاتا - ئانىلارنىڭ ئاكتىپ قاتنىششى ۋە ئالاقىسى يەنە تەربىيەچىلەرنىڭ باللارنىڭ ھاياتىنى شەكىللەندۈرۈۋاتقان ھېسسىيات مۇھىتىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىدۇ. بۇ چۈشەنچە بىلەن تەربىيەچىلەر تېخىمۇ كۆيۈمچان ۋە سەزگۈر ئۇسۇلدا جاۋاب قايتۇرالايدۇ. تەربىيەچىلەر پەقەت قېيىن كۆرۈنىدىغان قىلمىشلارغا دىققەت قىلىش ئورنىغا، باللارنىڭ ئىنكاسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى كەچۈرمىشلەرنىمۇ ئويلىشىپ كۆرەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن قاراش تەربىيەچىلەرگە باللارنى ئۇلارنىڭ ئىشەنچسىنى، قەيسەرلىكىنى ۋە تەۋەلىك تۇيغۇسىنى كۈچەيتىدىغان ئۇسۇللار بىلەن قوللاش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ.

مۇھاجىرەتتىكى ئائىلىلەر دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان قىينچىلىقلارغا قارىماي، مەن بۇ جەمئىيەتلەر ئىچىدە كۆرۈنەرلىك قەيسەرلىكنىمۇ كۆردۈم. ئائىلىلەر كۆپىنچە باللارنىڭ ئۆزىنىڭ كىملىكى ۋە مىراسى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ساقلاپ قالالىشى ئۈچۈن، مەدەنىي قىممەت قاراشلارنى، ئەنئەنىلەرنى ۋە تىللارنى قوغداشقا كۆپ كۈچ

چىقىرىدۇ. ھېكايە سۆزلەش، مەدەنىي ئادەت - ئەنئەنىلەر ۋە ئورتاق ئائىلە خاتىرىلىرى ئارقىلىق بالىلار ئۆز تارىخىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مەدەنىي ئارقا كۆرۈنۈشىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ.

خۇلاسە

گەرچە مۇھاجىرەت كەچۈرمىشلىرى قېينىچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن بولسىمۇ، ئۇلار بالىلار ۋە ئائىلىلەر ئىچىدە مۇھىم كۈچ - قۇۋۋەتلەرنىمۇ يېتىلدۈرەلەيدۇ. مۇھاجىرەت جەمئىيەتلىرىدە چوڭ بولۇۋاتقان نۇرغۇن بالىلار كۆچلۈك مەدەنىي ئاڭ ۋە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. ئۇلار ناھايىتى كىچىك ياشتىن باشلاپلا ئوخشىمىغان تىللار، ئەنئەنىلەر ۋە مەدەنىي مۇھىتلار ئارىسىدا يول تېپىشنى ئۆگىنىدۇ. بۇ كەچۈرمىشلەر ھېسداشلىق، جانلىق ماسلىشىش ۋە دۇنياغا بولغان تېخىمۇ كەڭ چۈشەنچىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۆھپە قوشالايدۇ.

ئائىلىلەر يەنە مۇشۇنداق ئېنىقسىزلىق ۋە ماسلىشىش دەۋرلىرىدە بىر - بىرىگە يۆلەك بولۇش جەريانىدا، كۆرۈنەرلىك قەيسەرلىكنى نامايان قىلىدۇ. ئاتا - ئانىلار كۆپىنچە ئۆي ئىچىدە مەدەنىي ئەنئەنىلەر ۋە قىممەت قاراشلارنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بالىلىرىنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي مۇھىتلارغا ماسلىشىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئائىلە ھېكايىلىرى، مەدەنىي بايراملار ۋە ئورتاق كەچۈرمىشلەر ئارقىلىق، بالىلار داۋاملىشىش تۇيغۇسىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. بۇ تۇيغۇ ئۇلارنى ھەم ئۆز مىراسىغا، ھەم ھازىرقى ھاياتىغا باغلايدۇ.

مېنىڭ ھەم تەربىيەچى، ھەم ئاتا - ئانا بولۇش سۈپىتىم بىلەن كەچۈرگەن تەجرىبىلىرىم ئۈستىدە ئويلىنىشىم، بالىلارنىڭ ئۆگىنىشى بىلەن ئۇلارنى ئوراپ تۇرغان ھېسسىيات مۇھىتى ئارىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتكە بولغان چۈشەنچەمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. بالىلارنىڭ قىزىقىشى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە ئۆگىنىشكە قاتنىشىشى ئۇلارنىڭ ئائىلىسى ۋە جەمئىيىتى ئىچىدىكى بىخەتەرلىك ۋە تەۋەلىك تۇيغۇسى بىلەن زىچ باغلانغان.

بۇ باغلىنىشلارنى تونۇش تەربىيەچىلەرنى بالىلار ۋە ئائىلىلەرگە ھېسداشلىق، سەۋرچانلىق ۋە مەدەنىيەتكە سەزگۈرلۈك بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ. بالىلار ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرۈشى مۇمكىن بولغان كۆرۈنمەس ھېسسىيات دۇنياسىنى ئېتىراپ قىلىش ئارقىلىق، دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى ئوقۇتقۇچىلىرى بالىلارنىڭ ساغلاملىقىنى، مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئۆگىنىشىنى قوللايدىغان مۇھىتنى يارىتىپ بېرەلەيدۇ. بالىلار ئۆز ئۆگىنىش مۇھىتى ئىچىدە بىخەتەر، قەدىرلەنگەن ۋە قوللانغان دەپ ھېس قىلغانىدا، ئۇلار ئۆز دۇنياسىنى ئىزدىنىشكە، ئەھمىيەتلىك مۇناسىۋەتلەرنى قۇرۇشقا ۋە ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش ئۇچۇن زۆرۈر بولغان ئىشەنچنى يېتىلدۈرۈشكە تېخىمۇ قادىر بولىدۇ.

بۇ ماقالىنى تەلئەت قادىر تەھرىرلىدى.

پايدىلانغان مەنبەلەر

[1] ئاۋسترالىيە ھۆكۈمىتى مائارىپ مىنىستىرلىقى. (2022).
[2] تەۋەلىك، بار بولۇش ۋە بولۇپ يېتىلىش: ئاۋسترالىيە ئۇچۇن دەسلەپكى يىللار ئۆگىنىش رامكىسى (2.0 نەشرى). كانبېررا: ئاۋسترالىيە ھۆكۈمىتى.
[3] مائارىپ مىنىستىرلىقى. (2019 - يىلى 19 - فېۋرال). ئويۇن ئارقىلىق ئۆگىنىش – بۇ نېمە ھەققىدە؟ https://nzcurriculum.tki.org.nz
[4] مائارىپ مىنىستىرلىقى. (2017). Te Whāriki (تې ۋارىكى). ئەۋلادلار ئۇچۇن بىلىم توقۇلمىسى. ئائوتېئاروئا (يېڭى زېلاندىيە). دەسلەپكى بالىلار تەربىيەسى دەرسلىك رامكىسى.

شەرقىي تۈركستانلىقلارنىڭ چەت ئەللەردە ئېلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە نەزەر

ئەركىن ئەمەت

(ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ۋە تارىخ - جۇغراپىيە فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى)

چەت ئەلدىكى مىللىي ھەرىكەتنىڭ بىرىنچى باسقۇچى

ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، دۇنيادىكى ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر ۋە زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىزنىڭ مىللىي ھەرىكىتىمىزنىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ، ئۇزلۇكسىز كۆچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتە چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاساسى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ سېلىنىشقا باشلانغانلىقى قەيت قىلىنماقتا.

1933 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋرىدىكى مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ

ئاساسلىق باشلامچىلىرىدىن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە مەھمۇد مۇھىتى باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئەينى چاغدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە قىيىن شارائىتلار ئاستىدا ھىندىستان، كەشمىر، سەئۇدى ئەرەبىستان، ياپونىيە، ئافغانىستان ۋە تۈركىيەلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردىكى مىللىي ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى تەشكىلىي ئاساسىنى تۇرغۇزغان بولۇپ، كەشمىر ۋە ياپونىيەلەردە تەسىرى خېلىلا كۈچلۈك بولغان شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغان ئىدى.

بۇلاردىن ئەڭ مۇھىمى، ياپونىيەدە قۇرۇلغان تەشكىلاتتۇر. مۇسۇل ھاجى مۇھىتى، مەخسۇت مۇھىتى ۋە مەھمۇد مۇھىتى قاتارلىق تۆت ئاكا - ئۇكا تۇرپان ئاستانىلىك تەرەققىيپەرۋەر بايلاردىن بولۇپ، مۇسۇل ھاجى مۇھىتى 1877 - يىلى تۇرپان ئاستانىدە تۇغۇلغان. شۇ يىللاردا مۇسۇل ھاجى مۇھىتى رۇسىيەدىن ئىلغار ماشىنا ئۇسكۇنە ۋە تېخنىكىلارنى كىرگۈزۈپ، تۇنجى قېتىم تۇرپاندا پاختا زاۋۇتى قۇرغان ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرى بىلەن رىقابەتلىشىپ سودا قىلىۋاتقان بايلاردىن ئىدى. مەھمۇد مۇھىتىنىڭ ئاكىسى مۇسۇل ھاجى مۇھىتىنىڭ باشچىلىقىدا 1912 - يىلى تۇنجى قېتىمدا تاتارىستاننىڭ مەركىزى قازاندىن ھەيدەر سايرانى ئىسىملىك بىر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، تۇرپان ئاستانىدە ئۆز خراجىتىلىرى بىلەن يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئاچقان. 1917 - يىلىغا كەلگەندە مائارىپنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن مۇھىببۇل ئەپەندى، گۈلەندەم ئابىستاي قاتارلىق ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى قازاندىن تەكلىپ قىلىپ تۇرپان، گۈچۈڭ، چۆچەكلەردە ئۆز خراجىتىلىرى بىلەن «مەخسۇدىيە» نامىدا مەكتەپ ئېچىپ، ئۇيغۇر مائارىپىغا تۆھپىلەرنى قوشقان ئىدى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا، خىتاي - سوۋېت ئوتتۇرىسىدىكى مەخپىي سىياسىي كېلىشىملەر ئارقىلىق 1933 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ۋەيران قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، گېنېرال مەھمۇد مۇھىتى ئىنتايىن كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىپ، 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن ئامان - ئېسەن كەشمىرگە يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن كەشمىر ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدۇ. بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن مەككىگە بارىدۇ. مەككىدىن قايتىپ كېلىشى بىلەنلا ھىندىستاندا ئىنگلىزلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ 27 كۈن تۇرمىگە قامىلىدۇ. چۈنكى، مەھمۇد مۇھىتى ھەجگە بېرىشتىن ئىلگىرى ھىندىستاندا يۈز بەرگەن ھىندىلارنىڭ ئىنگلىزلارغا قارشى نامايىشىغا قاتناشقان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ھەجدىن قايتىپ كېلىش بىلەنلا قولغا ئېلىنىپ، بىر مەزگىل تۇرمىدە ياتقاندىن كېيىن، ئۇچ كۈن ئىچىدە چېگرادىن چىقىپ كېتىش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلىپ، ھىندىستاندا تۇرالمايى، كالكۇتادىكى ياپونىيە سودا پاراخوتىغا ئولتۇرۇپ شاڭخەيگە كېلىدۇ.

گېنېرال مەھمۇد مۇھىتى شاڭخەيدە ئۇچ كۈن تۇرۇپ، ئاندىن كېيىن ياپونىيەگە يېتىپ بارىدۇ ۋە توكيوغا كېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئۇيۇشمىسى» نى

قـۇرۇپ چىقـىدۇ. بـۇ ئۇيۇشـمىنىڭ رەئىسـلىكىگە مەھمـۇد مۇھىتـى سـايلىنىدۇ، خوتـەن ئەمـرى مۇھەممـەد ئەمـىن بۇغـرا يەنـى ھەزرىتـىم ئافغانىسـتاندا بولسـمۇ ئۇنـى مۇئاۋىـن رەئىسـلىككە سـايلايدۇ. «شـەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال ئۇيۇشمىسى» ياپونىيـەدە ئاكتـىپ پائالىيـەت قىلـىش ئۈچـۈن ئۇيۇشـمىنىڭ خىراجىتىنـى ئىئانـە تـوپلاش ئۈسـۈلى ئارقىلـىق ھـەل قىلـىدۇ. تۈرلـۈك سـەۋەبلەر تۈپەيلىدىـن مەھمـۇد مۇھىتـى ياپونىيەدىـن ئايرىلـىپ، خىتايغـا بارىـدۇ. ئەممـا ئاكىسـى مۇسـۇل ھاجـى مۇھىتـى ياپونىيـەدە قېلىـپ، تاكـى 1941 - يىلـى 8 - ئاينـىڭ 19 - كۈنـى توكيـودا ۋاپـات بولغانغـا قـەدەر پائالىيەتلەرنـى داۋاملاشـتۇرىدۇ. مەھمـۇد مۇھىتـى خىتاينـىڭ بېيجـىڭ قاتارلـىق شـەھەرلىرىدە ياشـاۋاتقان ئۇيغۇرلارنـى تەشـكىللەپ، پائالىيىتىنـى داۋاملاشـتۇرىدۇ. 1944 - يىلـى بېيجىڭـدا كېسـەل سـەۋەبى بىلـەن ۋاپـات بولىـدۇ. مانـا بۇلارنـى شـەرقىي تۈركىسـتان ئازادلـىق كۈرىشـىنىڭ چـەت ئەلـدە ئـۇل سېلىنىشـىنىڭ باشلىنىشـى دېيىشـكە بولىـدۇ.

1930 - يىـللاردا چـەت ئەلـدە باشلانغـان مىللـىي ئازادلـىق كۈرىشـىنىڭ ئـەڭ مۇھـىم باشلامچىلىرىدىـن بىـرى مۇھەممـەد ئەمـىن بۇغـرادۇر. ئـۇ، ھىجرەتنـىڭ دەسـلەپكى يىرىـم يىلـىدا كەشـمىر بىلـەن دېھلـى ۋە بومبـاي ئارىلىقـىدا تىنىمسـىز قاتـراپ، ئاسـارەتتىكى ۋەتىنـى ئۈچـۈن تاشـقى دۇنيادىـن مـەدەت ۋە يـاردەم ئىزدىگـەن. ئـۇ 1935 - يىلـى 2 - ئايغـا كەلگەنـدە، ھىندىسـتاندا داۋاملـىق تۈرۈشـىنىڭ ھېـچ بىـر ئەھمىيىتـى يوقلۇقىنـى چوڭقـۇر ھېس قىلـىدۇ. ئـۇ «سىياسـىي ھاياتـىم» ناملـىق بىيوگرافىـك ئەسـىرىدە ئۆزىنـىڭ ھىندىسـتاندىن كېتىـش سـەۋەبلىرى ھەققىـدە توختىلـىپ مۇنـداق دەپ يازىـدۇ: «1934 - يىلـى 8 - ئاينـىڭ 12 - كۈنـى لاداخقـا ھىجـرەت قىلـىپ كەلدىـم. كەشـمىر ۋە ئەمرەتسـار قاتارلـىق شـەھەرلەردە تـۇرىدۇم. دېھلـى ۋە بومبايغـا باردىـم، مۇھىـم شەخسـلەر بىلـەن كۆرۈشـتۇم. ھىندىسـتاندا تۇرغـان مەزگىلـدە شـۇ قانائەتكـە كەلدىمكـى، چـەت ئەلـدە ۋەتـەن ئۈچـۈن بىـرەر ئىـش قىلـىش - ئـۇ زامانىنىـڭ دۇنيـا سىياسـىتىگە ھېـچ توغـرا كەلمەيدىكـەن. شـۇنىڭ ئۈچـۈن شـەرقىي تۈركىسـتانغا قايتـىپ، ۋەتەننىـڭ تاغلـىق جايلىرىـدا پارتىزانلـىق ئۇرۇشـى قىلـىپ، پۈرسـتى كەلگەنـدە مۇسـتەقىللىق ئۈچلان قىلـىش پىلانىنـى قارار قىلدىـم. شـۇنىڭ بىلـەن ئائىلەمنـى ھىجازغـا يولغـا سـالدىم، ئاندىـن 15 ئادىمـم بىلـەن سـودىگەر قىياپىتىگـە كىرىـپ، ئىسـمىمنى ئابـدۇللاھ يەركەنـدى دەپ ئۆزگەرتـىپ، مەخپـىي سـۇرەتتە 1935 - يىلـى 2 - ئايـدا يولغـا چىقتـىم.»

دەرۋەقـە، مۇھەممـەد ئەمـىن بۇغرانـىڭ ھېچبىـر ئەمەلـىي نەتىجىسـى كۆرۈلمىگـەن سىياسـىي پائالىيەتلـەر بىلـەن ھىندىسـتاندا داۋاملـىق تۇرۇۋېرىشـكە پەقـەتلا تاقىتـى قالمىغـان ئىـدى. چۈنكـى ئۇنىـڭ زىممىسـىگە خىتـاي، رۇس ۋە مـا خۇسـەن تۆڭگانلىرىنىـڭ ئىشـغالىيىتىگە چۈشـۈپ قالغـان مۇنقـەرز ۋەتەننىـڭ ئېغىـر مەسـئۇلىيىتى يۈكلەنگـەن ئىـدى. شـۇڭا ئـۇ قىلچـە ئىككىلەنمەسـتىن قـار - مـۇز قاپلىغـان پامىـر تاغلىـرى ئارقىلـىق ئافغانىسـتانىنىڭ ۋەتـەن تۈپراقلىـرى بىلـەن چېگرالىنىدىغـان ۋاخـان كارىدورىغـا بېرىشـنى قـارار قىلـىدۇ.

ھالبۇكى، ژاخان كاربدوربدكى بىر قانچە ئايلىق كۆزىتىش ۋە كۈتۈش، مۇھەممەت ئەمىن بۇغرا ئويلىغانىدەك ئىجابىي نەتىجە بەرمەيدۇ. باھار كېلىپ پامىر تاغلىرىنىڭ قار - مۇزلىرى ئېرىگەن بولسىمۇ، ئەممۇ ژاخان كاربدوربدىن ۋەتەنگە كىرىشنىڭ يوللىرى رۇس ۋە خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قاتتىق قامال قىلىنىدۇ. بۇ ئەھۋاللاردىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۆز خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پامىر يولىنىڭ قارلىرى ئېرىپ يول ئېچىلدى. تاشقورغان تەرىپىگە پامىر قىرغىزلىرىدىن جاسۇس يوللىدىم. پۈتۈن يوللارغا خىتاي ۋە رۇس ئەسكەرلىرى يەرلىشىپ، بىزنى تۇتۇش ئۈچۈن مۇكەممەل ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىنغانلىقى مەلۇم بولدى. ئالدىمزغا مېڭىش ياكى ھىندىستانغا قايتىشىمىز ئىمكانسىز ئىدى. ئافغانىستانغا چېكىنىشتىن باشقا چارە قالمىغان ئىدى. لېكىن، ۋەتەن چېگرىسى كۆزىمىزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر يەردىن يەنە ئارقىغا، ئۇزاقلارغا چېكىنىشكە كۆڭلۈم رازى بولماي قاتتىق قايغۇ ۋە سىقىلىش بىلەن چېگرا بويلىرىدا تۇرۇپ قالدىم. نۇرغۇن ئادەملىرىم ئۈمىدسىزلىنىپ، مەندىن رۇخسەت سوراپ ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى، يېنىمدا پەقەت 15 كىشىلا قالدى. بۇ ئارىدا ئافغانىستان چېگرا ئەمەلدارى بىزنىڭ بۇ يەردە تۇرۇۋاتقانلىقىمزنى بىلىپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن مەن ئافغانىستان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا: «كابۇلغا بېرىپ بىر مۇددەت تۇرسام بولامدۇ» دەپ ئىلتىماس قىلدىم. كېيىن ئۇلاردىن بۇ تەلىپىمنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقى توغرىسىدا جاۋاب كەلدى. شۇنىڭ بىلەن مەن ئافغانىستانىنىڭ غەيرىي - رەسمىي ھۆكۈمەت مېھمىنى سۈپىتىدە، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كابۇلغا يېتىپ باردىم.»

مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا «سىياسىي ھاياتىم» ناملىق بىيوگرافىك ئەسلىمىسىدە كابۇلدىكى كۈرەشلىرى توغرىسىدا يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كابۇلدىكى 7 يىللىق ھاياتىم جەريانىدا ئۆزۈمنىڭ كىملىكىمنى ئاشكارىلىماي ياشىدىم، مۇخبىرلار ۋە سىياسىي ساھەدىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلمىدىم. بۇ مەزگىلدە تۈركچە، ئەرەبچە، پارسچە ۋە ئوردۇچە تىللارنى بىلگەنلىكىمدىن پايدىلىنىپ، بۇ تىللاردىكى ماتېرىياللارنى يىغدىم. گېزىت ۋە ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇپ ئوقۇدۇم، دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندىم. يەنە بىر تەرەپتىن ۋەتىنىم ئۈچۈن زامانىۋى ئۇسۇلدا بىر تارىخ يېزىش ئىشىنى باشلىدىم. نەتىجىدە، (شەرقىي تۈركىستان تارىخى) ناملىق كىتابىمنى يېزىپ تاماملىدىم.»

دەرۋەقە، ئەينى ۋاقىتنىڭ مەۋجۇت شەرت - شارائىتىدا «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىن ئىبارەت قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك بىر ئابىدە ئەسەرنى يېزىپ چىقىش ئاسان ئەمەس ئىدى. بۇ يىللاردا مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىر تەرەپتىن شەرقىي تۈركىستاننى قۇتقۇزۇشنىڭ يول ۋە چارە - تەدبىرلىرىنى ئىزدىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىن ئىبارەت چوڭ ھەجملىك كىتابىنى يېزىشقا كىرىشكەن. ھالبۇكى، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلەر چەكلىك بولغان، بولۇپمۇ

ۋەتەن تارىخىغا ئائىت زۆرۈر تارىخىي مەنبەلەرگە ئېرىشىش ئىنتايىن قىيىن بولغان يات بىر ئەلدە، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دىن ئىبارەت قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك تارىخىي ئەسەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقىش، ئەمەلىيەتتە بىر قېتىملىق قەلەم كۆرىشى ھېسابلىناتتى. مانا بۇلار چەت ئەلدە داۋام قىلىۋاتقان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى سېلىنغان دەۋر ھېسابلىنىدۇ.

مىللىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى

1949 - يىلى شەرقىي تۈركىستان كوممۇنىست خىتاينىڭ ئىشغالىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي رەھبەرلىرىدىن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ۋە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ھىجرەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ تۈركىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانىغا كېلىپ يەرلىشىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردىكى مىللىي ھەرىكىتىنىڭ 2 - دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

مىللىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىلى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەپەندىلەردۇر. ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن 1901 - يىلى قەشقەرنىڭ يېڭىسار ناھىيەسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، مىللەتچى خىتاي پارلامېنتىدا مىللەت ۋەكىلى بولغان چوڭ بىر سىياسىي ئەربات ئىدى. خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەن 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇ مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىلەن بىرلىكتە ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن. 1954 - يىلى تۈركىيەگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەيسا ئەپەندى 1960 - يىلى ئىستانبۇلدا شەرقىي تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنى، 1985 - يىلى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىنى قۇرغان. ئەيسا ئەپەندى 1995 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋاپات بولغۇچە شەرقىي تۈركىستان دەۋاسى يولىدا تىنىمسىز كۈرەش قىلغان. ئۇ تۈركىيەدە داۋاملاشتۇرغان يېرىم ئەسىرلىك مۇستەقىللىق دەۋاسى جەريانىدا كۆپ قېتىم خەلقئارا يىغىنلارغا قاتناشقان ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى دۆلەتلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىر ۋەزىيىتىنى خەلقئاراغا ئاڭلىتىشقا تىرىشقان.

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە يېزىشىچە، 1970 - يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەت ۋە ئۇلار يېتەكچىلىك قىلغان دۇنيادىكى ئىككى چوڭ گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت تېخىمۇ كۈچەيگەن. دەل مۇشۇ مەزگىلدە، يەنى 1970 - يىلى 4 - ئايدا ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئوغلى ئارسلان ئالپتېكىننىڭ ھەمراھلىقىدا ئامېرىكىدا زىيارەت ئېلىپ بارىدۇ. بۇ زىيارىتىدە ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىنىڭ رەئىسى جون ۋىليام مەككورمېك بىلەن كۆرۈشىدۇ. شۇنداقلا ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكى مۇھىم ئەربابلار بىلەن كۆرۈشۈپ، شەرقىي تۈركىستان مەسلىسى توغرىسىدا دوكلات سۇنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت ياپونىيە ۋە بەزى ياۋروپا دۆلەتلىرىدە زىيارەت ئېلىپ بېرىپ،

خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا ئېلىپ بېرىۋاتقان بېسىم سىياسەتلىرىنى ئاڭلاتقان بولسىمۇ، ئەمما خەلقئارادا كۈچلۈك تەسىر قوزغىيالمايدۇ.

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن 1978 - يىلى بىر قاتناش ۋەقەسىدە كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان بولسىمۇ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىق دەۋاسىدىن ۋاز كەچمىگەن ئىدى. ئۇ تۈركىيەدە ھەر خىل سىياسىي پائالىيەتلەرنى قىلىش بىلەن بىرگە، 1980 - يىلى ئىستانبۇلدا شەرقىي تۈركىستان نەشرىيات مەركىزىنى قۇرغان. 1985 - يىلغا كەلگەندە بولسا شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسىنى قۇرۇپ، مۇستەقىللىق دەۋاسىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان. ئەيسا ئەپەندى بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا تۈركىيەگە چىقاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۈچۈن تىنىمسىز كۈرەشلىرى مەلۇم دەرىجىدە نەتىجىگە ئېرىشكەن بولۇپ، شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى تۈركىيەدە تونۇلۇشقا باشلىغان.

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا تۈركىيەدە ۋە باشقا ئەللەردە گېزىت - ژۇرنال چىقىرىش، دوكلات بېرىش يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈش، مۇخبىرلارغا بايانات بېرىش، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىگە خەت يېزىش ئارقىلىق ۋەتەن دەۋاسىنى ئېلىپ بېرىپلا قالماستىن، كۆپلىگەن ماقالە ۋە كىتابلارنى يېزىپ قالدۇرغان. مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا 1965 - يىلى يۈرەك كېسىلى سەۋەبىدىن تۈركىيە پايتەختى ئەنقەرەدە ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، مېيىتى جەبەجى ئەسىرى مازارلىقىغا دەپنە قىلىنغانىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار يازغان كىتابلار ئۇيغۇر تەتقىقاتىدا مۇھىم مەنبە بولۇپ ئىشلىتىلمەكتە ۋە شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىدا يول كۆرسەتكۈچلىك رولىنى ئويناماقتا.

ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى 1954 - يىلى تۈركىيەگە كەلگەن كۈندىن تارتىپ، تاكى 1995 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋاپات بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىيەنىڭ بارلىق دۆلەت رەئىسلىرى، باش مىنىستىرلىرى ۋە كۆپ ساندىكى مىنىستىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇيغۇر مەسىلىسىنى ئاڭلاتقان ۋە تۈركىيەدىكى كۆچمەن ئۇيغۇرلارنىڭ قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلغان ئىدى. ئۇ 1995 - يىلى 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىستانبۇلدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جىنازا نامىزى فاتىھ مەسچىتىدە ئوقۇلغاندىن كېيىن، مېيىتى تۈركىيەنىڭ سابىق باش مىنىستىرى ئادنان مەندەرەس، سابىق دۆلەت رەئىسى تۈرغۇت ئۆزاللار دەپنە قىلىنغان توپقاپى مازارلىقىغا دەپنە قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ جىنازا مۇراسىمىغا تۈركىيەنىڭ دۆلەت رەئىسى سۈلايمان دەمىرەل ۋە بەزى مىنىستىرلار گۈلچەمبىرەك ئەۋەتكەن ۋە قاتناشقان بولۇپ، تۈركىيەدىكى چوڭ تېلېۋىزىيە قانالىرى نەق مەيدانىدىن خەۋەر بەرگەنىدى. بۈگۈنكى كۈنگىچە تۈركىيەنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىدىكى باغچىلارغا، كوچىلارغا، يىغىن زاللىرىغا ۋە مەكتەپلەرگە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ ئىسىم - فامىلىسى بېرىلىدى.

تائىف قۇرۇلتىيى

ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردىكى تۇنجى قۇرۇلتىيى 1954 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 5 - كۈنگىچە سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ تائىف شەھىرىدە چاقىرىلغان بولۇپ، مەزكۇر قۇرۇلتايغا تۈركىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىن كۆپ ساندا ۋەكىل ئىشتىراك قىلغان ۋە قۇرۇلتايدا تۆۋەندىكى تېمىلاردا مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلغان:

1. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنى كۈچەيتىش.

2. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ يول خەرىتىسىنى تۈزۈپ چىقىش.

3. تەيۋەن ھۆكۈمىتى بىلەن ھەمكارلىشىش ياكى ھەمكارلاشماسلىق مەسلىسى.

4. تەيۋەن ھۆكۈمىتىدىن مالىيە جەھەتتىن ياردەم ئېلىش ياكى ئالماسلىق مەسلىسى.

تائىف شەھىرىدە بەش كۈن داۋاملاشقان بۇ قۇرۇلتايدا دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر، يۇقىرىدىكى تېمىلار توغرىسىدا ئەتراپلىق مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تۆۋەندىكى تارىخىي قارارنى ماقۇللىغان:

«ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان 1877 - يىلى مانجۇ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن بېسۋىلىنغان بولۇپ، 1881 - يىلى ۋەتىنىمىزنىڭ مىللىي ۋە تارىخىي نامى بولغان «شەرقىي تۈركىستان» نامى، خىتاي تىلىدىكى «شىنجاڭ» (يېڭى زېمىن) دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن. شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئەزەلدىن تارتىپ مۇستەقىل، ئەركىن ياشاپ كەلگەن بۇ زېمىننى مانجۇلار تاجاۋۇز قىلىپ ئۆز زېمىنغا قوشۇۋالغاندىن كېيىن، خىتاينىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغان. شۇ كۈندىن تارتىپ خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى خەلقىمىز ۋە يۇرتىمىزغا ناھايىتى ئېغىر زۇلۇم سېلىپ، خەلقىمىزنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي تارتىۋالغان. لېكىن ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك شەرقىي تۈركىستان زېمىنى جۇغراپىيە ۋە تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا خىتاينىڭ زېمىنى ئەمەستۇر. شەرقىي تۈركىستان خەلقى تىل، ئىرق، دىن ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتىن خىتايغا پەقەت ئوخشىمايدىغان بولغاچقا، خىتاينىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا قۇل بولۇپ ياشاشنى خالىمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۆتكەن 75 يىل ئىچىدە نۇرغۇن قېتىم خەلق قوزغىلىڭى چىقىرىپ، مۇستەقىللىق كۆرۈشى ئېلىپ بارىدى. 1931 - يىلى ۋەتىنىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قوزغىلاڭ مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە، 1933 - يىلى قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نامىدا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇلدى. بۇ جۇمھۇرىيەت تاجاۋۇزچى رۇسلار تەرىپىدىن يوق قىلىۋېتىلدى. 1949 - يىلىدا ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستان كوممۇنىست خىتاي تەرىپىدىن بېسۋىلىنغاندىن كېيىن، يۇرتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا توختىماي قوزغىلاڭلار يۈز بېرىپ، خېلى ئۇزۇن يىل داۋاملاشتى. ئەمما، كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى بىلەن مىللەتچى خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن

باستۇرۇلۇپ، مىللەتنىڭ يولباشچىلىرى، جامائەت ئەربابلىرى، زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەرلەر ۋە دىنىي زاتلارنى تۈرمىلەرگە تاشلاپ، خەلقىمىزنى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكنى تىلغا ئالالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئەگەر ۋەتىنىمىز ۋە خەلقىمىز ئۇزۇن مۇددەت خىتاي زۇلمى ۋە بېسىمى ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولسا، پۈتۈنلەي يوق بولۇپ كېتىش خەۋپى ئاستىدا قالىدۇ. دېمەك، يۇرتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ قىزىل خىتاي ۋە زالىم رۇسلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مىللەتچى خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلىشى ۋە خەلقنىڭ مۇستەقىللىققا ئېرىشىشى ھايات - ماماتلىق مەسىلىدۇر. شۇڭا مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئەركىن دۇنيانىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا مۇستەقىللىقىمىزنى قولغا كەلتۈرۈش مۇھاجىرەتتىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بۇرچىدۇر. شۇڭا ۋەتىنىمىز ۋە خەلقىمىزنى كوممۇنىست خىتاي بىلەن زالىم رۇسلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش، مىللەتچى خىتاي بىلەن مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش، ئەگەر مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلمىسا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئېتىراپ قىلدۇرۇش مۇجادىلىسى ئېلىپ بېرىشقا، ۋەتەندىكى سەككىز مىليون شەرقىي تۈركىستان خەلقى بىلەن چەت ئەلدىكى ئون مىڭ ئۇيغۇرغا ۋاكالىتەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئەپەندى ۋەكىل قىلىپ سايلاندى ھەمدە بۇ ئىككى نەپەر مىللىي رەھبىرىمىزنىڭ خەلقىمىز نامىدىن خەلقئارادا دەۋا قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىندى».

بۇ ۋاكالەتنامىگە سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ تائىف شەھىرىدىكى شەرقىي تۈركىستان قۇرۇلتىيىغا ئىشتىراك قىلغان 250 نەپەر شەرقىي تۈركىستانلىق ۋەكىل قول قويغان بولۇپ، مەزكۇر ۋاكالەتنامە 1954 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەدىنە مۇنەۋۋەرەدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار نامىدىن تەييارلىنىپ، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىنگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

تائىف شەھىرىدە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا ماقۇللانغان قارار، يەنى ۋاكالەتنامىدىن شۇنى چۈشىنەلەيمىزكى، قۇرۇلتايدا مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن مۇھاجىرەتتىكى 10 مىڭ، شەرقىي تۈركىستاندىكى سەككىز مىليون خەلقنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. قارارداً 1950 - يىللاردىكى ۋەزىيەتكە ماس كېلىدىغان شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنىڭ يول خەرىتىسى بەلگىلەنگەن. مەزكۇر قارارداً: «شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشى» نى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش قارار قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ زورىيىشى

19 - ۋە 20 - ئەسىر تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بىر قاتار كەڭ ۋە كىچىك كۆلەمدىكى كۆچۈش ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ

كۆچۈشلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئارقىسىدا سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي سەۋەبلەر ئورۇن ئالغان. بۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قوشنا شەرقىي تۈركىستانغا، شەرقىي تۈركىستان خەلقلەرنىڭ قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئاممىۋى كۆچۈش ۋەقەلىرى كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن. شۇنىڭدەك بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ تەقدىرى بىر - بىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن ئىدى.

20 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا رۇسىيەدە يۈز بەرگەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەر جەريانىدا شەرقىي تۈركىستان بىلەن قوشنا سوۋېتلار ئىتتىپاقى كونتروللۇقىدىكى رايونلاردىن ئۇدا ئۈچ قېتىم شەرقىي تۈركىستانغا ئاممىۋى ۋە چوڭ كۆلەمدە كۆچۈش ۋە قېچىش دولقۇنى يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ كۆچۈشكە ئۇيغۇرلار، رۇسلار، قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، تاتار ۋە باشقا خەلقلەرمۇ قاتناشقان.

قازاقستاندىكى تارىخچى قەھرىمان خوجامبەردىنىڭ ئېيتىشىچە، بىرىنچى قېتىملىق ئۇيغۇر دىيارىغا ئاممىۋى كۆچۈش 1917 - يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، بولشېۋىكلار بىلەن ئاقلار ئارىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلىنىش ھەم مۇستەھكەملىنىش جەريانىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ كۆچۈشكە ئۇيغۇر، رۇس، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئوخشاش قاتناشقان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى كۆچۈشىگە 1918 - يىلى ماي ئېيىدا قىزىل ئارمىيەنىڭ يەتتىسۇ ۋادىسىدا ئۇيغۇرلار ئۇستىدىن قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشى، يەنى ئاتۇ پاجىئەسى سەۋەب بولغان.

ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە ئۇنىڭدىن قورقۇپ غۇلجىغا قاچقان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، ئەمما ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ 25 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكى پەرەز قىلىنىدىكەن. سوۋېت ھۆكۈمىتى 1920 - يىللاردا ئۇيغۇر رەھبىرى ئابدۇللا روزىباقىيېۋ قاتارلىقلارنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنى قايتۇرۇپ كېلىشكە ھەرىكەت قىلغان ئىكەن.

شەرقىي تۈركىستاندا خىتاينىڭ باي - پومېشچىكلارغا زەربە بېرىش ۋە كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرى جەريانىدا ئېلىپ بارغان قاتتىق قول سىياسىتى تۈپەيلىدىن ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ ئاممىۋى كۆچۈش ۋە قېچىش ۋەقەلىرى 1954 – 1962 - يىللىرى يۈز بەردى. 1953 - يىلىدىن تاكى 1963 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇر دىيارىدىن تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ كەتكەن.

1960 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، 1944 - يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن زىيا سەمەدى ۋە ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم باشچىلىقىدىكى نەچچە 100 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە ھىجرەت قىلىشى بىلەن چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مىللىي ھەرىكەت تېخىمۇ زورايغان

ئىدى.

1952 - يىلىدىن كېيىن تۈركىيەدە شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ سانى تېزلا كۆپەيگەن. 1950 - يىللاردا ئۇيغۇر ۋە قازاقلاردىن بولۇپ، 1820 كىشى تۈركىيە پارلامېنتىنىڭ بىر قارارى بىلەن كۆچمەن بولۇپ، قوبۇل قىلىنغان. كېيىنكى يىللاردا ئاز - ئازدىن بولسىمۇ داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇر كۆچمەنلەرنىڭ تۈركىيەگە كېلىشى داۋام قىلغان. ئەينى زامانداكى شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنىڭ يولباشچىسى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ ئەسلىمىلىرىدە يېزىلغانلارغا ئاساسلانغاندا، 1950 - يىللاردىن 1970 - يىللارغىچە ئۇيغۇر ۋە قازاقلاردىن بولۇپ تۈركىيەگە كەلگەنلەرنىڭ سانى 30 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەن.

105 ئائىلە ئەتراپىدا ئۇيغۇر 1961 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندىن يولغا چىقىپ تۆت - بەش يىل ئافغانىستاندا تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن، 1965 - يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئايروپىلانى بىلەن تۈركىيەنىڭ پايتەختى ئەنقەرەگە يېتىپ كەلگەن. ئۇلارنى ئەنقەرەدە توپ - زەمبىرەك ئېتىپ كۈتۈۋالغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىگە ئەنقەرەدە فاملە بەرگەندىن كېيىن، قەيسەرىگە ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. ئۇلارنى قەيسەرى ۋالىيسى، ھەربىي باشلىقلار، ھەربىي مۇزىكا ئانسامبلى كۈتۈۋالغان ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار قەيسەرىگە كېلىشتىن بۇرۇن قەيسەرىنىڭ دەۋەلىي ناھىيەسىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار بار ئىدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەللەردىكى مىللىي ھەرىكىتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا يۈزلەندۈرۈپلا قالماي، بەلكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر تەشكىلاتى ۋە پائالىيەتچىلەر ئارىسىدا ئورتاق ئىستراتېگىيەلەر ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئارزۇسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

مىللىي ھەرىكىتىمىزنىڭ يېڭى بىر دەۋرى

ياۋروپادىكى تۇنجى ئۇيغۇر جامائىتى

ياۋروپادىكى تۇنجى ئۇيغۇر جامائىتى 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرى غەرب دۇنياسىدىن ياڭرىغان تۇنجى ئۇيغۇر ئاۋازىغا ئەگىشىپ ئاستا - ئاستا شەكىللىنىشكە ۋە زورىيىشقا باشلايدۇ. ياۋروپادا سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ پەردىسى ئېچىلىپ ئۇزۇن تۆتەمەي، مىۇنخېندا 14 خىل تىلدا كوممۇنىزمغا قارشى ئاڭلىتىش بېرىشكە باشلىغان ئازادلىق رادىيوسىغا يېڭى بىر ئاۋاز - ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش قوشۇلدۇ. 1950 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ ئازادلىق رادىيوسى سېپىگە قوشۇلغان غۇلامدىن پاختا مەزكۇر رادىيوغا ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشنى ئېلىپ كىرىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ ھەمدە

مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا توختىماستىن ئىلتىماس سۇنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن 1960 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پولات قادىرى تۇرپانى بىلەن ساتتار مۇخبۇل چوپانىدىن ئىبارەت ئىككى نەپەر تونۇلغان ئۇيغۇر زىيالىيسى تۇركىيەدىن گېرمانىيەگە كېلىپ «ئازادلىق» رادىيوسىغا قوشۇلىدۇ. غۇلامدىن پاختا ئەپەندىنىڭ ئىلگىرى سۆرۈشچە، مەرھۇم ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن ئۇيغۇر دەۋاسىنى ياۋروپاغا كېڭەيتىش ۋە ياۋروپادا كېيىنكى ئەۋلاد ئۇيغۇر سىياسىي ئاكتىپلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ئوغلى ئەركىن ئالپتېكىننى «ئازادلىق» رادىيوسىدا ئىشلەشكە تەۋسىيە قىلىدۇ. ئەركىن ئالپتېكىن ئەينى يىللاردىكى ھايات كەچمىشلىرىدىن ئەسلىمە بايان قىلىنغان ماقالىسىدە، دادىسى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئۆزىنىڭ تۇرك ھاۋا يوللىرى يەنى تۇرك ئاۋىياتسىيە شىركىتىدىكى خىزمىتىنى تاشلاپ، «ئازادلىق» رادىيوسىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشىغا قوشۇلغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ ئازادلىق رادىيوسىغا كەلگەن يىللىرىدا گېرمانىيەدە بار - يوق ئاران 5 - 10 ئۆيلۈك ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ مىۇنخېندا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئىككى ئائىلىلىك ئۇيغۇر مۇھاجىرنىڭ ستۇتگارد شەھىرىگە يەرلەشكەنلىكىنى ئىلگىرى سۆزىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىۇنخېندىكى ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى ئاستا - ئاستا زورىيىشقا باشلايدۇ. ئازادلىق رادىيوسىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىشى ۋە بۇ يەردە ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر سەرخىللىرى گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ قالىدۇ.

مىۇنخېندىكى ئۇيغۇر جامائىتى تاكى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ناھايىتى ئاستا سۈرئەت بىلەن زورايغان. پەقەت 1990 - يىللارغا كەلگەندە ئاندىن زور كۆلەمدىكى ئۇيغۇر سىياسىي پاناھلانغۇچىلار كېلىشكە باشلىغان. كېيىنكى يىللاردا گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇرلار سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي مەسىلىلىرىمۇ گېرمانىيەگە تونۇلۇشقا باشلىغان.

مىۇنخېندىكى ئۇيغۇر جامائىتى غەرب دۇنياسىدا شەكىللەنگەن تۇنجى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي جامائىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەرب دۇنياسىدىكى تۇنجى ئۇيغۇر تەشكىلاتىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن جامائەت بولۇپ قالغان. مىۇنخېندىكى ئۇيغۇر جامائىتى 1990 - يىلى غەرب دۇنياسىدىكى تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان ئۇيغۇر سىياسىي تەشكىلاتى بولغان «ياۋروپا شەرقىي تۈركىستان بىرلىكى»نى قۇرۇپ چىققان.

1992 - يىلى ئىستانبۇلدا چاقىرىلغان شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى، چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئىچىدە يېڭى بىر جانلىنىش ئېقىمى پەيدا قىلدى. ھەرقايسى ئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ھەمكارلىق كۈچەيدى. نەتىجىدە، 1996 - يىلى 10 نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن ئۇيغۇر ياشلىرى ۋەكىللىرى گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھىرىگە جەم بولۇپ، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ چەت ئەللەردىكى بىردىنبىر نوپۇزلۇق ئورگىنى ھېسابلانغان «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى» نى قۇرۇپ چىقتى. ياشلار قۇرۇلتىيىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ

مىللىي ھەربكتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرىنىڭ رەسمىي باشلىنىشى ئىدى.

شەرقىي تۈركستان مىللىي قۇرۇلتىينىڭ خىتابنامىسى

1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە شەرقىي تۈركستان مىللىي قۇرۇلتىيى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىستانبۇل شەھىردە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا تۈركىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، شۋېيتسارىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، پاكىستان، ئاۋستىرالىيە، قازاقىستان، قىرغىزستان، ئۆزبېكستان، تۈركمەنىستان ۋە رۇسىيە فېدېراتسىيەسى قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن ۋەكىللەر قاتناشتى.

قۇرۇلتايدا شەرقىي تۈركستان دەۋاسى ئۈچۈن تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۆۋەندىكىدەك قارارلار ماقۇللاندى:

1. ۋەتىنىمىزنىڭ ئىسمى شەرقىي تۈركستاندۇر.

شەرقىي تۈركستاننىڭ مىللىي بايرىقى ۋە دۆلەت نىشانى 1933 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاي يۇلتۇزلۇق كۆك بايراق ۋە دۆلەت نىشاندۇر.

2. شەرقىي تۈركستاننىڭ يەرلىك خەلقى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋە تاتار قاتارلىق تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ۋە ئۆتمۈشتە بۇ ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن كۈرەش قىلغان مىللەتلەردۇر.

3. خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى مۇستەملىكىچى سىياسىتى، كوممۇنىستىك تۈزۈمى ۋە شەرقىي تۈركستان خىتاينىڭ ئايرىلماس بىر پارچىسى دېگەن ئويدۇرما قەتئىي رەت قىلىندۇ.

4. شەرقىي تۈركستان خەلقى مۇستەقىللىقنى تولۇق قولغا كەلتۈرگەندىلا ئاندىن ھەقىقىي ئەركىنلىك ۋە بەخت سائادەتكە ئېرىشەلەيدۇ.

5. شەرقىي تۈركستان مىللىي قۇرۇلتىيى پۈتۈن شەرقىي تۈركستان خەلقلىرىنى تىل، دىن، تارىخ، مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىلىرىدە چىڭ تۇرۇپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاسسىملياتسىيە ۋە يوقىتىش سىياسەتلىرىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

6. شەرقىي تۈركستان خەلقى بىلەن خىتاي خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. خىتاي خەلقى ئېزىلىش ۋە خورلۇقنىڭ ئاچچىق تەجرىبىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. شەرقىي تۈركستان مىللىي قۇرۇلتىيى بۇ ھەقىقەتلەرنى خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن خىتاي خەلقىنىڭ سەمىگە سىڭىش ئارقىلىق بېيجىڭ دائىرىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان چىدىغۇسىز بېسىم ۋە يوقىتىش سىياسىتىنى توختىتىشقا چاقىرىدۇ.

7. شەرقي تۈركىستان خەلقى بىلەن ئوخشاش خىتاي زۇلمىغا ئۇچراۋاتقان تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇلىيە خەلقلىرىنىڭ خىتايغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىنى قوللايدۇ ۋە ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىدۇ.

8. شەرقي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتى ۋە ئىسلام ھەمكارلىق تەشكىلاتىنى خىتاي ھۆكۈمىتىگە شەرقي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان كىشىلىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىش سىياسىتىنى دەرھال توختىتىش ئۈچۈن بېسىم ئىشلىتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شەرقي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش يولىدىكى كۈرەشلىرىنى قوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شەرقي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى، قۇرۇلتايىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېچىلىشى ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قوللىغان شەخس ۋە تەشكىلاتلارغا رەھمەت ئېيتىمىز.

دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى

1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ۋەتىنىمىز شەرقي تۈركىستانىنىڭ چەت ئەللەردە مىللىي مۇجادىلە ئېلىپ بېرىۋاتقان تەشكىلاتلىرى ۋە گۇرۇھلىرى چاقىرغان شەرقي تۈركىستان خەلقئارا مىللىي قۇرۇلتىيى ۋە قۇرۇلتاي تەرىپىدىن ئېلىنغان قارارلار چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئىچىدە يېڭى بىر جانلىنىش ئېقىمى پەيدا قىلدى. ھەرقايسى ئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرى ئوتتۇرىسىدا دىيالوگ ۋە ھەمكارلىق كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن 1988 - يىلى ئۇرۇمچىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن، 1994 - يىلى تۈركىيەدە قۇرۇلغان شەرقي تۈركىستان ئوقۇغۇچى - ياشلار بىرلىكىنىڭ رەئىسى دولقۇن ئەيسا، تۇنجى نۆۋەتلىك شەرقي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ۋە مەركىزى گېرمانىيەدىكى ياۋروپا شەرقي تۈركىستان بىرلىكىنىڭ باش كاتىپى ئۆمەر قانات، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەڭگىۋار ياشلىرىمىزدىن زۇخرۇللام، ئالىمجان ھەمرايۇف ۋە ئۇچقۇچى تۇرسۇن غارايىپ قاتارلىق ياش پائالىيەتچىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ، 1995 - يىلى 10 - ئايدا ئالمۇتادا تۇنجى نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى مەدەنىيەت كۈننى چاقىردى. مەزكۇر پائالىيەت ئاستىدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ دۇنياۋى ئۇچرىشىشى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئۇچرىشىشقا ئامېرىكادىن روشەن ئابباس، پاكىستاندىن مەمەت توختى، تۈركىيەدىن شەرقي تۈركىستان ئوقۇغۇچى - ياشلار بىرلىكىدىن بىر گۇرۇپپا ياش ۋەكىللەر، گېرمانىيەدىن ئۆمەر قانات باشچىلىقىدا بىر ھەيئەت بولۇپ، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ۋەتەندىن چىققان ياشلارنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئۈچ كۈنلۈك ئۇچرىشىش ئېلىپ بېرىلدى.

مەزكۇر ئۇچرىشىشتا پائالىيەتچىلەر بىر پىكىرگە كەلگەندىن كېيىن، 1996 - يىلى

11 - ئايدا گېرمانىيەنىڭ مىۈنخېن شەھىرىدە «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىي» نىڭ 1 - قۇرۇلتيىي چاقىرىلىپ، 53 ماددىلىق نىزامنامىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستان ياشلار ھەرىكىتىنىڭ سىياسىي يۆنىلىشى ۋە ئىستراتېگىيەسى بەلگىلەندى. يىغىندا يەنە 13 كىشىدىن تەشكىل تاپقان رەھبەرلىك ھەيئىتى سايلاپ چىقىلدى. سايلامدا، ئۆمەر قانات ئەپەندى قۇرۇلتاي رەئىسلىكىگە، ئابدۇلجېلىل قاراقاش بىلەن زۇخرۇللام قۇربانباقىيېۋ مۇئاۋىن رەئىسلىككە، دولقۇن ئەيسا ئەپەندى ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە، ئەركىن ئەكرەم بىلەن قازاقىستاندىن سەيدۇللام ھامۇتوف ئىجرائىيە كومىتېتى مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، گېرمانىيەدىن ئابدۇلھەكىم ئىدرىس فوندىنىڭ رەئىسلىكىگە، تۈركىيەدىن سەيپۇللاھ پامىر بىلەن قازاقىستاندىن تۇرسۇن غارايىپ، سەئۇدى ئەرەبىستاندىن سىراجىدىن ئەزىزى فوندىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، گېرمانىيەدىن ئىلىيار ئۆمەر باش تەپتىشلىككە، سەئۇدى ئەرەبىستاندىن ئابدۇللاھ ئېزىز، شۋېيتسارىيەدىن كېرەم شېرىپ، تۈركىيەدىن ئابدۇلجېلىل تۇران تەپتىشلىككە سايلاندى.

2 - ۋە 3 - نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىي

1995 - يىلى ئالمۇتىدا چاقىرىلغان يىغىندا ئېلىنغان قارار بويىچە ھەر يىلى بىر دۆلەتتە ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئۆتكۈزۈش قارار قىلىندى. بۇ قارار بويىچە 1997 - يىلى 11 - ئايدا 10 نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن ئۇيغۇر ياشلىرى ۋەكىللىرى گېرمانىيەنىڭ مىۈنخېن شەھىرىگە جەم بولۇپ، 2 - نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى مەدەنىيەت كۈننى ئۆتكۈزدى. ئۇچ كۈنلۈك مۇزاكىرىلەر نەتىجىسىدە ۋەكىللەر بىردەك ھالدا ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بىر سىياسىي ئورگىنىنى قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەللەردىكى بىردىنبىر نوپۇزلۇق ئورگىنى ھېسابلانغان «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىي» رەسمى قۇرۇپ چىقىلدى.

دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق ئۆمەر قانات ئەپەندى دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىنىڭ رەئىسلىكىگە، دولقۇن ئەيسا ئەپەندى ئىجرائىيە رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھەكىم ئىدرىس قۇرۇلتاي فوندى رەئىسلىكىگە، ئەنۋەر يۈسۈپ بىلەن كۈرەش كۈسەن قۇرۇلتاينىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، روشەن ئابباس، ئابدۇرېشىت تۇردىيېۋ، تۇرسۇن تاي ۋە ئابدۇرېشىت ئابدۇلھەمىد ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، سەئۇدى ئەرەبىستاندىن ئابدۇللاھ ئېزىز باش تەپتىشلىككە، قازاقىستاندىن جامالدىن ناسروف، تۈركىيەدىن ئەركىن ئەمەت، گېرمانىيەدىن ئۆمەر ئىمىن، قىرغىزىستاندىن قۇدرەت ئابدۇلباقىيېۋ تەپتىشلىككە، قىرغىزىستاندىن دىلمۇرات ئەكبەر، قازاقىستاندىن دولقۇن رازىيېۋ ۋە تۈركىيەدىن مەمەتجان قەشقەرى فوندىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى. شۇ يىلى قۇرۇلتاينىڭ نىزامنامىسى گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇنىي تەستىقىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مىللىي ھەرىكىتى غەرب دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ خەلقئارالىق ۋەكىللىك ئورگىنىنىڭ تۇنجى ئاساسىنى تۇرغۇزغان بولدى.

مىللىي ئۇستازلىرىمىزدىن مەرھۇم ھۈسەيىن قارى ئىسلامى، تۈركىيە ئارمىيەسىدىن پېنسىيەگە چىققان گېنېرال، ئىستانبۇلدىكى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپىسى رەئىسى مەھمەت رىزا بېكىن، ئابدۇلھېكىم باقى ئىلتەبىر ۋە سەلەي ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئالاھىدە گېرمانىيەنىڭ مىۋنخېن شەھىرىدە چاقىرىلغان تۇنجى نۆۋەتلىك دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتنىششى، مىللىي ئۇستازلىرىمىزنىڭ ياشلىرىمىزغا بولغان قوللىشىنىڭ ۋە دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىغا بولغان ئۈمىد ۋە ئىشەنچىسىنىڭ روشەن نامايەندىسى ئىدى.

ئەينى چاغدا دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيىنىڭ ئىنتايىن مۇشكۈل شارائىتلارغا قارىماستىن پەيدىنپەي خەلقئارالىق ئورگانلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشى ۋە خەلقئارالىق كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بىلەن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشى، شۇنداقلا جەنۇبدىكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى بىناسى ئالدىدا ۋە ياۋروپادىكى باشقا نۇقتىلىق شەھەرلەردە ئېلىپ بارغان خىتايغا قارشى نامايىشلىرى، خەلقئارالىق كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى، ۋاكالەتسىز مىللەتلەر تەشكىلاتى (UNPO) تىبەت ۋە جەنۇبىي موڭغۇلىستان تەشكىلاتلىرى بىلەن بىرگە ئۆتكۈزگەن خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ۋە ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا باشلاتقان مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى پېشقەدەم ئۇستازلىرىمىزنى سۆيۈندۈرگەن ۋە مۇھاجىرەتتىكى خەلقىمىزنى، بولۇپمۇ ياشلىرىمىزنى چەكسىز غۇرۇرلاندۇرغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى» نىڭ ھەرقايسى ئەللەردىكى تەشكىلاتلىرىمىزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن گېرمانىيەدە ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۈتۈن خەلقىمىزنىڭ چەت ئەلدىكى ئەڭ يۇكسەك ۋەكىللىك ۋە رەھبەرلىك ئورگىنىنى قانۇنلۇق ھالدا قۇرۇپ چىقىش جەھەتتە پېشقەدەم رەھبەرلىرىمىزگە ۋە تەشكىلاتلىرىمىزغا قاراتقان ھەيدەكچىلىكىمۇ ئىزچىل داۋام قىلدى.

دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى 1998 - يىلى 12 - ئايدا ئەنقەرەدە 2 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. 2 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتايدا ئۆمەر قانات رەئىسلىككە، ئەنۋەر يۈسۈپ تۇرانى مۇئاۋىن رەئىسلىككە، كۇرەش كۈسەن مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى. مەزكۇر قۇرۇلتايدا دولقۇن ئەيسا ئىجرائىيە رەئىسلىككە، رىشات ئابباس مۇئاۋىن رەئىسلىككە، تۇرسۇن تاي سەلىموف بىلەن ئابدۇلھەكىم ئىدرىس فوندى رەئىسلىكىگە سايلاندى.

2000 - يىلى 11 - ئايدا ئېستونىيەنىڭ پايتەختى تاللىن شەھىردە 3 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا دولقۇن ئەيسا رەئىسلىككە، مەمەت توختى بىلەن ئابدۇرېشىت تۇردىيېۋ مۇئاۋىن رەئىسلىككە، ئابدۇلھەكىم ئىدرىس ئىجرائىيە كومىتېتى رەئىسلىكىگە، دوكتور ئەركىن ئەمەت بىلەن ئەنۋەر توختى ئىجرائىيە كومىتېتى مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە ئايلاندى. ئابدۇلجىلىل تۇران بىلەن ئۆمەر ئىمىن تەپتىشلىككە، نۇرئەخمەت تۇرسۇن فوندى رەئىسلىكىگە سايلاندى.

شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيى

1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە ئىستانبۇلدا چاقىرىلغان شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى ئۆزىنىڭ مۇكەممەل رەھبەرلىك ئاپپاراتىنى ۋە تەشكىلىي قۇرۇلمىسىنى تۈزۈپ چىققان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى تۈركىيەنىڭ ئەينى چاغدىكى مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان سىياسىتى سەۋەبىدىن قۇرۇلتايىنى قانۇنىي تەستىقتىن ئۆتكۈزەلمىدى. تۈركىيەدىكى بۇ خىل پاسسىپ ۋە پايدىسىز ۋەزىيەت مەزكۇر قۇرۇلتايىنى چاقىرىشقا باشلامچىلىق قىلغان مىللىي ئۇستازلىرىمىزنىڭ كاللىسىدا ئۇيغۇر دەۋاسىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى تۈركىيەدىن ياۋروپاغا يۆتكەش پىكرىنى پەيدا قىلغان ئىدى.

1997 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى غۇلجىدا يۈز بەرگەن «5 - فېۋرال ۋەقەسى» دىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەت، چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي كۈچىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقى دۈچ كېلىۋاتقان ئېغىر ۋەزىيەتنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە بىر ئېغىزدىن ئاڭلىتىش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، 1998 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئالتە دۆلەتتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان سەككىز ئۇيغۇر تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىرى تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھرىگە جەم بولۇپ، تۈركىيەدىكى شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان ھەمكارلىق جەمئىيىتى» نىڭ رياسەتچىلىكىدە شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىنى قۇرۇپ چىقتى. يەنە ئوخشاشلا تۈركىيەنىڭ قانۇنىي تەستىقىغا ئېرىشەلمىگەن بۇ مەركەزنىڭ ئاساسىي مەقسىتى، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ قاتنىشىشىدا گېرمانىيەدە مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىش، بۇ ئارقىلىق مىللىي دەۋايىمىزنىڭ مەركىزىنى تۈركىيەدىن گېرمانىيەگە يۆتكەشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ قارارى ئەينى چاغدا ئىككىنچى جۇمھۇرىيىتىمىزنىڭ رەھبەرلىرىدىن مەرھۇم ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم، زىيا سەمەدى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن پىشقەدەم كۈرەشچىلىرىمىزنىڭ ۋە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان ئىدى.

نەتىجىدە، شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىنىڭ تەشەببۇسى ۋە دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى، ياۋروپا شەرقىي تۈركىستان بىرلىكى تەشكىلاتى ۋە شەرقىي تۈركىستان ئىنفورماتسىيون مەركىزىنىڭ ئورتاق ساھىبخانلىق قىلىشى بىلەن 1999 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى 11 دۆلەتتىن كەلگەن ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىرى گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھرىگە جەم بولۇپ، 2 - نۆۋەتلىك شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىينى چاقىردى. ۋەكىللەرنىڭ ئوچ كۈنلۈك جىددىي مۇزاكىرىسى نەتىجىسىدە «شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيى» قۇرۇپ چىقىلدى. مەزكۇر قۇرۇلتاي تەرىپىدىن ماقۇللانغان 23 ماددىلىق نىزامنامە گېرمانىيە ھۆكۈمىتى

تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ، قۇرۇلتاي قانۇنىي سالاھىيەتكە ئىگە بولدى.

مەزكۇر قۇرۇلتايدا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئامېرىكا گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھىرىدە تەسىس قىلغان ئازادلىق رادىيوسىدا خىزمەت قىلغان پېشقەدەم ژۇرنالىست ئەنۋەر جان ئەپەندى رەئىسلىككە سايلاندى. ئابدۇلجېلىل قاراقاش بىلەن قەھرىمان خوجامبەردى مۇئاۋىن رەئىسلىككە، تۇرسۇن ئىسلام باش تەپتىشلىككە، پەرھات ھاسانوف بىلەن ھامۇتخان گۆكتۈرك تەپتىشلىككە سايلاندى. مەزكۇر قۇرۇلتاينىڭ مەسلىھەتچىلەر ھەيئىتىدە ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇلغان پېشقەدەم كۇرەشچىلىرىمىزدىن مەرھۇم ھاجى ياقۇپ ئانات، مەرھۇم ھۇسەين قارى ئىسلامى، ئەخمەت ئىگەمبەردى، غۇلامىدىن ئەخمەت پاختا، گېنېرال مۇھەممەت رىزا بېكىن قاتارلىقلار ئورۇن ئالغان ئىدى.

2001 - يىلى 10 - ئايدا بېلگىيەدىكى ياۋروپا پارلامېنتىدا 3 - نۆۋەتلىك شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا ئەنۋەر جان قايتىدىن رەئىسلىككە، قازاقىستاندىن قەھرىمان خوجامبەردى مۇئاۋىن رەئىسلىككە، ئەسقەر جان باش كاتىپلىققا، قىرغىزىستاندىن تۇرسۇن ئىسلام تەپتىشلىككە سايلاندى. پېنسىيەگە چىققان گېنېرال مەھمەت رىزا بېكىن پەخرىي رەئىسلىككە، ئاۋستىرالىيەدىن پېشقەدەم سىياسىيون ۋە شائىر ئەخمەت ئىگەمبەردى مەسلىھەتچىلىككە سايلاندى.

«دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىي» نىڭ قۇرۇلغانلىقى تەنتەنىلىك ھالدا جاكارلاندى

دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىي بىلەن شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتيىنى بىرلەشتۈرۈپ، تېخىمۇ كۈچلۈك بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش ھەم قۇرۇلتاي رەھبەرلىرىنىڭ، ھەم چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى.

2004 - يىلى 4 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە گېرمانىيەنىڭ مىۇنخېن شەھىرىدە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا، شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتيىي بىلەن دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتيىنىڭ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ھەربىتىنىڭ ئەڭ ئالىي ئورگىنى بولغان، قىسقارتىلىپ د ئۇ ق دەپ ئاتالغان «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىي» نىڭ قۇرۇلغانلىقى تەنتەنىلىك ھالدا جاكارلاندى. دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىي قۇرۇلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ھەربىتىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئېھتىياج تۈيۇپ كېلىۋاتقان سىياسىي ۋە تەشكىلي جەھەتتىن بىر مەركەزىي سىستېما بەرپا قىلىش، مىللىي ھەربىتىمىزنى تەشكىلي جەھەتتىن مۇستەھكەملەش يولىدا كۆپ ئىلگىرىلەش بولدى. ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن تەشكىلاتلاردىكى تارقاقلىق ئەھۋاللىرىغا خاتىمە بېرىلىپ، پائالىيەتلەردە بىردەكلىك ئىشقا ئاشۇرۇلدى. يەنى شەرقىي تۈركىستان مىللىي ھەربىتىگە بىر مەركەزدىن رەھبەرلىك قىلىدىغان تەشكىلي قۇرۇلما ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. بۇ قۇرۇلمىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە كۈچلەندۈرۈش بۇندىن كېيىنكى قۇرۇلتاينىڭ

ئۇستىگە يۈكلەنگەن بىر مەجبۇرىيەتتۇر.

شەرقىي تۈركىستان مىللىي دەۋاسىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئېھتىياجى، مۇھاجىرەتتىكى خەلقىمىزنىڭ كۆچلۈك ئارزۇ - تەلەپلىرىگە ئاساسەن، تەشكىلاتلىرىمىز ئوتتۇرىسىدىكى ئىش بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مىللىي ھەرىكىتىمىزنىڭ سالاھىيەتلىك مەركىزى ئاپپاراتىنى مەيدانغا چىقىرىش، ۋەتەن دەۋاسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنىڭ ئىككى چوڭ ۋەكىللىك ئورگىنى بولغان شەرقىي تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتىيى بىلەن دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى 2004 - يىلى ئاپرېلدا، گېرمانىيەنىڭ مىيۇنخېن شەھىرىدە 4 - نۆۋەتلىك بىرلەشمە قۇرۇلتىينى چاقىرىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق مەركىزىي ئورگىنى بولغان، مىللىي مۇستەقىللىقنى ئاساس نىشان قىلغان، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسان ھەقلىرى ۋە ئادالەتنى ئاساسىي قىممەت قارىشى قىلغان «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى» نى قۇرۇپ چىققان ئىدى. دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى قۇرۇلغاندىن بۇيان ھازىرغىچە جەمئىي سەككىز قېتىم ئومۇمىي ۋەكىللەر قۇرۇلتىينى ئوتكۈزدى.

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى باشلىق پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ، سىياسىي پائالىيەتچىلەرنىڭ، كەڭ ئاۋام خەلقنىڭ دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرى نەتىجىسىدە، شەرقىي تۈركىستان دەۋاسى خەلقئارادا ئۆزىگە زور قوللىغۇچىلىرىنى تۇپلاش، ھەتتا خەلقئارالىق ئورگانلار ۋە دۆلەتلەرنىڭ سىياسەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش سەۋىيەسىگە يەتتى.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

پايدىلانغان مەنبەلەر

[1] پروف. در. ئەركىن ئەمەت: «دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىينىڭ 20 - يىلى»، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى 2024، ئىستانبۇل.

[2] پروف. در. ئەركىن ئەمەت: «5 - ئىيۇل ئۇرۇمچى قەتلىئامى ۋە شەرقىي تۈركىستان مەسلىسى»، گرافىكەر نەشرىياتى، 2009 - يىلى، ئەنقەرە.

[3] ئابدۇجەلىل تۇران: «مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئەسەرلىرى»، تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2015، ئىستانبۇل.

[4] در. ئۆمەر قۇل: «تارىختا ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان قۇرۇلتىيى»، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى، تۈركىيات مەجمۇئەسى، 25 - سان.

[5] ئەركىن ئالپتېكىن: «ئۇيغۇر تۈركلىرى»، 1978 - يىلى، ئىستانبۇل.

خىتاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش چۈشى: «بىر بەلباغ، بىر يول» بىلەن نىقابلانغان كۆپ تەرەپلىك يېيىلما ئىستراتېگىيەسى

دوكتور گۈلمىرە بەرداش

قىسقىچە مەزمۇنى:

بۇ ماقالىدە خىتاي دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش ئارزۇسىنى «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى ئارقىلىق قانداق شەكىلدە ئىلگىرى سۈرۈۋاتقانلىقى كۆپ تەرەپتىن تەھلىل قىلىنىدۇ. ئالدى بىلەن، شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» نى سىياسىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك نىشان سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇپ، بۇنىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» بىلەن قانداق باغلىنىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ؛ ئاندىن خىتاينىڭ يۇمشاق يېيىلمىسى – ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك ۋە «قەرز قورالى» ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەرنى تەسىر دائىرىسىگە ئېلىشى، شۇنداقلا قاتتىق يېيىلمىسى – ھەربىي كۈچ ۋە ئۇستۇنلۇك ئىستراتېگىيەلىرى بىلەن قانداق كۈچەيتىلۈاتقانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، نوپۇس يېيىلمىسى ئارقىلىق «دېموگرافىك يېپەك يولى» نىڭ شەكىللىنىشى ۋە رەقەملىك ساھەدە كۆرۈنمەيدىغان ئىستېلا شەكىللىرى تەھلىل قىلىنىدۇ. ئەڭ يېڭى سانلىق مەلۇماتلار ۋە كۈنىمىزدىكى ۋەزىيەت ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ كېڭىيىشىنىڭ كەلگۈسىدىكى خەۋپ - خەتىرى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: خىتاي، شى جىنپىڭ، خىتاينىڭ چۈشى، بىر بەلباغ، بىر يول، ئىقتىسادىي يېيىلما، ھەربىي يېيىلما، دېموگرافىك يېيىلما، رەقەملىك يېيىلما، ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى

Summary:

This article analyzes from multiple perspectives how China is advancing its ambition for global dominance through the "Belt and Road Initiative." It first introduces Xi Jinping's "Chinese Dream" as a political and strategic objective and explains how it is connected to the Belt and Road Initiative. It then examines China's soft expansion – how it brings other countries into its sphere of influence through economic expansionism and the "debt weapon" – as well as its hard expansion, which is being strengthened through military power and strategies of superiority. In addition, the article explores the formation of a "Demographic Silk Road" through population expansion and analyzes invisible forms of expansion in the digital domain. With the latest data and current developments, the future risks of this expansion by the Chinese government are revealed.

***Keywords**: China, Xi Jinping, Chinese Dream, Belt and Road Initiative, economic expansion, military expansion, demographic expansion, digital expansion, Uyghur genocide.*

كىرىش سۆز

2026 - يىلى 28 - فېۋرال كۈنى، ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە ئىرانغا ھاۋا ھۇجۇمى قىلىپ، ھەربىي ۋە ھۆكۈمەت ئەسلىھەلىرىنى بومباردىمان قىلدى، ئىراننىڭ 37 يىلدىن بۇيانقى ئالىي دىنىي رەھبىرى ئەلى خامەنەيي (Ali Khamenei) ۋە باشقا ئىران ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈردى، يۈزلەرچە بىگۇناھ پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمگە سەۋەب بولدى (BBC, 2026). بۇ ئۇرۇش مەيدانىدا، سۆھبەت ئۇستىلىدە ۋە كۆرۈنمەيدىغان ساھەدە داۋاملىق كېڭىيىۋاتىدۇ. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇش دەۋرى (Cold War) دىن كېيىنكى ئەڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق ۋە «ئۇچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پىلتىسى» نى ياقىدىغان بۇ ئۇرۇش رايونلۇق توقۇنۇشتىن قۇتۇلالماسلىقان كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۇنياۋى ئۇرۇشقا ئايلىنىۋاتىدۇ. ئىسرائىلىيەنىڭ «ئىراندا ھاكىمىيەت ئۆزگەرتىش» نىيىتى ۋە ئامېرىكىنىڭ «خىتايغا توشۇلۇۋاتقان ئىران نېفتىنى كونترول قىلىش» ئۇمىدى بىلەن باشلانغان بۇ ئۇرۇش كۈتۈلمىگەن بىر قارشى كۈچكە دۇچ كەلدى. بۇ قارشى كۈچ بولسا، 30 يىلدىن بۇيان دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق ئىستراتېگىيەسىنى يوشۇرۇن يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان ۋە

كۈچلەنگەن – خىتايدۇر.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر قايسى تەرەپتىن يۈكسەلگەن خىتاي، دۇنيا سىياسىتى ۋە ھەر قايسى ساھەلەردە ئۆزىنىڭ ئورنىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى؛ ھەتتا بەزى رايونلاردا ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان نوپۇزغا ئېرىشتى. بۇ ھەيران قالارلىق «نەتىجىلەر» نى ئومۇميۈزلۈك تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، خىتاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىققا ئېرىشىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قانداق بىر خەتەرلىك يول خەرىتىسى سىزغانلىقى ھەققىدە توختىلىمىز.

شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» ۋە «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى

شى جىنپىڭ 2012 - يىلى 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئوتتۇرىغا قويغان «خىتاي ئارزۇسى» ئۇقۇمى، سىرتتىن قارىغاندا خىتاينىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مىللىي گۈللىنىشى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى نىشان قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خىتاينى يېڭىچە دۇنياۋى كۈچ قۇرۇلمىسىدا ئاساسىي رولنى ئىگىلەشكە يېتەكلەيدىغان ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك نەقابى سۈپىتىدە قارىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم، «تارىخىي زۇلۇم» ۋە «مىللىي قايتا تىرىلىش» دېگەن رىۋايەتلەر ئارقىلىق سىياسىي قانۇنىيلىققا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنداقلا، ئىچكى سىياسىي بىرلىكنى مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقى دۇنياغا قارىتا خىتاينىڭ كۈچ نىشانلىرىنى يۇمشاق كۈچ ۋاستىلىرى ئارقىلىق قوبۇل قىلدۇرۇشقا خىزمەت قىلىدۇ. نەتىجىدە، «خىتاي ئارزۇسى» پەقەت خىتاي مىللىي تەرەققىياتىنىڭ بىر نۇسخىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى كاپىتالىزم مودېلىنى دۇنيا مىقياسىدا يايىدىغان، شۇنداقلا خىتاينىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى كۆزلەيدىغان ئىستراتېگىيەلىك كۈچ لايىھەسىنىڭ نازۇك ئىپادىسىدۇر.

«خىتاي ئارزۇسى» نىڭ كۆرۈنۈشتىكى ئاساسىي نىشانى ئىككى «يۈز يىللىق» پىلان بىلەن ئىپادىلىنىدۇ: يەنى، 2021 - يىلى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى ۋە 2049 - يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا توغرا كەلگەن تەرەققىيات ۋە گۈللىنىش نىشانىدۇر. بىراق بۇ مەقسەتلەر پەقەت ئىقتىسادىي ۋە مىللىي گۈللىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئەمەلىيەتتە خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى ئىدىئولوگىيەلىك قانۇنلۇق ئورنىنى مۇستەھكەملەش، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي كونترولنى كۈچەيتىش ۋە تاشقى دۇنياغا نىسبەتەن تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىستراتېگىيەلىك نىشان سۈپىتىدە قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىككى «يۈز يىللىق» نىشان پەقەت بېكىتىلگەن ۋاقىتتىكى تەرەققىيات پىلانى بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر پارتىيەلىك سىستېمىنىڭ ئىستىقبالىنى كاپالەتلەندۈرۈش، دۆلەت باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بىر مەركەزگە يىغىپ، ئۇنى كېڭەيمىچىلىك نىيىتى ئۈچۈن ئىشلىتىشنى نىشان قىلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك

ئىستراتېگىيەلىك قۇرۇلما بولۇپ كۆرۈلىدۇ.

«بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى «خىتاي ئارزۇسى» نىڭ ئەڭ كونكرېت ۋە ئەمەلىي ئىجرا قورالىدۇر. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ لايىھە پەقەت ئىقتىسادىي ھەمكارلىق پروگراممىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى زامانىۋى ئىمپېرىيالىزمنىڭ يېڭىچە بىر شەكلى دەپ باھالانماقتا. رەسمىي سەھنىلەردە «ئۆزئارا تەرەققىيات» ۋە «ئۆزئارا پايدا ئېلىش» تەكىتلەنسىمۇ، ئەمەلىي جەريانىدا بۇ تەشەببۇس كۆپىنچە قەرز سىياسىتى ئارقىلىق دۆلەتلەرنى مالىيە جەھەتتىن باغلاش، ئىستراتېگىيەلىك ئۇل ئەسلىھەلەر (پورتلار، تۆمۈر يوللار، ئېنېرگىيە ۋە رەقەم تۈرلىرى) نى كونترول قىلىش ۋە تەبىئىي بايلىقلارغا بۇاسىتە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدىغان قۇرۇلما سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە. بۇ خىل قۇرۇلما، كۆرۈنۈشتىكى ھەمكارلىققا قارىماي، ئەمەلىيەتتە ئاسسىمېترىك (تەڭپۇڭسىز) بېقىنىش مۇناسىۋەتلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. نەتىجىدە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر مالىيە بىسىمى ئاستىدا ئۆز ئالدىغا قارار چىقىرىش ئىقتىدارىدىن ئاستا - ئاستا ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن. شۇنداقلا، بۇ جەريان ئۇزۇن مۇددەتتە ئىقتىسادىي ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا، دۆلەت ئىچىدىكى ئىستراتېگىيەلىك بايلىقلارنىڭ تاشقى كونترولغا ئۆتۈشىگە ۋە خىتايغا بولغان سىستېمىلىق باغلىنىشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇڭا «بىر بەلباغ، بىر يول» پەقەت تىجارەت ۋە ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشى لايىھەسى بولۇپلا قالماي، بەلكى خىتاينىڭ دۇنيا مىقياسىدىكى ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىدىغان ئىستراتېگىيەلىك قورالى سۈپىتىدە چۈشىنىلىدۇ.

شى جىنپىڭ «خىتاي ئارزۇسى» – «ئۇلۇغ گۈللىنىش» نى «زامانىۋى دەۋردىكى خىتاي پۇقرالىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى» دەپ تەسۋىرلىدى ۋە بۇ ئارزۇنىڭ «مۇتلەق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى» ئېيتتى (中新网, 2013). بېيجىڭ دائىرىلىرىدە ئاشقۇن خىتاي مىللەتچىسى ۋە پۈتۈن ھوقۇقنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرگەن رەھبەر سۈپىتىدە قارىلىدىغان شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا، تارىختا ئەنگلىيە ۋە ئىسپانىيە تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن ئاتلانتىك ئوكيانىدىن ھالقىغان سودا - كېڭىيىش مودېلىغا ئوخشىشىدىغان بىر سىستېمىنى يېڭىچە شەكىلدە قوللىنىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسى بولسا «يېڭى يىپەك يولى» ياكى «بىر بەلباغ، بىر يول» لايىھەسىدۇر. بۇ لايىھە پەقەت ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تۈزۈلمىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى كىلاسسىك گېئوسىياسىي (Geopolitics) نەزەرىيەلەرنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەن شەكلى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، دېڭىز قۇدرىتى ئۇستۇنلۇكىنى تەكىتلىگەن ئامېرال ئالفرېد ماھاننىڭ قاراشلىرى، قۇرۇقلۇق مەركىزى كۆچىنى ئاساس قىلغان ھالفورد ماككىندېرنىڭ «ھارتلاند» نەزەرىيەسى، قىرغاق بەلبېغى (Rimland) نى كونترول قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان نىكولاس سپىكماننىڭ قاراشلىرى، شۇنداقلا ھاۋا ۋە يا‌ۋرو - ئاسىيا جۇغراپىيەسىدىكى سىياسىي ئۇستۇنلۇكنى تەكىتلىگەن زبىگنېۋ برزېزىنسكىنىڭ ئىدىيەلىرى بىرلا ئىستراتېگىيەلىك رامكىغا بىرلەشتۈرۈلگەن (Ekrem,

2018). بۇنىڭ بىلەن، خىتاينىڭ «بىڭى يىپەك يولى» لايىھەسى دېڭىز، قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋا يوللىرىنى بىرلەشتۈرگەن كۆپ قەۋەتلىك كۆۋچ تەقسىمات سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، دۇنيا سودا يوللىرى، ئېنېرگىيە لىنىيەلىرى ۋە مۇھىم رايونلار ئۈستىدىن كونترولنى كۈچەيتىشنى نىشان قىلىدۇ. بۇنداق قۇرۇلما، ھەر خىل ھەم بەزىدە بىر - بىرىگە زىت بولغان گېئوسىياسىي قاراشلارنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق «بىرىكتۈرۈلگەن» (Syncretism) بىر ئىستراتېگىيەنى يارىتىدۇ. شۇ ئارقىلىق خىتاي ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى سىياسىي ۋە جۇغراپىيەلىك تەسىرگە ئايلاندۇرۇشقا، يەنى دۇنيا مىقياسىدا كۆپ قەۋەتلىك ھۆكۈمرانلىق مېخانىزملىرىنى قۇرۇشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بېيجىڭ دائىرىلىرى «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى (بىڭى يىپەك يولى) دائىرىسىدە، خىتاينىڭ دۇنياۋى تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇقلۇق، دېڭىز، نوپۇس قۇرۇلمىسى ۋە رەقەملىك يىپەك يولىدىن ئىبارەت تۆت ئاساسلىق يۆنىلىشتە تەڭ قەدەمدە ئىلگىرىلىمەكتە:

1. قۇرۇقلۇق يىپەك يولى (يىپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى): بۇ، خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، رۇسىيە ئارقىلىق ياۋروپا بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدۇر. بۇنىڭ ئىچىدە تۆمۈر يول، تاشيول، ئېنېرگىيە تۇرۇبا لىنىيەلىرى ۋە چېگرا ئېغىزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرى ئاساس قىلىنىدۇ.

2. دېڭىز يىپەك يولى (21 - ئەسىر دېڭىز يىپەك يولى): خىتاي دېڭىز قىرغاقلىرىدىن باشلاپ، جەنۇبىي خىتاي دېڭىزى، ھىندى ئوكيان ئارقىلىق ئافرىقا ۋە ياۋروپاغا تۇتاشقان دېڭىز لىنىيەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دائىرىدە پورتلار، كېمە توختىتىش مەيدانلىرى، سانائەت رايونلىرى ۋە دېڭىز تىرانسپورت ئۇل ئەسلىھەلىرىنى بەرپا قىلىش ئاساسلىق نىشان قىلىنغان.

3. دېموگرافىك يىپەك يولى (Demographic Silk Road): خىتاينىڭ ئىقتىسادىي كۈچى، ئۇل ئەسلىھە تۈرلىرى، ئادەم كۈچى ۋە دىياسپورا تورىنى مۇھىم جۇغراپىيەلىك رايونلارغا پىلانلىق يەرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان دۆلەت قوللىغان تەسىر مېخانىزمىدۇر (MPI, 2017). بۇ مېخانىزم رەسمىي سورۇنلاردا «مەدەنىيەت ئالاقىسى» ياكى «ئۆزئارا تەرەققىيات» سۆپىتىدە پەردازلىق رىۋايەت بىلەن تەقدىم قىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ خىتاينىڭ يۇمشاق كۈچ تەسىرى ۋە يېڭى ئىمپېرىيە كېڭىيىشىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىدىيەۋى ئومۇرتقىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. دىياسپورا، سودا تورى ۋە مائارىپ پروگراممىلىرى ئارقىلىق قۇرۇلغان دۇنياۋى خىتاي تورى، ساھىبخانا جەمئىيەتلەردە يوشۇرۇن كونترول ۋە ئىستراتېگىيەلىك ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تايىنىشى ۋە سىياسىي تەسىرنى قانۇنلۇق قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ مېخانىزمنى كىلاسسىك ئىمپېرىيە شەكىللىرىنىڭ زامانىۋى، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ۋە كۆپ قەۋەتلىك نۇسخىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

4. رەقەملىك يىپەك يولى (Digital Silk Road, DSR): بۇ تەشەببۇسنىڭ تېخنىكا

يۆنىلىشى بولۇپ، 2015 - يىلى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاساسلىق مەزمۇنى: 6G/5G تورى، سۈنئىي ھەمراھ ئالاقىسى (يەتتىكەن سۈنئىي ھەمراھ يول باشلاش سىستېمىسى (BeiDou System)، يەر ئاستى تالا - كابېل لىنىيەلىرى، سانلىق مەلۇمات مەركەزلىرى (Data Centers)، ئەقلىي ئىقتىدارلىق شەھەرلەر، ئېلېكترونلۇق سودا ۋە مالىيە تېخنىكىسى (Fintec) قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان تۆۋەندىكىدەك سەلبىي تەسىرلەرگە ئۇچرىدى:

– ئۇكرائىنا ئۇرۇشى (2022 - يىلدىن ھازىرغىچە): «بىر بەلباغ، بىر يول» قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز كارىدورلىرىنى بۆزۈپ، ئېنېرگىيە ۋە يېزا ئىگىلىك تەمىنلەش زەنجىرىدە ئۈزۈلۈشلەرنى پەيدا قىلدى.

– ئوتتۇرا شەرق جىددىيلىكى: ئىران - ئىسرائىلىيە - ئامېرىكا توقۇنۇشلىرى ھورمۇز بوغۇزى ۋە قولتۇقىدىكى ئېنېرگىيە توشۇشىغا خەۋپ ئېلىپ كەلدى. بۇ، خىتاينىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى ئىستراتېگىيەلىك ماسلىشىشنى مۇرەككەپلەشتۈردى ۋە ئۇنىڭ «تىنچ تەرەققىيات» خىيالىنى يوقاتتى (Reuters, 2026).

– COVID-19 يۇقۇمى (2020 – 2022): دۇنياۋى تەمىنلەش زەنجىرى توختاپ قالدى، ئۇل ئەسلىھە تۈرلىرى كېچىكتۈرۈلدى ۋە چىقىم ئاشتى.

– دۇنياۋى پۇل مۇئامىلە كىرىزىسى: «بىر بەلباغ، بىر يول» تۈرلىرىنىڭ قەرز ئېلىش مودېلى خەتەرلىك ھالغا كەلدى، بەزى دۆلەتلەردە ۋەيران بولدى ياكى خىتاي بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى توختىتىشىغا سەۋەب بولدى.

– ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ جازا تەدبىرلىرى: بولۇپمۇ پاكىستان، سىرىلانكا ۋە ئىران قاتارلىق دۆلەتلەردىكى پۇل مۇئامىلە ۋە دېپلوماتىك بېسىملار «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى تۈرلىرىگە توسقۇنلۇق قىلدى.

– سىرىلانكا، پاكىستان ۋە ئافرىقىدىكى نامايىشلار (2019 – 2026): قەرز ۋە ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرىغا قارشى ئاممىنىڭ قارشىلىقى تۈرلەرنىڭ بىكار قىلىنىشى ياكى توختىتىلىشىغا ئېلىپ كەلدى (International Crisis Group, 2018).

– ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر بىلەن بولغان تالاش - تارتىشلار: سىياسىي مۇقىمسىزلىق ۋە يەرلىك قارشىلىق «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى تۈرلىرىنى يولغا قويۇشتا قېينچىلىقلارنى پەيدا قىلدى.

– شى جىنپىڭنىڭ خىتاي خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى بىلەن بولغان «ئىشەنچ كىرىزىسى» ۋە ئارمىيە ئىچىدە ئېلىپ بېرىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ھەرىكىتى كومپارتىيەنىڭ پارلاقلىقىغا ۋە «خىتاي ئارزۇسى» نىڭ يىلتىزىغا ئېغىر پالتا ئۇردى (FP, 2026). چۈنكى، كۈچلۈك دۇنياۋى ئىستراتېگىيەنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئالدى بىلەن ئىچكى سىياسىي - ھەربىي بىرەكلىك ۋە ئىشەنچكە تايىنىدۇ.

– بولۇپمۇ داۋاملىشۋاتقان ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى، شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» دېگەن شوئارىنىڭ ئارقىسىدىكى ھەقىقىي رېئاللىقنى بىۋاسىتە ۋە ئاچچىق شەكىلدە ئاشكارىلىدى. «تەرەققىيات»، «گۈللىنىش» ۋە «بەختەرلىكنى قوغداش» دەپ بېزەلگەن بۇ شوئارلار، ئەمەلىيەتتە نوپۇسى 20 مىليوندىن ئاشىدىغان بىر مىللەتنىڭ كىملىكى، تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى ئاستا - ئاستا يوقىتىشقا قارىتىلغان ئاسسىمىلياتسىيە ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئىنسان ھەقلىرىنى دەپسەندە قىلىش سىياسىتىنىڭ يۈز پەردىسى ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقى بىر جۇغراپىيەدىكى مەسىلە بولۇپلا قالماي، زامانىۋى دەۋردە بىر خەلقنىڭ ئىرقىنى قىرىپ تۈگىتىش ۋە مۇستەبىت سىياسىي كونترولنى يولغا قويۇشنىڭ ئەڭ قەتئىي، ئەڭ رەھىمسىز ۋە ئەڭ سىستېمىلىق شەكلىنىڭ نامايەندىسىگە ئايلاندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، بېيجىڭنىڭ خەلقئارادىكى ئوبرازى تۈپتىن سەلبىيلىشىپ، ئۇ بارغانسېرى مۇستەبىت كونترول، مەجبۇرلاش سىياسىتى، تالان - تاراج ۋە ئىدىيەۋى بېسىم بىلەن باغلىنىدىغان بىر زوراۋان ئوبرازغا ئايلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئۆزگىرىش دۇنيا خەلقى ۋە نۇرغۇن دۆلەتلەر ئارىسىدا خىتايغا بولغان ئىشەنچنىڭ چوڭقۇر، كەڭ دائىرىلىك ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك يوقىلىشىغا سەۋەب بولدى. دېمەك، «خىتاي ئارزۇسى» بىر تەرەپتە خىتايلارچە «تەرەققىيات» نامىدا تەسۋىرلەنسىمۇ، باشقا تەرەپتە بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارىتىلغان سىستېمىلىق ئىرقىي قىرغىنچىلىقنىڭ رېئاللىقى - سىمۋولىغا ئايلانغان بىر زىددىيەتلىك ھالەتتۇر.

خىتاينىڭ دۇنياغا يېيىلىشى «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى ئارقىلىق شەكىللەنگەن كۆپ قىرلىق جەريان بولۇپ، بۇ يېيىلىش بىر ۋاقىتتا پۈرسەتلەرنىمۇ، شۇنداقلا ئېغىر خەۋپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن قىسقىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

يۇمشاق يېيىلما: ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك ۋە «قەرز قورالى»

خىتاي ئىقتىسادىي كۈچىنى ئاساس قىلىپ، پىلانلىق ھالدا قەرز بېرىش، ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ۋە سودا ھەمكارلىقى ئارقىلىق پۈتۈن دۆلەتلەرگە ئوخشىمىغان شەكىلدە كىردى. بۇ جەريانداا قىسقا مۇددەتلىك تەرەققىيات پۈرسەتلىرى يارىتىلسىمۇ، ئۇزۇن مۇددەتتە مالىيەۋى تايىنىش ۋە سىياسىي بېسىم پەيدا بولدى. خىتاي ھۆكۈمىتى گەرچە خەلقئارالىق ۋە يەرلىك بەزى مەسىلىلەر ۋە قارشىلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىنىڭ ساغلام ۋە تەرتىپلىك تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مەبلەغ سېلىش ۋە ھەمكارلىق قاتارلىق ساھەلەردە توختىماي تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا ۋە تەرەققىيات كومىتېتىنىڭ دۇنياۋى مەبلەغ سېلىش دوكلاتىدىكى 2025 - يىلىنىڭ باشلىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، خىتايغا كىرىدىغان بۇاسىتە چەت ئەل مەبلىغى 2024 - يىلى 29% تۆۋەنلەپ،

2022 - يىلىدىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىدىن 40% تۆۋەن بولغان. ئەمما، خىتاينىڭ چەت ئەللەرگە بىۋاستە مەبلەغ سېلىشىدا ئەسلىگە كېلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلۈپ، پۇل مۇئامىلە بولمىغان ئومۇمىي مەبلەغ سېلىش مىقدارى تەخمىنەن 174 مىليارد دوللاردىن 192 مىليارد دوللارغا چىققان.

2004 - يىلدىن 2024 - يىلغىچە خىتاينىڭ دۆلەت سىرتىغا بىۋاستە سالغان مەبلىغى تۆۋەندىكى گرافىكتا كۆرسىتىلگەن بولۇپ، 2016 - يىلى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ 196 مىليارد 150 مىليون دوللار بولغان.

مەنبە: *2024年度中国对外直接投资统计公报*

2024 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، 34 مىڭ خىتاي شىركىتى دۇنيادىكى 190 دۆلەت ۋە رايونىدا جەمئىي 52 مىڭدىن ئارتۇق بىۋاستە مەبلەغ سېلىش كارخانىسى قۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مال - مۇلۈك قىممىتى 9 تىرىللىيون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. چەت ئەلگە بىۋاستە سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليارد 139 مىليون 930 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پاي چېكىگە سالغان مەبلىغى 1 تىرىللىيون 7571.7 مىليارد دوللار (56%)؛ قايتا پايدىلانغان پايدا 9893.6 مىليارد دوللار (31.5%)؛ قەرز بېرىش تۈرىگە سېلىنغان مەبلەغ 3934 مىليارد دوللار (12.5%) نى ئىگىلىگەن (商务部, 2024). تەتقىقات ئورگىنى AidData نىڭ 2025 - يىلىدىكى ئېلان قىلىنغان سانلىق مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، خىتاي 2000 - يىلدىن 2023 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 217 دۆلەت ۋە رايوندىكى 33580 دىن ئارتۇق تۈرگە تەخمىنەن 2 تىرىللىيون 200 مىليارد دوللار قەرز ۋە ياردەم پۇلى بەرگەن

.(AidData, 2025)

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى، AidData ۋە دۇنيا بانكىسىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، تۆۋەندىكى دۆلەتلەر خىتايغا بولغان قەرزىنى ھېچ تۆلىيەلمەيدۇ ياكى ئېغىر بەدەل بېرىدۇ:

– زامبىيە: خىتايغا بولغان قەرزى تەخمىنەن 6 - 7 مىليارد دوللار؛ 2020 - يىلى قەرزنى قايتۇرالمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

– سىرىلانكا: خىتايغا بولغان قەرزى تەخمىنەن 7 - 8 مىليارد دوللار. 2022 - يىلدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە باشقا سەۋەبتىن قەرزنى قايتۇرالمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئىستراتېگىيەلىك خامبانتوتا پورتىنى خىتايغا 99 يىل ئىجارە بەردى (FT, 2017). بۇ قەرز بېرىپ تۈپراق ئىشغال قىلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئەڭ داڭلىق مىسالى.

– پاكىستاننىڭ ئومۇمىي تاشقى قەرزى 120 مىليارد دوللاردىن ئېشىپ كەتكەن، 2026 - يىلغا قەدەر خىتايغا بولغان قەرزى 26 مىليارد دوللار بولۇپ، بۇ، خىتايغا بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر دەرىجىدە تايىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

– لائوسنىڭ خىتايغا ئومۇمىي قەرزى 14 مىليارد 500 مىليون دوللار بولۇپ، بۇ لائوسنىڭ يىللىق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش مىللىي كىرىمىنىڭ 100% تىن ئېشىپ كېتىدۇ. خىتاي لائوسنىڭ ئەڭ چوڭ ھەقدارى بولۇپ، بارلىق تاشقى قەرزنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ (Bhatt, 2023). شۇئاندا، لائوس دۆلەتلىك تۆمۈر يولىنىڭ (70% LCRC) ۋە ئېلېكتر تورىنىڭ (100% EDLT) ئىگىدارلىق ھوقۇقى خىتاي شىركەتلىرىگە تەۋە.

- ئانگولا خىتايغا ئەڭ كۆپ قەرزى بار ئافرىقا دۆلىتى بولۇپ، 2025 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئانگولانىڭ قەرز يۈكى 17.8 مىليارد دوللاردىن 25 مىليارد دوللارغىچە بولىدۇ دەپ مۆلچەرلەنمەكتە.

– دۇنيا بانكىسىنىڭ 2024 - يىلى 6 - ئايدىكى سانلىق مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئېفىيوپىيەنىڭ خىتايغا 12 - 14 مىليارد دوللارغىچە قەرزى بار.

– تېھران ئۇچۇن ئىقتىساد، ھەربىي ۋە تېخنىكا ساھەلىرىدە «قۇتقۇزۇش چەمبىرىكى» رولىنى ئويناۋاتقان، بۇنىڭ بەدىلىگە ئىراننىڭ «ئەرزان» نېفىت ئېكسپورتىنىڭ ھەممىسىنى كونترول ئاستىغا ئېلىپ ئاسسىمېترىك ئىقتىسادىي قۇرۇلما قۇرغان خىتاي، ئىران بىلەن 2021 - يىلى ئىمزالىغان 25 يىللىق، 400 مىليارد دوللارلىق «ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق» كېلىشىمىنى كۆيدۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۇن، نۆۋەتتىكى ئىران - ئامېرىكا ئۇرۇشىدا تېخىمۇ ئاكتىپ مەيدانغا چىقتى.

– خىتاي دائىرىلىرى ئالاقىدار چېگرا كېلىشىمى دائىرىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، قەرزنىڭ ئورنىغا قىرغىزىستاندىن 1250 كۇادرات كىلومېتىر (1999)، تاجىكىستاندىن 1158 كۇادرات كىلومېتىر (2011) ۋە قازاقىستاندىن 13592 كۇادرات كىلومېتىر (1999)، جەمئىي 16 مىڭ كۇادرات كىلومېتىر يېڭى تۈپراق بۆلۈپ ئالدى

(Omonkulov, 2020). خىتاي بۇ تۈپراقلاردا ھەربىي بازا قۇرماقتا ۋە كان ئاچماقتا.

– يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزيدىغىنى ۋە پۈتۈن دۇنيادا غۇلغۇلا پەيدا قىلغىنى، خىتاينىڭ جىبۇتى (Djibouti) دا 10 مىڭ ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە ھەربىي بازا قۇرۇشى (Downs, 2017). بۇ، خىتاينىڭ «مەبلەغ سېلىش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە قەرز بېرىش» دەك گېئوئىقتىسادىي كۆچى بىلەن قازانغان ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى. جىبۇتىنىڭ خىتايغا بولغان قەرزى 1.4 مىليارد دوللاردىن 1.8 مىليارد دوللارغىچە بولۇپ، بۇ دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ 55% نى ئىگىلەيدۇ.

مىللىي ئىگىلىك كۈچى ئاجىز، سىياسىي ئىرادىسى نازۇك دۆلەتلەرگە قارشى ئىستراتېگىيەلىك پۇرسەتپەرەس خىتاي ھۆكۈمىتى قولىدىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق قورال – «قەرز قورالى» نى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنى ئاستا - ئاستا تەسىر دائىرىسى ئاستىغا ئالدى. بۇ قەرز پەقەت ئىقتىسادىي ئالاقە ئەمەس، بەلكى بىر خىل سۈكۈت ئىچىدىكى بويسۇندۇرۇش مېخانىزمىغا ئايلاندى. قەرزگە بوغۇلغان دۆلەتلەر ئۆز ئىرادىسىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم تۈرلىرى – پورت، يول، ئېنېرگىيە تۈرلىرىنى بىر - بىرلەپ خىتاينىڭ قولىغا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئىگىلىك ھوقۇقىدىن تارتىپ، ئىشلىتىش ھوقۇقىغىچە بولغان مۇھىم سەھنىلەر خىتاينىڭ كونترول دائىرىسىگە كىرىپ، «شېرىكلىك» نامى ئاستىدا ئەمەلىيەتتە بىر تەرەپلىك ھۆكۈمرانلىق شەكىللەندى. بۇ جەريان خىتاينى ئادەتتىكى مەبلەغ سالغۇچىدىن، دۇنيا مىقياسىدا ئىستراتېگىيەلىك ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان بىر كۈچكە ئايلاندۇردى. داڭلىق خىتايشۇناس جون پومفرېت (John Pomfret) بۇنى «جاھانگىرلىك ئارزۇسىنىڭ تىجارەت ماركىسى» دەپ باھالاپ (Pomfret, 2018)، بېيجىڭنىڭ قەرز سىياسىتىنىڭ ئارقىسىدىكى قارا نىيىتىنى ئاشكارىلىدى. دېمەك، خىتاي «تىجارەت» ۋە «مەبلەغ سېلىش» نامى ئاستىدا سىياسىي نوپۇزىنى كېڭەيتىپ، قانۇنلۇق كۆرۈنۈش بىلەن يوشۇرۇنغان «يۇمشاق يېيىلىش» نىڭ يېڭى شەكلىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ، كۈچ ئىشلەتمەيلا دۆلەتلەرنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ زامانىۋى دەۋرىدىكى ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ خەتەرلىك ئۇسۇلىدۇر.

قاتتىق يېيىلما: ھەربىي كېڭەيمىچىلىك – «جىن ئالادىنىڭ سېھرىلىك چىرىغىدىن چىقتى»

بۈگۈنكى كۈندە ئۇرۇشلار پەقەت جەڭ مەيدانلىرىدىلا ئەمەس، تورلار، ژاكالەتچىلەر ۋە ئاجىز دۆلەتلەر ۋاستىسى بىلەن كۆرۈنمەيدىغان رىقابەت مەيدانلىرىدا ئېلىپ بېرىلماقتا. خىتاي ئىقتىسادىي مەبلەغ سېلىشنى ھەربىي ۋە ئاخبارات ياردىمى بىلەن كۈچەيتىش ئارقىلىق «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىنى ئاددىي بىر ئۇل ئەسلىھە تۈردىن ئىستراتېگىيەلىك دۇنياۋى كونترول مېخانىزمىغا ئۆزگەرتمەكتە. بۈگۈنكى كۈندە، بۇ تەشەببۇسنى پەقەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشىغا مەركەزلەشكەن بىر تۈر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەكسىچە، بۇ تەشەببۇس بارغانسېرى

گېئوسياسىي رىقابەت ۋە ھەربىي - ئىستراتېگىيەلىك ھېسابلاشلارنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى.

بولۇپمۇ، رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنا تاجاۋۇز قىلىشى (2022 - يىلى 24 - فېۋرال) بىلەن چوڭقۇرلاشقان دۇنياۋى قۇتۇپلاشما ۋە 2026 - يىلى فېۋرالدا باشلانغان ئىران - ئامېرىكا - ئىسرائىلىيە توقۇنۇشى ئېنېرگىيە تەمىناتى بىخەتەرلىكى، تەمىنلەش زەنجىرى ۋە مۇھىم سودا يوللىرىغا بۇاستە بېسىم ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەھۋاللار «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىدىكى پورتلار، تۆمۈر يوللار، ئېنېرگىيە تۇرۇبا يوللىرى ۋە ئەشيا ئوبوروت مەركەزلىرىنىڭ پەقەت ئىقتىسادىي مۇلۇكلا ئەمەس، بەلكى گېئوسياسىي ئىستراتېگىيەلىك نىشانلار ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. ھەقىقەتەن، دۇنيا بانكىسى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا ۋە تەرەققىيات كومىتېتىنىڭ دوكلاتلىرىدا، دۇنياۋى كىرىزىسلارنىڭ ئۇل ئەسلىمە سېلىنمىلىرىنىڭ خەۋپىكە ئۇچراش ئېھتىماللىقى، بولۇپمۇ ئاجىز رايونلاردا جىددىي تەھدىتلەرگە دۇچ كېلىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن.

ۋاكالىتەن ئۇرۇشلار ۋە ئاسسىمېتريك توقۇنۇشلارنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى، بولۇپمۇ دۆلەت ئىقتىدارى ئاجىز رايونلاردا خىتاي سېلىنمىلىرى ئۇچۇن ئېغىر بىخەتەرلىك خەۋپىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ئەھۋال مۇقەررەر ھالدا خىتاينى ئىقتىسادىي كېڭىيىشىنى قوغداش ئۇچۇن ھەربىي ۋە بىخەتەرلىك ئىقتىدارىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇرلىماقتا. بۇ سەۋەبتىن، خىتاي ئارمىيەسى تېز سۇرئەتتە زامانىۋىلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە؛ ئارمىيەنىڭ چەت ئەللەردىكى ھەربىكەت ئىقتىدارى، ئېنېرگىيە تۇرۇبا يوللىرىنى ۋە مۇھىم سودا يوللىرىنىڭ بىخەتەرلىكى قوغداش رولى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلماقتا. مەسىلەن، جىبۇتىدىكى خىتاي ھەربىي بازىسى قاتارلىق ئەسلىھەلەر خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىنىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرىنى قوغداش ئۇچۇن مەڭگۈلۈك ھەربىي مەۋجۇتلۇق قۇرۇش – قاتتىق يېيىلما ئىستراتېگىيەسىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى. ئۇنىڭدىن باشقا، خىتاينىڭ پاكىستان ۋە ئىران قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان ھەربىي تېخنىكا ھەمكارلىقىمۇ بۇ ئىستراتېگىيەنىڭ كېڭەيتىلىشى. خەلقئارا ئىستراتېگىيەلىك تەتقىقات ئىنستىتۇتى (IISS) نىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى خىتاينىڭ بۇ دۆلەتلەرگە تۆۋەندىكىلەرنى تەمىنلەيدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ: ئىلغار قورال سىستېمىسى، ئادەمسىز ئايروپىلان، باشقۇرۇلىدىغان بومبا تېخنىكىسى، تور بىخەتەرلىكى ۋە ئاخبارات يارىدەمى (IISS, 2026). بۇ قوللاش بۇاستە ھەربىي كېڭىيىش ئەمەس، بەلكى تەسىر كۆچى ۋە بىخەتەرلىك دائىرىسىنى قۇرۇشنىڭ ۋاستىلىك ئىستراتېگىيەسى دەپ قارىلىدۇ.

شۇڭا، خىتاينىڭ دۇنياۋى مەبلەغ سېلىشى ئەمدى پەقەت ئىقتىسادىي كېڭىيىشنىڭ مودېلى ئەمەس؛ ئۇلار ئېنېرگىيە بىخەتەرلىكى، سودا يوللىرىنى قوغداش ۋە گېئوسياسىي رىقابەت بىلەن شەكىللەنگەن كۆپ قاتلاملىق ئىستراتېگىيەلىك قۇرۇلمىغا ئايلاندى. بۇ

جەھەتتە، «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى ھەم دۇنياۋى كۈچ رىقابىتىنىڭ سەھنىسى، ھەم خىتاي تەرىپىدىن ئاكتىپ قوللىنىلىۋاتقان جۇغراپىيەلىك ئىستراتېگىيەلىك قورال سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدۇ.

بېيجىڭ دائىرىلىرى ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۆتكەن 30 يىلدا ھەربىي خراجىتىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ كەلدى.

خىتاينىڭ 2013 - يىلدىن 2026 - يىلغىچە بولغان رەسمىي دۆلەت مۇداپىئە خامچوتى

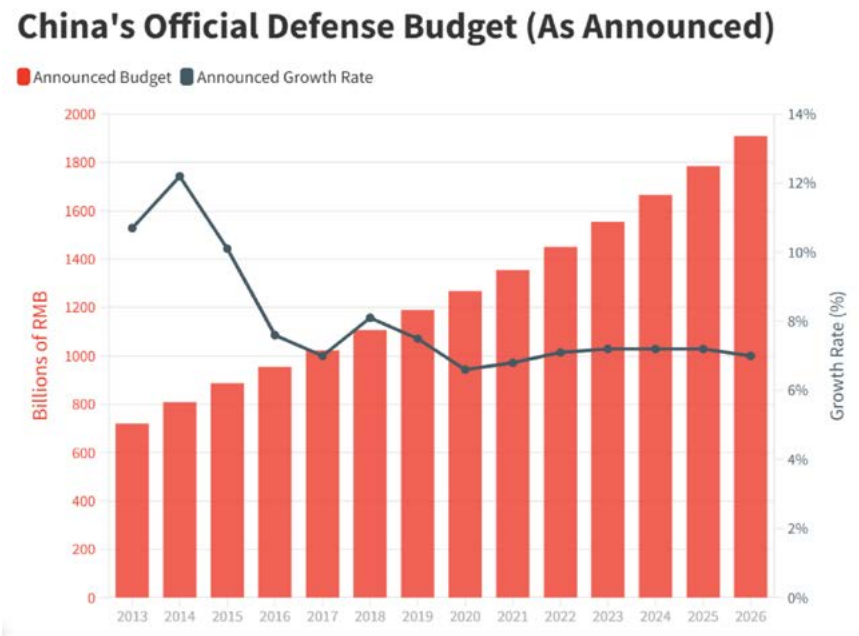

مەنبە: خىتاي مالىيە مىنىستىرلىقى (CSIS, 2026)

بۇ ھەربىي خراجەتلەر خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ قۇرۇلما ئىسلاھاتى ۋە تېزدىن زامانىۋىلىشىشى، دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ كۈچىنى كېڭەيتىش (دېڭىز ئۈستۈنلۈكى)، باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە ئاۋازدىن تېز قوراللار، نازۇك تېخنىكا، سۈنئىي ئەقىل، تور ۋە ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى، چەت ئەللەردىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇق (دۇنياۋىلىشىش) ۋە ۋاستىلىك ھەربىي كېڭىيىش (پاكىستان - ئىران مىسالى) قاتارلىق ساھەلەرگە سەرپ قىلىنماقتا (CSIS, 2026).

خىتاينىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكى ئەمدى ئاددىي مۇداپىئە ياكى رايونلۇق بىخەتەرلىك چەكلىمىسىدە قالماي، بەلكى جىمجىت ھالدا كۆچەيگەن، ئەمما بىر قېتىم چىقسا توختىتىش قىيىن بولغان «سېھرلىك جىن» غا ئوخشايدۇ. ئۇ «بىر بەلباغ، بىر يول» نامدىكى «ئالادىننىڭ چىرىغى» نىڭ ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ، ۋاقتى كەلگەندە ھەربىي كۈچ شەكلىدە كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بۇ «جىن» چىراغدىن چىققاندىن كېيىن، دۇنيانىڭ مۇھىم جۇغراپىيەلىك نۇقتىلىرىدا ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىزىنى قالدۇرماقتا. دېڭىز يوللىرى، سودا بوغۇزلىرى ۋە ئىستراتېگىيەلىك پورتلار ئاستا - ئاستا «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق» نامىدىن «بىخەتەرلىك كاپالىتى» نامغا، ئاخىرىدا ھەربىي مەۋجۇتلۇققا ئايلانىدى.

2004 - يىلى، ئامېرىكىدىكى مەسلىھەت بېرىش شىركىتى Booz Allen Hamilton ئامېرىكا مۇداپىئە مىنىستىرلىقى ئۈچۈن «ئاسىيا ئېنېرگىيەسىنىڭ كەلگۈسى» ناملىق بىر دوكلات يازغان. دوكلاتتا، خىتاينىڭ تاشقى سىياسىتىدىكى «مەرۋايىتلار تىزمىسى» (String of Pearls) ئىستراتېگىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ نەزەريە يىللاردىن بېرى دۇنيا ئىستراتېگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە. خىتاي تەسىرىدىكى «مەرۋايىتلار»: جەنۇبىي خىتاي دېڭىزىدىكى سۇنئىي ئاراللار – بىرمىدىكى كياۋكپيۇ پورتى (Kyaukpyu) - بېنگال چىتتاگوڭ پورتى (Chittagong) - كامبودژانىڭ تايلاند قولتۇقىدىكى رېئام (Ream) دېڭىز ئارمىيە بازىسى - سىرىلانكىنىڭ ھامبانتوتا پورتى (Hambantota) - پاكىستاندىكى گۇادار پورتى (Port Gwadar) - جىبۇتىدىكى ئەسكىرىي بازا (Base in Djibouti) - پورت سۇدان (Port Sudan) قاتارلىقلار (Santhosh, 2026). «مەرۋايىتلار تىزمىسى» ئىستراتېگىيەسى خىتاينىڭ دېڭىز ئارقىلىق «ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي چەمبەر» قۇرۇپ، دۇنيا سودا ۋە ئېنېرگىيە يوللىرىنى ئەبەدىي كونترول قىلىشقا قارىتىلغان بىر سىياسىي - ئىستراتېگىيەلىك پىلانىدۇر.

خىتاينىڭ بۇ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكى ئەنئەنىۋى ئىمپېرىيە كېڭەيمىچىلىكتىن پەرقلىق بولۇپ، ئۇ ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي يول بىلەن كىرىپ، كېيىن بىخەتەرلىك ۋە ھەربىي كۈچ بىلەن مۇستەھكەملىنىدۇ. دېمەك، ھەربىي كۈچ بۇ سىستېمىنىڭ باشلىنىشى ئەمەس، بەلكى ئاخىرقى باسقۇچى – ئەڭ ئاخىرقى كاپالىتىدۇر. بۇ «سېھرلىك جىن» بىر قېتىم تولۇق قويۇپ بېرىلسە، ئۇ پەقەت بىر رايونلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا بىخەتەرلىك تەرتىپىنى ئۆزگەرتىدىغان دەرىجىگە يېتىشى ئېنىق. شۇڭا، خىتاينىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكى – كۆرۈنمەس ھالدا باشلىنىپ، كۆرۈنەرلىك ھالدا تەسىر كۆرسىتىدىغان، زامانىۋى دەۋردىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە ئەڭ خەتەرلىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ بىرىدۇر.

نوپۇس يېيىلمىسى: كەلسە قايتماس «دېموگرافىك يىپەك يولى»

بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرى، يەنى 1995 - يىلى، ئەينى ۋاقىتتا فۇجيەن ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى ۋە فۇجۇ شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى بولغان مىللەتچى شى جىنپىڭ «بۇيۇك مۇھاجىرلار ئىشلىرى» (大侨务观念) نامىلىق نەزەريەسىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چەت ئەلدىكى خىتايلىقلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي رولىنى سىستېمىلىق رەۋىشتە كۈچەيتىشنىڭ يولىنى ئاچقان ئىدى (中国人大, 2024). بۈگۈنكى كۈندە، يەر شارىدا چەت ئەللەردە ياشايدىغان خىتاي مىللىتىنىڭ سانى 60 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ (人民日报, 2025)، بۇ بىر ئادەتتىكى دىياسپورا ئەمەس، بەلكى بىر خىل «چېگراسىز دۆلەت» كە ئايلاندى. بېيجىڭ دائىرىلىرى بۇ «كۆچمەن كوزىرى» نى يۇمشاق كۈچ سۈپىتىدە ئىزچىل سېھرىلىك ئىشلىتىپ، ئۇنى ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە ئىدىيەۋى تەسىر كۆرسىتىشنىڭ مۇھىم قورالىغا ئايلاندۇرماقتا.

دىياسپورادا خىتاينىڭ نوپۇسقا تايىنىدىغان تەسىر قۇرۇلۇشى ئەمگەك كۈچى ۋە مائارىپ ئارقىلىق شەكىللىنىۋاتىدۇ. بۇ جەريان، بىر تەرەپتىن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ساھىبخانا جەمئىيەتلەردە ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي باغلىنىشنى، خىتايغا مايىللىقنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. «دېموگرافىك يېپەك يولى» خىتاينىڭ ئىنسان كۈچى، سودا تورى ۋە مۇھاجىرلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دۇنيا مىقياسىغا يېيىش ئىستراتېگىيەسىنىڭ سىستېمىلىق كېڭەيتىلىشى بولۇپ، ئىقتىسادىي ۋە ئۇل ئەسلىھە كېڭىيىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىلگىرىلەيدۇ. كىلاسسىك كۆچۈش ياكى ئەمگەك كۈچىنىڭ يۆتكىلىشىدىن پەرقلىق ھالدا، بۇ جەريان دۆلەت سىياسىتى تەرىپىدىن بۇاسىتە ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان ۋە گېئوئىقتىسادىي نىشانلارغا ماس ھالدا تەشكىللەنگەن ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلاشتۇرۇش مېخانىزمىدۇر (Pál, 2021). بۇ جەھەتتە، خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى دائىرىسىدىكى تۈرلىرى پەقەت ئۇل ئەسلىھە سېلىنمىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. بەلكى، بۇ تۈرلەر بىرلا ۋاقىتتا خىتاي شىركەتلىرى، ئىنژېنېرلىرى، تېخنىكىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى نىشان دۆلەتلەرگە يۆتكەشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ قاتلاملىق كېڭەيتىش مودېلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ، ئىقتىسادىي تەسىر ۋە نوپۇس ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئاڭلىق ھالدا ئۆزئارا باغلىنىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ (Hillman, 2020).

ھەقىقەت شۇكى، خىتاي كەلگۈندىلەر ئاخىرىدا ئىقتىسادتا ئۇزاققىچە داۋاملىشىدىغان سودا تورىنى قۇرىدۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ تورلار دىياسپورانىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي كوللېكتىپىغا ئايلىنىدۇ (Dongen, 2022). ئەڭ مۇھىمى، بۇ جەريان پەقەت ئىقتىسادىي كېڭىيىش ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ساھەلەرگە سىڭىپ كىرگەن قۇرۇلمىلىق ئۆزگىرىش. خىتاي دىياسپوراسىنىڭ كېڭىيىشى سودا، پۇل مۇئامىلە ۋە تېخنىكا تورى ئارقىلىق تەسىر دائىرىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساھىبخانا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى دىنامىكسىنى ۋاستىلىك ھالدا قايتا

شەكىللەندۈرىدۇ (Mansoor, 2025). بۇ ئەھۋال ماقالىلەردە «دۆلەت يېتەكچىلىكىدىكى خەلقئارالىق تورلار» دەپ تەسۋىرلەنگەن ۋە دۆلەت چېگراسىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان، ئەممە مەركىزىي ئىستراتېگىيەگە ئەمەل قىلىدىغان نوپۇس ئىستېلا پىلانىنىڭ تىپىك مىسالى (Pál, 2021).

«كەلسە قايتماس يول» دېگەن سۆز خىتاي نوپۇسنىڭ، بولۇپمۇ بويتاق ئەرلەرنىڭ پىلانلىق ھەم قۇرۇلمىلىق توپلىنىشى، ئۆيلىنىشى ۋە يەرلىشىشىنىڭ مەڭگۈلۈك بولۇشىدىن كېلىپ چىققان. ئىنشائات ياكى ئۇل ئەسلىھە مەبلەغ سېلىش بىلەن باشلانغانىدەك كۆرۈنگەن بۇ جەريان، ئەمگەك كۈچى كۆچۈرۈش (ئۇلارنىڭ 75% - 80 ى ئەرلەر)، ئىشنى يۆتكەش، ئائىلىلەرنىڭ قايتا جەم بولۇشى ۋە ئىجتىمائىي بىرلىشىش باسقۇچلىرى ئارقىلىق چوڭقۇرلىشىدۇ؛ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ، خىتايلارنىڭ قايتىشى ناھايىتى تەس بولغان دېموگرافىك ئىستېلاسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، خەلقئارا دوكلاتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، چوڭ كۆلەملىك ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرى نوپۇسنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مەڭگۈلۈك كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۆز نۆۋىتىدە ساھىبخانا دۆلەتلەردە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەسىر كۆرسەتمەكتە (WorldBank, 2019). بۇ جەريان دۆلەتلەرنىڭ پەقەت ئىقتىسادىي جەھەتتىن بېقىندى بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي، يەنە مۇستەقىل قارار چىقىرىش مېخانىزمىنىڭ تاشقى تەسىرلەرگە بولغان ئاجىزلىقىنى ئاشكارىدۇ.

كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە ئىنسانىيەت دۇچ كېلىدىغان ئەڭ خەتەرلىك ۋە پارتلاش ئالدىدىكى تەھدىتلەرنىڭ بىرى – «ئىجتىمائىي بومبا» – دەل خىتايدا كۆرۈلۈۋاتقان جىنسىي نىسبەتنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا بۇزۇلۇشىدۇر. بۈگۈنكى كۈندە 00 - 54 ياش ئارىلىقىدىكى ئەرلەر سانى ئايالىلاردىن 44 مىليون 845 مىڭ 779 ئادەم ئارتۇق بولۇپ (CIA, 2022)، بۇ سان ئادەتتىكى دېموگرافىيەلىك ئۆزگىرىش ئەمەس، بەلكى سىستېمىلىق جىنس تاللاش، قىزلارنىڭ «يوقىتىلىشى» ۋە ئىنسانىي قىممەتلەرنىڭ باستۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ ئېغىر تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ تۈپ سەۋەبى – «ئوغۇللار ئەۋزەل، قىزلار خار» (重男轻女) دېگەن خىتاينىڭ قەدىمىي، زەھەرلىك ئىدىئولوگىيەسى بىلەن، خىتاي ھۆكۈمىتى يۈرگۈزگەن قاتتىق نوپۇس سىياسەتلىرى ۋە رەھىمسىز نوپۇس قۇرۇلمىسى «ئويۇنى» نىڭ بىرلىشىشىدۇر. نەتىجىدە، مىليونلىغان قىزلارنى تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ياكى تۇغۇلغاندىن كېيىن يوقاتتى. بۇ بولسا ئادەتتىكى نوپۇس سىياسىتى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىر جىنسقا قارىتىلغان سىستېمىلىق زوراۋانلىقتۇر. بۇ ھالەتنى پەقەت «تەڭپۇڭسىزلىق» دەپلا ئاتاش يېتەرلىك ئەمەس. بۇ، خەلقئارا جەمئىيەت ئەستايىدىل قاراشقا تېگىشلىك، ئوچۇق - ئاشكارا «جىنس قىرغىنچىلىقى» (Gendercide) جىنايىتىدۇر. ئەگەر بۇ جىنايەتكە قارشى جىددىي تەدبىر قوللىنىلمىسا، بۇ «ئىجتىمائىي بومبا» نىڭ پارتلىشى پەقەت بىر دۆلەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى پۈتۈن دۇنيانىڭ تىنچلىقى ۋە مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

خىتاي ھۆكۈمىتى ئارتۇق بويتاق ئەرلەر ۋە ئېشىنچا ئەمگەك كۈچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، پۇقرالىرىنى پىلانلىق ھالدا يات ئەللەرگە كۆچۈشكە، يەرلىشىشكە زورلىماقتا، رىغبەتلەندۈرمەكتە ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈر ئىمكان، دىپلوماتىك يول، ئىقتىسادىي ياردەملەرنى قىلماقتا.

بېيجىڭ دائىرىلىرىنىڭ «سىياسەتلىرى» نەتىجىسىدە، ئىككى مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە قازاق ئەرلىرى ئۆلتۈرۈلگەن، تۈتقۇن قىلىنغان ياكى خىتاي ئىچىگە مەجبۇرىي يۆتكەلگەن بولۇپ، بۇ پەقەت بىر نوپۇس ئۆزگىرىشى ئەمەس، بەلكى بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىنى تۈپتىن ۋەيران قىلىشقا قارىتىلغان سىستېمىلىق ھەرىكەتتۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خانىم - قىزلىرىمىز كەلگۈسى ۋە جورا تاللاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، كەلگۈندى خىتاي ئەرلىرى بىلەن توي قىلىشقا بېسىم ۋە زورلۇق ئاستىدا قالدۇرۇلماقتا. بۇنىڭغا قوشۇپ، «خىتاي قىزى ئېلىش ئايغا چىقىشتىن قېيىن» بولۇش سەۋەبىدىن، نۇرغۇن خىتاي ئەرلىرى تىبەت، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، پاكىستان، ئورتا ئاسىيا ۋە رۇسىيە قاتارلىق رايونلاردىن «ئەرزان جورا» ئىزدەش يولىغا كىردى ۋە بۇ ھالەت يىلدىن - يىلغا كېڭىيۋاتىدۇ. 2024 - يىلغا كەلگەندە، بۇنداق ياەت ئەلدىن توي قىلىش ھادىسىلىرىنىڭ نىسبىتى تەخمىنەن 74% كە يەتكەنلىكى بىلدۈرۈلمەكتە (王新喜, 2026).

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «بىر بەلباغ، بىر يول» رىقابى ئاستىدىكى «دىموگرافىك يېپەك يولى» خىتاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش ئىستراتېگىيەسىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان ئىجتىمائىي - دىموگرافىك نىشاندۇر. ئۇ ئىرقىي قىرغىنچىلىق، ئىقتىسادىي مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، خىتايلارنىڭ چوڭقۇر سىڭىپ كىرىشى ۋە پىلانلىق كۆچۈرۈلۈشىنىڭ بىر مودېلىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ مودېل ئارقىلىق نىشان دۆلەتلەردە داۋاملىق دىياسپورا تورى، ئىقتىسادىي تايىنىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ۋاستىلىك سىياسىي تەسىر دائىرىسى قۇرۇلۇپ، كۆپ قاتلاملىق كۈچ قۇرۇلمىسى شەكىللەندۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ جەريانىنى پەقەت تەرەققىيات ياكى ھەمكارلىق رامكىسىدا چۈشىنىش يېتەرلىك ئەمەس؛ بەلكى ئۇنى خىتاينىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك، تەدرىجىي ۋە ئەسلىگە كېلىش قېيىن بولغان گېئوئىستراتېگىيەلىك كېڭىيىش مېخانىزمى سۈپىتىدە قارىلىشى كېرەك.

رەقەملىك يېپىلما: خىتاينىڭ كۆرۈنمەيدىغان ئىستېلاسى — «رەقەملىك يېپەك يولى»

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى 2017 - يىلدىن باشلاپ، «سانائەت 5.0» (Industry 5.0) نامىدا يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى. بۇ باسقۇچ «دەرىجىدىن تاشقىرى ئەقلىي جەمئىيەت» دەپمۇ ئاتىلىپ، ئادەم بىلەن ماشىنا ئارىسىدىكى چەك - پەرق يوقىلىپ، سۈنئىي ئەقىل، ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە ئادەمسىز تېخنىكا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىر

يېڭى دەۋرگە قەدەم قويۇلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر بىزنى ئادەتتىكى تېخنىكا يېڭىلىقىدىن ئېشىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ يېڭى بىر رىقابەت مۇھىتىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا داۋاملىشىۋاتقان «تېخنىكىلىق سوغۇق ئۇرۇش» (Tech Cold War) پەقەت بازاردىكى رىقابەت ئەمەس، بەلكى كەلگۈسى دۇنيا تەرتىپىنىڭ قايسى تەرەپنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان كەسكىن كۈچ سىنىشىتۇر.

تېخنىكىلىق سوغۇق ئۇرۇش، سۈنئىي ئەقىل، كۋانت كومپيۇتېرى (Quantum computing)ئۇل ئەسلىھەلىرى، ئۆزەك (chip) ۋە ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىسى قاتارلىق ئىستراتېگىيەلىك ساھەلەردە ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، دۇنياۋى كۈچلەر – ئاساسەن ئامېرىكا بىلەن خىتاي ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان كۆپ قاتلاملىق، ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋە سىستېمىلىق رىقابەت جەريانىدۇر. بۇ رىقابەت ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مۇسابىقىدىن ھالقىپ، تەمىنلەش زەنجىرلىرىنى ئايرىش (decoupling)، تېخنىكىلىق بلوكلارنى شەكىللەندۈرۈش، سانلىق مەلۇمات ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەش ۋە رەقەملىك ئۇل ئەسلىھەلىرىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق يېڭى بىر دۇنياۋى كۈچ قۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىنى نامايان قىلماقتا.

2026 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، خىتاي بەشىنچى سانائەت ئىنقلابىدا دۇنياۋى رەھبەرلىكنى قۇرۇش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن يۇقىرى دەرىجىدە بىر گەۋدىلەشكەن، دۆلەت رەھبەرلىكىدىكى «يېڭى ئۇل ئەسلىھە» پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. بۇ ئىستراتېگىيە 15 - بەش يىللىق پىلان (2026 – 2030) تەرىپىدىن تېزلىتىلىپ، بولۇپمۇ ئۆزەك (chip) ئېكسپورتىنى كونترول قىلىش كۈچىيىۋاتقان بۇ مەزگىلدە غەرب تېخنىكىسىغا بېقىنىپ قېلىشتىن تېخنىكىلىق مۇستەقىللىققا ئېرىشىشكە مەركەزلەشكەن (Green, 2026).

خىتاينىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك رەقەملىك كېڭىيىشىنىڭ تەرەپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. تېلېگراف ئۇل ئەسلىھەلىرى (5G + تالا + سۈنئىي ھەمراھ) - (بۇ رەقەملىك ئىستېلانىڭ «تۆمۈر يولى»)؛

2. سانلىق مەلۇمات مەركەزلىرى ۋە بۇلۇت سىستېمىسى (سانلىق مەلۇماتنى ساقلاش ۋە باشقۇرۇشنىڭ قەلبى)؛

3. ئەقلىي شەھەر ۋە نازارەت سىستېمىسى (رەقەملىك ئوتتۇرىدا نازارەتچىلىك جەمئىيەت قۇرۇش)؛

4. رەقەملىك سۈپىلار ۋە قوللىنىشچان پروگراممىلار(ئۇچۇر سۈزۈش ۋە پىكىر يۆنەلدۈرۈش)؛

5. ئېلېكترونلار سودا ۋە رەقەملىك پۇل تۆلەش سىستېمىسى(ئىقتىسادىي

كېڭىيىشىنىڭ «ئامال قورالى»)؛

6. سۈنئىي ھەمراھ ۋە يول باشلاش سىستېمىسى (ئاسمان قاتلىمىدىكى كونترول)؛

7. سۈنئىي ئەقىل ۋە چوڭ سانداندا ئېكوسىستېمىسى (بارلىق سىستېمىلارنىڭ «ئەقلى»).

خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى دەسلەپتە ئۇل ئەسلىھە ۋە سودا تورى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ رەقەملىك ۋە تېخنىكىلىق كېڭىيىش ئىستراتېگىيەسىگە ئايلاندى. بۇ ئۆزگىرىش بولۇپمۇ «رەقەملىك يىپەك يولى» دا روشەن كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ يوشۇرۇن خەۋپلىرى تۆۋەندىكىچە:

– رەقەملىك ئۇل ئەسلىھەلەرگە تايىنىش: خىتاي تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە 5G، تالا تورى ۋە سانلىق مەلۇمات مەركەزلىرىنى قۇرماقتا. بۇ ئۇل ئەسلىھەلەر ئاساسلىقى خۇاۋېي قاتارلىق شىركەتلەر تەرىپىدىن تەمىنلىنىدۇ. نەتىجىدە، دۆلەتلەر مۇھىم رەقەملىك سىستېمىلار ئۈچۈن خىتاينىڭ تېخنىكىسىغا تايىنىشقا باشلىدى.

– سانلىق مەلۇمات ۋە تور ئىگىلىك ھوقۇقى خەۋپى: سانلىق مەلۇمات مەركەزلىرى ۋە ئەقلىي شەھەر سىستېمىلىرى خىتاي تېخنىكىسى ئارقىلىق قۇرۇلماقتا. بۇ ئەھۋال سانلىق مەلۇمات ئېقىمىنى كونترول قىلىش، تور بىخەتەرلىكى ۋە ئارقا ئىشىك خەۋپى، شۇنداقلا نازارەت قىلىش تېخنىكىسىنىڭ ئوغرىلىنىشى قاتارلىق خەۋپلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

– ئىقتىسادىي + تېخنىكىلىق «قەرز تۇزىقى»: رەقەملىك ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرى پۈتۈن دۆلەتلەردە خىتاي قەرزى بىلەن پۈتۈپ چىقىلۇاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەرزنى قايتۇرالمايدىغان دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك مۇلۇكلىرىنى (پورتلار، ئۇل ئەسلىھەلەر) خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ، شۇنداقلا رەقەملىك ئىگىلىك ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ.

– گېئوسىياسىي تەسىر ۋە قۇتۇپلىشىش: «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىغا قاتناشقان دۆلەتلەر ئاستا - ئاستا خىتاينىڭ تېخنىكا ئۆلچىمى ۋە رەقەملىك ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى قوللىنىشقا باشلايدۇ. بۇ، دۇنيا سىستېمىسىدا ئامېرىكا - خىتايدىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپنىڭ بۆلۈنۈشىنى تېزلىتىدۇ.

– ھەربىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك كوزىر: قوش ئىقتىدارلىق تېخنىكىلار، يەنى سۈنئىي ھەمراھ سىستېمىلىرى، سۈنئىي ئەقىل، تور ئۇل ئەسلىھەلىرى ۋە باشقا پۇقرالارغا خىزمەت قىلىدىغان تۈرلەر ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پەقەت ئىقتىسادىي ياكى پۇقرالىق قىممەت بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. بۇ ئۇچۇرلار كېيىنچە خىتاينىڭ ھەربىي، ئاخبارات ۋە نازارەت قىلىش قۇدرىتىنى كېڭەيتىدىغان ئىستراتېگىيەلىك «كوزىر» غا ئايلىنىدۇ. يەنى بۇ سانلىق مەلۇمات پەقەت بىر بايلىق ئەمەس، بەلكى خىتاينىڭ يېڭى دەۋردىكى گېئوسىياسىي قورالى دېمەكتۇر.

خىتاينىڭ «رەقەملىك كېڭىيىشى» گە قارشى قوللىنىلغان بەزى قوغدىنىشچان تەدبىرلەر:

ئاۋستىرالىيە: خىتاي شىركەتلىرىنى 5G ئۇل ئەسلىھەلىرىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلىدى (Packham, 2018)؛

ئەنگلىيە: 2021 - يىلدىن باشلاپ 5G ئۇچۇن خۇاۋەينىڭ يېڭى ئۈسكۈنلىرىنى سېتىۋېلىشنى چەكلىدى ۋە 2027 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە خۇاۋەينى 5G تورىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىۋېتىدۇ (Gov. UK, 2020)؛

ئامېرىكا: خۇاۋەي ۋە ZTE غا تولۇق چەكلىمە قويدى (Caster, 2026)؛

ھىندىستان: خىتاينىڭ تىكتوك ۋە باشقا ئەپلىرىنى، قاتتىق دېتاللارنى 2020 - يىلدىن ئېتىبارەن كەڭ كۆلەمدە چەكلىدى؛

ياۋروپا ئىتتىپاقى: خىتاينىڭ 5G تېخنىكىسىغا قارشى «خەتەرنى ئازايتىش» ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويدى (CSI, 2025).

قىسقىسى، غەرب دۆلەتلىرى ئىجاد قىلغان، ئەمما خىتاي كۆچۈرۈپ كۆلەملەشتۈرۈلۈۋاتقان بۇ «تېخنىكىلىق سوغۇق ئۇرۇش» شارائىتىدا، خىتاينىڭ «رەقەملىك يىپەك يولى» پەقەت تەرەققىيات ياكى ھەمكارلىق تۈرىلا ئەمەس؛ ئۇ سانلىق مەلۇمات، ئالاقە ئۇل ئەسلىھە ۋە تور سىياسىتىنى بىرلەشتۈرۈپ كونترول قىلىش تەسىر مېخانىزمى ئارقىلىق قوبۇل قىلغۇچى دۆلەتلەرنى خىتايغا كۆپ تەرەپلىك بېقىنىشقا سۆرەيدىغان «رەقەملىك باشقۇرۇش» سىستېمىسىدۇر. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ سانلىق مەلۇمات ئىگىدارچىلىقى (data sovereignty)، تور بىخەتەرلىكى ۋە مۇستەقىل قارار چىقىرىش ئىقتىدارىنى زەئىپلەشتۈرىدىغان كۆرۈنمەس ئىستراتېگىيەدۇر.

خۇلاسە

بۇ ماقالىدە خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى ئارقىلىق دۇنياۋى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئىستراتېگىيەسى كۆپ تەرەپتىن تەھلىل قىلىندى. تەھلىللەر شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بۇ كېڭىيىش پەقەت ئىقتىسادىي ھەمكارلىقلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي، ھەربىي، نوپۇس ۋە رەقەملىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۇتاش، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىستراتېگىيەدۇر. «قەرز قورالى» ئارقىلىق ئىقتىسادىي باغلىنىشنى كۈچەيتىش، ھەربىي كۈچ بىلەن جۇغراپىيەلىك ئورۇننى مۇستەھكەملەش، دېموگرافىك (نوپۇس) كېڭىيىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەسىرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە رەقەملىك ساھەدە كۆرۈنمەيدىغان كونترولنى قولغا كەلتۈرۈش – بۇلارنىڭ ھەممىسى خىتاينىڭ دۇنياۋى رولىنى كۈچەيتىش ئۇچۇن قوللىنىلۋاتقان مۇھىم قورالدۇر.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمران شى جىنپىڭنىڭ «خىتاي ئارزۇسى» نى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن، خىتاي دائىرىلىرى كېڭىيىشنى توسۇپ تۇرۇۋاتقان ئاخىرقى

قورغان – يەر كۆلىمى 1 مىليون 828 مىڭ 418 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان شەرقي تۈركىستاننى ئۆستى ئوچۇق تۈرمىگە ئايلاندۇردى؛ 3000 يىللىق مەدەنىيەت - كىملىكنى ۋەيران قىلىپ، تەبئىي بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلدى؛ ئۇيغۇرلارنى ئىرقي قىرغىنچىلىق ۋە مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئارقىلىق، پۈتۈنلەي خىتايلىشىپ كەتكەن يېڭى بىر جەمئىيەت ھەم تېررېتورىيە بەرپا قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇلار خىتاينىڭ ئىچكى سىياسىتى بىلەن تاشقى كېڭىيىش ئارىسىدىكى باغلىنىشنى ئاشكارا كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان بۇ قىرغىنچىلىق پەقەت بىر رايوننىڭ مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى خىتاينىڭ دۇنياۋى ئىستراتېگىيەسىنىڭ «سىناق مەيدانى» دۇر. ئەگەر خەلقئارا جەمئىيەت بۇ رېئاللىقنى كۆرۈپ تۇرۇپ جىددىي ھەرىكەتكە ئۆتمىسە، بۇگۈن ئۇيغۇرنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئە، ئەتە باشقىلارنىڭ تەقدىرىگە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، خىتايلار بالۇچلار (Baloch) ۋە باشقا بەزى رايونلاردا ئېكولوگىيەلىك تالان - تاراج، ئىنسان ھەقلىرىنىڭ دەپسەندە قىلىنىشى ۋە ئادەم قاچاقلىقى قاتارلىق جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزمەكتە. بۇ ئەھۋاللار خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ۋە ئادالەت تۇيغۇسىغا مۇناسىۋەتلىك جىددىي مەسىلىدۇر.

تەۋسىيەلەر

– خەلقئارا جەمئىيەت ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈچۈن ئادالەتنى قۇربان قىلماسلىقى، ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئىنسان ھوقۇقى دەپسەندىچىلىكىگە قارىتا تېخىمۇ كۈچلۈك، ماسلاشقان ۋە ئەملىي قەدەملەرنى بېسىشى كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋازى – ئىنسانىي ۋىجدانىنىڭ سىنىقىدۇر؛

– دۆلەتلەر «بىر بەلباغ، بىر يول» لايىھىلىرىگە قاتنىشىشتا ئىقتىسادىي پايدا بىلەن بىرگە ئىنسان ھوقۇقى ئۆلچەملىرىنىڭمۇ نازارەت قىلىنىشىنى زۆرۈر شەرت قىلىشى كېرەك؛

– قەرز ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئارقىلىق كېلىدىغان سىياسىي بېسىمغا قارشى، مۇستەقىل قارار چىقىرىش مېخانىزملىرىنى كۈچەيتىش زۆرۈر؛

– خىتاينىڭ دېموگرافىك (نوپۇس) كېڭىيىشىدىكى يەرلىشىپ قېلىش ئاملىى ۋە خىتاي دىياسپوراسىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلىرىگە قارشى ھوشيار بولۇشى زۆرۈر؛

– خىتايدىن ھالقىپ چىقىپ پۈتۈن دۇنياغا يامرايدىغان، ئەتىدىلا دۇنياغا تەھدىت بولىدىغان «ئوشۇق بويتاق ئەر» كىرىزىسىنى ۋە خىتاينىڭ 2021 - يىلى باشلىغان «ئۈچ بالىلىق بولۇش» سىياسىتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئاگاھلاندۇرۇش زۆرۈر؛

– رەقەملىك نازارەت ۋە سانلىق مەلۇمات كونترول سىستېمىلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى خەلقئارالىق چەكلىمە ۋە قوغداش مېخانىزملىرى قۇرۇلۇشى زۆرۈر؛

– بۇگۈنكى ئامېرىكىنىڭ ھالىدىن قارىغاندا، خىتاي بىلەن بولغان ئىقتىسادىي،

ھەربىي ۋە تېخنىكا ھەمكارلىقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك نەتىجىلىرى پەقەت ئۆزئارا پايدا ئېلىپ كېلىپلا قالماي، كەلگۈسىدە مەلۇم ساھەلەردە رىقابەتكە، ھەتتا دۈشمەنلىككە يۈزلىنىش خەۋپىنمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ پاكىت قىسقا مۇددەتلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئاساسلانغان ھەمكارلىقنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىستراتېگىيەلىك خەۋپ - خەتەرگە ئايلىنىش مۇمكىنلىكىنى تېخمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭا، دۆلەتلەر ختاي بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقاندا پەقەت ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنىلا ئەمەس، بەلكى بىخەتەرلىكى، سىياسىي مۇستەقىللىقى ۋە كەلگۈسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك تەسىرىنمۇ تولۇق كۆزدىن كەچۈرۈشى زۆرۈر.

بۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق، دۆلەتلەر ۋە خەلقئارا جەمئىيەت كۆپ تەرەپلىمىلىك يوشۇرۇن قىلمىشلارغا ۋە ئۇنىڭغا چېتىشلىق بولغان ئىنسان ھوقۇقى دەپسەندىچىلىكىگە قارشى تۇرۇشتا تېخمۇ كۈچلۈك، ئاكتىپ ئاۋاز چىقىرىپ، ئادالەت ھەم ئىنسانىي قىممەت قاراشلارنى قوغداش يولىدا مۇھىم قەدەملەرنى تاشلىيالايدۇ.

بۇ ماقالىنى روشەن خەمىت تەھرىرلىدى.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[1] AidData. (2025). China's Global Loans and Grants Dataset, Version 1.0. Williamsburg: AidData – A Research Lab at William & Mary.

[2] BBC. (2026, 3 23). BBC. Retrieved from US-Israel war with Iran_ Mapping strikes across the Middle East - BBC News: https://www.bbc.co.uk/news/articles/c4g0pnnj8xyo

[3] Bhatt, A. (2023, 4 27). Laos Is Not in a Chinese 'Debt Trap' – But It Is in Trouble. Retrieved from The Diplomat: https://thediplomat.com/2023/04/laos-is-not-in-a-chinese-debt-trap-but-it-is-in-trouble/

[4] Caster, M. (2026, 3 27). The Global Implications of China's 5-Year Plan AI Ambitions. Retrieved from The Diplomat: https://thediplomat.com/2026/03/the-global-implications-of-chinas-5-year-plan-ai-ambitions/#:~:text=Stakeholders%20should%20continue%20to%20monitor,adverse%20influence%20in%20this%20domain.

[5] CIA. (2022). China. Langley: The World Factbook. doi:https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/china/

[6] CSI. (2025, 11 11). EU weighs binding ban on Huawei and ZTE in telecoms networks. Retrieved from CSI: https://www.csimagazine.com/csi/EU-huawei-zte-ban.php#:~:text=The%20European%20Commission%20is%20considering%20making%20its,and%20ZTE%20equipment%20from%20their%20telecommunications%20networks.

[7] CSIS. (2026). What Does China Really Spend on its Military? Washington: Center for Strategic and International Studies.
[8] Dongen, E. v. (2022). “New Migrant” Organisations and the Chinese Diaspora State(s) in the Twenty-first Century. New York : JSTOR.
[9] Downs, E. (2017). China’s Military Support Facility in Djibouti: The Economic and Security Dimensions of China’s First Overseas Base. Virginia: CNA | National Security Analysis. Retrieved from https://www.cna.org/analyses/2017/china-military-support-facility-in-djibouti
[10] Ekrem. (2018, 8 21). Yeni İpek Yolu Projesi ve Türk-Çin İlişkilerinde Uygur Sorunu. Retrieved from Stratejik Düşünce Enstitüsü: https://www.sde.org.tr/yeni-ipek-yolu-projesi-ve-turk-cin-iliskilerinde-uygur-sorunu-bolgesel-analiz-69 adresinden alındı
[11] FP. (2026, 2 9). Xi Jinping Can Never Trust His Own Military. Retrieved from Foreign Policy : https://foreignpolicy.com/2026/02/09/china-xi-generals-military-zhang-youxia-liu-zhenli/
[12] FT. (2017, 12 11). China signs 99-year lease on Sri Lanka’s Hambantota port. Retrieved from Financial Times: https://www.ft.com/content/e150ef0c-de37-11e7-a8a4-0a1e63a52f9c?syn-25a6b1a6=1#:~:text=Sri%20Lanka%20has%20formally%20handed%20over%20its,lease%2C%20which%20government%20critics%20have%20denounced%20as
[13] Gov.UK. (2020, 7 14). Huawei to be removed from UK 5G networks by 2027. Retrieved from Gov.UK: https://www.gov.uk/government/news/huawei-to-be-removed-from-uk-5g-networks-by-2027#:~:text=Technical%20experts%20at%20the%20NCSC,single%20supplier%20for%20their%20equipment.
[14] Green, E. (2026). China’s 15th Five-Year Plan. London: The International Institute for Strategic Studies.
[15] Hillman, J. E. (2020). The Emperor's New Road: China and the Project of the Century. New Haven: Yale University Press.
[16] IISS. (2026). The Military Balance 2026. London: International Institute for Strategic Studies.
[17] International Crisis Group. (2018, 6 29). China-Pakistan Economic Corridor: Opportunities and Risks. Brussels: International Crisis Group. Retrieved from International Crisis Group: https://www.crisisgroup.org/rpt/asia-pacific/pakistan/297-china-pakistan-economic-corridor-opportunities-and-risks#:~:text=The%20China%2DPakistan%20Economic%20Corridor,ensure%20equity%20in%20economic%20gains.
[18] Mansoor, S. I. (2025). China’s Geopolitical Strategy: Crafting a New World Order. Singapore: World Scientific Connect.
[19] MPI. (2017, 9 29). Chinese Immigrants in the United States. Retrieved from Migration Policy Institute: https://www.migrationpolicy.org/article/chinese-immigrants-united-states-2016
[20] Omonkulov, O. (2020, 4 21). Kuşak ve Yol Projesi Bağlamında Çin-Orta Asya İlişkileri. Retrieved from Research Gate: https://www.researchgate.net/publication/341592574_Kusak_ve_Yol_Projesi_Baglaminda_Cin-Orta_Asya_Iliskileri

[21] Packham, C. (2018, 7 11). Australia prepares to ban Huawei from 5G project over security fears. Retrieved from Reuters: https://www.reuters.com/article/world/australia-prepares-to-ban-huawei-from-5g-project-over-security-fears-idUSKBN1K112I/#:~:text=Despite%20the%20trade%20pressure%2C%20Turnbull,attempt%20to%20exert%20greater%20influence.
[22] Pál, N. (2021). Migration and the Globalisation of Chinese Capital. Made in China Journal .
[23] Pomfret, J. (2018, 8 27). China's debt traps around the world are a trademark of its imperialist ambitions. Retrieved from Washington Post: https://www.washingtonpost.com/news/global-opinions/wp/2018/08/27/chinas-debt-traps-around-the-world-are-a-trademark-of-its-imperialist-ambitions/
[24] Reuters. (2026, 3 20). China calls for end to war in Middle East, warns of economic impact. Retrieved from Reuters: https://www.reuters.com/world/china/china-calls-end-war-middle-east-warning-economic-impact-2026-03-20/?utm_source=chatgpt.com
[25] Santhosh, G. (2026). Dependency Reimagined: The String of Pearls and the Belt and Road Initiative as Tools of Global Dominance. London: Atlas Institute for International Affairs.
[26] WorldBank. (2019). Publication: The Belt and Road Initiative: Economic, Poverty and Environmental Impacts. Washington: World Bank.
[27] 中国人大. (2024年5月29日). 肩负新时代新使命 推动人大侨务工作高质量发展. 北京: 《中国人大》杂志. 检索来源: 人民日报: https://paper.people.com.cn/rmrbhwb/pc/content/202509/26/content_30107237.html
[28] 中新网. (2013年3月15日). 中新网. 检索来源: 习近平足迹与语录：实现民族伟大复兴就是中国梦: http://www.chinatoday.com.cn/ctchinese/zhuanti/2013-03/15/content_527489.htm
[29] 人民日报. (2025年9月26日). "大侨务"观念为中国侨务工作提供遵循. 检索来源: 人民日报: https://paper.people.com.cn/rmrbhwb/pc/content/202509/26/content_30107237.html
[30] 商务部. (2024). 中国外资统计公报2024. 北京: 9.
[31] 王新喜. (2026年2月30日). 全球女性正在"抄底"中国男人，国内适婚女性要有危机感了. 检索来源: 新浪网: https://cj.sina.com.cn/articles/view/1888089111/7089f417001010t5q?froms=ggmp

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

دوكتور گۈلمىرە بەرداش

- 1983 - يىلى ئۇرۇمچى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن.
- 1988 - يىلى شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇنىۋېرسىتېتى تەبىئىي جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن.
- 1996 - يىلغىچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) مائارىپ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1999 - يىلى ياپونىيە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتى ئاسپىرانتلار تەتقىقات ئورنىنىڭ جۇغراپىيە كەسپىدە ماگىسترلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.
- 2003 - يىلى ياپونىيە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتىدىن جۇغراپىيە پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.
- 2006 - يىلغىچە رىسشو ئۇنىۋېرسىتېتتا لېكتور ۋە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن.
- 2016 - يىلغىچە تۈركىيەدە بىر قانچە ئۇنىۋېرسىتېتتا تەكلىپ بىلەن ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.
- 2017 - يىلدىن 2024 - يىلغىچە ئىستانبۇل ئايدىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا يارەمچى دوتسېنت بولۇپ ئىشلىگەن.
- دوكتور گۈلمىرە بەرداشنىڭ بىر قىسىم ماقالىلىرى خەلقئارا ژۇرنالىلاردا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ھېلىھەم تەتقىقاتلىرىنى داۋام قىلماقتا.

26

خەلقئارادىكى ئوڭچىل سىياسىي ئېقىمدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنى

ئەخمەتجان قاسىم (گوللاندىيە)

كىرىش سۆز

ئۆتكەن ئون يىلدا، نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي مۇھىتىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 2016 - يىلى دونالد ترامپنىڭ ئامېرىكا پىرېزىدېنتلىق سايلىمىدا غەلبە قىلىشى بىلەن، بىز دۇنيا مىقياسىدا سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆڭچىللىققا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىگە شاھىت بولدۇق. بۇ خىل يۈزلىنىش بىر تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى كونسېرۋاتىپلىق دائىرىسىدىن ھالقىغان، جەمئىيەتنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى مەدەنىيەت، ئىقتىساد ۋە سىياسىي بۇرۇلۇشلارنىڭ مەھسۇلىدۇر.

نۆۋەتتە، ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى، ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا خەلقچىل (پاپۇلىست) ۋە ئۆڭچىل رەھبەرلەرنىڭ تەسىرى كۈنسېرى زورايماقتا. مەسىلەن، ۋېنگرىيەدىكى ۋېكتور ئوربان، فرانسىيەدىكى ماريىن لې پېن، شۇنداقلا گوللاندىيەدىكى خېرت ۋىلدېرس ۋە ئۇنىڭ ئەركىنلىك پارتىيەسى (PVV) نىڭ تېز سۈرئەتتە باش كۆتۈرۈشى بۇ خىل سىياسىي يۈزلىنىشنىڭ تىپىك مىساللىرىدۇر.

بۇ خىل سىياسىي يۈزلىنىش دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى كۈنتەرتىپىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتمەكتە. ئىلگىرى ئوچۇق ۋە كۆپ تەرەپلىك مۇناسىۋەتلەر، كىشىلىك ھوقۇقىغا دائىر سىياسىي مۇنازىرىلەرنىڭ مەركىزىي تېمىسى بولغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە، ئاشقۇن مىللەتچىلىك، ئىقتىسادىي قوغدىنىشچانلىق ۋە ئۆزىنى مەركەز قىلغان سىياسىي تەرەققىياتلار ئاساسىي ئېقىمغا ئايلانماقتا.

بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش چەتكە قېقىلغان مىللەتلەر ئۈچۈن نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ بۇ يۈزلىنىشلەر كىشىلەرنىڭ پاناھلىنىش، جەمئىيەتكە سىڭىشىش، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇشىغا قانداق تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ؟ بارغانسېرى ئۆز مەركەزلىككە، يەنى ئۆڭچىللىققا يۈزلىنىۋاتقان بۇ دۇنيادا، ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئۆز ئارا قوللاش ۋە ياردەم، شۇنداقلا ئىنسانلىق ھەقلىرىنى قوغداش ئۈچۈن زادى قانچىلىك بوشلۇق قالدى؟

2016 - يىلدىن بۇيانقى «ئۆڭغا بۇرۇلۇش» دولقۇنى

ترامپنىڭ 2016 - يىلدىكى غەلبىسى نۇرغۇن كىشىلەر ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن بىر زەربە بولغانىدى. لېكىن بىز ئەينى ۋاقىتقا قايتا نەزەر سالىدىغان بولساق، ترامپنىڭ پىرېزىدېنتلىققا سايلىنىشى دۇنيانىڭ يېڭى بىر يۆنىلىشكە بۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى بولغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈپ يېتەلەيمىز. چۈنكى، ترامپنىڭ ئەينى چاغدىكى سايلام تەشۋىقاتى كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرۇش، مىللەتچىلىكنى تەرغىب قىلىش، خەلقئارالىق ئورگانلار ۋە ئىتتىپاقداشلارغا ئىشەنمەسلىك قاتارلىق تېمىلارغا مەركەزلەشكەنىدى.

بۇ خىل قاراشلار مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد جەھەتتىن ئۆزئارا تاسىلىنىپ قالغان دەپ ھېس قىلغان سايلىغۇچىلارنىڭ كۆچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى. دېمەك، تىرامپنىڭ 2016 - يىلىدىكى مۇڭۇپپەقىيىتى يەر شارىلىششقا، كۆپ خىل مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتكە ۋە 1945 - يىلىدىن بۇيانقى خەلقئارالىق دۇنيا تەرتىپىگە ئوچۇق - ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلىدىغان سىياسىي رېتورىكىنى (سۆز ئۇسلۇبىنى) نورمالىلاشتۇرغانىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياۋروپامۇ مىللەتچىلىكنى مەركەز قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەرەققىياتلارنى باشتىن كەچۈردى. ۋېنگرىيەدە ۋىكتور ئوربان كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە «غەيرىي - لىبېرال دېموكراتىيە» گە ئاساسلانغان مۇستەبىت سىياسەتلەر ئارقىلىق ئۆز ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. فرانسىيەدە مارىن لې پېننىڭ پارتىيەسى (RN) تارىخىي خاراكتېرلىك قوللاشقا ئېرىشىپ، 2022 - يىلى پرېزىدېنتلىق غەلىبىسىگە خېلىلا يېقىنلاشتى. گوللاندىيەدە بولسا، خېرت ۋىلدېرسنىڭ پارتىيەسى سىياسىي ھوقۇقنىڭ مەركىزىگە كىرىپ، كىملىك، سۇۋېرېنلىق (مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى) ۋە پۇقرالىق ھەققىدىكى مۇنازىرىلەرنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى.

بۇ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار نارازىلىق، قورقۇنچ ۋە نامەلۇملۇق تۈيغۇسىدىن پايدىلىنىدۇ، شۇنداقلا مىللىي غۇرۇر ۋە مەدەنىيەتكە تەۋەلىك تۈيغۇسىنى قوزغىتىدۇ. ئۇلار مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە ئاددىيلاشتۇرۇلغان «ھەل قىلىش چارىلىرى» نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كۆچمەنلەرنى، مۇسۇلمانلارنى، خەلقئارالىق ئورگانلارنى ياكى «دۇنياۋى سەرخىللارنى» نىشانلىق دۇشمەن قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق سىياسىي رونىاق تاپىدۇ. ئۇلارنىڭ سايلامدىكى غەلىبىسى بۇ خىل سۆز ئويۇنلىرىنى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلاندۇرۇپ، يىللار ئىلگىرى رەت قىلىنغان ياكى ئەيىبلەنگەن قاراشلارغا سىياسىي جەھەتتىن «قانۇنىي ئاساس» ھازىرلايدۇ.

قوغدىنىش سىياستى: تېپىك مىساللار

پاپۇلىست ۋە مىللەتچى پارتىيەلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى نۇرغۇن دۆلەتلەرنى ئۆزئارا مەركەز قىلىدىغان ئىچكى يۆنىلىشكە باشلاپ قويىدى. دەرۋەقە، بىر زامانلاردا دېموكراتىك رەھبەرلىكىنىڭ ئۇل تېشىغا ئايلانغان خەلقئارالىق ھەمكارلىقىنىڭ ئورنىنى، ئاتالمىش «مىللىي مەنپەئەت» ۋە «ئۆزئارا قوغداش» ئېلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ ئاقىۋەتلىرى كۆپ ساھەلەردە كۆرۈلمەكتە. مەسىلەن:

1. ئامېرىكىنىڭ ئافغانىستاندىن چېكىنىشى (2021): گەرچە بۇ پىلان پرېزىدېنت جوۋ بايدېن دەۋرىدە ئەملگە ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى تىرامپنىڭ «ئامېرىكىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش» تەلىماتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بۇ، ئامېرىكىنىڭ ئافغانىستاندىكى 20 يىللىق ھەربىي ھەرىكىتىنى تېز سۈرئەتتە ئاخىرلاشتۇرۇشقا ئېلىپ

باردى. بۇ چېكىنىش ئافغانىستاندا ئىياللار ۋە باللارنىڭ ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنىدىغان ئىنسانپەرۋەرلىك كىرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنداقلا، ئامېرىكىنىڭ دۇنيادىكى ئىناۋىتى ۋە سىياسىي تەسىر كۈچىگە نىسبەتەن ئېغىر زىيانلارنى ئېلىپ كەلدى.

2. ئىتتىپاقداشلىرى ئارىسىدا يېگانە قالغان گوللاندىيە: 2023 - يىلدىكى PVV (ئەركىنلىك پارتىيەسى) نىڭ سايلام غەلبىسىدىن كېيىن، گوللاندىيە ياۋروپالىق ئىتتىپاقداشلىرى ئارىسىدا بارغانسېرى يېگانە قېلىشقا باشلىدى. يېڭى سىياسىي يۈزلىنىش تۈپەيلى، گوللاندىيە مىللىي مەنپەئەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان چەتئەل ئۇچۇرلىرىنى چەكلەش ھەققىدە قانۇن چىقارماقچى بولۇۋاتقان بولسىمۇ، ياۋروپانىڭ باشقا دۆلەتلىرى بۇ قانۇننىڭ ئىنسان ھوقۇقىغا زىت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرماقتا. ئامېرىكا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان Mercosur سودا كېلىشىمى مۇزاكىرىسى فرانسىيە ۋە ئىتالىيەنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. فرانسىيە دېھقانلىرىنىڭ تاشيوللارنى توسۇۋېلىشى دۆلەت ئىچىدىكى ئەمگەك كۈچى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى قوغداش ئەندىشىسىنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى. گەرچە كېلىشىم ماقۇللىنىش ئالدىدا تۇرغان بولسىمۇ، ياۋروپا پارلامېنتى جەمئىيەتتىكى بىسىملار سەۋەبىدىن كېلىشىمنى توختىتىپ قويدى.

يۇقىرىقى بۇ ئەھۋاللار بىر چوڭ يۈزلىنىشنى كۆرسەتمەكتە، يەنى ھۆكۈمەتلەر خەلقئارالىق ھەمكارلىق ۋە كىشىلىك ھوقۇق مەسىللىرىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە، مىللىي چېگرا، ئىقتىساد ۋە ئۆز سايلىغۇچىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشنى تاللىماقتا.

كۆچمەنلەر ۋە پاناھلىق مەسىللىرىگە بولغان تەسىرى

بۇ سىياسىي بۇرۇلۇشنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك تەسىرى كۆچمەنلەر ۋە پاناھلىق سىياسەتلىرىدە ئىپادىلەنمەكتە. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياۋروپا پاناھلىق مەسلىسى ئۇچۇن ئىنسانپەرۋەرلىك ياردىمى ۋە كوللېكتىپ ھەمكارلىق رامكىسىنى بەرپا قىلىشقا تىرىشقان ئىدى. ئەمما 2010 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، پاناھلىق تىلىگۈچىلەرگە تېخىمۇ قاتتىق چەكلىمىلەر قويۇلىدىغان يېڭى بىر دەۋر باشلاندى. ئۆڭچىل پارتىيەلەر كۆچمەنلىكنى مەدەنىيەتكە، بىخەتەرلىككە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا تەھدىت سالىدىغان بىر «خەتەر» دەپ تەسۋىرلەشكە باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، جەمئىيەتتە تۇرالغۇ كەمچىللىكىدىن تارتىپ جىنايەت نىسبىتىنىڭ ئېشىشىغىچە بولغان تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلەرنى بۇزاستە كۆچمەنلەرگە باغلاپ چۈشىنىدىغان خاتا بىر

قاراش ئومۇملاشتى.

بۇ خىل سىياسىي كەيپىيات بىر يۈرۈش قاتتىق سىياسەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولدى. مەسىلەن، چېگرا كونتروللۇقىنى چىڭىتىش (پۇقرالارنىڭ ئۆزلۈكىدىن چېگرا چارلىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئائىلە جەم بولۇشىنى قىينىلاشتۇرۇش، تېز سۈرئەتتە دۆلەتتىن قوغلاپ چىقىرىش ۋە پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنى ياۋروپانىڭ سىرتىدا توتۇپ تۇرۇش ئۇچۇن «بىخەتەر ئۇچىنچى دۆلەت» كېلىشىملىرىنى كۆپەيتىش قاتارلىقلار شۇلار جۈملىسىدىندۇر.

بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەڭ چوڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلىرى يەنىلا ئۇيغۇرلار بولۇپ قالماقتا. گەرچە ئۇيغۇرلار دۇچ كېلىۋاتقان زۇلۇم ۋە ئىرقىي قىرغىنچىلىق دۇنيا تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ پاناھلىق تىلەش ئىلتىماسلىرى يەنىلا كۆپلەپ رەت قىلىنماقتا. بەزى ئۇيغۇرلار ھەتتا تۈركىيە ياكى سەئۇدى ئەرەبىستانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالمايدىغان دۆلەتلەرگە قايتۇرۇلماقتا. بىر زامانلاردا كەڭ كۆلەملىك قوغداش بىلەن تەمىنلىگەن گوللاندىيەنىڭمۇ يېقىنقى يىللاردا ئۇيغۇرلارنى تۈركىيەگە قايتۇرغانلىقى مەلۇم.

دېمەك، كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان سىياسىي سۆز ئويۇنلىرى جەمئىيەتتىكى چەتكە قېقىش پسىخىكىسىنى سىياسىي جەھەتتىن «قانۇنىي تۈسكە» ئىگە قىلماقتا. ئىلگىرى ئاشقۇنلۇق ياكى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ دەپ قارالغان قاراشلار، ھازىر ھېچقانداق توسالغۇسىز ئاممىۋى مۇنازىرىلەرگە ئېلىپ كىرىلمەكتە. مۇستەبىتلىك ياكى ئاشقۇنلۇق تۈسىنى ئالغان سۆزلەر، خەتەرلىك دەپ رەت قىلىنىشنىڭ ئورنىغا، «سۆز ئەركىنلىكى» دەپ ئاقلانماقتا.

ياۋروپا پۇقرالىقىغا ئىگە ئۇيغۇرلار

ياۋروپا پۇقرالىقىغا ئىگە ئۇيغۇرلارمۇ بۇ سىياسىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدىن خالىي ئەمەس. گەرچە شەرقىي تۈركىستاندا دۇچ كەلگەن بۇاستە تەھدىتتىن قۇتۇلغان بولساقمۇ، نۇرغۇنلىرىمىز كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەر بىر قاتلىمىغا سىڭىپ كەتكەن كەمسىتىشلەرگە دۇچ كېلىمىز. مەن بۇنى ئۆزۈم بىر ئوقۇغۇچى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان ئاكتىپ پائالىيەتچى، پۇتبول مەيدانلىرىدىكى بىر قوللىغۇچى، خىزمەت ئىلتىماس قىلغۇچى، ھەتتا گوللاندىيە ھۆكۈمەت ئورگىنىدا ئىشلەيدىغان بىر دۆلەت مەمۇرى بولۇش سۈپىتىمدە باشتىن كەچۈردۈم.

بۇ كەچۈرمىشلەر ئورتاقتۇر. قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولساقمۇ، نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئۆزىنى بۇ جەمئىيەتكە يات بولغان، قارشى ئېلىنمايدىغان ۋە يىلتىز تارتالمايدىغاندەك ھېس قىلماقتا. جىسمانىي بىخەتەرلىك بىلەن روھىي مەنسۇپلۇق تۇيغۇسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تېخمۇ زورايماقتا. بىز بۇ يەردە تېخمۇ بىخەتەر بولساقمۇ، بۇ بىخەتەرلىك

ياتلىشىش تۇيغۇسىنىڭ كۆلەڭگىسىدە قالماقتا. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ياشلىرى ئۇچۇن روھىي بېسىم ئىنتايىن ئېغىر. چۇنكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرى ياۋروپادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن تۇرۇقلۇق، ئۆزلىرىنىڭ قەيەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىدۇ؛ ئۇلار ياۋروپالىقلار ئۇچۇن «چەت ئەللىك ئۇيغۇر»، ئۇيغۇر جەمئىيتى ئۇچۇن «غەربتىكى ئۇيغۇرلار» بولۇپ، ئىككى ئوتتۇرىدا قالماقتا. قايتىپ باردىغان بىر ۋەتىنى ۋە يۆلىنىدىغان ئۇيۇشقان بىر جەمئىيتى بولمىغاچقا، ئۇلار يېگانە قېلىش، ئالاقسى ئۇزۇلۇش ۋە روھىي جەھەتتىن چۇشكۈنلىشىش خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە.

ئۆزگىرىش ئۇچۇن ئۆچ باشلىنىش نۇقتىسى

بۇنداق شارائىتتا، ئۇيغۇرلار ھەرىكەتكە ئۆتۈش، جەمئىيەتكە يۇزلىنىش ۋە ئۆزىمىزنى قوغداشقا تايانغان تەرەققىيات لىنىيەسىنى سىزىپ چىقالايمىز:

1. سايلام ھوقۇقى: مۇستەبىت تۈزۈم ئاستىدا چوڭ بولغانلار سايلامنىڭ قىممىتىنى ياخشى چۇشىنىدۇ. ياۋروپادا سايلام ساندۇقى بىزنىڭ قالقىنىمىز. كۆپ خىللىقنى، دېموكراتىيەنى ۋە كىشىلىك ھوقۇقنى قوللايدىغان پارتىيەلەرنى قوللاش پەقەت سىمۇوللۇق ئىش ئەمەس، بەلكى چەتكە قېقىش، ئىرقچىلىق، يەنى، ئىرقىي كەمسىتىش سىياسەتلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى ھاياتلىق ئىستىھكامىمىزدۇر.

2. ئىرقىي كەمسىتىش ۋە كەمسىتىشنى ئوچۇق ئاشكارىلاش: بىرىنچى ئەۋلاد كۆچمەنلەر جەمئىيەتتە كۆپ قېتىنچىلىق تارتقان بولغاچقا، دائىم «شۇكرى قىلىش» كېرەك دەپ ھېس قىلىدۇ ياكى بۇ يەردىكى كەمسىتىش ئۆز ۋەتىنىمىزدىكىگە قارىغاندا «يەنىلا يېنىك» دەپ سۇكۇت قىلىدۇ. ئەمما سۇكۇت قىلىش ئالدىن بېكىتىلگەن كەمسىتىشلەرنى نورماللاشتۇرۇپ قويىدۇ. كەمسىتىشنى تىلغا ئېلىش پەقەت ئۆزىمىز ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى بىزنى كۆزىتىپ تۇرغانلار ئۇچۇنمۇ غۇرۇرىمىزنى قوغداش دېمەكتۇر.

3. روھىي ساغلاملىق ياردىمى ئىزدەش ۋە جاراھەتنى ئېتىراپ قىلىش: ئۇيغۇرلار ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە سىستېمىلىق زۇلۇمنىڭ قۇربانلىرى ھەم شاھىتلىرى بولۇش سۈپىتىدە، روھىي جەھەتتە ئېغىر جاراھەتلەنگەن بىر خەلقتۇر. بۇ مىللىي جاراھەتنى ساقايتىش بولسا سىستېمىلىق ۋە كەسپىي ياردەم ئېلىشقا تايىنىدۇ. كەسپىي ياردەم ئېلىش مىللىي پاجىئەنىڭ ئاقىۋەتلىرىدىن قۇتۇلۇشتىكى ئەڭ بىخەتەر، مەسئۇلىيەتچان ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك سېلىنما ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىق بىز ھەم ئۆزىمىزنى، ھەم ئەۋلادلىرىمىزنى روھىي كىرىزىسلاردىن قوغداپ قېلىش بىلەن بىرگە، مەدەنىيەت يىلتىزىمىزنى تېخىمۇ ساغلام ئاساستا ساقلاپ قالالايمىز.

خۇلاسە

ئۆتكەن ئون يىل دۇنيا سياسىتىدە پارچلىنىش، ئاشقۇن مىللەتچىلىك ۋە

خەلقئارالىق ھەمكارلىق (ئۆزئارا قوللاش) روھىنى ۋەيران قىلىۋاتقان روشەن بىر «ئوڭغا بۇرۇلۇش» نى ئېلىپ كەلدى. بۇ سىياسىي يۈزلىنىش كۆچمەنلەر، پاناھلىق تىلىگۈچىلەر ۋە سىرتتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېغىر كىرىزىس پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ياۋروپانىڭ پاناھلىق ۋە باراۋەرلىك ۋەدىسى تېخى تولۇق ئەمەلگە ئاشقىنى يوق؛ چۈنكى نۇرغۇن كىشىلەر يەنىلا كەمسىتىش ۋە سىستېمىلىق چەتكە قېقىلىشقا دۇچ كەلمەكتە.

دەرۋەقە، ئالدىمىزدىكى قېينىچىلىقلار ئاز ئەمەس، ئەمما بۇ توسالغۇلار ئىچىدە يەنە يېڭى پۇرسەتلەرمۇ بار. سايلامغا ئاكتىپ قاتنىشىش، سىياسىي پىكىر بايان قىلىش ۋە روھىي ساغلاملىقىمىزنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ئارقىلىق، بىز ئۆز غۇرۇرىمىز ۋە مەنسۇپلۇق تۇيغۇسى ئۈستىگە قۇرۇلغان باشقىچە بىر كەلگۈسىنى يارىتالايمىز. ئەگەر بىز سۈكۈت قىلىشنى رەت قىلساق، چەتكە قېقىشنىڭ «نورماللىشىشى» غا قارشى تۇرساق ۋە ئۆز ھېكايىلىرىمىزنى دۇنياغا داۋاملىق ئاڭلاتساق، ئۇيغۇرلار ۋە بارلىق چەتكە قېقىلغان خەلقلەر ئۈچۈن پەقەت ھايات قېلىشلا ئەمەس، بەلكى قايتا گۈللىنىشكە تولغان يېڭى بىر يول ئاچالايمىز.

بىز نورمال بولمىغان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى «نورمال» دەپ قوبۇل قىلماسلىقىمىز كېرەك. بىزنىڭ ئاۋازىمىز، ھېكايىلىرىمىز ۋە مۇكچەيمەس چىدامچانلىقىمىز قورقۇنچ ئۈستىگە ئەمەس، بەلكى ئۈمىد ئۈستىگە قۇرۇلىدىغان كەلگۈسىنىڭ ئۇل تاشلىرىدۇر.

بۇ ماقالىنى ئىلىبالىق تەھرىرلىدى.

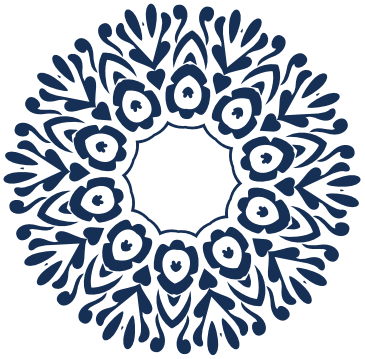

سفىرلىق پۇلىغا كىرىش ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى گېئوپولىتىكىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى

شۆھرەت سەيدەخمەت

1 - تېما: ئاساسىي ئۇقۇملارغا كىرىش

كىرىپتوگرافىيە (شىفرلىق يېزىقچىلىق): ماتېماتىكىلىق تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ ئۇچۇرلارنى قوغداش ئەمەلىيىتىدۇر. ئۇ ئاساسلىقى شىفرلاش ۋە شىفر يېشىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، مەقسىتى پەقەت هوقۇق بېرىلگەن تەرەپلەرنىڭلا ئۇچۇرغا ئېرىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىشتۇر.

سىفرلىق پۇلى: بىخەتەرلىك ئۇچۇن كرىپتوگرافىيە تېخنىكىسى ئىشلىتىلىدىغان ھەمدە مەركەزسىزلەشكەن تۈيۇق زەنجىر (Blockchain) تورىدا مەشغۇلات قىلىدىغان رەقەملىك پۇلدۇر. بۇ ئۇنىڭ بانكا ياكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ كونترولىلۇقىدا بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بىتكويىن /Bitcoin، ئېتىرىيۇم /Ethereum، سولانا/Solana قاتارلىقلار) – بۇلار مەركەزسىزلەشكەن رەقەملىك پۇللاردۇر.

تۈيۇق زەنجىر: سودا - سېتىق خاتىرلىرىنى بىخەتەر، سۈزۈك ۋە ئۆزگەرتىشكە بولمايدىغان ئۇسۇلدا خاتىرلەيدىغان بىر خىل تارقىتىلغان دەپتەر تېخنىكىسىدۇر. ئۇ سودا ئۇچۇرلىرىنى «بلوك» لارغا گۇرۇپپىلاش، ئاندىن بۇ بلوكلارنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىر - بىرىگە چېتىپ «زەنجىر» ھاسىل قىلىش شەكلىدە ئىشلەيدۇ. ھەر بىر بلوك كرىپتوگرافىيە ئارقىلىق قوغدىلىدىغان بولغاچقا، ئۆتمۈشتىكى خاتىرلەرنى ئۆزگەرتىش ئىنتايىن قىيىن. تۈيۇق زەنجىرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

● مەركەزسىزلىكى: تورنى كونترول قىلىدىغان يەككە هوقۇق گەۋدىسى بولمايدۇ. ئۇ تورغا قاتناشقۇچىلار (تۈگۈنلەر/nodes) تەرىپىدىن ساقلىنىدۇ ۋە باشقۇرۇلىدۇ.

● سۈزۈكلۈكى: بارلىق سودا خاتىرلىرى تورغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

● ئۆزگەرمەسلىكى: ئۇچۇر بىر قېتىم خاتىرلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئومۇمىي قوشۇلۇش (consensus) ھاسىل قىلنمايۇ تۇرۇپ ئۇنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس.

تۇيۇق زەنجىر تېخنىكىسى تۇنجى قېتىم 2008 - يىلى ساتوشى ناكاموتو تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان «بىتكوين: تورداشلار ئارا ئېلېكترونلۇق نەق پۇل سىستېمىسى» ناملىق ئاق تاشلىق كىتابتا بىتكويىننىڭ ئاساسىي تېخنىكىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تۇنجى تۇيۇق زەنجىر 2009 - يىلى «تۇنجى بلوك» (genesis block) نىڭ قېزىلىشى بىلەن رەسمىي ئىشقا كىرىشكەن.

بىتكوين (Bitcoin): ھەر بىر تۇيۇق زەنجىرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان رەقەملىك پۇلى بولىدۇ. مەسىلەن، BTC بولسا بىتكوين تۇيۇق زەنجىرىدىكى سىفرلىق پۇلدۇر.

بازار قىممىتى بويىچە ئاساسلىق سفرلىق پۇللار (تەخمىنەن):

بىتكوين (BTC): 1.78 تىرىللىيون دوللار

ئېتىرىيۇم (ETH): 358 مىليارد دوللار

تېزەر (USDT): 187مىليارد دوللار

بىنانس (BNB): 116 مىليارد دوللار

XRP : 113 مىليارد دوللار

ئامېرىكا دوللار تەڭسى (USDC): 76 مىليارد دوللار

سولانا (SOL): 69 مىليارد دوللار

رەقەملىك مۇلۈك (Digital assets): ئېلېكترونلۇق شەكىلدە مەۋجۇت بولغان، رەقەملىك ئۇسۇلدا ئىگىدارلىق قىلغىلى ياكى يۆتكىگىلى بولىدىغان ھەر قانداق قىممەتكە ئىگە تۇردۇر. مەسىلەن، سفرلىق پۇللار، توكېنلار (Tokens) ياكى NFT لار.

مەركەزسىزلىك (Decentralization): كونترول قىلىش ۋە قارار چىقىرىش ھوقۇقىنىڭ يەككە بىر مەركىزىي ئورگانغا تايانماي، بەلكى پۈتكۈل تورغا تارقىتىلىشىدۇر. بۇ ھېچقانداق بىر گەۋدىنىڭ (ھۆكۈمەت ياكى بانكىغا ئوخشاش) سىستېمىنى يەككە كونترول قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

تۇراقلىق پۇللار (Stablecoins): ئامېرىكا دوللىرى، ياۋرو ياكى ئالتۇنغا ئوخشاش تۇراقلىق بىر مۇلۈككە باغلانغان رەقەملىك پۇللاردۇر. نيۇ يورك پاي چېكى بىرژىس 2026 - يىلى 1 - ئايدا ئۆزىنىڭ تۇراقلىق توكېنىنى سودىغا سالدى، بۇ (NYSE)

ئامبرىكىدا سىفرلىق پۇللارنىڭ خۇسۇسىيلاشتۇرۇلغانلىقىنى، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ توكېننى پاي چېكىگە، پاي چېكىنى توكېنغا ئالماشتۇرالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

NFT لار (Non-Fungible Tokens): سەنئەت ئەسەرلىرى ياكى ساقلاپ قويۇلىدىغان بۇيۇملارغا ئوخشاش ئۆزگىچە رەقەملىك تۇرلەردۇر. ئۇ مۇزىكا، سىن، رەقەملىك سەنئەت، ھەتتا مەۋھۇم ئۆي - مۈلۈكلەرمۇ بولالايدۇ.

توكېنلار (Tokens): تۈيۇق زەنجىردە تارقىتىلغان قىممەت بىرلىكلىرى بولۇپ، ئادەتتە مەلۇم بىر ھوقۇق ياكى مۈلۈككە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ تۈيۇق زەنجىردىكى ئاساسىي (نەيتىۋ) پۇللاردىن باشقا رەقەملىك مۈلۈكلەرنى كۆرسىتىدۇ.

DAO (مەركەزسىزلەشكەن ئاپتونوم تەشكىلات): ئەقلىي ئىقتىدارلىق توختاملار ۋە توكېن ئىگىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان، تۈيۇق زەنجىر تېخنىكىسىغا ئاساسلانغان تەشكىلاتلاردۇر.

ئاساسلىق سىفرلىق پۇل سودا ئەپلىرى (Apps):

Binance (بىنانس) – 280 مىليون تىزىملاتقان ئىشلەتكۈچى

- ئومۇمىي ئەھۋالى: دۇنياۋى بىرژا بولۇپ، «Lite» (ئاددىي) ۋە «Pro» (كەسىپي) ئىشلەتكۈچىلەر ئۈچۈن ئايرىم ئەپلىرى بار.
- ئالاھىدىلىكى: 500 دىن ئارتۇق توكېن، ئىلغار گرافىكلار، مارژا/فىيۇچېرس (margin/futures) سودىسى، پۇل قويۇش (staking)، خاسلاشتۇرغىلى بولىدىغان يۈز بېتى، QR كود بىلەن كىرىش، BTC جۈپلىرىدە نۆل سۈپۈرۈلۈش (ھەقسىز سودا).

Coinbase (كويىنبېيس) – 280 مىليون تىزىملاتقان ئىشلەتكۈچى

- ئومۇمىي ئەھۋالى: يېڭى ئۆگەنچىلەرگە ماس كېلىدىغان، سېتىۋېلىش - سېتىش مەشغۇلاتى ئاددىي ۋە ئىلغار سودا مودېلى (Advanced Trade) بار ئەپ. 200 دىن ئارتۇق سىفرلىق پۇلنى قوللايدۇ.
- ئالاھىدىلىكى: قەرەللىك سېتىۋېلىش، پۇل قويۇش (staking) TradingView ئارقىلىق تەمىنلەنگەن تەپسىلىي گرافىكلار، كۈچلۈك بىخەتەرلىك (ئىككى باسقۇچلۇق دەللىلەش - 2FA، مەخسۇس ئامبارلار)

Robinhood (روبىنھۇد) – 26.7 مىليون ھېسابات

- ئومۇمىي ئەھۋالى: پاي چېكى ۋە 50 تىن ئارتۇق سىفرلىق پۇلنى كومىسسىيەسىز سودا قىلىش سۇپىسى.
- ئالاھىدىلىكى: سىفرلىق ۋە پاي چېكى توكېنلىرى، پۇل قويۇش مەسىلەن (ETH,

SOL) قەرەللىك سېتىۋېلىش، ھەقسىز سىفرلىق پۇل يۆتكەش مەشغۇلاتى.

DeFi (مەركەزسىزلەشكەن مالىيە): تۈيۇق زەنجىر تېخنىكىسى ئاساسىدا قۇرۇلغان، بانكا ياكى ۋاستىچىلەرگە تايانماي مەشغۇلات قىلىدىغان مالىيە ئېكوسىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ. DeFi بانكا سىستېمىسىنىڭ ئورنىغا «ئەقلىي ئىقتىدارلىق توختاملار» نى تۈيۇق زەنجىردا، ئاساسلىقى Ethereum توربىدا ئۆزلۈكىدىن ئىجرا بولىدىغان پروگراممىلارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق مالىيە مۇلازىمەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.

DeFi نىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

- مەركەزسىزلىك: مەركەزلىك باشقۇرۇش ئورگىنى بولمايدۇ، سودا بىۋاستە ئىشلەتكۈچىلەر ئارىسىدا (peer-to-peer) ئېلىپ بېرىلىدۇ.
- ئەقلىي ئىقتىدارلىق توختاملار: كېلىشىملەرنى ئاپتوماتىلاشتۇرىدۇ ۋە ئوتتۇرىدىكى ۋاستىچىلەرگە بولغان ئېھتىياجنى يوقىتىدۇ.
- سۈزۈكلۈك: بارلىق سودا خاتىرىلىرى ئاممىۋى تۈيۇق زەنجىرلەردە خاتىرىلىنىدۇ.
- ئاسان ئېرىشچانلىق: ئىنتېرنېت ئۇلىنىشى ۋە سىفرلىق ھەميانى بار بولغان ھەر قانداق كىشى قاتنىشالايدۇ.

ئورتاق DeFi مۇلازىمەتلىرى:

- قەرز بېرىش ۋە ئېلىش: Aave ياكى Compound غا ئوخشاش سۈپىلار ئىشلەتكۈچىلەرگە سىفرلىق پۇلىنى قەرزگە بېرىپ ئۆسۈم قازىنىش ياكى كاپالەت قويۇش ئارقىلىق قەرز ئېلىش پۇرسىتى بېرىدۇ.
- مەركەزسىزلەشكەن بىرژىلار (DEXs): Uniswap ياكى SushiSwap قا ئوخشاش، ئىشلەتكۈچىلەر مەركەزلىك كونترولسىز ھالدا توكېن ئالماشتۇرالايدۇ.
- تۇراقلىق پۇللار: مۇقىملىق ئۈچۈن قانۇنىي پۇللارغا (مەسىلەن: USDT, USDC) باغلانغان توكېنلار.
- پايدا تېرىقچىلىقى ۋە پۇل قويۇش (Yield Farming & Staking): لىكۋىدلىق (سۈيۇقلۇق) تەمىنلەش ياكى توكېنلارنى قۇلۇپلاش ئارقىلىق مۇكاپاتقا ئېرىشىش.

نېمە ئۈچۈن مۇھىم؟

DeFi نىڭ مەقسىتى، مالىيە مۇلازىمەتلىرىنى ئوچۇق، چەك - چېگرالىسىز ۋە ئىجازەت تەلەپ قىلمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈش، ئەنئەنىۋى بانكا سىستېمىسىغا بولغان تايانچلىقنى ئازايتىش ھەمدە ئالگورىزملىق تۇراقلىق پۇللار ۋە مەركەزسىزلەشكەن سۇغۇرتا قاتارلىق يېڭىلىق يارىتىشچان مەھسۇلاتلارنى بارلىققا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

لىكۋىدلىق كۆلچىكى (Liquidity Pool): تۈيۇق زەنجىر تورى ئىچىدە سودا - سېتىق ۋە قەرز بېرىش مەشغۇلاتلىرى ئۈچۈن لىكۋىدلىق (پۇل ئوبوروتى ئايلىنىشچانلىقى) تەمىنلەيدىغان مېخانىزمدۇر. بۇ مەركەزسىزلەشكەن مالىيە (DeFi) دىكى يادرولۇق ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەنئەنىۋى ۋاستىچىلەرسىز (بانكىلارغا ئوخشاش) مەركەزسىزلەشكەن سودا، قەرز بېرىش ۋە باشقا مالىيە مۇلازىمەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

2 - تېما: تۈيۇق زەنجىر قانداق باشلانغان؟

تۈيۇق زەنجىر تېخنىكىسى تۇنجى بولۇپ بىتكويىن (Bitcoin) نىڭ ئاساسىي تېخنىكىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇ 2008 - يىلى ساتوشى ناكاموتو دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان بىر شەخس ياكى گۇرۇپپا تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئۇقۇم تۇنجى قېتىم «بىتكويىن: تورداشلار ئارا ئېلېكترونلۇق نەق پۇل سىستېمىسى» ناملىق ئاق تاشلىق كىتابتا بايان قىلىنغان. بۇ تېخنىكىنىڭ باشلىنىش جەريانى تۆۋەندىكىچە:

● 2008 - يىلى: ساتوشى ناكاموتو بىتكويىن ئاق تاشلىق كىتابىنى ئېلان قىلىپ، بانكا ياكى ھۆكۈمەتلەرگە تايانمايدىغان، مەركەزسىزلەشكەن رەقەملىك پۇل سىستېمىسىنى تەمىنلىگەن.

● 2009 - يىلى: بىتكويىننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن تۇنجى قېتىم تۈيۇق زەنجىر (block chain) تېخنىكىسى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. 2009 - يىلى 3 - يانۋاردا تۇنجى بىلوك (Genesis Block ياكى 0 - بىلوك) قېزىلىپ، بىتكويىن تورىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقى جاكارلانغان.

● يادرولۇق ئىدىيە: تۈيۇق زەنجىر بىر خىل تارقىتىلغان دەپتەر بولۇپ، ئۇنىڭدا سودا خاتىرىلىرى بىلوك سۈپىتىدە گۇرۇپپىلىنىدۇ، ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىر - بىرىگە ئۇلىنىدۇ ۋە كرىپتوگرافىيە ئارقىلىق قوغدىلىدۇ. بۇ خىل لايىھە ئۇچۇرلارنى ئۆزگەرتىۋېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەمدە مەركىزىي بىر ئورگانغا بولغان ئېھتىياجنى يوقىتىدۇ.

3 - تېما: تۈيۇق زەنجىرنىڭ كۆلىمى قانچىلىك؟ ئۇ نېمە ئۈچۈن بۇنچە تېز تەرەققىي قىلدى؟

2025 - يىلغا كەلگەندە، سېفىرلىق پۇللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 3 تىرىللىيون دوللاردىن ئېشىپ كەتتى ۋە ھەر يىلى ئىككى ھەسسە كۆپەيمەكتە. ئەگەر بۇ يۇزلىنىش

داۋاملاشسا، سىفرلىق پۇللارنىڭ قىممىتى تۆت يىل ئىچىدە نىۋ - يورك پاي چېكى بىرژىسىغا (ئومۇمىي مۇلكى 31.7 تىرىللىيون دوللار) تەڭلىشىشى مۇمكىن.

مەسىلەن، ئامېرىكا ھازىر سىفرلىق پۇلغا مۇناسىۋەتلىك تاپشۇرۇلمىغان باج سەۋەبىدىن ھەر يىلى تەخمىنەن 50 مىليارد دوللار زىيان تارتىۋاتىدۇ. ئەگەر ئەھۋال ئۆزگەرمىسە، بۇ سوممما كەلگۈسى تۆت يىل ئىچىدە 500 مىليارد دوللارغا يېتىشى مۇمكىن. بۇ فېدېراتسىيە باج كىرىمىنىڭ تەخمىنەن 10% گە توغرا كېلىدۇ.

تۈيۇق زەنجىر تېخنىكىسىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى بىر قانچە مۇھىم ئامىللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەركەزسىزلىك ۋە ئىشەنچ

تۈيۇق زەنجىر بانكا ياكى ھۆكۈمەتلەرگە تايانماي تۇرۇپ قىممەت يۆتكەش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مەركەزسىزلەشكەن ئەندىزە ئەنئەنىۋى مالىيە سىستېمىسىدىن مۇستەقىل بولۇشنى خالايدىغان شەخسلەر ۋە كارخانىلارنى جەلپ قىلدى. بولۇپمۇ 2008 - يىلدىكى مالىيە كىرىزىسىدىن كېيىن بۇ ئېھتىياج تېخىمۇ كۈچەيدى.

2. تېخنىكىلىق يېڭىلىق يارىتىش

يادرولۇق لايىھە – يەنى كرىپتوگرافىيە ئارقىلىق قوغدىلىدىغان تارقىتىلغان دەپتەر – سۈزۈكلۈككە كاپالەتلىك قىلىدۇ ۋە ئۇچۇرلارنى ئۆزگەرتۈپتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. بۇ يېڭىلىق رەقەملىك سودىدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشەنچ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

3. دۇنياۋى ئېرىشچانلىق

ئىنتېرنېت ئۇلىنىشى بار ھەر قانداق كىشى تۈيۇق زەنجىر توربىغا قاتنىشالايدۇ. بۇ خىل ئومۇمىي يۇزلۈك شارائىت، بولۇپمۇ بانكا ئۇل ئەسلىھەلىرى چەكلىك رايونلاردا بۇ تېخنىكىنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا تېز قوبۇل قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

4. تېز سۈرئەتلىك مەبلەغ سېلىش ۋە پاي چېكى مۆلچەرى

بىتكويىن (Bitcoin) ۋە ئېتېرىيۇمغا (Ethereum) ئوخشاش سىفرلىق پۇللار زور مىقدارداكى مەبلەغ سالغۇچىلارنى جەلپ قىلىپ، تۈيۇق زەنجىر تېخنىكىسىغا بولغان ئېھتىياجنى ئاشۇردى. بازار قىممىتىنىڭ تېرىللىيونلىغان دوللارغا يېتىشى تەرەققىيات ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئۈچۈن كۈچلۈك تۈرتكە بولدى.

5. كۆپ خىل قوللىنىشچان ساھەلەر

مالىيەدىن باشقا، تۈيۈق زەنجىر يەنە تەمىنلەش زەنجىرىنى باشقۇرۇش، ساقلىقنى ساقلاش، ئاۋاز بېرىش سىستېمىسى قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەردە ئۆز ئورنىنى تاپتى. بۇ خىل كۆپ خىللىق ھۆكۈمەتلەر ۋە چوڭ شىركەتلەرنى بۇ تېخنىكىغا زور مىقداردا مەبلەغ سېلىشقا رىغبەتلەندۈردى.

6. ئوچۇق مەنبەلىك ئېكوسىستېمىسى

كۆپىنچە تۈيۈق زەنجىر تۈرلىرى «ئوچۇق مەنبەلىك» (open source) بولۇپ، پۈتۈن دۇنيادىكى پروگراممېرلارنىڭ ھېچقانداق ئىجازەتنامە توسالغۇسىز تېز سۈرئەتتە تۆھپە قوشۇشىغا ۋە يېڭىلىق يارىتىشىغا شارائىت يارىتىپ بېردى.

4 - تېما: تۈيۈق زەنجىر قانداق قىلىپ BRICS+ نىڭ «دوللارسىزلاشتۇرۇش» قورالىغا ئايلانىدى؟

كېسەك ئالتۇن (BRICS+) دۆلەت ئەزالىرى 2014 - يىلى 100 مىليارد دوللار مەبلەغ بىلەن يېڭى تەرەققىيات بانكىسىنى (NDB) قۇردى. ئۇلار ھازىر دوللار ئىشلىتىشنى توختىتىپ، تۈيۈق زەنجىر رەقەملىك پۇلنى ئىشلىتىشكە تىرىشماقتا.

كېسەك ئالتۇن ئەللىرى ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان تايىنىشچانلىقنى ئازايتىش ۋە غەرب كونتروللۇقىدىكى SWIFT غا ئوخشاش ئۇل ئەسلىھەلەردىن ئايلىنىپ ئۆتۈش ئۈچۈن، رەقەملىك پۇل ۋە تۈيۈق زەنجىرنى ئاساس قىلغان ھەق تۆلەش سىستېمىلىرىنى تەتقىق قىلماقتا.

1. ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان ھەق تۆلەش ئۇل ئەسلىھەلىرى

تۈيۈق زەنجىر تورى BRICS+ ئەللىرىنىڭ SWIFT ياكى ئامېرىكا تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان پۇل بىر تەرەپ قىلىش مەركەزلىرىگە تايانمايدىغان، مەركەزسىزلەشكەن ھەق تۆلەش سىستېمىسى قۇرۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ غەرب كۈچلىرى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلىدىغان جازا ۋە مالىيە چەكلىمىلىرىنىڭ تەسىرىنى ئازايتىدۇ.

2. ئالتۇن بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن ۋە تاۋارلارغا باغلانغان رەقەملىك مۇلۇكلەر

كېسەك ئالتۇن ئەللىرى ئالتۇن بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن تۇراقلىق پۇللار (stablecoins) ۋە توكېنلاشتۇرۇلغان تاۋارلارنى سىناق قىلماقتا. بۇ مۇلۇكلەر دوللارنىڭ داۋالغۇشىغا قارشى بىر خىل قوغداش رولىنى ئويناپدۇ ھەمدە ئامېرىكا دوللىرىنى ئىشلەتمەي تۇرۇپ چېگرا ھالقىغان سودىدا ئىشەنچلىك ۋاستە يارىتىدۇ.

3. مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇللىرى (CBDCs)

خىتاي (رەقەملىك يۈەن) ۋە رۇسىيە (رەقەملىك رۇبلى) قاتارلىق ئەزالار خەلقئارالىق سودا ھېسابات ئۈچۈن CBDC لارنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. CBDC لار مەركىزىي بانكىلار ئارىسىدا بىۋاستە سودا قىلىشقا شارائىت يارىتىپ، دوللارنى ئاساس قىلغان ۋاكالەتچى بانكا سىستېمىسىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ.

4. سودا كېلىشىملىرى ئۈچۈن ئەقلىي ئىقتىدارلىق توختاملار

تۈيۇق زەنجىرنى ئاساس قىلغان ئەقلىي ئىقتىدارلىق توختاملار سودا ھېساباتلىرىنى ئاپتوماتلاشتۇرىدۇ ۋە غەرب مالىيە ۋاستىچىلىرىگە بولغان تايانچلىقنى ئازايتىدۇ. بۇ كېسەك ئالتۇن ئەزالىرى ئارىسىدىكى سۈزۈكلۈك ۋە ئىشەنچنى ئاشۇرۇش بىلەن بىرگە، سودا تەننەرخنى تۆۋەنلىتىدۇ.

5. دوللارسىزلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىش

سودا ۋە زاپاس ساقلاشتا تۈيۇق زەنجىر ئېكوسىستېمىسىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، كېسەك ئالتۇن ئەللىرى دوللارنى مەركەز قىلغان سىستېمىدىن كۆپ خىل پۇل ياكى تاۋار بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن رەقەملىك تورغا ئاستا - ئاستا يۆتكىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كۆپ قۇتۇپلۇق مالىيە تەرتىپى يارىتىشتىن ئىبارەت گېئوپولىتىكىلىق نىشانىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

6. كۈچەيتىلگەن بىخەتەرلىك ۋە ئىگىلىك ھوقۇق

تۈيۇق زەنجىرنىڭ مەركەزسىزلىك خۇسۇسىيىتى ھېچقانداق بىر غەرب ئورگىنىنىڭ سودىلارنى كونترول قىلالماسلىقىغا ياكى چەكلىيەلمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. بۇ خىل تېخنىكىلىق مۇستەقىللىق كېسەك ئالتۇن دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش تىرىشچانلىقىنى قوللايدۇ.

5 - تېما: خەلقئارا سودىدا دوللارنىڭ ئاساسلىق پۇل بولۇش ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى

غەرب ئەللىرى – ئاساسلىقى ئامېرىكا – قائىدە - تۈزۈم، ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ۋە ئورگان پىلانلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، رەقەملىك پۇل دۇنياسىدا دوللارنى مەركەز قىلغان سودىنى ئاكتىپلىق بىلەن كۈچەيتمەكتە:

1. دوللار بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن تۇراقلىق پۇللارنى باشقۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش

● ئامېرىكا پارلامېنتى 2025 - يىلى GENIUS قانۇنىنى ماقۇللىدى. بۇ قانۇن ھەق تۆلەش تۇراقلىق پۇللىرى ئۈچۈن تۇنجى فېدېراتسىيە نازارەتچىلىك رامكىسىنى تەمىنلەپ، پۇل تارقاتقۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى، كاپالەت تەلىپى ۋە نازارەت قىلىش تەرتىپىنى ئېنىق بەلگىلىدى. بۇ دوللارغا باغلانغان توكېنلارغا بولغان ئىشەنچنى كۈچەيتتى.

● نۆۋەتتە تۇراقلىق پۇللارنىڭ 98% ى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلانغان بولۇپ، نازارەتچىلەر بۇنى رەقەملىك تۆلەمدە دوللارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىشتىكى مۇھىم ۋاستە دەپ قارىماقتا. فېدېراتسىيە زاپاس پۇل كومىتېتىنىڭ ئەمەلدارلىرى بۇنى ئىشەنچلىك رەقەملىك «قىممەت ساقلاش قورالى» سۈپىتىدە قوللىماقتا.

● ئاساسلىق ئىستراتېگىيە – ئېنىق قانۇنىي بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق ئامېرىكا دوللىرى تۇراقلىق پۇللىرىنىڭ پۈتۈن دۇنيادا قوبۇل قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دوللارنى چېگرا ھالقىغان سودىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا سىڭدۈرۈشتىن ئىبارەت.

2. مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلى (CBDC) غا تۇتقان ئىستراتېگىيەلىك پوزىتسىيە

● ئامېرىكا پارلامېنتتىكى ئىككى پارتىيەنىڭ ئورتاق پىكرى بىلەن، ھۆكۈمەت تارقىتىدىغان «رەقەملىك دوللار (retail CBDC) » دىن مەقسەتلىك ھالدا ئۆزىنى قاچۇردى ۋە خۇسۇسىي تۇراقلىق پۇللارنىڭ يېڭىلىق يارىتىشىغا ئەۋزەللىك بەردى.

● بۇ ئۇسۇل ئامېرىكا گەۋدىلىرىنىڭ ھۆكۈمەت كونتروللۇقىدىكى رەقەملىك پۇلغا تايانماي، خۇسۇسىي تۇراقلىق پۇللار ئارقىلىق دوللار ئىشلىتىلىدىغان رەقەملىك «رېلىس» لارنى قۇرۇپ چىقىشىغا ۋە كونترول قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

3. SWIFT نى تۈيۈق زەنجىر تېخنىكىسى بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇش

● دوللار سودىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۈچۈر يوللاش تايانچىسى بولغان SWIFT، ھازىر 30 دىن ئارتۇق چوڭ بانكا بىلەن ھەمكارلىشىپ، تۈيۈق زەنجىرنى ئاساس قىلغان ئورتاق دەپتەر سىستېمىسىنى كىرگۈزمەكتە. بۇ سىستېما توكېنلاشتۇرۇلغان دوللار تۆلىمى ۋە 24/7 نەق مەيدان ھېسابات قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، ئەنئەنىۋى مالىيە

بىلەن رەقەملىك مۇلۈك ئېكوسىستېمىسىنى تۇتاشتۇرىدۇ.

● غەرب مالىيە سىستېمىسى SWIFT نىڭ دۇنياۋى تەسىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە، رەقەملىك ئۇل ئەسلىھەلەرنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق دوللار ئېقىمىنى داۋاملىق باشقۇرالايدۇ.

4. سىياسەت ۋە بازار كۈچلىرىنى ماسلاشتۇرۇش

● غەرب نازارەتچىلىرى تۇراقلىق پۇللارنى (stablecoins) دوللارنىڭ تور تەسىرىنى پۈتۈن دۇنياغا كېڭەيتىدىغان كۈچلۈك قورال دەپ تونۇماقتا. بۇ، بولۇپمۇ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ئىقتىسادىي گەۋدىلەردە، ئامېرىكا بانكا ھېساباتى بولمىسىمۇ كۆچمە تېلېفون ئارقىلىق پۇلغا ئاسانلا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ.

● قوللايدىغان نازارەتچىلىك رامكىسى – ۋە رىقابەت كۈچىگە ئىگە رەقەملىك پۇل سىياسەتلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشى – دوللارنى ئاساس قىلغان سودىنى داۋاملاشتۇرىدىغان قوراللارنى ياساشتا خۇسۇسىي ساھەنىڭ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

مېخانىزملارنىڭ خۇلاسىسى

● تۈزۈلمىلىك قانۇنلار (GENIUS Act): قانۇنىي پۇل بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن تۇراقلىق پۇللارغا يول ئاچتى.

● تاللانما CBDC ئىستراتېگىيەسى: ھۆكۈمەت تارقىتىدىغان رەقەملىك پۇلغا قارىغاندا، خۇسۇسىي يېڭىلىق يارىتىشنى ئەلا بىلىدۇ.

● SWIFT نىڭ ئارىلاشما زامانۋىلىشىشى: توكېنلاشتۇرۇلغان دوللار يۆتكەشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.

● دوللارنىڭ مۇقىملىقىنى پۈتۈن دۇنياغا كېڭەيتىش: تۇراقلىق پۇللارنىڭ ئاسان ئېرىشچانلىقى ۋە قوبۇل قىلىنىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

بۇ ماسلاشتۇرۇلغان تىرىشچانلىقلار غەرب ئەللىرىنىڭ ھازىرقى مالىيە قۇرۇلمىسىنى بۇزۇپ تاشلىماي تۇرۇپ، ھەم ئاممىۋى سىياسەت ھەم خۇسۇسىي ساھەنىڭ يېڭىلىق يارىتىش كۈچىدىن پايدىلىنىپ، رەقەملىك ئىقتىسادتا دوللارنىڭ مەركىزىي ئورنىنى ساقلاپ قېلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرمەكتە.

6 - تېما: خۇلاسە ۋە نېمە ئۈچۈن تۈيۈقسىزلا ھەممە ئادەم سەپرلىق پۇل ۋە تۈيۇق زەنجىر ھەققىدە سۆزلىشىپ قالدى؟

سەپرلىق پۇل ئەنئەنىۋى بانكىلار ۋە مەركىزىي ئورگانلارغا بولغان ئېھتىياجنى يوقىتىش ئارقىلىق، پۇل ۋە دۇنيا مالىيە سىستېمىسىنىڭ ئىشلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمەكتە. بۇ رەقەملىك مۇلۇكلەر شەخسلەر ۋە دۆلەتلەرنىڭ بىۋاستە ۋە بىخەتەر سودا قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ، تېخىمۇ ئوچۇق بولغان ھەمدە مەركىزىي بانكىغا ئوخشاش يەككە كۈچلەرنىڭ كونتروللۇقىدىن خالىي بولغان سىستېمىلارنى بارلىققا كەلتۈرمەكتە.

2025 - يىلىغا كەلگەندە، سەپرلىق پۇللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ئۈچ تېرىللىيون دوللاردىن ئېشىپ كەتتى ۋە ھەر يىلى ئىككى ھەسسە كۆپەيمەكتە. ئەگەر بۇ يۇزلىنىش داۋاملاشسا، سەپرلىق پۇللارنىڭ قىممىتى تۆت يىل ئىچىدە نىۋ - يورك پاي چېكى بىرژىسىغا (ئومۇمىي مۇلكى 31.7 تېرىللىيون دوللار) تەڭلىششى مۇمكىن. مەسىلەن، ئامېرىكا ھازىر سەپرلىق پۇلغا مۇناسىۋەتلىك تاپشۇرۇلمىغان باج سەۋەبىدىن ھەر يىلى تەخمىنەن 50 مىليارد دوللار زىيان تارتىۋاتىدۇ. ئەگەر ئەھۋال ئۆزگەرمىسە، بۇ سومما كەلگۈسى تۆت يىل ئىچىدە 500 مىليارد دوللارغا يېتىشى مۇمكىن، بۇ فېدېراتسىيە باج كىرىمىنىڭ تەخمىنەن 10% گە توغرا كېلىدۇ.

كېسەك ئالتۇن گۇرۇپپىسىدىكى دۆلەتلەر رەقەملىك پۇل ۋە تۈيۇق زەنجىرنى ئاساس قىلغان ھەق تۆلەش سىستېمىسىدىن پايدىلىنىپ، ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان تايانچلىقنى ئازايتىش يوللىرىنى ئىزدەۋاتىدۇ. ئۇلار سودىنى تېزلىتىش ۋە جازاغا بولغان ئاجىزلىقنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن ئالتۇن بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن رەقەملىك پۇللار، تۇراقلىق پۇللار ۋە مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇللىرىنى سىناق قىلماقتا. بۇنىڭغا قارىتا، غەرب ئەللىرى دوللارنىڭ دۇنيا سودىسىدىكى ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش ۋە دوللارنى مەركەز قىلغان ئۇل ئەسلىھەلەرنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇش ئاستىدىكى رەقەملىك پۇللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرماقتا ھەمدە SWIFT سىستېمىسىنى تۈيۇق زەنجىر ۋە سۈنئىي ئىدراكلىق ئالدامچىلىقنى بايقاش تېخنىكىسى بىلەن يېڭىلماقتا.

بۇ ماقالىدە شۇنداق قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلدىكى، سەپرلىق پۇل پەقەت بىر مالىيە يۇزلىنىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇ دۇنياۋى كۈچ قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن شەكىللەندۈرمەكتە. رىقابەتلىشىۋاتقان رەقەملىك ئېكوسىستېمىلار كەلگۈسىدە دۆلەتلەرنىڭ قانداق سودا قىلىشى، پۇل باشقۇرۇشى ۋە باج يىغىشىغا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ.

7 - تېما: سەپرلىق پۇل ۋە تۈيۇق زەنجىرنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى

1. مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلى (CBDC) نىڭ تولۇق قوبۇل قىلىنىشى: نۇرغۇنلىغان چوڭ دۆلەتلەر مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلىنى (CBDC) قوبۇل قىلماقتا.

ئەمما هازىرچە پەقەت باهاما (Bahamas)، يامايكا (Jamaica) ۋە نىگېرىيە (Nigeria) قاتارلىق ئاز ساندىكى دۆلەتلەرلا بۇنى تولۇق ئىشقا كىرىشتۈردى.

2. تەرەققىي قىلىۋاتقان CBDC لار: خىتاي ئۆزىنىڭ رەقەملىك پۇلى (e-CNY) نى تولۇق قوبۇل قىلىش باسقۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇۋاتىدۇ. BRICS ئەزالىرىنىڭ هەممىسى ئىلغار باسقۇچتا بولۇپ، ئۇلارنىڭ هەر بىرىنىڭ ئۆز سىفرلىق پۇللىرى بار.

3. ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ يۈزلىنىشى: ئامېرىكىدىن باشقا كۆپىنچە ياۋروپا ئىتتىپاقى دۆلەتلىرى CBDC غا يۆتكىلىۋاتىدۇ.

4. ئامېرىكىنىڭ تاللىشى – خۇسۇسىي تۇراقلىق پۇللار: ئامېرىكا CBDC غا قارىغاندا خۇسۇسىي تۇراقلىق پۇللارنى ئەلا كۆرىدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى شەخسىي مالىيە مەخپىيەتلىكىنى قوغداش ۋە خۇسۇسىي بانكىلارنىڭ بانكىچىلىق تىجارىتى سەۋەبىدىن مەركىزىي بانكا بىلەن بولغان مەنپەئەت توقۇنۇشىدۇر.

خۇسۇسىي گەۋدىلەر ئىگىدارلىقىدىكى رەقەملىك پۇل ياكى تۇراقلىق پۇللار، شۇنداقلا توكېنلاشتۇرۇلغان پاي چېكى ۋە ETF لار (تۆۋەن تەننەرخلىق فوندلار) كۈنسېرى مۇهىم بولماقتا. بۈگۈنكى كۈندە (2026 - يىلى 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى)، نيۇ يورك پاي چېكى بىرژىسى (NYSE) ئۆزىنىڭ سودا سىستېمىسىنى تۈيۇق زەنجىرگە ئۇلاشنى پىلانلىدى. بۇ 24/7 سودا قىلىشقا شارائىت يارىتىدۇ. بۇ ئامېرىكىدا سىفرلىق پۇلنىڭ خۇسۇسىيلاشتۇرۇلغانلىقىنى، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ توكېنىنى پاي چېكىگە، پاي چېكىنى توكېنغا ئالماشتۇرالايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا پايدا تەقسىماتى ۋە ئاۋاز بېرىش هوقۇقىغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. قىسقىچە ئېيتقاندا، بۇ توكېنلاشتۇرۇلغان پاي چېكى سودىسى بولۇپ، سودا هېسابىاتىنى تۇراقلىق پۇللار ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ.

بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئامېرىكا سۈنئىي ئىدراك (AI) دىن پايدىلىنىپ بىتكويىننى نازارەت قىلىشقا ۋە ئالدامچىلىقنى بايقاشقا تىرىشىدۇ.

8 - تېما: ئامېرىكا هۆكۈمىتى رەقەملىك تۈيۈق زەنجىر سودىسىنى قانداق باشقۇرىدۇ؟

ئامېرىكىدا مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلى (CBDC) تاللاشقا بولىدىغان يول ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى مەخپىيەتلىك ئەندىشىسى بولۇپ، CBDC يولغا قويۇلسا، كىشىلەرنىڭ مالىيە سانلىق مەلۇماتلىرى هۆكۈمەتكە ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ؛ شۇنداقلا بانكىلار ئۆز تىجارىتىنى هۆكۈمەت مەركىزىي بانكىسىغا ئالدۇرۇپ قويىدۇ، يەنى ئامانەت پۇل، رەنە قەرزى (mortgage) ۋە مەبلەغ سېلىش تىجارەتلىرى هۆكۈمەتنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئامېرىكا هۆكۈمىتى هازىرقى مالىيە قانۇنلىرى ۋە يېقىنقى قانۇن چىقىرىش يېتىلانمىلىرىدىن پايدىلىنىپ، كۆپ ئورگانلىق بىر سىستېما ئارقىلىق تۈيۇق زەنجىر

سودىسىنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىشلەش مېخانىزمى تۆۋەندىكىچە:

مۇناسىۋەتلىك فېدېراتسىيە ئورگانلىرى:

1. قىممەتلىك قەغەزلەر ۋە بىرژا نازارەتچىلىك كومىتېتى (SEC):

● بىر توكېننىڭ «قىممەتلىك قەغەز» (security) ياكى ئەمەسلىكىنى بېكىتىش ئۈچۈن Howey تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. بۇ سىفرلىق پۇللارنى تۈرگە ئايرىش ۋە قائىدە تۈزۈش ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىدۇ.

● 2025 - يىلى رەقەملىك مۇلۇكلەر ھەققىدە ئەتراپلىق يېتەكچى پىلان تۈزۈش ئۈچۈن «Project Crypto» خىزمىتى گۇرۇپپىسىنى قۇردى.

2. تاۋار فېيۈچېرس سودا كومىتېتى (CFTC):

● بىتكويىن (Bitcoin) غا ئوخشاش ئاساسلىق توكېنلارنى «تاۋار» (commodity) دەپ قارايدۇ.

● رەقەملىك مۇلۇك سىناق پروگراممىسىنى يولغا قويۇپ، ETH ، BTC ۋە USDC لارنى باشقۇرۇلىدىغان تۇغۇندى بازارلاردا كاپالەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلدى.

3. مالىيە جىنايەتلىرىنى چەكلەش تورى (FinCEN):

● كۆپىنچە سىفرلىق تىجارەتلىرىنىڭ «پۇل مۇلازىمەت تىجارىتى» (MSB) سۈپىتىدە تىزىملىتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

● پۇل يۇيۇشقا قارشى تۇرۇش (AML) ۋە خېرىدارنى تونۇش (KYC) قائىدىلىرىنى ئىجرا قىلىدۇ ھەمدە گۇمانلىق ھەرىكەتلەرنى مەلۇم قىلىشنى مەجبۇرىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

4. دۆلەت ئىچى باج ئىدارىسى (IRS):

● سىفرلىق پۇللارنى «مۇلۇك» (property) دەپ بىر تەرەپ قىلىدۇ.

● ۋاستىچى ۋە بىرژىلاردىن 2025 - يىلىدىن باشلاپ، تەننەرخ ۋە كىرىمنى كۆرسىتىدىغان 1099 - DA جەدۋىلىنى يوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

5. پۇل نازارەتچىلىك ئىدارىسى ۋە فېدېراتسىيە زاپاس پۇل كومىتېتى:

● OCC (2025 - يىلى مارت): دۆلەت بانكىلىرىنىڭ «بانكىچىلىق تىجارىتى» دائىرىسىدە كرىپتو (سىفرلىق) پۇللارنى ساقلاش (custody)، تۇراقلىق پۇل (stablecoin) مۇلازىمىتى بېرىش ۋە بىلوكچاين (تۈيۇق زەنجىر) تورىغا قاتنىشىش ھوقۇقى بارلىقىنى مۇقىملاشتۇردى.

● OCC يەنە 2025 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بانكىلارنىڭ خەتەرسىز ئاساسىي كرىپتو مۇلۇك سودىسى (riskless principal crypto asset transactions -) بىلەن شۇغۇللىنىش ئىقتىدارىنى جەزملەشتۈردى.

● فېدېراتسىيە زاپاس پۇل كومىتېتى (Federal Reserve): بانكىلاردىن سىفرلىق پۇل ساقلاش، تۇراقلىق پۇل تارقىتىش ياكى تۈيۇق زەنجىر ئىشلىتىش جەريانىدا خەتەرنى باشقۇرۇش پروگراممىسى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەسلىدە بانكىلارنىڭ بۇ خىل پائالىيەتلەرنى باشلاشتىن بۇرۇن خەۋەرلەندۈرۈشى تەلەپ قىلىنغان ئىدى، ئەمما بۇ «ئالدىن تەستىقلىتىش» تەلىپى ھازىر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قانۇن لايىھەسى	خۇلاسە
GENIUS قانۇنى (2025)	دوللار بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن ھەق تۆلەش تۇراقلىق پۇللىرى (stablecoins) ئۇچۇن فېدېراتسىيە رامكىسى؛ بۇ قانۇن زاپاس پۇل، ئىجازەتنامە ۋە پۇل يۇيۇشقا قارشى تۇرۇش (AML) نازارەتچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ OCC ۋە فېدېراتسىيە زاپاس پۇل كومىتېتى تەرىپىدىن يولغا قويۇلىدۇ.
CLARITY قانۇنى (H.R. 3633) (2025)	رەقەملىك «تاۋارلار»نى (قىممەتلىك قەغەز بولمىغان توكېنلار) نازارەت قىلىش ھوقۇقىنى CFTC غا بېرىدۇ، SEC نىڭ پىشىپ يېتىلگەن بلوكچاينلارنى باشقۇرۇش دائىرىسىنى چەكلەيدۇ.
CBDC غا قارشى نازارەتچىلىك قانۇنى (House 2025)	پارلامېنتنىڭ تەستىقسىز ئامېرىكا پارچە سېتىش مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلى (retail CBDC) تارقىتىشنى مەنئى قىلىدۇ.

مەمۇرىي ھەرىكەتلەر ۋە ماسلاشتۇرۇش

● 14178 - نومۇرلۇق مەمۇرىي بۇيرۇق (2025 - يىلى يانۋار): ئامېرىكىنىڭ رەقەملىك مۇلۇك ساھەسىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، نازارەتچىلىك

ئېنىقلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە پارلامېنتنىڭ تەستىقىسىز ئامېرىكا مەركىزىي بانكا رەقەملىك پۇلى (CBDC) تارقىتىشىنى ئېنىق چەكلەيدۇ.

● پىرېزىدېنت خىزمىتى گۇرۇپپىسى: فېدېراتسىيە ئورگانلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ھەرىكەتلىرىنى تەۋسىيە قىلىپ، توكېنلاشتۇرۇلغان كاپالەت بۇيۇملىرى ۋە بازار قۇرۇلمىسىنى قوللاشقا شارائىت يارىتىش.

پارچىلانغان، ئەمما تەرەققىي قىلىۋاتقان سىستېما

● نۆۋەتتىكى سىستېما پارچىلانغان ھالەتتە بولۇپ، پۇللارنى تۈرگە ئايرىش توكېنىنىڭ تۈرىگە (مەسىلەن، ئويۇن سودىسى، تاۋارلار، قىممەتلىك قەغەزلەر، مۇلۇك قاتارلىقلار) باغلىق.

● ھۆكۈمەت مەسئۇلىيەت ئىدارىسى (GAO-2023): پارلامېنتنى «قىممەتلىك قەغەز» ھېسابلانمايدىغان كرىپتو نەق مال بازارلىرى ۋە تۈراقلىق پۇللار ئۈچۈن بىرلىككە كەلگەن نازارەتچىلىك سىستېمىسى قۇرۇشقا ئۈندىدى.

بۇ ماقالىنى زۇلفىيە مۇھەممەد تەھرىرلىدى.

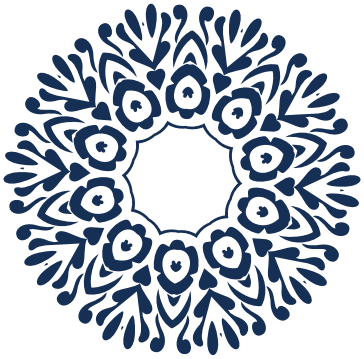

ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشتا ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتسۆيەرلىك ۋە تەۋرەنمەس ئىنقىلابىي روھ كېرەك

جۇرئەت نىزامىدىن

ئىلاۋە: ئىنسان ئۆزىگە، ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەتكە ۋە بۇ مىللەت ياشاۋاتقان ۋەتىنىگە مەنپەئەتلىك بولغان ھەر قانداق بىر شەيئى ئۇچۇن كۈرەش قىلىشى، مۇجادىلە قىلىشى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، ئىنسان ئۆمۈر بويى پۇشايماندا قالىدۇ. بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم نەرسە، ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقىدۇر. بۇ كۈرەشتە خۇددى دانىشمەنلەر ئېيتقاندەك، «ئون نەرسە لازىم، بىرى ئەسكەر، قالغان توققۇزى مىللەتسۆيەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە تەۋرەنمەس ئىنقىلابىي روھتۇر».

ۋەتەن، مىللەت ۋە ئېتىقاد ئۇچۇن جانلىرىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ جايى جەننەت ئىكەنلىكى، جەننەتتە ئۇلارنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن رىزىقلاندۇرۇلىدىغانلىقى، ئۆلۈمسىزلىكى قۇرئان ئايەتلىرى بىلەن سابىتتۇر. پانىي دۇنيادا بىز ئۇچۇن شېھىتلەر جان بەرگەندە ئەمەس، بەلكى ئۇنتۇلغاندا ئۆلىدۇ. ئۇلارنى ھېچ بىر زاماندا ئۇنتۇماسلىق، ھەر دائىم ئەسلەش، ئەۋلادلارغا ھەم ئۇنتۇلدۇرماسلىق، ئۇلار ھاياتنى بېغىشلىغان ئۇلۇغ ۋاقىت غايىگە ۋاربسلىق قىلىش، ئۇلارنىڭ كۆچلۈك ئىرادىسى، ئېتىقادىدىن ئۆرنەك ئېلىش ۋە

ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىش ھەممىمىزنىڭ ۋىجدانىي بۇرچىمىزدۇر. تارىختا ۋە بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە خەلقىمىزنى مەنسۇى جەھەتتىن ئاقارتىش، مىللىي روھىمىزنى ئۇرغۇتۇش جەھەتتە باشلامچىلىق رول ئويناۋاتقان تارىخىي شەخسلەر ۋە ئەدىبلەرنى يات ئېتىش، ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ياش ئەۋلادلارغا تونۇشتۇرۇش، ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان، قولىغا قەلەم ۋە ئەلىپ ئېلىپ ۋەتىنى ۋە مىللىتى ئۈچۈن قان - تەر تۆككەن، بۇ يولدا جان بەرگەن ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزدىن ئىلھام ئېلىش، شۇنداقلا ئۇيغۇر كىملىكى ۋە مەدەنىيىتىنى قوغداش ئېڭىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق مىللەت، ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ۋە كۈرەش قىلىۋاتقان ئاتىلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى خاتىرىلەش ۋە ياش ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ھەممىمىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىزدۇر.

مەن بۇ يازمامدا، مەرھۇم دادام نىزامىدىن ھۇسەين (1928 – 1998) نىڭ ھايات ۋاقتىدىكى سەپداشلىرى، پېشقەدەم ئىنقىلابچى ئاتىلىرىمىزنىڭ دادام بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبەتلىرى، ۋەتەن ئىچىدە تۇرۇپ خىتاي جاللاتلىرى بىلەن ئېلىشقان كۈرەش پائالىيەتلىرى توغرىسىدا توختىلىمەن ھەمدە مۇھاجىرەتتە ۋەتەن دەۋاسى سېپىدە كۈرەش قىلىۋاتقان ياشلارغا قالدۇرغان تەسىرى، ئۇلارنى تەربىيەلەش جەھەتتە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى توغرىسىدىمۇ بىلگەنلىرىمنى خاتىرىلەيمەن.

دادامنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئاكا بۇرادىرى، قەدىناس دوستى، مەرھۇم ئىنقىلابچى شائىر ئابلىز مەخسۇم (1899 – 1982) بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىگە مەن داخىل بولغانلىقىمدىن پەخىرلىنىمەن. بۇ جەريانلارنى ئەسلەشتىن بۇرۇن ئابلىز مەخسۇمنىڭ بۇ شېئىرىنى دوستلارغا سۇنىمەن:

مىللىتىم غەپلەت، جاھالەت ئۇيقۇسىغا قانمىدىڭ،
بارچە مىللەت كۆز ئېچىپ ئويغاندى سەن ئويغانمىدىڭ.
خارۇ - زارلىق ئاستىدا مەھكۇم، مەزلۇم قۇل بولۇپ،
سەنمۇ مىللەت، سەنمۇ ئىنسان بولغىنىڭ ئويلانمىدىڭ.
ئويلا مىللەت تارىخىڭ بەك شانۇ – شەۋكەتلىك ئىدى،
ئەمدى نە ھالغا چۈشۈپ قالدىڭ نېچۈن زارلانمىدىڭ.
مۇستەبىت باسقۇنچىلارغا باش ئېگىپ تەسلىم بولۇپ،
ئۆزلىشىپ كەتمەكچى بولغان شۇم خىيالدىن يانمىدىڭ.
بارچە مىللەت ئەركىن - ئازادلىق كۈرىشى مەيدانىدا،
ئاتلىنىپ جەڭنى قىزىتتى سەن تېخى ئاتلانمىدىڭ.
زۇلمى ئىستىبداتقا قارشى جان تىكىپ قان ئاققۇزۇپ،
يەتتىلەر مەقسەتلىرىگە سەن ئامال قوللانمىدىڭ.

خارۇ - زارلىقتا ياتۇرسەن بۇلغىنىپ ھايۋان كەبى،
سەن بۇ خىلدا ياتقىلى ئىنسان ئەمەس ھايۋانمىدىڭ.
ئەسلى - نەسلىڭ شانۇ - شەۋكەتلىك تۇرك قانى تۇرۇپ،
ئار - نومۇسنى قايرىپ قويۇپ ۋىجدان سېتىشتىن يانمىدىڭ.
مىللىتىم ئۆتتى بېشىڭدىن خىلمۇخىل ئاچچىق سىناق،
ھېچ بىرىدىن سەن تۇزۇڭ ئىبرەت ئېلىپ ئويلانمىدىڭ.
قەھرىمان ئەجدادلارنىڭ ھەر قايسى ئەردى ئارسلان،
ئەردىلەر سەن نەسلى باشقا يا بۆلەك بىر قانمىدىڭ.
مىللىتىم ئويغان، كۆز ئاچ، تۇر، باش كۆتۈر ئىنسان ئىسمىڭ،
ياكى سەن ئىنسانىيەتنىڭ شانىنى قويغانمىدىڭ.
ئار - نومۇس تۇرك ئېلىگە خارۇ - زار مەھكۇم ياشاش،
نە ئۈچۈندۇر مىللىتىم بۇ ھالغا سەن ئارلانمىدىڭ.
ئەي «ئەزىز» ئاقلا تارىخىڭنى دۇنيا ئالدىدا،
تۇر كۆزۈڭ ئاچ نېگە غەپلەت ئۇيقۇسىغا قانمىدىڭ.

ئېسىمدە قېلىشچە، 1979 - يىلى ئەتىياز مەزگىلى، دادامنىڭ «ئوڭچى»، «يەرلىك مىللەتچى» دېگەن قالپاقلىرى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى سىياسىي باشقارمىسى تەرىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى. بىز سانجى ئوبلاستىنىڭ ئاشىلى قازاق يېزىسىدىن ئۇرۇمچى شەھرىگە كۆچۈپ كېلىپ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» قورۇسىنىڭ كەينىدىكى قىزىلكۆل (خوڭخۇ) بويىدىن ئۆي ئىجارە ئېلىپ ئولتۇردۇق. دادامنىڭ تۇرمىداشلىرى، سەپداشلىرى، ئاغىنە - ساۋاقداشلىرى تۇشمۇتتۇشتىن ئۆيمىزگە كېلىپ، دادامنىڭ «قالپىقى» نىڭ ئېلىنىپ خىزمىتىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەشتى. ئۇ چاغلاردا دادامنى يوقلاپ كېلىپ تۇرىدىغان دوستلىرىدىن ئابلىز مەخسۇم، ئەھمەت زىيائىي، ئىبراھىم مۇتئىي، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، تۇرغۇن ئالماس، ئىلياس ھوشۇر، باھاۋۇدۇن توختى، توختى ئىلى، تۇردى سامساق، ئابدۇكېرىم ئەمەت، ھەمدۇل قاۋان، ئىنايىتۇللا خان، زەينالۇپ دوختۇر، زەينىدىن ئادۇوكات، شائىر غەنىزات غەيۇرانى؛ دىراما ئارتىسلىرىدىن ئەمەت ئۆمەر، مەمەت ئىبراھىمجان، توختى نورۇز، ناخشىچى ئازادەم روزى قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇلار قاتاردا مەرھۇم ئاتىمىز ئابلىز مەخسۇمنۇ ئۆيمىزگە كېلەتتى. بىز قىزىلكۆل بويىدكى ھويلىدا بىر يىل ئولتۇرۇپ، كېيىنكى يىلى ئۇرۇمچى پويىز ئىستانسىسىنىڭ كەينى تەرىپىدە، دادامنىڭ ئوپېرا ئۆمەكتە ئىشلەيدىغان قەدىناس دوستى، كىنو ئارتىسى مەمەت ئىبراھىمجاننىڭ ياردىمى بىلەن شۇ كىشىنىڭ ئۆيىنىڭ كەينىدكى بىكار يەرگە ئۆي (قورۇ - جاي) سالدۇق ۋە شۇ قورۇ - جايدا بەش يىل ئولتۇردۇق. بۇ ئۆيمىزنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ئۈچۈن رەھمەتلىك ئابلىز مەخسۇم بىزگە چوڭ ياردەم قىلغانىدى. ياغاچ - ماتېرىيال (لىم - بادرا ياغاچ، ئۆينىڭ تۆپىسىنى

ياپىدىغان) قىزىل خىش (خۇمدانىدا پىشۇرۇلغان خىش) قاتارلىقلارنى يارىدەم قىلغان ئىدى، مەن دادام ۋە دادامغا يارەملىشىدىغان ئىككى دوستى بىلەن ئابلىز مەخسۇمنىڭ كونسۇل كوچا خابا (ئۆستەڭ) مەسچىت ئەتراپىدىكى ئۆيىگە بېرىپ، بۇ ماتېرىياللارنى بىر كوزۇپلۇق ماشىنىغا بېسىپ ئېلىپ كەلگەنىدۇق. ئابلىز مەخسۇم يۇمىلاق، ئاق يۇزلۇك، پاكار بويلۇق كىشى ئىدى. شۇ چاغدا دادام ماڭا: «ئابلىز مەخسۇم ناھايىتى قەيسەر ئادەم، ئۇزاق يىل تۇرمىدە ياتقان، چوڭ زىيالىي، شائىر» دەپ چۈشەندۈرگەن ئىدى. نەچچە يىللاردىن كېيىن، «ئابلىز مەخسۇمنى پويىز بېسۇۋالىپ تۇغقىپ كېتىپتۇ» دەپ خەۋەر تارقالدى. دادامنىڭ كۆڭلى بەك يېرىم ۋە پاراكەندە بولدى. دادام شۇ چاغدا ماڭا: «بۇ ئابلىز مەخسۇم پويىزنىڭ ئاستىدىن شۇڭغۇپ ئۆتۈپ بىزنىڭ ئۆيگە كەلمەكچى بولغان بولسا، پويىز مېڭىپ كېتىپ پويىز چاقنىڭ تېگىدە قېلىپ تۇغقىپ كەتتىمۇ قانداق؟» دەپ بەك بىئارام بولغان ئىدى. كېيىن ئابلىز مەخسۇمنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا «ئابلىز مەخسۇم پويىزنى توسمەن، خىتاينى ۋەتىنىمگە كەلگۈزمەيمەن دەپ، ئۆزىنى پويىز ئاستىغا ئېتىپتۇ؛ ئابلىز مەخسۇمنى خىتايلار پويىز ئاستىغا ئىتتىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ كاللىسىدىن كېتىپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپ پويىزغا ئۇسۇۋېلىپ تۇغقىپ كېتىپتۇ... » دېگەندەك گەپلەر تارقالدى. دەرۋەقە، «ئابلىز مەخسۇم پويىزنى توسمەن، خىتاينى ۋەتىنىمگە كەلگۈزمەيمەن دەپ، ئۆزىنى پويىز ئاستىغا ئېتىپتۇ» دېگەن سۆزلەر ئۇچۇن، مەن دادامنىڭ ئۇلۇپەتلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلەردە قۇلاق موللىسى بولۇپ ئاڭلاپ قالغان مۇنۇ ئىسپاتسىز گەپلەرنى خاتىرىگە ئالمەن:

ئابلىز مەخسۇم – گومىنداڭ خىتاي تۇرمىسىدە، ئاندىن كوممۇنىست خىتاي تۇرمىسىدىمۇ ئۇزاق مەزگىل ياتقان ئىنقىلابچى. كوممۇنىست خىتاينىڭ تۇرمىسىدە ياتقان مەزگىللەر 1950 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. خىتاي كوممۇنىستلىرى 1951 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولى ياساش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئابلىز مەخسۇم شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزنىگە: «سەن لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يول قۇرۇلۇشى لايىھەسىگە قول قويما، خىتاي ھۆكۈمىتى بىزنىڭ ۋەتەنگە كېلىدىغان تۆمۈر يول ياسىمىسۇن، تاش يول بولغاندىكىن بولدى، سەن رەئىس بولغاندىكىن ھوقۇقۇڭنى ئىشلەت، پويىز بىزنىڭ ۋەتەنگە كەلسە ۋەتىنىمىزنى خىتاي قاپلايدۇ، خەلقىمىز ئاچ - يالىڭاچ قالىدۇ» دەپ خەت يازغان ئىكەن. ئابلىز مەخسۇم مۇشۇ خەتنى يازغانلىق «جىنايىتى» بىلەن 1950 - يىللاردا كوممۇنىست خىتاينىڭ تۇرمىسىگە قايتا تاشلانغانىكەن، دېگەندەك ھېكايىلەرنىمۇ ئاڭلىغان ئىدىم. ئابلىز مەخسۇم شۇ دەۋرنىڭ ئويغاق زىيالىيسى، يىراقنى كۆرەر ئىنقىلابچى شائىر بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ تارقالغان گەپ - سۆزلەرنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى يوق دېگىلىمۇ بولمايدۇ. بۇ تارىخىي پاكىتلار ھامان ئېنىقلانغۇسى.

ئابلىز مەخسۇمنىڭ 1982 - يىلى 8 - ئايدا 83 يېشىدا ئۇرۇمچىدە نامەلۇم «پويىز ۋەقەسى» دە قازا قىلغانلىقى بىزگە مەلۇم. كېيىنكى يىللاردا مەن ئابلىز مەخسۇمنىڭ

ئىككى قىزى چولپان ئابلىز ۋە ئايتۇلۇن ئابلىز بىلەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ئالىي مائارىپ ئىنستىتۇتى» ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ساۋاقداش بولۇپ بىللە ئوقۇدۇم. ئۇلاردىن دادىسىنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا سورىغان سوئاللىرىمغا باشلىرىنى لىڭشىتقاندىن باشقا جاۋابمۇ ئالالمىغان ئىدىم. بىلىشىمچە، ئەينى يىللاردا ئابلىز مەخسۇمنىڭ ئىككى ئايالى بار بولۇپ، كومموئىنست خىتاي ھۆكۈمىتى ئابلىز مەخسۇمنىڭ يەنە بىر ئايالى ھەنىپىخان ئانىمزنى مەجبۇرىي ئاجراشتۇرۇۋەتكەن ئىكەن. ھەنىپىخان ئانىمىز كېيىنكى يولدىشى نىياز ئەبەيدۇللا ۋە دادام نىزامىدىن ھۇسەيىن بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە بىر ئىشخانىدا بىللە ئىشلەيتتى. ھەنىپىخان ئانىمزنىڭ تۆت پەرزەنتى بار بولۇپ، ئابلىز مەخسۇمدىن تۇغۇلغان ئارسلان ئابلىز (ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىدا ئىشلىگەن) ۋە ئايدىن ئابلىز (ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام ئانسامبلىدا ئىشلىگەن) ئىسىملىك ئىككى پەرزەنتى بار ئىدى. بىز ئۇلار بىلەن گېزىتخانا قورۇسىدا قوشنا ئولتۇراتتۇق. مەن بىلەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» دا ساۋاقداش بولغان چولپان بىلەن ئايتۇلۇن بولسا، ئابلىز مەخسۇمنىڭ چوڭ ئايالىدىن تۇغۇلغان قىزلىرى ئىدى. ئۇ قىزلارمۇ چاقناپ تۇرىدىغان ئۆتكۈر قىزلار ئىدى. ئابلىز مەخسۇم بىلەن دادامنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا ئەسلىگەنلىرىم مۇشۇلار. ئۇلارنىڭ خىتايغا قارشى ئىنقلابىي ئىش - پائالىيەتلىرى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرى داۋاملىق خاتىرىلەنگۈسى ۋە قەلەمگە ئېلىنغۈسى.

ئابلىز مەخسۇم توغرىسىدا يېزىلغان ئۇچۇر مەنبەلىرىدىن مۇنداق بىر يازمىنى ئوقۇغان ئىدىم: ئابلىز مەخسۇم بىر مەزگىل ھىندىستاندا ئوقۇپ، ياشاپ، ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنى 1930 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە بولغان بىر سۆھبەتتە، سورۇندىكى جامائەتكە خىتابەن: «ھىندىلار ئۆزىنىڭ مىللىي ئازادلىقى يولىدا كۈرەش قىلىپ، دۈشمەننىڭ تۈرمىسىدە ياتقان، شۇ يولدا دەرد تارتقان ئىنقلابچىلىرىنى بەكمۇ قەدىرلەيدىكەن. ھەر قانداق سورۇنلاردا ئۆيىنىڭ تۆرىگە ئەمەلدار، ھاكىملارنى ياكى پۇل تاپقان بايلارنى ئەمەس، ۋەتەن ئازادلىقى يولىدا كۈرەش قىلىپ دۈشمەننىڭ تۈرمىسىدە ياتقان مىللىي قەھرىمانلىرىنى ئولتۇرغۇزىدىكەن، پۈتۈن جامائەت ئۇلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسىتىدىكەن! بىزدە بولسا ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە. بىز مۇشۇ بىر سېلىشتۇرما ئارقىلىقمۇ مىللىتىمىزنىڭ سىياسىي ساپاسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھىندىلاردا مانا مۇشۇنداق مىللىي روھ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئىنگلىزلارنىڭ ئۇچ ئەسىرلىك مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بىزمۇ ئۆزىمىزدە تەۋرەنمەس ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەم ئىنقىلاب روھى يېتىلدۈرۈشىمىز كېرەك» دېگەن ئىكەن.

رەھمەتلىك ئىنقلابچى شائىر ئابلىز مەخسۇمنىڭ پۈتۈن ھاياتى تاجاۋۇزچى، ئىشغالچى خىتايغا بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرەت، ئۆچ - ئاداۋەت ۋە قان - قىساس بىلەن تولغان ھايات ئىدى، دەيتتى دادام رەھمەتلىك. دادام بىلەن ئابلىز مەخسۇم

قاتارلىق ئاتىلىرىمىزنىڭ ئىنقىلابىي روھى، ئۇلارنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىنقىلابىي ئىش - پائالىيەتلىرىنى ئۇنتۇپ قالماي، ئۇلۇغ قىلىشىمىز، مۇستەقىللىق داۋايىمىزنى بىر كۈنمۇ توختاتماي مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم.

ئەسلىمەنىڭ ئاخىرىنى ئابلىز مەخسۇمنىڭ بۇ بىر كۇپلېت شېئىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن:

خىتاينى مەن خىتاي دەيمەن ئۇنى ئىنسانچە كۆرمەسمەن،
مەگەر ئاسمانچە بولساڭمۇ سېنى كۆزۈمگە ئىلماسمەن.
ئەگەر جەننەتنىڭ ئاچقۇچى بولسا سەن نىجىسنىڭ قولىدا،
ئاللاھقا ئانت ئىچەرمەنكى ئۇ ھال جەننەتكە كىرمەسمەن.

*** *** *** *** ***

يوللارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ

– قايسى تەرەپكە قاراپ يولغا چىقماقچى بولۇۋاتسەن؟
– بىلمەيمەن، لېكىن ھازىر تاڭ يورۇۋاتىدۇ.
«خوجا نەسىردىن ھەققىدە قىسسە»دىن

ئامېرىكىغا كەلگىنىمگە ھەش - پەش دېگۈچە 11 يىل بولدى. دادامنىڭ يېقىن بۇرادىرى، مەسلەكداش دوستى، مەشھۇر تارىخچى شائىر تۇرغۇن ئالماس (1924 – 2001) نىڭ ئوغلى قۇتلۇق ئالماس بىلەن ئۇچراشتىم. قۇتلۇق ئالماسنىڭ ئامېرىكىغا كەلگىنىگە 20 نەچچە يىل بولغانىكەن.

قۇتلۇق ئالماس بىر كۈنى ماڭا كالىفورنىيەدىن تېلېفون ئۇرۇپتۇ:

– ھەي جۇرئەت، سەن ئامېرىكىدا بارىكەنسەنغۇ، قاچان كەلدىڭ؟ نېمىشقا مەن بىلەن ئالاقىلەشمىدىڭ؟ مەن ئەتە يولغا چىقماقچى.

– قايسى تەرەپكە قاراپ يولغا چىقسەن؟

– ئەلۋەتتە، سەن تۇرغان شەھەرگە قاراپ يولغا چىقمەن - دە...

قۇتلۇق ئالماس ئىككىمىز ھازىر ۋىرجىنىيەدە بىللە ياشاۋاتىمىز، پات - پات كۆرۈشۈپ تۇرىمىز، ھەربىر كۆرۈشكىنىمىزدە، ئاتىلىرىمىز قىيامەتلىك دوستلار ئىدى،

ئەمدى ئىككىمىز يەر شارىنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بۇ تەرىپىگە كېلىپ جەم بولدۇق، بۇمۇ ئاللاھنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، بۇ ئىشتا بىر ھېكمەت بار. تەقدىرىمىز ئوخشاشكەن، ئاتىلىرىمىز كۆرەلمىگەن ۋەتەننىڭ ئازادلىقىنى بىز چوقۇم كۆرىمىز، – دېيىشىمىز.

قۇتلۇق ئالماس تۇرغۇن ئالماسنىڭ كەنجى ئوغلى. بىز ئەركىن دۇنيادا تۇرۇپ ئاتىلىرىمىز قىلغان ئىنقىلابنىڭ ھېچبىرىنى قىلالمىدۇق. بېشىمىزدىن ئۆتكەن ئىشلارنى يېزىپ قالدۇرۇش بولسىمۇ قولىمىزدىن كېلەر. ھازىرچە مەن دادام بىلەن تۇرغۇن ئالماس توغرىسىدا مەن شاھىت بولغان بەزى ئىشلارنى ئەسلەي.

دادامنىڭ ئۇستاز بۇرادىرى تۇرغۇن ئالماس ۋەتەن ئىچىدە تۇرۇپ «ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتابنى يېزىپ، «بۇ ۋەتەن بىزنىڭ» دېگەن سادانى ياڭراتقان؛ كەلگۈسى ئەۋلادلارغا شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان؛ خىتاي تارىخچىلىرى يېزىۋالغان «ئۇيغۇرلار تارىخى» غا دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن رەددىيە بېرىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنى چوڭچۇتكەن كاتتا ئىنقىلابچى، قەھرىمان ئاتا. تۇرغۇن ئالماس توغرىسىدا بېشىمدىن ئۆتكەن مۇنداق ئەسلىمىلىرىم بار:

بىرىنچى ئەسلىمە: تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» ناملىق كىتابى 1989 - يىلى ئۈرۈمچىدە نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇرۇن نەشر قىلىنغان «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق كىتابلىرى خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن شىددەتلىك تەنقىدكە ئۇچرىدى. مەزكۇر ئۇچ كىتاب يىغىۋېلىندى ۋە كۆيدۈرۈپ يوق قىلىندى. ئاپتور تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئەسەر يېزىش ۋە كىتاب نەشر قىلىش ھوقۇقى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۆزى نازارەت ئاستىغا ئېلىندى. شۇ دەۋرلەردە تۇرغۇن ئالماس بىلەن دادام توختىماي تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىۋاتقان چاغلار ئىدى. دادامنىڭ «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» تارىخىدىن ئوچېركلار» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئۈزۈلمەي ئېلان قىلىنىۋاتقان، خەلق نەشرىياتىدا كىتاب قىلىپ نەشرگە تەييارلىنىۋاتقان مەزگىللەر ئىدى. دادامنىڭ بۇ تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنىشتىن توختىدى. تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئۇچ كىتابىنى يىغىپ كۆيدۈرۈش بىلەن بىرگە نىزامىدىن ھۈسەينىنىڭ كىتابىنىمۇ نەشر قىلماسلىق توغرىسىدا ئىچكى ھۆججەت بار، دېگەن سۆزلەر بىلەن دادامنىڭ بېسىلىش ئالدىدا تۇرغان كىتابلىرى نەشرىياتتىن قايتۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە مەن يېڭى تۇرمۇشلۇق بولغان بولۇپ، تۇنجى ئوغلۇم دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇراتتى. مەن دادامدىن: «ئوغلۇمنىڭ ئىسمىنى ئالماس قويسام بولارمۇ؟ تۇرغۇن ئالماس ئىككىڭلارنىڭ دوستلۇقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن» دەپ سورىغان ئىدىم. دادام: «شۇنداق قىل بالام، ياخشى ئويلاپسەن» دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، دادام نىزامىدىن ھۈسەين بىلەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئىسمىنى بىرلەشتۈرۈپ، قوش تۇلپاردەك چاپچىپ، ئۇيغۇر تارىخىنى يېزىپ ياش ئەۋلادلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىۋاتقان ئىككى تارىخچىنىڭ ئىسمىنى جەملەپ، ئوغلۇمغا «ئالماس نىزامىدىن»

دەپ ئىسىم قويغانىدىم. ئىنشائاللاھ، باللىرىمىز ئاتىلىرىمىزغا، ھەقىقىي تارىخلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلغۇسى.

ئىككىنچى ئەسلىمە: دادامنىڭ يەنە 1980 - ، 1990 - يىللاردا تۇرغۇن ئالماس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىق مەشھۇر زىيالىيلار بىلەن بىرلىكتە مىللەتنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنى توغرا يۆنىلىشكە يېتەكلەيدىغان، ئىلىم ساھەسىدە بولۇپمۇ تارىخ ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدە كۆرۈلگەن ئېغىپ كېتىشلەر، خاتالىقلار ۋە سەپسەتىلەرگە دەل ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرۇشتا ئىش بىرلىكى ھاسىل قىلغانلىقى ئالاھىدە بىر ئىش ئىدى. 1990 - يىللاردا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تارىخىي رومان قىزغىنلىقى ئەۋج ئالغان. بۇ ۋاقىتتا كۆپلىگەن يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ خوجىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلارغا دائىر يازغان تارىخىي رومانلىرىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى دادامغا كۆرسىتىپ پىكرىنى ئالاتتى. يازغۇچى ئابدۇۋۇھىلى ئەلى ئەنە شۇ خىل يازغۇچىلارنىڭ بىرى. ئۇ يازغان «بەدۆلەت – يانغىن قاپلىغان زېمىن» ناملىق ئۇچ تومۇق تارىخىي رومانىنى، «ئاپاق خوجا» ۋە «تۇرغاق غوجىلار» قاتارلىق كىتابلىرىنى، دادام نىزامىدىن ھۇسەيىن يازغان «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا» دېگەن تارىخىي ئوبزوردىن پايدىلىنىپ يازغان ۋە دادامدىن كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللارنى ئېلىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ تىپىك مىسالىنى بېشىمدىن ئۆتكەن بىر ئىش بىلەن ئىسپاتلايمەن. 1997 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، دادام «5 - فېۋرال غۇلجا ۋەقەسى» ۋە ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن «24 - فېۋرال ئاپتوبۇس پارتلىتىش ۋەقەسى» نىڭ گۇماندارى، دەپ تۇرمىگە سولاندى. ئۇچ ئايدىن كېيىن تۇرمە دائىرىلىرى دادامنىڭ كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن 3 - تۇرمىدىن ئۇرۇمچىدىكى قوراللىق ساقچى قىسىم دوختۇرخانىسىغا يۆتكەپتۇ. ساقچىلار ماڭا ئۇقتۇرۇش قىلىپ، دادامغا (دوختۇرخانىغا) تاماق ئەكېلىپ دادام بىلەن كۆرۈشۈپ كېتىشنى ئورۇنلاشتۇردى. مەن دادام بىلەن كۆرۈشكىلى دوختۇرخانىغا باردىم ۋە ئىككى - ئۇچ كۈن دادامغا ئۆيدىن تاماق توشۇدۇم. شۇ كۈنلەردە، دادام ماڭا ئۆزى مۇھىم دەپ تۇپلام قىلىپ ساقلىغان ماتېرىيالنى بىر كىشىگە ئارىيەتكە بەرگەنلىكىنى، ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقىنى، بىزنىڭ ئۆيگە ئۇ ئادەمنى تۇرغۇن ئالماسنىڭ باشلاپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى تۇرغۇن ئالماستىن سوراپ ماتېرىياللارنى ۋاقتىدا تېپىپ ئېلىۋېلىشىمنى جېكىلىدى. مەن دادامنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە تۇرغۇن ئالماسنىڭ ئۆيگە باردىم، تۇرغۇن ئالماس مېنىڭ ئىزدەپ كەلگىنىمنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى. تۇرغۇن ئالماس مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بېرىپ: «سىلەرنىڭ ئۆيگە ئاپارغان ئادىمىم تولا، داداڭ كىمنى دەۋاتىدىكىن بىلمىدىم» دەپ، مېنى ئالدىراپ يولغا سالدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا دادام تۇرمىدە بولغاچقا تۇرغۇن ئالماس ئۆزىدىن ئەنسىرەۋاتقان، نىزامىدىننى ساقچى تۇتتى، ئەمدى نۆۋەت ماڭا كېلەرمۇ، دەپ ئەنسىزچىلىكتە تۇرغان ۋاقىتلىرى ئىكەن. مېنىڭ كېلىپ ئىشىڭ قېقىشىمدىن چۆچۈپ كەتكەنىدى. (بۇ 1997 - يىلى ئىدى. شۇ چاغلاردىمۇ خىتاينىڭ ۋەزىيىتى بەك كەسكىن ئىدى، ھازىرقى ۋاقىتتىكىدىن

قېلىشمايتتى). شۇنداق قىلىپ، دادام ماتېرىيال بەرگەن كىشىنىڭ كىملىكىنى تۇرغۇن ئالماستىن سوراپ تاپالمىدىم. كېيىنكى كۈنلەردە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى قۇربان مامۇتنىڭ ياردىمىدە دادامدىن ماتېرىيال ئالغان كىشىنىڭ يازغۇچى، «تۇرغاق غوجىلار» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى ئابدۇۋۇھىلى ئەلى ئىكەنلىكىنى بىلدىم ۋە دادامدىن ئېلىپ كەتكەن ماتېرىياللارنى ئۇ كىشىدىن قايتۇرۇپ ئەكەلدىم.

ئۇچىنچى ئەسلىمە: مەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتابنىڭ يېزىلغان ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالىدىكى تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇدۇم:

«تۇرغۇن ئالماس چارەك كەم بىر ئەسىرگە يېقىن ئۆتكەن ھايات مۇساپىسىدە، نۇرغۇن دىشۋارچىلىقلارغا، جۇملىدىن، سۇرگۈن ۋە سىياسىي بېسىمغا ئۇچرىغانلىقى سەرتىدا، 1940 - ۋە 1970 - يىللىرى ئۇزۇن مۇددەت تۇرمىدە ياتتى. 1943 - يىلى گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1946 - يىلى قويۇپ بېرىلدى. 1947 - يىلى 5 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى، جاڭ جىجۇڭلار قەشقەرگە كەلگەندە تۇرغۇن ئالماس ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان خەلق ۋەكىللىرى تەركىبىدە جاڭ جىجۇڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ خەلقنىڭ ھەققانىي مەيدانى ئىپادىلىدى، شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ دائىرىلىرى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى كېچىسى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنى قورشاپ تۇرغۇن ئالماسنى تۇتقۇن قىلىپ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسىدىكى ھەربىي قاماقخانىغا سولىدى، 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۇرمىدىن ئازاد قىلىندى».

بۇ قۇرلارنى ئوقۇغىنىمدا، «4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى» دېگەن بۇ كۈن ئالاھىدە دەققىتىمنى تارتتى. بۇ تاسادىپىي شۇنداق بىر كۈنمۇ ياكى تەقدىردىكى بىر ئوخشاشلىقمۇ؟ چۈنكى، دادامنىڭ خىتاي تۇرمىسىدىن زەھەرلىنىپ چىقىپ بىر ئايدىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئايرىلغان كۈنى دەل 1998 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىدى. بۇ كۈن يەنە 1945 يىلى غۇلجىدا شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسى قۇرۇلۇپ، بايراق تاپشۇرۇۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن كۈن ئىدى.

دادام بىلەن تۇرغۇن ئالماس ئوتتۇرىسىدىكى يەنە بىر ئەسلەشكە تېگىشلىك ئىش، بۈيۈك ئاتىلىرىمىزنىڭ قەبرىسى ئۈرۈمچى «گۈلسايي قەبرىستانلىقى» دا يانمۇيان قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئىشنىڭ مۇنداق بىر ھېكايىسى بار: دادام نىزامىدىن ھۇسەين 1998 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خىتاي كوممۇنىست جاللاتلىرىنىڭ قەتل قىلىشى بىلەن بۇ دۇنيادىن ئايرىلدى. تۇرغۇن ئالماس دادىمىز 2001 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، يەنى ئامېرىكىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن تېررورلۇق ھۇجۇمى يۈز بېرىپ نيۇ يورکتىكى قوشماق بىنا پارتلىغان شۇ كۈنى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى. دادام ۋاپات بولۇپ سەككىز يىلدىن كېيىن، دادامنىڭ قەبرىسى ئورۇنلاشقان ئۈرۈمچى يىكەنكۆل تەرەپتىكى تىكقۇدۇق قەبرىستانلىقى خىتاي ھۆكۈمىتىگە كېرەك بولۇپ قېلىپ، بۇ ئۇيغۇر زاراتلىقىنى باشقا جايغا يۆتكەشكە مەجبۇر بولدۇق. مەن دادامنىڭ جەسىتىنى يۆتكەش ئۇچۇن ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىي تەرەپتىكى «گۈلسايي قەبرىستانلىقى» غا كېلىپ

قەبىرە باشقۇرۇش ئىشخانىسىدىن بوش ئورۇن بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتە قىلدىم. باشقۇرغۇچى خادىم: «پەقەت ئورۇن يوق، بۇ قەبرىستانلىق توشۇپ كەتتى» دەپ، مېنى يولغا سالماقچى بولدى. خىزمەتچى خادىمدىن بىرى ياندىن سۆز قىستۇرۇپ: «بىرسى ئېلىپ قويۇپ قايتۇرۇۋەتكەن بىر بوش ئورۇن بار ئىدى، مەن ئاپىرىپ كۆرسىتەيمۇ» دېدى. مەن دەرھال ئۇ ئورۇنغا بېرىپ كۆردۈم. ئاللاھنىڭ تەقدىرى ئاجايىپ! بۇ بوش ئورۇن رەھمەتلىك تۇرغۇن ئالماسنىڭ قەبرىسىنىڭ بىقىنىدىكى بوش ئورۇن ئىكەن. مەن دەرھال رەسمىيەتلەرنى بېجىرىپ، دادامنىڭ جەسىتىنى شۇ قەبرىگە يۆتكىدىم. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى قەدىناس ئىنقىلابچىنىڭ قەبرىسىمۇ بىر يەردە، يولنىڭ بويىدىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇردى. دادامنىڭ قەبرە تېشىغا مەن دادامنىڭ ھاياتىدىن ئازراق خاتىرىلەرنى يېزىپ ئويدۇرۇپ، تاش ئابىدە قىلىپ تىكلەپ قويغانىدىم. خىتاي ھۆكۈمىتى كېيىن شۇنىڭغىمۇ چىدىمايي قەبرە تاشىنى ئېلىۋېتىپتۇ، قەبرىنىڭ ئۆزى بار ئىكەن. خىتاي ھۆكۈمىتى قەبرىلەرنىمۇ تىنچ قويمايدۇ. دادامىلار قەبرە ئىچىدە بارمۇ - يوق؟ ئاللاھ ئۆزى بىلىدۇ.

تۆتىنچى ئەسلىمە: دادام بىلەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ باردى - كەلدى مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا گېرمانىيەدە ياشاۋاتقان ياش پائالىيەتچى يازغۇچى ھەببۇللا ئىزچىنىڭ مۇنۇ خاتىرىسىنى قىستۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

بۇزرۇكلەر ھۇزۇرىدا كۆرگەنلىرىم

ھەببۇللا ئىزچى

1995 - يىلىنىڭ تومۇز كۈنلىرى ئىدى. مەرھۇم ئۇستازىم نىزامىدىن ئەپەندىنىڭ ھۇزۇرىدا سۆھبەتتە ئولتۇرساق تارىخچى تۇرغۇن ئالماس ئەپەندى ھەم كۈلگۈسى كەلگەندەك ھەم جىددىي ھالەتتە كىرىپ كەلدى.

سالام - سەھەتتىن كېيىن، تۇرغۇن ئالماس نىزامىدىن ھۇسەيىن ئەپەندىمگە: «ئەپەندىم سىلىنى ھازىر بىرسى ئىزدەپ كېلىشى مۇمكىن، مەن ئۆيۈمدىن ئاران ئۇزاتتىم ھەم سىلىگە يوللىدىم» دېدى.

نىزامىدىن ئەپەندى:

– كىمكەن سىلىنى شۇنداق قورقۇتقان؟

– ئابدۇغۇپۇر شاپتۇلنىڭ قىزى.

– نېمە دېمەكچىكەن؟

– دادامنى مەمتىلى زۇنۇن دىراما يېزىپ قارىلاپتۇ، خەلقئالەم ئالدىدا يۈزىمىز قالمىدى، سىلى تارىخچى بولغاندىن كېيىن ئاقلاپ ماقالە ياكى كىتاب يېزىپ بەرسىلە، مانا پۈل دەپ بىر سومكا پۈل بىلەن كەپتۇ. شۇ پۇلنى سىلىگە قىسىندىم، يالغۇز خەجلىۋالغۇم كەلمىدى – دېدى چاقچاق قىلىپ.

بۇ ئىككىيلەن تولا چېقىشاتتى، بولۇپمۇ رەھمەتلىك تۇرغۇن ئالماس كۆپرەك نىزامىدىن ئەپەندىنىڭ چىشىغا تېگەتتى. بىراق بۇلارنىڭ شۇنداق ئاددىي چاقچاقلىرىمۇ بىزگە بىر دەرس ئىدى.

دەرۋەقە، ئۇزۇن ئۆتمەي بىر ئايال كىرىپ كەلدى. تىنچ - ئامانلىق سورىشىپ دىۋانغا جايلىشىۋالغاندىن كېيىن كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى ئېيتتى.

قويۇق قەشقەر تەلەپپۇزى بىلەن: «مەن ئابدۇغۇپۇر دامۇللامنىڭ قىزى بولىمەن، كېلىشتىكى مەقسىتىم دادامنى مەمتىلى زۇنۇن دېگەن بىرسى قارىلاپ دىراما يېزىپ بىزنىڭ قەشقەردە يۈزىمىزنى قويمىدى. دادام تۆھمەت بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇناپىقى دېيىلدى. مەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ قېشىغا كەلسەم، سىلىنى ماقالىنى مەندىن ياخشى يازىدۇ، دېگەن. شۇڭا كېلىشىم. مانا بۇ پۇل ئەپەندىم، قانچىلىك دېسىلە مەن بېرەي، دادامنى ئاقلاپ بىر ماقالە يېزىپ بەرگەن بولسىلا!» دەپ، يوغان بىر قارا سومكىنىڭ ئاغزىنى ئاچتى. ئىچىدە باغلام - باغلام يۈز يۈەنلىك، ئەللىك يۈەنلىك پۇللار بار ئىدى.

مەن ئارىلىقتا ئەپەندىمنىڭ ئايالى زۇلەيخان ئاچىمىز ۋە جىيەن قىزى ئايسۇلتان ئۆيدە بولمىغانلىقى ئۈچۈن چاي قۇيغاچ ئەپەندىمدىن نېمە سادا چىقار، دەپ قاردىم.

بىزگە بېرىلگەن تەربىيەدە ئۆيگە مېھمان كەلسە گەپ ئارىلاشقا سوئال سوراشقا بولمايتتى، ئەمما شۇنداق ئۆزۈمنى تۇتالمىغاچقا، مەن: «قانچە پۇل بۇ؟» دەپ سوردىم.

ئايال بىرئاز ئۇمىدلەندى بولغاي،

– قايلىسلا بالام، ئىستىگەنلىرى سىلىنىڭ بولسۇن، قانچىلىك ئالدىكى ئەپەندىم، – دېدى.

ئەپەندىم ساداسىز، ئىپادىسىز ماڭا قاردى، «ھە، نېمە دەيسەن جاۋاب بەر» دېگەندەك قاردى.

– ئاچا خاتا كەپقاللىمۇ، بۇ ئۆيدە پۇلغا سېتىۋالىدىغان ئادەم يوق! – دېدىم. رەھمەتلىك نىزامىدىن ئەپەندىم ماڭا قاردى ۋە بىرئاز سۈكۈتتىن كېيىن ئېغىز ئاچتى (بۇ ئاردا يان ئارىلىقتا ئولتۇرۇپ تۇرغان تۇرغۇن ئالماس ئىشىك تەرەپكە قۇلقىنى تىكىپ ئولتۇراتتى ۋە پىخىلداپ كۈلەتتى.)

نىزامىدىن ئەپەندىم سوردى:

– نېمە ئىش قىلىدىلا؟

– ئوقۇتقۇچى مەن.

– ھە، نېمە دەرس بېرىدىلا؟

– ئۇيغۇر تىلى.

– خۇداغا شۈكرى.

ئايال ئەپەندىمدىن كۈتكەن جاۋاب چىقمىغاندەك تەلمۈرۈپ قارىدى.

– ھەنىمە بولسا تارىخ دەرسى بەرمەيدىكەنلا! بولمىسا تارىخنى باللارغا ئاستىن – ئۈستۈن قىلىۋېتەتىكەنلا!

– بۇ نېمە دېگەنلىرى؟

– خانىم مېنى ئوبدان ئاڭلىسىلا، دادىلىرىنى بىر مەمتىلى زۇنۇن مۇناپىق قىلىۋېتەلمەيدۇ. بۇ دېگەن تارىخنىڭ ھۆكمى! ھېچبىر مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنى قىرغان، ئەزگەن زالىمنى كۆككە كۆتۈرگەن ئەمەس. بىراق سىلىنىڭ ئۇ ئېسىل دادىلىرى بىر دىن دۈشمىنىنى پەيغەمبەرنىڭ ئورنىغا قويىدى. مىليونلىغان خەلقنىڭ ئىسسىق قېنى بەدىلىگە كەلگەن ئىنقىلاب مېۋىسىنى پىتنە - پاسات بىلەن پارچىلۈەتتى، قانچىلىغان ئادەمنىڭ بېشىغا چىقتى. ئابدۇقادىر ھاجى، مەۋلانوپلارغا قانچىلىغان ئادەمنى ساتتى، بۇ دەرىجىدىكى مەلئۇن ئىنسانىنى مەن نېمە دەپ ياخشى ئادەم دەپ تەرىپلەيمەن؟ سىلى مەمتىلى زۇنۇننىڭ دىرامىسىنى ئوقۇلمۇ ئۆزلىرى، «ئويغانغان زېمىن» دېگەن كىتابنى ئوقۇغانمۇ؟ شۇنىڭدا ئۆتكۈر ئەپەندى تەسۋىرلىگەن غىلدىرەك مەخسۇم دېگەنمۇ دەل سىلىنىڭ ئېسىل دادىلىرى. يەنە نېمىسىنى ياخشى ئادەم دەپ بېرىمەن؟ سىلى مۇشۇ پۇللىرىغا مېنى سېتىۋالمەن دەپ كەللىما؟ پۇلغا ھەر نەرسىنى سېتىۋالالايدىلا، ئەمما مېنى سېتىۋالالمايلا، ھەم پۇلغا يازىدىغان ماقالە، دەپ بىر نەرسە يوق، سىلىنىڭ دادىلىرىنى جاللاتلار پۇلغا سېتىۋالغان. مەن ۋە مېنىڭ ئۆيۈمدە پۇلغا سېتىۋالىدىغان، تارىخنىڭ يۈزىگە قارا سۈرتىدىغان ئادەم يوق. مەن بۇنداق ماقالە يېزىپ باقمىغان ۋە يازالمايمەن. تارىخنىڭ ھۆكمىنى مېنىڭ ئاغدۇرۇش ھوقۇقۇم يوق. سىلى بېرىپ باشقىلارنى ئىزدەپ باقسىلا! بولسا سىلى تەرىپلىگەن شۇ ئېسىل ھۆكۈمەتتىن سورىسىلا شۇلار يازدۇرۇپ بېرەر، مەن سىلى ۋە سىلىنىڭ دادىلىرى ئۈچۈن خۇدانىڭ ئالدىغا قارا يۈز بولۇپ كەتكۈم يوق!

ئەپەندىم سۆزلىگەچ، شېكىڭ شىسەي دەۋرىدە نەشر قىلىنغان، ئابدۇغۇپۇر شاپتۇلنىڭ شېكىڭ شىسەينى تەرىپلەپ يازغان ماقالىسى بېسىلغان گېزىتنى ئالدىغا تاشلاپ بەردى.

– ئىشەنمىسىلە كۆرۈپ باقسىلا. سىلىنىڭ شۇ ئېسىل دادىلىرى يازغان، خۇدانىڭ ھۆكمىگە قارشى چىققان ئىقرارنامىسى. كۆرسىلە، ھە يەنە بار، بۇنى يېزىشقا جۈرئەت قىلغان دادىلىرى بەلكى ھازىر بولسا ماۋ زېدۇڭنى، جىياڭ زېمىننى خۇدا دەپ ئېلان قىلىشتىنمۇ باش تارتماستى بەلكى! رەھمەتلىك ئابدۇلئەزىز مەخسۇم سېرىق ئىت – قارا ئىت ھەممىسى ئىت دېگەن، سىلى شۇ ئىتلارنى خۇدا ئورنىغا قويغان مەلئۇن دادىلىرى

ئۇچۇن زېھنىلىرىنى ئۈپرىتىپ، پۈللىرىنى ئىسراپ قىلماي، دادىلىرىنىڭ يولىدىن ماڭماي، مىللەت، ۋەتەن ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ يۈزىنى يورۇق قىلسىلا! بۇ مىللەتنىڭ مۇجادىلىسى ھازىرغىچە توختاپ قالغىنى يوق، شۇنىڭغا كۈچ چىقارسىلا، ھېچ بولمىسا تارىختا ئۆتكۈزگەن خاتالقىنىڭ كەينىدىن ئۇنى ئاغدۇرىمەن دېگەن ئىستەكتە بولمىسىلا خانىم!

ئەپەندىم ئالدىرىماي تەمكىنلىك بىلەن ناھايىتى جايىغا كەلتۈرۈپ سۆزلەيتتى. ئايال ئۇ گېزىتنى قولىغمۇ ئالماي ئاستا خوشلىشىپ ئۆزىدى.

مەن بۇ جەريانىدا بۇ مۇناپىقنىڭ جاللات شېكۈ شىسەينى «ئاللاھ تائالا مۇھەممەد پەيغەمبەرنى ئاخىرقى پەيغەمبەر قىلىپ تاللىغان، شۇڭا پەيغەمبەر كەلمەيدۇ، ناۋادا ئۇنداق بولماي يەنە پەيغەمبەر كېلىدىغان ئىش بولسا، چوقۇم شېكۈ دۇبەن جانابلىرىنى تاللىغان بولاتتى» دېگەن ماقالىسىنى ئوقۇپ، مۆھتەرەم مەھمۇد سىجاڭنىڭ پەتىۋانى بۇ مۇناپىقنىڭ ئۆزىگە پىچقۇزۇپ، تىلىنى كېسىپ، كۆزىنى ئويۇپ ئۆلتۈرگەن جازاسىنىڭمۇ ئازلىق قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. شۇ كۈنكى ئىشلار ئۇنتۇلغۇسىز بىر دەرس بولدى...

مانا شۇنداق كەچمىش ۋەقەلىكلەر. تۇرغۇن ئالماس قاتارلىق ئاتىلىرىمىز ۋەتەنده تۇرۇپ خىتاي بىلەن تىغمۇتىغ جەڭ قىلغان باتۇر، قەھرىمانلار ئىدى. ئۇلار ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتەلمەي ئۇ دۇنياغا كەتتى. ئۇلارنىڭ ئېگىلمەس - سۇنماس مۇستەھكەم روھى، ئۇمىدۋارلىققا تولغان ھايات مۇساپىلىرى بىزنىڭ ئېسىمىزدىن چىقمايدۇ ۋە بىزنى ھارماي - تالماي ئىنقىلاب قىلىشقا ئۇندەيدۇ.

بۇ ماقالىنى جۇرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

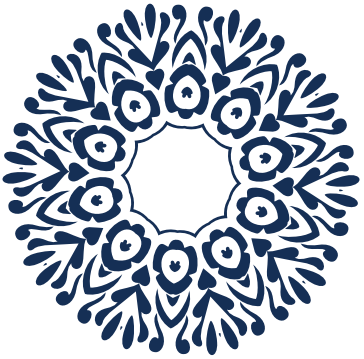

29

كوممۇنىزمدىن كېيىنكى شەرقىي تۈركستان: خىتايدا كومپارتىيە يىقىلغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت ئۈچۈن تەييارلىنىش

مەمەتتوختى ئاتاۋۇللا

مۇقەددىمە

20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خىتايدا جەمئىيي ئىككى قېتىم هاكىمىيەت ئالماشتى. بىرىنچى قېتىملىق هاكىمىيەت ئالمىشىتا، 1911 - يىلى پارتىلغان «شىنخەي ئىنقىلابى» دىن كېيىن مانجۇلار هۆكۈمرانلىقىدىكى چىڭ خانىدانلىقى يىقىلىپ، خىتاي مىللەتچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كونا خىتاي جۇمهۇرىيىتى «جۇڭخۇا مىنگو» تىكلەندى. ئىككىنچى قېتىملىق هاكىمىيەت ئالمىشىتا بولسا، 1949 - يىلى ئىچكى ئۇرۇشتا يېڭىپ چىققان خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى باشچىلىقىدا بۇگۈنكى يېڭى خىتاي دۆلىتى – «جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى» قۇرۇلدى.

بۇ ئىككى قېتىملىق هاكىمىيەت ئالمىشىش جەريانى، بولۇپمۇ 1911 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت، ئەسلىدە ئەسىرلەردىن بۇيان مانجۇ ئىمپېرىيەسىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ كەلگەن مىللەتلەر ئۈچۈن تارىخىي بىر

پۇرسەت ئىدى. ھالبۇكى، تاشقى موڭغۇلىيەدىن باشقا مۇستەملىكە رايونلار بۇ تارىخىي پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى. گەرچە بۇنىڭ ھەر خىل ئىچكى، تاشقى ۋە تارىخىي سەۋەبلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىق ئامىلنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن. بىرىنچىدىن، خىتايلاردىن باشقا مۇستەملىكە خەلقلەر بۇ چوڭ ئۆزگىرىشكە ھازىر ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئىمپېرىيەنىڭ مەركىزىدىكى ۋەزىيەتتىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولۇپ، ئۇنىڭغا قارىتا مۇۋاپىق ئىنكاس قايتۇرۇشتىن ئاجىز كەلدى. نەتىجىدە، خىتايلار مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كونترول قىلىپ، ئىچكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغۇچە، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقنى ئەملگە ئاشۇرۇپ بولالمىدى.

ئىككىنچىدىن، مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئەڭ چوڭ مۇستەملىكە مىللەت بولغان خىتايلار ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ، ئىمپېرىيەنىڭ زېمىنلىرىغا ئەينەن ۋارىسلىق قىلىش قارا نىيىتى بىلەن، ئۆزىدىن باشقا مۇستەملىكە خەلقلەرنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق يولىنى توسۇپ قويدى. مەيلى گومىنداڭ بولسۇن ياكى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى بولسۇن، ھەقىقىي مەنىدە بۇ مۇستەملىكە خەلقلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلمىدى؛ ئەكسىچە، باشتا بەرگەن ۋەدىلىرى ۋە قىلغان سۆزلىرىدىن بىر - بىرلەپ يېنىۋېلىپ يېڭى مۇستەملىكىچىلەرگە ئايلاندى. نەتىجىدە، تاشقى موڭغۇلىيەدىن باشقا بارلىق مۇستەملىكە رايونلار ئاتالمىش كونا ۋە يېڭى خىتاي جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ «ئايرىلماس بىر پارچىسى» سۈپىتىدە مۇستەملىكە پېتى قالدى. قىسقىسى، خىتايدا بىر ئىمپېرىيە چۆۋۈلدى، ئەمما مۇستەملىكىسىزلىشىش مۇساپىسى چالا قالدى.

ئەنە شۇ مۇستەملىكە پېتى قالغان رايونلاردىن بېرى ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاندۇر. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مانجۇ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بۇ زېمىن باشتا قالدۇق مىلتارىستلارنىڭ قولى ئارقىلىق جۇڭخۇا مىنگوغا؛ ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زورلىشى بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشى مۇستەملىكىسىزلەشتۈرۈش مۇساپىسى تامامىلانماي تۇرۇپلا چوڭ كۈچلەر تەرىپىدىن تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلدى. خەلقئارا قانۇنىدا بېكىتىلگەن «مۇستەملىكە خەلقلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش» پرىنسىپىغا رىئايە قىلىنمىدى. نەتىجىدە، مۇستەملىكىچىلەر ئالماشقان بولسىمۇ، لېكىن رايوننىڭ مۇستەملىكە ھالىتىدە ھېچبىر ئۆزگىرىش بولمىدى. شەرقىي تۈركىستان تا بۈگۈنگىچە ساختا ئاپتونومىيە نىقابى ئاستىدا خىتاينىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ كەلمەكتە.

1990 - يىللاردا دۇنيا مىقياسىدا كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلگەن كوممۇنىستىك رېجىملارنىڭ يىمىرىلىش دولقۇنىدىن ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئارقىلىق ئامان قالغان خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى خىتايدا ئىسلاھات دەۋرىنىڭ تەدرىجىي

ئاخىرلىشىشى بىلەن يېڭىدىن مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. خەلقئارا ۋەزىيەتتىكى دىراماتىك ئۆزگىرىشلەر بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى كۆپلىگەن قۇرۇلما خاراكتېرلىك مەسىللەر كومپارتىيەنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىغا بۇاستە تەھدىت شەكىللەندۈرمەكتە. تاشقى جەھەتتىن، ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئاللىقاچان چىغىردىن چىقىپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بارا - بارا ئۇرۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان بولسا؛ ئىچكى جەھەتتىن، ئىقتىسادىي تۇرغۇنلۇق، ئىشسىزلىق نىسبىتىنىڭ ئېشىشى، نوپۇسنىڭ قېرىلىشىشى، ھۆكۈمەت قەرزىنىڭ ھەسسىلەپ كۆپىيىشى، ئەمەلدارلاردىكى ئېغىر چېرىكلىك، بولۇپمۇ ئەڭ خەتەرلىكى، پارتىيە يۇقىرى قاتلىمى ئارىسىدىكى كەسكىن ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كومپارتىيە ئۈچۈن ھايات - ماماتلىق مەسىللەرگە ئايلاندى. خىتاينىڭ يىلدىن - يىلغا ھەسسىلەپ ئېشىۋاتقان دۆلەت مۇداپىئە ۋە ئىچكى مۇقىملىق خىراجىتىنى كومپارتىيەنىڭ بارغانسېرى ئېشىۋاتقان بىخەتەرلىك ئەندىشىسىنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىشقىلىپ، تۈرلۈك ئالامەتلەر خىتايدا يېقىن كەلگۈسىدە يەنە بىر قېتىم ھاكىمىيەت ئالمىشىش ئېھتىماللىقىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە. نەۋادا خىتايدا كومپارتىيە تۈيۇقسىز ھاكىمىيەتتىن غۇلاپ چۈشسە، بىزگە ئوخشاش خىتاي مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى مىللەتلەر ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم پۇرسەت كېلىدۇ. بۇ تارىخىي پۇرسەتنى تۇتالامدۇق؟ ياكى ئالدىنقى ئىككى قېتىمدىكىگە ئوخشاش يەنە قولدىن بېرەمدۇق؟ بۇ، بىر قاتار ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار بىلەن بىرگە، ھازىردىن باشلاپ قىلىدىغان تەييارلىقىمىزغا باغلىق.

مۇشۇنى چىقىش قىلغان ھالدا، مەزكۇر ماقالىدە خىتايدا كومپارتىيە يىقىلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئوتتۇرىغا چىققۇسى ۋەزىيەت تەھلىل قىلىندۇ. بۇ تەھلىلەرنىڭ توغرا ياكى توغرىغا يېقىن چىقىشى ئۈچۈن قولىمىزدا بىز تايىنىدىغان ئىككى مەنبە بار: بۇلاردىن بىرى، خىتاينىڭ ۋە شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئۆتمۈشى؛ يەنە بىرى، تەقدىرداش دۆلەت ۋە خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى. تۆۋەندە بۇ مەنبەلەرگە تايانغان ۋە نۆۋەتتىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا كوممۇنىزمدىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن ئوخشىمىغان سىناريىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

سىناريە I: مەۋجۇت ھالەت ساقلاپ قېلىنىدۇ

خىتايدا كومپارتىيە يىقىلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئوتتۇرىغا چىقىدىغان چوڭ ئېھتىماللىقلاردىن بىرى مەۋجۇت سىياسىي قۇرۇلمىنىڭ چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمايى، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بېقىنماستىن ئۆز ئالدىغا داۋام قىلىشىدۇر. بۇنى مەلۇم مەنىدىن، 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ يىقىلىشىدىن تاكى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغىچە بولغان قالدۇق مىلىتارىستلار دەۋرىنىڭ قايتىپ

كېلىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. رايوننىڭ تارىخىدىن بىزگە ئايانكى، ئەينى ۋاقىتتا گەرچە چىڭ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىمپېرىيەنىڭ يالڭ زېڭشىن باشچىلىقىدىكى قالدۇق كۈچلىرى يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزۈن مەزگىل ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلغان. يالڭ زېڭشىندىن كېيىن ھوقۇق جىن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەي قاتارلىق خىتاي مىلىتارىستلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ، بۇلار گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى نامدا ئېتىراپ قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خىل ئەھۋال تاكى 1949 - يىلى خىتايدا كوممۇنىستلار ھاكىمىيەتنى تولۇق كونترول قىلىپ، قىزىل ئارمىيە شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگۈچە داۋام قىلغان (ئەمەلىيەتتە، شېڭ شىسەي ھوقۇقتىن چۈشكەندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان 1944 - يىلىدىن باشلاپ تاكى 1949 - يىلىغىچە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن گومىنداڭنىڭ تىركىشىش ھالىتىدە تۇرغان. – تەھرىر ئىلاۋىسى).

خىتاينىڭ ھازىر شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە نوپۇس مەۋجۇتلۇقىنى ئەينى دەۋردىكىدىن نەچچە ھەسسە چوڭ بولۇپ، خىتايدا كومپارتىيە يېقىلغاندىن كېيىن، قالدۇق كوممۇنىستلارنىڭ بىر شەكىلدە يەرلىك ئۇيغۇر ۋە قازاق ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، رايوننى ئىدارە قىلىشقا تامامەن قۇربى يېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا رايوننىڭ مەۋجۇت ھالىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولماسلىقى، بىر قىسىم سىياسەتلەر مۇۋاپىق تەڭشەلگەندىن سىرت، نۆۋەتتىكى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ۋە كۈچ تەڭپۇڭلۇقى شۇ پېتى ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ قانچىلىك ئۇزۇن داۋام قىلىشى كۈچلۈك بىر مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قانچىلىك ۋاقىتتا قۇرۇلۇشىغا باغلىقتۇر. مەيلى قانچىلىك ئۇزۇن داۋام قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ بىر ئۆتكۈنچى دەۋر بولۇپ، قاچان خىتايدا مالىمانچىلىق بېسىقىپ، كۈچلۈك بىر مەركىزىي ھاكىمىيەت باش كۆتۈرسە، شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ قالدۇق خىتاي مىلىتارىستلىرى ئەينى چاغدىكىگە ئوخشاش يېڭىدىن بېيجىڭغا ساداقىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەزكۇر سېنارىيەدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئومۇمەن ھازىرقىدىن بىر ئاز ياخشىلىنىشى مۇمكىن. بىراق، رايوننىڭ مۇستەملىكە ھالىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمايدۇ. شەرقىي تۈركىستان ئاخىرىدا بىر شەكىلدە خىتاي دۆلىتىگە باغلىنىدۇ.

قانداقلا بولمىسۇن، بۇ خىل سېنارىيەنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن كومپارتىيە يېقىلغاندىن كېيىن خىتايدا ھوقۇق بوشلۇقى شەكىللىنىشى، خېلى بىر مەزگىلگىچە مەركىزىي بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلالماسلىقى، ياكى قۇرۇلغان تەقدىردىمۇ، بىر پۈتۈن دۆلەتنى كونتروللۇقى ئاستىغا ئالالماسلىقى شەرت. خىتاينىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، مەركىزىي ھاكىمىيەت بىر يېقىلدىمۇ، بۇنىڭدىن شەكىللەنگەن كۈچ بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئاسانغا توختمايدۇ. يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ مەركەز بىلەن ھەر قايسى جايلار ئارىسىدىكى قوماندانلىق زەنجىرىنى قايتىدىن تەسىس قىلىشى ئۈچۈن ئايلار، ھەتتا

يـللار كېتىشـى مۇمكـىن. ئۆتكـەن ئەسـرىنىڭ بېشـىدا چـىڭ سۇلالىسـى ئاغدۇرۇلغانـدىن تارتـىپ كوممۇنىستلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشتا غەلبىـە قىلـىپ، مەركـىزىي ھاكىمىيەتنـى قولغـا كىرگۈزۈشـىگىچە 40 يىلغـا يېقـىن ۋاقىـت كەتكـەن. بـۇ قېتىملـىق پاتىپاراقچىلـىق قانچىلـىك داۋام قىلـىدۇ؟ بۇنىڭغـا ئالدىـن بـىر نېمـە دېيـىش تـەس.

سىناريە II: ئۇرۇش ۋە قەتلىئام بولىدۇ

خىتايـىدا كومپارتىيـە غـۇلاپ چۈشـكەندىن كېيىـن شـەرقىي تۈركىسـتاندا مەيدانغـا كەلگۈسـى ئىككىنچـى چـوڭ ئېھتىماللىـق بولسـا ئۇيغـۇر قاتارلـىق يەرلـىك خەلقلـەر بىلـەن قالـدۇق خىتـاي كۈچلـىرى ئارىسـىدا ئـۇرۇش پـارتلاش ۋە بۇ ئـۇرۇش جەريانىـدا خىتايلارنىڭ مەۋجـۇت كـۈچ ئەۋزەللىكىدىـن پايدىلىنىـپ يەرلىكلەرگـە قارىتـا كـەڭ كۆلەملـىك قىرغىنچىلـىق ئېلىـپ بېرىشـىدۇر. ئادەتتـە، مەركـەزدە كـۈچ بوشـلۇقى شـەكىللەنگەن مۇسـتەملىكە رايـونلاردا بـۇ خىـل ئەھـۋال كـۆپ كۆرۈلـىدۇ. شـەرقىي تۈركىسـتاندا بۇنـداق بىـر ۋەزىيەتنىـڭ ئوتتۇرىغـا چىقىشـى مۇنـداق ئىككـى خىـل ئەھۋالـدا يـۈز بېرىشـى مۇمكـىن:

بىرىنچـى، بېيجىڭـدا كومپارتىيەنىـڭ يېقىلغانلىقىدىـن خـەۋەر تاپقـان ئۇيغـۇرلار پۈرسـەتتىن پايدىلىنىـپ رايوندىكـى قالـدۇق خىتـاي مۇسـتەملىكىچى دائىرىلىرىگـە قارشـى قوزغـىلاڭ كۆتۈرىـدۇ. خىتـاي دائىرىلىرىنىـڭ بـۇ قوزغىلاڭلارنـى كۈچ ئىشـلىتىپ باستۇرۇشـىغا ئەگىشـىپ ئۇيغـۇرلار بىلـەن خىتـايلار ئارىسـىدا ئـۇرۇش پارتلايـدۇ. تارىخقـا قارايدىغـان بولسـاق، 20 - ئەسـرىنىڭ ئالدىنقـى يېرىمـىدا خىتايـىدا چـىڭ خانىدانلىقـى يېقىلغانىدىـن كېيىـن شـەرقىي تۈركىسـتان مىقياسـىدا مۇشـۇنداق ۋەزىيـەت شـەكىللەنگەن. يەرلـىك بـەگ - تۆرىلـەر ۋە قالـدۇق مىلىتارىسـتلارغا قارشـى تۆمـۈر خەلىپـە ۋە خوجانىيـاز ھاجـى قاتارلـىقلار باشـچىلىقىدا ئارقـا - ئارقىدىـن دېھقـانلار قوزغىلاڭلىـرى پارتلىغـان. بـۇ خىـل ئەھۋالنـى قايتـا يـۈز بەرمەيـدۇ دېگىلـى بولمايـدۇ. ئەمـما خىتاينىـڭ ھازىـر شـەرقىي تۈركىسـتاندىكى مەۋجـۇت نوپۇسـى ۋە كـۈچ تەڭپۇڭلۇقىنـى كـۆزدە تۇتقانـدا، ئۇيغـۇرلارنىـڭ تېزلىكتـە قانلىـق باسـتۇرۇلۇش مۇمكىنچىلىكـى ناھايىتـى چـوڭ.

ئىككىنچـى، مەركـىزىي كونترولـلۇقتىـن ئايرىلغـان خىتـايلار يەرلىكتـە ئـۆز بېشـىمچىلىق بىلـەن ئۇيغـۇرلارنـى بـۇلاپ - تالاشـقا باشلايـدۇ. بـۇ خىـل ئەھۋالـدىـن نـارازى بولغـان ئۇيغـۇرلار بىـر ئارىغـا كېلىـپ، ئۆزلىرىنـى قوغـداش ئۈچـۈن قارشـىلىق كۆرسـىتىدۇ. نەتىجىـدە، يەرلىـك ئۇيغـۇرلار بىلـەن خىتـاي كۆچمەنلـەر ئارىسـىدا توقۇنـۇش يـۈز بېرىـدۇ. بۇنـى كۆرگـەن دائىرىلـەر زوراۋان خىتايلارنـى جـازالاش ئورنىغـا، ئـۆز خەلقىگـە يـان بېسـىپ، ئۇيغـۇرلارنـى باسـتۇرىدۇ. بـۇ خىـل توقۇنـۇشلار ئاخىرىـدا ئېتنىـك ئـۇرۇش ۋە ئىرقـىي قىرغىنچىلىققـا تەرەققـي قىلـىدۇ. تەقدىـرداش خەلقلەرنىـڭ ئەھۋالىغـا قارايدىغـان بولسـاق، يۇگوسلاۋىيـە ئىتتىپاقـى چۈۋۈلغانىدىـن كېيىـن، كوسـوۋو ۋە بوسـنىيەلەردە مۇشـۇنىڭغا ئوخشـىغان ئىشلارنىـڭ يـۈز بەرگەنلىكىنـى كۆرىمـىز.

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، ناۋادا مۇشۇنداق بىر ئۇرۇش پارتلاپلا قالسا، بۇ ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش قولدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق بىر خەلق ئۈچۈن ئېنىقلا قەتلىئامدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ خىل قەتلىئام خىتاي رېجىمىنىڭ ھازىرقى باستۇرۇشلىرىدىن تېخىمۇ قانلىق ۋە ۋەھشىي بولىدۇ. ئىشلار بۇ نۇقتىغا يەتكەندە ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ؟ بۇ يەردە خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئىنكاسى ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

سىناريە III: مۇستەقىللىق ياكى ھەقىقىي ئاپتونومىيە ئەمەلگە ئاشىدۇ

خىتايدا كومپارتىيە يېقىلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئوتتۇرىغا چىققۇسى ئۇچىنچى چوڭ ئېھتىماللىق رايونىنىڭ ھەقىقىي مەنىدە مۇستەقىللىقتا ياكى ئاپتونومىيەگە ئېرىشىشىدۇر. بۇنى بىر جەھەتتىن ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چالا قالغان مۇستەملىكىسزلىشىش مۇساپىسىنىڭ تاماملىنىشى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بىراق، بۇ سىناريەنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۇچۇن خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ رايون ۋەزىيىتىگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئارىلىشىشى شەرت. شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىخى ۋە نۆۋەتتىكى خەلقئارا ۋەزىيەتكە ئاساسلانغاندا، بۇ خىل ئارىلىشىش تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل شەكىلدە يۈز بېرىشى مۇمكىن:

بىرىنچى، ئامېرىكا بىلەن خىتاي ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ. ئۇرۇشتا خىتاي تەرەپ مەغلۇپ بولۇپ، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى بىرلەشمە ئارمىيە بېيجىڭنى ئىشغال قىلىدۇ. يەنى كومپارتىيە ئىچكى ئىنقىلاب بىلەن ئەمەس، تاشقى زەربە بىلەن يېقىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي تەقدىرى خىتايدا قۇرۇلغۇسى يېڭى ھاكىمىيەت ياكى رايوندىكى قالدۇق مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى خەلقئارالىق كۈچلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ناۋادا ئىشلار بۇ شەكىلدە تەرەققىي قىلسا، ئۇ چاغدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ، خۇددى ناتو (NATO) بومباردىمانىدىن كېيىن يۇگوسلاۋىيە ئىتتىپاقىدىن چۈۋۈلۈپ چىققان دۆلەتلەرگە ئوخشاش، مۇستەقىل دۆلەت بولۇش مۇمكىنچىلىكى چوڭ. چۈنكى ئامېرىكا ئاللىقاچان ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنى ئېتىراپ قىلغان. يەنە كېلىپ، خىتاينىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنى خالىمايدۇ. شۇڭا خىتاينى بىر قانچىگە پارچىلاش كۆڭۈلدىكىدەك ئىستراتېگىيە بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، كومموئنزمدىن كېيىنكى خىتاينىڭ دۆلەت شەكلىنىڭ فېدېراتسىيە بولۇش ئېھتىماللىقىنىمۇ چەتكە قاقمىلى بولمايدۇ. مۇبادا خىتاينىڭ پارچىلانماسلىقى ئۇيغۇن دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا شەرقىي تۈركىستان ئىراقنىڭ كۇردىستان ئاپتونوم رايونىغا ئوخشاش قۇرۇلغۇسى خىتاي فېدېراتسىيەسى ئىچىدە ھەقىقىي ئاپتونومىيەگە ئېرىشىشى مۇمكىن. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، بۇ خىل ئەھۋالدا، رايوننىڭ سىياسىي كىملىكىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولىدۇ.

ئىككىنچى، خىتايدا كومپارتىيە يېقىلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇرلار

بىلەن قالدۇق خىتاي ملىتارىستلىرى ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ. ئۇرۇشتا خىتايلار كۈچ ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنى قىرىشقا باشلايدۇ. يەنى ئىككىنچى سىنارىيە يۈز بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇچراۋاتقان قەتلىئام خەلقئارا مېدىيالاردا كەڭ يەر ئالىدۇ. نەتىجىدە، خەلقئارا جەمئىيەت بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ. ئادەتتە، بۇنداق ۋەزىيەتكە مۇداخىلە قىلىشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى بار بولۇپ، بىرى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنى قوراللاندۇرۇپ، ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىش؛ يەنە بىرى، توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتقان رايونغا بىۋاسىتە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، تىنچلىق ساقلاش. دەل مۇشۇ نۇقتىدا، بۈگۈن ئافغانىستان ۋە سۈرىيەدە ھەربىي ھازىرلىق كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇر جەڭچىلەرگە تارىخىي پۇرسەت كېلىشى مۇمكىن. چۈنكى جەڭگاھلاردا تاۋلانغان ۋە ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جېنىنى تىكىشكە ھەر ۋاقىت تەييار بۇ كىشىلەرنى قوراللاندۇرۇپ رايونغا كىرگۈزۈش، دۆلەتلەر ئۈچۈن ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەتىشتىن كۆپ ئەرزان توختايدۇ. يەنە كېلىپ بۇنداق قىلغاندا، ھەربىي مۇداخىلىنى ئاسانلا ھەقلىق مۇداپىئە ئاساسىدا قانۇنىيلىققا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

خوش، ئۇنداقتا بۇ ھەرىكەتكە كىم باشلامچىلىق قىلىدۇ؟ يەنى بۇ يەردىكى خەلقئارا جەمئىيەت كىم بولىدۇ؟ رايونىنىڭ تارىخى ۋە نۆۋەتتىكى دۇنيا ۋەزىيىتىگە قارىغاندا، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن پەقەتلا ئامېرىكا بىلەن رۇسىيە چىقالايدۇ. شۇنداقلا بۇ ئىككى كۈچنىڭ بۇ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئېلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ ناھايىتى چوڭ. 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ رايونىنى بىر مەزگىل ۋاستىلىك ئىدارە قىلغانىدى. شۇڭا سوۋېتنىڭ ۋارىسى بولمىش رۇسىيە بۇ ئىشقا ھەرگىز سەل قارىمايدۇ. ئەكسىچە، مەركەزدىن ئايرىلغان بۇ رايونىنى قايتا تەسىر دائىرىسى ئاستىغا ئېلىشنى ئويلايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قارتىسىنى قايتا ئوينىشىمۇ؛ ياكى باشقا بىر شەكىلدە رايونغا مۇداخىلە قىلىشىمۇ مۇمكىن. ئامېرىكىغا كەلسەك، ۋاشىنگتوننىڭ ئۇزۇندىن بۇيان بۇ رايوندا كۆزى بار. ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدىمۇ ئامېرىكىنىڭ ئوبرازى رۇسىيەنىڭكىدىن كۆپ ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلارنى ۋاستىلىك ياكى بىۋاسىتە قوللاش ھەم خىتاينى تىزگىنلەش؛ ھەم رۇسىيەنىڭ نوپۇزىنى چەكلەش ئۈچۈن پايدىلىق. يەنە كېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە گېئوئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى ئويلاشقاندا، ئۇيغۇرلارنى «قۇتقۇزغىلى كېلىش» ئامېرىكىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك دۆلەت مەنپەئەتىگە تامامەن ئۇيغۇن.

مەيلى قايسى دۆلەت، قايسى شەكىلدە ئارىلاشمىسۇن، مۇشۇنداق بىر مۇداخىلىلا بولىدىكەن، ئۇيغۇرلار تەلتۆكۈس قىرىلىپ كېتىشتىن قۇتۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنىدەك، ئاخىرىدا مۇستەقىللىققا ياكى ھېچبولمىغاندا ھەقىقىي ئاپتونومىيەگە ئېرىشىشى مۇمكىن.

خاتىمە

كەلگۈسىنى ئالدىن پەرەز قىلىش ھەقىقەتەن ئاسان ئىش ئەمەس. ھەر قانچە ئەتراپلىق ئويلاشقان تەقدىردىمۇ، يەنە ھېچ ئويلاپ باقمىغان ئىشلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ياكى ئويلاپ يەتكەن ئىشلارنىڭمۇ ئويلىمىغان شەكىلدە روياپقا چىقىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. ئالايلۇق، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇنداق ئۇشتۇمتۇت ۋە تېز يىمىرىلىپ كېتىشىنى ھېچكىم ئالدىن ئويلاپ يىتەلمىگەن. يەنە كېلىپ بەزى ھاكىمىيەتلەر كىرىزىس ئالدىدا يوقالسا؛ يەنە بەزىلىرى كىرىزىستىن تېخىمۇ كۈچلىنىپ چىقىدۇ. شۇڭلاشقا بىزنىڭ قىلالايدىغىنىمىز كەلگۈسى ھەققىدە كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىش ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن شەرت - شارائىت ئاستىدا ئوتتۇرىغا چىققۇسى ئېھتىماللىقلار ئۈستىدە تەخمىن قىلىشتۇر. بۇ تەخمىنلەرنىڭ توغرا ياكى خاتا چىقىشى ئىشلارنىڭ قايسى شەكىلدە تەرەققىي قىلىشىغا باغلىق. يۇقىرىدا خىتايدا كومپارتىيە يىقىلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا ئوتتۇرىغا چىققۇسى ۋەزىيەتكە قارىتا ئوخشىمىغان سېنارىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئەمەلىيەتتە، بۇلار كۆپلىگەن ئېھتىماللىقلاردىن پەقەتلا بىر قانچىسى بولۇپ، كوممۇنىزمنىڭ خىتايدا يىقىلىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق سېنارىيەلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تامامەن مۇمكىن.

بۇ ماقالىنى ئەركىن بەرداش تەھرىرلىدى.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ دۇنيا ئەنئەنىۋى تېبابىتىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ئۇسۇلى

مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى (تۇركىيە)

ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمى 2500 – 4000 يىلدىن ئارتۇق يازما تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى.

1. ئۇيغۇر تېبابىتى

ئۇيغۇر تېبابىتى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىن باشلاپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرىنىڭ جۇغلىنىشى، ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىزدىنىپ، تۇرلۇك ئاغرىقلارغا قارىتا ئېلىپ بارغان تەكرار - تەكرار سىناقلىرىنىڭ يەكۈنلىنىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغاندۇر.

ئۇيغۇر تېبابىتى بىرەر مەشھۇر ئالىم ياكى تېۋىپ - ھۆكۈمانىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلىرى بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەمچى ئاتاسىغۇن ۋە تېۋىپ - ھۆكۈمالارنىڭ سان - ساناقسىز ئۇتۇقلۇق ياكى ئۇتۇقسىز،

ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە يۈكسەلگەندۇر.

ئۇيغۇر تېبابىتى دۇنيادىكى بارلىق جانلىق ۋە جانسىز مەۋجۇداتلارنى ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت چوڭ ماددا بىلەن بىر گەۋدە قىلىپ ھاياتلىقنى تاشقى مۇھىت بىلەن باغلاپ، بىر پۈتۈن قىلىپ چۈشەندۈرىدۇ. يەنى ئومۇمىي بەدەننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئالاھىدە تەكتلەيدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتى ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي، روھىي جەھەتتىكى ساقلىق ۋە كېسەللىك ئەھۋالىنى، تاشقى مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش قاتارلىقلارنى سىستېمىلىق ئۆگىتىش ئارقىلىق بىمارلارنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ساغلاملىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابىتى ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئەمەلىي داۋالاش جەريانىدا ھاسىل قىلغان مول تەجرىبىلىرى، ئىلمىي نەزەريە سىستېمىسى، دىياگنوز قويۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، داۋالاش تېخنىكىسىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئىلغارلىقى، دورا مەنبەلىرىنىڭ كەڭلىكى، ئەمما ئەكس تەسىرىنىڭ يوق دېيەرلىكى قاتارلىق ئەۋزەللىكلىرى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى ۋە مېدىتسىنا ئىلمىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشۇپ تاكى غەرب تېبابىتى ۋەتىنىمىزگە كىرگەن 1940 - يىلىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخى ئەسىرلەر داۋامىدا ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ كەلدى. ھازىرمۇ بەزى جاھىل خاراكتېرلىك ئاق كېسەل، ھەر خىل تەمرەتكە، يامان سۈپەتلىك ئۆسمە، مېڭە يۇرەك، قان تومۇر توسۇلۇش قاتارلىق نازۇك ئەزالاردىكى سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ.

2. ئەنئەنىۋى تېبابەت

ئەنئەنىۋى تېبابەت - دۇنياغا ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىن باشلاپ پەيدا بولغان. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ تۇغما تەبىئىتىدە ساغلام ياشاش ئارزۇسى بولغانلىقتىن، بەك سوغۇق ياكى ئىسسىقلاردىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش، يەيدىغان - يېمەيدىغان، قىلىدىغان - قىلمايدىغان پائالىيەتلەرنى ئېھتىيات بىلەن قىلىش ئارقىلىق ساقلىقنى ساقلاپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلىملىرىگە ئىگە بولغان بولۇپ، ئىنسانلار ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر بولسىمۇ بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا دۇنيادىكى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتى شەكىللەنگەن تارىختىن بۇيان دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەر خىل ئىسمدىكى ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، شەرقىي ئاسىيادا كورېيە تېبابىتى، خىتاينىڭ جۇڭيى تېبابىتى، ياپونىيەنىڭ كامپو تېبابىتى قاتارلىقلار. شۇنىڭغا ئوخشاش، ھىندىستاندا يۇنان ئاريۇۋېدا تېبابىتى، ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئەرەب تېبابىتى، پەيغەمبەر تېبابىتى، تۈركىيەدە ئوسمانلى تېبابىتى،

ئانادولۇ تېبابىتى دېگەنگە ئوخشاش ناملاردا ئاتلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر بار.

ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتى شۇ مىللەت ئىگىلىرىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى دائىرىسىدە يەكۈنلەنگەن ۋە ساقلىقنى ساقلاپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلغان.

كۆپىنچە ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر كائىنات بىلەن ئۆسۈملۈكلەر، ئۆسۈملۈكلەر بىلەن جانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھاياتلىق زەنجىرلىرى ئارىسىدىكى ماددا ئالمىشىش جەريانلىرىنى بىر - بىرى بىلەن باغلاپ، ئادەم بەدىنىدىكى كېسەللىك ۋە تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش، روھ بىلەن جىسىمنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا داۋالاش ئېلىپ بېرىشتەك ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر ئىنسانىيەت تارىخىدىن بېرى ئىنسانلارنىڭ ساقلىقنى ساقلاپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش قاتارلىق سەھىيە ئىشلىرى ۋە غەرب تېبابىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىز كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ھەر خىل ئۇسۇلدىكى داۋالاش تەجرىبىلىرىنى توپلاش بىلەن بىرگە، ئۆسۈملۈك، ھايۋان ۋە مەدەن (تەبىئي ئېلېمېنت) دورىلارنى ھايۋانلارغا يېگۈزۈپ تەجرىبە قىلىش ۋە ئىنسانلارغا تەكرار - تەكرار سىناق قىلىشتىن ئىبارەت ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىدىن ئۆتكۈزگەن ئىشەنچلىك تېبابەت - ئەنئەنىۋى تېبابەت ھېسابلىنىدۇ.

3. ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرگە قوشقان تۆھپىسى

قەدىمكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ تېببىي پائالىيەتلىرى ئۆزلىرى ياشىغان ماكانىدىكى تەبىئي شەرت - شارائىت، پەسىل - كىلىمات، يېمەك - ئىچمەك، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش سەۋىيەسى قاتارلىقلار بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، گەرچە ئۇ زامانلاردا بۇ خىل تېبابەت ئىلمىنىڭ يازما مەنبەلەردە قالدۇرۇپ كەتكەن خاتىرىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىكى ئادەم ئۇستىخانلىرى ۋە تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلەردە، ئۇزۇن مۇددەت ئادەم ياشىغان تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت پاكىتلار ساقلانماقتا.

باش سۆڭىكىنى ئوپېراتسىيە قىلىپ، مېڭە كېسەللىكلىرىنى داۋالاش تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلانغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن: شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان لوپنور ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە 1983 - يىلدىن 2004 - يىلىغىچە چاڭخا جىلغىسىدىكى قەدىمكى

قەبرىستانلىقتا 500 دىن ئارتۇق قەبرىنى قازغان بولۇپ، بۇ قەبرىدىن چىققان جەسەتلەرنىڭ دەۋرى تەخمىنەن 3200 – 3800 يىللار بۇرۇنقىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغان، ھەمدە ئارخېئولوگلار جەسەتلەرنى ئالتە تىپ 13 تۈر بويىچە ئايرىپ، مېڭە سۆڭەكلىرىنىڭ تېشىلىش سەۋەبى ۋە ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلغان.

1996 - يىلىدىن 2002 - يىللىرىغىچە خىتاي - فىرانسىيە بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتى كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى لىئۇشۇي قەبرىستانلىقىدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن ئۈچ دانە جەسەتنى بايقىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى يەتتىنچى ئەسىرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغان.

1) ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرگە قوشقان تۆھپىسى

قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي ئاساسلىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىن ئىلگىرى شەكىللىنىپ بولغان بولۇپ، ئاشۇ زاماندا تارىم ئويمانلىقىدا ياشايدىغان غازىباي (مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 – 375)، 312 خىل دورا ھەققىدىكى «غازىباي دورا قامۇسى» ناملىق كىتابىنى يازغانلىقى مەلۇم.

4 - ئەسىردە كۇچالىق ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى كۇماراجىۋا (مىلادى 344 – 414) «غەربىي دىيار ئەۋلىيالىرىنىڭ مەخپىي رېتسېپلىرى»، «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن تېبابەتچىلىك كىتابلىرىنى يېزىپ چىققان. 8 - ئەسىردە خوتەنلىك ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى جانباشلاق (شىراخان) تۇبۇتلار پادىشاھىنىڭ تەكلىپى بىلەن تىبەتكە بېرىپ، ئوردا تېۋىپى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىش جەريانىدا «خوتەنلىكلەرنىڭ بويۇن زەخمىسىنى داۋالىشى» قاتارلىق 70 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك كىتابلىرىنى يېزىپ چىققانلىقى مەلۇم.

مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى فارابى (مىلادى 870 – 950) «تېبابەت پەلسەپىسى»، «ئادەم بەدىنى توغرىسىدا» قاتارلىق 10 نەچچە پارچە كىتابنى يېزىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان. فارابىدىن كېيىنكى مەزگىلدىكى تېبابەت ئالىمى ئىبن سىنا (مىلادى 980 – 1037) «ئەلقانۇن فىت - تىب» قاتارلىق 50 پارچىدىن ئارتۇق تېببىي ئەسەر يازغان. 10 - ئەسىردە قەشقەردە تېبابەتچىلىك كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مەدرىسە ساجىيە» دېگەن ئىلىم يۇرتى تەسىس قىلىنىپ، نۇرغۇنلىغان ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشىپ چىققان. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىنىڭ داڭلىق ئۇستازلىرىدىن بىرى بولغان ئىمادۇددىن قەشقەرى (مىلادى 10 - 11 - ئەسىر ئارىسىدا) ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ داڭلىق تاشقى كېسەللىكلەر ئالىمى بولۇپ، ئىبن سىنانىڭ «ئەلقانۇن فىت - تىب» دېگەن ئەسىرىگە «شەرھى ئەلقانۇن فىت - تىب» دېگەن نام بىلەن ئىزاھ يازغان ۋە كۆپلىگەن تېببىي

كىتابلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىنى تېخمۇ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. 12 - ئەسىردە خوتەنلىك مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى ئەللامە ئالائىدىن مۇھەممەد خوتەنى (مىلادى 1222 – 1150) «زۇبدەتۇل قەۋانىن ئىلاج» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن قاراقاش ئاقسارايلىق جامالدىن ئاقسارايى (مىلادى 13 - 14 - ئەسىرلەر ئارىسىدا) «ئاقساراي» ناملىق مەشھۇر تېببىي ئەسەرنى يازغان. ئۇيغۇر تېبابىتى ئوزۇقشۇناسى قۇسقۇي (مىلادى 1349 – 1279) «يېمەك - ئىچمەكلەر مۇھىم نۇقتىسى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. 14 - ئەسىردىكى خوتەنلىك ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىك ئالىمى زەينۇل ئەتتار (مىلادى 1365 – 1278) «ئىختىياراتى بەدىئىي» ناملىق ئەسەرنى يازغان. داڭلىق تېۋىپ موللا ئاربىپ خوتەنى (مىلادى 1655 – 1564) «تۈركى دەستۇرۇلئىلاج» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. 17 - ئەسىردە ئۆتكەن كۇچالىق مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى ھۇدۇيۇمخان ھاجى (مىلادى 1658 – 1567) 36 جىلدلىق «مۇسۇلمانلار دورا رېتسېپلىرى» دېگەن ئەسەرنى يېزىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان. يېقىنقى زاماندىكى سەئىد ھۈسەينخان تەجەللى (مىلادى 1927 – 1858) «تەجەللى رېتسېپلىرى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. يۇقىرىقى داڭلىق ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىملىرى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ داۋاملىششى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

2) ئۇيغۇر تېبابتىنىڭ قەدىمكى يېپەك يولىدىكى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىش تۈگۈنى بولغانلىقىدىن ئىبارەت ئەۋزەللىكى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرگە قوشقان تۆھپىسى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنىدە ياشاپ، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۈچرىشىش بۆلىكىدە، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. دۇنيانىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرى، ھۈنەر - سەنئىتى، شۇنىڭدەك داۋالاش تېخنىكىلىرى ۋە دورا - ئەشيالىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، شەرق ۋە غەربتىكى دۆلەتلەرگە تارقالغان. مەسىلەن: خىتاي دۆلىتىدىن كەلگەن دىڭزىيا (يادا تاش)، رەۋەنچىنى، دارچىن، چۆپچىن، كاۋاۋچىن، مامىرانچىن، بەدىيان خىتايى قاتارلىق دورىلار ھەم ئۇيغۇرلار ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەرگە تارقالغان.

ۋەتىنىمىزنىڭ داڭلىق ئاتلىرى، يۇرۇڭقاشنىڭ قاشتېشى مەھسۇلاتلىرى، پاختا، دورىلاردىن نۆشۈدۇر، زەمچە، بۆكەن مۇڭگۈزى، قۇندۇز قەھرى، كەھرىۋا، توغرىغۇ، مەستىكى، ئۈزۈم ھارىقى، دورا ھاراقلىرى ۋە باشقا خۇش پۇراق دورا - دەرمەكلىرى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇرۇنلا ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە تونۇلغان تاۋارلاردۇر. سەددىچىن سېپىلىنىڭ غەربتىكى دەرۋازىسى تاشقوۋۇقنىڭ قاشتېشى نامى بىلەن ئېلىنىشىمۇ، خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەننىڭ ۋەتىنىمىزنى ساياھەت قىلىشتىن بۇرۇنلا قاشتېشى سودىسىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى

ھەم راۋاجلانغانلىقنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا ئەينى زاماندىكى خىتاينىڭ پايتەختى چاڭئەن شەھىرىگە بېرىپ، سودا - سېتىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، سانى ئىككى - ئۈچ مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى دورا دۇكانلىرى ئاچقان، تېۋىپلىق قىلغان، بەزىلىرى ئوردا ئەمەلدارى بولغان، بەزىلىرى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ دورا ماتېرىياللىرى، پاختا، ئۈزۈم ھارىقى ۋە باشقا خىلمۇخىل تاۋارلىرىنى چاڭئەنگە ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن يىپەك ماللار، چىنە - قاچا قاتارلىقلارنى يۆتكەپ كېلەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلاردىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئەينى ۋاقىتلاردا يەنە ھىندىستان، ئىران، ئىراق، شەرقىي رىم ۋە ئەرەب ئەللىرىگىچە بېرىپ سودا ئالاقىسى قىلغان. دېڭىز يولى تېخى تەرەققىي قىلمىغان ئۇ دەۋرلەردە شەرق بىلەن غەربنىڭ ئالاقىلىرى ۋە ئۇلار ئارقىلىق ياۋروپا قاتارلىقلار بىلەن بولغان سودا ئالاقە، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئۇيغۇرلار ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. شۇ سەۋەبتىن ۋەتىنىمىزنىڭ تەرەققىياتىمۇ ھەر جەھەتتە زور قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىگەن ئىدى.

ئۇيغۇر تېبابىتى دورىگەرلىكى ئۆزىنىڭ ئەسلىي بار بولغان تېببىي دورىگەرلىك ئاساسىدىكى تەرەققىياتى بىلەنلا توختاپ قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا قوشنا ئەللەرنىڭ تېببىي دورىگەرلىك يېڭىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەم ئۆز ئەمەلىيەتلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنى داۋاملىق بېيىتقان ۋە راۋاجلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەينى ۋاقتىدا جۇڭيى تېبابىتى، ئەرەب تېبابەتچىلىكلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ مۇھىم ھەسسە قوشقان. بۇ ھەقتە يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە، خىتاي مەنبەلىرىدە مەخسۇس ئوغۇزلار دورىلىرى تونۇشتۇرۇلغان «خۇبېنساۋ» (胡本草، مەنىسى: غەربىي يۇرت دورا قامۇسى)، يەنە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان 36 توملۇق «ئۇيغۇر دورا رېتسېپلىرى» ناملىق ئەسەرلەر بار ۋە مىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1000 – 1499) دەۋرىدە يېزىلغان «بېنساۋ گاڭمۇ» (本草纲目، مەنىسى: دورىلىق ئوت - چۆپلەر قامۇسى)، چيەنلۇڭ (مىلادى 1735 – 1796) ۋاقتىدا يېزىلغان «بەش تىللىق لۇغەت» قاتارلىق ئەسەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنىڭ خىتاي تېبابىتىگە قوبۇل قىلىنغانلىقى مەلۇم.

ۋەتىنىمىزدىن چىقىدىغان دورا - دەرمەكلەر خىتاي دۆلەتلىرىگە توشۇلۇپ، خىتاي تېۋىپلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىلىپ، خىتاي تېبابىتىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقان. مەسىلەن، گاۋلياڭجاڭ (خولىنجان)، مۇياۋ (مۇرمەككى)، بىي بو (پىلپىل)، خۇلۇنا (شومشا)، موشىي زي (موزا)، بادەنمۇ (بادام) قاتارلىقلار خىتاي تېبابىتى پايدىلانغان ۋەتىنىمىزنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئىدى. خوتەن ئىگىرى (ۋەج خوتەنى)، قەشقەر ئۇپىسى (سەپىداپ كاشىغەرى)، لاجۇۋەرد كاشىغەرى، مىشكى خوتەنى قاتارلىقلار شەرقىي رىم ۋە ئەرەب

خەلىپىلىكلىرىدە شۆھرەت قازىنىپ، ئەرەب ۋە ئىران تېۋىپلىرى تەرىپىدىن يۇقىرىقى ناملار بىلەن كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن ۋە مەشھۇر دورا كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلگەن.

4. ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ زامانىغا لايىق تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر ئىچىدە ھازىرقىدەك ئۇستۇنلۈككە ئىگە بولۇشىدىكى سەۋەبلەر

غەرب مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1945 - يىللىرى ئانتىبىيوتىك باكتېرىيەگە قارشى دورا مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتكە بولغان كۆز قارىشى سۇسلىشىشقا باشلىدى.

ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر ئېتىبارسىزلىشىپ، ئۇنتۇلۇشقا ياكى ئۇنتۇلدۇرۇلۇشقا قاراپ ماڭغان زامانلاردا ئۇيغۇر خەلقى ئۆزۈن ئەسىرلىك داۋالاش تەجرىبىلىرىدىن كەلگەن ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، قىزىتمىلىق جىددىي كېسەللىكلەرنى غەرب تېبابىتى بويىچە ئانتىبىيوتىك دورىلار بىلەن، سوزۇلما خاراكتېرلىك جاھىل كېسەللىكلەرنى ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى تەبىئىي داۋالاش ئۇسۇللىرى بويىچە داۋالاش ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ داۋالاش ئەمەلىيىتىنى بىر كۈنمۇ توختىتىپ قويماي، ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كەلگەچكە ئۇنتۇلمىدى ھەم ئەمەلىي داۋالاش خىزمەتلىرىدە داۋاملىق پايدىلىنىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇر تېۋىپ - دورىگەرلىرى خەلقنىڭ ساقلىقىنى ساقلاشتەك شەرەپلىك بۇرچىدىن ۋاز كەچمەي، ئۆز كەسپىنى تاشلىماي، جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ئاشكارا ياكى مەخپىي ھالدا كېسەل داۋالاپ ئەمەلىي سىناقتىن ئۆتكەن داۋالاش تەجرىبىلىرىنى يېزىپ كىتاب قىلىپ قالدۇرۇپ، قەدىمكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى قولدىن - قولغا كۆچۈرۈش، ئۆز ئوغۇل - قىزلىرىغا نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلىكتە ئۆگىتىش، شاگىرت يېتىشتۈرۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئۇزۇلۈپ قالماي، يوقالماي تەرەققىي قىلىشىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنداقلا ھەر خىل كېسەللىكلەرنى تەبىئىي دورىلار بىلەن ئەمەلىي داۋالاپ، ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت بىمارلىرى ئىچىدە ھەر خىل كېسەللىكلىرىنى تەننەرخى تۆۋەن ۋە ئەكس تەسىرى يوق تەبىئىي دورىلار بىلەن ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە داۋالاش ئومۇملاشتى.

غەرب تېبابىتى پۈتۈن دۇنياغا ئومۇملاشقاندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر - ھەر خىل سىياسەت ۋە كۆپ سانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن كونىلىق، قالاقلىق دەپ كەمسىتىلىپ غەرب تېبابىتى بىلەن ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئۇنتۇلۇپ يوقىلىشقا قاراپ ماڭغاندا، ئۇيغۇر تېبابىتى باشقا تېبابەتلەرنىڭ

ئىلغار تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەريىسى ئاساسلىرى ۋە ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ۋە شەرھلەپ چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىلمىيلىكىنى زامانغا لايىق تەرەققي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر ئىچىدە ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلدى.

2015 - يىلىغا كەلگەندە شەرقي تۈركىستاندىن ئىبارەت ۋەتىنىمىزنىڭ ھەر قايسى شەھەر - ناھىيىلىرىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ياتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى 78 گە يەتتى. ئۇلاردا ئىشلەيدىغان تېببي خادىملار 15 مىڭ كىشىدىن ئاشتى. يەنە (شىنجاڭ) تېببي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابتى فاكۇلتېتى ۋە ئۇيغۇر تېبابەت ئالىي تېخنىكومى، ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات مەركىزى ۋە بىر قانچە ئورۇندا قۇم بىلەن داۋالاش ئورنى، ئون نەچچىدىن ئارتۇق چوڭ كۆلەمدىكى ئۇيغۇر تېبابەت دورا زاۋۇتلىرى بولغان ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ داۋالاش، مائارىپ، تەتقىقات ۋە دورا ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت يۇرۇشلەشكەن تەرەققىيات ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر تېبابتى دورىلىرىنىڭ سۈپەت تەكشۈرۈش دورىگەرلىك ئۆلچىمى تۈزۈلۈپ، خەلقئارادىكى GMP سۈپەت تەكشۈرۈش ئۆلچىمىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سەۋىيەدە ھەر خىل شەكىلدىكى دورىلارنى ياساپ چىققان ئىدى. ئۇلاردىن زۇپا جەۋھىرى، زۇكام جەۋھىرى، سەيپىستان جەۋھىرى قاتارلىق بىر يۇرۇش ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى - دورا تەستىق نومۇرى بىلەن خەلقئارا دورا بازارلىرىغا ئېلىپ چىقىلىپ، يۇقىرى ئۇنۇم يارىتتى.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى يەتتە تۇم، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك كىلاسسىك ئەسەرلىرى 12 تۇم نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر تېبابەت ئالىي تېخنىكومىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد 14 خىل دەرسلىك، ئىككىنچى ئەۋلاد 29 خىل دەرسلىك، تېببي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابتى فاكۇلتېتىنىڭ 18 خىل دەرسلىكى قاتارلىق دەرسلىكلەر نەشر قىلىندى. يەنە ھەر قايسى نەشرىياتلاردىن 800 خىلدىن ئارتۇق ئۇيغۇر تېبابتىگە ئائىت كىتاب نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر تېبابتى ۋە ئۇيغۇر تېبابتى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى قاتارلىق ژۇرناللار نەشر قىلىندى.

تەتقىقات جەھەتتە: ئۇيغۇر تېبابتى نەزەريىە ئاساسلىرىغا ئاساسەن كۆپ ئۇچرايدىغان، داۋالاش قىيىن بولغان كېسەللىكلەردىن - يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى، دىيابېت كېسىلى، تېرە تەمرەتكىسى، بالىياتقۇ مۇسكۇل ئۆسمىسى قاتارلىق 30 نەچچە خىل كېسەللىكنى داۋالاش جەھەتتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارغا دىياگنوز قويۇش ۋە داۋالاش ئۆلچىمى تۈزۈپ چىقىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

1982 - يىلىدىن باشلاپ 2016 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك، خىتاي مەملىكىتى ۋە خەلقئارا دەرىجىلىك ئۆتكۈزۈلگەن ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنلىرى 100 قېتىمدىن ئارتۇق ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ يىغىنلاردا 10 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئالماشتۇرۇلدى.

2003 - يىلى 8 - ئايدا خەلقئارادىكى 30 نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن ئەنئەنىۋى تېبابەت دوكتور - پروفېسسورلىرى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوربگەرلىك مۇتەخەسسىسلىرىدىن بولۇپ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان «2003 - يىللىق خەلقئارا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئۈرۈمچىدىكى كۇنلۇن مېھمانخانىسىدا ئېچىلغان ئىدى. يىغىن قاتناشقۇچىلىرىنى يىغىننىڭ ئۈچىنچى كۈنى ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر تېبابتىنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىش ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك نەزەرىيە سىستېمىسىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابتى دوختۇرخانىسى، ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات مەركىزى ۋە بىر قانچە ئۇيغۇر تېبابەت دورا زاۋۇتى قاتارلىقلارغا زىيارەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. زىيارەتتىن كېيىن، يىغىنغا قاتناشقۇچى ۋەكىللەر سۆزگە چىقىپ، يىغىن ۋە زىيارەتلەردىن ئالغان تەسىراتلىرىنى سۆزلىدى، سۆزلىگەنلەردىن ئىران ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھەمداندىكى ئىبن سىنا ئېلىم مەدەنىيەت ۋەخپى رەئىسى ئاياتۇللاھ غىياسۇددىن تاھا مۇھەممەدى بىلەن ئۆزبېكىستان خەلق تېبابتى ئاكادېمىيەسىنىڭ باشقۇرۇش رەئىسى مۇھەممەد ھەمرايۇفلار يىغىن قاتناشقۇچىلىرىغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئەنئەنىۋى تېبابەت ۋە ئىبن - سىنا تېبابتىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئۆگەنمەكچى بولغانلار ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۆگەنسۇن». ئۇلار بۇ جۇملىلەرنى سۆزلىگەندە زال ئىچىنى قىزغىن ئالقىش ساداسى بىر ئالغان ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئادەم ئاتمىز زامانىسىدىن باشلاپ، ئىنسانىيەت دۇنياسى ساقلىقنى ساقلاپ، كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا ھاسىل قىلىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ سانا‌قسىز يىللار ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىلمى يەكۈنىدىن بارلىققا كەلگەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تېبابتىنى قانداق سەۋەبلەردىن بولسا - بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ ساقلاپ قېلىشى، ۋارىسلىق قىلىشى ۋە زامانغا لايىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ، زامانىمىزغىچە ئېلىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت رېئاللىقنى، دۇنيادىكى ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلىدىغان ھەم مۇشۇ كەسىپنىڭ ئەھلى بولغان كىشىلەرنىڭ «ئۇيغۇر تېبابتى» دەپ، مۇئەييەنلەشتۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش قىيىن ئەمەس ئىدى.

5. ئۇيغۇر تېبابتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقئاراغا تونۇتۇش يوللىرى

قىممەتلىك مىراسىمىز ھېسابلانغان «ئۇيغۇر تېبابتى» نى شەرقىي تۈركىستاندا خىتاي ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ پۈل تېپىش يولى قىلىۋېلىشى سەۋەبىدىن بۇ ساھەنىڭ قانۇنلۇق ئىگىلىرى ۋە ۋارىسلىرى ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار تۈرلۈك خىرىسلارغا دۇچ كەلمەكتە. ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرى خىتايچە تىل سەۋىيەسى باھانىسى بىلەن تۈرلۈك كەسپىي سالاھىيەت كىنىشكىلىرىگە ئىگە بولالمای، تىجارەت كىنىشكىسى

بېرىلمەي ئىشسىز قالدۇرۇلماقتا. ئۇستازلار، تېبابەت پېشۋالىرى، سەرخىل تۆھپىكارلار تۈتقۇن قىلىنىپ، خىتاي چوڭ كارخانىلىرى بىلەن شېرىك بولۇشقا ۋە تەجرىبىدىن ئۆتكەن دورا - رېتسېپلارنى شەكىلسىز مەبلەغ نامىدا ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇرلىنىش قاتارلىق ئاقىۋەتلەرگە دۇچار بولماقتا.

مانا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەت بىزدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مىراسى بولغان ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىشىمىزنى، ئۇنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، ۋەتەن ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئورنىنى تېخىمۇ يۇكسەلدۇرۇش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مائارىپتىكى، ئىنسانىيەت ساغلاملىقىدىكى نەتىجىلىرىنى خەلقئاراغا تونۇتۇشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىمىزنى بىز مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇرلارغا يۈكلەتمەكتە. شۇڭا، بىز ئۇيغۇرلار تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىنى ساقلاپ قېلىش، ۋارىسلىق قىلىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلقئاراغا نامايان قىلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر قانچە لايىھە بويىچە ھەرىكەت قىلىشىمىز لازىم:

1. ۋەتەن سىرتىدا ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ يۇكسەلدۇرۇپ، خەلقئاراغا تونۇتۇشتىكى پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇش لازىم. ۋەتەن سىرتىدا ئۇيغۇر تېبابىتى ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەتلەر بار. ھازىر دۇنيادا غەرب تېبابىتى تەرەققىي قىلىپ، يۇقىرى تېخنىكىلىق داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئۇسۇللىرى ئارقىلىق تۇرلۈك مۇرەككەپ، ئېغىر كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدىغان سەۋىيەگە يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى داۋالاشتىن ئاجىز كېلىپ، ئوپېراتسىيە قىلىش ئۇسۇللىرى ياكى خىمىيەۋى دورىلار بىلەن داۋالاشنى ئاساس قىلغانلىقتىن، بۇ دورىلار بەدەندە ئەكس تەسىر پەيدا قىلدىغان بولغاچقا، پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئىچىدە، ئەكس تەسىرى يوق بولغان تەبىئىي دورىلار بىلەن داۋالىنىش قىزغىنلىقى پەيدا بولۇپ، نۇرغۇن بىمارلاردا ئەنئەنىۋى ۋە تەبىئىي تېبابەت دورىلىرىنى ئىشلىتىپ، داۋالاش نىسبىتى كۈندىن - كۈنگە ھەسسىلەپ ئاشماقتا. ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر ۋە رەسمىي ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ئاسىيا ۋە ئافرىقا نوپۇسىنىڭ 80% ى ئەنئەنىۋى تېبابەتتە داۋالىنىدىكەن؛ ھالبۇكى، بۇ ئىستاتىستىكا تۈنجى بولۇپ 1983 - يىلى ئېلان قىلىنغان. يېقىنقى 20 - 30 يىل ئىچىدە ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ ئىشلىتىلىشى ياۋروپا، ئاۋسترالىيە ۋە ئامېرىكىدا تېز سۈرئەتتە ئاشقان.

دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتىنىڭ دوكلاتىدا ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئەنئەنىۋى تېبابەت سىياسىتىنى بەلگىلىگەن ئەزا دۆلەتلەرنىڭ سانى 1999 - يىلىدىكى 25 دۆلەتتىن 2012 - يىللىرى 69 دۆلەتكە يەتكەن. 2019 - يىلىدىكى كوۋىد 19 (كورونا ۋىرۇسى) كېسىلىدىن كېيىن، ئەنئەنىۋى تېبابىتى يوق دۆلەتلەردە خىجالەت بولۇش تۇيغۇسى پەيدا بولغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئەنئەنىۋى تېبابەتكە بولغان قىزغىنلىق دولقۇنى ھەسسىلەپ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتىدۇ.

2. بىز بۇنداق پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇپ تۆۋەندىكىلەرنى ھەقىقىي ئىشقا

ئاشۇرۇشىمىز لازىم: ئۇيغۇر تېبابىتى تارىخى ۋە ئۇيغۇر تېبابىتى تارىخىدا ئۆتكەن تۆھپىكار ئۇستازلىرىمىزنى، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىغا ئائىت كىتابلار، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولغان ئەسەرلىرىمىزنى دۇنيادىكى نوپۇسلۇق تىللارغا تەرجىمە قىلىپ، داڭلىق نەشرىياتلار تەرىپىدىن كىتاب شەكلىدە نەشر قىلدۇرۇش ياكى خەلقئارادىكى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا - ئىلمىي ماقالە شەكلىدە نەشر قىلدۇرۇش ۋە ھەر خىل زامانىۋى ئۇچۇر سىستېمىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابىتىنى تونۇشتۇرۇش، تېببىي مەسلىھەت بېرىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابىتىنى خەلقئارا يۈزلەندۈرۈشىمىز لازىم.

3. ھازىر مۇھاجىرەتتە ئۇيغۇر تېبابىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپداشلار بالىچاقلىرىمىزغا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىزغا ۋە ئەتراپىمىزدىكى كەلگۈسىدە نېمە قىلارىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالغان ياشلارغا ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە ئۇنىڭ ئەۋزەللىكىنى، كەلگۈسى ئىستىقبالىنى چۈشەندۈرۈپ، ئاللاھ رىزالىقى ئۈچۈن بۇ كەسىپنى ئۆگىتىپ قويۇشقا ھەرىكەت قىلىشىمىز، ئەگەر بىزنىڭ ئۆگىتىش پۈرسىتىمىز بولمىسا ئۆگىتىپ قويۇش شارائىتى بار ئۇستازلارغا ھاۋالە قىلىش ئارقىلىق ۋەتەندە چوڭ خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىراسىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ مېڭىشقا بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇش ئارقىلىق ئۆز مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلىشىمىز لازىم.

4. ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ خەلقئارادىكى نام - ئابرۇيىنى قوغداش، ئۇيغۇر تېبابىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇش، خەلقئارا يۈزلەندۈرۈشنى تېزلىتىش مەقسىتىدە ئۇيغۇر تېبابىتى دەرسلىك كىتاب ماتېرىياللىرىنى تۈزەش، تەرجىمە قىلىش، نەشر قىلدۇرۇش، شۇ دەرسلىكلەر ئاساسىدا ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە ھەر خىل تەربىيەلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئىزچىل ئادەم تەربىيەلەش؛ خەلقئارالىق گېزىت، ژۇرنال قاتارلىقلارغا ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي ماقاللىرىنى يوللاپ ئېلان قىلدۇرۇش لازىم.

5. ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ۋە ھازىر مۇھاجىرەتتە قولىمىزدا بار مەشھۇر ئەسەرلىرىمىزدىن: «ئۇيغۇر تېبابىتى كىلاسسىك ئەسەرلىرى» (12 تۇم)، «ئۇيغۇر تېبابىتى قامۇسى» (يەتتە تۇم)، «ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىي تېخنىكومى دەرسلىكى بىرىنچى ئۇەۋلاد» (14 كىتاب)، ئىككىنچى ئەۋلاد (29 كىتاب)، ئاتالمىش شىنجاڭ «تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابىتى دەرسلىك تۈنجى ئەۋلاد» (18 كىتاب) قاتارلىقلارنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ، تەرجىمىسىنى ئۇيغۇر تېبابىتى مۇتەخەسسىسلىرى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، نەشر قىلىپ تارقىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېبابىتىنى بىلمەيدىغان ھەر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتى كىتابلىرىنى بۇزۇپ تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭ نام - ئابرۇيىغا تەسىر يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ - دۇنيا ئەنئەنىۋى تېبابەتلەر ئىچىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى نامايان قىلىش لازىم.

6. ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نام - ئابرۇيىنى قوغداش ئۈچۈن، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە دورىگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپداشلىرىمىزنى

يېقىن - يېراقتىن نازارەت قىلىش، خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەر ئارقىلىق كەلگەن مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ، تېبابەتچىلىك شان - شۆھرىتىگە، نام - ئابرۇيغا تەسىر يەتكۈزىدىغان، يالغان دورا ياساپ سېتىش، تېبابەتچىلىكنى تەبىئىي دورىلىرىغا خىمىيەلىك دورىلارنى قوشۇپ، تەبىئىي دورا دەپ سېتىش، بەزى دورىلارنىڭ باھاسىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆستۈرۈپ سېتىش، كېسەللىكلەرنى داۋالاشقا ماس كەلمەيدىغان دورىنى سېتىپ پۇل قىلىۋېلىش مەقسەتىدە سېتىش، يالغان سۆزلەپ، بىمارلارنى ئالداش قاتارلىق تېببىي ئەخلاققا، ئادەمىيلىك ئۆلچىمىگە، ھالال - ھارام چۈشەنچىسىگە خىلاپ ئىش - پائالىيەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇلارنى تۈزىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىش، ئىسلامىي تەربىيە بېرىش، يەنىمۇ تەسىرى بولمىسا ئۇنى خەلقئالەمگە پاش قىلىپ، بۇ كەسىپكە يېقىنلىشالماس ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن تەدبىر بەلگىلەش لازىم.

خۇلاسە

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر تېبابەتىنىڭ دۇنيا ئەنئەنىۋى تېبابەتلىرى ئىچىدىكى ئورنىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتلەردە ئالاھىدە يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىدىن خەۋەردار بولدۇق. ھازىر پۈتۈن دۇنيادىكى ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرنىڭ رولىنى تونۇپ يەتكەن نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئەنئەنىۋى تېبابەت ئۇنىۋېرسىتېتلىرى، فاكۇلتېتلار، بۆلۈملەر، مەخسۇس شىپاخانىلار ۋە كىلىنىكلار ئېچىلىشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋاللار نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مۇنتىزىم مائارىپ ۋە داۋالاش تەجرىبىسى بولغان ھەمدە ۋەتەن ئىچىدە يوقىلىش گىردابىغا قاراپ كېتىۋاتقان ئۇيغۇر تېبابىتىنى چەت ئەلدە قوغداپ قېلىش، داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە خەلقئارا غا يۈزلەندۇرۇش ئۈچۈن ياخشى پۇرسەتتۇر.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

[1] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى بىرىنچى ئەۋلاد دەرسلىك «ئۇيغۇر تېبابەت نەزەرىيە ئاساسلىرى ئىلمى»، خەلق سەھىيە نەشرىياتى 1988 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى.

[2] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىككىنچى ئەۋلاد دەرسلىك «ئۇيغۇر تېبابىتى ئاساسىي نەزەرىيەلىرى ئىلمى» خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2004 - يىلى 2 - ئاي 2 - نەشرى 1 - باسما.

[3] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى 2005 - 2008 يىل سانلىرى.

[4] «مەشھۇر ئۇيغۇر تېۋىپلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1997 - يىلى 1 - نەشرى.

[5] 学医药维吾尔新疆中国 (جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمى) خىتايچە، خەلق باش نەشرىياتى، خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2012 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى، 2013 - يىل 4 - ئاي 1 - باسما.

[6] 新疆中医民族医药的辉煌篇章 (شىنجاڭ جۇڭيى - مىللىي تېبابەت دورىگەرلىكىنىڭ يارقىن سەھىپىلىرى) خىتايچە، خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2009 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى.

[7] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوربگەرلىك ئالىي مەكتەپلىرى ئۇچۇن دەرسلىك «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر»، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى 2012 - يىلى 3 - ئاي 15 – كۇنى.
[8] ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك ئالىي مەكتەپلىرى ئۇچۇن دەرسلىك «ئۇيغۇر تېبابىتى تارىخى»، تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دوربگەرلىك فاكۇلتېتى 2014 - يىلى.
[9] ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى بىرىنچى تۇم، خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2009 - يىل 2 - نەشرى، ئۇرۇمچى.
[10] «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى 1 - نەشرى.
[11] ئۇيغۇر تېبابىتى قىسقىچە تارىخى ماتېرىياللار توپلىمى (1)، ئۇيغۇر تېبابەت تەتقىقات ئىشخانىسى تۇزگەن، ئۇرۇمچى، 1983 - يىلى 1 - نەشرى.
[12] ھەكىم سۇلتان ئەلى: «دەستۇرۇل ئىلاج» 3 - ۋە 4 - بەت، شىنجاڭ سەھىيە نەشرىياتى 1999 - يىل ئۇرۇمچى.
[13] دوكتور ئا. سۇھەيل ئۇنۇۋەر: «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت»، تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى نەشر قىلغان.
[14] پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، ئۇيغۇرچە، خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل ئۇرۇمچى.
[15] ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 - يىلى ئۇرۇمچى.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

پروفېسسور، مۇدىر ژۇراچ مۇتەللىپ ئەلى ھاجى ئەمچى

- 1972 - يىلىغچە يۇرتى خوتەندىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان.
- 1972 - يىلدىن 1974 - يىلغچە خوتەن ناھىيەلىك يېڭى يول مىللىي (ئۇيغۇر) تېبابەت ئامبۇلاتورىيەسىدە شاگىرت تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1974 - يىلدىن 1983 - يىلغچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىدا شاگىرت تېۋىپ، ژۇراچ بولۇپ، كىلىنىكا ئەمەلىيتىدە ئىشلىگەن.
- 1983 - يىلدىن 1984 - يىلغچە ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى خوتەندە ئاچقان ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇيغۇر تېبابتى خادىملىرىنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش سىنىپىدا ئوقۇغان.
- 1984 - يىلدىن 1986 - يىلغچە پاكىستاننىڭ لاھۇر شەھىرىدىكى جامئۇلئەشرەفىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوردۇ تىلى فاكۇلتېتىدا بىر تەرەپتىن ئوردۇ تىلى ئوقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىدىن بولغان ھەكىم مۇھەممەد ئەجمەلخاننىڭ لاھۇردىكى ئەجمەلخان دورا زاۋۇتىدا يۇنان تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكى توغرىسىدا بىلىم ئاشۇرغان.
- 1986 - يىلدىن 1987 - يىلغچە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمىدە باش ۋىراچ بولۇپ ئىشلىگەن.
- 1987 - يىلدىن 1988 - يىلغچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومىنىڭ ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش سىنىپىدا ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەزكۇر مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان.
- 1994 - يىلدىن 1997 - يىلغچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئىچكى كېسەل ۋە بالىلار كېسەللىكلىرى مەخسۇس كۇرسىدا غەرب تېبابتى بويىچە ئوقۇغان.
- 1998 - يىلدىن 2000 - يىلغچە شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تېبابتى داۋالاش كەسپى تولۇق كۇرس سىنىپىدا ئوقۇغان.
- 1988 - يىلدىن 2016 - يىلغچە شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي باشقارما ۋە داۋالاش فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە ئوقۇتقۇچى، ئوردۇ تىلى، ئۇيغۇر تېبابتى كىلاسسىك ئەسەرلىرى، ئۇيغۇر تېبابتى ئىچكى كېسەللىكلەر ئىلمى، داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىلمى، روھىي كېسەللىكلەر ئىلمى، مۇرەككەپ دورىلار ئىلمى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن.
- شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومىغا بۈاسىتە قاراشلىق دوختۇرخانىسىدا مۇئاۋىن مۇدىر ۋىراچ ۋە مۇدىر ۋىراچ بولۇپ ئىشلىگەن.
- شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك فاكۇلتېتىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسسورى بولۇپ، تۇنجى قارارلىق سىنىپقا ئۇيغۇر تېبابتى بويىچە دەرس ئۆتكەن.
- 2016 - يىلدىن ھازىرغىچە تۈركىيەدىكى ئۇيغۇر تېبابتى تەتقىقات ۋەخپىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە مۇدىرى.

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

ئۆي خۇرۇچلىرىنىڭ شپالىق رولى

گۈلنار مەمتىمن

شۇبېتسارىيە بېرن ئىشتاتى، شتۇدېن

abduxukur.abdurixit@gmail.com

2026 - يىلى 10 - ئاپرېل

كىرىش سۆز

بۈگۈنكى كۈندە تېخنىكا تەرەققىياتى تېبابەت ئىلمىنى تېخىمۇ يۈكسەلدۈرۈپ، مۇرەككەپ كېسەللىكلەرنى ئېنىقلاپ ۋە ساقايتىپ، ئىنسانلارنىڭ ساغلام ياشاش ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش نىسبىتىنى ئاشۇرماقتا، شۇنداقلا داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ كۆپەيمەكتە ۋە مەخسۇسلاشماقتا.

تور دۇنياسىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ ئۆز ساغلاملىقىغا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈپ ۋە ئاسانلاشتۇرۇپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ساقايتىش جەھەتتىكى بىلىملەر پىداكار كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە سۇغۇرتا شىركەتلىرى ھەم سەھىيە ئورۇنلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن تور دۇنياسىدا ھەقسىز تونۇشتۇرۇلماقتا.

ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئوخشاش، ئۆسۈملۈكلەردىن پايدىلىنىپ، كېسەللىكلەرنى

تۇپ يىلتىزىدىن تەبىئىي ئۇسۇلدا داۋالاشقا ئېتىبار بېرىلىپ، ھەر خىل نامدا خەلق ئاممىسىغا تونۇشتۇرۇلماقتا. ھەرقايسى ئەل خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ۋە ئائىلىدە تەبىئىي ئۇسۇلدا ئۆيى خورۇچلىرى ئارقىلىق، دائىم كۆرۈلىدىغان، ئاددىي كېسەللىكلەرنى داۋالاش تەجرىبىلىرى توپلىنىپ، خەلقنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلماقتا. بۇ خىل داۋالاش چىقىمنى تېجەپلا قالماستىن، بىمارلارغا كۆپ ئاسانلىق يارىتىماقتا.

مەن بۇ ماقالىدە زۇكام، يۆتەل، گال ۋە چىش ئاغرىقى قاتارلىق كۆپ كۆرۈلىدىغان جىددىي بولمىغان كېسەللىكلەرگە ئۆيدە بار بولغان تەبىئىي خورۇچلار ئارقىلىق شىپا تېپىش ئۇسۇللىرىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن. بۇ يەردە تەرخەمەك، لىمون، زەنجۈىل، كۇركۇمىن، ھەسەل، قېتىق، زىرە، قەلەمپۇر، تۇز ۋە چاي قاتارلىق ئائىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان خورۇچلاردىن پايدىلىنىپ، ئىسسىق - سوغۇق ئۆتكۈزۈش ۋە بانان شۆپۈكى سۇرتۇشتەك خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئاممىۋى رېتسېپلار تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسۇللار رەسمىي تېببىي دىياگنوز قويۇش ياكى دورا ئورنىنى باسمايدۇ، بەلكى ھېچقانداق ئەكس تەسىرسىز تېز ساقىيىش جەريانىنى ئاسانلاشتۇرىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ.

ئەگەر قىزىتما 39 گىرادۇستىن ئېشىپ كەتسە ياكى 3 - 5 كۈنگىچە يانمىسا، نەپەس قىسىلىش، كۆكرەك سىقىلىپ ئاغرىش، قورساقنىڭ ئوڭ تەرەپ ئاستى ياكى بەدەننىڭ باشقا بىر يېرىدە قاتتىق ئاغرىق پەيدا بولسا، ئائىلىۋى داۋالاشنى توختىتىپ، دەرھال دوختۇرغا كۆرۈنۈشىڭىزنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بىزدە: «سۇ كەلگۈچە تۇغان سال» دەيدىغان ھېكمەتلىك سۆز بار. ئىلمىي ئۇزۇقلىنىش، يېتەرلىك سۇ ئىچىش، قېنىپ ئۇخلاش، توغرا نەپەسلىنىش، قەرەللىك ھەرىكەت قىلىش، كۈنگە قاقلىنىش، شۇنداقلا ئىسسىق - سوغۇقنى ماسلاشتۇرۇپ، تەڭشەپ يېيىش، كۆكرەك (بوۋاق ۋە كىچىك بالىلار ئۈچۈن بەك مۇھىم)، بەل، تىز - پۇتنى ئىسسىق تۇتۇش (غەربلىكلەر بويۇن قىسمىنى ئىسسىق تۇتىدىكەن)، بەك ئاچچىق ۋە يەللىك، تۇزلۇق، سوغۇق يېمەسلىك، تاتلىقنى ئاز يېيىش، بىر تۇرلۈك نەرسىنى ھەددىدىن زىيادە جىق يېمەي، تۇرنى كۆپ قىلىپ يېيىش قاتارلىقلار سالامەتلىكىڭىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئاممىلاردۇر. ئىلمىي ئۇزۇقلىنىش ۋە ساغلاملىق ھەققىدە سۆزلىگەن تۆۋەندىكى لېكسىيەنى ئاڭلاپ بېقىڭ:

https://www.youtube.com/watch?v=A9fIsSzP9OQ

شۇنداق ئېيتالايمەنكى، ئاپامدىن ئۆگەنگەنلىرىم، ساغلاملىق گۇرۇپپىلىرىدىن توپلىغان تەجرىبىلىرىم ۋە تەبىئىي داۋالاشقا بولغان قىزىقىشىم مېنىڭ بۇ ھەقتە ئىزدىنىشىمگە تۈرتكە بولدى. مەن رەتلەپ ۋە تەرجىمە قىلىپ تەييارلىغان بۇ ئاددىي رېتسېپلارنىڭ ئازراق بولسىمۇ شىپالىق ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. كۆپچىلىكنىڭ ئۆز تەجرىبىلىرىنى، ئىجابىي ۋە تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئورتاقلىششىنى قىزغىن قارشى ئالىمەن.

1. قىزىتما

قىزىتما – كۇندىلىك تۇرمۇشتا كۆپ كۆرۈلىدىغان، بەك قورقۇپ كېتىشكە بولمايدىغان، ئەمما سەل قاراشقا تېخمۇ بولمايدىغان كېسەللىك ئالامىتىدۇر. ئەگەر بەدەن تېمپېراتۇرىسى 39 گىرادۇستىن ئاشسا، دەرھال دوختۇرغا كۆرۈنۈش كېرەك.

(1) بوۋاقلار ۋە كىچىك بالىلاردىكى قىزىتما

بوۋاقلار ۋە كىچىك بالىلار قىزىپ قالغاندا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك:

1. يەڭگىل كىيىندۈرىمىز، ئۆيىنى بەك ئىسسىتىۋەتمەيمىز. ئۆي ئىچى سالقىن بولسا، ئەدىيال ياكى يوتقان بىلەن يېپىپ قويساق بولىدۇ.

2. ئېمىتىۋاتقان ئانىلار ئۆزى كۆپەرەك سۇ ئىچىشى، كۆپەرەك ئەمدۈرۈشى، ياخشى ئارام ئېلىشى كېرەك. نورمالدا بوۋاقلا ئالتە ئايلىقتىن باشلاپ كىچىك قوشۇقتا ئاز - ئازدىن سۇ بېرىشى كېرەك. سوسكىدا بەرسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بەك دىققەت قىلىشى، ئاز - ئازدىن سۈۋۈتۈلغان قاينىق سۇ ياكى مىنېرال سۇ ئىچۈرسە بولىدۇ. ئالتە ئايلىقتىن كىچىك بوۋاقلار قىزىپ، ئىچى سۈرۈپ ۋە تەرلەپ قالغاندا ياكى زاكىسى قۇرۇق بولسا، ئاز - ئازدىن ئۇسسۇلۇق بېرىش كېرەك. قاينىق سۈنى سۈۋۈتۈپ ۋە شەربەتلەرنى سۈيۈلدۈرۈپ بەرسىمۇ بولىدۇ.

3. بوۋاقلار ئۈچۈن (0 - 2 ياشقىچە) يۇمشاق لاتىنى ئىسسىقراق سۇغا (بەدەن تېمپېراتۇرىسىدىن سەل تۆۋەن) چىلاپ سىقىۋەتكەندىن كېيىن، بالىنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى بوش سۈرتۈپ بېرىش كېرەك.

4. پېشانىسىگە ئىلمان سۇغا چىلاپ سىقىۋەتكەن لاتا (كىچىكرەك لۆڭگە) قويۇش كېرەك.

5. ئالتە ئايلىقتىن تۆۋەن بوۋاقلارغا پۈتىدىن ئوشۇقىچە ئىسسىق سۇغا چىلانغان ھۆل لاتا بىلەن ئۇراپ، ئۇستىدىن باشقا لاتا بىلەن يەنە ئۇراپ 10 - 15 مىنۇت قويۇش، بۇ ئۇسۇلنى ئۈچ قېتىم سىناپ بېقىش كېرەك. بەدەن تېمپېراتۇرىسى ئۇدا 38 گىرادۇستىن چۈشمىسە، دەرھال دوختۇرغا ئاپىرىش كېرەك.

6. ئالتە ئايلىقتىن يۇقىرى بوۋاقلارغا تىزىغچە ئىلمان سۇغا چىلاپ سىقىۋېتىلگەن ھۆل لاتا ئۇراپ (ھۆل پايپاق كىيگۈزۈپ)، ئۇستىنى قۇرۇق لاتا بىلەن ئۇراپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە يۇڭ پايپاق (دادىسىنىڭ) كىيگۈزۈپ 15 - 20 مىنۇت تۇرغۇزساقمۇ بولىدۇ. ئىككى ياشتىن يۇقىرى بالىلار قىزىپ قالسا، پۈتىنى ئوخشاش ئۇسۇلدا ئۇراپ ئىككى سائەت تۇرغۇزساق بولىدۇ.

لاتا ئىسسىپ كەتسە ئېلىۋېتىپ قايتا ئورايمىز، ئۈچ قېتىم تەكرارلاشقا بولىدۇ. ئەگەر بالىنىڭ قول - پۇتى سوغۇق بولسا، بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. سۇ سوغۇق بولماسلىقى كېرەك، بەدەن تېمپېراتۇرىسىدىن سەل تۆۋەن بولسا بولىدۇ. بالا سوغۇقتىن

چۆچۈپ كەتمەسلىكى كېرەك.

7. پىيازنى ئۇششاق چاناپ، لاتىغا ئوراپ، بالىنىڭ تاپىنى ئاستىغا قويۇپ، ئۇستىگە پايپاق كىيدۈرۈپ قويىمىز.

8. بالىنى تالا - تۈزگە ئاچقماي، ئۆيدە تىنچ ئارام ئالغۇزۇپ، ئوبدان كۆزىتىپ، ئوزۇقلۇق ھەم مېھىر بېرىپ، ياخشى كۈتۈش لازىم.

(2) ئۆسمۈرلەر ۋە چوڭلار ئۈچۈن

1. ئۇسسۇلۇقنى كۆپەرەك ئىچۈرۈش. سۇ، شىپالىق چايلار ۋە شورپا، سۈيۇق تاماقلارنى جىقراق ئىچۈرۈپ بېرىش كېرەك.

2. يېتىپ ئارام ئالدۇرۇش، ياخشى ئۇخلاش ۋە چارچاپ قالماسلىق كېرەك.

3. يەڭگىل كىيىنىش، قېلىن يېپىنىش كېرەك. (ئىسسىغان زامان ئېچىۋېتىشكە، توڭلىغان زامان يېپىنىشقا ئاسان بولسۇن).

4. پۇت - پاقالچاقنى سوغۇق ھۆل لاتا ياكى لۆڭگە بىلەن ئوراپ، ئۈستىنى يەنە بىر قات قۇرۇق لاتا ياكى لۆڭگە بىلەن ئوراپ، لاتا ئىسسىغانغا قەدەر تۇرغۇزىمىز. ئۇچ قېتىم تەكرارلاشقا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا پەقەت ئىسسىق پۇت - پاقالچاققا ئۈيغۇن بولۇش، ئەگەر پۇت - پاقالچاقلار سوغۇق بولسا ئىسسىق ئۆتكۈزۈش كېرەك.

5. ئاچچىقسۇ بىلەن سۇنى ئارىلاشتۇرۇپ (1 ئۈلۈش ئاچچىقسۇنى 4 - 5 ئۈلۈش سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ) لاتىنى ئۇنىڭغا چىلاپ، سىقىپ، پۇت - پاقالچاقنى ئوراپ، ئۈستىدىن يەنە بىر قات لاتا بىلەن ئوراپ 1 - 3 سائەت ئەتراپىدا تۇرغۇزىمىز، ياكى لاتا بىلەن پۇت - پاقالچاقنى سۈرتۈپ بەرسەكمۇ بولىدۇ. بەزى ئادەملەرگە ئاچچىقسۇ رېئاكسىيە قىلىشى مۇمكىن، شۇڭا ئىشلەتكەندە كۆپ دىققەت قىلىش كېرەك.

6 . دورىلىق شىپا چايلىرىنى ئىچىپ بېرىش كېرەك. مەسىلەن، ئىخلامۇر (جۈمەك چېچىكى / Linden)، پاپاتيا (مويىوپ چېچىكى / Chamomile) ۋە كەكىك (Thyme) چېيىنى دەملەپ ئىچىپ بېرىش كېرەك.

7. مۇنچىغا چۈشۈش ياكى يۇيۇنۇش كېرەك. سۇ ئىلمان بولۇشى، بەك سوغۇق بولماسلىقى، بەدەن تېمپېراتۇرىسىدىن سەل تۆۋەنرەك قىلىپ، ئەڭ سوغۇق بولغاندىمۇ 25 گىرادۇستىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك. سۇغا چىلانغاندا 15 مىنۇتتىن ئارتۇق بولماسلىقى كېرەك. ئەڭ ياخشىسى، ئىلمان سۇغا چىلىغان كىچىك لۆڭگىنى قولدىن باشلاپ، پاتاڭ، پېشانە، مەيدە، دۈمبە، قورساق، يوتا، پاچاق، پۇتقىچە مۇشۇ تەرتىپ بويىچە سۈرتۈپ بېرىش كېرەك.

8. يەڭگىل قىزىتما ئۈچۈن زەنجىۋىل چېيى دەملەپ ئىچىش كېرەك.

9. سامساق ئىستېمال قىلىش، سامساق دەملەپ چاي قىلىپ ئىچىش كېرەك، ياكى

شورپا ۋە ياكى سۇيۇق ئاشقا جىقراق سامسىق سېلىپ ئىچىش ئارقىلىق ئىممۇنىتېتنى كۈچەيتىش ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

10. ھەسەل ئىستېمال قىلىش، ھەسەلنىڭ ئىممۇنىتېتنى كۈچەيتىش ئاشۇرۇش ۋە يالۇغ قايتۇرۇش رولى بار. ئىلمان چايغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك. چاي بەك قىزىق بولسا ھەسەلنىڭ ئۇنۇمىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ.

11. پىيازنىڭ قاينىتىپ، سۇيىنى ئىچىش ياكى پىيازنىڭ ئۇششاق توغراپ، بولسا ئىسسىتىپ پۇت ئاستىغا قويۇپ تېڭىپ، ئۇستىگە يۇڭ پايپاق كىيىپ 1 - 3 سائەت ئەتراپىدا تۇرغۇزۇش كېرەك.

12. ئۇيغۇرلار قىزىپ كەتكەن بىمارنىڭ دۇمبىسىگە سوغۇق سۇ پۈركۈپ، تۇچ ياكى مىس تەڭگىدە سېرىيدۇ. تۇخۇمنىڭ ئېقىغا ئۇششاق چانالغان پىيازنى ئارىلاشتۇرۇپ دۇمبىسىگە سۈۋايدۇ ۋە بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن يۇيۇۋېتىدۇ. بۇ ئىلغا (قىزىتما) بولغانلارغا قىلىنىدۇ.

13. ئاچچىق ۋە قىزىق، يۇمغاقسۇت سېلىنغان سۇيۇقئاش ئىچىپ، دەرھال باشتىن تارتىپ پۈتۈن بەدەننى چىڭ ۋە قېلىن ئوراپ، پۈركىنىپ، ئاۋۇال يېرىم سائەتتەك تەرلەپ، ئاندىن تەر سىڭگۈچە دۇملىنىپ يېتىش كېرەك. بۇ ئۇيغۇرلار تۆڭلاپ قىزىدىغان (ئىلغا) بولۇپ قالغاندا ئىشلىتىدىغان ئۇسۇلدۇر.

2. ئۇيقۇسىزلىق

ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، ھاياتلىق غېمى، كىشىلىك تۇرمۇش زىددىيەتلىرى ۋە تەن ئاجىزلىق سەۋەبىدىن ئۇيقۇسىزلىق ئېشىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ۋىتامىن D3، قاندا تۆمۈر ماددىسى، ئومېگا3-، ماگنىي ۋە ئاقسىل كەملىكتىنمۇ ئۇيقۇسىزلىق كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن، ياكى بەدىنىڭىزدىكى بىرەر ئاغرىق ۋە قېتىشىشلارمۇ ئۇيقۇسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىڭ:

1. كەچتە مېۋە يېمەسلىك. ۋىتامىنلار ئادەمنى ئاكتىپلاشتۇرۇپ ئۇيقۇنى قاچۇرىدۇ.

2. يېشىل ۋە قارا چايىنى سائەت 16 دىن كېيىن ئىچمەسلىك، بەك توق ياكى بەك ئاچ ياتماسلىق كېرەك.

3. ئۇخلاشتىن ئىككى سائەت بۇرۇن سۇ ئىچىشنى توختىتىش (كېچىدە ئوبۇرنىغا چىقماسلىق ئۈچۈن) كېرەك.

4. ۋىتامىنلىق دورىلارنى كەچتە ئىچمەسلىك كېرەك.

5. ئۇخلاشتىن بۇرۇن ئېغىر ھەرىكەت قىلماسلىق كېرەك.

6. ئۇخلاشتىن بۇرۇن تېلېۋىزور ۋە تېلېفون كۆرمەسلىك كېرەك.

(1) ئۇخلاشقا ياردەم قىلىدىغان ئۇسۇللار

1. ئۇخلاشتىن بۇرۇن ئىسسىق سۈتكە بىر كىچىك قوشۇق ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك.

2. پۇتنى ئىسسىق سۇغا چىلاپ بېرىش كېرەك.

3. نەپەس تېخنىكىسى قىلىش (4 سېكۇنت ئىچىدە نەپەس ئېلىش، 7 سېكۇنت ساقلاش، 8 سېكۇنت ئىچىدە نەپەس چىقىرىش) ئارقىلىق دىققەتنى بەدەنگە مەركەزلەشتۈرۈپ، نېرۋىنى ئارام ئالدۇرۇش كېرەك.

4. ھەر كۈنى ئوخشاش ۋاقىتتا يېتىش كېرەك.

5. كىتاب ئوقۇش كېرەك.

6. ئۆينى قاراڭغۇ قىلىش، ھاۋا ئالماشتۇرۇش ۋە سالقىن تۇتۇش كېرەك.

7. ھاۋا تازىلاپ، ئوكسىگېن ئىشلەپچىقىرىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى ياتاق ئۆيىدە بېقىش كېرەك.

8. ئۇستىقۇددۇس (لاۋەندەر، lavender) ئەتىر ياغلىرىنى پۇراپ بېرىش كېرەك. پاتاڭ، قول بېغىش ۋە پۇتنىڭ ئالقىنىغا سۈرتۈپ بېرىش (باشقا ئاساسىي ياغ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەتسىڭىز بولىدۇ)، ئارامبەخش چايلار، مەسىلەن، مويبوپ چېچىكى (پاپاتيا / Chamomile) ۋە لىمون ئوتى (مېلىسسا / Lemon Balm) چېيىنى دەملەپ ئىچىش مۇسكۇللارنى بوشىتىپ، زېھنىنى تىنچلاندۇرىدۇ.

9. ئۇخلىيالمىدىم دەپ ۋايسىماي، كىتاب ئوقۇش، قۇرئان يادلاش ياكى سۇدوكۇ (Sudoku) ھېسابلاشقا ئوخشاش زېھنىنى تىنچلاندۇرىدىغان ئاددىي ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇش لازىم. (مېڭە يېنىك چارچىغاندا ئۆيقۇ ئۆزىدىنلا كېلىدۇ).

10. كۈندىلىك خاتىرە يېزىش، كاللىغا كىرىۋالغان ئىرماش - چىرماش، گادىرماچ خيالىلىرىڭىزنى، پىلانلىرىڭىزنى خاتىرىگە يېزىشىڭىز كېرەك.

11. توغرا ھالەتتە ئۇخلاش ئادىتى يېتىلدۈرۈش، يەنى ئوڭدىسىغا، قاتتىقراق يەردە، پاتاڭ ياستۇقى - تەكىيە قويۇپ تۇز يېتىش، ئومۇرتقا ۋە پاچاق سۆڭەكلىرى ئۇچۇن ياخشى ھالەت دەپ قارىلىدىكەن.

يۇقىرىقى تەدبىر ۋە چارىلەرنى قوللىنىپمۇ يېتەرلىك ئۇخلىيالمىغان بولسىڭىز، دوختۇرغا كۆرۈنۈڭ.

3. روھىي بېسىم (ستىرەس)، چۈشكۈنلۈك، ئازاب، قورقۇش ۋە ئاچچىقلىنىش

بۇلار كىشىلىك تۇرمۇشتا كۆپ كۆرۈلىدىغان پسىخىكىلىق ئەھۋاللار بولۇپ، تۇرمۇشتا بۇ خىل پسىخىكىلىق مەسىلىلەردىن تولۇق قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر

يېنىك دەرىجىدىكى روھىي بېسىمغا يولۇققانىدا، تۆۋەندىكى ئائىلىۋى ۋە پىسخىكىلىق تەڭشەش ئۇسۇللىرىنى سىناپ كۆرسىڭىز بولىدۇ:

1. ساغلام ئۇزۇقلىنىش ۋە ئۇزۇقلاندۇرۇلۇش، يالۇغ قايتۇرۇش ئۇنۇمىگە ئىگە كۆكتات، مېۋە - چىۋە، يېمىش - مېغىزلار، ئومېگا3- مول بولغان بېلىق، زىغىر قاتارلىقلارنى يېيىش ئارقىلىق پىسخىكا ساغلاملىقىنى قوغداش كېرەك.

2. يوگا ۋە ساغلاملىق گىمناستىكىسى قىلىش، ناماز ئوقۇتىپ دۇئا قىلىش، نەپەس مەشقى (4، 7، 8) ۋە دىققەتنى يىغىش (مېدىتاتسىيە) مەشقى قىلىش كېرەك.

3. ئائىلە ئەزالىرى ۋە دوستلىرىدىن ياردەم سوراش، ئۇلارغا دەرد تۆكۈش، ئۇلارمۇ يېقىنلىرىغا دىققەت قىلىش ۋە كۆڭۈل بۆلۈشنى كېرەك.

4. ئاكتىپ بولۇش، كۈندىلىك كىچىك پىلان تۈزۈش، زېھىننى ئاددىي ۋە مەنىلىك ئىشلار بىلەن مەشغۇل قىلىش كېرەك.

5. كۈنگە قاقلىنىش، ۋىتامىن D تولۇقلاش كېرەك.

6. تالا - تۈزگە چىقىپ ھەرىكەت قىلىش، مېڭىنى ئارام ئالغۇزۇش. سەيلە - سایاھەت قىلىش كېرەك.

7. مېڭىنى قۇۋۋەتلەيدىغان مېغىز يېيىش، زەپە سېلىپ چاي ئىچىش. ۋىتامىن B مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش كېرەك.

8. ئاروما تېراپىي قىلىش (پۇراق بىلەن تىنچلاندۇرۇش)، پۇراقلىق ئەتىر يېغى ئىشلىتىش. مەسىلەن، ئۇستىقۇددۇس (لاۋەندەر) يېغى، قىزىلگۈل، ياسمىن، مېلىسسا يېغى، لىمون ياكى سىترۇس تۈرىدىكى ئەتىر ياغلىرىنى پۇراپ، مۇھىم نۇقتىلارغا سۈرتۈپ تىنچلاندۇرۇش كېرەك.

9. ئاچچىقى كەلگەندە چوڭقۇر نەپەس ئېلىش، ئاۋۇال 10 غىچە ساناش ۋە چوڭقۇر نەپەس ئېلىش، ئويلىنىپ ئاچچىقلىنىش، سوغۇق سۇ بىلەن يۇز، قول، بىلەك، بويۇنلىرىنى يۇيۇش، ئاچچىقلانغان مۇھىتتىن ئايرىلىش، تېز ھەرىكەت قىلىش، مېڭىش، ئۇسۇل ئويناش، ياستۇقنى تازا مۇشتلاش، زورلاپ كۈلۈش، ئادەم يوق يەردە ياكى ئىشىك دېرىزىنى چىڭ ئېتىپ، ئۇنلۇك تىللاش. قەغەزگە يېزىپ بولۇپ يىرتىۋېتىش، كۆيدۈرۈۋېتىش، ئۆز - ئۆزىگە: «بۇ ئىش بىر يىلدىن كېيىنمۇ ئوخشاش مۇھىممۇ؟» دەپ سوئال قويۇش، سەۋر قىلىش، قوبۇل قىلىش، چىڭ قويۇش، خاتالىققا يول قويۇش، بەك مۇكەممەللىكنى قوغلاشماسلىق، ئالدىن نېمىگە ئاچچىقلىنىدىغانلىقىنى باشقىلارغا دەپ قويۇش، بىرنەرسە يېيىش، تاتلىق چاي ئىچىش، ئادا چېيى ۋە چۇچۇكبۇيا يىلتىز چېيى (valerian tea) ئىچىشنىڭ تىنچلاندۇرۇش رولى بار.

10. يىغلاشقا، ئاچچىقلىنىشقا ۋاقىت بېرىش، كۆزىگە كىرىۋالماسلىق كېرەك.

بۇ ئۇسۇللار دورىنىڭ رولىنى ئالمايدىغان بولۇپ، كەيپىيات - پسىخىكىسى يەڭگىل بولغاندا سىناپ باقسا بولىدۇ، ئېغىر بولغانلار پسىخىك دوختۇرىغا بېرىشى كېرەك.

4. ئادەت ئاغرىتىپ كېلىش

خانىم - قىزلارنىڭ كۆپلىرىدە ھەر ئايلىق ئادەت كۆرۈش مەزگىلىدە قورساق، بەل، پاقالچاق - يوتىلىرى سىرقىراپ ئاغرىپ راھەتسىزلىنىدىغان، ھەتتا بەزىدە ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. ئادەت كۆرۈش مەزگىلىدىكى بۇ خىل ئاغرىقلارغا قارشى تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ بېقىڭ:

1. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش. گىرىلكىغا قىزىق سۇ ئېلىپ، شور تۇز، ياكى گىلاس ئۇرۇق خالتىسىنى ئىسسىتىپ، قورساق ۋە بەلگە قويىمىز.

2. ئەتىر ياغلىرى بىلەن ماسساج قىلىش. كۆك مەرىيەم ئوتى (Clary sage)، لاۋەندەر، مويبوپ (Chamomile) ياكى رەيھان (Basil) قاتارلىق ئەتىر ياغلىرىدىن بىر نەچچە تېمىمنى 10 مىللىلىتىر بادام ياكى خوخوبا (Jojoba) ئاساسىي مېيىغا ئارىلاشتۇرۇپ، كىندىك ئەتراپىنى سائەت ئىستىرىلكىسى يۆنىلىشى بويىچە ماسساج قىلىش ھەمدە بەل، توققۇز كۆز ئەتراپىغا سۈرتۈپ ئاستا ئۇۋۇلاپ بېرىش كېرەك.

3. شىپالىق چايلارنى ئىچىش: مويبوپ (پاپاتيا)، زەنجىۋىل، لىمون ئوتى (مېلىسسا)، ئارپا بەدىيان (ئانىسۇن) ۋە رەيھان چايلىرىنى دەملەپ ئىچىش ئارامليق بېرىدۇ.

4. يەڭگىل ھەرىكەت قىلىش، سەيلە قىلىش، يوگا ئىشلەش. خاپىلىقنى ئازايتىش كېرەك.

5. ماگنىي مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش. بانان، مېغىز، كۆپ خىل دانلىق ئاشلىقلارنى ئىستېمال قىلىش كېرەك.

6. بەزى كۆكتات، مېۋىلەردىن پەمىدۇر، بۆلدۈرگەن، ئاناناس، يېشىل كۆكتاتلار، زەيچۇۋا - كۈركۈمىن، زەنجىۋىل، سامساق قاتارلىقلارنى كۆپرەك يېيىش كېرەك

7. بەك تاتلىق يېمەسلىك، كوفېئىنلىق چاي ۋە قەھۋە ئىچمەسلىك كېرەك.

8. ئۇسسۇلۇقنى كۆپ ئىچىش، قوشۇمچە ئوزۇقلۇق تولۇقلاش كېرەك. مەسىلەن: ۋىتامىن D، ۋىتامىن E، ئومېگا3- دېگەندەك.

9. پىياز سۈيى ئىچىش: ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى سېرىق پىيازنى سىركە بىلەن پاكىز يۇيۇپ، تۆت پارچىغا بۆلۈپ، 1.5 - 2 ئىستاكان سۇ بىلەن 5 مىنۇت بوش ئوتتا، ئاغزى يېپىق ھالەتتە قاينىتىپ، ئىلمان بولغاندا سۈزۈپ، چۈش ۋە ئاخشام تاماقتىن 15 مىنۇت بۇرۇن ئاچ قورساقتا ئىچىپ بېرىش كېرەك. كۈندە ئىككى قېتىم، 15 كۈن، ئالتە ئايدا بىر قېتىم تەكرارلاش. ئايلىق ئادەت كۆرۈش توختاپ، 3، 7، 10 كۈن بولغاندا قايتا باشلاش كېرەك.

https://www.nefisyemektarifleri.com/blog/ibrahim-saracoglu-/sogan-kuru

10. قارا شېكەرنى ئىسسىق چايغا سېلىپ ئىچىش كېرەك. بۇ ئۇيغۇر خانىملار

بۇرۇندىن قوللىنىپ كەلگەن ئۇسۇلدۇر.

5. باش ئاغرىقى

يەڭگىل ۋە ئوتتۇرا ھال باش ئاغرىقى ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ. قاتتىق، تەكرار ۋە تۈيۇقسىز ئاغرىقلار ئۈچۈن چوقۇم دوختۇرغا كۆرۈنۈڭ.

1. يالپۇز ياكى ئەتىر يېغىنى پېشانە، ئىككى چېكە ۋە پاتاڭغا سۈرتىمىز. سۈيۇلدۇرۇپ ياكى بىۋاستە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. (دىققەت: كۆزگە يېقىن يەرگە سۈرتمەڭ.)

2. يېتەرلىك سۇ ئىچىش، ھەر كىلوگىرام ئېغىرلىق ئۈچۈن 35 - 40 مىللىلىتىر سۇ ئىچىش كېرەك.

3. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش، مەسىلەن: گىلاس ئۇرۇقى، شورتۇز، گىرىبكا ياكى چاچ قۇرۇتقۇچ ئارقىلىق باشقا ئىسسىق ئۆتكۈزۈش. ئىسسىق سۇدا يۇيۇنۇش كېرەك.

4. سوغۇق ئۆتكۈزۈش، پېشانىگە سوغۇق سۇغا چىلاپ سىقىلغان كىچىك لۆڭگە، مۇز خالتىسى، لاتا ياكى قەغەز ئارىسىغا ئېلىنغان قېتىق قاتارلىقلارنى باشقا قويىمىز. ئاندىن يەنە سالقىن سۇ بىلەن يۇيۇنۇش كېرەك.

5. ياغلىق بىلەن باشنى چىڭ چىگىش كېرەك.

6. ماسساج (ئۇۋۇلاش) قىلىش، باشنى، پاتاڭنى بېسىپ ۋە مۇجۇپ، ئۇۋۇلاپ بېرىش كېرەك.

7. زەنجىۋىل چېيى ئىچىش، ھۆل زەنجىۋىل چاينىاش كېرەك.

8. قارا قەھۋەگە يېرىم لىمون سۈيىنى قويۇپ ئىچىش كېرەك.

9. ، ئارام ئېلىش، سەيلە قىلىش. ساپ ھاۋادا ھەرىكەت قىلىش كېرەك

10. ماگنىي مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش كېرەك.

11. ستىرەسنى (بېسىم) ئازايتىش، يوگا ئىشلەش، بەدەننى راھەتلەندۈرۈش.

12. ئۆينى قاراڭغۇ قىلىپ يېتىش، قەرەللىك، ئوبدان، قېنىپ ئۇخلاش كېرەك.

6. باش زەخمىلىنىش (باش تاڭ بولۇش)

باش مەلۇم جىسىمغا قاتتىق ئۇرۇلغاندا (يىقىلىپ، ئۇسۇپ، سوقۇلۇپ ياكى بىرەر نەرسە تەگكەندە) باش زەخمىلىنىش، يەنى مېڭە سىلكىنىش يۈز بېرىشى مۇمكىن. ئېغىرراق بولغاندا باش سۆڭىكىگە دەز كېتىش ياكى باش يېرىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا: «بالا يەتتە ياشقىچە يەردىن تايىاق يەيدۇ» دەيدىغان بىر گەپ بار. باش زەخمىلىنىش كىچىك بالىلاردا جىق كۆرۈلىدۇ. باشقا زەخمەت بولغان - بولمىغانلىقىنى 24 سائەت ئوبدان كۆزىتىش كېرەك.

زەخىملەنگۈچىدە قۇسۇش ۋە ئىچى سۈرۈش، باش ئاغرىش، سىرتقى زەخمە بار - يوقلۇقىنى تەكشۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، تەكشۈرگۈچى كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى زەخىملەنگۈچىنىڭ قاڭشىرى يەنى ئىككى كۆز ئارىسىغا يېقىن ئەكېلىپ تۇرسا، ئاندىن ئىككى كۆز قارىچۇقى بارماققا ئوخشاش قارىيالىسا ۋە بارماق بىلەن تەڭ ھەرىكەت قىلالىسا، گەپ - سۆزدە، چىراي ھەرىكىتىدە ئۆزگىرىش بولمىسا، زەخمەت يوق دېگەنلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئانىلار بالىلىرىنىڭ بېشىغا كەلگۈسىدە بىرەر زەخمەت بولمىسۇن دەپ، بالا يىقىلغان ھامان چوڭ ئاتا - ئانىلارغا ئاپىرىپ بېشىنى تاڭدۇرىدۇ.

بالىنىڭ بېشىنى تاڭدۇرۇش ئۈچۈن كېرەكلىك ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

5 - 8 سانتىمېتىر كەڭلىكتە (پېشانە كەڭلىكىدە)، ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىردىن جىق كېلىدىغان ماتا (كەندىردىن توقۇلغان رەخت) ياكى پاختا رەخت (دۇكانلاردا تەييار تېڭىق لاتىسى بار) ۋە بىر تال ئورگانىك تۇخۇم بىلەن باش تېڭىلىدۇ.

پاختا رەختنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغىچە بىر تال تۇخۇمنى چېقىپ سۈرتىمىز (ئۆي تېمپېراتۇرىسىدىكى تۇخۇمنى پىيالىگە چېقىپ، تازا قوچۇپ، تۈرۈۋالغان لاتىنىڭ بىر تەرىپىدىن مەلۇم قىسمىغىچە ئاز - ئازدىن تۇخۇمغا چىلاپ، تۇخۇم تۈگىگىچە تەكشى تۈرىمىز. بۇنداق قىلغاندا تېڭىشقا ئاسان بولىدۇ).

زەخىملەنگۈچىنىڭ بېشىنى قوش ئالىقىنىمىز ئارىسىغا ئېلىپ، بىلگەن ئايەتلىرىمىزنى ئوقۇغاچ، ئاللاھتىن شىپالىق تىلەپ، ئالدى - كەينى ۋە ئىككى قۇلاق تەرەپتىن باشنى تەكشى سىقىمىز. بۇنى بىرنەچچە قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، پېشانىسىدىن باشلاپ، تەكشى ۋە سەل چىڭراق قىلىپ، چۆرۈلدۈرۈپ تاڭىمىز. تاڭغاندىن كېيىن، رەختنىڭ ئۇچىنى تىكىۋېتىمىز ياكى چاپلىغۇچ بىلەن چىڭ چاپلىۋېتىمىز. لاتا ئۇزۇنراق بولسا، تۇخۇم رەڭگى كۆرۈنمەي، چىرايلىق چىقىدۇ. لاتىنى ئۈچ كۈن تۇرغۇزۇپ ئېلىۋەتسە بولىدۇ. ئۇنىڭغىچە تېڭىقمۇ بوشاپ قالىدۇ. تاڭغاندا قۇلاقنى قوشۇپ تاڭمايمىز. ئادەتتە خەلق ئارىسىدا كۆزنىڭ ئالغاي بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن باشنى تاڭدۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم دەپ قارىلىدۇ. لېكىن بۇ ئۇسۇل پەقەت باشتا ئوچۇق جاراھەت بولمىغان، قان چىقمىغان يېنىك مېڭە سىلكىنىشلىرىگە ماس كېلىدۇ. ئەگەر باشتىن قان كەلگەن بولسا، تۇخۇم ئىشلەتمەي دەرھال دوختۇرغا كۆرۈنۈش لازىم.

7. كۆز ئاغرىقى

كۆزدە قىزىرىش، قىچىشىش، ئىششىق، قۇرغاقلىشىش، ياشاڭغىراش، يىڭنەتكە چىقىش، چاپاق بېسىش قاتارلىق يەڭگىل، ئەمما دائىم كۆرۈلۈپ تۇرۇلىدىغان ئالامەتلەر پەيدا بولسا، تۆۋەندىكىلەرنى سىناپ بېقىڭ.

تازىلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىڭ! بىزدە: «كۆزۈڭ ئاغرىسا قولۇڭنى تارت»

دەيدىغان ھېكمەتلىك سۆز بار.

1. كۆزگە ئىسسىق ئۆتكۈزۈش: خالتىلىق چايدىن بىر ئىككى تالنى ئېلىپ، قايناق سۇغا چىلاپ، سۈيىنى سىقىۋەتكەندىن كېيىن، ئىسسىق ھالدا كۆزنى يۇمۇپ، ئۈستىگە قويۇپ 10 مىنۇت تۇرغۇزۇش كېرەك.

تازا قېنىق دەملەنگەن چايغا دۈگىلەك پاختا ياكى كىچىك داكنى سېلىپ، سۈيىنى سىقىۋەتكەندىن كېيىن، ئىسسىق ھالدا كۆزنىڭ ئۈستىگە 10 مىنۇت قويۇش كېرەك.

2. كۆز تازىلاش: تازا قېنىق دەملەنگەن قارا چايغا پاختا ياكى داكنى سېلىپ، سىقىۋەتكەندىن كېيىن، كۆزنى قاتتىرىدىن باشلاپ ئۈستى قاپاق، كىرپىك ئاستى ۋە ئارلىرىنى كۆز قۇيرۇقىغىچە تازىلاپ، كۆز قۇيرۇقىدىن باشلاپ، كۆز ئاستى ۋە قاتتىرغىچە تازىلايمىز. بۇ ئۇسۇللارنى كۈپ قېتىم تەكرار قىلىشقا بولىدۇ.

كۆزگە سوغۇق ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن:

- توڭلاتقۇدا ساقلانغان تەرخەمەكنى يۇيۇپ، نېپىز يالپاقداپ، كۆز ئۈستىگە (كۆزنى يۇمۇپ) 10 مىنۇت قويىمىز.
- سوغۇق سۇغا پاكىز لۆڭگىنى چىلاپ، سىقىۋەتكەندىن كېيىن كۆز ئۈستىگە قويىمىز.
- ياغسىز قېتىقتىن ئازراق ئېلىپ، لاتىنىڭ ئىچىگە قويۇپ، قاتلاپ تۇگۇلەك قىلىپ، كۆز ئۈستىگە 10 - 20 مىنۇت قويىمىز. كېسەللىك ئالامەتلىرى 2 - 3 كۈن داۋام قىلسا، ئاغرىسا ۋە يورۇقلۇق سەزگۈسى يۇقىرى بولسا دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك. ۋىتامىن A مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش ۋە كۆز گىمناستىكىسى ئىشلەپ بېرىش ئارقىلىق، كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

8. قۇلاق ئاغرىقى

قۇلقىڭىز ئاغرىسا، قانداق ۋە نېمە سەۋەبتىن ئاغرىغانلىقىغا دىققەت قىلىڭ. يەڭگىلەك، بىرئاز راھەتسىز قىلىدىغان، بوش ئاغرىش ياكى قىچىشىش كۆرۈلسە تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ بېقىڭ:

1. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش:

- بەرەڭگىنى پۇشۇرۇپ ئېزىپ، لاتىنىڭ قېتىغا ئېلىپ، ئاغرىغان قۇلاققا يېرىم سائەت ئەتراپىدا قويىمىز.
- پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ، لاتىنىڭ قېتىغا ئېلىپ، يېرىم سائەت ئەتراپىدا ئاغرىغان قۇلاققا قويىمىز.
- شور تۇزنىڭز بولسا قىزىتىپ ئۇنى قويسىڭىزمۇ بولىدۇ.
- گىلاس مېۋىسىنىڭ ئۇرۇقىنى بىر خالتىچاققا سېلىپ، دۇخوپكا ياكى

ئىسسىتقۇچتا قىزىتىپ ئاغرىغان قۇلاققا قويىمىز.

● گىرىلكىغا قىزىق سۇ ئېلىپ قويىشكىزمۇ بولىدۇ.

دىققەت: قۇلاققا ئىسسىق ئۆتكۈزگەندە، قۇلقىڭىز كۆيۈپ قالمىسۇن.

1. ئېغىز ۋە بۇرنىڭىزنى تۇز سۇيى ياكى شىپا چايلىرى بىلەن چايقاپ، نەپەس يولىنى راۋانلاشتۇرۇڭ.

2. پىياز، سامسىاق ۋە زەنجىۋىلدىن قۇلاق ئىچىگە كىرىپ كەتمىگۈدەك چوڭلۇقتا كېسىۋېلىپ، قۇلاق تۆشۈكىڭىزگە يېرىم سائەت قىستۇرۇپ قويىشىڭىز بولىدۇ.

3. ياغ سۈرتۈش:

● ئىسسىقلىق دورا - دەرمەكلەرنى (قەلەمپۇر، بوزۇغا، قوزاق دارچىن...) زەيتۇن، قىچا ياكى قۇيرۇق ياغلار بىلەن بىر ئەينەك قۇتىنىڭ ئىچىگە چىلاشقۇدەك سېلىپ، قاراڭغۇ يەردە 15 كۈن تۇرغۇزغاندىن كېيىن (ئارىلاپ قوچۇپ قويىسىز)، قۇلاق ئەتراپىغا سۈرتىشكىز بولىدۇ.

● جىددىي ئەھۋالدا كورىنىڭ ئىچىگە سۇ قۇيۇپ، ئاستىغا كىچىك لۆڭگە قويۇپ، ئۈستىگە ياغقا چىلانغان دورا - دەرمەكلىك شىشىنى قويۇپ، سۇ قاينىغاندىن كېيىن، بوش ئوتتا 40 مىنۇت ئەتراپىدا، كورىدىكى سۇنى قاينىتىمىز. ئەينەك قۇتىنىڭ ئىچىدىكىلەرنى پات - پات قوچۇپ تۇرىمىز ۋە بۇ ياغلار سۇۋۇغاندىن كېيىن سۈزۈۋېلىپ، قۇلاق ئەتراپىغا سۈرتىمىز. بولسا ئىسسىقراق ھالەتتە سۈرتۈڭ.

1. يەرلىك تۇخۇمنىڭ سېرىقىنى بىر ئاز ئىللىتىپ، قۇلاق ئەتراپىغا سۈرتسىمۇ بولىدۇ. تۇخۇم يېغى چىقرىپ سۈرتسىمۇ بولىدۇ.

2. سوغۇق ئۆتكۈزۈش، ئىسسىق ئۆتكۈزۈشنىڭ ئانچە ئۇنۇمى كۆرۈلمىگەن بولسا، خالتىلىق مۇز ياكى ياغسىز قېتىق ئارقىلىق سوغۇق ئۆتكۈزسە بولىدۇ.

دىققەت: مۇز ۋە قېتىقنى بىۋاستە قويمايمىز.

3. قۇلاقتا بېسىم بولسا، مەسىلەن، ئايروپىلانىڭ چىقىپ چۈشكەن ۋاقتىدىكىدەك قۇلقىڭىزغا بېسىم بولسا، سېغىز چاينىاش، ئەپشەش، كەمپۈت شوراش، ئۇسسۇلۇقنى كۆپەرەك ئىچىش ئۇسۇللىرىنى سىناپ بېقىڭ.

4. باشنى ئېگىزرەك قىلىپ، يېتىپ ئارام ئېلىش كېرەك.

5. قەلەمپۇر (clove)، قوزاق داچىن (cinnamon) قاتارلىق ئەتىر ياغلىرىدىن بىرنەچچە تېمىمنى باشقا ياغقا ئارىلاشتۇرۇپ، قۇلاق ئەتراپىغا سۈرتۈش كېرەك.

6. سۇ ئۇزۇش ياكى يۈيۇنۇش جەريانىدا، قۇلاققا سۇ كىرىپ كەتكەندەك راھەتسىز تۇيغۇ بولسا، باشنى سۇ كىرىپ كەتكەن قۇلاق تەرەپكە ئېگىپ، پاختا ياكى لۆڭگىنىڭ ئۇچىنى قۇلاق تۆشۈكىگە قىستۇرۇپ، سۇ كىرىپ كەتكەن تەرەپتىكى پۇتمىز بىلەن بىرنەچچە قېتىم سەكرەيمىز.

قـۇلاق ئىچىگـە ھېچقانـداق بـىر يـاغ ۋە باشـقا نەرسـىلەرنى تېمىتىشـقا بولمايـدۇ. ئىككـى - ئـۈچ كۈنگىچـە ئاغرىـق توختمـاي، قىزىـپ ۋە بارغانچـە ئېغىـرلاپ كەتكـەن بولسـا، دەرھـال دوختۇرغـا بېرىـش كېـرەك.

9. چىش ئاغرىقى

چىشىڭىز ئاغرىسا تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، داۋالاپ بېقىڭ:

1. مـۇز خالتىسـى ۋە ياكـى باشـقا مۇزلـۇق نەرسـىنى لاتىغـا ئـوراپ، ئاغرىـق چىـش بـار ئورۇنغـا سـىرتتىن يېقىـش پايدىلىقتـۇر.

2. قەلەمپـۇر ياكـى كاۋاۋچىننـى پۈتـۈن ھالەتتـە ئاغرىغـان چىـش بـار يەرگـە قويـۇپ، چىشـلەپ تۇرۇشـنىڭ ئۈنۈمـى ياخشـى بولـىدۇ.

3. ئېغىـز چايقـاش، بـىر چـاي قوشـۇق ئـاش تۇزنـى بـىر ئىسـتاكان ئىلمـان سـۇغا ئارىلاشـتۇرۇپ، ئېغىـزدا بىرئـاز تۇرغـۇزۇپ، چايقىۋېتىمـىز. ئـادا چېيـى ياكـى كامىللـىن - پاپاتيـا چېيـى دەملـەپ، ئـۇ چـاي بىلـەن ئېغىـز چايقىسـىمۇ بولـىدۇ.

4. پىيازدىن ئازراق كېسىپ، ئاغرىغان چىش بار يەرگە قويۇپ چىشلەپ تۇرىمىز.

5. بـىرەر چىـش سامسـاقنى ئـاقلاپ، ئاغرىغـان چىـش ئورنىغـا قويـۇپ، چىشـلەپ تۇرىمىـز.

6. چـاي دەرىخـى ئەتىـر يېغىدىـن (Tee tree oil) بىرنەچچـە تېمىمنـى كىچىـك پاختىنـىڭ ئۈسـتىگە تېمىتىـپ، ئاغرىـق ئورۇنغـا تەگكـۈزۈپ تۇرسـاق بولـىدۇ.

6. بىگىـز بارمىقىمـىز بىلـەن ئاغرىغـان ئورۇننـىڭ ئەتراپىنـى بېسـىپ، ئاغرىقنـى پەسـەيتكىلى بولـىدۇ.

7. كوكـۇس يېغىدىـن بـىرەر قوشـۇقنى ئاغزىمىزغـا ئېلىـپ، 10 - 15 مىنـۇت تۇرغـۇزۇپ، توختمـاي مىدىرلىتىـپ تۇرىمىز.

8. قەلەمپـۇر يېغـى (Clove oil) سـۈركەش. بـىر دۇگىلـەك پاختىغـا ئـازراق خالىغـان يـاغ تەگكـۈزۈپ، ئۈسـتىگە بىرنەچچـە تېمىـم قەلەمپـۇر يېغـى تېمىتىـپ، ئاغرىـق بـار يەرگـە سـىرتتىن سـۈرتىمىز. ئەقـىل چىشـى چىقىـش سـەۋەبىدىن چىشـى ئاغرىغـانلار دوختۇرغـا بېرىشـتىن بـۇرۇن بـۇ ئۇسـۇلنى چوقـۇم سـىناپ بېقىـڭ.

بـۇ ئۇسـۇللار دوختۇرغـا كۆرۈنگۈچـە بولغـان ئارىلىقتـا، ئاغرىـق پەسەيتىشـكە يـاردەم بېرىدىغـان ئۇسـۇللار بولۇپ، چىشـنى قەرەللىك تەكشـۈرتۈپ، تازىلىتىـپ تـۇرۇش، ۋىتامىنلىق، كالتسـىي مـول يېمەكلىكلەرنـى يېيىـش، پاكىـز تۇتـۇش، تاماقتـىن كېيىـن يۇيـۇشلا يېتەرلىـك ئەمـەس، ئەتىگەنـدە ئورنىدىـن تـۇرۇپ ھېـچ نەرسـە يـەپ - ئىچمەسـتىن ئېغىـز چايقـاش، چوتكـىلاش، بولسـا تـۇز سـۈيىدە چايقـاش، كېچىـدە ئېغىزغـا يېغىلىـپ قالغـان نەرسـىلەرنى

تازىلاپ چىقىرىۋېتىش بەك مۇھىم. ئەينەك ئىستاكانغا ئېغىز چايقاشتىن چىققان سۇنى تۆكۈرۈپ، كۆزىتىپ باقسىڭىز تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

10. گال ئاغرىقى

قىزىپ گال ئاغرىش، سۇ ۋە باشقا نەرسىلەرنى يۇتۇش قىيىن بولۇش كۆرۈلگەندە تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. غار - غار قىلىش: بىر ئىستاكان ئىلمان سۇغا بىر كىچىك قوشۇق تۇز سېلىپ، تازا قوچۇۋېتىپ، كۆپ قېتىم غار - غار قىلمىز.

2. كۆپ ئۇسسۇلۇق ئىچىش: كۈندە ئىككى لىتىردىن كۆپ سۇ ۋە شىپالىق ئۆسۈملۈك چايلىرىدىن (ئادا - sage, كەكىك - thyme، ئارپا بەدىيان - fennchel، ماپكاپ - Kamillen، زەنجۈبىل، يالپۇز) دەملەپ، ئىسسىق ھالەتتە ئىچىپ بېرىش كېرەك. بۇ چايلار ئارقىلىق غار - غار قىلسىمۇ بولىدۇ.

3. ھەسەل يېيىش كېرەك:

- بىر قوشۇق ھەسەلنى ئاغزىمىزغا سېلىپ ئاستا يۇتۇش ياكى ئىلمان چاي ۋە سۈتكە ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك. بىر ياشتىن تۆۋەن بوۋاقلارغا ھەسەل بېرىشكە بولمايدۇ.
- ھەسەلدىن ئازراق ئېلىپ گال - بوغۇزغا سۈرتۈش كېرەك.
- پىيازنى چاناپ، سۈيىنى چىقىرىپ ھەسەل قوشۇپ ئىچىش كېرەك.

4. بويۇنغا ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈش كېرەك.

- پىشۇرۇلغان بەرەڭگىنى ئېزىپ، ئىسسىق ھالەتتە لاتىغا ئوراپ بويۇنغا تېڭىش كېرەك.
- پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئىسسىتىپ، لاتىغا ئوراپ بويۇنغا تېڭىش كېرەك.
- يۇڭ شارپا بىلەن بويۇننى قېلىن قىلىپ ئوراش كېرەك.
- گىرىلكا ياكى بوتۇلكىغا ئىسسىق سۇ ئېلىپ بويۇنغا قويۇش كېرەك.

5. سوغۇق ئۆتكۈزۈش: بويۇنغا مۇز ئوراش، ياغسىز قېتىقنى لاتا ياكى قەغەزگە يېيىتىپ، 20 مىنۇت گالغا قويۇش كېرەك.

6. مۇزدەك سۇ ئىچىش ياكى مۇز يېيىش، ماروژنى يېيىش، سوغۇق قېتىق يېيىش كېرەك (بۇ ئۇسۇل بىمارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ تاللىنىدۇ، گال ياللۇغلىنىپ، قىزىتما بولغاندا قوللىنىلىدۇ).

7. يېتىپ ئارام ئېلىش.

مېڭە سۈلىرى ئىچمەسلىك، گازلىق ئىچىملىك ئىچمەسلىك، ئاچچىق، تەم -

خۇرۇچلار جىق بولغان يېمەكلىك يېمەسلىك، لېمون تۇرىدىكى مېۋە ۋە ئىچىملىكلەرنى ئىستېمال قىلماسلىق. قاتتىق - قۇرۇق نەرسىلەرنى يېمەي، يۇمشاق، سۇلۇق نەرسىلەرنى يېيىش. شورپا ۋە ئۇسسۇلۇقلارنى كۆپ ئىچىش كېرەك.

گال بەك ئاغرىپ ھەم قىزىتما بولۇپ، يانمسا دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

11. تىز ئاغرىقى

تىزنۇسز ئاغرىپ، ئولتۇرۇپ - قوپۇش، پەلەمپەيدىن چىقىپ - چۈشۈشتە ئاغرىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەندە، تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ كۆرۈڭ:

1. تىزغا سوغۇق ئۆتكۈزمەسلىك، مۇز خالتىسىنى لاتىغا ئوراپ، 20 مىنۇت تۇرغۇزمەسلىك كۈندە ئىككى ۋاقىت تەكرارلايمىز

2. ياغسىز قېتىقنى لاتا ياكى قېلىن قەغەز ئارىسىغا ئېلىپ، 20 مىنۇت قويمىسىز ۋە كۈندە ئىككى ۋاخ تەكرارلايمىز.

3. زەنجۈبىل ۋە سېرىنقچۆپ (تۇرمېرىك، Curcumin) چايلىرىنى دەملەپ ئىچسە ياكى تاماققا قوشۇش ئارقىلىق يالىغ قايتۇرۇش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئومېگا3- مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش كېرەك.

4. كاللەكىسەينىڭ ياپرىقىدىن بىر - ئىككى تالنى تاختا ئۈستىگە قويۇپ، نوغۇچ بىلەن ئۇرۇپ، ئەيۇشكە كەلتۇرگەندىن كېيىن تىزغا قويمىسىز ياكى تېڭىۋەتسىمۇ بولىدۇ.

5. پۇتنى ئېگىز قىلىپ، ئارام ئېلىش، ئېغىر ھەرىكەتلەردە بولماسلىق كېرەك.

6. سۇ ئۇزۇش، ۋېلىسىپىت مىنىش، تىزغا پايدىلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىش كېرەك.

7. ئارومات‌چاپىيە مېيىدا ئۇۋۇلاش: ئادەتتىكى بەدەن كېرىمى، زەيتۇن مېيى ياكى قۇيرۇق ياغقا بىر - ئىككى تېمىم روزمارىن ئوتى (Rosemary) ياكى ئېۋكالىپت (Eucalyptus) ئەتىر مېيىنى ئارىلاشتۇرۇپ، تىز ئەتراپىنى سۈرتۈپ ئاستا ئۇۋۇلاپ بېرىش كېرەك.

8. پاپاتيا (ماماكاپ) - كاممىلىن چېيىدىن تۆت خالتىنى بىر قاچىنىڭ ئىچىگە سېلىپ، ئۈستىگە قايناقسۇ قويۇپ، 20 مىنۇت ئاغزىنى ئېتىپ دەملەيمىز، بىر كىچىك لۆڭگىنى دەملەنگەن چايغا سېلىپ، سىقىۋەتكەندىن كېيىن ئاغرىق تىزغا قويۇپ، سۈۋۈغاندىن كېيىن، چايىنى قايتا ئىسسىتىپ، لۆڭگىنى سېلىپ، سىقىۋەتكەندىن كېيىن يەنە قايتا تىزغا قويمىز.

9. چاققاق ئوت تېڭىش. پەلەمپەيدىن چىقىپ چۈشۈشتە قىينالسىڭىز چاققاق ئوتنىڭ ياپراقلىرىنى ياغلىق ئۈستىگە قوش ئالقان چوڭلۇقىدا يېيىپ، تىزنۇسزغا ئوراپ تېڭىۋېتىڭ، 15 - 30 مىنۇت تۇرغۇزالسىڭىز بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل بىرئاز ئېغىر كېلىدۇ، ئەمما ئۇنۇمى يۇقىرى بولىدۇ. ئەگەر ئوتنىڭ چېقىشىغا چىدىيالمىسىڭىز،

چاققاق ئوتنىڭ يوپۇرماقلىرىدىن بىر - ئىككى تۇتام ئېلىپ، تاختا ئۈستىگە قويۇپ، نوغۇچ بىلەن ئۇرۇۋەتسىڭىز، يۇمشاپ چاقمايدىغان ھالغا كېلىدۇ. ئاندىن بۇ يۇمشىغان ئوتنى تىزىڭىز ئۈستىگە قويۇپ، ياغلىق بىلەن باغلاپ قويسىڭىز بولىدۇ. بۇنى ئۇزۇنراق تۇرغۇزىسىز ۋە كۆپ قېتىم قىلىشقا بولىدۇ.

10. چاققاق ئوتتىن بىرنەچچە سەمىنى داس ئىچىگە قويۇپ، ئۈستىگە قاينىق سۇ تۆكۈپ، قول كۆيمىگۈدەك ھالغا كەلگەندە ئوتنى سۈزۈپ، سەمىپ، تىز ئۈستىگە قويىمىز، ياغلىق بىلەن تېڭىۋەتسىڭىز پىششىق تۇرىدۇ. چاققاق ئوت چىلانغان سۇغا پۈتكىزنى چىلاپ بېرىڭ.

11. چاققاق ئوتى چېيىنى دەملەپ ئىچىپ بېرىڭ (ئۇدا 40 كۈن)

12. ئېغىرلىقنى ئازايتىش، ئەگەر سېمىز بولسىڭىز ئورۇقلاڭ.

13. تۇخۇم بىلەن تىزىڭىزنى تېڭىپ بېرىڭ (بۇرۇن سۇنۇقلارنى سۇنۇق دوختۇرى تۇخۇم تېڭىپ ساقايتقان). تۇخۇمغا زەنجىۋىل، زەردەچال، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ تېڭىپ بېقىڭ.

14. مىس ئىستاكاندا سۇ ئىچىڭ، مىس بىلەزۈك، ئۈزۈك تاقاپ بېرىڭ.

15. زوڭزىيىپ ئولتۇرۇش مەشقى ئىشلەڭ. تەس بولسا ئاددىي ھەرىكەتتىن باشلاڭ، ئاۋۇال ئورۇندۇقتىن ئولتۇرۇپ قويۇش، تىزىنى ئاز - ئازدىن ئېگىش ھەرىكىتى ئىشلەڭ. تىز ئاغرىقى 10 - 14 كۈن ئىچىدە تۈگىمىسە، ئاغرىق ئېغىرلىشىپ ۋە تېز قىزىسا، تېز شەكلىدە ئۆزگىرىش بولسا دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

12. ئاشقازان، مەيدە، قورساق ئاغرىقى (راھەتسىزلىكى)

تۇيۇقسىز مەيدە قاتتىق بولۇۋېلىش، كۆڭلى ئېلىشىش، سېسىق كېكىرىش، گاز كەپلىشىپ قالغاندەك تۇيغۇدا بولۇش، مەيدە ئېچىشىش ۋە تاماقنى كۆپ يەۋېلىش سەۋەبىدىن راھەتسىزلىك، ھالسىزلىق كۆرۈلگەندە، قورساق تۇيۇقسىزلا مۇجۇپ، كۆپۈپ، تولغاپ، قاراڭغۇلىشىپ ئاغرىپ، بىئارام قىلغان ۋاقىتتا تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. گازلىق ئىچىملىك ئىچىش كېرەك. يەنى گازلىق سۇ، كولا، فانتا قاتارلىقلار.

2. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش كېرەك.

گىرىلكا، شورتۇز، گىلاس ئۇرۇق خالتىسى، پىشۇرۇلغان ئىسسىق بەرەڭگى ھەتتا ئىسسىق سۇ ئېلىنغان سۇ قۇتىلىرىنى قورساق ۋە مەيدە قىسمىغا قويۇش كېرەك.

3. ئىسسىق چاي ئىچىش. چايغا زىرە، شاكال بەدىيان، ئارپا بەدىيان، زەنجۈىل سېلىپ ئىچىش، كۆڭلى تارتسا ئازراق سېرىق ناۋات سېلىپ ئىچسەمۇ بولىدۇ. پاپاتيا - كاممللىن، يالپۇز ۋە پىدىنە دەملەپ ئىچىش كېرەك.

4. ماساج (ئۇۋۇلاش) قىلىش - كۈدۈلەش، سائەت ئىستربلكىسىنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ بېسىپ بېرىش كېرەك.

5. قۇرۇق، قاتتىقراق كەلگەن ئاق نان، قۇرغاق پېچىنە يېيىش كېرەك.

6. خام شويلا، شوۋىگۈرۈچ، سۇلۇق يارمىسى يېيىش، ئۈستىگە پىدىنە - ئاشكۆكى سېلىپ ئىچسە تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

7. بروككولى يېيىش كېرەك. بروككولىدىن 200 گىرامنى ئۈچ - تۆت ئىستاكان سۇ بىلەن بەش مىنۇت قاينىتىپ، سۈيىنى ئىسسىق هالەتتە بىرنەچچىگە بۆلۈپ ئىچىش، بروككولىنى بەك دوربلىۋەتمەي، پىدىنە، زىرە، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ يېيىش كېرەك.

8. تاماقنى ئۇزۇنراق، يۇمشاق، سىكىشلىك پىشۇرۇپ يېيىش كېرەك.

9. باشنى ئېگىزرەك قىلىپ يېتىش، ياخشى ئارام ئېلىش، خاپىلىقنى ئازايتىش، بىمارغا كۆيۈنۈش، مېھىر بېرىش. هاراق، قەھۋە، سۈت مەھسۇلاتلىرى، ياغلىق، ئاچچىق ۋە بەك دورا - دەرمەكلىك قىلىپ يېمەسلىك، تەييار تاماقلار، داغلانغان، قاچىلاقلىق يېمەكلىك، رېستوران تاماقلىرىنى ئىستېمال قىلماستىن، ئۆيدە پەرھىزلىك قىلىپ يېيىش. غەيرىي ئىچىملىكلەرنى ئىچمەسلىك. «قورسىقىڭ ئاغرىسا، نەپسىڭنى يېغ» سۆزىگە ئەمەل قىلىش كېرەك. ئاغرىق - راھەتسىزلىك بىرنەچچە كۈن داۋام قىلسا، قىزىپ، قاتتىق ئاغرىسا، تەرەت قان ئارىلاش كەلسە، دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

13. ئىچى قېتىۋېلىش

چوڭ تەرەت قېتىۋېلىش هەر ياشتا كۆرۈلىدىغان بولۇپ، كۈندە بىر - ئۈچ قېتىم چوڭ تەرەت قىلىش نورمال دەپ قارىلىدىكەن. تەرەتنىڭ قېتىم سانى، مىقدارى ئادەمگە قارىتا ئوخشاش بولمايدىغان بولۇپ، ئوزۇقلىنىش ۋە هەزىكەت قىلىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. ساغلاملىق گۇرۇپپىلىرىدا ئىككى - ئۈچ كۈنگىچە تەرەت كەلمىگەنلىكى، بولۇپمۇ يېڭى بوۋاقلاردا قاناش بولغانلىقى هەققىدە كۆپ مەسلىهەت سورالغان ئىدى. ئىچى قېتىۋالغانلار تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ باقسىڭز بولىدۇ:

1. ئۇسسۇلۇقنى كۆپ ئىچىش. (هەر كىلوگرام ئېغىرلىق ئۈچۈن 35 - 40 مىللىلىتر سۇ ئىچىش) باشقا شىپا چايلىرى، شورپىلارنى ئىچىش، ئەتىگەندە ئاچ قورساقتا بىر ئىستاكان ئىلمان سۇ ئىچىش، بىر ئىستاكان قارا چاي ياكى قەھۋە ئىكەندە، بىر ئىستاكان سۈنى قوشۇپ ئىچىش كېرەك.

2. هەر خىل تالالىق مادداىلار مول بولغان يېمەكلىكلەرنى، جىق سۈيۇقلۇق بىلەن ئاز - ئازدىن كۆپەيتىپ، كۆپلەپ يەپ بېرىش كېرەك. مەسىلەن، قارا ۋە كېپەكلىك ئۇن، زىغىر ئۇرۇقى، هەر خىل پۈرچاق ۋە ئۇرۇقلار، يېشىل كۆكتاتلار

3. مېۋىلەردىن نەشپۈت، مايمۇن شاپتۇل، ئۈجمىلەرنى يېيىش كېرەك.

4. قۇرۇق مېۋىلەردىن ئۆرۈك، قارا ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۈر قاقلىرى.

5. ساپ زەيتۇن يېغىدىن بىر قوشۇق ئەتىگەن ئاچ قورساقتا ئىچىش ياكى مېۋە شەربىتى ئىچىش كېرەك.

6. ئەتىگەن ئىسسىق سۇغا بىر لىموننىڭ سۈيىنى سىقىپ ئىچىش كېرەك.

7. كۆپ ھەرىكەت قىلىش، جىق يول مېڭىپ ېپرىش كېرەك.

8. قورساقنى ماسساج (ئۇۋۇلاپ) قىلىپ ېپرىش، قورساق قاتلاش ھەرىكىتى قىلىش.

9. ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈش كېرەك.

10. قارا چاي ئىچمەسلىك، تەييار تاماق، شاكىلات، ئاق نان ۋە بانان يېمەسلىك كېرەك.

11. سۇت ئىچىش. بەزى ئادەملەر: «سۇت ئىچىپ، ئىچىم سۇردى» دەپ قاقشايدۇ. ئاسىيادا ياشايدىغانلاردا بۇ خىل ئەھۋال كۆپ كۆرۈلىدىكەن سۇت ئىچمىگەن بولسىڭىز سىناپ باقسىڭىز بولىدۇ.

ئىچى قېتىۋېلىش بىر - ئىككى ھەپتىدىن ئارتۇق داۋام قىلغان، قاتتىق ئاغرىش، تەرەتتىن قان كېلىش ۋە تۈيۈقسىز سەۋەبى ئېنىق بولماي ئىچى قېتىۋېلىش بولسا، دەرھال دوختۇرغا ېپرىش كېرەك.

14. ئىچى سۈرۈش

مۇھىت ئالمىشىش، ماس كەلمىگەن ئوزۇقلىنىش ۋە تازىلىق ناچار بولۇش سەۋەبلىك ئىچى سۈرۈش يۈز بەرگەندە تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ بېقىڭ:

1. ئالمىنى پوستى بىلەن قىرىپ، بىر ئاز تۇرغۇزۇۋەتكەندىن كېيىن، رەڭگى قېنىقلاشقاندا يېيىش كېرەك.

2. ئاق نان (قۇرۇپ قاتقان بولسا تېخى ياخشى) يېيىش كېرەك.

3. بانان يېيىش كېرەك

4. شويلا يېيىش كېرەك.

گۈرۈچنى يۇماي، قۇرۇماي، سەۋزە بىلەن ئۇزۇن قاينىتىپ، تۇز ۋە زىرە سېلىپ يېيىش كېرەك.

5. سەۋزىنى ئىككى سائەتچە ئۇزۇن قاينىتىپ، تۇز سېلىپ، شورپا قىلىپ ئىچىش كېرەك

6. قارا چاي ئىچىش، چاينى 10 مىنۇت دەملەپ ئاندىن ئىچىش كېرەك. پاپاتيا (ماماكاپ) - كاممىلەن چاي ئىچىش. زىرە ۋە ئارپا بەدىيان دەملەپ ئىچىش كېرەك.

7 يېرىم لىتىر سۇغا بەش كىچىك قوشۇق شېكەر ۋە يېرىم كىچىك قوشۇق تۇز

سىلىپ، تازا ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك.

8. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش، گىرىلكا – ئىسسىق سۇ خالتىسى، شورتۇز، گىلاس ئۇرۇق خالتىسى ئارقىلىق ئىسسىق ئۆتكۈزۈش كېرەك.

9. كۈدىلەش يەنى قورساقنى ماسساج (ئۇۋۇلاش) قىلىش كېرەك.

كۈدىلەش ئارقىلىق ماسساج قىلىمىز، ئاغرىققا مېھىر بېرىمىز، ئېيتقان قاپىيەداش سۆز - قوشاقلىرىمىز بىلەن تىنچلاندۇرىمىز. meditation – بۇ ئەسلى بىزنىڭ ئۇسۇلىمىز.

10. قۇرۇتقان ئانار پوستى بىلەن چاي دەملەپ ئىچىش كېرەك.

11. بىر قوشۇق شىپالىق توپىنى (دورىخانىدا ساتىدۇ) بىر ئىستاكان سۇ بىلەن تازا ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك. بەك ياغلىق، سۈت تۇرىدىكى ۋە جىق گۆشلۈك، ئېغىر تاماق يېمەسلىك. ھاراق، قەھۋە ۋە گازلىق ئىچىملىك ئىچمەسلىك، بەك كۈچلۈك دورا - دەرمەكلەرنى تاماققا قاتماي، يەڭگىل نەرسىلەرنى يېيىش. ئىچى سۇرۇش ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىنمۇ توختىمىسا، قىزىتما، ئاغرىش، جىق ئۇسساش، باش قېيىش ۋە تەرەتتە قان بولۇش، سۈيدۈك رەڭگى بەك قېنىق بولۇش بولسا دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

15. قۇسۇش ۋە كۆڭلى ئېلىشىش

ھەر خىل سەۋەبلىك تاماق سىڭمەي، كۆڭلى ئېلىشىش، مەيدە جىقلىشۇېلىش ۋە قۇسۇش ئالامىتى بولغاندا، تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1 قارا چاينى قىسقا ۋاقىت دەملەپ، ئىسسىق ھالەتتە ئاستا ئىچىش كېرەك.

2. شىپا چايلىرىدىن يالپۇز، مامىكاپ (camilien)، ئارپا بەدىيان (fennchel)، شاكال بەدىيان (anis)، زەنجۈبىل چېيى دەملەپ، ئىسسىق ئىچىش كېرەك.

3. سەۋزە، بەرەڭگى شورپىسى قىلىپ، تۇز سىلىپ ئىچىش. يۇلاپ ئەزمىسىنى، قاتتىق نانىنى قاينىق سۇغا چىلاپ يېيىش كېرەك.

4. ئاق، قۇرغاق نان يېيىش كېرەك.

5. ئالمىنى قىرىپ، باناننى ئېزىپ، يېيىش كېرەك.

6. تۇزلۇق ساڭزا (دۇكاندىكى كىچىك چوكىسمان تۇزلۇق قەلەمچە) يېيىش كېرەك.

7. ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېرەك.

8. شىپالىق توپىنى تۇلغۇن سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك.

9. زىرە، پىدىنە دەملەپ ئىچىش كېرەك.

10. باشنى ئېگىز قىلىپ، يېتىپ ئارام ئېلىش، يەڭگىل ھەرىكەت قىلىش كېرەك.

11. قۇسقاندىن كېيىن ئېغىزنى پاكىز چايقۇيۇش، قەھۋە، سۈت مەھسۇلاتلىرى، ئېغىر، ياغلىق تاماقلاردىن، ئاچچىق، تاتلىق، كۈچلۈك دورا - دەرمەكلىك يېمەكلىكلەردىن پەرھېز قىلىش كېرەك.

قۇسۇش بىر - ئىككى كۈندە توختىمىسا، قىزىتما، قاتتىق قورساق ئاغرىش، ئېغىز قۇرۇش، سۈيدۈك ئاز بولۇش كۆرۈلسە دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

16. باللارنىڭ تاماق يېمەسلىك مەسلىسى

بالىلار تاماق يېيىشنى خالىمىغاندا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئالدى بىلەن بالىنىڭ تاماق يېمەسلىكتىكى سەۋەبىنى تېپىپ چىقىش كېرەك. بالا چىش چىقىۋاتقان، گېلى ياكى قورسىقى ئاغرىغان، ئېغىز بوشلۇقى ياللۇغلانغان ھەم بەزى پىسخىكىلىق (قورقۇش، ئاچچىقلىنىش...) مەسلىسى كۆرۈلگەن ئەھۋالدا تاماق يېمەسلىكى مۇمكىن. بالا تۇرۇپ - تۇرۇپ تاماق يېمەس بولۇپ قالسا، ئېغىرلىقى چۈشۈپ كەتسە، كەيپىياتى ياخشى بولمىسا دوختۇرغا ئاپىرىش كېرەك.

نورمال ئەھۋالدا تاماق يېگىلى ئۇنمىسا، تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. باللارنى قەتئىي تاماق يېيىشكە زورلىماسلىق كېرەك.

2. قانچىلىك تاماق يېيىشنى بالىلار ئۆزى قارار قىلىشى كېرەك.

3. تاماق ۋاقتى مۇقىم بولۇش كېرەك.

4. ئوتتۇرىغا يەيدىغان باشقا نەرسىلەرنى قويماسلىق كېرەك.

5. تاماق يېگەندە ئاۋۋال بالغا بەرمەستىن ۋە بالىنى يېيىشكە زورلىماستىن، چوڭلار ئاۋۋال تازا مەززە قىلىپ يېيىشى، يەنى بالغا ئۇلگە بولۇش كېرەك.

6. يەيدىغان نەرسىگە ھەر خىل شەكىل، رەڭ چىقىرىپ، بالىنى قىزىقتۇرۇش كېرەك.

7. بالىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىرىنى كۆرسىتىپ، ياخشى كۆرمەيدىغانلىرىنى تىقىپ تۇرۇپ، تاماققا ئارىلاشتۇرۇش كېرەك.

8. بالىنى تاماق ھازىرلاشقا ياردەملەشتۈرۈش كېرەك.

9. قاتتىق - قۇرۇق، ئاچچىق - تاتلىق ۋە بالىلار ئۇچۇن خەتەرلىك بولغان يېمەكلىكنى بەرمەي، يۇمشاق ۋە سۈشلىك نەرسىلەرنى بېرىش كېرەك.

10. بالىلارنىڭ قايسى تاماقنى يېگۈسى بارلىقىنى سوراش ۋە بالىلار بىلەن بىرلىكتە سودا قىلىپ، بالا ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ، تاماق قىلىش، ھەر كۈنى بىر ئائىلە ئەزاسىنىڭ ئىستېگەن تامىقىنى قىلىپ، يېيىشكە ئادەتلەندۈرۈش كېرەك.

11. بالىلار يېشىغا توشقاندىن باشلاپ، ئاۋۋال ئۆزى يېيىشكە قويۇپ بېرىش، قول بىلەن تۇتۇپ يەيدىغان شەكىلدە بېرىش كېرەك.

12. ئىمكانى بارلار رەڭلىك، غەيرىي تاماق قاچىلىرى ئىشلىتىش كېرەك.

13. ھەر ئايدا بىر - ئىككى قېتىم قۇرۇق گۇرۇچ قاينىتىپ، ئازراق شېكەر سېلىپ، سەل سۇيۇق ھالەتتە يېگۈزۈش كېرەك، بۇ ئىشتىھانى ئېچىشقا پايدىلىق، زىرە سالسىمۇ بولىدۇ.

14. ئاپىلسىن، ئاناناس ۋە لىمون شەربىتى بېرىش كېرەك. بەك تاتلىق قىلىۋەتمەسلىك، مامكاپ چېيى دەملەپ ئىچكۈزۈش، تاماق يېيىشنىڭ ئالدىدا جىق ئۇسسۇلۇق ئىچكۈزمەسلىك كېرەك.

15. بالا تاماق يېگىلى ئۇنمىسا، قاچىسىنى ئېلىۋېتىپ، 20 - 30 مىنۇتتىن كېيىن قايتا بېرىش كېرەك.

17. بۇرۇن يالليۇغى

بۇرۇن توسۇلۇپ، نەپەسلىنىش قىيىن بولىدىغان، بۇرۇن قۇرغاقلاشقان، قىچىشقان، ئىچىگە يارا چىققان، بۇرۇن پۈتۈپ قالغان ياكى بۇرۇندىن شىلىمشىق ماددا – ماتېقا ئاقىدىغان ئەھۋاللاردا تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. بۇرۇن چايقاش: بىر ئىستاكان ئىلمان سۇغا بىر چاي قوشۇقى ئەتراپىدا تۇز سېلىپ، كۈندە نەچچە رەت بۇ تۇز سۇيى ئارقىلىق دىماققا قەدەر تولدۇرۇپ، مىشقىرىپ بۇرۇن تازىلاش كېرەك.

2. بۇرۇننى ھوردىتىش: قاينىاق سۇغا لىمون، ۋە زەنجۈبىلدىن ئىككى تىلىمدىن تاشلاپ، دەرھال بۇرۇننى ئىستاكاننىڭ ئۈستىگە يېقىن ئەكېلىپ، قولىمىز بىلەن ھورنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنى توسۇپ، ھورنى بۇرۇن ئىچىگە سۈمۈرۈپ، بۇرۇننى ھور تۇتىگىچە ھوردىتىمىز ياكى بېشىمىزنى ئەدىيال بىلەن پۈركەپ ھورداتساقمۇ بولىدۇ. چاينى ئىسسىق ھالەتتە ئىچۈېتىش، ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ ئىچسىمۇ بولىدۇ. ئادا چېيى - sage پاپاتيا چېيى Kamillen ۋە كەكىك - Thyme چايلىرى بىلەن بۇرۇن ھورلاندۇرساقمۇ بولىدۇ.

3. ئەتىر يېغى پۇراش. مامكاپ يېغى - Kamillen oil - كاممللەن، ئادا يېغى sage oil، ئەئۇكالىپتۇس - Eukalyptus oil، كەكىك يېغى - Thyme oil، يالپۇز يېغى - Pfeffermint oil قاتارلىق ئەتىر - ئۇچۇچى ياغلىرىدىن بىرنى ئېلىپ، بۇرۇنغا يېقىن ئەكېلىپ پۇراش، ياكى 45 گىرادۇسلۇق سۇغا بىرنەچچە تېمتىپ 10 مىنۇت ھوردىتىپ بېرىش كېرەك.

4. ئىسسىق ئۆتكۈزۈش. زىغىر ئۇرۇقنى قاينىاق سۇ بىلەن ئىسسىتىپ، ئىسسىق ھالەتتە كىچىك خالتىغا سېلىپ، پىشانە ۋە بۇرۇن ئۈستىگە قويۇپ بېرىش ياكى پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئىسسىتىپ، كىچىك خالتىغا سېلىپ بۇرۇن ئۈستىگە قويۇپ بېرىش كېرەك.

5. سامساق ياكى پىيازنى بۇرۇن تۆشۈكىگە كەلگۈدەك چوڭلۇقتا تەييارلىۋېلىپ، بۇرۇن تۆشۈكىگە تىقىپ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇش كېرەك.

6. توخۇ شورپىسى ئىچىش كېرەك.

7. ئۇسسۇزلۇقنى جىق ئىچىش كېرەك. كۈندە ئەڭ ئاز ئىككى - ئۈچ لىتىر سۇ ئىچىپ بېرىش كېرەك.

8. پۇتنى ئىسسىق سۇغا چىلاش ۋە سۇغا ئازراق ئاچچىقسۇ ۋە تۇز سېلىۋېتىش كېرەك.

9. دەملەنگەن چايغا چىلىسمۇ بولىدۇ.

10. بۇرۇن ئارقىلىق تونۇرا نەپەسلىنىش، نەپەس مەشقى ئىشلەش، قارا ئاچچىقسۇ قاينىتىپ، بۇرۇننى هوردىتىش كېرەك.

11. سىيادان يېغى، زەيتۇن يېغى قاتارلىقلار بىلەن بۇرۇن ئىچىنى يېغلاپ بېرىش كېرەك.

12. قۇرغاق هاۋادا، پار ئۇستىگە هۆل لۆڭگە قويۇش، بۇرۇن ئۇستىگە قولياغلىقنى هۆل قىلىپ قويۇش كېرەك.

13. ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئاشۇرۇش، هەسەل، سامساق، زەنجىۋىل، پىياز، زەيچۇۋا - كۇركۇمىن، لىمون قاتارلىق ئانتىبىيوتىك رولى بار نەرسىلەرنى كۆپ يېيىش كېرەك.

14. ساغلام ئۇزۇقلىنىش، كۈنگە قاقلىنىش كېرەك.

بەدەن تېمپېراتۇرىسى بەك يۇقىرى ۋە نەپەس ئېلىش قىينىلىشىپ كەتسە، دوختۇرغا بېرىش كېرەك. باھار پەسلىدىكى گۈل توزۇندىلىرى سەۋەبلىك داۋالىنىشقا ئېھتىياجى بارلار يۇقىرىقى ئۇسۇلنى سىناپ باقسىڭىز بولىدۇ.

18. زۇكام

زۇكامنىڭ بۇرۇن پۈتۈپ قېلىش ياكى توختىماي سۇ ئېقىش، قىزىش، باش ئاغرىش، پۇراق سېزىمى كەم بولۇش قاتارلىق ئالامەتلىرى بولۇپ، ۋاقتىدا داۋالانمىسا ئېغىرلىشىپ باشقا كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. بۇنىڭغا قىلىنىدىغان چارىلەرنىڭ تەپسىلاتى ئۇچۇن بۇرۇن يالليۇغىغا قارالسۇن.

1. ئىسسىق ۋە نەملىك ئۆتكۈزۈش كېرەك.
2. بۇرۇننى چايقاپ بېرىش كېرەك.
3. ئەتىر يېغى پۇراش كېرەك.
4. هوردىتىش كېرەك.
5. توخۇ شورپىسى ئىچىش كېرەك.

6. ئىسسىق چاينى جىق ئىچىش.، ئۇسسۇلۇق ئىككى - ئۈچ لىتىر بولۇش كېرەك.
7. باشنى ئېگىز قىلىپ يېتىش كېرەك.
8. ئىسسىق ۋاننىغا چۈشۈش كېرەك.
9. ئۆينىڭ نەملىكىنى ئاشۇرۇش ۋە ياتاق ئۆيگە ھۆل لۆڭگە ياكى داسقا سۇ قويۇپ قويۇش كېرەك.
10. بۇرۇن ئىچىگە بادام يېغى، قۇيرۇق ياغ ياكى سېرىق ماي سۈرتۈش كېرەك.
11. ئاچ قورساقتا قارا كۈنجۈت يېغىدىن بىر كىچىك قوشۇق ئىچىش كېرەك.
12. بىر بۇرۇننى ئېتىۋېلىپ، باشقا بۇرنى ئارقىلىق نەپەس ئېلىپ چىقىرىش كېرەك.
13. پىياز، زەنجىۋىل، سامساق ۋە ئاچچىق مۇچ پۇراش كېرەك.
ئەگەر قىزىتما بەك يۇقىرى بولسا ياكى نەپەس ئېلىش قىيىن بولسا دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

19. ئىلغا – ئېغىر زۇكام (گىرىپ)

زۇكامنىڭ ئېغىرلاشقان ھالىتى تىلىمىزدا «ئىلغا» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، يۇقىرى تېمپېراتۇرا ۋە بەدەن ئاغرىقى، يۆتەل، زۇكام بىلەن تەڭ كەلگەن بولىدۇ. ئۇنىڭ باشقىلارغا يۇقۇش ئېھتىمالى بار. بۇنىڭدىن ساقىيىش ئۈچۈن:
1. يېتىپ ئارام ئېلىش، كۆپ ئۇخلاش كېرەك.
2. پىياز، زەنجىۋىل، سامساق جىق سېلىنغان، ئاچچىق مۇچ قېتىلغان سۈيۇقئاش - شورپا ئىچىپ، قېلىن يوتقان بىلەن پۈتۈن بەدەننى ئوراپ، تەر سىڭگەنگە قەدەر دۇملىنىپ يېتىش كېرەك.
3. دۇمبىگە سوغۇق سۇ پۈركۈپ، تۇچ تەڭگە ياكى مىس بىلەزۈك بىلەن دۇمبىنى سىيرىش كېرەك.
4. بىر باش پىيازنى ئۇششاق چاناپ، تۇخۇمنىڭ ئېقىغا ئارىلاشتۇرۇپ دۇمبىگە چېپىپ، پۈتۈنلەي قۇرغاندىن كېيىن ياكى ئەتىسى يۇيۇۋېتىش.
5. ئىلمان سۇغا ئازراق سىركە - ئاچچىقسۇ قېتىپ، لۆڭگىچاق بىلەن بەدەننى سۈرتۈپ قىزىتمىنى چۈشۈرۈش كېرەك.
6. زەنجىۋىل، لىمون چېيى بىلەن ئېغىز - بۇرۇننى ھوردىتىپ، چاي ئىلمانلاشقاندا ھەسەل قېتىپ ئىچىش كېرەك.
7. تىلنىڭ رەڭگىگە قاراپ تاماق ۋە ئىچىملىكلەردىن پەرھىز قىلىش، تىل رەڭگى سارغۇچ بولسا ئىسسىقتىن بولۇپ، سوغۇقلۇق قىلىش كېرەك. مەسىلەن، سوغۇق ئىچىملىك، تۇرۇپ، يۇمغاقسۇت، تەرخەمەك، شوۋقۇرۇچ، لەڭپۇڭ، قورۇمغان تاماق

قاتارلىقلار. ئەگەر تىل ئاقۇچ كۆرۈنىشە ئىسسىقلىق قىلىش كېرەك. مەسىلەن، پولۇ، قوردىاق، كاۋاپ، ھالۋا، قورۇغان تۇخۇم قاتارلىق. شىپالىق چايلار ۋە ئۇسسۇلۇقنى كۆپ ئىچىش كېرەك. قىزىتما 39 گىرادۇستىن ئاشقان ھامان ۋە ئىككى كۈنگىچە چۈشمىسە، بەدەن ئاغرىقى ئېغىر بولسا، دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

20. يۆتەل

يۆتەل – نەپەس يولى كېسەللىكى بولۇپ، سەل قارالسا ۋە ياكى ۋاقتىدا داۋالانمىسا، ئېغىرلىشىپ، ئۆز ھاياتى ۋە باشقىلارغا خەۋپ ئېلىپ كېلىدۇ. بۇلغانغان ھاۋا، ئاجىز ئىممۇنىتېت كۈچى، ۋىرۇس - باكتېرىيە، باشقىلاردىن يۇقۇملىنىش، سوغۇق ئۆتكۈزۈۋېلىش، ۋە ستېرىس (بېسىم) يۆتەلنىڭ سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن.

يۆتەل – قۇرۇق، نەم، بەلغەملىك شەكىلدە بولۇپ، بەلغەمنىڭ رەڭگى، قويۇقلۇق ۋە مىقدارى داۋالاشتا ئىنتايىن مۇھىم. كېچە بىلەن كۈندۈزمۇ يۆتەلگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار: «بەلغەم رەڭسىز ياكى ئاق بولسا يېڭى زۈكام سەۋەبلىك، سېرىققا مايىل بولسا ئىسسىقتىن، يېشىلغا مايىل بولسا سوغۇقتىن، قىزىل بولسا ئەڭ ئېغىر (ئاخىرقى باسقۇچ) مەنىلىرىنى بېرىدۇ» دەپ قارايدۇ. دورىغا ماسلاشتۇرۇپ يېمەكلىك ئارقىلىق بەدەننى تەڭشەپ، كېسەلگە قارشى تۇرۇش، يۆتەلنىڭ ئېغىز - بۇرۇندىن باشلانغان دەسلەپكى ھالىتىدە كونترول قىلىش، ئىزچىل نەپەس مەشقى قىلىپ بېرىش ئارقىلىق نەپەس يولى كېسەللىكلىرىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

يۆتىلىپ قالغاندا، ئۇنى ساقايتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. كۆپ ئۇسسۇلۇق ئىچىش، سۇ، شورپا ۋە شىپا چايلىرى بولۇپ، بەدەنگە كىرگەن سۇيۇقلۇق ئىككى لىتىردىن كۆپ بولۇشى كېرەك.

2. ھەسەل يېيىش ياكى ئىلمان چايغا (40 گىرادۇس ئەتراپىدا) بىر كىچىك قوشۇق ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش كېرەك. بىر ياشتىن تۆۋەن بوۋاقلارغا ھەسەل بېرىشكە بولمايدۇ.

3. ئوتتۇرا ھال بىر باش پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئۈچ قوشۇق شېكەر سېلىپ (ياكى ناۋات) بىر ئىستاكان سۇ بىلەن 5 - 10 مىنۇت، يېرىم ئىستاكان قالغۇچە قاينىتىپ، بىر نەچچە قېتىمغا بۆلۈپ، بىر كۈن ئىچىدە ئىچىش كېرەك. بۇ سوغۇقتىن بولغان يۆتەلگە شىپا قىلىدۇ.

4. پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئۈچ قوشۇق شېكەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قۇتىغا سېلىپ ۋە ئاغزىنى ھىم ئېتىپ، توڭلاتقۇدا ئالتە سائەت ساقلاپ، سۈيىنى ئىچىش كېرەك. بۇ ئىسسىقتىن بولغان يۆتەلگە شىپا قىلىدۇ.

5. پىيازنى ئۇششاق توغراپ، ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ، لاتىنىڭ قېتىغا ئېلىپ، كۆكرەككە قويۇپ، ئۇستىگە يۇڭ لاتا قويۇپ، ئاندىن تېڭىۋېتىمىز (غول تەرىپىگە قويسىمۇ ئۇنۇمى

تېخىمۇ تېز بولىدۇ). مۇمكىن بولسا بىرەر كېچە تېڭىقلىق ھالەتتە تۇرغۇزۇش كېرەك.

6. بەرەڭگىنى پۈشۈرۈپ، ئىزىپ، لاتىغا ئوراپ، كۆكرەككە قويۇپ، ئۈستىدىن تېڭىش كېرەك.

7. ئادا چېيى - sage، كەكىك چېيى - Thyme، يالپۇز چېيى - Pfeffermint دەملەپ ئىچىش ۋە ھورىنى شۈمۈرۈش كېرەك.

8. ئىككى تىلىم زەنجۈبىل ۋە ئىككى تىلىم لىموننى بىر ئىستاكان قايناق سۇغا سېلىپ، ھورىنى شۈمۈرۈش. ئىستاكاننى قول بىلەن توسۇپ ياكى بېشىمزنى ئەدىيال بىلەن ئوراپ ھورلانساقمۇ بولىدۇ. ھورى تۈگىگەندىن كېيىن ئىسسىق ھالەتتە ئىچىش. ناۋادا يۆتەل ئېغىرلاشسا، دەرھال توختىتىپ، ئىسسىقلىق قىلىش كېرەك.

8. قۇيرۇق ياغنى ئىسسىتىپ گال ۋە كۆكرەككە سۈرتۈش كېرەك.

9. يالپۇز ئەتىر يېغى Pfeffermint oil ياكى Eukalyptus oil يېغىنى پۇراش، باشقا ياغقا ئاساسىي ياغقا ئارىلاشتۇرۇپ، گال ۋە كۆكرەككە سۈرتۈش كېرەك.

10. ئۇيغۇرلار: «چامغۇر يەپ بەرسە ئۆپكىگە شىپالىق» دەپ قارايدۇ. چامغۇرنى ئادالاپ، ئىچىنى ئويۇپ، ناۋات ياكى شېكەر سېلىپ، جىمبىلدا دۈملەپ (10 - 15 مىنۇت) سۇيىنى ئىچىش ياكى توڭلاتقۇغا سېلىپ سۇيى چىققاندا ئىچىش كېرەك. ئوخشاش ئۇسۇلدا ئالما، نەشپۈتلەرنى ئىشلەتسەمۇ بولىدۇ. كۈندە دېرىزە ئېچىپ (5 - 10 مىنۇت، ئىككى - ئۈچ قېتىم) ھاۋا ئالماشتۇرۇش، قىش كۈنلىرى ئۆي ھاۋاسى قۇرغاچ بولسا، پارغا ھۆل لۆڭگە ئارتىپ قويۇش ياكى داسقا سۇ قويۇپ قويۇش. ئۆي ھاۋاسىنى ساپلاشتۇرغۇچى گۈل قويۇش، تام ۋە باشقا نەرسىلەرنى كونترول قىلىپ تەكشۈرۈش، زەمبۇرۇغ بولسا تېزلىكتە يوقتىش كېرەك.

يۆتەل بىرنەچچە ھەپتە ئىچىدە يوقالمسا، قىزىتما ۋە نەپەس قىينىلاشسا جىددىي دوختۇرغا بېرىش كېرەك.

21. زىققا

زىققا – جىددىي داۋالىنىش زۆرۈر بولغان نەپەس تارلىق كېسەللىكى بولۇپ، ئۆيدە يۆتەل داۋالاشقا ئائىت ئۇسۇللاردىن پايدىلانغاندىن سىرت تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئۇسۇلنى سىناپ بېقىڭ:

1. نەپەس تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ، ئىزچىل، كۆپ خىل نەپەس گىمناستىكىسى قىلىپ بېرىش ياكى يوگا كۇرسىغا قاتنىشىش كېرەك.

2. ھەر كۈنى كەچتە، ئىككى باش پىيازنى توغراپ، ئىككى خالتىچاققا سېلىپ ياكى لاتا ئارىسىغا ئېلىپ، بىرىنى غولغا، يەنە بىرىنى كۆكرەككە قويۇپ، ئۈستىدىن يۇڭ شارپا بىلەن تېڭىپ، مۇمكىن بولسا كېچىچە تۇرغۇزۇش ۋە بۇ ئۇسۇلنى ئۇدا 40

كـۇن سـىناش كېـرەك.

3. ئۇسسۇلۇقنى ئىسسىق هالدا كۆپرەك ئىچىپ بېرىش كېرەك.

4. ئالمـا، ئانـار، نەشـپۈت، بانـان قاتارلـىق مېۋىلەرنـى ۋە چامغۇرنـى كۆپـرەك يـەپ بېرىـش كېـرەك.

5. تـۇز سـۇيى بىلـەن ئېغىـز - بوغۇننـى چايقـاش، هوردىتىـش ۋە بـۇس - تۇمـان بىلـەن كـانايىنـى نـەم تۇتـۇش كېـرەك.

يالپۇز ئەتىر يېغىنى زىققا بولغاندا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

قورسـاق ۋە كۆكرەكنـى تولـدۇرۇپ، چوڭقـۇر نەپەسـلىنىش مەشـقى قىلـىش – زىققىنـى داۋالاشـتا بـەك ئۇنۇملـۇك ۋە ئاسـان ئۇسـۇلدۇر. بۇنـى چوقـۇم ئىشـلەش كېـرەك. شـۇنداقلا زىققـا كېسـىلى بـارلار تولـۇق سـاقايغانغا قـەدەر چوقـۇم دوختـۇر بەرگـەن پۇرىكۇگـۇچ دورىنـى يېنـدا ئىلـىپ يۇرۇشـى كېـرەك.

22. باشتىكى دانىخورەك

بـەزى ئادەملەرنـىڭ بېشـىغا دانىخورەككـە ئوخشـاش كىچـىك يـارىلار چىقـىپ قالـدۇ. بۇنـىڭ ئۈچـۈن:

1. چـاچ سـوپۇننىڭ ئالماشـتۇرۇش، قەرەللـىك بـاش يۇيـۇش، سـۇ بـەك ئىسسـىق بولماسـلىق ۋە چـاچ قۇرۇتقۇچنـى قىزىـق ئىشلەتمەسـلىك كېـرەك.

2. چېنىقىشتىن ياكى تەرلىگەندىن كېيىن باشنى يۇيۇش كېرەك.

3. گادانى سقماسلىق كېرەك.

4. چـاي دەرىخـى يېغىنـى چـاچ سـوپۇنىغا ئارىلاشـتۇرۇپ يۇيـۇش ياكـى گاداغـا پەلكـۈچ بىلـەن سـۈرتۈپ بېرىـش كېـرەك.

5. سىنىك ماددىسى مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يېيىش كېرەك.

6. بىـر ئۇلـۇش سـۇغا بىـر ئۇلـۇش ئالمـا سىركىسـىنى ئارىلاشـتۇرۇپ، باشـنى چايقـاش كېـرەك.

7. شىپالىق توپا بىلەن چاچ ماسكىسى قىلىش (دورىخانىلاردا سېتىلىدۇ) كېرەك.

8. پاپاتيـا (مامـكاپ) - كاممىلىـن چېيـى دەملـەپ سـوۋۇغاندىن كېيىـن، باشـقا پۇركـۇش ياكـى چايقـاش كېرەك.

9. بەك تار ياكى سىنتېتىك ماتېرىيالدىن توقۇلغان پوسما كىيمەسلىك كېرەك.

10. بـاش ياسـتۇقنى پاكـىز تۇتـۇش ۋە ئالماشـتۇرۇپ تـۇرۇش ياكـى ياسـتۇق ئۇسـتىگە لۆڭگـە قويـۇپ، هـەر كۈنـدە ئالماشـتۇرۇپ بېرىـش كېـرەك.

23. باش تەمرەتكە

باش تېرىسى قۇرغاقلىشىپ ۋە قىچىشىپ، كېپەك بولۇپ راھەتسىزلىك بولسا، تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. بادام يېغى، كوكۇس يېغى ۋە زەيتۇن ياغلىرىدىن بىرىنى كەچتە باشقا سۈرتۈپ، ئەتسى يۇيۇۋېتىمىز.

2. ئالما سىركىسىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ، باشنى نەملەندۈرسەك pH قىممىتىنى نورمالىلاشتۇرۇپ تەمرەتكىنىڭ ساقىيىشىغا ياردىمى بولىدۇ.

3. ئالۋەنى گېل (كىرېمى) نى باشقا سۈرتۈش ئارقىلىق، باش تېرىسىنى نەملەندۈرۈپ، قۇرغاقلىق ۋە قېتىشىشنى پەسلەتكىلى بولىدۇ.

4. دەرەخ ئەتىر يېغى (tee tree oil) ۋە ئۇستىقۇددۇس (لاۋەندەر – Lawender) يېغىنى سۈيۇلدۇرۇپ، بىر قوشۇق كوكۇس يېغى قوشۇپ، بىر نەچچە تېمىم تېمتىپ، تەمرەتكە ئورنىغا سۈرتىمىز ياكى ئۇ ئەتىر يېغىدىن بىر نەچچە تېمىم چاچ سوپۇنىغا ئارىلاشتۇرۇپ، باش يۇساق بولىدۇ. ئۇستىقۇددۇس يېغىنى تېرىگە بۇاستە سۈرتسىكىزمۇ بولىدۇ.

ھەسەل بىلەن چاچ ماسكىسى قىلىش ئارقىلىق يالىلۇغ قايتۇرۇلىدۇ. باشقا يېيىشكە بولىدىغان ھەرقانداق نەرسىنى قاينىتىپ، ئېزىپ، ياغلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چاچ ماسكىسى قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇندىن باشقا، كۇن نۇرى ئۆتكۈزۈش، يوگا ئارقىلىق سترەس (بېسىم) نى ئازايتىش، ئومېگا3-، سېلېن ۋە سىنك مول بولغان يېمەكلىكلەر بىلەن ئوزۇقلىنىش كېرەك. ئىسپىرتلىق سوپۇن قوللانماسلىق، چاچ قۇرغاق بولسا بەك كۆپ يۇماسلىق ياكى سورۇننى ئارىلاپ قوللىنىش. بەك تاتلىق يېمەسلىك، ئەجدادلىرىمىز ئاق ئۇجمە ئارقىلىق تەمرەتكە داۋالاپ كەلگەن بولۇپ. ئاق ئۇجمىنى ئېزىپ سۈيىنى باشقا سۈرتۈش ياكى گوسالغۇسىنى سۇغا چىلاپ يۇمشىغاندىن كېيىن ئېزىپ باشقا چاپسىمۇ بولىدۇ.

بۇ ئۇسۇللارنى بەدەننىڭ باشقا يېرىدىكى تەمرەتكە ئۇچۇنمۇ سىناپ بېقىڭ.

24. باشتكى ھۇررەك – ئىششىق

ھۇررەك – باشنى بىر نېمىگە ئۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىششىپ چىققان ھۇررەكنى كۆرسىتىدۇ، بالىلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ.

- باشنى ئۇرۇۋېلىپ ھۇررەك - ئىششىق ئۆرلەپ چىققاندىن كېيىن، دەرھال مۇز خالتىسىنى لۆڭگىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ (مۇزنى بۇاستە ياقمايمىز) ئىششىغان يەرگە 15 - 20 مىنۇت قويىمىز.
- باشنى ئۇستۈنرەك قىلىپ، بالىنى تىنچلاندۇرىمىز.

● تەڭگە پۇل ياكى باشقا قاتتىقراق، ياپىلاق نەرسە بىلەن ئىشىق ئۈستىدىن باسىمىز ياكى لاتا بىلەن چىڭراق تېڭىۋېتىمىز.

● 24 سائەت كۆزىتىمىز.

● قېتىق ياكى ھەرقانداق سۇغۇق نەرسە قويساقمۇ بولىدۇ. تېرىدە رەڭ ئۆزگىرىشى بولسا، تۇخۇم سېرىقىنى ئىللىتىپ سۈرتۈپ قويىمىز. بەدەندىكى باشقا ئورۇنلارنى ئۇرۇۋېلىشتىن ئىشىپ چىقىش بولسا ياكى پۇت - ئوشۇق تولغىپ، ئىشىپ كەتكەندە بۇ ئۇسۇلنى سىناپ بېقىشقا بولىدۇ.

● كوچا - كويلاردا ھادىسە بولۇپ، ئىشىق - ھۇررەك بولۇپ قالسا، يېقىن ئەتراپتىكى دوختۇرخانىدىن مۇز ۋە تېڭىق ئېلىپ ئىشلەتسە بولىدۇ.

25. قىچىشقاق

قىچىشقاق – ئۆزى ئاددىي ئەمما ئادەمنى بەك راھەتسىزلەندۈرىدىغان كېسەللىك بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبىنى ئويلىشىپ، ھەجىم، شەكىل، رەڭ ۋە دەرىجىسىگە ئاساسەن مۇئامىلە قىلىش كېرەك. قىچىشقاق ئادەتتە بەدەننىڭ بەك قۇرغاق بولۇشى، سترەس (بېسىم) ياكى قان شېكىرى يۇقىرى بولۇشتىن بولغان، باشقىلاردىن يۇققان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

قىچىشىش بەك ئېغىر بولمىسا، تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. بەدەننى ئىمكانىنىڭ بارىچە نەم ۋە سالقىنلاشتۇرۇش كېرەك.

2. ياغسىز سۇغۇق قېتىقنى لاتا ياكى قەغەزنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ، قىچىشقان ئورۇنغا 15 - 20 مىنۇت قويۇش كېرەك.

3. قارا چاي ياكى پاپاتيا چېيىنى سۇۋۇتۇپ، لۆڭگە بىلەن قىچىشقان ئورۇننى سۈرتۈپ بېرىش كېرەك.

4. ئۆي تېمپېراتۇرىسىدىكى بىر لىتىر سۇغا بىر تاماق قوشۇق ئالما سىركىسى قويۇپ، لۆڭگە ياكى قول خالتا بىلەن قىچىشقان ئورۇننى سۈرتۈش كېرەك.

5. ئالو ۋەرا گېل (كىرېمى) نى سۈرتۈش كېرەك.

6. زەيتۇن يېغى، كوكۇس يېغى ۋە بادام يېغى سۈرتۈش كېرەك.

7. دېڭىز تۇزى ئىشلىتىپ ۋاننىغا چۈشۈش، سۇ بەك ئىسسىق بولماسلىقى ۋە 15 - 20 مىنۇتتىن ئارتۇق تۇرماسلىق كېرەك، ئىسسىق سۇ قىچىشىشنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ.

8. بانان شۆپۈكىنى قىچىشقان ئورۇنغا سۈرتۈش كېرەك.

9. ئۇستىقۇددۇس (لاۋەندەر، lavender)، فرانكىنكەنسە (frankincense) ئاق كۇنلۇك ئەتىر يېغىنى باشقا ياغ ياكى بەدەن كىرېملىرىغا بىر - ئىككى تېمىم ئارىلاشتۇرۇپ، قىچىشقان ئورۇنغا سۈرتۈش (بۇاستە سۈرتسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بەك

قىممەتكە توختايدۇ) ياكى قول بېغىشى، پاتاڭ، ئىككى چېكە قاتارلىق نۇقتىلارغا سۈرتۈش، قولغا سۈرتۈپ پۈراش، قىچىشىشنى پەسەيتىدۇ.

10. قان شېكىرى يۇقىرى بولۇشتىن بولغان قىچىشاقاقا قان شېكىرىنى نورماللاشتۇرۇش. سىنك، ۋىتامىن D، ۋىتامىن K كۆپ بولغان يېمەكلىكنى يېيىش، بەك تاتلىق ۋە بەك ئاچچىق نەرسىلەرنى يېمەسلىك كېرەك.

11. قىچىشقان يەرنى تاتلىماي بوش ئۈرۈپ بېرىش، تىرناقنى ئېلىش، پەلەي كىيۈېلىش، سىترەس (بېسىم) نى ئازايتىش، ئازادە راھەت بولغان پاختا رەختتىن كىيىم كىيىش كېرەك.

ئەگەر قىچىشاق ئىككى ھەپتىدىن ئارتۇق داۋام قىلسا ھەم قىزىش، ئاغرىش، ئېغىرلىق يوقتىش ۋە تېرىگە بىرنەرسە ئۆرلەش، قىزىرىش ئالامتى بولسا دەرھال دوختۇرغا كۆرۈنۈش كېرەك.

26. قوقاق

قوقاق – ئۇچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوقاق دائىم كۆرۈلىدىغان، ئۆزى كىچىك ئەمما ئادەمنى راھەتسىزلەندۈرىدىغان كېسەللىك بولۇپ، ئېغىز ئىچى ۋە لەۋ - كالپۇكلاردا جىقراق كۆرۈلىدۇ، بۇرۇن ۋە جىنسىي يوللاردىمۇ كۆرۈلىدىغان بولۇپ، بىز تولىراق جاراھەت ۋە يارا دەپمۇ قويىمىز. قوقاق چىقىپ قالسا تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ كۆرۈڭ:

1. لىمون مەلىسسا چېيى دەملەپ، غار - غار قىلمىز ۋە ئاغزىمىزدا ئۇزۇنراق تۇرغۇزىمىز.

2. ئالوۋەرا گېل (كىرېمى) بۇنىڭدىن ئازراق ئېلىپ، پەلكۇچ بىلەن يارىغا سۈرتىمىز.

3. سىنك كىرېمىسىنى قوقاق ئۈستىگە سۈرتىمىز.

4. Tee tree oil چاي دەرەخ يېغىنى سۈيۇلدۇرۇپ، پەلكۇچ ئارقىلىق سۈرتىمىز.

5. قارا ۋە يېشىل چاي خالتىسىنىڭ سۇيىنى سىقىۋېتىپ، يارىغا چاپلاپ تۇرغۇزۇش ياكى چاينى ئېغىزدا 5. 10 مىنۇت تۇرغۇزۇش كېرەك

6. ھەسەل سۈرتۈش ياكى ئېغىزدا تۇرغۇزۇش كېرەك.

7. سامساقنى يالپاقداپ قوقاققا - يارىغا چاپلاپ قويۇش، سامساق سۇيىنى سۈرتۈش كېرەك.

8. زەنجىۋىل - زەردەچال (كۇركۇمىن) نى يالپاقداپ، قوقاق ئۈستىگە قويۇش ياكى چاي ۋە تاماق بىلەن ئىستېمال قىلىش كېرەك.

9. چىش پاستىسى سۈركەپ قويۇش كېرەك. بۇ ئۇسۇل بەزىلەرگە زىيان قىلىشى مۇمكىن!

10. قوقاق سقما دورىسى ياكى چاپلاقلارنى دورىخانىدىن ئېلىپ ئىشلىتىش كېرەك.

11. زەنجۈبىلنى يالپاقداپ چاپلاش ياكى سۈيىنى چىقىرىپ سۈرتۈش ۋە يېيىش كېرەك.

12. مۇز ياكى سوغۇق نەرسە قويۇش. مۇزلاتقۇدىكى قوشۇقنى پاكىز لاتا ئارىسىغا ئېلىپ قوقاق ئورۇنغا قويساقمۇ بولىدۇ.

13. تۈرك، ئەرەب دۇكانلىرىدا سېتىلىدىغان «سۇماك» (sumak) نامىدىكى دەرمەكتىن بىر كىچىك قوشۇق ئېلىپ، قاينىق سۇغا سېلىپ، تازا قوچۇپ، ئىلمان ياكى سوغۇق ھالەتتە ئېغىز چايقاش كېرەك.

بۇ ئۇسۇللاردىن باشقا يەنە چوقۇم تۆۋەندىكىلەردىن پەرھېز قىلىڭ:

● ئاچچىق، تاتلىق، مېغىزلارنى ۋە گۆش، قېزا يېمەي تۇرۇڭ، باشقىلارنى سۆيمەڭ، قاپارچۇق بولسا تېشىۋەتمەڭ، كۆپ ئۇخلاڭ، ئارام ئېلىڭ، سترەس (بېسىم) نى ئازايتىڭ، كۈن نۇرىدىن ساقلىنىڭ. ۋىتامىن K مول بولغان يېمەكلىكلەرنى يەڭ.

● ئىممۇنىتېت كۈچىگىزنى ئاشۇرۇڭ!

ئەگەر قوقاق ئىككى ھەپتىگىچە ساقايمىسا، يارا ئورنى چوڭ بولسا، بەك ئاغرىسا دوختۇرغا كۆرۈنۈڭ. بىر قېتىم قوقاق چىققان 90% ئادەملەرگە دائىم قوقاق چىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ، مەلۇم پەرھېزلەرنى قىلغاندىن سىرت، قوقاق دورىسىنى زاپاس ساقلاپ قويۇش مۇۋاپىقتۇر. شۇنداقلا دوختۇرغا كۆرۈنۈپ باقسىگىزمۇ بولىدۇ.

27. تېرە سۈرۈلۈش – جىجلىنىش

يىقىلىپ چۈشۈش سەۋەبىدىن بەدەننىڭ تىز، جەينەك قاتارلىق ئورۇنلىرى زەخىملىنىپ - جىجلىنىپ كەتسە ياكى قولنى كىچىكرەك كېسۋالسا، ئەلۋەتتە ئۆيدە زاپاس ساقلانغان چاپلىغۇچ بىلەن چاپلايمىز. چاپلىغۇچ بولمىغان شارائىتتا تۆۋەندىكىلەرنى سىناپ بېقىڭ:

1. سوغۇق سۇ بىلەن جاراھەت ئورۇننى تازىلايمىز، بۇ يالۇغلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. كىچىك ھەم پاكىز بولسا چايقاش ھاجەتسىز.

2. جىجاققا ھەسەل سۈرتىمىز. ھەسەلنىڭ ئانتىبىيوتىك رولى بار.

3. ئالۋۇبرا گېل (كىرېمى) بولسا ياكى تەشتەكتىكى ئالۋۇبرانىڭ كىرېمسىنى ئېلىپ سۈرتىمىز.

4. سىنك كېرېمى (Zinc cream) ياكى كوكۇس يېغى سۈرتسەكمۇ بولىدۇ.

5. قارا چاي ياكى مامكاپ - كاممىلەن چېيىنى سوۋۇتۇپ، سوغۇق چاي خالتىسىغا سېلىپ قويمىز ياكى چايغا چىلانغان داكا، پاختىنى سىقىۋېتىپ، جىجاق ئۈستىگە قويىمىز.

6. ياغسىز قېتىقنى لاتا ياكى قەغەز ئارىسىغا ئېلىپ جىجاق ئۈستىگە 15 - 20 مىنۇت قويىمىز.

7. جىجاق قانسا، كىچىك بولسا قان تولۇق چىققۇچە ساقلايمىز. دەرھال قان توختىتىشقا ئۇرۇنمايمىز، قان جاراھەت ئورنىنى تازىلايدۇ.

8. قاننى توختىتىش ئۈچۈن، زەخمە ئورۇننى يۇقىرىراق يەنى يۈرەك قىسمىمزدىن ئېگىزرەك تۇتۇش كېرەك.

جىجاق، كەسمە ئورنى چوڭ ھەم چوڭقۇر بولسا، قان جىق چىقىپ كەتكەن بولسا ياكى بەك ئاغرىسا دەرھال دوختۇرغا بېرىش كېرەك. ئۈيغۇرلاردا يېرىلغان ئورۇنغا قاننى توختىتىش ئۈچۈن ئۇن باسىدىغانلارمۇ بار، بۇ توغرا بولماسلىقى مۇمكىن.

28. چاچ ۋە يۈز ئاسرىمى

پارقىراق، قويۇق، جانلىق، ئاقسىز، چىگىشسىز چاچلار ۋە سىلىق، يۇمشاق، داغسىز، گاداسىز، قورۇق - پۈرۈشسىز، جۇلالىق يۈزلەر گۈزەللىك ۋە ياشلىقنىڭ سىمىاسى بولۇپلا قالماستىن، كىشىنىڭ تەن ۋە روھىي ساغلاملىقنىڭ ئىنكاس ۋە ئىپادىسىدۇر.

قانداق قىلغاندا چاچ ۋە يۈزىمىزدىكى راھەتسىزلىكنى تۈگىتىپ، تەبىئىي ئۈسۈلدا، كۆڭلىمىزدىكىدەك ساغلام چاچ ۋە يۈز تېرىسىگە ئېرىشەلەيمىز؟

1. ئىچكى ئامىل: توغرا ئوزۇقلىنىش، ئاقسىل، ھەر خىل ۋىتامىن ۋە مىنېرال ماددىلار مول بولغان يېمەكلىك يېيىش ياكى تولۇقلاش، بولۇپمۇ ۋىتامىن D3 ، تۆمۈر، بىيوتىن ماددىلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

2. ئۈسسۈلۇقنى يېتەرلىك ئىچىش كېرەك.

3. يېتەرلىك، سۈپەتلىك ئۇيقۇغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

4. يۈز ۋە باش قىسمىنى توغرا ئۈسۈلدا ئۇۋۇلاپ - ماسساج قىلىش كېرەك.

5. يۈز تېرىسىنى ئاسراش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن:

● سىرتقا چىقىشتىن بۇرۇن، بولۇپمۇ ئىسسىق يېز كۈنلىرىدە قۇياش مېيى سۈرتۈش. سوغۇق كۈنلەردە يۈزنى ئورۇپلىش، شامالدىق كۈنلەردە ماي سۈرتۈش، ماسكا تاقاش كېرەك.

● توغرا ئۇخلاش ھالىتىدە ئۇخلاش يەنى ئوڭدىسىغا يېتىشتەك ئەڭ ياخشى ھالەتتە ئۇخلاش كېرەك.

● ئۇخلاشتىن بۇرۇن يۈزنى يۇيۇپ، قىلىنغان گىرىملەرنى پاكىز چىقىرىۋېتىش، كېچىلىك ماي - كېرىمى سۈرتۈش كېرەك.

5. چاچ ۋە باش تېرىسىنى ئاسراش كېرەك.

6. چاچنى كۆپ يۇماسلىق كېرەك،

● نورمال چاچلارنى ھەپتىدە ئىككى - ئۈچ قېتىم يۇيۇش كېرەك.

● بەك ياغلىق - يېپىشقاق، يۇمشاق چاچلارنى بىر - ئىككى كۈندە بىر قېتىم يۇيۇش كېرەك.

● قۇرغاق چاچلارنى بويىاش ياكى بۇدۇر قىلىش سەۋەبلىك قۇرغاقلىشىپ، ئۇچى يېرىلىپ كەتكەن چاچلارنى ھەپتىدە بىر - ئىككى قېتىم يۇيۇش، بەدەن تازىلىقى ئۇچۇن، باشنى يۇماي تۇرۇپ بەدەننى يۇسۇنز ياكى كىچىك قولياغلىق لۆڭگە ياكى پەلەي لۆڭگە بىلەن بويۇن، قولتۇق، كۆكرەك ئاستى، قورساقنىڭ قاتلاشقان (سېمىزلەر) قىسمى، ئالدى - ئارقا چىقىرىش ئورۇنلىرى (بولسا ھۆل قەغەز ئىشلىتىڭ) ۋە قول - پۇت بارماقلار ئارىسى، ئىشقىلىپ تېرە تېگىشىپ تۇرىدىغان ئورۇننى پاكىز يۇيۇپ، قۇرۇتۇش كېرەك.

7. باش يۇغاندا بەك ئىسسىق سۇ ئىشلەتمەي، ئىلمان سۇدا يۇيۇش.

8. چاچنى يۇغاندا بەك ھۆل ھالەتتە تارماسلىق، تىرناق بىلەن باشنى تاتىلماسلىق كېرەك.

9. چاچنى تارىغاندا ئاۋۇال چاچنىڭ ئۇچى تەرەپتىن باشلاپ، قەدەممۇقەدەم يۇقىرىلىتىپ تارىغاندا، چاچ چىگلىشىپ چۈشۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. باش زەخىملەنمىگۈدەك ھالەتتە بېسىپراق تاراش كېرەك.

10. چاچ ئاسراپ - سىلىقلاش سۇيۇقلۇقنى، چاچنىڭ ئۇچى تەرەپتىن باشلاپ سۈرتۈش. بۇاستە باش تېرىسىگە سۈرتمەسلىك كېرەك.

11. چاچنى يۇغاندا سوپۇننى ئاز (بادام مېغىزىدەك جىقلىقتا) ئىشلىتىپ، ئىككى قېتىم يۇيۇش، بىرىنچى قېتىم ماغزاپ چىقمىسا، ئىككىنچى قېتىمدا چوقۇم ماغزاپ چىقىدۇ ۋە چاچ پاكىز يۇيۇلىدۇ. سوپۇننى ئاز ئىشلىتىش چاچقا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، يانچۇقمۇ پايدىلىقتۇر.

12. چاچ سوپۇنىنىڭ تەركىبىنى بىلىپ، ئېھتىياجغا مۇناسىپ چاچ سوپۇنى ئىشلىتىش كېرەك.

13. چاچ پۇلەتكۈچنى بەك قىزىق ۋە كۆپ ئىشلەتمەسلىك ياكى قىزىقتىن قوغداش مەلھىمى ئىشلىتىش كېرەك.

14. تەبئىي چاچ بويىاش بۇيۇملىرى ئىشلىتىش كېرەك.

15. چاچ ۋە يۈز ماسكىسىنى قىلىپ بېرىش كېرەك.

ئىنسان نېمىگە كۆڭۈل بۆلسە، شۇنىڭ ئۈنۈمىنى كۆرىدۇ. بەدەنگە مۇھىم بولغان ئوزۇقلۇق ئالغاندىن سىرت، ئىمكانىڭىزنىڭ يېتىشىچە ھەپتىدە بىر - ئىككى قېتىم ئۆيىڭىزدىكى يېيىشكە، ئىشلىتىشكە بولىدىغان، بار بولغان نەرسىلىرىڭىز بىلەن چاچ

ۋە يـۇز ماسكىسـى قىلىـڭ. تۇخـۇم، ھەسـەل، قېتىقلارغـا - ئـۇن، قەھـۋە، كاۋاۋ، بەرەڭگـى، سـەۋزە، توپـا، ئۇپـا قاتارلىقلارنـى ئارىلاشـتۇرۇپ، يـۇز ماسكىسـى قىلىـڭ.

بانـان شـۆپۈكى، ئـاۋاكادو ئۇرۇقـى، سـەۋزە، ئالمـا پوسـتى يۇمغاقسـۇت - چىڭسـەي، چـاي، قەھـۋە قاتارلـىق نەرسـىلەرنى ئايرىـم ياكـى بىرلىكتـە سـۇدا قاينىتىـپ، ئېزىـپ، سـۈزۈپ، خالىغـان نەرسـىلەرنى ئارىلاشـتۇرۇپ، چـاچ ۋە يـۇز ماسكىسـى قىلىـڭ.

ۋىتامىـن E، قۇيـرۇق يـاغ، كوكـۇس، بـادام ۋە باشـقا ياغلارنـى، ئالـوۋەرا گېـل (كىرىمـى)، ژاۋېلىـن ۋە بـەزى ئەتىـر ياغلىرىنـى ئارىلاشـتۇرۇپ ئىشلەتسـىڭىز تېخىمـۇ ياخشـى بولىـدۇ (لىمـون ۋە لىمـون ئارىلاشـتۇرۇلغان ئەتىـر يېغىنـى ئىشـلەتكەندە 12 سـائەت كـۇن بىلـەن ئۇچراشماسـلىقىڭىز كېـرەك. بولمىسـا تېرىنـى قارىدىتىۋېتىـدۇ).

بۇنىڭغـا قوشـۇمچە ھالـدا YouTube دىكـى بـۇ ئـۇچ تۈركچـە مەنبەنـى تەۋسـىيە قىلىمـەن:

https://www.youtube.com/watch?v=fwk8txW-1sk

https://www.youtube.com/@sems.arslan

https://www.youtube.com/@ciltbakimgulmen

چـاچ ۋە يـۇز ماسـكىلىرى ئارقىلىـق يەڭگـىل مەسـىلىلەرنى تامامـەن ھـەل قىلغىلـى بولىـدۇ. يۇزىڭىـزدە، چـاچ ياكـى بـاش تېرىڭىـزدە ئېغىـر مەسـىلىلەر بولسـا دوختۇرغـا كۆرۈنـۈڭ.

29. قان بېسىمى

قـان بېسـىمى چـوڭلاردا، نورمـال بولسـا 80/120 mmHgئەتراپىـدا بولـۇپ، يـاش چوڭايغانسـېرى ئۆرلـەپ، قېـرىلاردا 80/140 mmHg بولسـا نورمـال دەپ قارىلىدىكـەن. قـان بېسـمىنى تۆۋەنلىتىـش ئۈچـۈن دورا ئىشـلەتكەنلەر، دورىنـى ئۆمـۈر بويـى دوختۇرنـاڭ كۆرسەتمىسـى بويىچـە ئىلىشـى كېـرەك بولـۇپ، نـاۋادا قـان بېسـمى 90/140 mmHg دىـن يۇقـىرى بولغـان بولسـا، دوختۇرغـا كۆرۈنۈشـى كېـرەك. ئەگـەر قـان بېسـىم تېخىمـۇ يۇقـىرىلاپ 110/180 mmHg دىـن ئاشسـا جىددىـي دوختۇرغـا بېرىشـى كېـرەك.

قـان بېسـمى ئۆرلـەپ قالغـان ئەھۋالـدا، دورا يېنـدا بولمىسـا تۆۋەندىكـى ئۇسـۇلنى سـىناپ بېقىـڭ: بـۇلار جىددىـي قـان بېسـمنى چۈشۈرۈشـتىكى ئەپچىـل چارىلـەردۇر.

1. نەپـەس مەشـقى قىلىـش. يەنـى 4، 7، 8 نەپـەس مەشـقى قىلىـش. (4 سـېكۇنت ۋاقىت ئىچىـدە بـۇرۇن ئارقىلىـق قورسـاقنى تولـدۇرۇپ، چوڭقـۇر نەپـەس ئېلىـش، 7 سـېكۇنت نەپـەس ساقلاش، 8 سـېكۇنت ئىچىـدە ئېغىـز ئارقىلىـق ئاسـتا نەپـەس چىقىرىـش) كېـرەك.

2. تامغـا يۆلىنىـپ، ھـاۋادا ئولتـۇرۇش، يەنـى يوتـا بىلـەن پاراللېـل ھالـدا ئىككـى پۇتنـى مـۇرە كەڭلىكـدە ئېچىـپ، 2 مىنـۇت ئولتـۇرۇش كېرەك.

4. تىلنى ئېغىز ئىچىدە ئىككى ئېچەك تەرەپكە 5 - 10 قېتىم يورغىلىتىش كېرەك.

5. كۆزنى يۇمۇپ تىنچ ئولتۇرۇش، سوغۇق سۇ ئىچىش كېرەك.

6. غىڭشىش - پەس ئاۋازدا ناخشا ئېيتىش، سۆزلەش، ئىسقىرتىپ بېرىش كېرەك.

قان بېسىمنى نورمال ساقلاش ۋە چۈشۈرۈش ئۈچۈن كۈندىلىك تۇرمۇشتا تۆۋەندىكى ئۇسۇللارنى سىناپ بېقىڭ:

1. تۇزنى ئاز ئىشلىتىش، سەل تۇزسىزراق تاماق يېيىش كېرەك.

2. ئۇسسۇلۇقنى جىق ئىچىش كېرەك.

3. كالىي، كالتسىي ۋە ماگنىي مول يېمەكلىكلەر يېيىش (بانان، پالەك، بەرەڭگى، مېغىز، يېشىل كۆكتاتلار، قاقلار...) نى كېرەك.

4. قىزىلچا ۋە رۈكولا، سامساقنى كۆپ يېيىش كېرەك.

5. ساپ زەيتۇن يېغى، قىچا يېغى ۋە زىغىر يېغى ئىشلىتىش، گازىر يېغى، قوناق يېغى ۋە دىستىرلىڭبن (مارگارىتا يېغى) ئىشلەتمەسلىك كېرەك.

6. ھىبىسكۇس (Hibiskus) ئەبەگۈمەجى، لىندەن بلوسسوم (linden blossom) - ئىخلامۇر چېيى، كاممىلەن - مامىكاپ، يالپۇز چېيى، يېشىل چاي ئىچىش كېرەك.

8. كۆپ ھەرىكەت قىلىش، سۇ ئۇزۇش، ژېلىسىپت مىنىش، پىيادە يول يۈرۈش كېرەك.

9. سترەس (بېسىم) نى ئازايتىش، يوگا ھەرىكىتى ئىشلەش كېرەك.

10. يېتەرلىك ئۇخلاش كېرەك.

11. قان بېسىم ئۆرلەپ قالغاندا، قار چاي، يېشىل چاي ۋە قەھۋەنى ئىچمەسلىك، نورماللاشقاندا بولسا، ئاز ئىچىش كېرەك.

12. كەرەپشە كۆكى ياكى يىلتىزىنى ئىستېمال قىلىش كېرەك.

13. ئورۇقلاش كېرەك.

14. ئەتىر ياغلىرىدىن لاۋەندەر، يىلاڭ - يىلاڭ، مەلىسسا، لىمون، نەرولى قاتارلىق ياغلارنى يەككە ياكى ئارىلاشتۇرۇپ پۈراش، سۈيۇلدۇرۇپ تېرىگە سۈرتۈپ ماسساج (ئۇۋۇلاش) قىلىش ۋە سۇ بىلەن بىرگە ئىچىش ئارقىلىق سترەس (بېسىم) نى ئازايتىپ، سالقىنلاشتۇرۇپ، تىنچلاندۇرۇش قان بېسىمنى چۈشۈرۈشكە پايدىلىق.

ئەكسىچە، قان بېسىمى يۇقىرىلاپ كەتكەندە ئەكىلىكوھ (روسمارىن)، ئۆتكۈر يالپۇز، ئېۋكالىپت، مەريەمگۈل، كەكلۈكئوتى ۋە زۇپائوتى قاتارلىقلارنىڭ ئەتىر ياغلىرىنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك (بۇ ئۆسۈملۈك ياغلىرى بەدەننى قوزغىتىش، تومۇرلارنى قىسىش ياكى قان ئايلىنىشنى بەك تېزلىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا، يۇقىرى قان بېسىمى بار كىشىلەرگە تەۋسىيە قىلىنمايدۇ).

ئەگەر قان بېسىم ئۆرلەش بىلەن بىرگە، باش قاتتىق ئاغرىش، كۆكرەك سانجىلىش، نەپەس قىينىلىش، كۆڑۈش تورلىشىش ياكى بۇرۇندىن قان كېلىش كۆرۈلسە، كېچىكتۈرمەي دەرھال جىددىي قۇتقۇزۇش بۆلۈمىگە بېرىش كېرەك.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- 1001 Natürliche Hausmittel: Für Haus und Garten, Gesundheit und Körperpflege, Dorling Kindersley Verlag GmbH, 2017

بۇ ماقالىنى ئۆمەر ئىمىن تەھرىرلىدى.

يازغۇچىنىڭ قىسقا تەرجىمھالى:

گۈلنار مەمتىمىن

- 1977 - يىلى كۇچا شەھەرلىك 1 - باشلانغۇچتا ئوقۇغان.
- 1988 - يىلى كۇچا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، شۇ يىلى شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىغا قوبۇل قىلىنغان.
- 1988 - يىلى شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ ئېلېكترنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش كەسپىنى باكلاۋۇرلۇق ئۇنۋانى بىلەن پۈتتۈرگەن.
- 1994 - يىلى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىغا خىزمەتكە كىرگەن.
- 2000 - يىلى شۆبېتسارىيەگە كېلىپ يەرلەشكەن ۋە ھازىر شۆبېتسارىيەنىڭ بېرىن شەھىرىدىكى بىر ساناتوريىدە سېستىرالىق خىزمىتىنى قىلىدۇ.

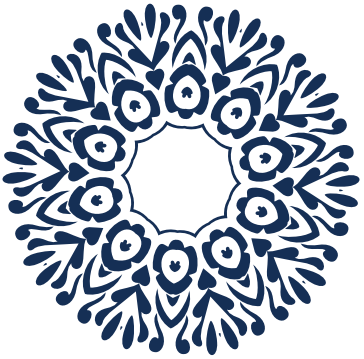

«ئۆڭكۈر ئادەمى»دىن «زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادەمى»گىچە

— دىنىي چۈشەنچىمىزدىكى تۈگۈن ۋە يەشمىلەر

كۇرشات ئوغلى

كىرىش سۆز

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلار ئۆڭكۈرلەردە ياشاپ كەلگەن ئىدى. ئۆڭكۈر سىرتىدىكى چاقماق، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ قورقۇنچلۇق ئاۋازى قاتارلىق ئۇلار ئۈچۈن نامەلۇم شەيئىلەر ئۇلارغا ئۆڭكۈرلەرنى بىخەتەر ھېس قىلدۇرۇپ سىرتقا چىقىشنى توسۇپ تۇرغان بولسا، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئۇلارنى ئۆڭكۈرلەردىن چىقىپ يېمەك تېپىپ ھاياتىنى ساقلاشقا مەجبۇرلىغان ئىدى. ئۆلۈم ۋەھىمىسى ۋە ياشاش ۋەسۋەسىسى ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ ئىنسانلار ئۆڭكۈرلەردىن ئايرىلدى، تەبىئەتنى ئاستا - ئاستا چۈشىنىشكە قادىر بولدى. قىرىش ۋەسۋەسىسى بىلەن قىرىلىش ۋەھىمىسى ئوتتۇرىسىدا، ئىنسانلار قىرماي - قىرىلماي تەڭ ياشىغىلى بولىدىغان يوللار ئۈستىدە ئىزدىنىپ ھازىرقى زامانغا ئۇلاشتى.

ئىنسانلارنىڭ ۋۇجۇدى ئۆڭكۈرلەردىن ئايرىلغىلى نەچچە يۈز مىڭ يىللار بولغان بولسىمۇ، ئەمما قىسمەن ئىنسانلارنىڭ ئاڭ - چۈشەنچىسى، پىسخىكا - روھىيىتى تېخى شۇ ئۆڭكۈرلەردىن ئايرىلغىنى يوق. ئاپتور مەزكۇر يازمىسىدا بۇ خىلدىكى ئىنسانلارنى

«زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادەمى» (Modern Cave man) دەپ ئاتايدۇ. مەزكۇر يازمىدا ئىسلام دۇنياسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنغا بولغان چۈشەنچىسىدىكى قاتمالليقلار ۋە تۇگۈنلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى سېلىشتۇرما تەتقىقات نۇقتىسىدىن ئانالىز قىلىپ، زامانىۋى جەمئىيەتتە ياشاپ، لېكىن زامانىۋى چۈشەنچىدە بولمايۋاتقان «زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادەمى» نىڭ پورترېتىنى يورۇتۇش بىلەن، دىياسپورادىكى ئۇيغۇر ئەۋلادلارنىڭ ئۇيغۇر كۇلتۇرىنىڭ بىر پارچىسى بولغان ئىسلام دىنىنى چۈشىنىشتە «زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادەمى» بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئۇچۇر بېرىشكە تىرىشىدۇ. مەزكۇر يازما نۆۋەتتىدە ئاپتورنىڭ «دىنىي قانداق چۈشىنىش كېرەك - ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ نىيەت ۋە ساۋاب ئوتتۇرىسىدىكى رولى» دېگەن يازمىسىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ.

1 - قىسىم. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت چۈشەنچىسىدە پەرقلەر

يېقىندا ماتېماتىكا كەسپىدە باكلاۋۇرلۇق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن، دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك بىر خانىم بىلەن دىن توغرىسىدا پاراڭلىشىپ قالدۇق. پاراڭنىڭ كېلىپ چىقىشى بولسا، ئۆزىنى چىڭ يۆگەپ، بەش ۋاخ نامىزى ۋە بارلىق دىنىي مەجبۇرىيەتلىرىنى تولۇق ئادا قىلىپ كېلىۋاتقانلىق سەۋەبىدىن ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىدا بىر تىنچلىق تاپقانلىقىنى، بۇ تىنچلىقنىڭ قانچىلىك ھۇزۇر ئېكەنلىكىنى، ناماز ئوقۇمايدىغان، ئۆزىنى يۆگىمەيدىغان ئىنسانلارنىڭ قىياس قىلالمايدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن بۇنداق ئىنسانلارغا ئىچ ئاغرىتىدىغانلىقىنى دېگەنلىكى سەۋەب بولدى. بۇ خانىمنىڭ ھېس - تۇيغۇسى چۈشىنىشكە بولمىدىغان ھادىسە بولۇپ، مەلۇم دەرىجىدە زامانىۋى مائارىپ تەربىيەسى ئالغان، ئاندىن لايىق ياشاشنى تاللاپ، مەلۇم سەۋەبلەردىن دىنىي ئېتىقادنى چىڭ تۇتۇشنى تاللىغان دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلاردا كۆپ كۆرۈلمىدىغان بىر خىل پسىخولوگىيەلىك ئۆزگىرىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ھېس - تۇيغۇ دەل ئۇشبۇ خانىم دېگەندەك، شۇ ھېس - تۇيغۇلارنىڭ تۇرتكىسىدە روھىي جەھەتتىن ئۆزىنى يۇكسەك ئورۇنغا قۇيىدۇ، ئۆزىدەك يولنى تۇتمىغانلارنى تۆۋەن كۆرىدۇ. بۇ بولسا ئىچمەي - چەكمەي يەتكىلى بولمىدىغان مەستخۇشلۇق بولۇپ، ماھىيەتتە بولسا ئىسلامدا چەكلەنگەن ھارامنى بىلىپ - بىلمەي ئىستېمال قىلغانلىق بىلەن باراۋەر بولىدۇ. ئىسپېرت ۋە چىلىم بىر ئىنسانىنى ۋاقىتلىق مەست قىلىدۇ، ئەمما بىر ئىنسانىنىڭ چالا بىلىم ۋە چالا چۈشەنچە سەۋەبلىك ئۆزىگە بولغان مەستخۇشلۇقى، ئۇنى تونۇپ يەتمىگەندە شۇ ئىنسانىنى بىر ئۆمۇر مەستلىك ئىچىدە تۇتۇپ تۇرىدۇ. بۇ مەستخۇشلۇق شۇ ئىنسانىنىڭ دىنىي ئېتىقاد يۆنىلىشىنى خاتا يۆنىلىشكە بۇرايدۇ. بۇنداق مىساللار تولا بولۇپ، جامائەت ئالدىدا بارماقلىرىنى شىلتىپ، ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىتىپ ۋەز قىلىدىغان «يول باشلىغۇچىلارنىڭ» سۆزلىگەنسېرى ئۆزىگە ئۆزى مەست بولۇپ توختىمايدىغان ھالىتىنىڭ دەل ئۆزىگە ئۆزى مەست بولغان ھالىتى ئېكەنلىكى شۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. پاراڭ تېمىسىدىكى بۇ خانىم، ئەگەر ئۆزىگە مەست بولمىغان بولسا،

شۇ تۈيغۇلىرىنى ئۆزىگە ئېلىپ قالغان، ئۆزگىلەرنىڭ ئۆزى تېخى چۈشىنىپ يەتمىگەن ھېس - تۈيغۇلىرىغا «ئىچ ئاغرىتىپ» يۈرمىگەن بولاتتى.

دىنىي ئېتىقاد ماھىيەتتە ھەر شەخسنىڭ شەخسىي پائالىيىتى بولۇپ، ئۆزگە ئىنسانلار بىلەن ئالاقىسى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى ماھىيەت كەلمىسى ئىسلام دىنىدىكى چۈشەنچە بولۇپ، يەنە ئىسلامى چۈشەنچىدە ھەر ئىنسان بۇ دۇنياغا ۋاقتلىق ئاپىرىدە قىلىنغان، ئۇ ياراتقۇچىسىغا ئىبادەت قىلىشى، ھايات چېغىدا ياخشى ئەمەللەرنى قىلىشى، گۇناھلاردىن يىراق تۇرۇشى بىلەن ئۆلگەندە ياراتقۇچىسىنىڭ سوئال - سورىقىدىن ئۆتىشى ۋە ياراتقۇچىسىنىڭ مەغپىرىتىگە ئېرىشىسە جەننەتكە كىرىپ شۇ يەردە مەڭگۈ پاراغەت ئىچىدە ياشاش ئىمتىيازىغا ئېرىشىدۇ. مەسىلە بولسا، بۇ ئاخىرقى سوراققا شۇ شەخس يالغۇز داخىل بولىدىغان بولۇپ، پەقەت شۇ يەككە ئىنسان ئۆز قىلمىشىدىن جاۋاب بېرىدۇ. بىر ئىنسان يەنە بىر ئىنسانغا گۇۋاھچى بولۇپ شۇ سوراققا قاتنىشالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن دىندىكى بۇ چۈشەنچە بويىچە بولغاندا، ھەر ئىنسانىنىڭ ياراتقۇچىسى بىلەن بولغان باغلىنىشى بىۋاستە، شەخسى باغلىنىش بولۇپ، باشقا ئىنسانلار بىلەن ئالاقىسى بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن نېمە ئۈچۈن دىنىي ئېتىقاد كوللېكتىپ ئېتىقادقا ئايلىنىپ قالدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن بىر ئىنسان يەنە بىر ئىنسانىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلىشىپ قالىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتشۇناسلىق بۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلەيدۇ.

ئەمەلىيەتتە دىنىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى دىنىنىڭ ئەسلى نىشانى بولغان شەخسلەرنىڭ ياراتقۇچىغا بولغان شەخسىي باغلىنىشىنى كوللېكتىپلاشتۇردى. بۇ خىل كوللېكتىپلاشتۇرۇش ئالدىدا ھەر شەخسنىڭ ياراتقۇچىسىغا بولغان يەككە - يېگانە باغلىنىشى، كوللېكتىپنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ياراتقۇچىسىغا باغلىنىشىغا ئۆزگەردى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ تۈرتكىسىدە بۇ خىل كوللېكتىپ باغلىنىش دىنىنى كەسىپلەشتۈردى. دىنىنىڭ كەسىپلىشىشكە يۈزلىنىشى دىنىنى تاۋارلاشتۇردى. قايسى موللامنىڭ پەتۋاسى ۋە قايسى پىرقىنىڭ ۋەزىسىنى ئاڭلاش، تىرىك ئىنسانىنى جەننەتكە يېقىن قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېلانلار بۇ تاۋارلاشقان دىنىي بازارغا يۈزلەندۈردى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆڭكۈرلەردىن توپلىشىپ ئايرىلغان بولسا، مۇسۇلمانلار دىنىي ئېتىقادىنى توپلىشىپ داۋاملاشتۇرماقتا. بۇ ئىككى ھادىسىنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش بولۇپ، يەنە قورقۇنچقا توپلىشىپ يۈزلىنىشتىن باشقا ئەمەس. ئەسلى قورقۇنچنى يېڭىدىغان قورال ئەقىل ئىدى. ئەقىل كور ئىنسانىنى كۆرەلەيدىغان قىلىپ، ئاللانىڭ زېمىنىدا مۇداۋرۇپ - سوقۇلماي ماڭالايتتى. ئەمما مۇسۇلمانلار بولسا ئىسلامنىڭ ئالتۇن دەۋرىنىڭ تۈرتكىسىدە ئېچىلىشقا باشلىغان كۆزلىرىنى قايتا ئېتىۋېلىپ، بىر - بىرسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ، جەننەتنى ئىستەپ، ئەمما جاھالەتكە يېرىم بېلىگىچە كىرىپ بولدى. سەۋەبى بولسا دىنىي ئېتىقادنىڭ كوللېكتىپلىشىشى، كەسىپلىشىشى، ۋە تاۋارلىشىشى ھەر شەخسنىڭ ئۆزگىلا تەۋە بولغان دىنىي ئېتىقادىغا ئېگە چىقالماسلىقىغا، دىنىي ئېتىقادىدىكى شەخسنىڭ ئىدراكى كوللېكتىپنىڭ

نامىدا مەيدانغا كەلگەن دىن ۋاكالەتچىلىرىنىڭ ئىدراكى ۋە شۇ ئىدراكنى ئىجرا قىلغۇچى كوللېكتىپنىڭ بېسىمى، شەخسىي ئېتىقادنىڭ شۇ شەخسنىڭ تەپەككۇرىنىڭ نەتىجىسىدىن شەكىللەنگەن شەخسىي ئىدراكىنىڭ يوق بولۇشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. نەتىجىدە ئۆتۈكۈردىن چىقىپ ئالدىدا دادىل مېڭىۋاتقانلارنىڭ قەدەملىرى چەكلەندى، پۇتىغا كىشەن سېلىندى، تەپەككۇرى چەكلەندى.

بۇ يەردە دىننىڭ تاۋارلىشىشى ھەققىدە ئىككى جانلىق مىسالنى بايان قىلىمىز. ئاپتور ئامېرىكىنىڭ مەلۇم ئىشتاتتىدا بىر قېتىملىق ھېيىت نامىزىدا شۇ مەسچىتنىڭ ئىئانە يىغىش جەريانىغا داخىل بولدى. ئامېرىكىدا مەسچىت، چېركاۋ قاتارلىق دىنىي ئورگانلار تاپاۋەتسىز تەشكىلاتقا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىرىمى ئاساسەن سەدىقە - ئىئانە يىغىشتىن كېلىدۇ. ئامېرىكىدا ئىئانە يىغىش پائالىيەتلىرى ناھايىتى كەسىپلەشكەن بولۇپ، ھەر قېتىملىق ئىئانە يىغىشتا نىشان ئېنىق، تەييارلىقى پۈختا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇ قېتىملىق ھېيىت نامىزىدا مەزكۇر مەسچىتنىڭ قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان سوممىسى 440,000 دوللار بولۇپ، بىر سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بۇ پىلان ئىشقا ئاشۇرۇلدى. جەريانى مۇنداق بولدى، چىقىملار تۈرگە ئايرىلغان بولۇپ، مائاش، مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش - يېڭىلاش چىقىملىرى چوڭ تۈرلەر ئالدىدا جامائەتكە سۇنۇلدى. مەسچىتكە ۋاكالىتەن بۇ تۈرلەرنى جامائەتكە سۇنغان باشقۇرغۇچى بولسا سىرتتىن مەخسۇس تەكلىپ قىلىنغان كەسىپ ئىگىسى بولۇپ، سۆز قابىلىيىتى ناھايىتى ئۇستۇن ئىدى. پۇتۇن ئىئانە توپلاش جەريانىدا ئەمەلىيەتتە ھەر تۈر ئېنىق باھا بىلەن سېتىلدى. مەسىلەن، 40,000 دوللارلىق بىر تۈر بولسا مەسچىتنىڭ بىر يىللىق گاز - سۇ چىقىمى بولۇپ، باشقۇرغۇچى بۇ ئىئانىنى بەرگۈچىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ بۇاستە جەننەتكە كىرىشىگە ۋەدە بەردى. دىنىي چۈشەنچە بويىچە بولغاندا كونكرېت بىر شەخسنىڭ ئاخىرەتلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈم پەقەت ياراتقۇچى ئاللاغىلا خاس ئىلاھى ھۆكۈم بولۇپ، ھەتتا مۇھەممەد پەيغەمبەرمۇ كونكرېت قايسى شەخسنىڭ جەننەتكە كىرىشىگە ۋەدە بەرمىگەن. شۇ قېتىملىق نامازدىن كېيىن، نامازغا ئىشتىراك قىلغان بىر قىسىم ئۇيغۇر جامائىتى ئارىسىدا بۇ مەسىلىگە قارىتا پىكىر ئالماشتۇرۇشلار بولدى. كۆز قاراشلار ھەر خىل بولدى. بىر قىسىملار بۇنىڭ ئىسلامدا يول قويۇلمايدىغان، قوبۇل قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى سۆزلىدى. مەسچىتكە يېقىن، ئىچكى ئىشلاردىن ئازراق خەۋىرى بارلار بولسا، بۇ سۆز ئىگىسىنىڭ سىرتتىن مەخسۇس بۇ ئىشقا تەكلىپ قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ سۆز ۋە ئىش قىلىش ئۇسۇلى مەسچىتكە ۋەكىللىك قىلمايدىغانلىقىنى يەتكۈزدى. يەنى بۇ يەككە شەخس مەسچىتتە جامائەتكە توغرا بولمىغان دىنىي ئۇچۇرلارنى تارقىتىش ئارقىلىق ئەگەر شۇ قىلمىشلىرى گۇناھقا لايىق بولسىمۇ، ئۇ گۇناھ شۇ شەخسكە تەۋە بولۇپ، ناتوغرا تەشۋىقات مەيدانى ھازىرلاپ بەرگەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئىئانىگە ئېرىشكەن مەسچىت ۋە باشقۇرغۇچىلىرىدا مەسئۇلىيەت يوق بولىدىكەن.

ئاپتور تۇركىيەدە جەمئىيەت تەكشۈرۈشتە يۈرگەندە كۆپ قېتىم بۇ خىل مەنپەئەت ئېلىپ كەلگۈچىنى گۇناھكار قىلىپ مەنپەئەتتىن بەھرىمەن بولسا گۇناھ بولمايدىغان كۆز قاراشنىڭ گۈۋاھچىسى بولدى. بۇنىڭ بىر مىسالى بولسا، بىر قېتىم ئاپتور بىر ئىپتىار سورۇنىغا تەكلىپ قىلىنغاندا، تۇرك كولاسى ئەمەس كوكاكولا سېتىۋېلىپ سورۇنغا باردى. نەتىجىدە، كوكاكولا يەھۇدىيلارنىڭ بولغاچقا ئۇنى ئىستېمال قىلىش گۇناھقا شېرىك بولىدۇ، دەپ مەيدانىنى بىلدۈرگەن سورۇن ئەھلى تۇرك كولاسىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئاپتور ئەكەلگەن كوكاكولانى پاكپاكىز تۇگەتتى. شۇ سورۇندا ئاپتورنىڭ سوئالىغا بېرىلگەن جاۋاب بولسا مۇناداق بولدى. كوكاكولا تۇرۇك كولاسىدىن ياخشى بولۇپ، ئۇلار شۇ سەۋەبتىن ئىچكەن. ئەمما ئۇنى سېتىۋېلىپ ئەكەلگۈچى ئاپتور بولغاچقا گۇناھ بولسىمۇ يەھۇدىيغا پۇل بەرگۈچى ئاپتورغا ئارتىلىدىغان بولۇپ، ئۇلار پۇل بەرمىگەچكە گۇناھقا شېرىك بولمايدىكەن. بۇ ئىككى مىسال بىزگە ئىسلام جەمئىيىتىدە دىن قانداق شەكىلدە تاۋارلىشىپ، كەسىپ ئىگىلىرى تەرىپىدىن ئىستېمالچىلارغا سۇنۇلۇۋاتىدۇ، مەلۇم جەھەتتىن ئەينەكلىك رولىنى بېرىدۇ، دەپ ئىشىنىمىز.

ۋەتەندە تۇركچە لايىق دىنىي ئاتموسفېرادا چوڭ بولغان ئۇيغۇرلار، ۋەتەن سىرتىغا چىقىپ دىياسپورادىكى ئۇيغۇرلارغا ئايلانغاندا، ئۇلار بۇ تاۋارلاشقان دىنىنىڭ ئېلانلىرى ئارىسىدا تېڭىرقاش، ئۆزىنى ئۇنتۇش، ھەتتا ئۆزىنى يوقتىش ھالىتىگە يەتتى. دىن تاۋارلاشقاندا ئۇنىڭ ماددىي قىسمىنى كۆرۈش تەس ئەمەس. ئۇلارنىڭ قىممىتى مەككە - مۇكەررەم بىلەن بولغان جۇغراپىيەلىك ئارىلىقى بىلەن قىممىتى بەلگىلىك. مەككىنىڭ خورمىسى ھەر چاغدا كالىفورنىيەنىڭ خورمىسىدىن ئەزىز ۋە قىممەتلىك. ھېيت - ئايەملەردە دوپپا ۋە كانۋا كۆتكىلەكنى «دىنچە» دەپ چۈشەنگەن يات تائىپەنىڭ ئۇزۇن يەكتىكى ئەزىز. نورۇز مەككىدە تەبرىكلىنىدىغان بايراملار قاتاردا بولمىغاچقا ئەزىزلەنمەسلىكى، تەبرىكلىنىشى ھارام. ھەتتا ئۇيغۇرلۇقمۇ مەككىدە يەرلىك بولمىغاچقا قىممىتى ئەرەب خورمىسىچىلىك ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن دىن مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ بىر قىسمى دەپ چۈشىنىدىغان، نورۇز تەبرىكلەپ، ھېيتتا دوپپا كىيىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئىسلام ھەممە، شۇ سەۋەبتىن ئىسلام مەيدانغا كەلگەن ئەرەب دۇنياسىدىكى ئېلىمىنتلار ئۇيغۇرلۇق ئېلىمىنتلىرىدىن ئەزىز دەپ ھېسابلايدىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دىيالوگلار ئەسلىدىلا سانى ئىنتايىن ئاز بولغان، يىغىلسىمۇ بىر داش قازان پولۇ يېتىدىغان جامائەتنىڭ تېخمۇ كىچىك توپلارغا بۆلىنىشىگە سەۋەب بولماقتا.

بىز دىياسپوراغا قېتىلغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش ھەرگىز دىنىي ئېتىقادى بولۇش - بولماسلىقتا مەركەزلەشكەن ئەمەس، بەلكى دىنىنىڭ شەخسىنىڭ ھاياتىدىكى نىسبىتى قانچىلىك بولۇشىغا مەركەزلەشكەن. بۇ ئەمەلىيەتتە دىنغا بولغان چۈشەنچە پەرقى بولۇپ، نوقۇل مۇسۇلمانلاردىلا مەۋجۇت مەسىلە ئەمەس. تۆۋەندە بىرقانچە ئىنسانىنى گاڭگىرىتىدىغان تېمىلارنى ئانالىز قىلىپ ئوقۇرمەنلەرگە سۇنمىز.

جىنس - ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە بولسۇن، دىنىي چۈشەنچىلەردە بولسۇن سالمىقى

ئەڭ چوڭ تېما. ئىنسانلار دۇنياسىدا ھازىرمۇ تەسىرى كۈچلۈك بولغان خىرىستىيان، ئىسلام، يەھۇدىي دىنىدا ئىنسانىنىڭ يارىتىلىش قىسمى ئوخشاش. ئادەم ئاتا ئەر جىنسىغا، ھاۋا ئانا ئايال جىنسىغا تەۋە ياكى ۋەكىللىك قىلىنغان. ئەگەر بۇنى ئىنسانلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنىڭ باشلىنىشى دەپ ئېنىقلىما بەرسەك، بۇ ئېنىقلىمىنىڭ پۈتۈن ئىنسانلارغا بولغان تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر. نۇرغۇن ماھىيەتلىك ئېنىقلىملار مۇشۇ ئېنىقلىمىدىن كەلگەن ۋە ھازىرمۇ ئىنسان چۈشەنچىسىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئىنسان ئەر ۋە ئايال دەپ ئىككى جىنستا يارىتىلغان، شۇ سەۋەبتىن ئىنسانلار دۇنياسىدا ئۇچىنچى جىنس يوق. ئەگەر بولغانكەن ئۇ ئىنسانلار ئۆزلىرى پەيدا قىلغان، دىنغا زىت ھادىسە. مەسىلەن يارىتىلىش ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن باشلانغان. ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ جىنسى ئەر، شۇڭا ئەر جىنسى ئالدىدا يارىتىلغاچقا ئۇنىڭ ئورنى يۇقىرى. ھاۋا ئانا بولسا ئادەمنىڭ بىر قىسمىدىن يارىتىلغان، شۇ سەۋەبتىن ئايال جىنسى ئەر جىنسىغا بېقىندى، ئورنى ئەردىن تۆۋەن تۇرىدۇ دېگەندەك. ئۆڭكۈرلەردىن ئايرىلغان ئىنسانلار، فىزىكىلىق جەھەتتىن كۈچلۈك بولغان ئەر جىنسىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەندە، ۋە ئەر جىنسى بۇ قوغداشنى بەرگەندە، جانلىقلار دۇنياسىدىكى كۈچلۈكلەر مەۋجۇتلۇقنى ساقلاشتەك بىر قىسىم قانۇنىيەتلەرنىڭ «ئىسپاتلىشى» بىلەن مۇتلەق چۈشەنچىلەرگە ئايلىنىپ، ئايالالارنىڭ ئورنى بەلگىلىنىپ كېلىنگەن.

جىنس ئايرىمىسى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى، يەنى ئىمتىيازى ئىلاھى چۈشەنچىدە تەبىر بېرىش، ئۇ ئايلىنىپ كەلگەندە يەنىلا بىر ياكى بىر قىسىم ئىنسانلارنىڭ بەرگەن تەبىرى ياكى چۈشەندۈرۈشى بويىچە بولىدۇ. ياراتقۇچىسىنىڭ مەرھەمىتىنى تەپەككۇرىدا ئىزدەۋاتقان ئىنسانلار بۇ چۈشەندۈرۈشنى قانداق بىر تەرىقىدە ھەل قىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە دىندا، مەسىلە جىنسقا ئالاقىدار بولغاندا ئۇ قايسى دىندا بولسۇن كوللېكتىپ ھالدا ئۆزىنى قاچۇرىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغان. ئەگەر بۇ چۈشەنچە دىندىن كەلگەن ۋە دىندىكى شۇ نۇقتىلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان يەكۈن بولسا. تەپەككۇر بىزگە ئەينى نۇقتىلار بىلەن تۇپتىن پەرقلىق بولغان يەكۈنلەرنى چىقىرالايمىز. مەسىلەن، ئىنسانىنىڭ يارىتىلىش قىسمىغا ئاساسەن ئەرلەر ئەزىز يارىتىلغان دېگەن كۆز قاراشنىڭ ئەكسىنچە بىز دىندا ئايالالار ئەزىز يارىتىلغان، پەقەت جىسمانىي جەھەتتىن كۈچلۈك ئىنسانلار زورلۇق كۈچكە تايىنىپ شۇ ئىمتىيازنى تارتىۋالغان، دېگەن يەكۈننى چىقىرالايمىز. تۆۋەندە بۇنى بايان قىلىمىز.

دىنىي چۈشەنچە بويىچە، ئادەم ئەلەيھىسسالام ئالدىدا يارىتىلغان. تۇنجى يارىتىلغان ئىنساننى ئەر قىلىپ ياراتتىم دېگەن كۆرسەتمە بۇ ئۇچ دىنىنىڭ ھېچقايسىسىدا يوق. پەقەت ھاۋا ئانا ئادەمنىڭ بىر پارچىسىدىن ئاپىرىدە قىلىنغاندىن كېيىن بۇ جىنسى ئايرىلما ئېنىق بولغان. بۇ بويىچە بولغاندا ئادەم يارىتىلغاندا ئۇنىڭ جىنسىي ئايرىمىسى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل پەرەز بويىچە بولىدۇ. بىرىنچىسى قوش جىنس، يەنە ئەرمۇ

ئايالمۇ ئېنىق ئەمەس، پەقەت ھاۋا ئانا ئۇنىڭ تېنىدىن يارىتىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ جىنسىي ئايرىلمىسى ئېنىق بولغان، يەنە ئايال بولغان. جىنسىي ئايرىمىسى ئېنىق بولماسلىق، يەنە ئېغىزدا ئېيتىلىدىغان قوش جىنس تۇغۇلۇش ئىنسانلار دۇنياسىدا نورمال ھادىسە بولۇپ، تەتقىقاتلاردىن كۆرە ھەر 2000 دىن 5000 بوۋاقنىڭ ئىچىدىن بىر بوۋاق جىنسى ئايرىمىسى ئېنىقسىز قوش جىنس تۇغۇلىدىكەن. بۇ سان نىسبەت بويىچە بولغاندا ھازىرقى ئىنسانلارنىڭ نوپۇسىنى 8 مىليارد دەپ ئالساق، تەخمىنەن 2 مىليوندىن 5 مىليونغىچە ئىنسان قوش جىنس تۇغۇلغان بولىدۇ. بۇ نىسبەت ئۇچۇر يېغىش ئىمكانىيىتى بولغان رايونلاردىن كەلگەن تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئەگەر بارلىق رايونلاردىن مەلۇمات يېغىش ئىمكانىيىتى بولغان بولسا، قوش جىنس تۇغۇلۇش نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدىغانلىقى تەكىتلەنمەكتە.

جىنسىي ئايرىمىسى ئېنىق بولمىغان ياكى قوش جىنس بوۋاقلارنى تىلغا ئېلىشىمىزدىكى سەۋەب، بارلىق ئىنسانلارنىڭ كېلىش مەنبەسى بولغان ئادەمدە ئىككىلا جىنسنىڭ ئالامىتى بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈندۇر.

ئىككىنچى ئەھۋال بولسا، ئادەم يارىتىلىشتىلا جىنسىي ئايرىمىسى ئەر. ئەگەر بۇ ئېنىق بولسا، ئۇ چاغدا دىنىي نۇقتىدىن ئەرلەرنىڭمۇ «ئەۋلاد قالدۇرۇش» ئىقتىدارىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك بولىدۇ. تېخنىكا تەرەققىي قىلغان ھازىرقى جەمئىيەتتە، نۇرغۇن تېخنىكىلىق ئىمكانلار، دىنىي ئاساسلاردىن كەلگەن ئەخلاق چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن رېئاللىققا ئايلانمۇرۇش چەكلىمىسىگە ئۇچرىماقتا. نەيچە ئىچىدە ھاملە يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى خېلى بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ھامىلىنىڭ تۇغۇلغۇچە بولغان باسقۇچتا يېتىلىشى يەنىلا ئايالارنىڭ بالياتقۇسىغا تايانماقتا. نەيچىدە يېتىلدۇرگەن ھاملە بىر ئەرنىڭ قارىنىنىڭ مەلۇم بوشلۇقىغا يۆتكەپ قويسىمۇ ۋە يېتىلىپ تەييار بولغاندا ئوپېراتسىيە بىلەن تۇغدۇرۇلسىمۇ بولىدىغان تېخنىكىلارنىڭ ئەمەلىيلىشىشى، ئايالى مەلۇم كېسەل سەۋەبىدىن ھاملە ئالالماسلىق سەۋەبىدىن بالىلىق بولالماسلىق ياكى باشقا ئايالارغا تايىنىپ بالىلىق بولۇشقا مەجبۇر بولۇش ئەھۋالىغا خاتىمە بېرەلەيدۇ. بىزنىڭ تۇنجى ئىنسان ئادەم ئاتا ئەر تۇرۇپ ھاۋا ئانىنى «تۇغۇشى»، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق كۆز قاراشلىرى سەۋەبىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈۋاتقان بۇ چەكلىمىلەر ئۈستىدىن قايتا ئويلىنىشىمىزغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئۈچىنچى خىل ئەھۋال بولسا، تۇنجى يارىتىلغان ئادەم ئاتا يارىتىلماقچى بولغان ئىككىنچى ئىنسانغا تەييارلانغان ماتېرىيال. يەنە ئەمەلىيەتتە ئىككىنچى ئىنسان بولسا يارىتىقۇچىنىڭ ھەقىقىي يارىتىماقچى بولغان ئىنسانى. بۇنىڭ ئاساسى بولسا يارىتىقۇچى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى لايىدىن يارىتقان بولسا، ھاۋا ئانىنى ئادەمدىن يارىتقان. يەنە بۇ يەردە ئادەم ئەلەيھىسسالام ھاۋا ئانىنىڭ يارىتىلىشىدىكى ماتېرىيال بولغان. ماتېرىيالنىڭ پەرقىدىن بىز ئادەم ئەلەيھىسسالامغا قارىغاندا ھاۋا ئانا ئەزىز يارىتىلغان دەيمىز. چۈنكى ھەممىگە قادىر يارىتقۇچى خالسا، باراۋەر يارىتىمەن دېگەن بولسا ئىدى، ئادەم

ئاتىنىمۇ، ھاۋا ئاننىمۇ ھەتتا پۈتۈن ئىنسانلارنىمۇ ئوخشاش لايدىن ئاپىرىدە قىلالىغان بولاتتى. ئەمما ئادەم ئاتىنى ياسىغاندا لاينى، ھاۋا ئاننى ياسىغاندا ئادەمنى ماتېرىيال قىلىشى، ئېنىقلا ھاۋا ئاننى تېخىمۇ ئۇستۇن ئورۇنغا قويغانلىقىنىڭ دەللىلى قىلالايمىز.

يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان «قۇرئان كەرىم»دە ئەينى شۇنداق يېزىلغانمۇ؟ ياق، ئەينى شۇنداق يارىتىلىش جەريانى بار. 1400 يىلدىن بېرى شۇ جەريانلار ئۇستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ، شۇ تەپەككۇر نەتىجىسىنى دىنىنىڭ يەشمىسى سۈپىتىدە مۇسۇلمانلارغا يەتكۈزۈپ كېلىۋاتقان ئىنسانلار بار. ئۇلار ئۆز دەۋرىدە، شۇ دەۋردىكى ئىلمىي مۇھىت، سىياسىي، تارىخىي شارائىتلارغا يارىشا، مەقسەتلىك، ياكى مەقسەتسىز قاراتمىلىقى كۆچلۈك بولغان يەشمە ۋە ئىزاھاتلارنى ئورتاقلىشىپ كەلگەن. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، شاھنىڭ ئەمرى بىلەن بولغان تەپسىرلەرمۇ، پىرقىنىڭ پىرى يازغان تۈمارمۇ، دىنىنىڭ مۇقەددەس قىسىملىرى بولۇپ، بۇ دىنغا چاپلىنىپ خۇددى دومىلىغان قارغا ئوخشاش يوغىناپ، ئەسلى نېمە، ئەسلى بارمۇ دېگۈدەك ئۆزگىرىشلەرگە قاتمۇ - قات يۆگەلگەن. بىر نۇقتا ئېنىقكى، ئەسىرلەردىن بۇيانقى تەپسىر ۋە پەتۋالار ئىنسان دېگەن بۇ ئۇقۇمنى شەرھلەشنى ئۇنىڭ جىنسىي ئايرىمىسىدىن باشلىغان. ئەگەر دىنىنىڭ مەقسىتى تۈنجى ياسالغان ئىنسان ئەر جىنسى بولغاچقا ئەر جىنسىدىكى ئىنسانلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا ئاپتورنىڭ تەپەككۇرى ئارتۇقچە. ئەمما ئىسلامنىڭ ماھىيىتى تىنچلىق دېيىلسە، ئۇنداقتا جىنسىي ئايرىمىسىدىن باشلانغان دىنىي شەرھلەر قايتىدىن تەپەككۇرنىڭ ئەلگىكىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى كېرەك. يۇقىرىدىكى ئادەمنىڭ جىنسىي ئايرىمىسى توغرىسىدىكى مۇمكىنچىلىكلەر دەل شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرىغا چۈشكەن پىكىرلەردۇر.

نېمە ئۈچۈن دىنىي چۈشەنچىلىرىمىزنى تۈنجى ئىنساننىڭ جىنسىي ئايرىمىسىدىن باشلايمىز؟ چۈنكى مۇتلەق تەپەككۇر جىنستىن ھالقىغان بولىدۇ. يەنە ئەرنىڭ تەپەككۇرى، ياكى ئاياللىنىڭ تەپەككۇرى ئەمەس، نوقۇل يارىتىلغان ئىنساننىڭ تەپەككۇرى بولىدۇ. بۇ ياراتقۇچىسىنى ئىزدەۋاتقان يارالغۇچىنىڭ تەپەككۇرىدىكى يۈكسىلىش بولۇپ، بىر ئىنسان ياراتقۇچىسىنى ئىزدەيدىكەن ۋە پەقەت ياراتقۇچىسىغىلا يۈزلىنىدىكەن ئۇ دىندىن، جىنستىن ھالقىغان بىر تەپەككۇردا شۇنىڭغا يۈزلىنەلەيدۇ. جىنسىي كۆز قاراشتىن ئايرىلمىغان ئىبادەت دىنىي ئىبادەت بولغانىدەك، دىندىن ھالقىمىغان تەپەككۇر ئۇ ياراتقۇچىسىغا يۈزلەنمىگەن تەپەككۇر بولىدۇ.

2 - قىسىم. جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئۆچ باسقۇچ ۋە ئىنسانلىق

غەربتە تەبىئىي پەن تەرەققىياتىدىكى نەتىجىلەر، ئىجتىمائىي پەننىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچتى. تەبىئىي پەندە يەكۈنلەنگەن مېتودلار ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىمۇ توغرا شەكىلدە تونۇش، چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمەكتە ۋە بىزگە ئىنسانلىق توغرىسىدا تېخىمۇ كۆپ ئويلىنىش نۇقتىلىرىنى ياراتماقتا. دىندىكى ياراتقۇچى ۋە

يارالغۇچى، ئاللا ۋە بەندە ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت، بۇ دەۋردە ئىككى ئوخشىمىغان مەيدانىدا ئوخشىمىغان شەكىلدە ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بىرسى دىنىي چۈشىنىشتە ئەنئەنىۋى مېتودلارنى داۋاملاشتۇرۇش، يەنە بىرسى بولسا ئىلمىي مېتود قىلىپ يېڭىچە مېتودلار بىلەن بۇ چۈشەنچىنى توغرىلاش، چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەنئەنىۋى چۈشەنچە مېتودى بىزگە ئىنتايىن تونۇشلۇق. دىندا مۇتلەق نوپۇزدىكى شەيئىلەرنىڭ ئورنىنى داۋاملىق ساقلاش. دىنىي چۈشەنچىلەر، پەيغەمبەرنىڭ نوپۇزىنى چۆرىدىگەن ئاساستا رىۋايەت تۈسىدىكى دىنىي تەشۋىقاتنى داۋاملاشتۇرۇش. ئىجتىمائىي تۈرمۈشتىكى يېڭى شەيئىلەرگە ئەنئەنىۋى شەكىل رامكىسىدا پەتىۋا بېرىش، پەتىۋا بېرىشكە ئامالسىز قالغاندا تۇپلام ئىچىدە چەكلەش.

ئىسلام جەمئىيىتى ئەنە شۇ سىستېمىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بولۇپ، سىستېمىنىڭ بۇ يۆنىلىشى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ مەلۇم قىسمىدا تەرەققىي قىلىشتىن توختاپ چېكىنىشكە يۈزلەنمەكتە. بۇ يەردە ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تەرەققىيات باسقۇچى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىمىز. ئىنسانلار جەمئىيىتىدە مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا ئۇچ باسقۇچلۇق جەريان بار بولۇپ، ھەر باسقۇچ بىر سىستېمغا ئىگە. ھەر باسقۇچنىڭ مەلۇم جەمئىيەتتە ئىگىلىگەن سالمقى، ياكى نىسبىتى شۇ جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت دەرىجىسىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ يەردىكى مەدەنىيەت بولسا ئىنگلىزچىدىكى«Civilization» دېگەن ئاتالغۇغا تەڭ. بۇ ئۈچ باسقۇچ بولسا، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش سىستېمىغا ئېرىشىش باسقۇچى؛ مەۋجۇتلۇق باسقۇچىدىن تۇرغۇنلۇققا ئېرىشتۇرىدىغان سىستېمىنىڭ بەرپا بولۇشى؛ تۇرغۇنلۇقتىن يۈكسىلىشكە ئېرىشىدىغان سىستېمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى. بۇنى ئازراق كېڭەيتسەك، مەۋجۇتلۇق دېمەك، بىيولوگىيەلىك مەۋجۇتلۇق بولۇپ، مەلۇم قانۇنىي سىستېما ئىچىدە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھاياتى كاپالەتكە ئىگە، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنىڭ ھاياتى شۇ سىستېما ئىچىدە كاپالەتلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن قۇللۇق جەمئىيەت، قۇل بولۇش ئاساسىدا ھاياتى كاپالەتكە ئىگە. بۇ باسقۇچنىڭ كەينىدىكىسى بولسا، سىستېما ئىچىگە تەۋە ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان. شۇ سىستېمغا تەۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ جېنىنى قوغداش باسقۇچىدىن، ئۆز ئىختىيارلىقىدىكى خىزمەتلەرنى قىلالىشى، شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرگەن. مەسىلەن، مىللىي دۆلەت قۇرۇلمىسى ئىچىدە شۇ مىللەتكە تەۋە ئىنسانلار شەخسىي ئىقتىدارىنى ئەركىن جارى قىلدۇرۇپ، مەلۇم چەكلىمە ئىچىدىكى ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىپ، تېخنىكا ياخشى كۈن كەچۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشىغا يول قويۇلغان. ئاخىرقى باسقۇچتىكى سىستېما ئۇچۇر چەكلىمىسىنى بىكار قىلغان بولۇپ، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۇچۇرغا ئېرىشىش ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئۇچىنچى قەدەمنىڭ مۇھىملىقى شۇكى، ئۇچۇر چەكلىمىسىنىڭ بولماسلىقى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ ھەر شەخسنىڭ ئۆز

ئىختىيارلىقىدا بولۇشىغا كاپالەت قىلغان بولۇپ، جەمئىيەت ئەزالىرى ئۆز تەپەككۇرىنى يۈكسەلدۈرىدىغان ئۇچۇرلارغا خالىغانچە ئېرىشەلەيدىغان بولغان.

جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆرە، ئىنسانلار جەمئىيىتى يەر شارى مىقياسىدا بۇ ئۇچ قەدەمنىڭ ئارىلاشمىسىدىكى ماكانلاردا ياشىماقتا. بۇ ماكانلارنى دۆلەت چېگرالىرى بىلەن ئانالىز قىلغىنىمىزدا، مەلۇم دۆلەتنىڭ سىياسىي - قانۇنىنى تاللىشى ۋە ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى بىلەن بۇ ئۇچ باسقۇچنىڭ شۇ تېررىتورىيە ئىچىدىكى نىسبىتى زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە. بۇلار مۇرەككەپ تارىخىي ۋە سىياسىي ئانالىزلارغا موھتاج تېما بولغانلىقى ئۈچۈن سەھىپىسى كىچىك مەزكۇر يازمىدا ئۇزۇن توختالمايمىز. پەقەت سېلىشتۇرما نۇقتىسىدىن مەسىلىنى يورۇتساق، تەرەققىي قىلغان ياۋروپا، ئامېرىكا جەمئىيىتى ئاساسەن ئۈچىنچى سىستېمىغا تەۋە بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ بىخەتەرلىكى، ياشاش يولىنى تاللىشى، تەپەككۇرىنى ئۆز خاھىشى بويىچە يۈكسەلدۈرۈشى كاپالەتكە ئىگە. ئۇچ باسقۇچ ئارىلاشما ھالەتتىكى دۆلەت ۋە رايونلار مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نىسبىتى شۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ئاتموسفېراسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن تەڭ ئۆزگىرىپ تۇرغان. مەسىلەن، يېقىندا خەۋەر تېمىسى بولۇۋاتقان ئىرانىنى ئالساق، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىلىغىچە ئىراندا ئۈچىنچى باسقۇچنىڭ نىسبىتى مۇتلەق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولسا، دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن بۇ نىسبەت ئاستا - ئاستا تۆۋەنلەپ، ئىككىنچى باسقۇچ مۇتلەق نىسبەتكە ئېرىشكەن. ئۇچۇر چەكلىمىسىنىڭ ئېشىشى بىلەن ھازىر بولسا ئىككىنچى باسقۇچنىڭ نىسبىتى داۋاملىق تۆۋەنلەپ بىرىنچى باسقۇچتىكى سىستېما ئىران جەمئىيىتىدە نىسبىتى ئېشىپ بارماقتا. بۇنىڭغا ئوخشاش مىسال ئافغانىستاندىمۇ ئوخشاش بولۇپ، تالىبانلارنىڭ ھاكىمىيەتكە ئېرىشىشى بىلەن سىياسىي ئاتموسفېرا ئۆزگىرىپ، ئۇچۇرغا قويۇلغان چەكلىمە ئافغان جەمئىيىتىنى بىرىنچى باسقۇچ مۇتلەق ئۇرۇندىكى جەمئىيەتكە ئايلاندۇرغان. يەنە، تالىبان ھاكىمىيىتىنىڭ پەتۋاسىدىكى شەرىئەتكە بويسۇنغان ئىنسانلارنىڭ ھاياتى كېپىلگە ئىگە. جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەقسىمات ۋە ھوقۇق مۇتلەق ئەرلەرگە تەۋە، ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئىنسانلىقى ئىنكار قىلىنغان.

سىياسىي مۇلاھىزە بۇ يازمىنىڭ مەقسىتى ئەمەس. يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىنىڭ مەزكۇر يازما بىلەن بىۋاستە چېتىشلىق يېرى شۇكى، يۇقىرىدىكى ئۇچ باسقۇچلۇق سىستېمىنىڭ مەلۇم جەمئىيەتتىكى نىسبىتى شۇ جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى - بىخەتەرلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقىدا. بىز دۆلەتلەر ئارا بولىدىغان تەشۋىقات ھۇجۇملىرىنى بىر ياقلا قايرىپ قويۇپ، نوقۇل كۆچمەن تەتقىقاتىدىكى سانلىق مەلۇماتلار بىلەن قايسى دۆلەت مۇقىم ۋە بىخەتەر دەپ قارىغىنىمىزدا، ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىغا سەلدەك ئېقىۋاتقان قانۇنلۇق ۋە قانۇنسىز كۆچمەنلەرنىڭ سانى ئەڭ كۆچلۈك دەلىل بولالايدۇ.

يۇقىرىدىكى جەمئىيەتشۇناسلىققا ئالاقىدار ئانالىزلار بىزنى مۇسۇلمانلارنىڭ

ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا باشلاپ بارىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى بىرىنچى قەدەم زور نىسبەتنى ئىگىلىگەن دۆلەت، رايونلارغا جايلاشقان.

3 - قىسىم. تەپەككۇر تەرەققىياتىدىكى ئۆچ باسقۇچ ۋە ئىنسانلىق

ئىنسان تەپەككۇرىدىكى ئىنسانلىق بىلەن ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلىق پەرقلىق. ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلىق ئۇ مەلۇم كاتېگورىيەدىكى ئومۇميلىقتىن يەكۈنلەنگەن كۆز قاراش بولسا، تەپەككۇردىكى ئىنسانلىق ئۇ ھەر شەخسنىڭ شەخسىي يەكۈنى بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىنسانلىقتىكى يۈكسىلىش بىزنى تەپەككۇردىكى ئىنسانلىققا باشلايدۇ. تەپەككۇردىكى ئىنسانىيلىقنىڭ يۈكسىلىشى بىلىش ۋە شۇ بىلىشنى ئىجتىمائىي ئىنسانلىققا، ئۆز ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاش بىلەن ئەمەلگە ئېشىپ ماڭىدۇ. تەپەككۇردىكى ئىنسانلىق بىر نىشان بولۇپ، بۇ نىشاننىڭ ئورنى ياراتقۇچىسى تەرەپكە توغرىلانغان بولىدۇ. ھەربىر كىشى توختىمىغان بىر تەپەككۇر ھەر دائىم ئىنسانىنى شۇ نۇقتىدا تۇتۇپ تۇرىدۇ ۋە نىشانى باشقا يۆنىلىشكە بۇرۇلۇپ كەتمەيدۇ. مەزكۇر يازمىنىڭ 2 - قىسمىدا يەكۈنلىگىنىمىزدەك، بىر قىسىم ئىنسانلار ئىجتىمائىي جەمئىيەت شەرھلىگەن ئىنسانلىقنى ئىنسانلىق دەپ قوبۇل قىلىدۇ.

ئىنسان تەپەككۇرى توغرا ئۇچۇر ۋە توغرا مېتودلار بىلەن تەرەققىي قىلغاندا ئۇ خۇددى ئۆمۈچۈك تورىدەك مەلۇم بىر نۇقتىنى قوزۇق قىلىپ، شۇ قوزۇقلارغا تورنى يۆگەپ تۇرغۇن قىلىپ، يەنە بىر نۇقتىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ ۋە يەنە بىر نۇقتىغا يەتكەندە يىپنى شۇ نۇقتىغا يۆگەپ شۇ ھەربىر نۇقتىنى توختىماي تەكرارلاش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەپەككۇر قۇرۇلمىسىنى خۇددى ئۆمۈچۈك تور توقۇغاندەك توقۇپ چىقىدۇ ۋە كېڭەيتىپ ماڭىدۇ. ئىنسان تەپەككۇر جەريانىدا ئەنە شۇنداق قوزۇقلارغا ئېھتىياجلىق بولىدۇ. ئۆزگىلەرنىڭ مەلۇم كۆز قاراشلىرى بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزنىڭ يېيىلىشىدا قوزۇق بولۇپ قالىدۇ.

بىر يەككە ئىنسان نوقۇل يەككە تەن، يەككە تەپەككۇر بىلەن مەۋجۇت بولمايدۇ ۋە تەرەققىي قىلمايدۇ. بۇ جۈملىنى شەرھلەشتىن بۇرۇن بۇ جۈملە سۆزىنىڭ مېدىتسىنا ئىلمىدىكى كۆپ خاراكتېرلىك ئىنسانلىق بىلەن ئالاقىسى يوقلۇقىنى تەكىتلەيمىز. ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتى، قارشىلىقلارنى يېڭىپ تەرەققىي قىلىدۇ. خۇددى جىسىملار تارتىش كۈچىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانىدەك، تەپەككۇرمۇ مەلۇم شەيئىلەرنىڭ تارتىشىغا ئۇچراپ نىشاندا ئۆزگىرىش ياساپ تۇرىدۇ. دىنىي ئەقىدە بويىچە بولغاندا، يارالغۇچى ئۆزىنىڭ ياراتقۇچىسىنى بىلىشى ۋە پەقەت شۇ ياراتقۇچىسىغىلا ئىبادەت قىلىشى، ئۇ دىنىنىڭ ئاساسى ۋە ئىبادەتنىڭ ماھىيىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇ بويىچە بولغاندا تەپەككۇرنىڭ نىشانى ياراتقۇچىسىنى تېپىش بولىدۇ. بۇ يەردىكى تېپىش، جۇغراپىيەلىك ئۆلچەم ئەمەس، بەلكى «راست يارىتىلغان ئىكەنمەن» دەپ، ھەر قەدەمدە يارىتىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ

نىشانىنى ياراتقۇچىسى تەرەپكە توغرىلاپ تۇرۇش. شۇ نىشاندىن ئاداشماسلىق ئۈچۈن ئىنسان ھەر دائىم ئۆزىنى بىلىپ تۇرۇش كېرەك.

ئەگەر ئىسلامنىڭ مەنىسى تىنچلىق بولسا، ئۇنداقتا ئۇ بۇ دۇنيادىكى تىنچلىق بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئىسلام، ئۇ دۇنيانىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن بۇ دۇنياغا ئەۋەتىلگەن دىن. نەچچە مىڭ يىللىق ئىنسانىيەت جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن يىغىلغان تەجرىبە - ساۋاقلار شۇكى، ئۇچۇر ئەركىنلىكى ۋە ئەركىن تەپەككۇرنىڭ مۇمكىنچىلىكى كاپالەتلەندۈرۈلگەن جەمئىيەتلا، تىنچلىقنى ئۈزۈل - كېسىل ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ. بۇ غەربتە ئاددىي ساۋات بولۇپ، ئۇنى پەقەت بۇ ھامماننىڭ ئاڭ - كۆز قاراشلىرىنى قوبۇل قىلالىغان ئىنسانلارلا چۈشىنەلەيدۇ.

ئەقلىي تەپەككۇر چەكلەنگەن جەمئىيەت ياراتقۇچىنىڭ يارىتىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولماسلىقىنىڭ سەۋەبى، ئىنسان پەقەت يۈكسەك دەرىجىدە يېتىلگەن تەپەككۇر بىلەن ياراتقۇچىسىنى ھەقىقىي تونۇيدۇ. تەپەككۇرنىڭ يېتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش، ئۇ ياراتقۇچىسىنى تونۇشقا توسقۇنلۇق قىلىش بولىدۇ. ھەر ئىنسان ئۆز ھۆرلۈكى بىلەن ئۆزىنى ئىنسان قىلىدۇ. ھۆرلۈكى ئۆزگىلەر تەرىپىدىن قىلىنغاندا ئۇ كاللىسى قىسمەن، ياكى پۈتۈنلەي يۇيۇلغان ئىجتىمائىي ئىنسان بولىدۇ خالاس.

تىنچلىق ئۇ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىنسانلىقتىكى تەڭپۇڭلۇق ۋە تەپەككۇرىمىزدىكى ئىنسانلىقتىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش جەھەتلەردە پەرقلىق ئىپادىلىنىدۇ. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خۇددى فىزىكىدا تەڭپۇڭلۇق ساقلاش تارتىش كۈچى بار ئەھۋالدا مەۋجۇت بولغاندەك، ئىجتىمائىي ئىنسانلىقتا تەڭپۇڭلۇق ساقلاش، تۇپلام ھالەتتىكى ئىنسانلارنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇتلۇقنى ساقلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا قوللانغان قورالى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. مەسىلەن، دېموكراتىيە پىرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلغان قانۇنىي تۈزۈملەرنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشى شۇ ئىجتىمائىي ئىنسانلىقنىڭ تەڭپۇڭ ساقلىنىشىنىڭ كاپالىتى. ئەمما، تەپەككۇرىمىزدىكى ئىنسانلىق ھېچ ئىنسان بىلەن ئالاقىسى يوق، تەنھا ھالدا ھەر دائىم ئۆزىنىڭ يارىتىلغانلىق ئورنىنى ئۈنتۇپ قالماسلىق بىلەن شۇ تەڭپۇڭلۇقنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىر ئىنسانىنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى تىنچلىقنىڭ داۋاملىشىشى ھېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىنسانلىق مەن كىم دېگەنگە جاۋاب ئىزدىسە، تەپەككۇرىمىزدىكى ئىنسانلىق مەن نېمە دېگەنگە جاۋاب ئىزدەيدۇ. تەپەككۇرسىز ئىنسان ئۆز ھاياتىغا مەنە بېرەلمەيدۇ. ئۇ خۇددى ھەرىكەتسىز ھاياتلىقنى ئىپادىلىگىلى بولمىغاندەك، ئۆز ھاياتىغا مەنە بېرەلمىگەن ئىنسان ھاياتى، ئۇ ماھىيەتتىن بىيولوگىيەلىك ھاياتلىقنىڭ شاخلىنىشى، ئەمما ھەرگىز بىخ سۈرۈپ گۈل بولۇپ ئېچىلىشى ئەمەس.

ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى قۇرۇلمىلارنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئۆزگىرىشچانلىقى ھەر ئىنسانىنى شۇنداق گاڭگىراش ئىچىگە سالىدۇدىكى، ئىنسان دېگەن نامىمىز ئۇلۇغ بولسىمۇ، باشقا جانلىقلاردىن پەرقلىق كىيىم كىيىپ مېڭىپ يۈرسەكمۇ، يېيىش -

ئىچىش ئۇچۇن، بىيولوگىيەلىك ھايانلىقىمىزنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بۇ جەھەتتە باشقا جانلىقلاردىن پەرقسىز ياشىماقتىمىز. نەچچە ئەسىر قۇل بولۇپ قۇلدار بولۇپ جەمئىيەت قۇرۇپ باقتۇق، نەچچە ئون ئەسىر يارانقۇچىنىڭ نامىدا ھۆكۈمدار بولۇپ ۋە يارانقۇچىنىڭ نامىدا باشقۇرۇلۇپ كەلدۇق. نامىز ئوقۇش، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئىجتىمائىي ئىنسانلىقنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. تەپەككۇردىكى ئىنسانلىق بىلەن يارانقۇچىغا تۇتۇشۇپ تۇرىمىزكى، ئىجتىمائىي ئىنسانلىق ئەمەس.

شەيخ سەئىدى: «قۇرئان كەرىمنىڭ يەر يۈزىگە چۈشۈرۈلۈشى، سۈرە - ئايەتلەرنى قۇرۇق يادلاش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گۈزەل ئەخلاقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن» دەيدۇ.

ئەخلاق زادى نېمە؟

ئىجتىمائىي ئىنسانلىق بىلەن تەپەككۇردىكى ئىنسانلىقنىڭ ئۆزئارا قارشىلىشىدىغان قىسمى كۆپ. بۇ يەككە مۇتلەق خاسلىق بىلەن، كوللېكتىپ نىسپىي خاسلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا بۇ زىددىيەتلەر ئەخلاق كاتېگورىيەسىدە ئىزاھات - چۈشەنچە بېرىپ كېلىنۇاتىدۇ. ئەگەر كائىناتتا بىرلا زەررىچە مەۋجۇت دەپ قارىساق، ئۇنىڭغا ھېچقانداق چەكلىمە قويۇلمىسىمۇ، ئۇ سوقۇلىدىغان ئۇرۇلىدىغان باشقا شەيئى مەۋجۇت بولمىغاچقا، بۇ يەردە چەكلىمىنىڭمۇ ھاجىتى يوق. تەبىئەت دۇنياسىدا بىرلا ئىنسان بولغان بولسا، ئۇنىڭغىمۇ ھېچقانداق، قائىدە ياكى ئەخلاق چەكلىمىسىنىڭ ھاجىتى يوق. ئەمما ئىنسانلار يالغۇز ياشىمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەخلاق، قائىدىلەر ئوتتۇرىغا چىققان. ئىنسانىنىڭ تەپەككۇرى ئۆزىگە تالىق، شۇ سەۋەبتىن تەپەككۇر چەكسىزلىك ئىچىدە يالغۇز. بىر ئىنسان ئۆزىنىڭ تەپەككۇرىغا چەكلىمە قويمىسىلا، ئۆزگىلەر چەكلىمە قويالمايدۇ.

ھەر ئىنسان تۇغۇلغان چاغدا بىر روھنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ بۇ دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ روھ قايتقاندا ھاياتلىقتىن قانداق مەنىلەرنى تاپتى شۇنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ قايتىدۇ. ھاياتلىقتىن ئالغان مەنىلەر گۈزەلمۇ، ھاياتلىققا توغرا چۈشەنچە بەردىمۇ، يا لېكىن ھاياتلىققا مەنە بېرىشكە ئۇلگۈرمەيلا قايتتىمۇ؟ بۇلار شۇ روھ بىلەن تۇغۇلغان ئىنسانىنىڭ شۇ روھقا مەنىلەرنى توغرا كۆرسىتىشى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشىش ۋەزىپىسى بار. ئىلمىنى ئۆزىمىزنىڭ ھاياتىمىزدا قانچىلىك ئۆزلەشتۇرۇپ كەلدۇق. ئىنسانلار ئىلمىنى نېمە ئۈچۈن ئىشلىتىۋاتىدۇ؟ مۇتلەق ھالدا ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىۋاتىدۇ. يەنە مەۋجۇتلۇق باسقۇچىدا. ئەمما ئەنە شۇ روھقا ھاياتتىكى مەنىلەرنى توغرا چۈشىنىش قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئىلمىنىڭ بىلەپ تۇرۇشى بىلەن ئۆتكۈرلىشىپ تۇرغان تەپەككۇرىمىزلا ھەقىقىي يارەمچى بولۇپ تۇرالايدۇ. شۇ سەۋەبتىن يارانقۇچى ئىلمىنىمۇ قوشۇپ بەرگەن.

«بۇرنىغا يەپ» ئۆگىنىش ۋە ياكى بۇرنىغا يېيىشتىن بۇرۇن ئۆگىنىش بۇ ھاياتتىن

ئۆگىنىش بىلەن ئىلمىدىن ئۆگىنىشىنىڭ پەرقى.

قورقۇنچ سەۋەبىدىن توختاپ قېلىش ۋە ياكى قورقۇنچنى شۇ قورقۇنچىنىڭ سەۋەبىنى بىلىش ئارقىلىق ئۇنى يېڭىش (قورقمايدىغان بولۇش) ئىنسانلارنى ئۆڭكۈردىن ھەقىقىي ئايرىلىشقا باشلايدۇ.

شەخسنىڭ تەپەككۇرىغا ئوزۇق بولىدىغان ئىلىم جۇغلىنىشتىن كېلىدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن شەخسنىڭ توپلامغا بولغان ئېھتىياجى، توپلام ئىچىدىكى ھەر شەخسنىڭ يېڭى ئىجادىيەتلىرى، ئىلىم ساھەسىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرى، توپلامدىكى باشقا شەخسلەرنىڭ تەپەككۇرىنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈن يېڭى ئوزۇق بولۇپ قالىدۇ. بۇ توپلامنىڭ شەخسكە بولغان ئېھتىياجىدۇر. بۇ خىل ئىلمىنىڭ يېڭىلىنىشى، شەخسنىڭ يېڭىلىق يارىتىشى پەقەتلا ئۇزۇن مەزگىللىك تىنچلىق - ئاسايىش تىنچ مۇھىتتا ئىشقا ئاشىدىغان بولۇپ، ئىسلامنىڭ ھەقىقىي مەنىسى بولغان، بويسۇنۇش، ياراتقۇچىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنۇپ ياشاش دېگەن مەنىسىنى يېشىپ بېرىدۇ. ئىسلامنىڭ بۇ مەنىسىنى ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ گۈللىنىش ۋە چېكىنىش تارىخى بىلەن كېيىنكى يازمىمىزدا تەپسىلىي يورۇتۇپ بېرىمىز.

بىر ئىنسان ئۆز ھاياتىدا خوجايىن بولمىغانىدا ئۆزگىلەر ئۇنىڭ ئۈچۈن خوجايىن بولىدۇ. ئەگەر ئىلىم ھەر ئىنسانىنىڭ ھاياتىدا خۇددى تېلېفون ھەر كىشىنىڭ قولىدا بولغانىدەك ئومۇملاشقان بولسا ئىدى، ئىنسانلار ياراتقۇچىسىغا تېخىمۇ يېقىن بولغان بولار ئىدى.

ئىنسان ئىنسانلار بىلەن ئىنسان. كىتاب بىلەن بۇ جۇملىنىڭ ئالاقىسى شۇكى، بىر كىتاب ئارقىلىق سىز شۇ كىتابنىڭ ئاپتورى بىلەن دىيالوگ ئۆتكۈزىسىز. ئۇنىڭ پىكىر كۆز قاراشلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى توغرا دەپ يېڭىچە كۆز قاراشقا ئىگە بولسىز، ياكى ئۇنى توغرا ھېس قىلمىسىڭىز شۇ پىكىر ئۇستىدىن تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ يېڭىچە بىر كۆز قاراشنى رويابقا چىقىرىسىز. ئىنسانلار بىر - بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆز تەپەككۇرىنى يۈكسەلدۈرىدۇ. كىتاب بولسا ھەر ئىنسانىنىڭ يۈكسەلگەن تەپەككۇرىنىڭ جۇغلانمىسى بولىدۇ. ئىنسانلار تۇپلام ھالىدا ياشاپ، بىر - بىرسى بىلەن تەپەككۇردىكى يېڭىلىقلارنى ئورتاقلىشىش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي ئىنسانلىقتىن ئالغان شۇ يېڭىلىقلارنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تەپەككۇردىكى ئىنسانلىقنى يۈكسەلدۈرۈپ، ياراتقۇچىسىغا ھەر دائىم يۈزلىنىپ تۇرىدىغان ھالەتنى ساقلاشقا تىرىشىدۇ. خاتا كۆز قاراش، چۈشەندۈرۈشلەرنى ئۆز پىكىر ئەلگىكىدىن ئۆتكۈزمەيلا قوبۇل قىلىش، ياراتقۇچىسىغا بولغان يۈزلىنىشنى ئۆزگىلەرنىڭ يېتەكلىشىگە تاشلاپ بېرىپ ئىجتىمائىي ئىنسانلىقنىلا داۋاملاشتۇرۇش، پۈلسىراتتىن ئۆتۈشنى مەقسەت قىلغان ئىنسانلارنىڭ تاللىشى بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، ھەر بەندە ئاخىرقى سوراققا تەنھا يۈزلىنىدۇ، ۋە سوراققا ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ. سىز قول بەرگەن پىر - يارانلار، سىز ئەگەشكەن مولا - ئىشان ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىگە چۈشكەن سوئاللار بىلەن ئالدىراش،

سىزنىڭ ئىمتىھان مەيدانىڭىزغا كىرىشكە چولىسى يوق.

خاتىمە

زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادىمىنىڭ ئېنىقلىمىسى نېمە؟ ناھايىتى ئاددىي، يەنى تەپەككۇرىنى مۇستەقىل تۇتۇپ تۇرالمىغان ئادەم زامانىۋى ئۆڭكۈر ئادىمى بولىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ھەر قانداق يېڭى بىرىكمە (شەيئى) نىڭ ئاخىرقى نىشانى سەنئەت بولمايدىكەن، نەتىجىسى ھالاكەت بولىدۇ.

مىجەز - خۇلقى ناچار بولغاچقىلا بىر ئىنساننىڭ ھەممە تەرىپىنى ئىنكار قىلىش بىزنى خاتالىققا باشلايدۇ. مىجەز - خۇلقى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۇنىڭ مىللەت ياكى خارلىنىۋاتقان ئۆزگىلەر ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان رېئاللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، ئۇ ئالىيجانابلىقمۇ دېگەندە، ئۇ ھەقىقەتەن ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمى بويىچە شۇنداق بولىدۇ. ئەمما شۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالىغان بىر ئىنسان ئۈچۈن ئۆزىنى بىلىشكە يەنە بىر ئېلېمېنت ھازىرلىغان بولىدۇ. تەكىتلىگىنىمىزدەك ھەر ئىنسان ئەتراپىدىكى يەنە بىر ئىنسان ئۈچۈن بىر ئەينەك، ھەر ئىنسان ئەتراپىدىكى شۇنداق نۇرغۇن ئەينەكلەر ئارقىلىق ئۆزىنى بىلىش ئارقىلىق يۆنىلىشىنى توغرىلاپ تۇرىدۇ. مېڭىمىز ھەر سېكۇنتتا قوبۇل قىلىپ تۇرىدىغان مىڭلىغان ئۇچۇرلار بىزنىڭ نىشانىمىزنى ھەر مىنۇت، ھەر سېكۇنتتا باشقا نىشانلارغا بۇراپ تۇرىدۇ. يارالغۇچىغا نىسبەتەن ئۆزىنى ھەر ۋاقىت توغرىلاپ تۇرىدىغان ئاخىرقى نىشان ئەمەلىيەتتە ياراتقۇچىسىغا بولغان يۈزلىنىش بولىدۇ.

ئىنسانلار ياراتقۇچىسىغا يۈزلىنىش جەريانىدا ئۇچراپ تۇرىدىغان نىشاندىن ئادىشىشقا نىسبەتەن بىر قىسمىغا شەخسىي ئىرادىسى بىلەن بىر قىسمىغا بولسا كوللېكتىپ كۈچ بىلەن يۈزلىنىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇش، پاراۋانلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش قاتارلىقلار توپلامنىڭ كۈچى ئارقىلىق ھەل بولغاندىلا، ھەر شەخسنىڭ ئۆز ئاخىرەتلىكى، يەنە بىر ياخشى ئاخىرەتلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىش باسقۇچىغا قەدەم قويالايدۇ. يۇقىرىدىكى توپلامنىڭ كۈچى بىلەن ھەل بولىدىغان قىسمى تەل بولماي تۇرۇپ، ياكى ئۇنىڭغا كۈچىمەي تۇرۇپ ھەر شەخس ئۆزىنىڭ نىشانىنى ياراتقۇچىسىغا توغرىلىشى ناھايىتى تەس. مىسال ئىنتايىن ئاددىي، ئالدىڭىزدا بىر ئىنسان ياردىمىڭىزگە ئېھتىياجلىق قان قۇسۇپ ياتسا، سىز ئۇنىڭ يېنىدا ئۆزىڭىزگە جەننەت تىلەپ سەجدە قىلالامسىز؟ شۇنى قىلالىسىڭىزمۇ، سىز شۇ دۇئا - سەجدىلىرىڭىزنىڭ قوبۇل بولۇشىغا ئىشىنەلەمسىز؟ ياق، شۇ سەۋەبتىن قوۋمى ھۆر ئەمەس ئىنساننىڭ روھى ھۆر بولمايدۇ. ھۆر ئەمەس ئىنساننىڭ مەككىگە ھەجگە بېرىشىمۇ ۋاجىپ ئەمەس دېگەن پەتىۋالارنىڭ ئاساسى مۇشۇ نۇقتىغا مەركەزلەشكەن.

ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە بىر توپلامنىڭ تىنچلىققا ئېرىشىشىنىڭ يولى بولسا شۇ

تـوپلام ئەزالىرىنىـڭ ئۆتمۈشـىمىزگە قانـداق نـەزەر سېلىشـىغا، ئۇنـى كەلگۈسـىگە قانـداق ۋە قانچىلىـك سۈيئىسـتېمال قىلىشـىغا باغلىـق. نۇرمـان فىنكېلسـتېين (The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering) ناملىـق كىتابىـدا ئىسـرائىلىيە يەھۇدىـي قىرغىنچىلىقىنـى ئىنسـانلارنىڭ ئېڭىنـى بۇرمىلايدىغـان كارخانىغـا ئايلاندۇرۇۋالـدى، دەپ كۆرسـىتىدۇ. بـۇ ئۇنـىڭ بىـر تەتقىقاتچـى شـەخس سۈپىتىدە ئۆتمـۈش بىلـەن ھازىرنـى بىرلەشتۈرۈشـى بولـدۇ. بىـر شەخسـنىڭ دۇنيـا قارىشـى ئۇنىڭغـا تـەۋە بولـدۇ، ئەمـما ئـۇ ئۆزىنىـڭ دۇنيـا قارىشـىنى بازارغـا سـالغاندا ئـۇ ئىدىيەگـە ئايلىنىـدۇ ۋە باشـقىلارغا تەسـىر قىلىدىغـان ئېلىمېنتقـا ئايلىنىـدۇ. نورمانىنـىڭ بـۇ ئىدىيەسـى يەھۇدىـي قىرغىنچىلىقىنـى تارىخنـىڭ بىـر قىسـمى دەپ چۈشەندۈرۈشـىنى داۋاملاشـتۇرۇش بىلـەن ئۇنـى سىياسـىي سۈيئىسـتېمال قىلىـش، دەپ چۈشەندۈرۈشـتىكى پـەرق بولـدۇ. نورمـان ئۇنـى سىياسـىي سۈيئىسـتېماللىق دەپ چۈشـەنگەن ۋە شـۇنداق چۈشـەندۈرۈپ كىتـاب يازغـان. بىـر يەھۇدىينـىڭ ئـۆز قووۋمنـىڭ تارىختـا ئۇچرىغـان كۈلپەتلىرىنـى ھازىرقـى زامانـدا سـۆزلەش سىياسـىي سۈيئىسـتېماللىق دەپ چۈشـەندۈرگەنده، كۆپلىگـەن ئىنسـانلار قايمۇقۇشـى ئېنىـق. بـۇ دۇنيـا ئەنـە شـۇنداق قايمۇقتـۇرۇش كۈچـى ئىنتايـىن چـوڭ ئۇچـۇرلار بىلـەن تولۇقاتقـان بۈگۈنكـى كۈنـده، تەپەككۇرنـى بىلـەپ كۆندۈرمىگـەن ئىنسـانلارنىڭ بېشـىنى قۇمغـا تىقىۋېلىشـى توغـرا چۈشىنىشـلىك بولسـمۇ، ئازغـۇن چۈشـەنچىلەرگە تولغـان ئىسـلام جەمئىيىتىـده ياراتقۇچىسـىغا توغـرا يۈزلىنىپ تۇرۇشـنى، نىشـاندىن ئېزىپ كەتمەسـلىكنى ئىسـتەيدىغان بەنـده، چوقـۇم ياراتقۇچـى بەھرىمـەن قىلغـان ئىلىملەردىـن ئامـال بـار ئىگىلـەپ، ئۆڭكۇرلەردىـن ئـۆزۈل - كېسـىل ئايرىلىشـى، زامانـۇى ئۆڭكـۇر ئادەمـى ئەمـەس، زامانـۇى ئىنسـان بولـۇپ ياشاشـنى ئالدىـدا قولغـا كەلتۈرۈشـى كېـرەك.

نېمـە ئۈچـۈن زامانۇىلىـق تەكتلىنىـدۇ؟ دىياسـپورادىكى ئۇيغـۇرلار ئارىسـىدا يۈقـىرى تەربىيـە كۆرگـەن بىـر قىسـىم كىشـىلەرنىڭ تۈيۈقسـىزلا بىـر كـۈن ئىچىـده دىنغـا ئېغىـش، بـەش ۋاق نامـازلا ئەمـەس، ئەرەبچـە خىلافەتتىـن تارتىـپ ئىسـلام دىنـى دەپ قوبـۇل قىلىـپ، جاھىللىققـا مايـل بولـۇپ قالىدىغـان ئەھـۋاللار مەۋجـۇت بولماقتـا. ماتېماتىكىـدا يۈقـىرى مەلۇماتلىـق بىـر خانىـم بىلـەن بۇلغـان بىـر سـۆھبەتتە، بـۇ خانىـم پەيغەمبىرىمىزنىـڭ ھـەر بىـر ئېغىـز سـۆز ۋە ھـەر بىـر باسـقان قەدىمىگـە ئەگىشىشـنىڭ سـۈننەت ئىكەنلىكـى، ئۇنـى ئۆزگەرتىشكە بولمايدىغانلىقىنـى ئېيتقـان ئىـدى. ئەينـى خانىمدىـن، ئەگـەر شـۇنداق بولسـا، پەيغەمبـەر ئائىشـەنى ئالتـە يېشـىدا ئەمرىگـە ئېلىـپ توققـۇز يېشـىدا بىرگـە بولغـان ئىشـنى ھازىرقـى جەمئىيەتتـە شـۇ پېتـى ئەگەشسـە بولىدىكـەن - دە، دەپ سـورىغاندا، ئۇنـىڭ شـۇ مەزگىلدىكـى توققـۇز ياشـلىق قىزلارنـىڭ ھازىرقى 16 يـاش ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى سـۆزلىدى. ئۇنداقتـا سـۈننەت نېمـە؟ سـۈننەتكە قانـداق ئەگىشـىش كېـرەك؟ ئەمەلىيەتتـە يۇقىرىدىكـى خانىمنىـڭ شـۇ كونكرېـت مىسـالغا بولغـان چۈشەنچىسـى سـۈننەتنى چۈشىنىشـتە ياخشـى مىسـال بولالايـدۇ. مېغىزلىـق قىلىـپ چۈشـەندۈرگەنده، ئـۆز دەۋرىـده ياشـاش، شـۇ زامانغـا تۇشـلۇق ئىلىـم ۋە چۈشـەنچىده ياشـاش سـۈننەت بولـدۇ. مۇھەممـەد پەيغەمبەرنىـڭ ھەرگىز

مەنـدەك ياشـاڭلار دېگىنـى يـوق، «ئىلـم چىنـدە بولسـمۇ بېرىـپ ئىگىلـەڭلار» دېگىنـى بـار. بـۇ زامانغـا تۇشـلۇق ياشـماق، دەپ چۈشەندۈرۈلسـە توغـرا بولـدۇ. زامانغـا تۇشـلۇق ياشـاش، ئـۇ نوقـۇل ئـاڭ - سـاپادىلا ئەمـەس، خىلافەتتىمـۇ شـۇ دەۋرگـە تۇشـلۇق بولۇشـنى كۆرسـىتىدۇ. ئىلىمنـى نوقـۇل ئىجتىمائـي ئىنسـانلىق ئۈچـۈنلا ئىشـلىتىش ئۈچـۈن قوبـۇل قىلىـش، يەنـە جـان بېقىـش ئۈچـۈن ئەمـما ئۇنـى تەپەككۇردىكـى ئىنسـانلىققا يۈكسىلىشـتە ئىشلەتمەسـلىك سـەۋەبىدىن، تەبىئـي پەنـدە يۈكسـەك دەرىجـدە بىلىمگـە ئېرىشـكەن پەخىرلـىك ئۇيغۇرلىرىمـز ئارىسـىدا ئىسلامـى چۈشـەنچىلىرىنىڭ شـۇ قـەدەر دوگمـا بولۇشـىنىڭ، دەل دىنـى چۈشىنىشـتە ئـۆز زامانىنـىڭ پىكـرى بىلـەن ئەمـەس ئۆتمۈشـتىكى ئىنسـانلارنىڭ چۈشەنچىسـى بىلـەن قوبـۇل قىلىـپ، شـۇنى دىنـي چۈشـەنچە دەپ تەتبىقلاپ كەلگەنلىكىدىـن بولماقتـا. شـۇ سـەۋەبتىن ئـۇلار زامانـۋى ئۆڭكـۇر ئادەملىرىنـىڭ غوللـۇق ئەزالىرىدىـن بولـۇپ، ئۆڭكۇرلـەردە تـۆر تالىشـىپ يۈرمەكتـە. بـۇ ئىنسـانلار دىنـدا ئۆزگىلـەر ئـۆز زامانىدىكـى ئىلـم چەكلىمىسـى سـەۋەبىدىن قالدۇرغـان خاتـا تەپسـىر ۋە يەشـمىلەرنى زامانـۋى هالـدا يەشـمەيدىكەن، شـۇ ئۆڭكۇرلـەردە روهى سېسـىپ، ئېتىقادىنـى ياراتقۇچىنىڭ بـار ئىكەنلىكىنـى بىلگەنلىكىدىـن ئەمـەس، دوزاخنـىڭ قورقۇنچىدىـنلا داۋاملاشـتۇرىدىغان هالەتتىـن قۇتۇلالمايـدۇ.

بۇ ماقالىنى جۈرئەت نىزامىدىن تەھرىرلىدى.

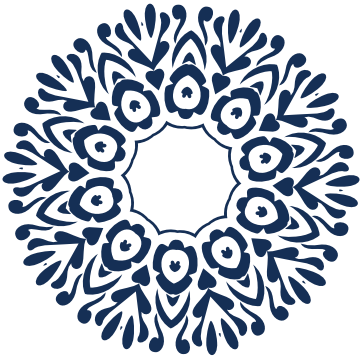

33

ئۇيغۇر ئەۋلادىنىڭ مۇساپىرلىق ھاياتى

سەنئاي تاش

سائەت ئىستىرىلكىسى 11:11 نى كۆرسەتكەندە، مەن بىر ئارزۇ - تىلەك تىلەيمەن. بۇ مېنىڭ ئۆتكەن توققۇز يىللىق ھاياتىمدا ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئامېرىكىچە بىر ئادىتىم. تىرىكچىلىك تۈسىنى ئالغان قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، ئەگەر سىز سائەت 11:11 دە بىرەر ئارزۇ تىلىسىڭىز، ئۇ چوقۇم ئەمەلگە ئاشىدىكەن. لېكىن، ئۇ ئارزۇ - تىلەكلەر ھەرگىزمۇ مەن ئۆزۈم ئۈچۈن ئەمەس ئىدى.

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىن بولۇشىنى تىلەيمەن... ۋەتىنىمنى زىيارەت قىلىشنى تىلەيمەن... ئاتا - ئانامنىڭ ئۆز ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن جەم بولۇشىنى تىلەيمەن... تىلەيمەن... تىلەيمەن... يەنە تىلەيمەن».

مەن كىچىكىمدىن تارتىپلا ئۆز خەلقىم ئۈچۈن بىرەر ئىش قىلىش كېرەكلىكىدەك ئېغىر بىر بېسىمنى ھېس قىلىپ كەلدىم، چۈنكى مەن ئەسلىدە ئۆزۈمگە تەۋە بولمىغان، بەلكى ئاتا - ئانامدىن ماڭا مىراس قالغان بىر دەرد - ئەلەمگە ۋارىسلىق قىلغان ئىدىم. مېنى ئوكيانىنىڭ بىر قىرغىقىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەلبىگە – ئاتا - ئانام چوڭ بولغان شۇ زېمىنغا باغلاپ تۇرىدىغان قىزىل يىپنىڭ ئۇزۇلۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلىش ماڭا ھەمىشە بىر ئازاب ئېلىپ كېلەتتى. مەن ياردەم قىلىشنى خالايتتىم، لېكىن قولۇمدىن ھېچ ئىش كەلمەيتتى. تېخىمۇ غەلىتە يېرى بولسا، بۇ غەم - ئەندىشىلەر مەن پەقەت گۆدەك چاغلىرىمدا ئاران ئىككى قېتىملا بارغان، نەزەرىيە جەھەتتىن

ئېيتقاندا، مەن بىلەن ئالاقىسى ئىنتايىن ئاز بولغان بىر زېمىنغا باغلانغان ئىدى.

نۇرغۇن كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنى مەدەنىيەتنىڭ قەلبىدۇر. ئۇ ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ سەنئىتى، ئەنئەنىلىرى ۋە جەمئىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن. كېيىنچە يۇغۇرۇلۇپ ۋەتەننىڭ روھىغا ئايلانغان تۇمەنلىگەن ئەۋلادلارنىڭ ئىزلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەيدۇ. ۋەتەن كىشىلەرنى ئۆز كىملىكىگە باغلايدۇ، بۇ بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا تولىمۇ قىممەتلىك بىر ھەقىقەتتۇر. بىزنىڭ ئانا يۇرتىمىز – شەرقىي تۈركىستان (ھازىر جۇڭگو تەرىپىدىن رەسمىي ھالدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دەپ ئاتالغان) بىزنىڭ ئۆزىمىزنى تونۇشىمىز ۋە كىملىكىمىزنىڭ مەركىزىدۇر.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى نەچچە مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتقا تۇتىشىدۇ. ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ كەتكەن زېمىنلاردا ئۆزىگە خاس شەكىلدە ياشاپ كەلگەن خەلقتىن باشلانغان، «ئون ئىككى مۇقام» غا ئوخشاش سەنئەت بايلىقلىرى ئارقىلىق گۈللەنگەن. ئەسىرلەر بويى، ئۆز زېمىنىنى، مائارىپىنى ۋە ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىشنىڭ بۇنداق يۇقىرى پەللىسى ئۇيغۇرلارنى ھاياتىي كۈچكە تولغان بىر خەلققە ئايلاندۇرغان. شۇ ۋەجىدىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ نېمە ئۈچۇن ئۇيغۇرلارغا بۇنچە مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۇرتى ۋە تارىخىمىزنىڭ ماكانىدۇر. شۇڭا، بۇ باغلىنىشنىڭ – بۇ كىملىكنىڭ – زالىم بىر ھاكىمىيەت تەرىپىدىن قولىمىزدىن تارتىپ ئېلىنىشى خۇددى يۈرىكىمىزنى تىلىپ ئۆتكەندەك بىر ئازابتۇر. ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ قەلبىدە چوڭ بولغان ئاتا - ئانام ئۈچۇن ئېيتقاندا، بۇ يوقتىش كىملىك يوقتىشتەك بىر چوڭ پاجىئەدۇر. بۇ، يېقىنلىرىدىن مەجبۇرىي ئايرىلىپ قېلىش، ئۆز ئۆيىگە قايتالماسلىق ۋە پارچىلىنىپ ۋەيران قىلىنۋاتقانلىقدەك ئېغىر قايغۇ - ھەسرەتنىڭ داۋاملىشىشىدۇر.

بىراق، ئۇ زېمىندا ھەقىقىي مەنىدە ياشاپ باقمىغان ماڭا ئوخشاش كىشىلەرچۇ؟

مەن ئۇيغۇر دىياسىپورادىكى نۇرغۇن پەرزەنتلىرىگە ئوخشاش ئامېرىكىدا چوڭ بولدۇم. شەرقىي تۈركىستان ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرىم پەقەت گۆدەك چاغلىرىمدا ئىككى قېتىملا بارغان شۇ زىيارەتنىڭ پارچىلىرىدىن ۋە يىراقتىكى تۇغقانلار بىلەن ئاندا - ساندا قىلىشىپ تۇرىدىغان سىنلىق تېلېفونلاردىنلا ئىبارەت. ئاتا - ئانام مەن ۋە ئىنىمنىڭ ئامېرىكا جەمئىيىتىگە يىلتىز تارتىشىمىز ئۈچۇن نۇرغۇن كۈچ چىقاردى. گەرچە ھەر ئىككى بايرامنىڭ بىز ئۈچۇن مەدەنىيەت جەھەتتىن ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىسىمۇ، ھەر يىلى روژدېستۋو بايرىمىدا بىر تۈپ دەرەخنىڭ ئاستىدا سوۋغاتلار پەيدا بولاتتى، خالوۋىن كېچىلىرى بولسا بايراملىق كىيىملەرنى كىيىپ، ئۆيمۇئۆي كىرىپ تاتلىق - تۇرۇم يېغىش بىلەن ئۆتەتتى. ئاتا - ئانام ۋەتەنسىزلىك - كىملىكسىزلىك پەيدا قىلغان يالغۇزلۇقنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنەتتى، شۇڭا بىزنىڭ ئۆزىمىز يەرلەشكەن بۇ دۆلەتتە ئېتىراپ قىلىنىشىمىزنى خالايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە

بىزنى يەرلىك ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ جەم بولۇش پائالىيەتلىرىگە ئاپىرىش ئۈچۈن، ھەر ھەپتە ئاخىرى دېگۈدەك بىر نەچچە سائەتلەپ ماشىنا ھەيدەپ سىرتلارغا باراتتى. ئاتا - ئانام ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ پائالىيەتلەر ئۇلار يوقاتقان شۇ ھاياتنىڭ كىچىك بىر شولىسىنى تۇتۇپ تۇرالايتتى. ئۇلار بۇ يەردە ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلىشەلەيتتى، ئۇيغۇرچە تائىلاردىن تەڭ ھەمبەھىرلىنەلەيتتى، ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىرىنى چۈشىنىدىغان كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلالايتتى. ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ بىر نەچچە سائەتلىك ۋاقىت ئۆزلىرى نۆۋەتتە بارالمايدىغان شۇ ئانا يۇرتىغا روھىي جەھەتتىن قايتىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرەتتى. بىراق، بالىلارچە كۆز قارىشىمىز بىلەن بىز ئىشلارغا باشقىچە قارايتتۇق. ئامېرىكا بىز بىلىدىغان بىردىنبىر ئۆيىمىز ئىدى. بىزنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن بۈاستە باغلىنىشىمىز بولمىغاچقا، بۇ ئىشلارغا قىلچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتۇق. بىر چاغلاردا مەن ئۇيغۇر تىلى دەرسلىرىگە قىزىقمايدىغان بولدۇم، تارىخىمىزنى ئۆگىنىشتىنمۇ توختىدىم، چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا ھاياتىم بىلەن ئالاقىسىزدەك تۇيۇلاتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئەينى چاغدىكى شۇ قىلمىشلىرىم ماڭا ئېغىر بىر پۇشايمان بولۇپ يۈرىكىمگە پاتماقتا.

يېشىمنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، مەن ئاتا - ئانامنىڭ تارتقان ئازابلىرىنى چۈشىنىشكە باشلىدىم. مەدەنىيەتنىڭ يوقلىشى يېڭى بىر ئەۋلادنىڭ باشقا بىر يەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقى بىلەنلا شۇنداق ئۆزلۈكىدىن غايىب بولۇپ كەتمەيدىكەن. ئائىلىدىن ئايرىلىش، ئانا يۇرتىنى زىيارەت قىلالماسلىق ۋە ئەنئەنىلەرنى يوقىتىپ قويۇشتىن ئەنسىرەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلىنەر - بىلىنمەس بىر خىل ئۇسۇللار بىلەن كېيىنكىلەرگە مىراس قالدىكەن. گەرچە مەن بۇ يوقىتىشلارنى ئۆز بېشىمدىن بۈاستە ئۆتكۈزمىگەن بولساممۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇلار مېنىڭ قەددىمنى ئەگمەي يېتىلىشىمگە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تونۇش مېنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بولغان كۆز قارىشىمنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتتى. مەن ئىلگىرى ئۆزۈمدە يوق دەپ ئويلىغان شۇ باغلىنىش ئەسلىدە باشتىن - ئاخىر مەۋجۇت ئىكەن. ئۇ ئاتا - ئانامنىڭ ھېكايىلىرىدە، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان ئانا تىلىمدا ۋە مەن تۇزۇك تونۇمايدىغان تۇغقانلىرىمنىڭ سيماسىدا ياشايدىكەن. كىملىكىمنىڭ پۈتۈن بىر قىسمى مەندىن بىلمەستە يوشۇرۇن ھالدا ئۆز ئېڭىمدا ياشاپ كەلگەن ئىكەن. ئىشىنىمەن، دىياسپورادا ياشاۋاتقان نۇرغۇن ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى ئۈچۈن مەندىكى بۇ تۇيغۇ ئۇلار ئۈچۈنمۇ ئوخشاش. ئۇلارغا نىسبەتەنمۇ بۇۋا - مومىلىرىنى تونۇش ياكى ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن ھەمنەپەس بولۇشتەك ئاددىي ئىشلارمۇ مۇشكۈلاتلارغا تولغان ئىدى. بۇ باغلىنىشلارنى كۈچلەندۈرۈپ، ئۇيغۇرلۇقتىن ئۇزۇق يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان ئانا يۇرت نۆۋەتتە يىلتىزىدىن قۇرۇتۇلماقتا، يوقىتىلماقتا. ئەمما، بۇ يوقىتىشلار بىلەن بىرگە يەنە باشقا بىر تۇيغۇمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ بولسىمۇ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىدۇر.

ئاتا - ئانام ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئېرىشەلمىگەن پۇرسەتلەرگە ئېرىشىشى

ئۇچۇن دۇنيانىڭ يەنە بىر چېتىگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭى بىر تىل ۋە جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئۇچۇن تىرىشتى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتمەكتە. مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى، تىل دەرسلىرى، مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللار – بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلۇكسىزنى ساقلاش ۋە قوغداش ئۇچۇندۇر. بىراق، ئاشۇ مەدەنىيەتنى ئۆستۇرۇپ يېتىشتۇرگەن زېمىن بىلەن بولغان ئالاقە ئۇزۇلگەن شارائىتتا كىملىكنى ساقلاپ قېلىش تولىمۇ قىيىن. ئانا يۇرتىمىزنىڭ تۇپرىقى بىزنى تارىخنىڭ يىلتىزى بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە ئۆز مەدەنىيىتىمىزگە باغلايدۇ.

بەلكىم شۇ سەۋەبتىندۇر، بۈگۈنكى كۈندە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ياشلىرى ئۆزلىرى ئاساسەن تونۇپ كەتمەيدىغان لېكىن يىلتىزىمىز، غۇرۇرىنى دەپ ئويلايدىغان بىر ۋەتەن ئۇچۇن ئاۋاز چىقارماقتا. ئامېرىكا، ياۋروپا، ۋە بولۇپمۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۇيغۇر دىياسپورا جامائىتىنىڭ بىرىگە ئايلانغان تۈركىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشلار داۋاملىق تەشكىللىنىپ، نامايىش قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان تېمىسىدا تونۇشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بارماقتا. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئانا يۇرتتىن نەچچە ئەۋلاد يىراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ۋەتەننىڭ كېلەچىكىگە يەنىلا چوڭقۇر رىشتە باغلىغان. ئۇلارنىڭ بۇ پائالىيەتچانلىقى بىر مۇھىم ھەقىقەتنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. باغلىنىش دېگەنلىك پەقەت ئۇ يەردە جىسمانىي جەھەتتىن ھازىر بولۇش بىلەنلا بەلگىلەنمەيدۇ. مۇساپە كىشىلەرنى ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنىدىن ئايرىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، مەدەنىيەت يوقىتىشتىن كەلگەن خىرىس تۇيغۇسى يەنىلا ساقلىنىپ قالىدۇ. بىر ماكانغا، بىر تىلغا، بىر جامائەتكە بولغان سېغىنىش – ئەسلىدىنلا بىزگە تەۋە بولۇشى كېرەك بولغان ئاشۇ قىممەتلىك نەرسىلەر – ئۆزىگە خاس بىر رىشتە يارىتىدۇ. شۇ رىشتە ئاخىرىدا بىر مەسئۇلىيەتكە ئايلىنىدۇ.

بىر يەردە مۇساپىرچىلىقتا تۇغۇلغان يەنە بىر ئۇيغۇر قىزى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر جامائىتىگە تۆھپە قوشۇش يولىدا ھېس قىلغان بۇرچى ھەققىدە توختالغان ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى مېنىڭ يۈرىكىمگە چوڭقۇر تەسىر قىلغانىدى، چۈنكى بۇ سۆزلەر مۇساپىرچىلىقتىكى نۇرغۇن ياشلارنىڭ ئورتاق تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. بىز بەلكىم شەرقىي تۈركىستاندا چوڭ بولمىغان بولۇشىمىز مۇمكىن، لېكىن بىز ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ ئاقىۋەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىدۇق. بىز ئۆزىمىزنىڭ يوقىتىش تۇيغۇمىز بىلەن بىرگە ئاتا - ئانىمىزنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنىمۇ بىللە كۆتۈرۈپ كەلمەكتىمىز.

شۇ سەۋەبتىن سائەت 11:11 بولغاندا ئارزۇ - تىلەك تىلەيمەن. بۇ بىر تىرىكچىلىك قارىشىنىڭ بىر دۆلەتنىڭ كېلەچىكىنى بەلگىلىيەلەيدىغانلىقىغا ھەقىقىي ئىشەنگەنلىكىم ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئارزۇلار ماڭا مۇساپىلەر ھەرگىزمۇ ئۆچۈرەلمىگەن شۇ باغلىنىشنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغانلىقى ئۇچۇندۇر. شەرقىي تۈركىستان مەن ئارانلا ئەسلىيەلەيدىغان بىر جاي بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ يەنىلا مېنىڭ كىملىكىمنىڭ بىر

قىسمىدۇر. ئايرىلىش ئازابى، ساقلىنىپ قالغان مىراسلارنى قوغداش مەسئۇلىيىتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئۆيىگە ئەركىن قايتالايدىغان كېلەچەككە بولغان ئۈمىدى – بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىمىنىڭ ئۆزىدىنمۇ كۈچلۈك بولغان ريشتىدۇر. دەل مۇشۇ ريشتە كېيىنكى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنى ھەربىرىدۇ ۋە ئۆز مىراسلىرى بىلەن باغلانغان ھالدا ياشاشقا يېتەكلەيدۇ.

بۇ ماقالىنى زۇلفىيە مۇھەممەد تەھرىرلىدى.

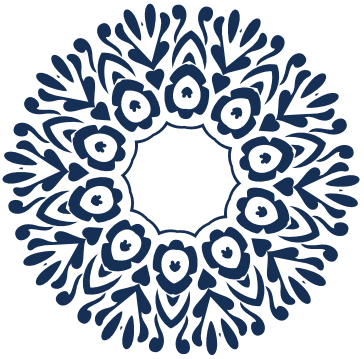

«تارىم ئەدەبىيات مۇكاپاتى» چەت ئەلدە چاقنىدى

سەلىمە ئا. كامال

«ئەدەبىيات — مىللەتنىڭ روھىنى ساقلايدۇ. »

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ مەنىۋىيىتىگە قۇۋۋەت، ھاياتىغا ئىلھام مەنبەسى بولۇپ كەلدى. تارىخىمىزدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر، قوشاق ۋە چۆچەك - داستانلاردىن تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە رومان، پوۋېست، ھېكايە، ئەدەبىي ئاخبارات ۋە شېئىرىيەتتىن ئىبارەت مۇكەممەل ئەدەبىيات ئاساسىنى تىكلىدى. زامانىمىزدا نادىر ئەسەرلىرىمىز كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنماقتا، دۇنياغا تونۇلغان ئەسەر ۋە ئەدىبلىرىمىز بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. بۇ نەتىجىلەر، ئەلۋەتتە، ئەدەب - شائىرلىرىمىزنىڭ قىممەتلىك تۆھپىسىدۇر.

شۇنى ئۇنتۇمايمىزكى، ۋەتىنىمىزدە ئەدەبىياتىمىزنى بۈگۈنگە ئۇلاشتۇرغان ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئېغىر بەدەللىرىدىن تەسىرلەنگۈچىلەر، يەنى، تىرىشىپ - تىرمىشىپ پۇل تاپقان ئۇيغۇر يېگىتلەر ۋە خانىملار قۇرۇق شوئارغا قارىغاندا ئەدەبىياتنىڭ مىللەت روھىنى ئويغىتىشتىكى قۇدرىتىنى، نادىر ئەسەرلەرنىڭ خەلقنى ئىلغارلىققا يېتەكلەيدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ۋە ئەدەبىياتىمىزنى ئانا تىل ئارقىلىق تەرەققىي

قىلىدۇرۇش يولىنى ئەڭ توغرا دەپ بىلگەن ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئاۋۇال ئانا تىل مائارىپىمىزغا، ئانا تىلنى قان تومۇر قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزغا ئايانماي مەبلەغ سالدى. ئەپسۇس، بۇگۈنكى كۈندە، ئانا تىلىمىزنى بۇلاق قىلغان ئەدەبىياتىمىز ئانا ۋەتىنىمىزدە ئۇجۇقتۇرۇلدى.

بىز چەت ئەلدە ئېغىر مۇساپىرچىلىقتا ياشاۋاتقان بۇ كۈنلەردە، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئانا دەريا – تارىم دەرياسىنىڭ ئۆزۈلمەس ئېقىنىدا مەڭگۈ بىللە ئېقىشنى ئارمان قىلىپ «تارىم ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» نى دۇنياغا قايتا جاكارلىغان بىر پىداكار چىقتى. ئۇ كىم؟

ئۇ – شائىرە، ئەدەبىي تەرجىمان، شۇنداقلا ئائىلىنىڭ يۈكىنى يالغۇز كۆتۈرگەن مېھرىبان ئانا، ئۇيغۇرنىڭ يەنە بىر سۆيۈملۈك قىزى – ئامىنە سەدەفتۇر.

ئامىنە خانىم ۋەتىنىمىزدىكى ئەدىبلىرىمىز يىللار بويى داۋاملاشقان سىياسىي يەكلەش - چەكلەشلەرگە باش ئەگمەي، ھەتتا ھاياتىنى بەدەل قىلىپمۇ قولدىن چۈشۈرمەي پەرلىگەن، ئۆچۈرمىگەن ئەدەبىيات مەشئىلىنى خالىس كۆتۈردى. مانا بۇ يىل ئىككىنچى قېتىملىق «تارىم ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» نى تارقىتىش مۇراسىمىغا جەم بولدۇق.

ھاياتلىق مۇساپىسىدە ياشلىق قايناملىرىدىن ھۇزۇرلىنىشتەك ھايات پەلەمپەيلىرىدە ھازىرغىچە داۋاملىق يۇقىرىغا قاراپ تىرىشىپ، ھاردىم - تالدىم دېمەي ياشاۋاتقان ئامىنە خانىمنىڭ «تارىم ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» نى چەت ئەلدە تىرىلدۇرۇشىدىكى تۈرتكىلىك ئامىل قايسىدۇ؟ دېگەن سوئالنى ئۇنىڭدىن سوردىم:

– ئامىنە سىڭلىم، سىز تېخى ياش ئىكەنسىز. مۇساپىرلىقتا ئىككى ئوغۇلنى بېقىش، ئوقۇتۇشنىڭ ئۆزى سىزگە يېتەرلىك بېسىم ئەمەسمىدى؟ يەنە ئېغىر ئىقتىسادىي بېسىمى بار، ئەمما، چەت ئەلدە تېخى ھېچكىم بايقىمىغان، ئوتتۇرىغا قويمىغان ئەھمىيەتلىك يېڭىلىقنى ئەمەلىيلەشتۈردىڭىز. سەۋەبىنى بىلسەم بولامدۇ؟

ئامىنە سەدەپ:

– دادام بالا ۋاقتىمدا ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى. ئاكا - ھەدىلىرىم توي قىلغان. مەن ئاپام، كىچىك ئاكام بىلەن ياشىدىم. ئەدەبىي ئەسەرلەر بىلەن تونۇشۇش ئاپامنىڭ ماڭا قىزىقارلىق چۆچەكلەرنى، ھېكايىلەرنى ئوقۇپ بېرىشىدىن باشلانغان ئىدى. ئويۇقلا تىزىقلىق «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «بوستان»، «گۈلىستان» ھەمدە تۈپلەپ ساقلانغان قولىيازمىلار ئارىسىدا «ئۆتكەن كۈنلەر»، «مېھرابتىن چايان» قاتارلىق كىتابلار بار ئىدى. چوڭ دادام دىنىي ئۆلىما كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ كىتاب ئىشكاپىدا قۇرئان ۋە يەنە نۇرغۇن قولىيازمىلار بار ئىدى. توك يوق چاغلاردا ئاپام جىنچىراغ يېقىپ، كىتاب ئوقۇپ بېرەتتى. مەن ئاڭلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قالاتتىمكەن. ئاشۇ كىتابنى ماڭا دوست قىلىپ بەرگەن ئاپامنىڭ ئەجرىدىن بولسا كېرەك، كىتاب ئوقۇشنى بەك ياخشى كۆرەتتىم.

ياستۇقۇمنىڭ يېنىدا، مەكتەپ دەرسلىكلىرى ئارىسىدا ئەدەبىي كىتابلار بولاتتى. تولۇقسىزنى پۈتتۈرگۈچە سىنىپ، مەكتەپ، ناھىيە بويىچە «ئەلاچى ئوقۇغۇچى» ئىدىم. ئاپام يالغۇز ۋە ئاغرىقچان ئىدى. شۇڭا يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇشۇمنى قىسقارتىشقا مەجبۇر بولدى، مېنى ئوتتۇرا تېخنىكومدا ئوقۇشقا ئۇرۇمچىگە ئۇزاتتى. ئۇ يەردە بىر يىل ئەرەب تىلى، ئىنگلىز تىلىنى ئۆگەندىم. ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمىدىم. يەنە شۇ ئىقتىساد كاساپىتىدىن، ئاپام ۋە قېرىنداشلىرىمنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن بالدۇرلا ئائىلە قۇردۇم. ئىككى باللىقمۇ بولدۇم. يولدىشىم تىجارەتچى ئىدى. بىزنى ياخشى باقتى. ئەپسۇس، ئۇ قىرانلىق دەۋرىگە يەتمەي تۇرۇپ، ۋاپات بولدى.

– ياش تۇرۇپ ئېغىر ئازابقا دۇچار بولغان كۇنلەردە كىتابتىن يىراقلىشىپ قالدىڭىزمۇ؟

– مەن «نېفىت ئىنستىتۇتى» نىڭ كەچلىك سىنىپلىرىدا ئوقۇپ يۈرۈپ، باللىرىمنى باقتىم. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشتۇم، ھاياتنى چوڭقۇرراق چۈشەندىم. خەلقئارا سودا شىركىتىنىڭ سېتىش بۆلۈمىدە ئىشلىدىم، ۋەتەننىڭ جەنۇب - شىمالىدا تەكشۈرۈشلەردە بولدۇم، خاتىرىلەر يازدىم. مۇشۇ جەريانىدا خەلقىمىزنىڭ ئەھۋالىنى كۆردۇم. كىتابلاردىن ئۆگەنگەنلىرىمنىڭ مۇھىملىقىنى بىلدىم. ئەدەبىياتقا بولغان ئىشتىياقىم تېخىمۇ ئاشتى. بۇرۇن رومان، ھېكايە، رىۋايەتلەرنى كۆپ ئوقۇيتتىم. ۋەتەننى ئايلىنىش جەريانىدا تۇرمۇشقا يېقىن بولغان ئەدەبىي ئاخبارات، ئوچېركلارنى كۆپرەك ئوقۇيدىغان بولدۇم.

– «تارىم ئەدەبىيات مۇكاپاتى» نى چەت ئەلدە داۋاملاشتۇرۇش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن قايتا تىرىلىش بولدى. ئەۋلادلىرىمىزغا باھاسىز مۇكاپات بولدى. نېمە ئۈچۈن مەسئۇلىيىتى كۈچلۈك، نەتىجىسى شەرەپلىك بۇ پىلاننى تۈزدىڭىز؟ مانا بۇگۈن ئىككىنچى قېتىملىقىنىمۇ باشلۇەتتۇق، جاۋابىڭىزنى ئاڭلاشقا ئالدىراۋاتىمەن.

ئامىنە سەدەق:

– ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باللىقىمدىن تارتىپلا يۈرىكىمنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا ئورناپ كەتكەن ئىكەن. كاشكى، رەسمىي يېتەكچى ئۇستازنىڭ بۇاستە تەربىيەلىشىگە ئېرىشەلىگەن بولسام... ئەلۋەتتە، تېخىمۇ ياخشى ئىشلارنى ھازىرقىدىنمۇ بالدۇر قىلغان بولاتتىم. نۇرغۇن قىينىچىلىقلار پۈتۈمگا چىرمىشىپلا تۇردى. ئەمما، قىيىن شارائىتلار بىلەن ئېلىشىپ، يېڭىپ كەلدىم. ئائىلە قىينىچىلىقلىرىنى سەل يېنىكلەتكىنىمدە «ئەدەبىيات ئىشتىياقى» يەنە ئارامىنى بۇزدى. شۇنىڭ بىلەن...

مەن ئامىنەنىڭ ھايات كەچمىشلىرىنى ئاڭلاپ، تاقەتسىزلىنىپ سۆزىنى بۆلدۇم:

– يارايسىز! تۇرمۇش ئېغىرچىلىقىنى سەل يېنىكلەتكەندەك بوپسىز. «ئۇھ!» دېمەيلا، ئۇيغۇرنىڭ ئەدەبىياتى دۇچ كەلگەن تېخىمۇ ئېغىر قىينىچىلىقىنى خەلقىمىز بىلەن، ئەدىبلىرىمىز بىلەن تەڭ تارتىش پىلانىنى تۈزۈپسىز - دە؟

ئامىنە سەدەق:

– ئەدەبىياتنىڭ ژانىرى كۆپ. بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىدىن بىلىمىزكى، ھەربىر دەۋر پەقەت يازما ئەسەرلەر بىلەن بىزگە يېتىپ كېلىدىكەن. خۇددى ئانا دەريا – «تارىم دەرياسى» نىڭ سۈيى قۇرۇمىغانىدەك، ئېقىنى توختاپ قالمىغانىدەك! بىز تارىخىمىزنى، تارىختىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى، باتۇرلىرىمىزنى يازما ئەسەرلەر ئارقىلىق چۈشەنگەنىدەك، بىزنىڭ ھازىرقى يازمىلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىز ئوقۇپ، زامانىنى، ماكانىنى، شارائىتىمىزنى ۋە بىزنى چۈشىنىدۇ ئەمەسمۇ، ئەگەر ئەدەبىياتىمىز ئۇزۇلسە، «تارىم سۈيى قۇرۇپ كەتتى» دەپلا تەسەللى تاپقىلى بولمايدۇ!

«ناپالېئون قىلىچ بىلەن ئالالمىغان دۇنيانى مەن قەلەم بىلەن ئالىمەن!»
– بالزاك

«تارىم ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» نىڭ دىيارىمىزدىن يىراقتا تىرىلگەنلىكىنى بالزاكنىڭ بۇ سۆزىگە ئوخشىتىمەن.

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ مىللەتنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى ئاساس قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۇل تېشى بولۇپ ساقلىنىدۇ. ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەقلى ۋە جاسارىتى بىلەن ۋەتىنىمىزدە كۆپ خىل ژانىرلىق ئەدەبىياتىمىز راسا گۈللىنىۋاتقان، ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىز كىلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرىنى رەتلەپ - توپلاپ، ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىۋاتقان ئىدى. مەسىلەن:

– «تۇتتۇرگە رىۋايەتلىرىدىن تاللانما» («بۇلاق» ژۇرنىلى 2012 - يىل 6 – سان)؛
– «ئۈچ ئوغۇل» (2013 - يىل 3 - سان)؛
– «ئالتۇن قەپەستىكى تۇتى» (2010 - يىل 3 - سان)؛
– «دىۋان مەشرەپ» («ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى 1999 يىل 1 - سان) قاتارلىقلار.

ئەلۋەتتە، بۇ خىل ئەسەرلەر ئىنتايىن كۆپ.

قولۇمدىكى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 7 - سانىدىن 12 - سانىغىچە بولغان سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۆزىلا جەمئىي 360 پارچىغا يېتىدىغان بولۇپ (بۇنىڭغا مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ماقالىلەر كىرمەيدۇ)، شۇ مەزگىللەردە ئۇيغۇر تىلىدا چىقىرىلىۋاتقان ژۇرناللارنىڭ سانى 17 گە يەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا ئەدەبىياتنى قىزىقارلىق بىر ۋاستە قىلىپ، ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەش ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە قارالغان. (ماڭا يالقۇن روزى، ئابلىكىم ھەسەنلەر پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتكەن ماتېرىياللار بار.)

ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىگىلىك تىكلىگەن، ئەدەبىياتنىڭ مىللىي ئويغىنىش ۋە

مەنۇيەتتىكى قۇدرەتلىك كۈچنى تونۇپ يەتكەن شۇنداق پىداكار يىگىتلىرىمىز ۋە خانىملىرىمىز ئەدەبىياتنى يەنمۇ تەرەققي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار مەبلەغ چىقىرىپ بىر يۇرۇش ئەدەبىي مۇكاپاتلارنى تەسىس قىلغان ئىدى. ئۇلار:

1. «يالقۇنتاغ ئەدەبىيات مۇكاپاتى»؛

2. «ئاقيول ئەدەبىيات مۇكاپاتى»، «ئامىنە تەييار چۆپلىرى» زاۋۇت باشلىقى ئامىنە خانىم باشلىغان. مۇكاپات سوممىسى 2000 يۈەن؛

3. «كۆكنۇر شېئىرىيەت مۇكاپاتى»؛

4. «گۈلزار ئەدەبىيات مۇكاپاتى»، مۇكاپات سوممىسى 20 مىڭ يۈەن؛

5. «قارىقاش ئەدەبىياتى مۇكاپاتى»؛

6. «تۇپراق ئەدەبىيات مۇكاپاتى»؛

7. «ئەركىن روزى ئەدەبىيات مۇكاپاتى». يازغۇچى، ئادۋوكات ئەركىن روزى باشلىغان. 2013 - يىلدىكى 4 - نۆۋەتلىك مۇكاپاتلاش يىغىنىدا ئىككى ئەسەرنىڭ ئاپتورى 7000 يۈەن بىلەن مۇكاپاتلانغان؛

8. «تۇلپار ئەدەبىيات مۇكاپاتى»، 2012 - يىل 8 - ئايدا 10 - قېتىملىق مۇكاپاتلاش مۇراسىمى بولغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار ئۇيۇشمىسى» باشقۇرۇۋاتقان ژۇرناللارمۇ ئىقتىساد ھەل قىلىپ ئەدەبىيات مۇكاپاتلىرىنى يولغا قويغان ئىدى. مەسىلەن:

1. «تارىم ئەدەبىيات مۇكاپاتى»؛

2. «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى»، 1989 - يىلدىن 2009 - يىلغىچە 20 قېتىم داۋاملاشقان.

مەن 2003 - يىللىق «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى» ۋە 2004 - يىللىق «گۈلزار ئەدەبىيات مۇكاپاتى» نى تارقىتىش مۇراسىملىرىغا قاتنىشىش شەرىپىگە ئېرىشكەن ئىدىم. «گۈلزار ئەدەبىيات مۇكاپاتى» ئىككى قېتىم تارقىتىلغان بولۇپ، مەن قاتناشقان شۇ نۆۋەتلىك مۇراسىم، 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بۇ مۇكاپاتنى تەسىس قىلغان ھامۇتجان ماشىنا ۋەقەسىدە ۋاپات بولغان قايغۇلۇق كۈنلەرگە توغرا كەلگەن ئىدى. (مەن شۇ كۈنكى مۇراسىم ھەققىدە «گۈلزار ئەدەبىيات مۇكاپاتى سورۇنىدىكى ئەبجەش ئويلار» تېمىسىدا بىر ماقالە يازغان ئىدىم.) شۇ كۈنكى مۇكاپات مەرھۇم يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ «ئانا يۇرت» رومانى بىلەن يازغۇچى خالىدە ئىسرائىلنىڭ «قۇملۇقنىڭ چۈشى» ناملىق ئەسىرىگە لايىق كۆرۈلگەن ئىدى.

2003 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 12 - نۆۋەتلىك «خاتىرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى» تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر بالىلار ئەدەبىياتى مۇھاكىمە يىغىنىدىن بىر خاتىرە.

زوردۇن سابىر ئارىمىزدىن كەتكەن بولغاچ، ئوغلى مۇكاپاتنامە ۋە مۇكاپات سوممىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ئىدى. بۇ يەردە شۇنى يەتكۈزگۈم كەلدى: 2004 - يىلى غۇلجىدا «زوردۇن سابىر خاتىرە مۇزىيى» قۇرۇلغان ئىدى. مۇراسىمدا يازغۇچىنىڭ ئايالى «ئانا يۇرت» رومانىنىڭ ئىككى تاغار قولىيازمىسىنى تەقدىم قىلغان ئىدى. مۇھەممەتجان راشىدىن قاتارلىق پىشقەدەم ئەدىبلەر لەۋلىرىنى چىشلەشكەن، باشلىرىنى چايقاشقان، قىممەتلىك قولىيازمىلارنىڭ تەقدىرىدىن قاتتىق ئەنسىرەشكەن ئىدى. يىللار ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ شۇ قېتىملىق ئەنسىرەشلىرىنىڭ نېمىشقا ئورۇنلۇق ئىكەنلىكى بۈگۈنكى رېئاللىقتا تولۇق ئىسپاتلاندى.

شۇنىسى ئېنىقكى، بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ تەقدىرى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ يۆنىلىشى ۋە تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويىدۇ. ئەپسۇس، خەلقىمىز سىياسىي ئاڭ، مىللىي كىملىك جەھەتتە ئېغىر پارچىلىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ئانا ۋەتىنىمىزدە ئەدىبلىرىمىز زۇلمەتتە قالدى. ئابدۇقادىر جالالىددىن، ئادىل تۇنىياز، گۈلخان، ئەختەم ئۆمەر، يالقۇن روزى، خالىدە ئىسرائىل، پەرھات تۇرسۇن، ئاسىمجان ئوبۇلقاسىم، قاسىم سىدىق، ۋاھىتجان غوپۇر، نىجات سوپى، راھىلە داۋۇت، زامانىدىن پاكىزات قاتارلىق يۈزلىگەن ئەدىبلىرىمىز زىندانلاردا كىشەنلەندى. ئۆزىنىڭ ئازغىنە مائاشىدىن قىسىپ يىغقان 50 مىڭ يۈەن پۇل بىلەن يەنە بىر «ئەدەبىيات مۇكاپاتى» نى تەسىس قىلىشنى ئارمان قىلغان شائىر ئابلەت ئابدۇللانىڭ ئىلتىماسىمۇ رەت قىلىندى (بۇ ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان).

«ئىنسان قەلبى كۆرۈنمەس تارغا ئوخشايدۇ. ھەرقانداق بىر كۈچ – قارا بورانمۇ، غۇر - غۇر شامالمۇ، سارغايغان بىر تال ياپراقمۇ ئۈنى تىترىتەلەيدۇ. ئۇ تىنماي تىترەپ - تەۋرىنىپ، بەزىدە بوغۇق، بەزىدە زىل، بەزىدە قايغۇلۇق سادا چىقىرىدۇ. ھېچقانداق كۈچ ئۇنىڭغا مەڭگۈ ھۆكۈمران بولالمايدۇ. » (خالىدە ئىسرائىل، «تارىم» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 1 - سانى)

چەت ئەلدىكى ئەدىبلىرىمىزگە ھېچقانداق كۈچ ھۆكۈمرانلىق قىلمايدۇ. بىزنىڭ قەلىمىمىزنى يۇرەكتىكى ئەلەملەردىن يىغلىغان زەردابلارغا چىلاپ يېزىشقىمۇ، ياكى خۇش خەۋەرلەرنى شەربەتكە چىلاپ قانغۇچە كۈيلەشكىمۇ تولۇق ئىمكانىيىتىمىز بار. مانا ئەمدى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشىغا ئىمكان بار بولدى. چەت ئەلدىكى بىر تۇركۈم كۈچلۈك قەلەمدارلىرىمىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى مۇساپىسىنى ئاچماقتا؛ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا قەپەستىن قۇتۇلغان قەلەملەر پەرۋاز قىلماقتا؛ ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئىجادىيىتىنىڭ باشلىنىشى، يېڭىلىق يارىتىش جۇرئىتى ياشلارنى جەلپ قىلماقتا.

چەت ئەلدە يولغا قويۇلغان «تارىم ئەدەبىيات مۇكاپاتى» ئەدەبىيات سېپىمىزدىكى قابىل قەلەمكەشلەرنى، ياشلار ئارىسىدىكى تالانتلىقلارنى بايقاش، يۆلەش، قوللاشتا تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالدى. «دۇنيا ئۇيغۇر يازغۇچىلار ئۇيۇشمىسى» ياشلارنى بۇ سەپكە قېتىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك. ئانا تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنىشىمۇ بىزگە خۇش خەۋەر بولماقتا. ئەمما، يەنە تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغان مۇھىم نۇقتا شۇكى، بىر مىللەتنىڭ ئانا تىلى شۇ مىللەتنىڭ روھىدۇر. بىر مىللەتنىڭ روھى شۇ مىللەتنىڭ تىلىدۇر. بىزنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز دەل مۇشۇ ئانا تىلىمىز ئارقىلىق مەدەنىيلىك دەۋرىگە، يەنى، بۈگۈنىمىزگە يېتىپ كەلدى. تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئانا تىل ئارقىلىق يارىتىلغان ئەدەبىياتىمىز – مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئەسىرلەر بويى ئۈزۈلمىگەن راۋان «تارىم دەرياسى» دۇر.

ئەدەبىياتىمىز كەلگۈسىدىمۇ ئانا تىلغا تايىنىشى كېرەك، چۈنكى، تىل – مىللەتنىڭ قەلبى. ھەرقانداق ئەدىب پەقەت ئۆز ئانا تىلىدىلا غايە، تۇيغۇ، تەپەككۇرنى جانلىق مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ، ئەگەر كۈچلۈك ۋە يوشۇرۇن ھېسسىياتنى ئەگەر مۇكەممەل ئىپادىلىيەلەيدۇ.

نۆۋەتتىكى ئەگەر جىددىي ئېھتىياجلىرىمىزنىڭ بىرى – ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا تونۇتۇش ئارقىلىق، ئۇيغۇر مىللىتىنى دۇنياغا تونۇتۇشتۇر. بىزنىڭ ئۆز تىلىمىزدا يازغان ئېسىل ئەسەرلىرىمىز دۇنياۋى تىللارغا تەرجىمە قىلىنمىسا، يەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان گۆھەردەك پارقىرىيالمايدۇ. ئەلۋەتتە، بىز ئەدىبلىرىمىزگە ئەدەبىياتىمىزنىڭ دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش مەسئۇلىيىتىنى ھەم يۈكلەيمىز. بىزگە دەۋرنىڭ ئېھتىياجىنى ھېس قىلالايدىغان، ئۆز مىللىتىنىڭ روھىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان، مىللىتىمىزنىڭ يىغىسىغا

ھەمدەم، كۈلكسىگە ئورتاقچى ۋە ئەركىنلىك كۈرىشىگە ياردەمچى بولالايدىغان جەڭگىۋار يازغۇچى - شائىرلار كېرەك.

ئاخىرىدا تىلىكىم شۇكى، «تارىم ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» نى ۋەتەن ئىچى - سىرتىدىكى ئۇيغۇرغا سۆيۈنچە سۈپىتىدە تەقدىم قىلغان ئۇيغۇرنىڭ ساداقەتمەن قىزى – ئامىنە سەدەف يالغۇز قالمىسۇن. چەت ئەللەردە ئىگىلىك تىكلىگەن ۋەتەنداشلىرىمىز ئۇيغۇرنىڭ روھىنى ساقلاشتىكى ئەڭگۈشتەر بولغان مىللىي ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن، ۋەتىنىمىزدىكى پىداكارلاردەك بەدەل تۆلەشكە تەييارلانسا؛ ئامىنە خانىمنىڭ قولىغا قول ئۇلاپ، ئۇنىڭغا ھەقىقىي مەدەتكار بولسا! چۈنكى، خەلقىمىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا موھتاج!

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.

ئۇيغۇرلار ۋە كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئە تېخنىكىسى[1]

(تارىخىي ئىسپاتلار ئاستىدە تەنقىدىي تەھلىل)

مەغپىرەت كامال يۇنۇسئوغلى

(ئىستانبۇل بەيكەنت ئۇنىۋېرسىتېتى، تۈركىيە)

كىرىش سۆز

زامانىۋى دۇنيانىڭ بۈگۈنكىدەك غايەت زور تەرەققىياتقا ئېرىشىشىدىكى مۇھىم ھادىسىلەرنىڭ بىرى مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ بايقىلىشى ھېسابلىنىدۇ. 15 - ئەسىردە گېرمانىيەلىك گۇتېنبېرگ (Gutenberg) نىڭ كۆچمە مېتال ھەرپ (movable type) سىستېمىسىنى ئىجاد قىلىپ، مەتبەئە ماشىنىسىنى ئىشلىتىشى ۋە تۇنجى ئىنجىلنى بېسىشى بىلەن باشلانغان نەشرىياتچىلىق دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتىنى بىراقلا نەچچە ھەسسە تېزلىتىۋەتتى. بۇ كەشپىيات، كۆپ ساندىكى كىتابلارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا بېسىلىپ چىقىشىنى ۋە كەڭ تارقىلىشىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇش يېزىش ئومۇملاشتى، بىلىمگە ئېرىشىش قولايلاشتى. كىتاب يازىدىغان، بىلىمنى ئورتاقلىشىدىغان كىشىلەر كۆپەيدى، يېڭى پىكىر ۋە ئىجادلار ئارتتى. ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ

[1] بۇ ماقالە 2024 - يىلى «خەلقئارالىق تۈرك دۇنياسى ۋە يېپەك يولى مۇھاكىمە يىغىنى»دا سۇنۇلغان، «ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرك كۇلتۇرىگە قوشقان تۆھپىسى – مەتبەئە» ماۋزۇلۇق ماقالە ئاساسىدا تەييارلاندى.

پەن - تېخنىكىدا زور تەرەققىياتقا ئېرىشىشىگە، ئىنسانىيەتنىڭ قىسقىغىنە بىرنەچچە ئەسىر ئىچىدىلا سانائەت ئىنقىلابى، تېخنولوگىيە ئىنقىلابى، ئىنتېرنېت دەۋرى، دىگىتال دەۋر ۋە بۈگۈنكىدەك سۈنئىي ئەقىل دەۋرىنى ياشىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، مەتبەئە تولىمۇ مۇھىم بىر پەن - تېخنىكا كەشپىياتى بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا ئىنتايىن زور تۆھپە قوشتى.

بۇنىڭ بىلەن بىللە، غەربنىڭ بىلىمدە، مەدەنىيەتتە گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇشى ۋە ھەر ساھەدە مىسلى كۆرۈلمىگەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشى، قەدىمكى مەدەنىيەتلەر ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلارنىڭ كۆپلەپ تېپىلىشى كىشىلەرنى مەتبەئەنىڭ تېپىلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا قايتا ئويلىنىشقا ۋە ئىزدىنىشكە مەجبۇرلىدى. 18 - ئەسىردىن باشلاپ مەتبەئە ھەققىدە تەتقىقاتلار چوڭقۇرلىشىپ باردى ۋە بۈگۈنگىچە بولغان 250 يىلدىن بېرى يېڭىچە كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى، تالاش - تارتىشلار داۋاملاشتى ۋە داۋاملاشماقتا. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش بىلەن بىللە، ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي ھەقىقەتلەر ۋە دەلىللەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. مەتبەئەنى بى شېڭنىڭ كەشپ قىلغانلىقى ھەققىدىكى كۆز قاراشلار

يىللاردىن بېرى، خىتاي ۋە چەت ئەل مەنبەلىرىدە مەتبەئەنىڭ قەدىمكى خىتايدا بارلىققا كەلگەنلىكى تەكىتلىنىپ كەلدى. بۇ قاراش، ئەمەلىيەتتە، خىتاينىڭ «تۆت چوڭ كەشپىيات» نىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ كەڭ تارقىلىشى ۋە قوبۇل قىلىنىشى بىلەن تېخىمۇ مۇقىملاشتى. بۇ پىكىرنى قوللىغۇچىلار خىتايلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ يېزىق مەدەنىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە تامغا ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك باسما مەتبەئەنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولغان ياغاچ ئويما (بلوگ) باسمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا تامغا تېخنىكىسىنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى.

بولۇپمۇ، ھازىر ئەنگلىيەدىكى بىرىتانىيە مۇزېيى (British Museum) دا ساقلىنىۋاتقان، مىلادى 868 - يىلى دۇنخۇاڭدا بېسىلغان بۇددىزمغا ئائىت خىتايچە ئەسەر «ئالماس سۈترا» (Jingangjing) نىڭ تارىختىكى تۇنجى باسما كىتاب، دەپ قارىلىشى بۇ قاراشنىڭ تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىشىگە سەۋەب بولدى. بىراق، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بەش مېتىر كېلىدىغان، تۈرمەللەنگەن بۇ ئەسەرنىڭ كۆچمە ھەرپلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇيۇل پارچە ياغاچ ئويما باسما تېخنىكىسى بىلەن بېسىلغانلىقى، شۇنداقلا ئىشلىتىلگەن بۇ تېخنىكىنىڭ زامانىۋى مەتبەئە ھېسابلانمايدىغانلىقىمۇ ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان بىر ھەقىقەتتۇر.

ئۇنداقتا مەتبەئەنىڭ خىتايدا كەشىپ قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراش قايسى ئاساس ۋە قايسى دەللىلەرگە تايانغان؟ بۇ پىكىرگە ئاساس بولغان بىردىن بىر مەنبە، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شېن كۇئو (1095 - 1031, 沈括) ئىسىملىك كىشى يازغان «مېڭشى بىتەن» (梦溪笔谈) ناملىق كىتابنىڭ 18 - جىلدىدا بايان قىلىنغان بى شېڭ (Bisheng) ھەققىدىكى ھېكايىدۇر. بۇ ھېكايە، كىتابنىڭ «ماھارەتلەر» بۆلۈمىنىڭ كىتاب بېسىش قىسمىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەر شېن كۇئونىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋردە كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرى خاتىرىلەنگەن، ئارىلاشما تېمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، 187 - ھېكايىدە، بى شېڭ ئىسىملىك ئادەتتىكى بىر كىشىنىڭ لايدىن ياسالغان مۆھۈرلەرنى ئوتتا پىشۇرۇپ، تۆمۈر تاختا قېلىپلارغا يەرلەشتۈرۈش ئارقىلىق بىر خىل كىتاب باسما ئۇسۇلىنى يارىتقانلىقى يېزىلغان ۋە بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مىڭلارچە نۇسخا يازما باسقىلى بولىدىغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. ھېكايىنىڭ ئاخىرىدا، بى شېڭنىڭ ئۆلگەنلىكى ۋە ئۇ ئىشلەتكەن ئەسۋاب ۋە مۆھۈرلەرنىڭ يېقىنلىرىغا قالغانلىقى، ئۇلارنىڭمۇ بۇلارنى «بۇگۈنكى كۈنلەرگىچە ساقلاپ كەلگەنلىكى» (شېن كۇئو ياشىغان دەۋرگىچە) بايان قىلىنغان [1]. لېكىن، كىتابتا شېن كۇئونىڭ بى شېڭ ئىشلەتكەن ئۇسۇل بىلەن بېسىلغان كىتابنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن - كۆرمىگەنلىكى، ئەڭ مۇھىمى بى شېڭنىڭ زادى كىم ئىكەنلىكى ھەققىدە «ئادەتتىكى بىر كىشى» (布衣 buyi bi sheng 畢昇) دېگەندىن باشقا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلمىگەن. شۇ نەرسە ئېنىقكى، بى شېڭ باسمىدا ئىشلەتكەن ئەسۋابلار، لاي ھەرپ ياكى مۆھۈرلەرنىڭ ھېچبىرى كېيىنكى چاغلاردا ھېچبىر يەردە كۆرۈلمىگەن. بى شېڭ كەشىپ قىلغان مەتبەئە بىلەن قەيەردە، قايسى كىتابلارنىڭ بېسىلغانلىقى، مەتبەئەنى ئۇنىڭدىن مىراس ئالغانلارنىڭ كىيىن نېمىلەرنى قىلغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە ھېچقانداق ئەسەردە ئۇچۇر بېرىلمىگەن. مەتبەئەنى بى شېڭنىڭ ئىجاد قىلغانلىقى پىكرىنىڭ سادىق قوغدىغۇچىلىرى ۋە ئىشەنگۈچىلىرىمۇ بۇ مۆجىزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىرەر دەلىل كۆرسىتىشكە ئامالسىز قالماقتا.

ھەقىقەتەن، خىتايغا ئوخشاش قەدىمدىن بېرى يېزىق، قەغەز ۋە كىتابچىلىق جەھەتتە مەلۇم ئەنئەنىگە ئىگە بىر مەدەنىيەتتە كۆچمە ھەرپلەر بىلەن باشلانغان زور بىر يېڭىلىقنىڭ باشقا ھېچقانداق مەنبەدە تىلغا ئېلىنماسلىقى ۋە ھېچ ئىز قالدۇرماي غايىب بولۇپ كېتىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن. بەزى تەتقىقاتچىلار، خىتاي يېزىقىدىكى ھەرپلەر سان جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن كۆچمە ھەرپلەرنى تەييارلاش بەك قىممەت توختاپ كېتىدىغان بولغاچقا بۇ تېخنىكىنىڭ كەڭ تارقىلىپ ئومۇملىشىشىغا توسالغۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ [2]. خىتاي تەتقىقاتچىلىرىمۇ، ئەسەرلىرىدە بى شېڭ كۆچمە ھەرپلەر بىلەن بېسىش تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلغاندىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كەڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكى ۋە ھېچقانداق ماددىي دەلىل قالدۇرمىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ ۋە «كىشىلەر قەدىمكى خىتايدا كۆچمە ھەرپلەر بىلەن

ئېلىپ بېرىلغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى چۇشىنىشتە پەقەتلا شېن كۇئونىڭ مېڭشى بىتەن ئاتلىق كىتابىدىكى ھېكايىگە ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇرى بويىچە ئىشىنىشكە مەجبۇر، لېكىن، 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ ئۆڭكۇرلىرىدىن تېپىلغان مىڭغا يېقىن ئۇيغۇرچە كۆچمە ياغاچ ھەرپنىڭ تېپىلىشى، دۇنياغا مەتبەئەنىڭ ھەقىقىي گۈزەللىكىنى كۆرۈش پۇرسىتى بەردى» دەپ يازماقتا، شۇنداقلا تەتقىقاتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇر بولغاندا 11 - ئەسىردە، كېچىككەندىمۇ 13 - ئەسىرلەردە كۆچمە ھەرپ بىلەن مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدە توختالماقتا [3].

خىتايدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا ئۇيغۇر، تاڭغۇت ۋە موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ غەربتىكى نۇرغۇن ئەللەردىن خېلى بۇرۇنلا مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكى يېزىلماقتا. بۇنىڭدىن باشقا، كورېيەلىكلەر ۋە ياپونلۇقلارنىڭمۇ ناھايىتى بۇرۇنلا زامانىۋى مەتبەئەگە يېقىن بىر خىل باسما مەتبەئە تېخنىكىسىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكى قەيت قىلىنماقتا [4]. لېكىن، بۇ ماقالىنىڭ ئاساسلىق تېمىسى ئۇيغۇرلاردىكى مەتبەئە ھەققىدە بولغاچقا، بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە بۇ يەردە تەپسىلىي توختالمايمىز. قىسقىسى، مەتبەئەنى بى شېڭنىڭ كەشىپ قىلغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشنىڭ مەنبەسىمۇ ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شېن كۇئونىڭ كىتابىدىكى خاتىرىلەردىنلا ئىبارەت. ئەلۋەتتە، تارىخىي خاتىرىلەر ناھايىتى مۇھىم. ئەمما مەتبەئەگە ئوخشاش ئىنسانىيەت تارىخىدىكى زور بىر كەشپىيات ئەگەر ئىشلىتىلگەن بولسا، چوقۇم مەلۇم ماددىي دەلىل - ئىسپاتلارنى قالدۇرغان بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭلاشقا، مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلەنگەن مەزمۇنلارنىڭ ئىلمىي جەھەتتىن ئىسپاتلىنىشى ئۈچۈن، بى شېڭ ئىشلەتكەن دەپ قارىلىدىغان كۆچمە لاي ھەرپلەرنىڭ تېپىلىشىنى ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش باشقا ماددىي دەلىللەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى كۈتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

2. مەتبەئە ۋە گۈتېنبېرگ

گۈتېنبېرگ ياغاچ بىلەن باشلىغان كۆچمە ھەرپلەرنى ئۈپراشقا چىداملىق مېتال ھەرپلەرگە ئايلاندۇرۇپ سىستېمىلاشتۇرغان ۋە مەتبەئە ماشىنىسىنى كەشىپ قىلغان. ئۇ يەنە خەت بېسىشتا زۆرۈر بولغان مايلىق سىياھنى تاپقان ۋە سىناقتىن ئۆتكۈزۈپ ئىشلەتكەن، مېتال قېلىپلاردىنمۇ پايدىلانغان [5]. نەتىجىدە، ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكىدا يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويۇشىغا، بۈگۈنكى تېخنىكىلىق تەرەققىياتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولغان. بىراق، كېيىنكى چاغلاردا گۈتېنبېرگنىڭ مەتبەئەنىڭ ھەقىقىي كەشپىياتچىسى ئىكەنلىكىگە قارىتا گۇمان بىلەن قارايدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى. چۈنكى، ھەرقانداق بىر تېخنىكىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىلدىن تەدرىجىي ھالدا تەرەققىي قىلىپ، ئاندىن مۇكەممەللىككە ئېرىشىدىغانلىقىدەك بىر باسقۇچ گۈتېنبېرگنىڭ كەشپىياتىدا كەمچىل. گۈتېنبېرگ

ئۆزىنىڭ بۇ كەشىپىياتىنى قانداق ئەملىگە ئاشۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە ياكى ئىزاھات قالدۇرمىغان. ئۇنىڭ بىردىنلا مەتبەئە ماشىنىلىرىنى ياساپ، مۇكەممەل بىر شەكىلدە كىتاب بېسىشقا باشلىشى، بىر تېخنولوگىيە كەشىپىياتىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىيات جەريانىغا ئۈيغۇن ئەمەس، بۇنى ئىلمىي نۇقتىدىن چۈشەندۇرۇش قىيىن، دەپ قارالماقتا؛ بۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرۇن بېسىلغان ياكى مەتبەئىگە ئوخشاش تېخنىكىلارنى ئىشلىتىپ مەيدانغا كەلتۈرگەن بەزى ئەسەرلەرنىڭ، ھەتتا كۆچمە ھەرپ ئۆرنەكلىرىنىڭ تېپىلىشى مەتبەئە گۇتېنبېرگ تەرىپىدىن قايتا بايقىلىشتىن بۇرۇن باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن، گۇتېنبېرگ بۇ تېخنىكىدىن بۇرۇنلا خەۋەر تاپقان، ھەتتا كۆرگەن، دېگەندەك گۇمانلارنى پەيدا قىلدى [6].

كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ئۈيغۇرلارنىڭ كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئە تېخنىكىسى مۇڭغۇللار ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان، بۇ تېخنىكا بەزى ساھەلەردە بىلىنگەن ۋە گۇتېنبېرگدىن ئىلگىرىكى يۈز يىللار جەريانىدا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ پىشقان، دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ بىرى فرانسۇز تەتقىقاتچىسى ج. ر. رىسلېر (J. R. Risler) بولۇپ، رىسلېر، ئۆز تەتقىقاتىدا ياۋروپادىن 600 يىل بۇرۇن تۈرك دۆلىتىدە بېسىلغان بەزى ئەسەرلەردىن دۇنيانىڭ خەۋىرىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئۈيغۇر مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ مۇڭغۇللار ئارقىلىق ياۋروپاغا يېتىپ بارغانلىقىنى يازىدۇ [7].

ئا. فون لې كوك (A. von Le Coq) ۋە ھېلمۇت تېئودور بوسسېرت (Helmuth Theodor Bossert) قا ئوخشاش تەتقىقاتچىلارمۇ چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ 1241 - يىلى گېرمانىيەگە يۈرۈش قىلىشى جەريانىدا بېسىلغان كىتابلارنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئەسىر گېرمانىيەسىنىڭ باسما سەنئىتىنىڭ مېۋىلىرى بىلەن تونۇشقانلىقىنى، نېمىسلارنىڭ گۇتېنبېرگقىچە بولغان 200 يىللىق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تېخنىكىنى ئۆگىنىش ۋە ئەملىيەتتە قوللىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ [8]. لې كوك ئۈيغۇرچە ئەسەرلەر توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «... ھەرپلىرى چىرايلىق، يېزىلىشى مۇكەممەل بولغان بۇ كىتابلاردا تۈرلۈك رەڭلەر ئىشلىتىلگەن. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان كىتاب بېسىش سەنئىتىدە، مەتبەئەنىڭ كەشپىياتچىسى يوھاننېس گۇتېنبېرگ ياكى گوللاندىيەلىك كوستېر (Coster) ئەمەس، ئۇلار پەقەت بۇ تېخنىكىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن، خالاس». (بەسلى، 2021: 366).

3. ئۈيغۇرلارنىڭ مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكىگە دائىر چۈشەنچىلەر

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۈركستاندا ئاساسلىقى غەربلىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيەلىرى نەتىجىسىدە نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللار ۋە بەزى قىممەتلىك

بۇيۇملار بايقالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ ۋە كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى ئۇيغۇرلاردىن قالغان زور مىقداردىكى يازما ۋە باسما ئەسەرلەر بىلەن قەدىمىي سەنئەت بۇيۇملىرى ئىدى. بۇ ماتېرىياللار ئۇستىدىكى تەتقىقات تېزلا باشلىنىپ، باسما تېخنىكىسى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىشلەتكۈچىلىرى ھەققىدە مۇھىم ئۇچۇرلارغا ئېرىشىلدى. تېپىلغان ماتېرىياللار ئىچىدە قاتتىق ياغاچتىن كېسىپ ياسالغان تەخمىنەن 1000 ئەتراپىدا كۆچمە ياغاچ ھەرپ ئۆرنىكى بار بولۇپ، بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربتىن خېلى بۇرۇنلا كىتاب بېسىشتا زامانىۋى باسما تېخنىكىسىنىڭ ئاساسى بولغان كۆچمە خەت نۇسخىسىنى كەشىپ قىلغانلىقىنى، قوللانغانلىقىنى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىششىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلاردا كۆرۈلگەن ئىلغار باسما تېخنىكىسىنىڭ تاسادىپىي پەيدا بولمىغانلىقى، بەلكى، بولۇپمۇ 8 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا مەدەنىيەتتە ئالاھىدە يۇكسىلىش ۋە گۈللىنىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى، تىل ۋە ئېلىپبەنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىلغار باسما تېخنىكىسىنى ئىجاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشلار قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى.

مەتبەئە تارىخىغا ئائىت تۇنجى مۇھىم ئەسەر ئېلان قىلغان توماس ف. كارتېر (Thomas F. Carter) ئۆز ئەسىرىدە، زامانىۋى مەتبەئەگە ئەڭ يېقىن دەسلەپكى بېسىش تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ئېلىپ بارغانلىقىنى ۋە مەتبەئەنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ زور تۆھپىسى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى [9]. لېكىن، كارتېردىن تەخمىنەن 170 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى بىز جوسېف دې گۇينېسنىڭ (Joseph De Guignes) ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم ئۇچرىتىمىز. ج. دې گۇينېس، ھونلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ ئومۇمىي تارىخىنى ئەتراپلىق بايان قىلغان بۇ ئەسىردە: «ئۇيغۇرلار ئىنتايىن قەدىمكى تاتار خەلقلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇلار تارىخ بويىچە تاتار زېمىنلىرىدا ھەمىشە ئېتىراپ قىلىنغان، ئىلىم - پەن ۋە سەنئەتكە ئۆزلىرىنى بېغىشلىغان بىر خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېزىقى خىتاي يېزىقىغا ئوخشاش يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدۇ. مەتبەئە ئۇچۇن تۇنجى ياغاچ كەسمە ھەرپلىرىنى ئىشلەتكەنلەرمۇ ئۇيغۇرلاردۇر» دەپ يازغان [10]. دې گۇينېسنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا تەكشۈرۈش سەپەرلىرى تېخى ئېلىپ بېرىلمىغان مەزگىلدە ۋە ئۇيغۇرلار قالدۇرغان مىڭلىغان يازما ئەسەرلەر، يۇزلىگەن تام رەسىملىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن دۇنيانىڭ خەۋىرى يوق چاغدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم - پەن ۋە سەنئەتتە تەرەققىي قىلغانلىقىنى، مەتبەئەنى تۇنجى بولۇپ ئىشلەتكەنلىكىنى يېزىشى، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. شۇڭا، كارتېرمۇ دې گۇينېسنىڭ سۆزلىرى توغرىسىدا «بۇلارنىڭ 18 - ئەسىردە، تۇرپاندىكى ئۇيغۇر مەتبەئەسى توغرىسىدا ھېچقانداق بايقاش تېخى ئوتتۇرىغا چىقمىغان چاغدا يېزىلىشى بەكمۇ قىزىقارلىقتۇر» دەيدۇ [11].

تۈركىيەدىمۇ مەتبەئەنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن خېلى بۇرۇنلا ئىشلىتىلگەنلىكىنى

ئوتتۇرىغا قويغان بەزى ئەسەرلەر يېزىلغان. مەسىلەن، سىبلىم نۇزھەت گەرچەك 1928 - يىلى ئېلان قىلغان تەتقىقاتىدا، خىتاي يېزىقىغا ئوخشاش خىلمۇ خىل ۋە سانى كۆپ بىر ئېلىپبەنىڭ مەتبەئە سەنئىتىنىڭ ئىشلىتىلىشىدە پايدا ۋە قولايلىق ئېلىپ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايلاردىن بۇرۇن مەتبەئە ئىشلەتكەنلىكىنى، دۇنخۇاڭ ئۆڭكۇرلىرىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە باسما ئەسەرلەر ۋە كۆچمە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ 10 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە توغرىسىدا بەلگىلىك مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ دەللىلى ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ [12]. بۇ ساھەدە 1960 - يىللاردىن باشلاپ مۇھىم تەتقىقات ئېلىپ بارغان يەنە بىر تەتقىقاتچى بىنئارکمۇ ئاخىرقى ماقالىسىدە مەتبەئەنى خىتايلار ئىجاد قىلغانمۇ ياكى ئۇيغۇرلارمۇ، دېگەن مۇنازىرە مەسىلىسىنى يېغىنچاقلاپ: «مەنبەلەرگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مەتبەئەنىڭ تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بايقالغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ ئېغىر بېسىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرماقتا» دەپ يازىدۇ [13].

گېرمانىيەلىك ئارخېئولوگ ۋە تىلچى ھېلمۇت ت. بوسسېرت 2 - نۆۋەتلىك تۈرك تارىخ قۇرۇلتىيىدا سۆزنغان دوكلاتىدا، بى شېڭنىڭ مېتالدىن مەتبەئە ھەرپلىرىنى كېسىشى ياكى قۇيۇشنىڭ ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى باسقۇچ بولغان كۆچمە ياغاچ ھەرپلەرنىڭ كەشىپ قىلىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ كەشىپىياتنىڭ بىر تۆمۈرچىنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغانلىقىنى، ئەگەر بى شېڭ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكىلەر مەتبەئەنى يېزىقى بار باشقا بىر مىللەتتىن ئالغان بولسا، ئۇ مىللەتنىڭ شەك - شۇبھىسىز ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى، ئوتتۇرىغا قويغان [14]. بوسسېرت دوكلاتىنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىدىمۇ بۇ پىكرىدە چىڭ تۇرۇپ خىتايلارنىڭ مەتبەئە ئۇچۇن ئۇيغۇن بولغان كۆچمە ھەرپ تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلاردىن ئالغانلىقىنى، كېيىن موڭغۇللارنىڭ ئىشلەتكەنلىكىنى ۋە ئاخىرىدا گېرمانىيەگە يېتىپ بارغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.

تۈركىيە، قۇمۇل، مۇرتۇق، تۇيۇق، توقسۇن، قىزىل ۋە دۇنخۇاڭغا ئوخشاش جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىغا ئاللىقاچان يۈز يىلدىن ئاشتى. ئەسەرلەر ئۈستىدە دەسلەپكى ۋە ئەڭ مۇھىم تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلغان پېشقەدەم ئۇيغۇرشۇناسلاردىن ئا. فون گابايىن (A. von Gabain) ئۇيغۇرلاردىكى كىتاب بېسىش جەريانىنىڭ تەپسىلاتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «بىر ۋاراق قەغەزنىڭ ئۈستىگە سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار كۆزلىگەن سانداا يېزىلىدۇ، يەنى بەزى بەتلەردە كۆپرەك، بەزىلىرىدە ئازراق بولىدۇ... بۇ ئىشلارنى پەقەت ئۇيغۇر بولغۇچىلارلا قىلالىشى مۇمكىن. چۈنكى قوشۇمچىلارنىڭ تاللىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىش قېتىم سانىنىڭ بېكىتىلىشى پەقەت تىلنى بىلىدىغان بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىنلا ئەڭ توغرا بەلگىلىنىشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار نورمال بىر بېسىش تاختىسى (قېلىپى) ئۈستىگە قويۇلۇپ ئويۇلىدۇ ۋە بۇ تاختا باشتا قۇرلارغا؛

قۇرلارمۇ بىر - بىرلەپ ئايرىم كۆچمە ھەرپلەرگە ئايلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇلار تىزىش قېلىپىغا تىزىلىدۇ. بۇ سىستېما خىتايلار تەرىپىدىن بىلىنمەيتتى. ئۇنداقتا بۇ سىستېمىدا تىزغۇچىنىڭمۇ چوقۇم ئۇيغۇر بولۇشى كېرەك» [15]. گابايىن بۇ ئەسىرىدە ئۇيغۇر كىتاب بېسىش تېخنىكىسى ئۈستىدە ئەستايىدىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، نەتىجىدە مەتبەئەنىڭ تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر تۈركلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغانلىقىنى مىساللار، دەلىللەر بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرىغا قويغان [16]. بۇنىڭدىن باشقا رۇس تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇيغۇر مەتبەئەسىگە ئائىت مۇھىم كۆز قاراشلار بار. رۇس ئالىمى ئولدېنبۇرگ (Oldenburg) قەشقەر ۋە تۇرپان ئەتراپىدىكى تەكشۈرۈشلىرىدىن كېيىن، زامانىۋى مەتبەئەنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسى بولغان كۆچمە ئۇيغۇر ھەرپلىرىنىڭ تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ [17].

يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار، ئۇيغۇر تېكىستلىرى ۋە كۆچمە ھەرپلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلارنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ يۈز يىللار بۇرۇنلا كۆچمە ھەرپلەر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغان باسما تېخنىكىسىنىڭ زامانىۋى مەتبەئەنىڭ تۇنجى ئۈلگىسى بولالايدىغانلىقى توغرىسىدا پىكىرداش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى گۇتېنبېرگكە ئوخشاش ئۆزلىرى ئىشلەتكەن مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ باسقۇچلىرى ۋە ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللار ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرمىغان، ياكى قالدۇرغان بولسىمۇ كېيىنكى چاغلاردىكى ئۇرۇشلار، ئاپەتلەر ۋە زىيانكەشلىكلەر سەۋەبىدىن بىزگە تېخى يېتىپ كېلەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، قولىمىزدىكى دەلىللەرگە قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ زامانىمىزدىن خېلى بۇرۇنلا كۆچمە ھەرپلەر بىلەن زامانىۋى مەتبەئەگە يېقىن بىر تېخنىكا ئىشلەتكەنلىكى، ھېچ بولمىسا بۇ غايەت زور كەشپىياتنى ئويلاپ يەتكەنلىكى ئېنىق ئىسپاتلىنىپ تۇرماقتا.

4. مەتبەئەنىڭ بارلىققا كېلىشىدە زۆرۈر شەرتلەر

مەتبەئە – ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم كەشپىياتلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ كەشپىياتنىڭ تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى مەلۇم شەرت - شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا دائىر كۆز قاراشلار خېلىدىن بېرى تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، بوسسېرتنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دوكلاتىدا مۇنداق ئۈچ شەرت پىشىپ يېتىلگەندە مەتبەئە مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن، دەپ قارالغان. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، سان جەھەتتىن ئاز ۋە بوغۇم جەھەتتىن مۇرەككەپ بولمىغان بىر ئېلىپبە سىستېمىسى بولۇشى كېرەك. ئىدىئوگرافىك (رەسىملىك) بىر يېزىق سىستېمىسى قوللىنىدىغان مىللەتنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسىنى قۇرۇپ چىقىشى ئاسان ئەمەس؛ ئىككىنچىدىن، كىتاب بېسىش، كۆپەيتىش ئىشى، بىر تېكىستنى بىر قانچە نۇسخا چىقىرىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان ۋە جەمئىيەتتە ئوقۇش قىزغىنلىقى ئاشقان بىر شارائىتتا

بەكـرەك تەلـەپ قىلىنىشـى مۇمكـىن؛ ئۇچىنچىدىـن، تېكسـت ياكـى كىتـاب باسـىدىغان قەغەزنىـڭ يېتەرلىـك بولمۇشـى شـەرتىمۇ ئورۇندالغـان بولمۇشـى كېـرەك (بوسسېرت، 1937: 423). بوسسـېرت ئوتتۇرىغـا قويغـان شـەرتلەرنى، ئۇيغـۇن ئېلىپبـە ۋە يېزىـق، مۇۋاپـىق مەدەنىيـەت سەۋىيەسـى ۋە كېرەكلىـك قەغـەز تەمىناتـى دەپ يىغىنچاقلاشـقا بولىـدۇ. بـۇ ئـۇچ شـەرتكە شـۇ دەۋردىكـى ئۇيغۇرلارنىـڭ، بولۇپمـۇ تۇرپـان ۋادىسـىدىكى ئۇيغۇرلارنىـڭ ئاللىقاچـان ئىگـە بولـۇپ بولغانلىقى ھەممىگـە مەلـۇم. تۆۋەنـدە بـۇ ئـۇچ شـەرتنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىـڭ ھاياتىدىكـى ئەھۋالـى ئۈسـتىدە توختىلىمـىز.

4.1 ئۇيغۇن يېزىق سىستېمىسى

ئۇيغـۇرلار 9 - ئەسـىردىن بـاشلاپ، بولۇپمـۇ مانـى ئېتىقادىنـى قوبـۇل قىلغانىدىـن كېيىـن كۆكتـۈرك ئېلىپبەسـىنىڭ ئورنىغـا سـوغدى يېزىقـى ئاساسـىدا تـۈزۈپ چىقىلغـان، 16 - 18 ھەرپتـىن تەركـىب تاپقـان قەدىمكـى ئۇيغـۇر ئېلىپبەسـىنى ئىشـلەتكەن. سـانى ئـاز، ئىشلىتىشـى ئاسـان بولغـان بـۇ ئېلىپبـە ئۇيغۇرلارنىـڭ كىتـاب باسـما تېخنىكىسـىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشـىغا ئاسـانلىق يارىتىـپ بەرگـەن. ئۇيغـۇر ئۇسـتىلار تىلنىـڭ فونېتىـك قۇرۇلمىسـى بىلـەن ماسلاشـقان ھالـدا ھەرپلەرنـى قاتتىـق ياغـاچ قېلىپلارغـا ئويـۇپ، كېيىـن بۇلارنـى كېسـىپ ئايرىـپ، بىردىـن بىردىـن تـۆت بۇرجـەك ھالىتىـدە كىچىـك ياغـاچ ھەرپلەرگـە ئايلاندۇرغـان. كىتـاب ياكـى يازمـا باسقاندا تېكسـتنىڭ ئېھتىياجىغـا قـاراپ تىزلىغـان بەتنى بـۇزۇپ، ھەرپلەرنـى قايتـا تىزىـپ، يېڭـى بـەت ياسـاپ باسـما ئىشـىنى داۋاملاشـتۇرغان. (ھەرپلەرنىـڭ بـۇ ئۆزەللىكـى زامانـىۋى مەتبەئىنىـڭ ئـەڭ كۆزگـە كۆرۈنگـەن ئالاھىدىلىكـى بولـۇپ، كېيىنچـە غەربلىكلـەر ئۇلارغـا كۆچمـە ھەرپلـەر (movable type) دەپ ئىسـىم قويغـان). بۇنىـڭ بىلـەن ھەرپلەرنـى قايتـا قايتـا ئىشـلىتىش ئىمكانىيىتىگـە ئىگـە قىلىـپ، كىتـاب بېسـىش تەننەرخىنـى چۈشـۈرگەن ۋە بـىرلا ۋاقىتتـا بىرنەچچـە ئـون نۇسـخا يازمـا باسـالايدىغان سـۇرئەتكە ئېرىشـتۈرگەن.

ئۇيغـۇرلار كەشـىپ قىلغـان بـۇ خىـل كۆچمـە ھەرپلـەر، تىـل ئالاھىدىلىكـى ئۇيغۇرچىغـا ئوخشـاپ كېتىدىغـان ۋە فونېتىـك ئېلىپبـە سىستېمىسـى ئىشـلىتىدىغان باشـقا تىللاردىكـى كۆچمـە ھەرپلەرنىـڭ مەيدانغـا كېلىشـىگىمۇ باشلامچىلىـق قىلغـان. قەدىمكـى ئۇيغۇرلارنىـڭ كۆچمـە ھـەرپ بېسـىش تېخنىكىسـىنى ئۆگەنگـەن ۋە ئىشـلىتىپ راۋاجلاندۇرغـان خەلقلـەر مەتبەئىچىلىـك تارىخىـدا يېڭـى ئابىدىلەرنـى تىكلىگـەن ۋە دۇنيـا مەتبەئىچىلىكىنىـڭ تەرەققىياتىغـا مۇھىـم تۆھپـە قوشـقان [18]. بـۇ ھەقتـە لىگەتـى (Ligeti) 10 - 11 - ئەسـىرلەردە تەسـىرى كۈچلـۈك بولغـان قىتانلارنىـڭ ئۇيغـۇر مەدەنىيىتىدىـن تەسـىرلەنگەنلىكىنى، «تۇنجـى تۇرپـان ئەلچىلـىرى كەلگـەن ۋاقىتتـا، ئۇلارنىـڭ غەلىتـە يېزىقلىرىنـى قىزىقىـش بىلـەن كۆزدىـن كەچـۈرۈپ، بـەكلا ياقتـۇرۇپ قالغـان بولسـا كېـرەك، ئـۇ يېزىقىنـى ئۆرنـەك قىلىـپ ئۆزلـىرى ئۈچـۈن ‹كىچىـك قىتـان› يېزىقـى دېيىلىدىغـان يېزىقىنـى

مەيدانغا كەلتۈرگەن» دەپ يازىدۇ. (بىنئارك، 2002: 445). يۇمەن (موڭغۇل) ۋە چاك (مانجۇ) دەۋرلىرىدە موڭغۇل ۋە مانجۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى قوللىنىپ ئۆزلىرى ئۈچۈن يېزىق كەشىپ قىلغانلىقى ۋە مەتبەئە تېخنىكىسىنى ئىشلىتىپ كىتاب بېسىش جەھەتتە زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى ئىلىم دۇنياسىغا سىر ئەمەس.

4.2 ئۇقۇش - يېزىش مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كىتابقا ئېھتىياج تۇغۇلۇشى

ئۇقۇش - يېزىش ئەنئەنىسى، بىر جەمئىيەتتە پەقەت ئوقۇش - يېزىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن، يەنى زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بارلىققا كېلىدىغان بىر مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. بۇ تېمىغا ئائىت قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددىي دەلىللەر ۋە ئۇلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ ھەممىسى، 8 – 14 - ئەسىرلەردىكى ئىدىقۇت ۋە گەنسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپ، پاراۋانلىق ۋە مەدەنىيەت - سەنئەت جەھەتتىن يۇقىرى سەۋىيەگە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ [19]. گابايىن، 1961 - يىلى نەشر قىلغان «قوچو ئۇيغۇر قاغانلىقى» (Das Uigurische Königreich von Chotscho) ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغلاردا مەكتەپلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى يازىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا ئوقۇش - يېزىشنى بىلىدىغان، ساۋاتلىق ئادەم كۆچمىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېتىشىپ چىقىشىمۇ كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان بولىدۇ. تۇرپان ۋە ئەتراپىدىن تېپىلغان ھەر خىل توختامنامە، ئىجارە، قەرز ھۆججەتلىرىنىڭ ئاخىرىدا يەر ئالغان «مەن ئۆزۈم بىتىدىم» (مەن ئۆزۈم يازدىم) دېگەن ئىپادىلەر، مەيلى دېھقان، سودىگەر، ھۈنەرۋەن بولسۇن، مەيلى دىنىي زات، راھىبلار بولسۇن، مەيلى ھەتتا قۇل بولسۇن ھەر قاتلام كىشىلىرىنىڭ ئوقۇش - يېزىشنى بىلىدىغانلىقىنى، ساۋاتلىقلارنىڭ نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە تىل - ئەدەبىيات ماتېرىياللىرى، سايياھەتنامىلەر، ئوخشىمىغان مەزمۇنلاردىكى تېكىستلەر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشقا دائىر تۇرلۈك قانۇن ھۆججەتلەردىن قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىدە نىسبەتەن سىستېمىلاشقان، ئۇنۇملۇك قوللىنىلغان بىر قانۇن تۈزۈلمىنىڭ بارلىقىنى؛ بارلىق ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەتلەرگە كەڭ قورساقلىق بىلەن تەڭ باراۋەر مۇئامىلە قىلىنغانلىقىنى ۋە سودا - تىجارەت گۈللەنگەن، خەلقنىڭ پاراۋانلىقى ئاشقان، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى مول مەزمۇنلۇق، باي - بایاشات بولغان بىر جەمئىيەتنىڭ بەرپا قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق مۇھىت جەمئىيەتتە مەلۇم زىيالىيلار قاتلىمىنى، سەنئەتكارلارنىمۇ بارلىققا كەلتۈرگەن. دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن شۇ دەۋردىن قالغان تارىخىي ھۆججەتلەردىن، ئەدەبىي ۋە دىنىي ئەسەرلەردىن كۆپ تىل بىلىدىغان ئالىملار، مەسلىھەتچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار، تېۋىپلار، دىنىي زاتلار، تەرجىمانلار، يازغۇچى، شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ يېتىشىپ

چىققانلىقىنى كۆرەلەيمىز. موڭغۇل دۆلىتىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولى، قىتان، مانجۇ ۋە تاڭغۇتلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن يېزىق ئەنئەنىسى، موڭغۇل، چاغاتاي، ئالتۇن ئوردا ۋە ئوسمانلىلار سارايلىرىدا، ھەتتا فاتىھ سۇلتان مەخمەدنىڭ، ئاقساق تۆمۈرنىڭ يېنىدا مائارىپچى ئۇستازلار، گېنېرال، قوماندان، مەسلىھەتچى، كاتىپ، تەرجىمان... بولۇپ ۋەزىپە ئالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بولۇشى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىدە ۋە گەنسۇ ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئوقۇمۇشلۇق، مەدەنىيەتلىك بىر قاتلام ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ يېتىشتۈرۈلگەنلىكىنى دەللىلەپ تۇرماقتا [20]. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىتابقا بولغان ئېھتىياجنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بولۇپمۇ ئۇ دەۋردىكى دىنىي مۇھىت ۋە دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلىشتىن كېلىپ چىققان بەزى مەجبۇرىيەتلەر كىتابقا بولغان تەلەپنىڭ ئېشىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. مانى ۋە بۇددىزم ئېتىقادىدا ئەڭ چوڭ ئىبادەتلەرنىڭ بىرى ساۋاپ ئىشلەش بولۇپ، ساۋابلىق ئىشلارنىڭ ئىچىدە دىنىي كىتابلارنىڭ ئوقۇلۇشى، ئۆگىتىلىشى ۋە كۆپەيتىلىپ تارقىتىلىشى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل ئىبادەت شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇر بۇددا ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرگەن ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇق» قا ئوخشاش مەشھۇر بىر ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشىدىكى ئەڭ چوڭ سەۋەبنىڭ كىتاب تەرجىمە قىلىش، كۆچۈرۈپ تارقىتىشتەك ساۋابلىق ئىش قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، ئەسەرنىڭ تەرجىمانى تەرىپىدىن مۇقەددىمە قىسمىغا ئىككى ھېكايە قوشۇپ تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. بۇ ئىككى ھېكايىدىكى گۇناھكار شەخسلەرنىڭ كەچۈرۈم قىلىنىشى، پەقەت دىنىي كىتابلارنى كۆپەيتىش، تارقىتىش، ئۆگىتىشكە ئوخشاش ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ، گۇناھىغا تەۋا قىلىش بىلەنلا ئەپۇ قىلىنغان [21]. نۇرغۇن ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان بۇ خىل دىنىي ئىبادەت شەكلى، ئېتىقادلىق كىشىلەرنىڭ كۆپ ساندىكى ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈپ كۆپەيتىش ئارزۇسىغا ۋە مەجبۇرىيىتىگە ئايلانغان. شۇڭا ئەسەرلەرنى كۆپەيتىش ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ۋاقىتنى ۋە پۇلنى تېجەشنىڭ يوللىرىنى ئىزدىگەن، بۇ ئىزدىنىشلەرنىڭ نەتىجىسىدە باسما تېخنىكىسى تەرەققىي قىلغان [22].

4.3 قەغەز، قەغەز ياساش ۋە كۆتۈپخانىلار

مەتبەئەنىڭ تېپىلىشىدا قەغەزنىڭ بايقىلىشى، ئىشلىتىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى مۇھىم رول ئوينىغان. بۇنىڭ بىلەن بىرگە يېتەرلىك مىقداردا قەغەز، سىياھ، قېلىپ ۋە باشقا ئەسۋابلار بىلەن بۇلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان قول ھۈنەرۋەن كاسىپلارغا، بېسىلغان كىتاب ۋاراقلىرىنى تۈپلەپ كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرەلەيدىغان ئۆستا ۋە خادىملارغىمۇ ئېھتىياج تۇغۇلغان. پۈتۈن بۇ ئېھتىياجلارنى تەمىنلەيدىغان شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

شۇنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار مەتبەئەنىڭ ئەڭ مۇھىم ماتېرىياللىرىدىن بولغان قەغەز بىلەن خېلى بۇرۇنلا تونۇشقان بولۇپ، جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىك ۋە ئىمكانىيەتلەر بىلەن ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدە قەغەز تۇرىنى تاپقان. ئۇنى ئۆزگىچە ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا قەغەز ئۇچۇن قادىز (kadız)، قاغات (kağat)، قاغىدا / كەگدە (kagda / kegde) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئىشلىتىلگەن.[23]

قەغەزنىڭ خىتاي كەشپىياتى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆز قاراشمۇ دۇنيادا ئومۇملاشقان بىر پىكىر[24]. لېكىن بەزىلەر قەغەز ياساش بىر - بىرىدىن ئۇزاق، پەرقلىق جۇغراپىيەلەردە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا پەرقلىق قەغەز ياساش ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. چۇنكى، خىتايدىن دۇنياغا تارقالغان دەپ قارىلىدىغان قەغەزنىڭ پەرقلىق تۇرىنىڭ تۇركىستان رايونىدىمۇ ئىنتايىن قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم، ھەم خىتاي قەغەزلىرىنى ياساشتا ئىشلەتكەن ماتېرىيال بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى تۇركىستان رايونىدىن چىققان قەغەزلەرنىڭ ماتېرىيالى، ياسلىشى جەھەتلەردە پەرقلەرنىڭ بارلىقىمۇ ئېنىق. خىتايدا قومۇش، يىپەك ئىشلىتىلگەن بولسا، تۇركىستان رايونىدا كۆپرەك ئۇجمە دەرىخى ۋە كەندىر ئىشلىتىلەتتى. مانجۇ دەۋرىدىكى خاتىرىلەردە «ئۇيغۇر قەغىزى» نامى بىلەن بىلىنىدىغان ئاق قەغەز تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇجمە دەرىخى پوستىدىن ۋە پاختا رەختتىن ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار[25]. بۇ يەردە خوتەن قەغىزىمۇ تىلغا ئېلىنغان. شەرقىي تۇركىستاندا «خوتەن قەغىزى» ناھايىتى بۇرۇندىن بېرى بىلىنىپ كەلگەن مەشھۇر بىر قەغەز تۇرى بولۇپ، خوتەن رايونىدا ئۇجمە دەرىخىنىڭ كۆپ بولۇشى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ قەدىم چاغلاردىلا ئۇجمە دەرىخىنىڭ قەغەز ياساشتا مۇھىم ماتېرىيال ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىگە سەۋەب بولغان. قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان خوتەندە ئەنئەنىۋى خوتەن قەغىزى ياساش ھۈنىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن يېتۇك مىراسلاردىن بىرىدۇر. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بۇ يەردىكى يېزىلاردا، مەركەزلەردە ئولتۇراقلاشقان ھەر بىر ئائىلە ئۆزىنىڭ قەغىزىنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان ئۇسكۇنىلەرنى ۋە تېخنىكىلىق بىلىمنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قىلىپ ساقلاپ ۋە ئىشلىتىپ كەلگەن. بۇگۈنكى كۈندە ئۆز ئۆيىدە ياساپ ئىشلىتىدىغان ئائىلىلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامدايدىغان قەغەز ھۈنەرۋەنچىلىكى ئازايغان بولسىمۇ، شەرقىي تۇركىستاندىكى قەغەز ياساش تېخنىكىسىنى مۇكەممەل يىل بۇرۇنقى ئۇسۇل ۋە ئوخشاش ماتېرىياللار بىلەن ئۆزۈلمەي داۋاملىشۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان مىساللارمۇ تېخى يېقىنقى يىللارغىچە مەۋجۇت ئىدى[26]. ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپان، دۇنخۇاڭ، قۇمۇل، خوتەن ۋە باشقا جايلاردىن قولغا چۈشۈرۈلگەن مۇكەممەل يازما مەنبەلەر شەرقىي تۇركىستان رايونىدا قەغەز ياساشتا ئىشلەپچىقىرىش مەركەزلىرىنىڭ

مەيدانغا كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

19 - ئەسىر بىلەن 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەرقىي تۈركىستاندىن ئۇيغۇرلارغا ئائىت ناھايىتى كۆپ تارىخىي مىراسلار غەربكە ئېلىپ كېتىلدى. توشۇلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىرنەچچە يەرگە مەركەزلەشكەن ھالدا تېپىلىشى، نۇرغۇن كىتاب ساقلانغان كۈتۈپخانىلارنىڭ ۋە باشقا بىلىم مەركەزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئويلاندۇرىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرى بىزگە بۇ مەركەزلەردە بۇددا راھىبلىرى تەرىپىلەنگەن مەكتەپلەر ۋە ئىبادەتخانىلارنىڭ بولغانلىقىنى، بۇ مەركەزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ ئىسلام دىنىدىكى مەدرىسەلەرگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. شۇنداقلا بېزەكلىك، قۇمتۇرا، قىزىل، سىمسىم ۋە مىڭئۆي خارابىلىرىدە ئىبادەتخانا، دەرسخانا، ئېتىكاپخانىلار ۋە نوم - سۈترا ساقلاش خانىلىرى بايقالغان بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ئوردا - سارايلار، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلانغان مىڭئۆيلەرمۇ كىتاب ساقلايدىغان كۈتۈپخانىلىرى بىلەن لايىھەلەنگەن؛ بۇ مەركەزلەردە كىتاب ئىشكاپلىرى، كىتاب تەكچىلىرى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئۈستىگە ئېسىل رەختلەر سېلىنىپ ئاندىن ئۈستىگە كىتابلار تىزىلغان [27]. بۇ رايوندىن تېپىلغان، مەتبەئىدە بېسىلغان ياكى قول يازما بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇرچە، ساكچە، خوتەنچە، خىتايچە، سانسكرىتچە، توخارچە، تىبەتچە، سۇرىيانىچە، تاڭغۇتچە ۋە موڭغۇلچە... يېزىلغان بولۇشى، يازمىلارنىڭ كۆپ خىللىقى، ئوخشىمىغان تىللاردا بېسىلغان كىتابلارنىڭ بولۇشى، بۇ يەرنىڭ بىر نەشرىيات مەركىزىگە ئايلانغانلىقىنىڭ، ئىنتايىن مۇھىم بىر مەدەنىيەت ۋە ئىلىم - پەن تۈگۈنى ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتىدۇر. بۇ زېمىن باغرىدا يىغقان، كۆپەيتكەن، ساقلىغان يازمىلىرى بىلەن، مەدەنىيەت ھاياتىدىكى رەڭدارلىقى بىلەن بۈگۈنكى كۈندىكى مەكتەپلىرى، ئۇنىۋېرسىتېتلىرى، كۈتۈپخانا، دۇكانلىرى ۋە رەستە - بازارلىرى بىلەن مەشھۇر زامانىۋى شەھەرلەرنى ئەسلىتىدۇ.

4.4 كۆچمە ھەرپ ئۇلگىلىرى

ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردا قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددىي دەللىلەر تارىختىكى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ كىملەر تەرىپىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەڭ توغرا گۇۋاھچىلاردۇر. ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە زامانىۋى مەتبەئىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ قارالغان كۆچمە كەسمە ياغاچ ھەرپ ئۇلگىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا ئائىت ھەرپلەر بولۇپ، بۈگۈنگىچە ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تېپىلغان ئۆرنەكلەر جەمئىي 1400 گە يەتكەن. بۇنچىلىك كۆپ مەتبەئە ھەرپىنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ 1000 يىل بۇرۇنلا باسمىخانىلار قۇرۇپ ئەسەر باسقانلىقىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك دەلىلى. شۇڭا پېللىئوتمۇ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە دۇنخۇاڭ موگاۋ غارلىرىنىڭ شىمالىدا بىر نەشرىيات ئورنى بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ

قارايدۇ [28].

1906 – 1909 ژە 1911 – 1914 - يىللىرى ئاربىسىدا ئا. فون لې كوك (A. von Le Coq)، ئا. گرۈنۋېدېل (A. Grünwedel)، پ. پېللىئوت (P. Pelliot)، ئولدېنبېرگ (Oldenberg)، ئوتانى (Otani) قاتارلىق سەييياھلار ژە ئالىملارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قىلغان سەپەرلىرى جەريانىدا، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچار ژە دۇنخۇاڭغا ئوخشاش جايلاردىن ئۇيغۇرچە كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئە ئۇلگىلىرىنى تاپقان. بولۇپمۇ پېللىئوتنىڭ دۇنخۇاڭ موگاۋ ئۆڭكۈرىدە بىر خالتا ئىچىدە، بىر قېتىمدىلا تاپقان ھەرپلىرىنىڭ سانى 968 ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ ياغاچ كەسمە ھەرپلەر بۇگۇن پارىژدىكى گۇيمېت مۇزېيىدا (Musee Guimet) ساقلانماقتا. يەنە شۇ يىللاردا ئولدېنبۇرگ مەسئۇلىيىتىدىكى رۇس ژەكىللەر ئۆمىكى 130، ياپون ژەكىللەر ئۆمىكى تۆت دانە كۆچمە ياغاچ ھەرپى تاپقان. كېيىنچە دۇنخۇاڭ ئاكادېمىيەسىنىڭ مەزكۇر يەردە ئېلىپ بارغان قىدىرىپ تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئارقىلىق يەنە 54 دانە تېپىلغان. شۇنىڭ بىلەن جەمئىي 1152 دانە ياغاچ ھەرپنىڭ بارلىقى جەزملەشتۈرۈلگەن [29]. بىراق، ئۇيغۇر تەتقىقاتچى ھوشۇر ژە خىتاي تەتقىقاتچى شى جىنبونىڭ دۇنيانى كېزىپ كۆچمە مەتبەئە ھەرپلىرىنى بۇاسىتە نەق مەيدانىدا كۆرۈپ تەكشۈرۈشى نەتىجىسىدە كەلگەن خۇلاسىسى بولسا، جەمئىي 1400 دانە ئۇيغۇر كۆچمە مەتبەئە ھەرپنىڭ تېپىلغانلىقىدۇر [30]. بۇ قالتىس كۆچمە ھەرپ ئۇلگىلىرى دۇنيادا مەتبەئە تىپىدىكى ھەرپ قېلىپلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى دەپ قارالماقتا. (كارتېر، 1925: 7)

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرىنى قاچان ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار بار. كۆچمە ئۇيغۇر مەتبەئە ھەرپلىرى دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ ئۆڭكۈرىنىڭ ئىچىدە، تام سوقۇلۇپ يوشۇرۇلغان ئالاھىدە بىر ھۇجرىدىن تېپىلغان. تەتقىقاتچىلار، دۇشمەن ھۇجۇملىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شۇ يەرگە يوشۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ چۈشەندۈرمەكتە. بوسسېرت، ئەگەر چىڭگىزخان ئىستېلاسى سەۋەبىدىن يوشۇرۇنغان دېيىلسە «بۇ يەردىن تېپىلغان ئۇيغۇر مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ 1209 - يىلىدىن بۇرۇنقى مەزگىلگە ئائىت بولۇشى كېرەكلىكىنى» ئېيتىدۇ (بوسسېرت، 1925: 425). فارروخ ئاغجا، قەدىمكى ئۇيغۇر تېكىستلىرىنىڭ تارىخىنى بېكىتىش مەسىلىسى ھەققىدە يازغان ئەسىردە، ئۇيغۇرچە تېكىستلەرنىڭ «1028 - يىلىدىكى تاڭغۇت ھۇجۇمىدىن قوغدىنىش مەقسىتى بىلەن ئۆڭكۈرلەرگە يوشۇرۇنغانلىقى ژە ئۆڭكۈرنىڭ تام بىلەن توسۇلۇپ قوغدالغانلىقى ئۇچۇن ئەڭ كېچىككەندە 11 - ئەسىردە يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ [31]. بۇ قاراش، ئوخشاش ئۆڭكۈردىن تېپىلغان كۆچمە ھەرپلەر ئۇچۇنمۇ كۇچكە ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە ھەرپلىرىگە ئەڭ كېچىككەندە 11 - ئەسىردە ئىگە بولغانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار، ئۇيغۇرلارنىڭ 10 - ئەسىردىن 12 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا مەتبەئە ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى ژە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ بىر مەتبەئە

تېخنىكىسىغا ئىگە بولغانلىقى، لېكىن ئەڭ مۇكەممەل مەتبەئە ئەسەرلىرىنى 13 - 14 - ئەسىرلەردە چىقارغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ [32]. مەتبەئەگە ئائىت تۈنجى ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان كارتېر، موڭغۇل ئۇرۇشلىرى سەۋەبىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئەدە بېسىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى، ئەڭ ياخشى مەتبەئە ئەسەرلىرىنىڭ چىققان ۋاقتىنىڭ، 13 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. (كارتېر، 1925: 13).

ئۇيغۇرلارغا ئائىت مەتبەئەدە بېسىلغان ئەسەرلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە گېرمانىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس پېتىر زىئېمە (Peter Zieme) 13 - 14 - ئەسىرلەر ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، خىتاي ئۇيغۇرشۇناس يېڭ فۇشۆ 12 - ئەسىردىن بۇرۇن ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ [33]. بىراق، يېڭ 2003 - يىلى ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر ھۆججەتلىرى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇر يېغاچ كۆچمە ھەرپلىرىنىڭ 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى يازىدۇ. كۆچمە يېغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى ئۈستىدە ئېڭ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھوشۇر ۋە شى بولسا 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىلەن 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ [34]. كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، كۆچمە ھەرپلەر بىلەن مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قاچاندىن باشلاپ ئىشلىتىلگەنلىكى مەسلىسىدە تېخىچە ئورتاق بىر پىكىر بولمىسىمۇ، لېكىن 11 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلىشقا باشلىغانلىقىنى، 13 - 14 - ئەسىرلەردە كىتاب ۋە باشقا يازمىلارنىڭ بېسىلىشى مەسلىسىدە يۇقىرى پەللىگە چىققانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

5. تىل جەھەتتىكى دەللەر

ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئۇيغۇرلارنىڭ بېسىش تېخنىكىسىغا ئائىت بەزى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەنلىكىنىمۇ كۆرسەتمەكتە. ئۇيغۇرچە يېغاچ ئويما مەتبەئە تېخنىكىسى بىلەن بېسىلغان ئەسەرلەرنىڭ خاتىمە قىسمىدا (كولوفونلىرىدا) ئورۇن ئالغان «يازدۇرماق، باستۇرماق» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلگەن «ياقتۇر» پېئىلىغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇيغۇرلار بېسىش، كۆپ ساندا بېسىش ۋە بەلكىم كۆپەيتىش ئۇچۇنمۇ «ياقماق» پېئىلىنى ئىشلەتكەن.

«ياق» تومۇرىدىن كەلگەن «ياقتۇر» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەردە كۆرۈلگەن بولۇپ، ئەسلىدە «تۇتاشتۇرماق؛ تەگكۈزمەك» مەنىلىرىدە قوللىنىلغان. ھازىرقى زامان تۈرك تىللىرىدىمۇ ئادەتتە «يېقىش، تۇتاشتۇرۇش» مەنىسى بىلەن ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى ئېنىقلانغان [35]. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ياق» پېئىلى «تۇتاشتۇرماق، ئوت ياقماق» مەنىسىدە ئىشلىتىلىش بىلەن بىرگە، «بىر نەرسىنى بىر

نەرسىگە يېقىنلاشتۇرۇش، چاپلاش» دېگەن مەنىلەرگىمۇ ئىگە. مەجبۇرىي دەرىجىسىدىكى «ياقتۇر» شەكلى بىلەن «ياخشى كۆرۈش» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە، تونۇردا نان پىشۇرۇش مەنىسىدە «نان يېقىش»، «نان ياقتۇرۇش»، يەنى تونۇرنىڭ تېمىغا تەييارلانغان نانىنى چاپلاپ تۇرغۇزۇش، مەنىسىدىمۇ «ياق» ۋە «ياقتۇر» پېئىلى ئىشلىتىلىدۇ [36].

مەزكۇر سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەردە، «ئەسەر باسما پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بىرگە، ساۋابلىق ئىشلارنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە مەيدانغا كەلگەن تەلەپلەرنى قانىدۇرۇش ئۇچۇن قىلىنغان. ئونلاپ، يۈزلەپ ۋە مىڭلاپ قېتىم قىلىنغان كۆچۈرۈش، كۆپەيتىش جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بىر سۆز» سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىقلانغان. (بەسلى، 2021: 368). بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرىدە كۆرۈلگەن « ayayu yüz on küün yakturup » (ھۆرمىتىم بىلەن 110 نۇسخا باستۇردۇم)؛ « ayayu yüz küün nom yakturdum» (ھۆرمىتىم بىلەن يۈز نۇسخا نوم باستۇردۇم) دېگەنگە ئوخشاش مىساللارغا قارىغاندا «ياقتۇر» سۆزىنىڭ «كۆپەيتىش، كۆچۈرۈش» مەنىسىدە ئالاھىدە بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ [37]. بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «كۆپ قېتىم، قايتا - قايتا قىلىنغان بىر ئىش» ئۇچۇن ئىشلىتىلگەنلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچىدىكى «نان ياق»، «نان ياقتۇر» ئىپادىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. چۈنكى، نان يېقىش ئىشىمۇ ئوخشاش ھەربىر كەتتە قېتىم تەكرارلاش بىلەن بولىدۇ. «ياقتۇر» ھەربىر تېتىنىڭ مەنىسى قەغەزنى تەييارلانغان تاختايغا، قېلىپقا، سىياھ ياكى بوياقنى چاپلاش، تەگكۈزۈش ۋە بۇنى كۆپ قېتىم تەكرارلاش ئەھۋالىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

بۇ سۆزدىن باشقا، تېكىستلەردە يەنە خىتايچە «جۈەن» (卷) سۆزىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز «نۇسخا» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا مەتبەئە بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ كۆپ ئاتالغۇ تېپىلىشى مۇمكىن.

6. خۇلاسە

بۇ ماقالىدا مۇھاكىمە قىلىنغان تېما، ئۇزۇن يىللار بۇرۇنلا تىلغا ئېلىنغان، ئىلىم ساھەسىدە بىلىنىدىغان، كۆپ ئەسەرلەر يېزىلغان بولسىمۇ يەنىلا مۇنازىرە ۋە مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان بىر تېما بولۇپ، بۇ ساھەدە تېخىچە بەزى ئېنىقسىزلىقلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ھازىرغىچە 1530 پارچىدىن كۆپ ئۇيغۇرچە باسما ئەسەر ئېنىقلانغان بولۇپ، بۇلارنى تۇرلەرگە ئايرىش، تارىخىنى بەلگىلەش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى ۋە مەتبەئە تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە پىروجېكتلەر ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ [38]. بۇ، بىلىم دۇنياسى ئۇچۇن بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنى

داۋاملاشتۇرۇش كېرەك دەپ قارايمىز. بۇ ماقالىدا، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا تىرىشتۇق:

– مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئوقۇش - يېزىش ئومۇملاشقان، ئوقۇلدىغان كىتابقا ياكى يېزىققا ئېھتىياجى بولغان؛ ئاددىي، فونېتىكىلىق بىر ئېلىپبەگە ئىگە بولغان بىر جەمئىيەتتە مەتبەئە مۆجىزىسى ئەمەلگە ئاشقان.

– دۇنيادا تېخنىكىلىق بىر ئىنقىلاب دەپ سۈپەتلىنىدىغان زامانىۋى مەتبەئەنىڭ بىلىنىدىغان ئەڭ قەدىمكى كۆچمە ھەرپلىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن شەرقىي تۈركستاندا مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئىشلىتىلگەن. بۇ ھەرپلەردىن قولىمىزدا ئەڭ ئاز دېگەندە 1152 دانە كونكرېت دەلىل مەۋجۇت.

– قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىن قالغان مەتبەئە باسما ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ھازىرچە 1248 - يىلى بېسىلغان دەپ ئېنىقلانغان. لېكىن ئۇ دەۋرنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى ۋە تۈركستان تۈپراقلىرىدا قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ، بالايىئاپەتلەرنىڭ، بۇلاڭ - تالاڭلارنىڭ ۋە يوق قىلىۋېتىشلارنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدەك پاكىتلارنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز، قولىمىزدىن كېلىشىچە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز كېرەك. 1248 - يىلى ئاساس قىلىنغان تەقدىردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربتىن كەم دېگەندە 200 - 250 يىل بۇرۇن مەتبەئە ئىشلەتكەن، كىتاب باسقان بولۇشى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئۈچۈنمۇ زور بىر ئابىدە سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

– ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى يېپەك يولى ۋە موڭغۇللار بىلەن بىرلىكتە شەرقىي تۈركستاندىن دۇنياغا تارقالغان ۋە ياۋروپاغا، دۇنياغا ئىلھام مەنبەسى بولغان. گۇتېنبېرگ زامانىۋى مەتبەئەنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويۇشىغا سەۋەب بولغان. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ كەشپىياتى پەقەت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەدەنىيىتىگىمۇ قوشقان قىممەتلىك بىر تۆھپىسىدۇر.

7. ئىزاھاتلار:

[1] بۇ كىتاب ۋە بى شېڭنىڭ ھېكايىسىنىڭ ئارگىنال خىتايچە تېكىستى ئۈچۈن قارالسۇن: https://archive.org/details/06061736.cn/page/n93/mode/2up(10.06.2026)

[2] ھېلمۇت تېئودور بوسسېرت، «باسما سەنئىتىنىڭ بايقىلىشى». ئىككىنچى تۈرك تارىخى قۇرۇلتىيى (1937 - يىلى 20 - 25 - سېنتەبىر) ماقالىلىرى، ئىستانبۇل، 1943 - يىلى، 438 - 421 - بەتلەر.

[3] ياڭ فۇشۆ، «دۇنخۇاڭ ئاكادېمىيەسىدە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر ياغاچ كۆچمە ھەرپلىرى – كۆچمە ھەرپلەرنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا»، دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى، 1990 - يىل، 2 - سان، بېيجىڭ، 25–36 - بەتلەر؛ ژاڭ خوڭمېي، ياڭ فۇشۆ، لى چۇنلىڭ، «يۇەن سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد مەدەنىيىتى ھەققىدە تەتقىقات»، ئىلىم - پەن نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2017 - يىلى؛ ياسىن ھوشۇر ۋە شى جىنبو، «خىتايدا كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئەنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە دەسلەپكى تارقىلىشى: تاڭغۇت ۋە ئۇيغۇر رايونلىرىدا كۆچمە ھەرپلىك مەتبەئە تەتقىقاتى»، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2000 - يىلى؛ «دۇنخۇاڭدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى» (گەنسۇ گېزىتى، 2020 - يىلى، 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى)، قارالسۇن: https://gansu.gscn.com.cn/system/2020/07/30/012431586.shtml

[4] كورىيە ۋە ياپونىيەدە مەتبەئەنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە قوللىنىلىش جەريانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ئۇچۇن قاراڭ: مەغپىرەت كامال. يۇنۇسئوغلۇ، «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرك مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى مەتبەئە ھەققىدە»، زامانىنى ئاشقان مىراس – يېپەك يولى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلەر توپلىمى، 2024 - يىلى، 145 – 152 - بەتلەر.

[5] ئى. بىنارك، «ئۇيغۇرلاردا مەتبەئە». تۇركلەر، 3 - تۇم (تەھرىرلىگۈچىلەر: ھ. جەلال گۈزەل، ك. چېچەك، س. قوجا). ئەنقەرە: يېڭى تۇركىيە نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 441 - 448 - بەتلەر؛ م. ئە. بەگتىمۇر، «تۇنجى مەتبەئەنىڭ كەشپىياتچىسى». خەلقئارا ئۇيغۇر تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى، 2018/12 - سان، 161 - بەت؛ مان، ج. (2009). «گۇتېنبېرگ ئىنقىلابى»، ئەنگلىيە: ترانسۋورلد نەشرىياتى 2009 - يىلى. 124 - بەت.

[6] م. س نيۇمان، «دېمەك، گۇتېنبېرگ ئەمەلىيەتتە بىز بىلمەيدىغان مەتبەئەنى ئىجاد قىلمىغان: خىتاي ۋە كورىيەنىڭ كۆچمە خەت مەتبەئەسىنىڭ تىلغا ئېلىنمىغان تارىخى توغرىسىدا» (2019 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، https://lithub.com/so-(gutenberg-didnt-actually-invent-the-printing-press

[7] بىنئارك يۇقىرىدىكى ئەسەر، 446 - بەت.

[8] بىنئارك يۇقىرىدىكى ئەسەر، 446 - بەت؛ بەگتىمۇر، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 167 - بەت.

[9] كارتېر، ت. ف. (1925). «خىتايدا مەتبەئەنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى». نيۇ يورك: كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 106 - بەت.

[10] گۇينېس، ج. دې. (1756 - 1758). «ھونلار، تۇركلەر، موغۇللار ۋە باشقا غەرب تاتارلىرىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» (4 تۇم). پارىژ، دېساينت ۋە سايلانت نەشرىياتى، 1 - تۇم 5 - بەت.

[11] كارتەر، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 232 - بەت، ئىزاھات7.

[12] گەرچەك، س. ن. (1939). تۇرك مەتبەئەچىلىكى 1: مۇتەپەررىقە مەتبەئەسى. ئىستانبۇل: دۆلەت باسمىخانىسى، 10 - 16 - بەتلەر.

[13] بىنئارك، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 448 - بەت.

[14] بوسسېرت، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 424 - 425 - بەتلەر.

[15] گابائىن، ئا. فون. (1967). «تۇرپان توپلىمىدىكى بېسىلغان ئەسەرلەر». بېرلىن: ئاكادېمىيە نەشرىياتى، 39 - بەت. (گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى بېرلىنىنىڭ تىل، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت سىنىپىنىڭ 1967 - يىللىق يىغىن بايانلىرى، 1 - ساندىن ئايرىم باسما) 17 - 31 - بەتلەر؛ بىنئارك، يۇقىرىدىكى ئەسەر، 445 - بەت

[16] سەرتقايا، ئو. ف. (1986). «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ يېڭى نەتىجلىرى»، «تۇرك

تىلى تەتقىقاتى يىلنامىسى - بەللەتەن»، 1982 - 1983، ئەنقەرە 241 - بەت.
[17] بىنئارك، يۇقىرىدىكى ئەسەر. 446 - بەت.
[18] خوشۇر، ي. (1998). «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە يۆتكىلىشچان ھەرپلەر ۋە ئۇنىڭ يۆتكىلىشچان ھەرپلىك باسما تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى ئەھمىيىتى». نەشرىيات تارىخى تەتقىقاتى، 3 - سان، 115 - بەت.
[19] جەففروغلۇ، ئا. (1934). «ئۇيغۇرلاردىكى ھوقۇق ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى». تۈركولوگىيە ژۇرنىلى، 4 - توم، دېكابىر، 1 - 44 - بەتلەر؛ گابائىن، ئا. فون. (1964). «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى ۋە مەتبەئەچىلىكى». تۈركولوگىيە فىلولوگىيەسىنىڭ ئاساسى (II - توم). ۋىسبادېن: فرانز شتاينېر نەشرىياتى، 171 - 191 - بەتلەر؛ ئوگەل، ب. (2000). تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش (1 - توم). ئەنقەرە: غازى ئۇنىۋېرسىتېتى ئالاقە فاكۇلتېتى باسمىخانىسى؛ ئا. فون لې كوك. (1926). شەرقىي تۈركىستاندا گرېتسىيە ئىزلىرى بويىچە. لېيپزىگ؛ ئەسەن، ئە. (2004). تۈركلەردە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى. (تەييارلىغۇچى: ئەرگۈن قوجابىيق). ئىستانبۇل: قابالجى نەشرىياتى. گابايىن. (1961)، «قوچو ئۇيغۇر قاغانلىقى»، ئاكادېمىيە ۋېرلاگ، بېرلىن.
[20] تەكىن، ش. (2008). «قەدىمكى تۈركلەردىكى تەرجىمە پائالىيەتلىرى». تۈركلوگ بىلىمى تەتقىقاتى ژۇرنىلى، II/32 - سان، 99 - 111 - بەتلەر. (خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى يېقىن شەرق تىللىرى ۋە مەدەنىيەتلىرى فاكۇلتېتى خاتىرىلىرى)؛ ئاتۇدۇد، چ. پ. (2004). «موڭغۇلىيە ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيەسى قامۇسى». نيۇ يورك: فاكتس ئون فايل نەشرىياتى؛ ئوگەل، ب. (1962). «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك تارىخى». ئەنقەرە: تۈرك تارىخ قۇرۇمى نەشرىياتى؛ كامال - يۇنۇسئوغلۇ، م. (2019). «موڭغۇل دەۋرىدە تەرجىمە ۋە ئۇيغۇر تەرجىمانلىرى». تۈرك تىلى تەتقىقاتلىرى يىلنامىسى – بەللەتەن، 68 - سان (دېكابىر)، 7 - 21 - بەتلەر
[21] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»، تۈركىيە دىنىي ئىشلار ۋەخپى، https://islamansiklopedisi.org.tr؛ كامال يۇنۇسئوغلى، م. (2023). «قەدىمكى ئۇيغۇر تېكىستلىرىدىكى تۆۋۋبە قىلىش تېمىسى توغرىسىدا». قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ ئىزىنى بويلاپ - II (موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ تىلى) (تەھرىرلىگۈچى: ھۈسەيىن يىلدىز). ئەنقەرە: ئاقچاغ، 133 - 144 - بەتلەر.
[22] بەسلى، ن. (2021). «تىل - مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى دائىرىسىدە قەدىمكى تۈركچىدىكى yaktur - ئۇستىدە». رۇمەلى تىل ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى، 24 - سان، 364 - 372 - بەتلەر.
[23] بۇ سۆزلەر ئۇچرىغان مەنبەلەر: قادىز: تۈركي تىللار دىۋانى، 1983، ئۇرۇمچى.؛ قاغات: كامال - يۇنۇسئوغلۇ، م. (2012). «ئۇيغۇرچە - خىتايچە ئىدىقۇت لۇغىتى»، ئەنقەرە: تۈرك تىل قۇرۇمى نەشرىياتى. 93 - بەت؛
[24] جەففرئوغلۇ، ئا. (1993). «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى لۇغىتى» .ئىستانبۇل: ئەندەرۇن كىتابخانىسى. 68 - بەت. تەكىن، ش. (2015). «قەدىمكى تۈركلەردە يېزىق، قەغەز، كىتاب ۋە قەغەز تامغىلىرى». (تەييارلىغۇچى: ر. ت. قاراتەپە). ئىستانبۇل: دەرگاھ نەشرىياتى.
[25] قەغەز ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى: قەغەز» گە قاراڭ. يەنە كارتېرنىڭ يۇقىرىدىكى ئەسىرى 1 - 8 - بەتلەر؛ خي نىڭ. (2018). «مۇسۇلمان رايونى جۇغرافىيەسى» (خۇيجاڭ تۇڭجى). بېيجىڭ: جۇڭخۇا شۇجۇ نەشرىياتى، 23 - بەت.

[26] خوتەن قەغىزىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، دۇنيادا ئىشلەپچىقىرىلىش ساھەسى ئەڭ كەڭرى ۋە ئەڭ ئومۇملاشقان بىر قەغەز تۈرى بولۇشى مۇمكىن. 1960 - ۋە 1970 - يىللارغىچە، خوتەن رايونىنىڭ قاراقاش ۋە چىرا رايونلىرىدىكى بارلىق دېھقانلار دېگۈدەك ئۆيدە قەغەز ياساپ، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق قەغەزنى ئۆزى ياسىيالايدىغان ئەھۋال مەۋجۇت ئىدى، ئەمما 2000 - يىللاردىن كېيىن بۇ ئادەت ئاستا - ئاستا ئازىيىپ، قاراقاشتا بۇ مراسىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىۋاتقان ئاز سانداىكى كىشىلەرلا قالدى. قاراڭ: https://uyghur-archive.com/yiltiz/index_8830.html، 2014 - يىلدىن كېيىن مىللىي مەدەنىيەت ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ھازىرقى ئەھۋالىنى بىلىش ئىمكانىيىتىمىز يوق.

[27] مۇنەۋۋەر ئابدۇراخمان، «شىنجاڭنىڭ بۇددىزم دەۋرىدىكى كۇتۇپخانىچىلىقى» تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى، 2009 - يىلى، 1 - سان. 113 – 118 - بەتلەر.

[28] ژاڭ خوڭ مېي، ياڭ فۇشۇ ۋە لى چۇنلىڭ. (2017). «يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي - ئېتىقاد مەدەنىيىتى تەتقىقاتى». بېيجىڭ: ئىلىم - پەن نەشرىياتى. 6 - بەت.

[29] ژاڭ خوڭ مېي، ياڭ فۇشۇ ۋە لى چۇنلىڭ. يۇقىرىدىكى ئەسەر. 4 – 7 - بەتلەر.

[30] ھوشۇر. ي ۋە شى جىنبو يۇقىرىدىكى ئەسەرگە قاراڭ.

[31] ئاغجا، ف. (2006). «مانىخېيىست ۋە بۇددىست تۇركچە تېكىستلەرنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشتا قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر». تۇركلۇكبىلىگ ژۇرنىلى، 12 - سان، 4 - بەت.

[32] A. ۋون گابايىن: تۇرپان تېكىستلىرى توپلىمىدىكى باسما ئەسەرلەر. بېرلىن، 1967 - يىل؛ فېڭ جيا، شېڭ، ئە. تېنىشبى، «تۇرپاندىن يېڭى تېپىلغان ئۇچ ئۇيغۇر ھۆججەت»، «شەرقشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 1960 - يىل 3 - ئاي، 141 – 149 - بەتلەر.

[33] زىئېمە، پ. (1981). «ئۇيغۇرچە ياغاچ باسما ئەسەرلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە» ئىرسىيەشۇناسلىق ژۇرنىلى، 269 - سان، 385 – 400 - بەتلەر؛ ياڭ فۇشۇ. (1990). «دۇنخۇاڭ تەتقىقات ئىنستىتۇتى ساقلىغان ئۇيغۇرچە ياغاچ كۆچمە ھەرپلەر – ياغاچ كۆچمە ھەرپىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ھەققىدە». دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى، 2 - سان، 25 – 36 - بەتلەر.

[34] ھوشۇر، ي. ۋە شى جىنبو، يۇقىرىدىكى ئەسەر.

[35] 1992 - يىلى نەشر قىلىنغان، «تۇرك لەھجەلەرى سۆزلۈگى» ناملىق ئەسەردە تۇرك تىللىرىدىن نۇرغۇن سۆزلەر سېلىشتۇرما شەكلىدە بېرىلىدۇ. بۇ لۇغەتنىڭ 958 - بېتىگە قارالسۇن.

[36] «ياقماق» سۆزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قاراڭ: كوللېكتىپ (2011)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، (قىسقارتىلغان نۇسخا). ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1329 - بەت.

[37] بۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەپسىلاتلار ئۇچۇن قاراڭ: بەسلى، ن.، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالە. https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/research/projects/prints-and-printing-culture-old-uyghurs-northern-silk-road

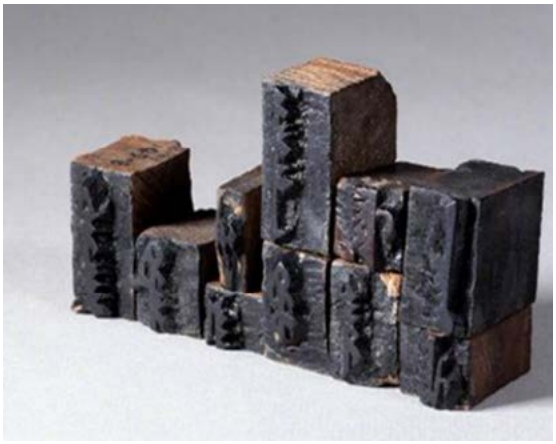

ئۇيغۇرچە
كۆچمە ھەرپ
ئۈلگىلىرى

沈括, 梦溪笔谈 (卷一八, 技艺, 板印书籍条)

版印書籍，唐人尚未盛為之，自馮瀛王始印五經，已后典籍，皆為版本 。慶歷中，有布衣畢昇，又為活版。其法用膠泥刻字，薄如錢唇，每字為一 印，火燒令堅。先設一鐵版，其上以松脂腊和紙灰之類冒之。欲印則以一鐵 范置鐵板上，乃密布字印。滿鐵范為一板，持就火煬之，藥稍鎔，則以一平 板按其面，則字平如砥。若止印三、二本，未為簡易；若印數十百千本，則 极為神速。常作二鐵板，一板印刷，一板已自布字。此印者才畢，則第二板 已具。更互用之，瞬息可就。每一字皆有數印，如之、也等字，每字有二十 余印，以備一板內有重復者。不用則以紙貼之，每韻為一貼，木格貯之。有 奇字素無備者，旋刻之，以草火燒，瞬息可成。不以木為之者，木理有疏密 ，沾水則高下不平，兼与藥相粘，不可取。不若燔土，用訖再火令藥熔，以 手拂之，其印自落，殊不沾污。昇死，其印為余群從所得，至今保藏。

شېن كۇئونكۇ كىتابى، بى شېڭنكۇ ھېكايىسى

https://archive.org/details/06061736.cn/page/n93/mode/2up (10.06.2026)

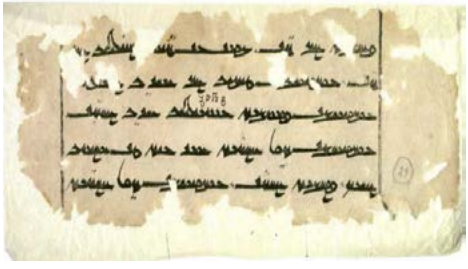

رەسىملەر ئۈچۈن مەنبەلەر :

- https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/research/projects/prints-and-printing-culture-old-uyghurs-northern-silk-road
- https://www.bbaw.de/en/research/the-prints-and-printing-culture-of-the-old-uyghurs-on-the-ancient-northern-silk-road
- P.Zieme 1975.

بۇ ماقالىنى «پىداكار» تەھرىرلىدى.